

ÇEVRE VE AHLAK SEMPOZYUMU

- Editör** : Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN
- Editör Yardımcıları** : Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR
Arş. Gör. Mehmet AKSÜRMELİ
Arş. Gör. Halil İbrahim KARAARSLAN
- Onur Kurulu** : Prof. Dr. Yavuz COŞKUN
Prof. Dr. Tamer YILMAZ
Prof. Dr. Türkey DERELİ
M. Rıdvan FADİLOĞLU
Süleyman YORULMAZ
- Bilim Kurulu** : Prof. Dr. Ali AKPINAR
Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ
Prof. Dr. M. Zeki AYDIN
Prof. Dr. Cahit BAĞCI
Prof. Dr. Yılmaz CAN
Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN
Prof. Dr. Ali KÖSE
Prof. Dr. İbrahim ÖZDEMİR
Prof. Dr. Bilal SAMBUR
Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Zekai ŞEN
Prof. Dr. Veysel UYSAL
Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN
Yrd. Doç. Dr. Necip Fazıl YILMAZ
- Düzenleme Kurulu** : Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN (Başkan)
Doç. Dr. İsmail KIVRIM
Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU
Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR
Arş. Gör. Yunus EROĞLU
Hasan ŞENGÜN

ISBN : 978-605-64761-0-5
Gaziantep Üniversitesi Basımevi
Kapak: GAÜN Basımevi
1. Baskı, Gaziantep, Mayıs 2014
cas2013.gantep.edu.tr

ÇEVRE VE AHLAK

SEMPOZYUM BİLDİRİ METİNLERİ

GAZİANTEP, 2014

ÖNSÖZ

Sanayileşme devrimi tüm insanlığın gözlerini kamaştırmış ve heyecan uyandırmıştır. Eski dinsel mutluluk tezlerinin artık iflas ettiği düşünülerek, yeni bir mutluluk tezi geliştirilmiştir. Bu teze göre, var olan ahlaki ve dini değerlerin geçerliliği kalmamış, artık insan mutluluk tezini kendi eliyle yazacak hale gelmiştir. Bu durumda tüm bir evrene, doğaya istediği gibi hükmedebilen, bilim ve teknolojinin yeni buluşları ile gözleri kamaşan insanoğlunu tutabilecek olan nedir? Cennet artık yeryüzündedir ve her geçen gün insan eliyle geliştirilmektedir. Öyle ki, insanın çevresine istediği gibi hükmedip, istediği tahribatı yapmasında bundan sonra hiçbir sakınca kalmamıştır. Çünkü yeni mutluluk tezinin mimarı da, muhatabı da insandır. Bu heyecan verici süreç, bir gün sorunsuz bir hayat ve sınırsız bir mutlulukla sonuçlanacaktır.

Bu inançla ilerleyen sözkonusu sürecin sonunda ortaya çıkan şey, ne yazık ki tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Belki teknoloji sayesinde günlük hayat daha da kolaylaşmış, ama tam hiçbir engel olmaksızın mutlu olunacağı düşünülürken, başka sorunlar ortaya çıkmıştır. Köhnemiş, demode olmuş olduğu düşünülen eski değerler terk edilip yerine zorunlu olarak yeni değerler ve değer anlayışları inşa edilmek istenmiş ama bu yeni değerler, yeni engellere kapılar aralamıştır. İnsanın uyuyan hırsını, tamahını harekete geçirerek iştahını kabartmış, onu sonucu ne olursa olsun daha fazlasına sahip olmaya, daha fazla tüketmeye sevk etmiştir. İşte bu yeni anlayışın doğurduğu pek çok hayati sorundan söz edilebilir. Bunlar arasında çevre ile ilişkiler önemli bir yer işgal etmektedir. Kendini ihtiraslarına adanmış insanın, çevreye de ancak “sahip olma” güdüsüyle bakacağı aşikârdır. Sahip olma güdüsü ise, insani, dini ve ahlaki değerlerde yeri olmayan, insanı ve

toplumu içten içe çürüterek psikolojik bir ölüme götüren vahşi ve insaf sınırı olmayan bir duygudur. İşte bu nedenle, çevre de bu süreçte tahrip edilmiş, ekolojik denge bozulmaya başlamış ve insanların bilim ve teknoloji ile elde ettikleri kazanımlara rağmen, hayatın kolaylaşacağı ve daha mutlu, daha huzurlu ve bunların önündeki engelleri yok edici bir hayat beklentileri sonuçsuz kalmıştır. Çevreye dönük tahribat ve bunun sonucu ortaya çıkan kirlilik, başta insan olmak üzere tüm canlıların hayatını tehdit eder hale gelmiştir.

Kirlilik denilince, sadece fiziksel anlamdaki bir çevre kirliliği değil, elbette bu duruma yol açan düşünce, anlayış ve ahlak kirliliklerini de göz ardı etmemek gerekir. Ahlakın aşındığı, yozlaştığı ve kirlendiği, insanı ve diğer canlıları sevgi merkezli değil, sahip olmak ve hükmetmek merkezli gören bir anlayışın egemen olmaya başladığı bir süreçte fiziksel çevrenin temiz kalabilmesi, hangi motivasyon, irade ve anlayışla mümkün olabilecektir? Bencil, müsrif, sorumsuz, duyarsız bir birey ve toplum, hiçbir inanç, ideal ve duygu ile çevreye karşı sorumlu olma anlayışına ulaşamaz. Bu bağlamda ne yazık ki nefsinin arzularını sınırsızca gerçekleştirmek isteyen, ne şekilde olursa olsun tüketim hırsına mağlup olmuş, günü kurtarma anlayışı ile sadece kendini merkeze alan, empati, özveri ve diğergâmlık duygularından yoksunlaşmış olan bizleri çevre konusunda duyarlı olmaya götürecektir motivasyon ve inanç kaynaklarımız maalesef unutulmuş gözükmektedir. Dolayısıyla özü itibarıyla durum, “ben”in “ben olmayan” a karşı tutumu ve bu tutumu doğuran söz konusu yozlaşma süreci ile ilgilidir

İşte bu sürece dur diyebilmek, günümüzün en erdemli ve takdire şayan davranışları arasındadır. Kendimizi, ailemizi, toplumumuzu ve tüm insanlığı sevgiyle ve merhametle yeniden buluşturabilmek için, bir içsel radikal dönüşüme ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Ahlakı, kişiliğimizin bir parçası yapmadıkça, çevre bilinci ve davranış değişiklikleri oluşturmamız güç gözükmektedir. Çünkü her davranışın gerisinde bazı güdüler, ihtiyaç ve arzular yatar. Bunları değiştirmedikçe, güçlü bir irade oluşmayacak ve çevre konusundaki hobi diyebileceğimiz davranış değişiklikleri ancak görüntüyü kurtarmadan ibaret olacaktır. Sonuçta insanı diğer canlıları ve tüm doğayı âhenk içinde yaradan yüce Yaratıcının evrene koyduğu o müthiş düzeni kendi elimizle bozduğumuz gibi, yeniden, yeni bir motivasyon ve irade ile sağlamaya çalışmaktan başka çaremiz yoktur. Bunu yapmak, en çok da insanı sağlıklı ve mutlu edecektir.

Bu bağlamda 4-5 Ekim tarihlerinde Gaziantep’de gerçekleştirilen “Çevre ve Ahlak” isimli sempozyumun metinlerinden oluşan elinizdeki kitap, öncelikle yukarıda sözü edilen kaygıları taşıyan özünde insanı ve toplumu mutlu ve sağlıklı bir şekilde var etme ve yaşatma arzusunun bir sonucudur. Hem bilim dünyasına,

hem de ÷lkemize ve tüm insanlığa bu konuda bir katkı sunabilirsek ne mutlu bizlere diyebileceğiz.

Sempozyumun düzenlenmesi ve bu kitabın yayınlanması sürecinde en büyük desteği gördüğümüz ve motivasyonumuzu arttıran kıymetli rektörümüz Sayın Prof. Dr. Yavuz COŞKUN hocamıza ve hocamızın şahsında Gaziantep Üniversitemizin değerli yönetici ve çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ediyorum. ÇEKÜD yönetim kurulu başkanı sayın Süleyman YORULMAZ Bey'in şahsında ÇEKÜD Demeği yetkililerine, Sayın rektör Prof. Dr. Tamer YILMAZ Bey'in şahsında Haşan Kalyoncu Üniversitesi'ne, Sayın başkan Rıdvan FADİLOGLU Bey'in şahsında Şehitkamil Belediye Başkanlığı'na ve maddi ve manevi destekleriyle bu işi sahiplenen değerli işadamı Kusva Geri Dönüşüm ve Asil Halı yönetim kurulu başkanı İrfan KILIÇ Bey'e teşekkür ediyom. Sürecin başından beri elimiz kolumuz gibi ne zaman başımız sıkışsa bize destek olan sayın rektör yardımcımız Prof. Dr. Türkay DERELİ hocama ve İlahiyat Fakültesi dekanımız sayın Prof. Dr. Ali AKPINAR'a, ve ayrıca üniversitemiz genel sekreteri Ercan EROĞLU Bey'in şahsında emekleriyle sempozyuma katkı sağlayan tüm idari personelimize katkılarından dolayı teşekkür etmek benim içi kaçınılmaz bir görevin ifası anlamına gelir. Ayrıca bizi kırmayarak açılış konferansı vermek üzere buraya kadar teşrif buyuran Adıyaman Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Talha GÖNÜLLÜ hocamıza da çok teşekkür ediyorum.

Hiç şüphesiz sempozyumun hazırlaması için ciddi emek veren kıymetli sempozyum düzenleme kurulu üyeleri Yrd. Doç. Dr. Ayşe Eroğlu, Yrd. Doç. Dr. İsmail KIVRIM, Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR, Arş. Gör. Yunus Eroğlu ve Haşan Şengün hocamıza ve İlahiyat Fakültesi hocalarımızdan bize önemli katkılar sağlayan okutman Adil ÖZTEKİN Bey'e de teşekkür ediyorum. Sempozyumun kitap haline gelmesi için yardımcı olan araştırma görevlilerimiz Mehmet AKSÜRMEİ ve Halil İbrahim KARAARSLAN'a da teşekkür etmeliyim.

Sempozyum kitabımızın bilim dünyası ve ÷lkemiz için verimli, faydalı ve güzel işlere ve çalışmalara katkı sağlamasını dilerken, her çalışmada olabilecek eksikliklerimiz için hoşgörünüze sığınır saygılar sunarım.

Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN

Gaziantep, 2014

İÇİNDEKİLER

5	ÖNSÖZ
8	İÇİNDEKİLER
	AÇILIŞ SUNUMLARI
13	<i>Prof. Dr. M. Yavuz COŞKUN</i>
17	<i>Prof. Dr. Tamer YILMAZ</i>
21	<i>M. Rıdvan FADİLOĞLU</i>
25	<i>Süleyman YORULMAZ</i>
29	Çevre ve Ahlak Misyonerliği <i>Prof. Dr. Mustafa Talha GÖNÜLLÜ</i>
	I. BÖLÜM
	HZ. PEYGAMBER VE ÇEVRE – AHLAK İLİŞKİSİ
35	Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed <i>Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ</i>
63	Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci <i>Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU</i>
79	Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış <i>Prof. Dr. Talat SAKALLI</i>
91	Çevrenin Korunması Hususunda Hz. Peygamber'in Sit Alanı Uygulamaları <i>Prof. Dr. Mehmet EREN</i>
	II. BÖLÜM
	DİNİN TEMEL KAYNAKLARI VE HUKUK BAĞLAMINDA ÇEVRE-AHLAK İLİŞKİSİ
115	İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine <i>Yrd. Doç. Dr. Veysel NARGÜL</i>
131	Çevreyi Korumaya Esas Teşkil Edecek İslam Hukuku Kaideleri <i>Yrd. Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ</i>
153	Çevre Hukukla Değil Ahlakla Korunur <i>Doğan KARAOĞLAN</i>

III. BÖLÜM**MÜSLÜMAN TOPLUM ALGISI VE ÇEVRE BİLİNCİ**

- 161 Güzel Ahlak İlkesi ve Zıtları
Prof. Dr. İsa YÜCEER
- 187 İslam'ın Kulluk Bilinci ve Ekolojik Krize Yönelik Sosyolojik
Bir Yaklaşım
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KESKİN
- 201 Kur'ân, Sünnet ve Medeniyetimizde Ağaç
Prof. Dr. Davut AYDÜZ
- 221 Sosyal Ağların Fıkhî Boyutu
Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR

IV. BÖLÜM**KÜRESEL ETKİLEŞİMLER BAĞLAMINDA
MÜSLÜMANLAR VE ÇEVRE BİLİNCİ**

- 239 İnanan İnsanda Küresel Çevre Sorumluluğunun Teolojik
Nedenleri
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ
- 261 Çevrede Büyük Paradigma Değişikliği: Teo-Antropo-
Ekosentrik Yaklaşım
Prof. Dr. Bilal SAMBUR
- 269 Tüketim Kültürü ve Çevre Bilinci
Yrd. Doç. Dr. Vehbi ÜNAL
- 285 İsrâf, Tüketim Çılgınlığı ve Çevre Kirliliği
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM

V. BÖLÜM**KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT ANLAYIŞIMIZDA
ÇEVRE - AHLAK İLİŞKİSİ**

- 305 Edebiyatımızda Çevre Konusunun Dile Getirilişi ve Bunun
Çevre Bilincimize Etkisi
İsmail BİNGÖL
- 335 Leylâ vü Mecnûn Mesnevîlerinde Toplumsal Normlar:
Çevre ve Ahlâk
Yrd. Doç. Dr. Nazire ERBAY
- 345 Evliya Çelebi Seyahatnâmesine Göre İstanbul ve Bursa'daki
Bahçe ve Meralar
Okutman Sühendan ARIKAN

- 361 Şemseddin Sivasî'ye Göre İslam Şehrinin Ahlak Çarşısı
Prof. Dr. Alim YILDIZ

VI. BÖLÜM

SUFİ GELENEĞİMİZ VE ÇEVRE BİLİNCİ

- 369 Tasavvuf ve Ekoloji
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE
- 381 Sûfî Düşünceye Göre Çevre Bilincinin Ontolojik Temelleri
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZDEMİR
- 389 Mevlana ve Ekoloji
Doç. Dr. Musa Kazım ARICAN
- 397 İnsan Ahlakı Bağlamında Mesnevî'de Balık Metaforunun
Tasavvufî Yorumu
Arş. Gör. Büşra ÇAKMAKTAŞ

VII. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ ÇERÇEVESİNDE ÇEVRE VE AHLAK BİLİNCİ

- 417 Çevre Dinamiklerinden Toprak ve Dinlerde Toprak Algısı
Doç. Dr. Münir YILDIRIM
- 425 Zeugma Kenti'nde Su ve Ekolojik Dengeye Etkisi
Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU
- 435 M.Ö. II. Bin Başlarından İtibaren Anadolu'ya Gelerek Ticaret
Yapan Asurlu Tüccarların Ticaret Ahlakı ve Çevre Bilinci
Seher KEÇE TÜRKER

VIII. BÖLÜM

İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE AHLAK BİLİNCİ

- 453 Mühendislikte Çevre ve Ahlak Kavramı
Prof. Dr. Mustafa Yılmaz KILINÇ
- 459 Kentlerdeki Bitkilendirmelerin Kültürel Açından
Değerlendirilmesi
Doç. Dr. Mustafa YILMAZ
- 469 Kahramanmaraş-Adana Otoyolu Çevresindeki
Karayosunlarında Ağır Metal Analizleri
Yrd. Doç. Dr. Bahadır KOZ

IX. BÖLÜM**SOSYO KÜLTÜREL BAĞLAMDA ÇEVRE VE AHLAK**

- 485 Çevre, İnsan ve Kültürü Birbirine Bağlayan Etmen: Su
Yrd. Doç. Dr. Mahmut AVCI
- 501 Kültürümüzde Çevre Bilinci ve Sorumluluk
Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN
- 513 Çevre Etiğini Atasözleri Bağlamında Düşünmek
Doç. Dr. Nejdet DURAK, Yrd. Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY
- 539 Ahilik Kültüründe Birey-Çevre İlişkisinin Etik İlkeleri
Doç. Dr. İsmail KIVRIM

X. BÖLÜM**ÇEVRE AHLAKI, MODERNİZM VE ANLAM İLİŞKİSİ**

- 549 Varlık Bilincine Dayalı Çevre Ahlakı
Prof. Dr. Muhammet Şevki AYDIN
- 559 Çevre-İnsan Arasındaki İlişki "Emanet" Merkezlidir
Doç. Dr. Mahmut ÇINAR
- 567 İslâm ve Çevre – İnsan ve Çevre
Süleyman YAPICI

XI. BÖLÜM**AHLAKÎ DEĞERLER, ÇEVRE VE EĞİTİM**

- 587 Çevre, Ahlak ve Din Eğitimi
Yrd. Doç. Dr. Dilaram AKRAMOVA
- 615 Ahlâksız İktisatın Neden Olduğu Negatif Dışsallıklar
Doç. Dr. Arif ÖZSAĞIR, İlyas BAYAR
- 631 Türkiye’de Hayvan Deneylerinde Uygulanan Etik Kurallar
Üzerine
Doç. Dr. Ali KURT

XII. BÖLÜM**GELENEK, MODERNİZM VE POST MODERN
ANLAYIŞLARDA ÇEVRE-AHLAK İLİŞKİSİ**

- 649 İcî'nin Ahlâk Risalesi Bağlamında Çevre ve Ahlak Sorunları
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
- 659 Modern ve Post-Modern Dünyada Çevre Bilincinin Dünü,
Bugünü ve Yarını
Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ, Dr. Ahmet İhsan ŞATIR

- 677 | Modern ve Postmodern İnsan-Doğa Anlayışına Eleştirel Bir
Yaklaşım
Doç. Dr. Hüseyin KOÇAK, Arş. Gör. A. Ayhan KOYUNCU

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

- 691 | *Prof. Dr. Türkay DERELİ*
693 | *Prof. Dr. Bilal SAMBUR*
695 | *Abdurrahman ULUIRMAK*

SEMPOZYUM PROGRAMI

702 | KATILIMCILAR

705 | SEMPOZYUM GÖRSELLERİ

AÇILIŞ SUNUMLARI

Prof. Dr. M. Yavuz COŞKUN

Gaziantep Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, Sayın Rektörlerim, Sayın Bölge Müdürlerim, dekan arkadaşlarım, hocalarım, değerli katılımcılar, sevgili öğrenciler, basınımızın değerli temsilcileri, hepimiz Çevre ve Ahlak Sempozyumumuza hoş geldiniz.

Başta sayın valimiz ve il protokolümüze katılımlarından dolayı teşekkür ediyorum. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Şehitkâmil Belediyesi, Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği ve üniversitemiz bu ortak projede bir araya geldi. Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN hocamızın başkanlığında çok güzel bir sempozyum programı ortaya çıktı ve sonuçları da inşallah hayırlı olacaktır diye düşünüyorum. Bu ortak çalışmalar bizim özleyegeldiğimiz ve son dört beş yıldır çokça gerçekleştirdiğimiz çalışmalardan bir tanesi. Şehitkâmil Belediye Başkanı Sayın Rıdvan FADİLOĞLU Başkanımız ile birlikte birçok proje yapıyoruz ve buradan şehrimiz adına çok büyük bir katma değer ortaya çıkıyor.

Gaziantep Üniversitesi bu konuda o kadar duyarlı ki eğitim müfredatına Toplumsal Duyarlılık Projesi isminde zorunlu bir ders koydu. Bu derslerde gençlerimiz, çocuklarımız “toplum nedir, duyarlılık nedir, insan nedir” sorularına cevap arayacak. Türkiye’de ilk olarak bir devlet üniversitesinde üç yıldır bu dersi zorunlu olarak okutuyoruz. Bu akademik yılda ise yeni bir ders daha ekledik: Etik.

Tıptan iktisada, ilahiyattan mühendisliğe kadar tüm alanlarda, bütün birinci sınıf öğrencilerimiz mutlaka etik dersi almak zorundalar. Bu vesileyle etik konusunda bazı düşüncelerimi sizlerle paylaşmak istiyorum. Peygamber Efendimizin şu iki hadisini hepimiz biliyoruz. Bir tanesi “*Müslümanlık, güzel ahlakıdır*”, diğeri, Rıdvan Başkanımın biraz önce söylediği, “*Kim ki elinde bir fidan olduğu halde, yarın kıyametin kopacağını bilse onu diksin*” diye söylediği o güzel, o veciz ifade. Şimdi baktığımız zaman bu iki söz her şeyi özetlemeye yetiyor aslında. Bu sempozyumu bu iki hadisle bitirebiliriz. Tabi bunun altını doldurmak lazım.

Üniversiteler, izole, steril, toplumdan uzak bir şekilde kendi aristokrasi içinde yaşayan organizmalar olamazlar. Nitekim bizim, üniversiteleri toplumla hemhal olan ama topluma engel olmayan yerler haline gelmesi konusunda ciddi bir çabamız olmuştur. Bu çabamızın toplumdaki bütün katmanlarda hem kamu kuruluşlarında hem sivil toplum kuruluşlarında veya bizatihi kentin gönlünde yer bulduğunu mutlaka belirtmeliyim. Buradan çok güzel bir sinerji ortaya çıkmaktadır. Üniversiteler akıl ve etiğin en üst düzeyde kurumsallaşmış yerleridir. O zaman o akıl ve etik birlikte üreterek topluma yeni şeyler katmak zorundadır. Üniversiteler, elbette eğitim fonksiyonunu iyi icra edecek, iyi mühendisler, doktorlar, iktisatçılar ve ilahiyatçılar yetiştirecektir. Ama yetmez. Neticede insanın eğitimine dair son basamağın temsilcilerisiniz. O eğitim noktasında da mutlaka yeni şeyler katmak gerekir. İnsanı sadece bilgiyle yüklemek değil adeta yoğurarak iyi insan hâline getirme noktasında bir çabayı ortaya koymak zorundasınız. Öbür taraftan daima bilgi üretecek, araştırarak ve onu toplumla paylaşacaksınız ki bu çerçevede zaten bu sempozyumlar, bu akademisyenler, bu bilgi sahibi insanlar bir araya gelerek bilgilerini paylaşıp bu alanda yeni ufuklar açmanın gayreti içerisinde oldukları. Yeni bilgiler, yeni bilimsel çalışmalar ortaya koymak için canhıraş bir çaba vermektedirler.

Doğrusu ben onları da kutlamak istiyorum. Ama şu söylemler artık manşetlerde, mikrofonlarda kalmamalı. Çevre, çevre, çevre. Tamam “çevre” de, öğretmiyoruz insanlara çevreyi. Burada bir sorun var. O zaman düşünmemiz gerekiyor, acaba etiği mi öğretmiyoruz diye. Etik deyince, elbette temel insan etiği ve sonrasında medeniyetimizin değerleri gelir. Yani evrensel ahlak, insanın fitraten yaratılışına, onun izdüşümüne uyan tamamen ahlaki değerler. Ondan sonra kendi medeniyetimizin ahlaki değerlerini de onun üzerine bina edebiliriz ve çok devasa bir etik değerler silsilesi ortaya çıkarabiliriz. Bugün maalesef eğitimin içerisinde bazı değerleri ve özellikle çevreyi öğretmiyoruz. Matematik, Türkçe ve Coğrafyayı çok iyi bilen bir çocuk, dört çeker bir jipe binip fıstık kabuklarını camdan atmasını biliyor. Aslında bu çok basit bir kural. İnsan sevgisi, hayvan sevgisi, anne-baba sevgisi, Tanrı sevgisi gibi etik değerlerin verilmediği belki sadece verilir gibi yapıldığı bir eğitim sistemimiz var.

Ayrıca okul öncesinde, aile içinde de bu değerleri öğretemiyoruz. Yani toplumsal yapımız bu etik değerlerle, bu çevre anlayışıyla bezeli değil arkadaşlar. Biz çevreyi ekosantrik bir yaşam biçimi hâlinde bize hizmet sunan veya bizim kontrol veya hükmedebileceğimiz bir meta olarak görüyoruz. Öyle değil. Çevre geri dönüşüm demek, siz ona saygı duyduğunuz oranda o size geri verecektir. Bugün vermese, çocuğunuza, torununuza verecektir. Siz yaptığınız şeyleri sadece bireysel, ben merkezli yaptığınız zaman olmuyor. Bir yandan değer öğreteceksiniz, bir yandan çocukluktan itibaren çevreyi, ahlakı. Baktığımız zaman çeşitli ülkelerde bunları vermeyi becerebilenler var. Biz neden veremiyoruz? Bizim medeniyet, fikir dünyamızın temel taşları bu iken biz bunları veremiyorsak, çocuklarımız yalan söylemeye ailede ve ilkokulda alıştıysa, çevreye saygı konusunda herhangi bir duyarlılık göstermiyorlarsa bu bizim ciddi bir sorunumuzdur. Bu anlamdadır ki “Çevre ve Ahlak Sempozyumu” son derece önemlidir.

Hayatımızı tamamen metalaşmış bir süreç içerisinde tüketemeyiz. Bu toplumun sorumluluğundan kaçamayız. Hayatımızı sorgulamak zorundayız. Sorgulanmayan hayat yaşanmaya değer değildir diyor ya Sokrates, o zaman her şeyden önce sorgulamak ve aynaya bakmak durumundayız. Bu toplumun bize yüklediği görevlerden mühlhem olarak biz, üniversitemiz ve diğer ortaklarımızla bir çabanın içerisindeyiz. İnşallah bunlar sonuç verecektir. Ama bu duyarlılığın tüm toplum katmanlarına yayılması konusunda ciddi bir şey gerektiğini düşünüyorum.

Bu itibarla ben, toplumda bu önemli kaygımızın, sancımızın dile getirileceği ve makul çözümlerinin ele alınacağı bu toplantıda, başta Rektör Yardımcım Prof. Dr. Türkay DERELİ Bey’e, sempozyum düzenleme komitesi başkanı Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN Bey’e, emeği geçen arkadaşlarıma ve işbirlikleri için bir kere daha Hasan Kalyoncu Üniversitesi’ne, Sayın Rıdvan FADİLOĞLU Başkanımıza ve ÇEKÜD vakfına teşekkürlerimi iletiyor, hepinize sevgilerimi saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Tamer YILMAZ

Hasan Kalyoncu Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, Sayın Rektörlerim, Sayın Dekanlarım, çok değerli akademisyenler ve çok sevgili öğrenciler, sizleri saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Benden önceki konuşmacılar Doğan Hocam olsun, başkanlarım olsun çok güzel konuştu. Ben arada kaldım ama, Yavuz Hocama ve Talha Hocama çok güveniyorum, benden sonra onlar toparlayacaktır, dolayısıyla benim biraz dağıtma şansım vardır diye düşünüyorum ve bu yüzden kendimi şanslı hissediyorum.

Efendim ben, konuşmamın başında salonun kalabalık oluşuna dikkat çekmek istiyorum, öğrencilerimiz ciddi bir şekilde salonu doldurmuş. Bence bu sempozyumun en önemli çıktılarından bir tanesi de bu denli kalabalık bir öğrenci grubunun burada olmasıdır. Bu sebeple Gaziantep Üniversitesi öğrencilerine hayranlığımı buradan dile getirmek istiyorum. Dışarının güzel havasına rağmen, Çevre ve Ahlak Sempozyumunu tercih edip buraya kadar zahmet ettikleri için.

Çevre ile ilgili bir takım tanımlar yapıldı, iki gün boyunca onları da konuşacağız. Çevre, bütün doğa ve doğada bulunan canlı cansız her şey. Ahlak da iyi insan olmayı gösteren inanç sistemi, inançların bütünü. “Nasıl iyi insan olacağız?” sorusuna cevap arar ahlak.

İlginçtir, ben bu sempozyumun ismini duyduğumda şaşırdım ve çok etkilendim. Burada yeri gelmişken bu organizasyonu düzenleyen fikir babalarına

çok teşekkür etmek istiyorum. Çok da yan yana gelmez gibi görünen aslında birbiriyle çok iç içe olan iki kavramı birlikte anarak onları bir potada buluşturanlara teşekkür ediyorum ve bu fikri dâhice bulduğumu belirtmek istiyorum.

Bizler bilim insanlarıyız, ben mühendisim. Burada birçok bilim dalından insanlar var. Aramızda belki doktorlar, hukukçular ve çevre mühendisleri var. Bütün insanların artık çevreyi dikkate alması gerektiğini biliyoruz. Efendim, malumunuz popülerleşen bir takım ekonomiyaklaşımlar ve tasarımlar var. Ama artık bunların yanında ekolojik yaklaşımları da dikkate almamız şart. Ben bunu bütün öğrencilerime de söylüyorum, sizlere de bir kez daha vurgulamak istiyorum. Bundan sonra tüm yaklaşımlarda ekolojik bir takım değerleri ön plana almamız gerekir. Uçak, gemi otomobil tasarlıyorsanız onun ekonomik olması bir takım kriterleri yerine getirmesi yanında, onun emisyonu ve çevreye verdiği tahribatla ilgili bir çalışmanız olması gerekiyor. Yine enerji kullanıyorsak bu enerjinin çevreye minimum zararı veren enerji olarak seçilmesi gerekiyor. Ve bu yolda da bizim eğitim sistemimizde bazı düzenlemeler yapmamız gerekiyor.

Üniversitelerde enerji ekonomisiyle ilgili derslerimiz var, artık ekolojik yaklaşımları da bilimin içine koymamız gerekiyor. Etik değerlerden fazla bahsetmek istemiyorum, onlar konuşulacak. Ama etik değerleri de bütün bilim dallarında zorunlu hale getirmemiz ve etik değerlere sahip bir nesil yetiştirmemiz gerektiğini bir kez daha vurgulamak istiyorum.

Hasan Kalyoncu Üniversitesi Rektörü olarak bu sempozyumun içerisinde olmaktan, düzeme kurulunda olmaktan büyük onur ve keyif duyuyorum. Üniversitemizin çevre ile ilgili bazı planları ve yatırımları mevcut, onları sizlerle paylaşmak arzusundayım. Öncelikle bölgenin ilk çevre analiz laboratuvarını kurma çalışmalarını başlattık ve çok yakında tamamlaştığımız olacağız. Bunun neticesinde çevre atıklarının değerlendirilmesinden tutun da sanayicimizin ihtiyacı olan bir takım kimyasal analizleri de bölgemizde yapabiliyor olacağız. Bu sanayicimize ciddi bir maliyet ve zaman kazancı getirecektir. Yine sıfır emisyonlu bir bina projemiz var, yeni yaptığımız binamızın çatısını güneş panelleriyle kapladık. 250 kwatlık bir güneş paneli ve kendi enerjisini üretiyor, herhangi bir fosil yakıt tüketmeden ve çevreye zarar vermeden kendi kendine yetiyor. Güneş açısından bölgenin çok büyük bir potansiyel olduğunu biliyoruz ama yeterince kullanılmıyor. Ben bütün binaların üzerine güneş panellerinin koyulma vaktinin geldiğini düşünüyorum. En azından devletin buna öncülük yapması lazım, her şeyden önce devlet binalarının güneş panelleriyle kaplanmasıyla işe başlanabilir. Bu kadar fosil yakıt tüketimine artık dur dememiz gerekiyor, zira bölgemiz ciddi bir avantaja sahip. Son olarak Üniversitemizin Ceylanpınar ilçemizde, 10

Megawattlık bir güneş santrali kurma projesi var, onu da sizlerle paylaşmak istiyorum.

Tabii zaman kısıtlı, burada konuşmama son verirken sizlere teşekkür etmek istiyorum. Özellikle Gaziantep Üniversitesi'ne ve çok değerli rektörüne burada teşekkürlerimizi arz ediyorum. Yine düzenleme kuruluna bu kadar faydalı çok önemli toplantıyı organize ettiği ve bu nitelikli kalabalığı buraya topladığı için teşekkür ediyorum. Bana konuşma fırsatı verdikleri için ayrıca teşekkür ediyorum. İki gün boyunca yapılacak konuşmaların hayırlı gelişmelere vesile olmasını diliyorum ve sizleri saygıyla selamlıyorum.

M. Rıdvan FADİLOĞLU

Şehitkâmil Belediye Başkanı

Sayın Valim, Sayın Rektörlerim, Saygıdeğer Hâzirûn, Çok Kıymetli Öğrenci Kardeşlerim,

Bugün beni ziyadesiyle mutlu eden bir organizasyonun içinde bulunuyorum. Nedenine gelince özellikle üniversite sanayi işbirliği, üniversite-belediye işbirliği, üniversitelerin değişik kurumlarla yapmış olduğu işbirliği çalışmaları devam ediyor. Bizler de belediyeler olarak özellikle üniversitelerimizde toplumsal duyarlılık projesi çerçevesinde öğrenci kardeşlerimizle projeler üretiyoruz. Ama bugünkü sempozyumda benim gördüğüm en önemli unsur, özellikle yaşadığımız çevrenin her noktasında üniversitenin emeğinin olması gerektiği. Bugün özellikle röle istasyonlarından yayılan radyasyondan tutun, diğer taraftan kimya laboratuvarları çerçevesinde yapılan çalışmalarda atık sulara bertaraf edilen sulara kadar, elektronik atıklardan tutun, geri dönüşümü olan unsurların vahşi depolandığını göz önünde bulundurduğunuzda üniversitenin önemi meydana çıkıyor.

Şu anda değişik bölümlerde öğretim gören kardeşlerimiz var, akademik çalışma yapan hocalarımız var. Bitirme tezleri var, doktora tezleri var. Bunların gerçek hayatta iç içe ele alınarak yapılması durumunda bu meselelerin çözülmesi mümkün oluyor. Bizlerin kendi kuruluşlarımızın içinde yapmış olduğu çalışmalar ancak kendi bilgi görgümüzle doğru orantılı olarak yapılabilir. Ama bir işin sonuca ulaşabilmesi için mutlak surette akademik temele dayanması gerekiyor.

Akademik çalışmaların yol gösterdiği bir noktada, bizim yol alma hızımız daha da artacaktır. Demin bahsetmiş olduğum kimya bölümüyle ilgili olabilir, çevre bölümüyle ilgili olabilir, elektrik bölümüyle ilgili olabilir, insana yapılan yatırım insanlarda toplumsal bilinci artıran özellikle çocukların öğrenme çağının en yoğun olduğu 0-6 yaş dönemindeki çevre bilincinin çocuklara aşılmasıyla bu iş mümkün olacak. Sınıf öğretmenliğinde görev yapan öğretmenlerimizin de bu işin içinde olması gerekiyor. Ve nihayet bu işin temel çözümü gelip üniversiteye dayanıyor. Yalnız bu topu üniversiteye atarak bizim kenara çekilmemiz anlamına gelmemeli. Karşılıklı işbirliği çerçevesinde yapılan çalışmalarla çok güzel sonuçlar alınıyor.

Şu anda burada bulunan iki rektörümüzle birlikte Gaziantep Üniversitesiyle 3 yıldır yapmış olduğumuz toplumsal duyarlılık projelerinde öğrencilerimizle birlikte yeni çalışmalar yapıyoruz. Dükkan dükkan, ev ev özellikle evsel atıkla geri dönüşümü olan unsurların yeniden kazanımı yönünde vatandaşlarımızı bilinçlendiriyoruz. İşte burada bir birliktelik var. Gaziantep Üniversitesi'nden 200 öğrencinin yer aldığı bilinçlendirme çalışmalarımızda yaklaşık 40.000 kişiye ulaşılarak ambalaj atıkları ve geri dönüşüm konusunda bilgilendirme yaptık. Diğer taraftan yine üniversiteli öğrencilerimizle, okullarda özellikle ilköğretim çağındaki çocukları bilinçlendirmek adına yapılan çalışmalarla çocukların gönlüne girmeye çalışıyoruz. Ve bunun semerelerini görmeye başladığımızı memnuniyetle ifade etmek istiyorum.

Kısa bir anekdot anlatmak istiyorum. Yakın bir sanayici arkadaşım bana dedi ki: “Sizin ‘çöpler çöp kutusuna, möpler möp kutusuna’ diye bir sloganınız varmış, evde bizim çocuklar, artık ‘aman baba, onu atma onu kenara koy, bunu çöpe atabilirsin, bunu möpe koyman gerekir’ diye bana artık briefing vermeye başladılar.” Ben bundan sonra anladım ki biz doğru yoldayız. Okullarda yürütmekte olduğumuz “Atık Yönetimi ve Çevre Konulu Eğitim Projesi” isimli bir çalışmamız var. Bu çalışma doğrultusunda 130 okulda 60.000 öğrenciye eğitim verdik, geri dönüşümün önemini ve çevre kirliliğinin ciddiyetini anlattık.

Yaptığımız bilinçlendirme çalışmaları neticesinde, ambalaj atığı toplama çalışmalarımızda 1 yılda 4000 ton atık topladık. Sadece topladığımız kağıt ve karton atıkların geri dönüşümü sayesinde 45.000 ağacın kesilmesini önledik. Diğer atık sınıflarının geri dönüşümü ile hem enerji tasarrufu sağlamış olduk hem de doğal kaynaklarımızı korumuş olduk.

Toplumda malesef bir şey almadan bir şey verme alışkanlığı yoktur. İnsanlara mutlaka bir şeyler verilmesi gerekiyor ki, bunun karşılığında bir şeyler alalım. Biz kendi çapımızda bir “otomat çalışması” yapıyoruz. Üniversite camiasıyla da bunu rahatlıkla paylaşmak isteriz. Mesela ağır metalden dolayı pil

atıklarının toplanmasında sıkıntı yaşıyoruz. Okullara otomatlar koyarak kalem pil getirene örnek veriyorum, 5 kuruşluk bir sakız, orta boy bir pil getirene on kuruşluk bir sakız verecek bir otomat sistemi üzerinde çalışıyoruz. Bu şekilde çocuklar bu alışkanlıkları kazandı mı ondan sonra iş kökünden halledilmiş oluyor. Ayrıca atık pillerin toplanması için okullarda ödüllü atık pil toplama kampanyası düzenliyoruz. Bu pilleri biriktirebilmeleri için pil toplama noktaları oluşturuyoruz. Okullarda toplamda 500 pil toplama noktası oluşturduk. Bu işin temelinde en önemli unsur çocuklar. Çocuklara yatırım yaptığımız takdirde ileriye yönelik olarak bu meseleleri kökünden çözebiliriz.

Tabi şu da var, bu bir süreç meselesi. Biz şu anda mevcut durumu göz önüne alarak bir an önce bu işi halledelim dersek, Gaziantep'in eğitim sorununda olduğu gibi bunun bir anda çözülme imkânı yok. Gaziantep'in eğitim sorununu çözmek istiyorsak 15 yıllık bir periyodu ele alacağız. Çevre ile ilgili yapacağımız işte de özellikle okul çağındaki çocukların bilincini ahlaki değerlerini, manevi değerlerini bunlara yüklediğimiz takdirde yolun üstündeki bir taşı alıp kenara koymanın sadaka-i cariyeye olduğunu bilmesi gibi, yarın kıyametin kopacağını bilse de elindeki fidanı dikebileceği değerleri eğer aşılırsak bu mesele kökünden çözülmüş olacak.

Yine yeşille ilgili olarak bunu da reklam olsun diye konuşmuyorum ama iyi şeylerde yarışmakta fayda var diye düşünüyorum. Sayın valimizin başkanlığında Orman İl Müdürlüğü, Milli Emlak Müdürlüğü gibi bütün kurumlarla işbirliği yaparak göreve geldiğimiz andan itibaren ağaçlandırma çalışmalarına başladık. Her sene mart ve ekim aylarında belirlenen yerlerde ağaç dikim çalışmalarını devam ettiriyoruz. Biz, babalarımızın dikmiş olduğu Dülük Baba ormanlarının gölgesinde piknik yapıyoruz. Ama bizim şu anda emanet olarak yaşadığımız bu dünyayı bizden sonraki nesillere de daha geniş bir şekilde emanet edebilmek adına bu alanı genişletme zorunluluğumuz var. Madem nüfusumuz böyle artıyor, ihtiyaçlarımız artıyor, bu ihtiyaçlara cevap vermek adına hep birlikte tüm kurumlarla el ele vererek bu çalışmaları devam ettireceğiz. Ve gerçekten özellikle çevre konusunun yalnızca söylemlerde değil, proje bazında diğer üniversitedeki bölümlerde de tek tek ele alınarak sonuca gidebilecek bir çalışma olması ümidiyle bu sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum, tüm katılımcıları saygıyla selamlıyorum.

Süleyman YORULMAZ

ÇEKÜD Yönetim Kurulu Başkanı

Sayın Valim, Gaziantep, Hasan Kalyoncu ve Adıyaman Üniversitelerimizin değerli Rektörleri, Saygıdeğer Şehitkâmil Belediye Başkanım, protokolümüzün değerli üyeleri, Muhterem misafirler, Sevgili öğrenciler,

Yerküre, bin yıllar öncesine kadar bizsiz dönüp durdu güneşin etrafında... Yörüngesinde her şey bir nizam içerisinde yürüdü... Bizden önce olduğu gibi bizlerden sonra da bu nizam devam edecektir. Ancak insan olan yerde hata, insan olan yerde ihmal, insan olan yerde kirlilik ve düzensizlik olmaması mümkün değil.

Bir çevre kuruluşunun başkanı olarak, halkımızın deyişiyle çevreci gözlüğümüzü taktığımızda, çağımızın nimetlerini kullanırken hangi kirlilikler bizleri tehdit ediyor... Fark ettiklerimi kısaca paylaşmak istiyorum.

Örneğin çağın bize sunduğu en büyük nimetlerden biri olan teknoloji hayatımıza ne getirip ne götürüyor? Günümüzde teknolojiden istifade etmeyenler için “çağın gerisinde kalıyor” yaklaşımında olanların sayısı hızla artarken; acaba elektromanyetik kirlilikle mücadele konusunda adım atanların sayısı aynı hızla artıyor mu?

Enerji hatlarımızdan, teknolojik ürünlerimizden yayılan radyasyondan tutun da cicili bicili boyalı, tertemiz modern konutlarımızın duvarlarından yayılan

radon gazına, lüks otolarımızın egzozlarından yayılan kurşun ve azottan, tarım ürünlerine bulaşan zehirli kimyasallara kadar birçok faktör, teknoloji ürünü nimetlerin birer külfet haline geldiğini, hatta hayatı zehreden birer canavar haline dönüştüğünü gösteriyor.

Bilimsel ilerlemenin hayatımıza soktuğu genetiği bozulmuş gıdalar, genetiği bozulmuş hayvanlar, genetiği bozulmuş şehirler ve bütün bunları adeta örtmeye, gizlemeye, bastırmaya çalışan ses ve ışık kirliliği...Bütün bunlar bizlere güzel ambalajlar içinde sunulurken acaba bunlardan çevre ne kazanıyor, insanlar ne kaybediyor?

Yaşanan çelişkilere karşı direnenler de yok değil. Güzel ambalajlanmış ve insanları tüketim girdabında sokup tükenişe sürükleyen akımlara karşı mücadele adına yapılan popülist eylemler ya da sessiz şehirler, otomobilsiz yaşam günleri, sade yaşam esintileri... Ama bütün bunlar küresel salgın halinde hızla yayılan kanseri, obeziteyi, stresi, şiddeti hatta intiharları önlemeye yetmiyor.

Sözün özü; hızla gelişen teknolojik bilgi kutucukları ve nimet olarak sunulan suni yaşam tarzı sağlıklı ve mutlu insanlar üretmeye yetmiyor.

Sanırım bu fotoğrafın arka planında kalan farklı/manevi bir kirlilik çeşidini fark etmek zorundayız. Çünkü bu kirlilik maddi kirlilikten daha derin izler bırakırcasına büyüyor. İster gelişmiş, ister üçüncü dünya ülkesi sayılsın, 200 ülkelerinin yönetici ya da vatandaşları şu mikrofونun önüne gelse, hemen hemen hepsinin maddi kirlenmenin yanında manevi kirlenmeden de şikâyetçi olacaklarında şüphe yok.

Günümüzde görünür kirlilikleri bir şekilde bertaraf etme becerisinde bir hayli yol aldık ama ya görünmeyen kirlilikler...

İşte asıl mesele budur!

Nedir bu görünmez kirlilik?

Nedir bu yaygınlaşan manevi hastalıklar?

Bu konulara detaylı olarak değinecek değerli konuşmacılar olacağı inancındayım.

Değerli katılımcılar,

Ruhsuz bilgi, cansız bedene benzer.

Gelin, bilgiye madde gözüyle bakmayı bırakalım.

Gelin, bilgiye ruh katacak yeni bir medeniyet inşa edelim.

Çağdaş insanı yeniden hayata döndürecek, yaşamın lezzetini yeniden tattıracak, hayatı yeniden anlamlandırarak sosyal dönüşümü hep birlikte başlatalım.

Sekülerizm, hedonizm, egoizm taşıyıcılarını Hz. Peygamberin ruh ikliminde karantinaya alalım.

Hz. Peygamberin ahabını bir ekmek kırıntısını, bir damla suyu zayi etmeyecek bilinç düzeyine nasıl çıkardığını hep birlikte araştıralım.

Yaşam alanımızı tehdit eden karbon ayak izini, su ayak izini, ekolojik ayak izini küçültmek için Hz. Peygamber ayak izlerinden faydalanmaya çalışalım.

Çeküd misyonu gereği çevre sorunlarının çözümünde manevi dinamiklerin daha aktif rol alması gerektiğini her fırsatta deklare eden bir STK'dır.

Bu sempozyumun, manevi dinamiklerimizin kamuoyu paylaşımında ufuk açısı bir rol üstlenmesi en büyük mutluluk kaynağımız olacaktır.

Bu sempozyumun, bilgiyi ahlak kuralları ile yoğurup bilginin zararlı etkisini giderecek formüller üretecek bilim insanlarının buluşma noktası olmasını diliyoruz.

Bu konudaki teklifimizi geri çevirmeyen Gaziantep ve Hasan Kalyoncu Üniversitelerimizin değerli Rektörlerine,

Desteklerini esirgemeyen Şehitkâmil Belediye Başkanımıza,

Çok değerli düzenleme ve bilim kurulu üyelerimize,

Çevre ve Şehircilik, Orman ve Su İşleri Bakanlarımıza ve gönderdikleri çok değerli temsilcilerine,

Gönderdikleri telgraflarla manen aramıza katılıp, tebrik ve teşekkürlerini sunan siyasilerimize,

Buraya kadar zahmet gösteren katılımcılarımıza, sunucu ve misafirlerimize, vefâkar ve cefakâr temsilci ve gönüllülerimize, değerli basın temsilcilerimize ve sevgili öğrencilerimize çok teşekkür ediyor, hepinize selam ve saygılar sunuyorum.

ÇEVRE VE AHLAK MİSYONERLİĞİ

Prof. Dr. Mustafa Talha GÖNÜLLÜ

Adıyaman Üniversitesi Rektörü

Saygıdeğer Valim, Sayın Rektörlerim, Kıymetli Sivil Toplum Örgütü ve Protokolün önde gelen şahsiyetleri, kıymetli akademisyen arkadaşlarım, pek değerli öğrenci kardeşlerim, kıymetli misafirler ve basınımızın değerli mensupları,

Bu değerli, anlamlı sempozyumu tertip ettikleri için tüm tertip heyetine doğrudan doğruya tebrik ve teşekkürlerimi arz etmek istiyorum. Hasbe'l-kader biz de burada naçiz ifadelerle sizlere bir şeyler aktarmaya gayret edeceğiz. Keşke daha fazla vaktimiz olsaydı da konunun değişik yönleriyle anlatımını yapabilseydik.

Dünyamızın giderek artan nüfusu, suyun olduğu kıymetli yerlerde yoğunlaşmaktadır. Bizler, yaşamın kaynağı olarak baktığımız zaman genel itibarıyla görebildiğimiz kadarıyla yaşıyor, düşünüyor ve hayatımıza şekil veriyoruz. Mesela çoğu zaman havayı hissetmiyoruz, hava olmasa çok kısa sürede yaşamımızı kaybedeceğimizi hiç fark etmiyoruz. Aynı şekilde suyu da hiç fark etmeyiz. Sanayileşme söz konusu olduğu zaman havanın ve suyun tüketildiğini fark edemeyebiliriz. Bunları çok üstünkörü bir şekilde görür, günümüzün

küçültülmüş dünyamızda küçük objelerle kendimize bir yaşam tarzı oluşturmaya devam eder gideriz. Oysa yeryüzünün ve bizim istifademize sunulmuş olan kaynakların genel itibariyle sınırlı olduğunu ve bunların giderek tükendiği gerçeğiyle karşı karşıyayız.

Günümüzde dile getirilmeye başlayan bir kavram var: Sürdürülebilirlik. Sürdürülebilirliği oluşturan bileşenlerde sosyal, ekonomik ve çevre ile ilgili unsurların önemli rol oynadığını görüyoruz. Sürdürülebilirlik kavramıyla varmak istediğimiz hedef ise sorumluluk. Yani sonuçta görmek istediğimiz şey, çevremizi oluşturan kaynakların azalmasındaki sorumluluğumuz. Burada bizi zorlayan bir takım etkenler var, bunlar nelerdir? Yaşamın kendisinin getirdiği ve artık üzerinde düşünerek farkına vardığımız sorumluluk. Ayrıca içimizden gelen dürtülerle geliştirdiğimiz bir sorumluluk. Ayrıca bizim oluşturduğumuz toplumdaki çeşitli kurumların (mahalle, ilçe, il, ülke, dünya vs.) getirdiği yükümlülükler olabilir. Ancak toplumun hazır bulduğu sorumluluklardan bir başkası daha mevcut. İlahi bilgiler ve bunun dışında kaynağı bir şekilde düşünceye dayanan bilgiler.

İnsanoğlu 1960 yılında dünyadan verebildiği kaynaklar itibariyle 0,5 birim oranında istifade ederken, günümüzde 1,5 birim dünyadan daha fazla bir kullanım söz konusudur. Bu dünya ortalamasıdır. Birleşmiş Milletlerin raporlarından alınan bilgilere göre, ülkeler bazında daha yüksek rakamlar karşımıza çıkmaktadır. Sözelimi Singapur'un karşısındaki rakam 287,5 birim iken, Türkiye'nin ise 2 birimdir.

Dünya'nın kendi kendine ürettiği ve bize sunmuş olduğu bir kapasite söz konusu: Biyolojik kapasite. Meralar, ormanlar, tarım sahaları, su ürünleri istihsal sahaları gibi. Bunun dışında tükettiğimiz ve kullandığımız tüm malzemelerin bu ekolojik footprint (ayakizi) kümülatif değeri içinde zerre ölçüsünce de olsa bir karşılığı bulunmaktadır.

Biyolojik kapasite, belli bir arazinin üretkenliğini ifade eden birim *global hektar* şeklinde ifade ediliyor. Ülkemizde tüketim 2,7 Gha/kişi oranında gözükmektedir. Ormanların az olduğu, yeşil alanların bulunmadığı yerlerde (Singapur gibi) bu oranın daha yüksek olduğunu görüyoruz. Türkiye'nin biyokapasitesi ise 1.4 Gha/kişidir. Dolayısıyla 1.5 Gha/kişi ölçeğinde bir eksiklik söz konusudur.

Manzarayı bu şekilde tespit ettikten sonra ne yapmalıyız, ne gibi tedbirler almalıyız sorularının cevabını bulmaya çalışalım.

Burada toplumun tüm fertlerine görevler düşüyor. Bir kere her şeyden önce hazır bulduğumuz biyokapasiteyi korumak ve geliştirmek zorundayız. Korumak,

geliştirmeye nazaran çok daha kolay. Bir ağaç diktiğimizde bunun çok zaman sonra geliştiğini biliyoruz. Fakat ağaçlı bir mevkiyi korumak daha kolay.

Bunun dışında tüketimi zaruri ölçülere çekerek, aşırı tüketimi alışkanlıklarımız arasından çıkarmamız gerekiyor. Bir şeyi en iyi öğretmenin yolu yaşamak olduğuna göre, kendi yaşantımıza bir şekil vermekten işe başlamak gerekir.

Kaynakları en iyi şekilde kullanabilmek için kendimizi ve insanları düşünmeye sevk etmeliyiz. Yani yapmayı hedeflediğimiz şeye aklımızı vardırmalıyız. Sonuçlardan hareket ederek bir yere varabiliriz. Ancak sadece buraya odaklanmak doğru olmaz. Öğretimde başarılı olamayışımızın sebebi de burada yatmakta. Dini söylemlerimiz de böyle. Şunu yaparsanız cezalandırılırsınız, şöyle yaparsanız mükâfat alırsınız gibi. Sonuçtan hareket etmek, aradaki bütün süreci, akışı ihmale götürüyor. Bir örnek verecek olursak, “*yemeğimizi artırmayalım, gûnahtır*” dediğimiz zaman, bu dini söylemli bir sonuçtur. Bu gerçeği şöyle ifade etmek de mümkündür: “*Arkadaşlar, bu yemek tarlaya tohum olarak döküldüğü zaman, az bir tohum dökülmüş olacaktı. Az bir yakıt harcanmış olacaktı. Az bir emek sarf edilmiş olacaktı. Hasadı için daha az çalışılmış olacaktı. Transfer için daha az araç kullanılmış olacaktı. Pişirmek için daha az doğalgaz kullanılmış olacaktı. Bulaşığı yıkamak için daha az su ve deterjan kullanılacaktı. Daha az çöp kutusu ve daha az çöp kamyonu kullanılmış olacaktı. Daha az çöp depolama yeri kullanılmış olacaktı.*”

Tabi bunları anlatabilmem ve anlattıklarımın etkili olabilmesi için tüm bunlara benim inanmam ve kendi hayatımda uygulamam gerekir.

Burada şu hususu da belirtmek istiyorum, “*sürdürülebilir kalkınma ahlakı*” diye bir arayış mevcut. Slaytta gördükleriniz buraya kadar anlattığımız şeyler dünyayı yönetenler yani sistemi kuranlar tarafından vaz edilen ve bize dayatılan şeyler. Bu felsefe şöyle diyor, “*Dünyadan iyi bir şekilde faydalanalım, insanlar her şeye layıktır.*” Fakat geldiğimiz nokta işte bu, bu anlayış, bu felsefe, maalesef ofsayta düştü. Fakat bu gerçeği ifade edecek ve hakemlik yapacak, dünyaya örneklik sunacak bir topluluk da yok. Dolayısıyla yapılması gereken öncelikle anlayan, öğrenen, geliştiren ve yaşayan bir topluluğun üretilmesi. Dünyanın karşı karşıya kaldığı durumun bir felaket olduğunu anlatacak ve insanları buna ikna edecek bir topluluk.

Günümüzde sahip olma, her şeye sahip olma, en iyisine sahip olma, en iyi olma, en büyük olma söylemleri ön plana çıkarken, paylaşma, ortak olma, bizden sonrakilerle paylaşma gibi söylemler cılız kalıyor.

Hırs, yarış, doyumsuzluk duygusu, gösteriş, görgsüzlük, üşengeçlik, tembellik, sorumsuzluk, lakaytlık, şuursuzluk, kültürsüzlük vb. bizi çevre konusunda duyarsızlığa götüren dürtüler.. Nemelazımcılık, kaybettiklerimizin belki de en büyüğü ve bütün iş burada düğümleniyor. Hepimiz aslında kendi hayatımızın muhafızları, gelecek nesillerin bekçileriyiz. Onlardan sorumluyuz, bunu bilmemiz yetmez. Bu gerçeğe uygun davranmak gerekiyor. Dolayısıyla nemelazımcılığın panzehri karşımızda duruyor: Sorumluluk duygusunu geliştirmek ve insanların gönüllerine yerleştirmek.

Hepimiz, bunu gerçekleştirmeye aday olmalıyız. Bunun için önce kendimiz düşünmeli ve fark etmeli ve sonra da insanlara düşündürmenin yollarını aramalıyız.

Tekraren şunu ifade etmek istiyorum, doğamızın emanet olduğunun bilincinde onu korumak ve geliştirmek için kafa yormalı ve bu doğrultuda çaba göstermeliyiz.

Sözlerimi daha fazla uzatmak istemiyorum. Sempozyum boyunca bizim anlattıklarımıza da değinen konuşmalar olacaktır. Ben bir yönüyle konunun önemine vurgu yapmak istedim. Beni dinlediğiniz için teşekkür ederim. Hepinize sevgi ve saygılarımı sunuyorum, hayatınız güzel olsun.

I. BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER VE ÇEVRE - AHLAK İLİŞKİSİ

ÇEVRE DOSTU BİR ELÇİ: HZ. MUHAMMED

*Hüseyin AKYÜZ**

Giriş

Konumuz, hayatı boyunca yeryüzünde Yüce Allah'ın halifesi olmanın en güzel örneğini sunan Hz. Muhammed'in çevreyle ilgili dostane tutum ve davranışlarını tespit edip değerlendirmektir. Çocukluğundan itibaren çevreyle iyi geçinen Hz. Peygamber'in rol model olarak alınabilmesi için bol miktarda güzel örnekler ihtiyacı vardır. Bu örnekleri tespit etmeye başlamadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çevre kavramının ne olduğu ve Kur'an'ın çevreye bakışı gibi mevzularda kısa ve öz bilgiler vermenin uygun olacağı düşünülmektedir.

1-Çevre Nedir?

Dilimize çevre olarak tercüme edilen “el-bîetu/الْبَيْتَةُ” kelimesi, lügatte ev, mesken, konut ve muhit; aynı kökten türemiş olan بَوَّأ kelimesi yerleşmek, yerleştirmek¹ ve (mızrak vs.) doğrultmak; تَبَوَّأ sözcüğü ise ikamet etmek, yurt edinmek², onarmak, hazırlamak ve bir yeri düzeltip yerleşmesini

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *huseyinakyuz73@gmail.com*.

¹ Bkz.: 29 Ankebût, 58: “İman edip güzel işler yapanları, içinde temelli kalacakları altlarından ırmaklar akan cennet köşklerine yerleştireceğiz”.

² Bkz.: 59 Haşr, 9: “Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler..”.

sağlamak³anlamlarına gelmektedir⁴. Ayet ve hadislerde ise çevre kelimesi, “el-bîetu”⁵” lafzından ziyade kendisiyle çevre kastedilen ve çevre anlamı çağrıştıran lafızlarla ifade edilmektedir⁵.

Çevre kavramı ıstılâhî anlamda ise değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bu farklılık, muhtemelen tanım sahiplerinin çevre anlayışlarından ve çevreye bakışlarından kaynaklanmaktadır. Mehmet Doğan’a göre çevre, hayatın gelişmesine tesir eden tabii, içtimaî ve kültürel dış şartların bütünüdür⁶. Diğer bir tanıma göre çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belli bir zamandaki toplamıdır⁷. Eğitmciler ise çevreyi, “... bir sistem olan insanla etkileşerek onda değişme ya da gelişme yaratan öteki sistem, nesne, güç ve uyaranların toplamıdır”⁸ şeklinde tanımlamaktadır⁹. Biz bu bildiri metninde çevre derken, genellikle kastedtiğimiz anlam, insanın içinde yaşadığı fizikî ve tabii dünyadır. Yani insanın evi, bahçesi, arabası, soluduğu hava, içtiği su, yüzdüğü deniz, yürüdüğü yol ve içinde yaşadığı şehirdir.

Şehirlerin Büyükşehirlere dönüştüğü günümüzde, hızlı sanayileşme, ulaşım araçlarının çoğalması, enerji kaynaklarının çeşitlenmesi ve teknolojik gelişmeler insanlığı tehdit etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda çevre problemleri, hem yerel anlamda hem de küresel bağlamda en ciddi sorunlar haline gelmiştir. Nitekim çevre sorunları sadece bizim değil, dünyadaki bütün toplumların gündeminde ön sıralarda yer almaya devam etmektedir. Bu sorunların en önde gelenleri ise insanlar tarafından hava, su ve toprağın hızlı bir şekilde kirletilmesi sonucu ortaya çıkan küresel ısınma, su kaynaklarının azalması, yeşil alanların yok

³ Bkz.: 10 Yunus, 87: “Mûsa’ya ve kardeşine şunu vahyettik: Kavminiz için kendilerini yerleştirmek üzere Mısır’da evler hazırlayın”. 10 Yunus, 93: “Yemin olsun, biz İsrailoğullarını çok güzel bir yurda yerleştirdik”. 3 Âl-i İmrân, 121: “Hani sen, mü’minleri savaşmak için elverişli yerlere yerleştirmek için evinden erkenden ayrılmıştın”. 16 Nahl, 41: “Allah uğrunda hicret edenleri, elbette dünyada güzel bir yere yerleştiririz”.

⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, Ebu’l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed (ö.502/1108), *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân*, tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, ts., s.69; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî (ö.711/1311), *Lisânu’l-‘Arab*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrut 1375/1956, c.I, s.39; el-Firûzâbâdî, Mecdü’dîn Muhammed b. Ya’kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu’l-Muhît*, tahk.: Mektebu Tahkîkiki’t-Türâs fî Müesseseti’r-Risâle, Müessesu’r-Risâle, Beyrut 1426/2005, ss.34-35.

⁵ Macit, Yunus, *Hz. Peygamberin Sünnetine Çevre*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, ss.12-13.

⁶ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s.304.

⁷ Keleş, Ruşen; Hamamcı, Can, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.21.

⁸ Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara 1996, s. 24.

⁹ Çevre konusunda yapılan çok değişik ve kapsamlı tanımlar için bkz.: el-Haşin, Hüseyin Ahmed, *el-İslam ve’l-Bîeh*, Dâru’l-Melâk, Beyrut 1432/2011, ss.18-19; Fersahoğlu, Yaşar, *Dinler ve Çevre*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, ss.47-48; Dartma, Bahattin, *Kur’an ve Ekoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, ss.16-17.

olması ve iklimsel değişikliklerdir¹⁰. Şüphesiz ahretin tarlası olarak nitelendirilen dünyamızı maruz kaldığı böylesi kapsamlı sorunlardan kurtaracak yegâne varlık, bünyesinde “korumacılık” potansiyelini bulunduran insanoğludur. Son zamanlarda gerek ulusal ve gerekse uluslararası basın yayın organlarında ve ilmî toplantılarda, bu sorunların çözümüne matuf olarak çevre kirliliği, çevre temizliği ve çevreyi korumak gibi konulara vurgu yapılması, problemlerin ancak sorunu üreten âdemoğlu tarafından çözüleceğinin bir delilidir.

2-Kuran’ın Çevreye Bakışı

Kuran’a göre, içerisinde yaşadığımız çevrenin yegâne sahibi Yüce Allah’tır. Tabiattaki canlı-cansız bütün mahlûkat, Allah (c.c.) tarafından bir gaye ve amaca yönelik¹¹ en güzel şekilde yaratılmıştır¹². Yüce Allah’ın kâinattaki varlıkları en güzel şekilde yaratması ve bunun sonucunda tabiatta meydana gelen düzen ve dengeye, “ekolojik denge” adı verilmektedir¹³. Bu düzen ve denge bir parçası olan insan, Allah’ın yarattıklarının en şerefliisidir ve yeryüzünde Allah’ın iradesini temsil eden bir halifedir¹⁴. Bu makamdan dolayı gökler, yer ve bunlar arasında bulunan her şey insan için yaratılmıştır¹⁵. Halife olmanın değişik hikmetlerine değinen Elmalılı Hamdi Yazır, şu açıklamalarda bulunmuştur: “... kendi irademden kudret ve sıfatımdan ona bazı yetkiler vereceğim. O, bana bağlı olarak, bana vekil olarak yarattıklarım üzerinde bir takım tasarruflara sahip olacak. Benim adıma hükümlerimi yürütüp uygulayacak...”¹⁶. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre insan, kendisine emanet olarak verilen yeryüzüne sahip çıkmalıdır. Nitekim Kuran’da insanın kâinatta başıboş bırakılmadığı ifade edilmiştir¹⁷. İnsan, çevresi üzerinde istediği gibi hareket etme hakkına sahip

¹⁰ Çevre sorunları konusunda bkz.: Özdemir, İbrahim, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s.31-71; Fersahoğlu, a.g.e., ss.57-145; Armağan, Servet, *İslam ve Çevre, Gündönümü* Yayınları, İstanbul 2005, ss.41-52; Yapıcı, Süleyman, *İslam ve Çevre İnsan ve Çevre*, Anıl Grup Yayıncılık, Ankara 2011, ss.14-19; el-Haşin, a.g.e., ss.22-26; Dartma, a.g.e., ss.69-127; Göz, Kemal, “Çevre Ahlakı ve İnsan”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2011, c. XII, sayı:1, Artvin 2011, ss.95-96.

¹¹ 17 İsrâ, 44; 21 Enbiyâ, 16.

¹² 15 Hicr, 19, 21; 54 Kamer, 49; 55 Rahman, 7; 67 Mülk, 3.

¹³ Özdemir, a.g.e., s.123.

¹⁴ 2 Bakara, 30; 35 Fâtır, 39; Bu konuda Hz. Peygamber ise şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz, dünya tatlıdır, yeşildir ve Yüce Allah, sizi dünyaya halife kılmıştır”. Bkz.: Muslim, Ebu’l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 48 Kitâbu’z-Zikr, 99 (c.III, s.2018); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 31 Fiten, 26 (c.IV, s.483, h.no:2191); İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 36 Fiten, 19 (c.II, s.1325, h.no:4000); İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, c.VI, s.364.

¹⁵ 14 İbrahim, 32-33; 31 Lokman, 20; 45 Câsiye, 12-13.

¹⁶ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur’an Dili*, Sadeleştiren: M. Nur Çetin ve dğr., I-IX, Çelik Yayınevi-Şura Yayınları, İstanbul 1993, c.I, s.255.

¹⁷ 75 Kiyâme, 36; 9 Tevbe, 16.

olmayıp herkese karşı sorumlu bir varlıktır. Çünkü çevre, az önce ifade ettiğimiz gibi insana emanettir¹⁸. Emanet ve vekillik konusunda, kendisine emanet verilen kimse, aynı şekilde vekilliğin sorumluluklarını da üstlenmiş olmaktadır. Başka bir ifadeyle, emaneti koruyan çok geniş bir özgürlük imkânına sahiptir ve kendisine emanet edileni iyi ya da kötü kullanma hususundaki bütün sorumlulukların sonucuna da katlanmak durumundadır. Kendisine emanet veren, emanete nasıl davranmasını istiyorsa, emanet edilen o şartlarda emanete davranış sergilemelidir¹⁹.

Kur'anî anlayışa göre insan, çevresine karşı sorumsuz ve bencil olamaz. Zira o, bütün fiil ve tasarruflarından ahret gününde hesaba çekilecektir²⁰. Nitekim insanı da düzgün ve dengeli bir şekilde yarattığını²¹ ifade eden Yüce Allah, insandan çevresine yaratılışıyla uyumlu bir biçimde hareket etmesini istemektedir²². Çevre, ancak insanın böylesi davranışlarıyla varlığını sürdürebilir. Aslında insan olmak demek, yeryüzünde halifetullah konumunun gerektirdiği sorumluluğun şuurunda olmak demektir²³. Öte yandan Kuran, doğadaki varlıkların devamlı bir şekilde Allah'ı andığını²⁴ söylemektedir. Bu bakımdan çevrede bulunan unsurlar değerlidirler ve bu değerliliklerinden dolayı da saygıyı hak etmektedirler. Dolayısıyla insanın doğadaki bu unsurları gözü gibi koruması ve onlara itina ile muamele etmesi gerekir. Şüphesiz Yüce Allah, insanı doğadaki düzen ve dengeyi korumak ve kollamak konusunda uyarmıştır²⁵. Bu bağlamda konumuza ışık tutan bazı ayetler şunlardır: “*İslah edilmişken yeryüzünde bozgunculuk yapmayın...*”²⁶; “*Şüphe yok ki Allah çokça temizlenenleri sever*”²⁷ ve “*... İsrâf etmeyin. Allah israf edenleri sevmez*”²⁸. Bu ayetlerden çıkan sonuç, her Müslüman'ın kâinattaki tabii ve ekolojik dengeye özen göstermesi, doğal kaynakları tutumlu bir şekilde kullanması, tabiattaki varlıklara zarar vermekten sakınması ve çevreyi bozup kirletmemesidir. Kaynakları israf etmenin hiçbir hakkı

¹⁸ Cânan, İbrahim, *Âyet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995, s.26.

¹⁹ Dolatyar, Mustafa, “Çevre Krizlerinin Kökenleri: İslâmî Bir Perspektif”, çev.: Veysel Nargül, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2003, sayı:20, Erzurum 2003, ss.307-308.

²⁰ 2 Bakara, 284.

²¹ 82 İnfitâr, 7

²² 11 Hüd, 85; 26 Şuarâ, 151-152.

²³ Nasr, Seyyid Hüseyin, “İslam ve Çevre Bunalımı”, çev.: Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1990, c.IV, Sayı: 3, Ankara 1990, s. 161.

²⁴ 13 Ra'd, 13; 21 Enbiya, 79; 24 Nur, 41; 42 Şûrâ, 5.

²⁵ 55 Rahman, 8: “Sakın dengeyi bozmayın”.

²⁶ 7 A'râf, 56.

²⁷ 2 Bakara, 222.

²⁸ 7 A'râf, 31; Ayrıca bkz.: 17 İsrâ, 27.

gerekçesi olamaz, zira bu hakkın sahibi gelecek nesillerdir ve haklarını kimseye devretmemişlerdir²⁹.

Bunlara ilaveten Kuran'da çevreyi kirletip ona zarar vermek, “fesâd” olarak nitelendirilmiştir³⁰. “Fesâd” kelimesinin anlamı, bir şeyin doğal halini bozmak, onu doğasından ve yerinden etmektir³¹. Bazı müfessirler “fesâd” kelimesini, yağmur yağmaması, bitki ve verimin az olması gibi tabiatın doğal dengesinin bozulması şeklinde yorumlamışlardır³². Öyle anlaşılıyor ki, Kuran asırlar öncesinden, insanoğluna tabiatla bozulma ve kirlenme meydana geleceği konusunda ipuçları vermeye çalışmıştır. Kur'anî anlayışa göre, eğer insanoğlu doğaya hükmetme arzusunu yenemeyip çevrenin güzelliğini bozarsa, bu durumdan etkilenecek varlıklar arasında hem kendisi hem de dünya gemisinde birlikte yaşadığı her şey olacaktır³³.

Sözün özeti, kâinat belli bir düzende yaratılmış olup bu düzenin korunması ve geliştirilmesi sorumluluğu insana verilmiştir³⁴. Kuran, ne tabiat ile tabiatüstü arasında, ne de insanlar ile tabiat âlemi arasında kesin bir sınır çizmez. Kuran'ın getirdiği ve eğittiği ruh, tabiat âlemini fethedebilecek ve boyun eğdirilecek bir düşman olarak değil; aksine onun dünya hayatında ve hatta bir manada nihaî kaderinde yer alan, dini hayatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder³⁵.

Son vahiy olan Kuran'ın çevreyle ilgili bu talimatlarını ilk okuyan ve pratik hayatta uygulanabilirliğini gösteren Hz. Peygamber'in çevrecilikle olan ilişkisi günümüz açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda çevreye onun zaviyesinden nasıl bakıldığı ve çevre sorunlarına pratiğe dönük nasıl çözümler sunulduğu konusunda ağırlıklı olarak durmak istiyoruz. Öncelikle belirtelim ki,

²⁹ Yıldırım, Zeki, “Kur'an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2012, sayı: 38, Erzurum 2012, s.75.

³⁰ 2 Bakara, 205: “İnsanlardan öyleleri vardır ki iş başına gelince yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip etmek ve nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez”.

³¹ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf*, tahk.: Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcut ve Şeyh Ali Muhammed Muavviz, I-VI, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998, c.I, s.179.

³² el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.671/1273), *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an (Tefsiru'l-Kurtubî)*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXIV, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1427/2006, c.XV, s.442; Krş.: el-Beğavî, Hüseyin b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Meâlimu't-Tenzil (Tefsiru'l-Beğavî)*, tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, I-VIII, Dâru't-Taybe, Beyrut 1417/1997, c.VI, s.274; ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, c.V, s.482.

³³ 30 Rûm, 41: “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler”.

³⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Kula, Naci, “Kur'an Işığında İnsan-Çevre ilişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2000, c. IX, sayı:9, Bursa 2000, ss.365-369.

³⁵ Nasr, *a.g.m.*, s.157.

Hız. Peygamber'in çevreyle ilişkisi olmadığını iddia etmek yanlış bir kanaattir³⁶. Bu düşüncenin tam aksine Hız. Peygamber hayatı boyunca çevreyle ve onun korunmasıyla ilgilenmiştir. O'nun canlı varlıklara ve doğaya olan sevgisini, doğanın ve canlıların korunmasına ilişkin sözsöz öğretisi ve fiilen yaptığı şeylerin bütünü, kısacası çevreciliğini “*ekolojik sünnet*” olarak adlandırabiliriz³⁷. İşte bu çalışma, ekolojik sünnet konusundaki söz ve davranışların değerlendirilmesini ve çevre dostu bir elçinin çevrecilik anlayışını örnekler ışığında tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Hız. Peygamber'in Öğretilerinde Çevreyle İlgili Genel İlkeler

İnsanın tabiatla ve diğer varlıklarla ilişkisi nasıl olmalıdır? bu ilişki hangi ilkeler alınarak gerçekleştirilmelidir? vb. soruların cevapları, ya insanı mutlu edecek ya da birçok sorunla karşılaşacağı bir çevre oluşturmasına sebep olacaktır³⁸. Bu açıdan acaba Hız. Peygamber, insanın çevresiyle olan ilişkisinde hangi ilkelere dikkat çektiği merak konusudur.

Hız. Peygamber, bizlere asırlar öncesinden dünyamızı ve ekolojik dengesini korumak için hem sözlü uyarılarda hem de uygulamalarda bulunmuştur. Şüphesiz O'nun bu uyarı ve uygulamalarının kaynağı Kur'an'dı. Hadis kaynaklarına baktığımızda, O'nun çevrenin kirletilmemesi, tahrip edilmemesi, yeşilin korunması ve geliştirilmesine dair doğrudan ve dolaylı olarak pek çok mesajı vardır. İnsanlık, kendi elleriyle sonunu hazırlamak istemiyorsa, en büyük çevre uzmanı Hız. Muhammed'in bu ilkelerine müracaat etmek zorundadır. Çöllere oldukça yakın bir muhitte yaşayan çevre dostu bir peygamberin “çevre anlayışını” bilmemiz, muhakkak dünyanın gündeminde ilk sırada yer alan çevre sorunlarına duyarlı olabilmemize katkı sağlayacaktır.

Yüce Allah'ın hiçbir şeyi amaçsız yaratmadığı³⁹ bilincini kazanan Hız. Peygamber'in çevreye yaklaşımının odağını, tabiatın insana emanet olarak verildiği fikri oluşturmuştur⁴⁰. Şüphesiz O'nun çevrecilik anlayışı önce varlığı, tabiatı ve ondaki dengeleri tanımakla başlamıştır. O, doğadaki her şeyin yaşama yani varlığını devam ettirme hakkına sahip olduğunu söylemektedir. Nitekim bir hadisinde, “*Herhangi birinizin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet kopacak*

³⁶ Sancaklı, Saffet, “Hız. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2001, c.XIV, sayı:3-4, Ankara 2001, s.405.

³⁷ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.10; Bayraktar, Mehmet, *Asr-ı Saadet'te Çevre Bilinci*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Ed.: Vecdi Akyüz), I-IV, Beyan Yayınları, İstanbul 2006, c.IV, s.252.

³⁸ Kula, a.g.m., s.362.

³⁹ 23 Mü'minûn, 115.

⁴⁰ Bedir, Murteza, *Sünnet Hız. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s.151.

olsa, onu derhal diksin"⁴¹ buyurmaktadır. Hz. Peygamber'in kıyametin kopma anında neden böyle bir eylemi gerekli gördüğüne dair şu cümleler derin bir hikmeti yansıtmaktadır:

*"İslam imanına göre, kâinatta mevcut bulunan her bir varlık, canlı olsun cansız olsun, ancak kendi varlığından gelen -başka bir varlığa bağımlı olarak değil- var olma, varlığını koruma ve sürdürme hakkına sahiptir. Bu hakka hiç kimse meşru bir sebep olmaksızın müdahale etme yetkisine haiz değildir. Ancak bu sebeptir ki, insanlar kıyamet esnasında bile olsun, ellerindeki fidanı dikmek zorunda tutulmuşlardır. Fidan henüz hayattadır. Bu durumda insana düşen bu sorumluluğu hissedip bütün imkânlarını kullanarak ve hatta sınırlarını zorlayarak bu fidanın hayatta kalması için elinden geleni yapmaktır. Beş dakika sonra kıyametle beraber her şeyin zaten yok olacağı gerçeği, onun bu sorumluluğu yerine getirmemesi için mazeret teşkil etmeyecektir. Bu, onun kendi sorumluluk sınırları haricinde gelişecek bir hadisenin onu bağlamayacağı manasına gelir. Kişi kendi üzerine düşeni yapacaktır"*⁴².

Ayrıca bu hadis, bir Müslüman'a her ne zaman olursa olsun doğadan faydalanamayacak olsa da onun gelişmesine katkıda bulunmasını ilham etmektedir.

Hz. Peygamber, bir insanın çevresine karşı uyumlu olabilmesi için, kişinin çevresiyle sevgi bağı kurmasını istemiştir. Nitekim Hz. Peygamber, Uhud dağına duyduğu sevgiyi, *"O, bir dağdır. O, bizi sever, biz de onu severiz"*⁴³ diye ifşa ederek, tabiatı sevme konusunda kendisinin örnek alınmasına vurgu yapmıştır. Ayrıca O, bu sözünüle, her canlıda olduğu gibi doğanın da hem çevresinden etkilendiğini hem de çevresini etkileyebildiğine işaret etmiştir. Bu hadise göre doğayla barışık yaşayabilmenin yolu, doğayı sevmekten geçer. Muhakkak ki seven sevdiğine ilgili, saygılı ve duyarlı davranır. Nitekim Hz. Peygamber'in ağaç, bitki, toprak ve hayvanlar hakkındaki söz ve davranışları, O'nun tabiatı karşı beslediği sevginin göstergeleridir.

⁴¹ et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud (ö.204/819), *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., s.275; Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Keşşî, *Müsnedu Abd b. Humeyd*, tahk.: Subhî el-Bedrî es-Samarrâî, Mahmud Muhammed es-Sa'îdî, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1408/1998, s.366; İbn Hanbel, c.III, s.191.

⁴² Daryal, Ali Murat, "Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:1997, sayı:13-15, İstanbul 1997, s.139.

⁴³ Malik b. Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 45 Medine, 10, 20 (c.II, s.889, 893); el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail (ö.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 24 Zekat, 54 (c.II, s.133); 56 Cihad, 71, 74 (c.III, s.224-225); 60 Enbiya, 10 (c.IV, s.118); 70 Et'ime, 28 (c.VI, s.207); 96 İ'tisam, 16 (c.VIII, s.153); Muslim, 15 Hac, 462, 503-504 (c.I, s.993, 1011); İbn Mâce, 25 Menasık, 104 (c.II, s.1040, h.no:3115); İbn Hanbel, c.II, s.337, 387; c.III, s.140, 149, 159, 240, 243; c.V, s.425.

Hız. Peygamber, tabiatın korunması hususunda çevre unsurlarının hoyratça kullanılmasını yasaklamıştır. “*Yiyin, için, fakat israf etmeyin. Allah israf edenleri sevmez*”⁴⁴ ayetini rehber edinip hayatında içselleştiren Hız. Peygamber, boy abdesti alırken üç buçuk-dört litre civarında su kullanacak⁴⁵ ve ümmetine yemek kaplarında artık ve çöpe gidecek hiçbir kısıntı bırakmamalarını tavsiye edecektir⁴⁶. Çevre unsurlarını israf etmeden kullanma konusu, çevre dostu bir elçinin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim O, bir defasında sahabeden Sa’d’ın yanından geçerken abdest alışını görünce ona ‘Bu israf nedir?’ diye çıkmıştır. O da ‘abdestte israf olur mu?’ deyince, Hız. Peygamber, ‘Evet, akan bir nehir üzerinde olsan bile’⁴⁷ buyurmuştur. Dolayısıyla bir Müslüman bolluk halinde bile olsa orta yolu tutmalı ve israftan sakınmalıdır⁴⁸. Ayrıca hadis metninde ‘*abdest alışını görünce*’ ifadesinin kullanılması, kişiyi tabiat karşısında daha sorumlu, hareket ve davranışlarında daha kontrollü bir konuma getirmeyi hedeflemektedir⁴⁹.

Abdest alırken şeytanın vesvesesine tabi olunmaması gerektiğine dair şu hadis de israf konusunda zikredeceğimiz önemli rivayetlerden birisidir: “*Abdest için velehân denilen bir şeytan vardır. Onun vereceği vesveseden sakının*”⁵⁰. Bu hadiste geçen velehân kelimesi, heva ile aklın gitmesi ve hayrete düşme manasına gelmektedir. Bir yoruma göre abdest alırken kişiye vesvese vererek haddinden fazla su kullandığı için şeytana böyle bir ad verilmiştir⁵¹.

Görüldüğü gibi Hız. Peygamber, suyun abdest alırken israf edilmemesi konusunda çok açık ve net mesajlar vermektedir. O’nun israf konusundaki bu

⁴⁴ 7 A`râf, 55; Ayrıca bkz.: 17 İsrâ, 27.

⁴⁵ el-Buharî, 4 Vudû, 47 (c.I, s.58); Muslim, 3 Hayz, 51-53 (c.I, s.258); Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş`as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 1 Tahâret, 44 (c.I, s.71-72, h.no:93-95); et-Tirmizî, 1 Tahâret, 42 (c.I, s.83-84, h.no:56); İbn Mâce, 1 Tahâret, 1 (c.I, s.99-100, h.no:267-270); en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 2 Miyâh, 13 (c.I, s.180, h.no:346); ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö.255/869), *Sunen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 1 Vudû, 23 (c.I, s.141, h.no:694); İbn Hanbel, c.III, s.179, 303; c.V, s.222; c.VI, s.121, 133, 219, 249, 280.

⁴⁶ el-Buharî, 70 Et`ime, 52 (c.VI, s.213); Muslim, 36 Eşribe, 133-137 (c.II, s.1606-1607); Ebû Davud, 26 Et`ime, 51 (c.IV, s.185-186, h.no:3847); et-Tirmizî, 23 Et`ime, 10 (c.IV, s.258, h.no:1801); İbn Mâce, 29 Et`ime, 9 (c.II, s.1088, h.no:3269); ed-Darimî, 8 Et`ime, 5-6 (c.II, s.420, h.no:2031-2032); İbn Hanbel, c.I, s.221, 293, 346, 270; c.II, s.341, 415; c.III, s.301, 331, 366.

⁴⁷ İbn Mâce, 1 Tahâret, 48 (c.I, s.147, h.no:425); İbn Hanbel, c.II, 221.

⁴⁸ Demir, Recep, “Doyumsuz Tüketim Arzusu ve Çevre Sorununa Kur’an Çerçevesinde Bakış”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2012, c.I, sayı:4, Karabük 2012, s.7.

⁴⁹ Daryal, a.g.m., s.135.

⁵⁰ et-Tirmizî, 1 Tahâret, 43 (c.I, s.84, h.no:57); İbn Mâce, 1 Taharet, 48 (c.I, s.146, h.no:421); İbn Hanbel, c.V, s.136.

⁵¹ es-Sindî, Ebu’l-Hasan Muhammed b. Abdulhadi (ö.1138/1726), *Süneni İbn Mâce bi Şerhi’s-Sindî*, tahk.: Halil Memûn Şihâ, I-V, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1416/1996, c.I, s.252.

bakışı, bugün insanlığın karşı karşıya kaldığı çevre sorunlarını⁵² büyük ölçüde çözecek niteliktedir. Şüphesiz israf, bizleri, yeryüzünün halifeleri olarak sahip olduğumuz sorumluluğa yabancılaştırıp, bizleri vazifemize karşı körleştirmektedir⁵³. Netice itibarıyla bugün hayatiyetin beşiği olan yer ve gök ortamını kirleten en mühim etkenin israf, yani ihtiyaçtan fazla, zevk, sefa, gösteriş, itibar gibi nefsanî duyguların tatmini için yapılan tüketim olduğu iyice anlaşılmaya başlanmıştır. Daha çok tüketen daha çok atık madde çıkarmakta, daha çok kirletmektedir; tabiatın yenilenmez, geri dönmez imkânlarını daha çok azaltıp gelecek nesillerin istihkakını israf etmektedir⁵⁴.

Hz. Peygamber'e göre doğanın her yeri mescittir. O, “*yeryüzü bana bir mescit ve temizleyici kılınmıştır*”⁵⁵ buyururken bu gerçeği dile getirmiştir. Yeryüzünün mescit kılınmasının bir şartı vardır ki o da temizliktir. İbadet edilecek yerin temiz olması gerekir. Temiz olmayan yerde ibadet yapılmaz. İşte bu anlayış, Müslümanları çevrelerini temiz tutmaya teşvik etmektedir⁵⁶. Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayetlerinde temizliğin zikredilmesi⁵⁷, Kuddûs olan Yüce Allah'ın temizliğe verdiği önemi vurgulamaktadır. Klasik hadis kaynaklarımızın ya ilk ya da ikinci bölümlerinin temizlik konusuna tahsis edilmesi, çevre bilinci ve sağlığına ait duyarlılığın bir sonucudur⁵⁸.

Temizliği imanın yarısı olarak nitelendiren Hz. Peygamber, insanın yakın ve uzak çevresini temiz tutmasıyla ilgili birçok söz söylemiştir. Nitekim insanların ortak kullanım alanlarının ve yollarının kirletilmesini lanetin bir gerekçesi olarak nitelendirmiştir⁵⁹. Bir diğer hadislerinde, Yüce Allah'ın temiz olduğunu ve temiz

⁵² Şüphesiz yapıp ettiklerimiz çevremizdeki her şeyi etkilemektedir. “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler.” 30 Rûm, 1.

⁵³ Abdul-Matin, İbrahim, *Çevreci ve Dindar*, çev.: İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013, s.48.

⁵⁴ Cânan, *a.g.e.*, s.27.

⁵⁵ el-Buharî, 7 Teyemmüm, 1 (c.I, s.86); 8 Salat, 56 (c.I, s.113); Muslim, 5 Mesâcid, 3-5 (c.I, s.371); Ebû Davud, 2 Salat, 24 (c.I, s.328, h.no:489); İbn Mâce, 1 Tahâret, 90 (c.I, s.187, h.no:567); ed-Darimî, 2 Salat, 111 (c.I, s.263, h.no:1396); İbn Hanbel, c.I, s.250, 301; c.II, s.222, 240, 250, 413; c.III, s.304; c.IV, s.416; c.V, s.145.

⁵⁶ Fersahoğlu, *a.g.e.*, s.229.

⁵⁷ 74 Müddesir, 4.

⁵⁸ Klasik hadis kaynaklarımızda temizlikle ilgili hadislerin sadece “Tahâret” bölümlerinde zikredilmesi, konunun ibadet merkezli anlaşılmasına vesile olmuş olabilir. Ancak Talat Sakallı, konunun böylesi dar çerçevede alınmasını eleştirerek, hadislere daha geniş bir perspektiften bakılması gerektiğini önermektedir. Bkz.: Sakallı, Talat, “Bilinç Kirlenmesi veya Çevre Kirliliğinin Zihni Temelindeki Aşınma”, *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008, c.I, s.190. Yerinde ve oldukça doğru olan bu görüş, aslında kaynaklarımızdaki hadislerin de güncel meseleler ışığında yeniden tasnif edilmesini zorunlu kılmaktadır.

⁵⁹ Muslim, 2 Tahâret, 68 (c.I, s.226); İbn Hanbel, c.III, s.372.

olan şeyleri sevdiğini dile getirdikten sonra: “*Siz de evlerinizin avlularını ve bulunduğunuz sahayı temiz tutunuz. Evlerinin iç avlularında çöpler biriktiren Yahudilere benzemeyin*”⁶⁰ buyurmuştur. Bu ifadeye göre Hz. Peygamber, ümmetini çevre temizliği konusunda diğer kavimlerden farklı davranmaya davet etmektedir. Nitekim bu farklılaşma, onlara hem çevreye karşı duyarlı olma hem de çevre sağlığına önem verme duygusunu kazandıracaktır.

Temizlik, gerek Kur’an’da ve gerekse hadislerde Allah sevgisinin ölçüsü, ibadetlerin ön şartı olarak vasıflandırılmıştır. Dolayısıyla bir Müslüman, eğer Allah sevgisinden mahrum kalmak istemiyorsa elindeki yiyecek atığını yere atarken “ne yaptığını” bin defa düşünmelidir. Ayrıca ev ve çevrelerinin temizliğinin ihmal edilmesi, etrafa kötü kokuların yayılmasına sebep olabileceği gibi birçok hastalığa da davetiye çıkarabilir.

Hz. Peygamber, çevrenin kirletilmemesi konusunda da çok hassas davranmıştır. Yere gömülmeyen tükürüğü ümmetinin kötü amellerinden sayması⁶¹, bu hassasiyetinin bir göstergesidir. Bazı insanlar çoğu zaman yediği çekirdek kabuğunu veya içtiği bir meyve suyu kutusunu yollara atmaktan utanç duymamaktadır. Şüphesiz bu davranış, hem peygamberî öğretiyeye hem de çevreye karşı sorumsuz ve duyarlı kalınmasının bir sonucudur.

Çevreyle dostane ilişkileri tesis eden değerlerden bir tanesi de hayatın temel kaynağı olan suların temiz tutulması meselesidir. Su, bütün canlıların hayat kaynağıdır⁶². İnsan, yaşamını sürdürebilmesi için temiz suya muhtaçtır. İnsan gıdasız birkaç hafta yaşayabilmesine rağmen, susuz ancak birkaç gün yaşayabilir⁶³. Gelişmekte olan ülkelerde her yıl 5 yaşından küçük 14 milyon çocuk sağlıksız içme suyu, yetersiz hijyen, çevre kirliliği, yaygın hastalıklar ve beslenme yetersizliği sonucu ölmektedir⁶⁴. Hz. Peygamber, içme sularının korunması ile ilgili tedbirler almış ve suyun temizliği hususunda pek çok talimatlarda bulunmuştur. Bazı hadis kaynakları bu talimatları müstakil bir bölüm halinde ayrıntılı olarak ele almıştır⁶⁵.

⁶⁰ el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî (ö.292/955), *el-Musned*, tahk.: Mahfuzu’r-Rahman Zeynullah, I-IX, Müessesetu ‘Ulumi’l-Kur’an, Beyrut 1409, c.III, s.320; et-Tirmizî, 41 Edep, 41 (c.V, s.111-112, h.no:2799).

⁶¹ Muslim, 5 Mesâcid, 57 (c.I, s.390).

⁶² 21 Enbiya, 30.

⁶³ el-Haşin, *a.g.e.*, s.170.

⁶⁴ Güler, Çağatay; Çobanoğlu, Zakir, *Çocuk ve Çevre*, Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi, No: 23, Ankara 1994, s.11.

⁶⁵ en-Nesâî, 2 Miyah, 1-13 (c.I, s.173-180, h.no:324-346).

Su, temizlik aracıdır. Temiz olmayan ise temizleyemez. Dolayısıyla su, temiz kalmayı hak eden bir nimettir⁶⁶. Bu durumun farkında olan Hz. Peygamber, su alınan kuyuların pislikten korunmasını ve hayvan ağıllarının içme suyu kuyularına yaklaşık 35 metreden daha yakın olmamasını emretmiştir⁶⁷. Ayrıca O, su kaynaklarına⁶⁸ ve nehir kenarlarına⁶⁹ büyük abdest bozmayı; akan⁷⁰ ve durgun sulara⁷¹ küçük abdest bozmayı yasaklamıştır. Bu yasakların hikmeti, idrar vasıtasıyla suya bulaşabilecek parazit, mikrop ve bakterilerin menfi zararlarından korunmak olmalıdır. Ayrıca bu yasaklar, 14 küsur asır öncesinin kirleticilerine karşı alınmış tedbirlerdir. Bugün itibariyle nehirlere, derelere, denizlere ve içme suları, sanayi ve ev atıkları sebebiyle farklı şekillerde kirletilmektedir. Nebevî yasağın evrensel boyutta yorumlanması sonucunda onlara karşı alacağımız tedbirler de farklı olmalıdır. Her şeyden önemlisi bu gibi durumların da Hz. Peygamber'in ikaz ve uyarıları kapsamına girdiği unutulmamalıdır.

Bunlara ilaveten Hz. Peygamber, ümmetine çevre temizliği konusunda gelip geçilen yollara abdest bozmamalarını⁷² ve gelip geçenleri rahatsız edecek maddeleri yoldan uzaklaştırmalarını⁷³ tavsiye etmiştir. Şüphesiz günümüzde, bu tavsiyelerde zikredilen “*gelip geçenleri rahatsız edecek maddeleri yoldan uzaklaştırmak*” şeklindeki ifade daha geniş kapsamda yorumlanmalıdır. Bu açıdan söz konusu ifade, yerlere sigara izmariti atmaktan her türlü çöpe ve kaçak kömür dumanından zehirli kimyasal atıklara kadar çevreye zarar veren her şeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla temizlik, sadece yakın çevrenin kirletilmemesi demek değil, bilakis karasıyla, deniziyle ve havasıyla bütün tabiatın temiz ve pak tutulması demektir. Günümüzde piknik ve mesire alanları, konserve kutuları, pet ve cam şişeler, yiyecek artıkları vs. sebebiyle kirletilmektedir. Yeşil doğamız, masmavi deniz ve gökyüzümüz sürekli bir şekilde nükleer ve petrol sızıntılarından dolayı kirlenmektedir. Bütün bu kirliliklerle nasıl yaşayacağımızı

⁶⁶ Köse, Saffet, “Suyun Kullanımı ve Su Kaynaklarının Korunması Hususunda Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım”, *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, c.I, s.151.

⁶⁷ Armağan, a.g.e., s.26.

⁶⁸ Ebû Davud, 1 Tahâret, 14 (c.I, s.28-29, h.no:26); İbn Mâce, 1 Tahâret, 21 (c.I, s.119, h.no:328).

⁶⁹ et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Evsât*, tahk.: Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrîr, I-II, el-Mektebül-İslâmî, Beyrut 1405/1985, c.III, s.36.

⁷⁰ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, c.II, s.208.

⁷¹ Muslim, 2 Tahâret, 94-96 (c.I, s.235); et-Tirmizî, 1 Tahâret, 51 (c.I, s.100, h.no:68); İbn Mâce, 1 Tahâret, 25 (c.I, s.124, h.no:343-345); İbn Hanbel, c.II, s.288, 532; c.III, s.341, 350.

⁷² Muslim, 2 Tahâret, 68 (c.I, s.226); Ebû Davud, 1 Tahâret, 14 (c.I, s.28-29, h.no:25-26); İbn Mâce, 1 Tahâret, 21 (c.I, s.119, h.no:328); İbn Hanbel, c.II, s.372.

⁷³ el-Buhârî, 46 Mezâlim, 24 (c.III, s.103); 56 Cihad, 128 (c.IV, s.15); Muslim, 12 Zekat, 56 (c.I, s.699); Ebû Davud, 5 Tadavvü', 12 (c.II, s.60-61, h.no:1285); İbn Hanbel, c.II, s.316, 329, 350; c.V, s.178.

düşündüğümüzde, Yüce Allah'ın en ideal insan olarak vasıflandırdığı Hz. Muhammed'in çevre sağlığıyla ilgili bu öğütlerinin kıymetini daha iyi anlamaktayız. Ayrıca her kurban bayramında basın yayın organlarında kurban kesimine uygun olmayan yerlerde yapılan uygulamaların görüntülerine şahit olmaktayız. Müslümanlar olarak bu konuda halimiz pek iç açıcı görünmemektedir. Oysa şehrin her köşesinde çevre sağlığını tehdit edecek tarzda kurban kesilmemesi gerektiğini uygulamalarıyla gösteren yeşil dostu bir Peygamber'i örnek alsaydık, problemi çoktan çözüme kavuşturmuş olurduk. Zira O, kurbanını şehrin içinde ötede beride değil, hayvan kesim yerlerinde (Menhar ve Musallâ) kesmiştir⁷⁴. Sanki Hz. Peygamber, bu uygulamaları ile asırlar öncesinden çevre kirliliğine dikkatlerimizi çekmiş ve çevreye duyarlı olma konusunda bizleri uyarmıştır. Artık insan ve çevre arasındaki uyumun günbegün açıldığı ve çevre krizlerinin gittikçe derinleştiği bugünlerde, O'nun bu uygulamalarını örnek almanın zamanı gelmiştir. Unutmayalım ki Hz. Peygamber, bugün yaşamış olsaydı bizim daha sağlıklı ve daha temiz bir dünyada yaşamamızı arzu ederdi.

Hız. Peygamber'in Çevre Düzeniyle İlgili Bazı Öğretileri

Çevrenin herkes tarafından ortak kullanılan mekânları vardır. Burada kastettiğimiz yerler, herkesin müşterek kullandığı yollar, parklar, piknik yerleri, tuvaletler, okullar ve camilerdir. Planlı bir şehir, yolları, binaları, okulları, camileri, park alanları ve yeşil alanlarıyla tam bir yerleşke görünümündedir. Hadislerde bugünkü şehirlerin çevre sorunlarını ortadan kaldıracak bazı uyarılara rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'den gelen bazı rivayetlerde şehircilik anlayışı konusunda vurgu yapılan hususlardan birisi, yolların geniş tutulmasıdır. O, bu konuda şöyle buyurmuştur: *“Eğer yol konusunda ihtilaf ederseniz, onu yedi zira' genişliğinde yapınız”*⁷⁵. Her ne kadar Allah Resulünün bu teklifi, tarla, bağ ve bahçeler arasındaki yol genişliğiyle alakalı olsa da bu rivayetten hareketle onun şehir yolları konusunda daha geniş yollar teklifinde bulunabileceğini çıkarmamız mümkündür⁷⁶. Öte yandan Hz. Peygamber'in yoldan eziyet verici şeyleri kaldırmanın sadaka olduğunu⁷⁷, bir rivayete göre bu

⁷⁴ el-Buharî, 73 Edâhî, 6 (c.VI, s.236); Ebû Davud, 16 Edâhî, 8-9 (c.III, s.240-241, h.no:2811); İbn Mâce, 26 Edâhî, 17 (c.II, s.1055, h.no:3161); en-Nesâî, 43 Dahâyâ,3 (c.VII, s.213, h.no:4363-4364); İbn Hanbel, c.I, s.98.

⁷⁵ el-Buharî, 46 Mezâlim, 29 (c.III, s.106-107); Muslim, 22 Musâkât, 143 (c.II, s.1232); Ebû Davud, 23 Ekdîye, 31 (c.IV, s.48, h.no:3633); et-Tirmizî, 13 Ahkâm, 20 (c.III, s.637, h.no:1355-1356); İbn Mâce, 13 Ahkâm, 16 (c.II, s.784, h.no:2338-2339); İbn Hanbel, c.I, s.235, 303, 313, 317; c.V, s.327.

⁷⁶ Dartma, a.g.e., s.26.

⁷⁷ Muslim, 33 İmare, 164 (c.II, s.1521); Ebû Davud, 5 Tadavvu, 12 (c.II, s.61, h.no:1285).

davranışı ümmetinin güzel amellerinden saydığını⁷⁸, hiçbir hayır yapmamış olan bir adamın yola uzanmış ağacın dikenli dalını kesip atmasını Yüce Allah'ın karşılıksız bırakmayacağını⁷⁹ belirten hadislerini “yol güvenliği” bağlamında değerlendirmek mümkündür. Yol, kullananlara dönük ortak bir hakktır. Herkes yoldan faydalanmada eşit noktadır. Dolayısıyla yolu kullanan herkes birbirlerinin hakkına saygılı olmalıdır. Günümüzde parketme kurallarına uymayıp trafiği aksatan ve otomobilini gelişi güzel parkettiği için yangına müdahale etmek üzere giden itfaiyenin yolunu engelleyen sürücüler, son derece acı ve tehlikeli sonuçlara neden olmaktadır. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in yol konusundaki bu ve benzeri tavsiyeleri, Müslümanlara yol emniyeti ve trafik kuralları bağlamında güvenli davranış ve alışkanlıklar kazandıracak niteliktedir⁸⁰. Ayrıca Hz. Peygamber, yoldan gelip geçenleri rahatsız edeceği için ana yol kenarlarında ve kaldırımlarda oturulmasını da yasaklamıştır⁸¹. Nitekim bazı yörelerimizde adet haline gelen böylesi davranışlar, maalesef yoldan geçen bayanları huzursuz etmektedir.

Çevre düzeni ile ilgili zikredebileceğimiz diğer bir husus, evlerin inşaatı meselesidir. Hz. Peygamber, insanların kıyamet gününde dünyada yaptıkları her işten dolayı hesaba çekileceğini bildirmiştir⁸². İnşaatlarını uygun yerlere ve uygun tarzlarda yapılmaması, kıyamet gününde hesap verilecek konulardan birisi olacaktır. Dolayısıyla Müslümanların deprem öncesi yapmaları gerekenleri öteleyip, meseleyi ilahî takdire havale etmeleri yanlış bir davranıştır. Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın işimizi, amelimizi, görevimizi sağlam ve iyi yapmamızdan hoşnut olacağını bildirmektedir⁸³. Bu razılık ancak evleri inşa ederken coğrafyanın jeolojik yapısı dikkate alındığında, gerekli zemin etütleri yapıldığında, kaliteli beton ve uygun demir kullanıldığında kazanılabilir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber'in kötü evi tarif ederken, evin bulunduğu arsanın jeolojik yapısının bozuk olmasına dikkat çekmesi oldukça manidardır⁸⁴.

⁷⁸ Muslim, 5 Mesâcid, 57 (c.I, s.390).

⁷⁹ Ebû Davud, 40 Edep, 160 (c.V, s.408, h.no:5245).

⁸⁰ Çevre bağlamında yol hakkı konusunda geniş bilgi için bkz.: Aydın, Muhammed, “Kur'an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri”, *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008, c.I, ss.196-201.

⁸¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî (ö.211/826), *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid (öl.144/770)'in el-Câmi'i ile birlikte), tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, c.V, s.160; İbn Mâce, 33 Edep, 47 (c.II, s.1240, h.no:3772).

⁸² "Hiçbir kul, kıyamet gününde, ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne gibi işler yaptığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, vücudunu nerede yıprattığından sorulmadıkça bulunduğu yerden kıpırdamaz." Bkz.: et-Tirmizî, 35 Sıfatu'l-Kıyâme, 1 (c.IV, s.612, h.no:2416).

⁸³ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, c.I, s.275.

⁸⁴ el-Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr (ö.807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407, c.V, s.105.

Hız. Peygamber, evlerin geniş olmasını insanların mutluluk kaynağı, buna mukabil dar olmasını ise huzursuzluk sebebi olarak vasıflandırmıştır⁸⁵. Bir diğer hadisinde ise geniş meclisleri övmüş ve en hayırlı meclisler olarak nitelendirmiştir⁸⁶. Bugün insanların ev alırken ve kiralarken öncelikle geniş olmalarına dikkat ettiklerine şahit olmaktadır. Hatta küçük ve dar ev kiralayan eşlerin arasında huzursuzlukların çıkması, bizi bu hadisin hikmetini daha iyi anlamaya yönlendirmektedir. Hız. Peygamber, bir taraftan evlerin geniş olmasını tavsiye ederken diğer taraftan ihtiyaç fazlası bina yapılmasını ise hoş görmemiştir⁸⁷. Evlerle ilgili bir diğer nebevî öğretisi de binaların yüksekliğiyle alakalıdır. Hız. Peygamber, Müslümanları inşa edecekleri binanın boyunu, komşusunun binasından daha yüksek yapmama konusunda uyarmaktadır⁸⁸. Aslında O, bu uyarıyı rüzgârın engellenmemesi ve binalar arasında hava akımının sağlanması için yapmıştır. Hadiste geçen “rüzgâr” sözcüğünün kapsamını genişlettiğimizde, hadisten komşunun manzarası ve güneşini engellemeyecek tarzda evler inşa edilmesi gerektiği de anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber’in Çevre Unsuru Olarak Toprakla İlgili Öğretileri

Tabiatla iç içe yaşayan Hız. Peygamber, çocukların yetişmesi için toprakla oynamalarının faydalı olduğunu söylemiştir⁸⁹. Toprak, hem özümüzü oluşturması hem temizleyicilik vasfı ve hem de gelişimimize katkıda bulunması bakımından tabii dengesini muhafaza etmemiz gereken çevre unsurlarından birisidir. Allah Resulü, hiçbir kimseye ait olmayan toprakların işlenmesi halinde arazilerin imâr eden kişilere verilmesi⁹⁰ gerektiğini belirterek, kullanılmayan toprakların verimli hale dönüştürülmesini sağlamıştır. Bazı rivayetlerde ise toprak sahiplerinin arazilerini boş bırakmalarını gerektiği ve hatta arazilerini ekmeye gücü yetmeyen kimselerin bile kira bedeli almadan topraklarını işletmeleri⁹¹ teşvik edilmiştir.

⁸⁵ et-Tayâlisî, *a.g.e.*, s.29; İbn Hanbel, c.I, s.168; c.III, s.407; et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk.: Hamdî Abdülmecid es-Selefi, I-XX, el-Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul 1404/1983, c.I, s.146; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, c.IV, s.62.

⁸⁶ Ebû Davud, 40 Edep, 12 (c.V, s.162, h.no:4820); İbn Hanbel, c.III, s.18, 69; et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, c.I, s.255.

⁸⁷ Ebû Davud, 40 Edep, 157 (c.V, ss.402-403, h.no:5237).

⁸⁸ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c.XIX, s.419.

⁸⁹ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c.VI, s.140.

⁹⁰ Malik b. Enes, Ekdiye, 26-27 (c.II, s.743-744); el-Buhârî, 41 Hars, 15 (c.III, s.70); Ebû Davud, 19 Harâc, 37 (c.III, s.453-455, h.no:3073-3074); et-Tirmizî, 13 Ahkâm, 38 (c.III, s.662, h.no:1378); ed-Darimî, 18 Buyu', 65 (c.II, s.579, h.no:2610); İbn Hanbel, c.III, s.303-304, 327-328, 356, 363, 381.

⁹¹ el-Buhârî, 41 Hars, 18 (c.III, s.72), 51 Hibe, 35 (c.III, s.145); Muslim, 21 Buyu', 87-98 (c.II, s.1177-1178); Ebû Davud, 22 Buyu', 31 (c.III, s.689, h.no:3395); et-Tirmizî, 13 Ahkâm, 42 (c.III, ss.667-668, h.no:1384); İbn Mâce, 16 Ruhûn, 8 (c.II, s.821, h.no:2456); İbn Hanbel, c.I, s.286; c. III, s.302, 304, 312; c.IV, s.141, 143.

Şüphesiz bu beyanlar, toprağın her durumda faydalı olacak şekilde değerlendirilmesini öngörmektedir⁹². Bu münasebetle şimdi de toprağa bağlı olarak çevre ve sağlık açısından önemli faydalar sağlayan ağaç dikimi, orman ve milli park oluşturma konularında Müslümanların zihniyet dönüşümünü sağlayabilecek Nebevî söz ve uygulamalardan bahsedelim.

a- Ağaç Dikmeye Teşvik

Çevre sağlığı açısından ağaçların önemi büyüktür. Hava, su ve toprakla ilgili pek çok konu ağaçla yakından ilgilidir. Havanın zararlı gazlardan temizlenmesi, toprak kaymalarının ve sellerin önlenmesi ağaçların varlığına bağlıdır. Kur'an'da ağaç Allah'ın büyük nimetlerinden biri olarak zikredilmekte⁹³ ve çeşitli vesilelerle gökten suyun indirilerek toprağın yeşilliklerle canlandırıldığı ifade edilmektedir⁹⁴. Kur'an'ın cennetle ilgili tasvirlerinde, onun ağaçlı olduğu vurgulanmaktadır⁹⁵. Kur'an'daki bu tasvirler, sanki mü'minlerin üzerinde yaşadıkları vatani, ahiret cennetlerine benzetmeleri için zikredilmiştir⁹⁶.

Çevrenin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasını teşvik eden pek çok hadis, bize ekolojik sünnet hakkında malumat sağlamaktadır. Her fırsatta ashâbını ağaç dikmeye ve çevreyi imar etmeye teşvik eden Hz. Peygamber'in şu hadisleri çağları aşan mesajlar içermektedir:

- *Bir Müslüman ağaç diker de bunun meyvesinden bir insan, bir yabani hayvan, kuş yahut başka bir canlı yerse, muhakkak o yenilen şey onun için bir sadaka hükmüne geçer*⁹⁷.

- *Bir kimse bir ağaç dikse o ağaç meyve verdikçe, sevabı ağacı dikene yazılır*⁹⁸.

⁹² Dartma, *a.g.e.*, s.38.

⁹³ 26 Şuarâ, 132-134; Kur'an'da ağaçla ilgili bir çok ayet vardır. Ağaçla ilgili ayetler, ilk sürelerden son sürelere kadar Kur'an'ın her tarafında dengeli bir şekilde serpiştirilmiştir. Bu durumu İbrahim Cânan şöyle izah etmiştir: “ Pek sık olan bu hatırlatmalar Kur'an-ı Kerim'i anlayarak okuyan bir kimsenin zihninde ağaç imajını her an canlı tutar. Böylece ağacın içtimâî ve medenî hayattaki ehemmiyetini canlı ve cazip bir şekilde görüp, anlayan mü'min ağaç dikimine büyük bir şevk ve ihtiyaç duyar.” Bkz.: Cânan, *a.g.e.*, s.52.

⁹⁴ 32 Secde, 27; 35 Fâtır, 27; 78 Nebe, 14-16

⁹⁵ 13 Ra'd, 35.

⁹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Cânan, *a.g.e.*, ss.52-62.

⁹⁷ el-Buhârî, 41 Hars, 1 (c.III, s.66), 51 Hibe, 35 (c.III, s.145); Muslim, 22 Musâkât, 7-12 (c.II, s.1188-1189); et-Tirmizî, 13 Ahkâm, 40 (c.III, s.666, h.no:1382); İbn Hanbel, c.III, s.147, 229, 243.

⁹⁸ İbn Hanbel, c.V, s.415; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, c.IV, s.148.

• *Yedi şey vardır, kişi kabirde bile olsa, onlardan hâsıl olan ücret daima kendisine ulaşır: 1. Öğretilen ilim, 2. Halkın yararlanması için akıtılan su, 3. Açılan kuyu, 4. Dikilmiş olan ağaç, 5. İnşa edilen mescit, 6. Okunmak üzere bağışlanan Kur'an, 7. Vefatından sonra kendisine dua edecek evlat*⁹⁹.

• *Her kim boş, kuru ve çorak bir yeri ihya edecek olursa, bu amelinden dolayı Allah tarafından ücretlendirilir. İnsan ve hayvan ondan faydalanınca orayı ihya edene sadaka yazılır*¹⁰⁰.

• *Her kim, zulme ve tecavüze yer vermeden bir dikimde bulunacak olsa, bu diktiği şeyden Allah'ın herhangi bir mahlûku faydalandığı müddetçe bu, kendisi için kesintisiz devam eden manevi gelir kaynağı olur*¹⁰¹.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber, Müslümanları ağaç dikmeye teşvik için bu fiile ibadet boyutu kazandırmıştır. O'na göre dikilen ağaçlardan insan veya diğer varlıklardan herhangi birinin yararlanması halinde, ağaç sahibi sevap kazanacaktır¹⁰².

Yeşil dostu bir elçinin uygulamalarında çevrecilik, sadece çevreye zarar vermeyi engellemeye çalışmak değildir. Çevreyi imar etmek ve güzelleştirmek de çevrecilik anlayışının bir gereğidir. Medine'ye göç ettikten sonra Hz. Peygamber, ağaç dikimini teşvik etmiş ve yeşil bakımından fakir olan çevre dokusunu değiştirme adına ağaçlandırma faaliyetlerine katılmıştır. O, hürriyetini elde edebilmesi için üç yüz veya beş yüz fidan dikmek zorunda kalan Selmân-ı Fârisî'ye ağaçları açılan çukurlara yerleştirmek suretiyle yardımcı olmuştur¹⁰³. Kanaatimizce bu ağaç dikme hadisesi, tarihte çöl bir arazide yapılan en kapsamlı ağaç dikme kampanyalarının ilk nüvesi olabilir.

Sahabenin çevre ve ağaç dikme konularında gösterdiği titizliğin diğer ilginç bir örneğine ise Hz. Ömer'de rastlıyoruz. Ammâretü'bnü Huzeyme şahit olduğu şöyle bir örnek davranışı naklediyor: 'Hz. Ömer'in babamla yaptığı şu konuşmayı işittim. O, babama soruyordu: 'Tarlana ağaç dikmekten seni alıkoyan nedir?'. Babam: 'Ben çok yaşlanmış bir kimseyim, belki de yarın öleceğim' diye cevap verince, Hz. Ömer: 'Sana emrediyorum, oraya mutlaka ağaç dikeceksin' dedi. Hz. Ömer'in, babamı gayrete getirmek için, onunla birlikte elleriyle ağaç diktiğini

⁹⁹ el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Fikr, Kahire 1416/1996, c.II, s.343.

¹⁰⁰ ed-Darimî, 18 Buyu', 65 (c.II, s.579, h.no:2610); İbn Hanbel, c.III, s.313, 327, 338, 356, 381.

¹⁰¹ İbn Hanbel, c.III, s.438.

¹⁰² Macit, Yunus, "Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, Yıl:2005, c. III, sayı:2, İstanbul 2005, s.125.

¹⁰³ İbn Hanbel, c.V, s.440.

gördüm”¹⁰⁴. Bu konuda bir örnek de Hz. Osman’la ilgilidir. Abdurrahman b. Abdullah anlatıyor: “Hz. Osman geç vakitlerde ağaç dikmekte iken bir adam yanına gelmişti. Onu ağaç dikmekle meşgul görünce: ‘Ey Müminlerin Emiri! Bu vakitte de mi dikim?’ diye sordu. Hz. Osman ise ona ‘Bana uğradığın vakit beni, böyle hayırlı bir iş yaparken yakalaman, bana, beni bozgunculardan biri gibi boş ve aylak bulmandan çok daha hayırlı ve çok daha sevimidir’ diye cevap verdi”¹⁰⁵. Bu rivayetlerdeki anlayış, Hz. Peygamber’in kıyamet kopmaya başlasa bile Müslüman’ın elindeki ağacı dikmesi gerektiği nasihatinin sahabe şuurunda yankı bulmasının bir meyvesidir. Nitekim ashab, ömürlerinin son anlarına ve günün geç saatlerine kadar çevrelerini yeşillendirmekten vazgeçmemişlerdir.

Bütün bunlara ilaveten Hz. Peygamber, yeşilliğin ölümlere bile yararı olduğunu bildirmiştir. O, iki mezar arasından geçerken bir ağaç fidanı istemiş ve onu iki mezarın arasına dikmiştir. Bu davranışının sebebi kendisine sorulduğunda ise, yeşilliğin devam ettiği sürece onların azabının hafifleyeceğini belirtmiştir¹⁰⁶. Muhtemelen bu rivayet, mezarlıklara koyu yeşil yaprak dokusu ile uzaktan dikkatleri cezbeden selvi ağaçlarının dikilmesi geleneğine etkili olmuş olabilir. Ancak genel manada, bu rivayetin Müslüman mezarlıklarının diğer milletlerin mezarlıklarına göre daha yeşil olmasını gerekli kılmaktadır. Fakat başta Çanakkale olmak üzere bütün şehirlerimizdeki mezarlıklarda durum, bunun tam tersidir. Bu mezarlıklar incelendiğinde, rastgele taşların bulunduğu bir harabe görünümüyle karşı karşıya kalmaktayız. Bu bağlamda Anadolu’muzdaki çoğu mezarlığın yabancı otlarla kapanarak kaybolduğunu görmek bizleri hüznlendirmektedir.

b- Ağaçların Korunması

Daha yeşil, daha yaşanılabilir bir çevre için Hz. Peygamber, gereksiz yere ağaçların kesimini yasaklamıştır. O, bu çerçevede sidre (kiraz) ağacının haklı bir maksada yönelik olmadan kesilmesini eleştirmiştir¹⁰⁷. Bir diğer rivayette ise O’nun ağaçların hayvanlar için sığınak görevi gördükleri ve bundan dolayı onların kesilmelerine karşı çıktığı nakledilmiştir¹⁰⁸. Diğer taraftan O, ağaca bakış açısını sadece “dikmek veya kesmek” kavramlarıyla sınırlandırmamış, aynı zamanda mevcut ağaçların incitilmemesi gerektiğini de ifade etmiştir. Nitekim bir rivayette

¹⁰⁴ el-Hindî, Alâuddin Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-'Ummâl ft Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk.: Safvet es-Sekkâ, Bekrî el-Hayyânî, I-XVII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts., c.III, s.909.

¹⁰⁵ el-Hindî, *a.g.e.*, c. III, s.909.

¹⁰⁶ el-Buhârî, 74 Vudû, 56 (c.I, s.61); 23 Cenâiz, 81 (c.II, s.98); 8 Edep, 46 (c.VII, s.86); Muslim, 2 Tahâret, 111 (c.I, s.240); Ebû Davud, 1 Tahâret, 11 (c.I, s.25, h.no:20); İbn Hanbel, c.I, s.225; c.V, s.39, 266.

¹⁰⁷ Ebû Davud, 40 Edep, 159 (c.V, s.404-405, h.no:5239-5241).

¹⁰⁸ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, c.V, s.201.

elinde sopasıyla ağacın dal ve budaklarını kırıp döken bir bedeviyi görünce, onu bu davranışından dolayı uyarmıştır¹⁰⁹. Hz. Peygamber, her vesileyle ağaçlara şefkat ve merhametle yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Râfî' b. Amr çocukken karnını doyurmak için ensardan birisinin hurma ağacını taşıyınca, Hz. Peygamber ona son derece şefkatli bir üslupla “Evladım, ağaçları taşlama, dibine düşenleri al, ye!”¹¹⁰ diye buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in ilkelerine göre, savaşa giden ordu bile çevre ahlakının bir gereği olarak ağaçları kesemez, meyve bahçelerini yakamaz, tarlasında çalışanları rahatsız edemez, tarım ürünlerini ve hayvanları tahrip edemez¹¹¹. O'nun öngördüğü bu ilke ve prensipler, tamamen tabiatın ekolojik dengesini korumak için alınan önlemlerdir. Ayrıca bu önlemler, Hz. Peygamber'in ağaç ve toprağı ekip biçme konularındaki duyarlılığını da ortaya koymaktadır. Bu rivayetlerin aksine O'nun savaş taktiği olarak bir kısım hurma ağaçlarını kestirdiği de nakledilmiştir¹¹². Ancak O'nun düşmanın meyve ağaçlarını kesmesindeki gayesi, insanı korumak, daha fazla kan dökülmesini önlemek, düşmanın moralini kırmak ve düşmanı teslim olmaya zorlamaktır. Kur'an ayetlerine de konu olan hurma ağaçlarının kesimi¹¹³ meselesi, zorunluluğa binaen yapıldığı anlaşılmaktadır. Eğer ağaçlar, saklanma yeri olarak kullanılıp İslam ordusu yıpratılmaya çalışılıyorsa, savaş stratejisi olarak maksadı aşmamak üzere kesilmelerinde bir sakınca yoktur. Aksi takdirde ağaç kesimi hoş görülmemiştir¹¹⁴.

Hz. Peygamber'in ağaçlar konusunda gösterdiği bu titizliği, rahle-i tedrisinde yetişen sahabede de görmek mümkündür. Örneğin; Hz. Ebû Bekir'in Şam'a sevk ettiği orduya hitaben yaptığı konuşmadaki şu sözleri konumuz açısından kayda değerdir: “... *Davanıza ihanet etmeyin. Savaşta bile insaftan ayrılmayın. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin ve zulmetmeyin. **Hurma ve diğer meyve ağaçlarını, koyun, keçi ve diğer hayvanları yemenin dışında bir amaçla kesmeyin, telef etmeyin. Kiliselerde ibadete çekilenlere rastlarsanız***”

¹⁰⁹ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed (ö.630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rîfeti's-Sahâbe*, Neşr.: Halid Abdulfettah Şibl, I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, c.VI, s.351.

¹¹⁰ et-Tirmizî, 12 Buyu', 54 (c.III, s.584, h.no:1288); İbn Mâce, 12 Ticârât, 67 (c.II, s.771, h.no:2299).

¹¹¹ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *a.g.e.*, c.V, s.220.

¹¹² el-Buharî, 65 Tefsiru'l-Kur'an 59 (2) (c.VI, s.58); Muslim, 32 Cihad, 29-30 (c.II, s.1365); Ebû Davud, 15 Cihad, 83 (c.III, s.87, h.no:2615); et-Tirmizî, 19 Siyer, 4 (c.IV, s.122, h.no:1552); İbn Mâce, 24 Cihad, 31(c.II, s.948, h.no:2844); İbn Hanbel, c.II, s.8, 52, 80, 86, 123, 140.

¹¹³ “Herhangi bir hurma ağacını kestiniz yahut kökleri üstünde dikili bıraktınızsa (hep) Allah'ın izniyledir” Bkz.: 59 Haşr, 5.

¹¹⁴ Macit, Yunus, “Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl:2005, c.V, sayı:4, Samsun 2005, ss.104–109.

onları ibadetleriyle baş başa bırakın. Size yiyecek, içecek ikram ederlerse Bismillah demeden yemeyin, içmeyin...”¹¹⁵. Görüldüğü gibi, Müslümanların savaşta bile çevre dokusunu tahrip etmeme sorumluluk ve görevi vardır.

c- Orman Tesis

Çevre sağlığı ve yeşil saha meselesinde Hz. Peygamber’in gösterdiği hassasiyetlerden bir tanesi de orman tesisidir. Nitekim O, Medine yakınlarındaki “Zureybu't-Tâvil” ismiyle bilinen alanın ormanlaştırılması için çaba göstermiştir. el-Belâzurî (ö.279/892)’nin rivayetine göre İbn Cü’dübe ve Ebû Mansûr şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber, Zûkard Gazvesi’nden dönerken, Zureybut-Tavîl mevkiine gelince, Ensârdan Benî Hârise’ler: ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Burası bizim deve ve koyunlarımızın otlağıdır, kadınlarımızın dolaşma için çıktığı yerlerdir’ dediler. Bu sözleriyle onlar el-Ğâbe’nin yerini kastediyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı olmak üzere bir ağaç diksin!’ diye emretti. Bu emir üzerine ağaçlar dikildi ve el-Ğâbe (orman) husûle geldi¹¹⁶. Bu rivayete göre, eğer ormandan yararlanmamız gerekiyorsa, prensibimiz “yenisini dikmek şartıyla ancak ağaç kesilebilir” olmalıdır. Hz. Peygamber’in ormandan yararlanma konusundaki bu politikası gerçekten önemli ve bugün de çevrecilere ışık tutacak mahiyettedir. Bizler, ormanları tahrip ettikten ve eko sistemdeki yan etkilerini gördükten sonra önemini anladık. Ancak yukarıda naklettığımız rivayetlerden anladığımıza göre Hz. Peygamber, konuya daha geniş bir perspektiften bakmış ve çağlar ötesine ışık tutacak uygulamalar başlatmıştır¹¹⁷. O’nun ağaç dikme ve orman tesisindeki faaliyetlerini iki kısma ayırmak mümkündür:

1. Yakın Orman: Hz. Peygamber (sav), Medine yakınlarında bir koruluk ve orman tesisini emretmişlerdir. Orman tesisini için belirlenen alandan herhangi bir şeyin kesilmesini ise yasaklamıştır. Bu tür alanlar haram (yasak bölge) olarak anılmakta ve birçok Müslüman çevreci tarafından modern milli park ve korumacılığın ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Bu bölgelerde ot yolmak, ağaç kesmek, hayvan avlamak, tek kelime ile her çeşit hususi istifade yasaktır. Burası koruma altındadır ve tahrip edilmemesi için ciddi tedbirler alınacaktır. Şehrin tabii güzelliğine, havasının tasfiye ve temizlenmesine, insanların dinlenmesine mahsustur. Bu koruluk mümkün mertebe şehre yakın olmalıdır.

¹¹⁵ et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, I-V, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407, c.II, s.246.

¹¹⁶ el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî (ö.279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Thk.: Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enîs et-Tabbâ'), Müessesetu'l-Meârif, Beyrut 1407/1987, s.17.

¹¹⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s.164.

2. Uzak Orman: Bu kereste ve odunundan düzenli bir şekilde yararlanılacak ormandır. Bu şehirden uzaklarda kurulacaktır. Bu ormanlardan istifade ancak kesileninin yerine yenisi dikilmek şartıyla mümkündür¹¹⁸.

Hz. Peygamber'in doğal kaynakların korunması, kollanması ve geliştirilmesiyle ilgili zikrettiğimiz bu rivayetlerdeki emir ve yasaklamaları, ümmetin çevre bilincini şekillendirmeye yönelik sünnetler olarak yorumlayabiliriz. Ayrıca Yüce Allah'ın tabiattaki âyetlerini koruyup gözetmeyi ve geliştirmeyi öneren bu sünnetleri, dinî tebliğin bir parçası olarak nitelemek de mümkündür¹¹⁹. Bu durumda Hz. Peygamber'in bu konulardaki teşvik ve tavsiyeleri, hangi sahaya girerse girsin, onun ümmeti için uyulması gereken bir sünnettir. Hem maddî, hem manevî, hem dünyevî, hem uhrevî faydaları sebebiyle bu sünnet de en az diğer sünnetler kadar sevaplara sebep olacaktır¹²⁰. Bu nedenle Hz. Peygamber'in öğretilerini ve talimatlarını göz önüne alarak yeşil bir dünya için tutumlarımızı gözden geçirmeli ve hadis kitaplarının çeşitli bölümlerinde unutulmuş bu sünnetlerin yeniden ihyasını canlandırmamız gerekmektedir. Şüphesiz hadislerdeki bu talimatlara bağlı kalınsa, günümüzde çevreye duyarlı bir Müslüman profilinin ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Bugün çevrenin korunması ve çevre sağlığı ile ilgili konularda hazırlanacak hukukî dayanaklarda bile Hz. Peygamber'in çevreyle ilgili öğretilerinin ihmal edilmemesi gerekir.

d- Haram Bölge/Yeşil Alan Fikri

Hz. Peygamber'in yeşille dostluğu söz konusu edildiğinde, O'nun yeşil alanları oluşturmaya yönelik tavsiye ve kararlarından da bahsetmek gerekir. Modern anlamda "Millî Park" olarak isimlendirdiğimiz yeşil alanların Hz. Peygamber tarafından oluşturulma fikrinin kaynağı, şüphesiz Yüce Allah'tır. Nitekim bu durumu Hz. Peygamber şöyle ifade etmiştir: "*Mekke'yi haram kılan Allah'tır. Onu insanlar haram kılmamıştır*"¹²¹. Bu hadiste belirtilen dokunulmaz bölgenin ağacını kesmek, otunu yolmak, kuş ve diğer yabanî hayvanlarını avlamak yasaktır. Dolayısıyla bu bölgeyi çağımızın, canlılara ve bitki örtüsüne zarar verilemeyen doğal sit ve yeşil alanı olarak nitelendirmek mümkündür. Aslında yeşil kuşak/sit alanı uygulaması, Arapların Hz. İbrahim'den beri bildikleri bir yaklaşımdır.

Yeşil kuşak uygulaması Mekke'den sonra Medine'de de devam etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, Hayber seferinden dönerken Medine'ye yaklaşınca,

¹¹⁸ Cânan, *a.g.e.*, s.82.

¹¹⁹ Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s.130.

¹²⁰ Cânan, *a.g.e.*, s.68.

¹²¹ el-Buharî, 28 Cezâu's-Sayd, 8 (c.II, s.213).

şehre işaret ederek, “*Ya Rabbi! Hz. İbrahim’in Mekke’yi yasak kılması gibi, ben de Medine’yi yasak kıldım. Onun iki kayalığı arası haramdır*”¹²² buyurmuştur. Bu bölgenin ağaçlarının kesilmesi, yapraklarının koparılması, otlarının yolunması ve hayvanlarının öldürülmesi yasaktır¹²³. Bir rivayete göre Hz. Peygamber, söz konusu kurallara uymayanların cezalandırılacağını söylemiştir¹²⁴. O’nun bu uyarısını çevre ve unsurlarının korunması hususunda ümmetinden titiz davranmalarını ve bu konuda hukukî müeyyideler hazırlamalarını istediğine hamledebiliriz.

Hz. Peygamber tarafından haram bölge (doğal dokuyu bozucu faaliyetleri yasaklama) olarak ilan edilen yerler, sadece Mekke ve Medine’den ibaret değildir. Taif halkının isteği üzerine, şehrin vadisinde benzer yasakların uygulanmasına dair hükümler koymuştur¹²⁵. Tay ve Cüreş kabileleri de kendi arazilerinin koruma altına alınmasını Hz. Peygamber’den istemişler, o da onların isteklerini kabul etmiştir¹²⁶. Gerek bunlar ve gerekse Medine’deki uygulama, daha çok ekolojik gayelere ve yöre insanının kendi çevrelerindeki bitki ve hayvan potansiyelini koruma amacına yöneliktir. Ancak Mekke’deki uygulama ise dinî içeriklidir¹²⁷. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, ancak günümüzde farkına varılan ve ihtiyacına inanılan milli park, sit alanı ve yeşil alan gibi çevrecilik faaliyetlerini asırlar önce başlatmıştır. Şüphesiz şehirler inşa olunurken O’nun bu tavsiye ve öğretileri dikkate alınsaydı, şehirlerin her tarafı beton yığınına dönüşmemiş olurdu¹²⁸.

Sonuç

Çevre, insanoğlunun ve tüm canlıların içinde yaşadığı muhittir. Bu muhitin korunması problemi asrımızın en büyük sorunları haline gelmiştir. Yüce Allah tarafından belirlenen tabiat kanunları, iletişim ve teknolojik alandaki gelişmeler, nükleer enerji ve kimyasal silah denemeleri gibi birçok nedenden dolayı hiçe sayılmıştır. Böylece insanoğlu yeryüzünün halifesi olarak kendi emrine verilen tabiatın, ilk yaratılışındaki uyum ve dengeyi bozmuştur. Bunun sonucunda

¹²² Muslim, 15 Hac, 475 (c.I, s.1001); et-Tirmizî, 46 Menâkıb, 67 (c.V, s.721, h.no:3922).

¹²³ Muslim, 15 Hac, 458, 464 (c.I, s.992, 994); İbn Hanbel, c.I, s.318.

¹²⁴ Ebû Davud, 11 Menâsık, 95, 96 (c.II, s.529-533, h.no:2034-2039).

¹²⁵ “Vacc (Taif) Vadisi’nin dikenli çalıkları ve ağaçları kesilmeyecek; av hayvanları da öldürülmeyecektir. Bunlardan herhangi birini ihlal eden biri olursa sopolanacak ve elbisesi de soyulup alınacaktır. Eğer biri taşkınlık yaparsa/haddi aşarsa, yakalanıp Peygamber Muhammed (sav)’e getirilecektir. Bunu Allah elçisi Muhammed (sav)’in emriyle Halid b. Sa’îd yazdı...” Bkz.: Abd b. Humeyd, *a.g.e.*, s.34; Ebû Davud, 11 Menâsık, 93, 94 (c.II, s.528, h.no:2032); İbn Hanbel, c.I, s.165.

¹²⁶ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2005, s.332.

¹²⁷ Martı, *a.g.e.*, s.133.

¹²⁸ Sarıçam, *a.g.e.*, s.332.

Kur'an'ın ifadesiyle insanoğlu, yapıp ettiklerinin karşılığını yani bindiği dalı kesmenin cezasını görmeye başlamıştır. Çünkü ona bahşedilen mükemmel ve kusursuz doğal hayat, hasta bir çevreye dönüşmüştür. Artık insanoğlu, geleceğini tehdit eden çevre problemlerinin üstesinden gelebilmek için ciddi düşüncelere dalmıştır. Eğer O, bu kötü gidişattan kurtulmak ve çevre krizini samimiyetle çözmek istiyorsa, çare Kur'an ve Allah Resulünün ortaya koyduğu çevreyle dost ve uyumlu uygulamalara tabi olmaktır. Unutulmamalıdır ki, çevrenin korunması ve her türlü kirlilikten arındırılması ancak insanoğlunun kendi eliyle olacaktır.

Hiz. Peygamber, bütün yaşantısıyla ümmetine yeryüzünde nasıl halife olunacağını yollarını göstermiştir. O, her türlü vesileyle kendisine emanet olarak verilen çevreyi korumak ve kollama konusunda, Yüce Allah'a karşı sorumlu olduğunu hissettirmiştir. Bu bağlamda, Allah (c.c.)'ın yeryüzündeki bir halifesi olarak çevreyi koruma adına her türlü projeye destek vermiştir. Örneğin, çevreyle ilgili hayatî önem taşıyan ağaç dikme merasimine katıldığı klasik hadis kaynakları tarafından rivayet edilmiştir.

Hiz. Peygambere göre, çevre Yüce Allah tarafından yaratılmıştır. Bütün mahlukât bir şekilde O'nu tesbih ettiğine göre, tabiatı korumak, ona saygı duymak ve değerini muhafaza etmek gerekmektedir. Dolayısıyla fakir-zengin; genç-ihtiyar, büyük-küçük, kadın-erkek kim olursa olsun bütün Müslümanların, çevreye karşı duyarlı ve dostane ilişkiler kurması, bir kulluk vazifesidir. Bu kulluk görevlerini yani çevreye karşı duyarlı olabilmenin kilometre taşlarını ancak çevre dostu bir elçinin söz ve uygulamalarında bulunabilir.

Müslümanlara kılavuzluk edecek ekolojik sünnetlerin başında tabiat kaynaklarının israf edilmemesi gelmektedir. Çünkü israf, bütün insanlığın adil ve dengeli bir şekilde Yüce Allah'ın nimetlerini paylaşarak huzur dolu bir dünyada yaşamalarını engeller. Öte yandan tabiat kaynaklarının israf edilmeden kullanılması, Yüce Allah'ın rızasını kazanmanın da bir yoludur. Nebevî öğretide çevreyle ilgili olarak tavsiye edilen diğer bir husus; suyun, toprağın ve havanın kirlenmemesi için temizliğe özen göstermektir. Hadislerde nehirlerin, akarsuların, göllerin denizlerin kirletilmemesi ve temiz tutulması konusunda dolaylı da olsa pek çok uyarılar vardır. Mesela, su kaynaklarına, meyveli ağaç altlarına, yollara ve insanların istirahat ettikleri piknik alanlarına abdest bozulmaması; su kaynaklarının hayvan ağıllarının kuyularından belli bir mesafede uzak tutulması konularında ciddi ikazlar vardır.

Hiz. Peygamber, her türlü canlının kıyamet saatinde olsa bile yaşam hakkına sahip olduğunu söylemekle tarihin en büyük çevre dostu bir beşer olduğunu göstermiştir. Gerçektende ağaç dikimi konusunda O'nun bu vurgusu, gittikçe çölleşen şu dünyamızın insanı için önemli bir kredidir. O'nun Kur'an'dan ilham

alarak on dört kûsur asır önce uyguladığı “yasaklanmış, dokunulmaz” manasına gelen “Haram Bölge/Yeşil Alan Fikri”, çağımızın vazgeçemeyeceği modern şehircilik anlayışının temelleri olarak nitelendirilebilir.

O’nun öğretilerine göre Müslümanlar, diğer insanlara göre daha çok ağaç dikerek –mezarlıklara bile olsa- çevrenin yeşilliğine katkıda bulunmalıdır. Yerine yenisini dikmeden bir ağacı kesmek, onlara yakışmayan bir davranıştır. Bu bağlamda yeşil renk, sözde değil özde İslam medeniyetinin simgesi olmalıdır. Nebevî bakış açısına göre çevreyle uyumlu olmayan, tabiatın kurulu düzen ve dengesini bozan her türlü davranışa hukuki müeyyideler uygulanmalıdır. Diğer taraftan çevreyle iyi geçinen ve iyi ilişkiler kuranlar da Allah katında ödüllendirilecektir. Kanaatimizce Hz. Peygamber’in çevreyi korumak ve güzelleştirmek adına ödül ve cezaya atıfta bulunması, çevreyle ilgili uygulamaların sürekliliğini sağlamak içindir.

Hz. Peygamber’in yeterince bilinmeyen bir yönünü tanıtmaya çalıştığımız bu bildiri kapsamında söyleyebiliriz ki, O, gerçek manada bir çevre dostudur. Her türlü davranışında çevreyi koruyan vefalı bir çevre savunucusudur. Klasik hadis kaynaklarımızda dağınık haldeki O’nun uygulamaları ve sözleri bir araya getirilip analiz edildiğinde, bu durum açıkça görülecektir. O, hayatının her anında çevre bilincini geliştirme, çevrenin korunması ve çevre hijyeni gibi konularda müspet faaliyetlerde bulunmuştur. O’nun bu tavsiye ve önerileri, mihenk taşı edinildiğinde, çevre problemleri veya krizleri gibi meselelerin hiç ortaya çıkmayacağı kanaatindeyiz.

Son söz olarak vurgulamak istediğimiz diğer bir konu; Hz. Peygamber’den rivayet edilen söz ve uygulamaların yorumları yapılırken hadis kaynaklarında nakledildikleri başlıklara harfî harfine bağlı kalınmamasıdır. Zira Muhaddisler, eserlerine aldıkları hadisleri kendi dönemlerinin şart ve ihtiyaçlarına göre tasnif etmişlerdir. Ancak günümüzde yapılacak bir tasnifin bugünün kültürel perspektifini yansıtacağı aşîkârdır. Dolayısıyla farklı başlıklar altında tasnif edilen hadisler yorumlanırken, klâsik yorumlara ilaveten muhakkak bugüne ait mesajlara da değinilmelidir.

Kaynakça

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Keşşî, *Müsnedu Abd b. Humeyd*, tahk.: Subhî el-Bedrî es-Samarrâî, Mahmud Muhammed es-Saîdî, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1408/1998.

Abdul-Matın, İbrahim, *Çevreci ve Dindar*, çev.: İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.

Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî (ö.211/826), *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid (öl.144/770)'in el-Câmi'i ile birlikte), tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.

Armağan, Servet, *İslam ve Çevre*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005.

Aydın, Muhammed, "Kur'an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri", *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.

Bayrakdar, Mehmet, *Asr-ı Saadet'te Çevre Bilinci*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Ed.: Vecdi Akyüz), I-IV, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.

—*İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara, 1996.

Bedir, Murteza, *Sünnet Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İsam Yayınları, İstanbul 2008.

el-Beğavî, Hüseyin b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Meâlimu't-Tenzil (Tefsîru'l-Beğavî)*, tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, I-VIII, Dâru't-Taybe, Beyrut 1417/1997.

el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî (ö.279/892), *Futûhu'l-Buldân*, tahk.: Abdullah Enîs et-Tabbâ'- Ömer Enîs et-Tabbâ', Müessesetu'l-Meârif, Beyrut 1407/1987.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî (ö.292/955), *el-Musned*, tahk.: Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, I-IX, Müessesetu 'Ulumi'l-Kur'an, Beyrut 1409.

el-Buharî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail (ö.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Cânan, İbrahim, *Âyet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995.

ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/869), *Sunen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Dartma, Bahattin, *Kur'an ve Ekoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.

Daryal, Ali Murat, "Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1997, sayı:13-15, İstanbul 1997, ss.131-142.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008.

Dolatyar, Mustafa, "Çevre Krizlerinin Kökenleri: İslâmî Bir Perspektif" çev.: Veysel Nargül, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2003, sayı:20, Erzurum, 2003, ss.301-317.

Demir, Recep, "Doyumsuz Tüketim Arzusu ve Çevre Sorununa Kur'an Çerçevesinde Bakış", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2012, c. I, sayı:4, Karabük 2012, ss.1-12.

Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Fersahoğlu, Yaşar, *Dinler ve Çevre*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.

el-Firûzâbâdî, Mecdü'dîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, tahk.: Mektebu Tahkîkiki't-Türâs fî Müesseseti'r-Risâle, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1426/2005.

Göz, Kemal, Çevre Ahlakı ve İnsan, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2011, c. XII, Sayı:1, Artvin 2011, ss.92-100.

Güler, Çağatay; Çobanoğlu, Zakir, *Çocuk ve Çevre*, Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi, No: 23, Ankara 1994.

el-Haşin, Hüseyin Ahmed, *el-İslam ve'l-Bîeh*, Dâru'l-Melâk, Beyrut 1432/2011.

el-Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr (ö.807/1404), *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407.

el-Hindî, Alâuddin Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, tahk.: Safvet es-Sekkâ, Bekrî el-Hayyânî, I-XVII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö.241/855), *el-Musned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö.275/888), *Sunen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sadr, Beyrut 1375/1956.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed (ö.630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Neşr.: Halid Abdulfettah Şibl, I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ*, I-X, Dâru'l-Fıkr, Kahire 1416/1996.

Keleş, Ruşen; Hamamcı, Can, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

Köse, Saffet, “Suyun Kullanımı ve Su Kaynaklarının Korunması Hususunda Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım”, *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.

Kula, Naci, “Kur'an Işığında İnsan-Çevre ilişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 200, c. IX, sayı:9, Bursa 2000, ss.361-376.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.671/1273), *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an (Tefsiru'l-Kurtubî)*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I-XXIV, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.

Macit, Yunus, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Çevre*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997.

— “Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl:2005, c.V, sayı:4, Samsun 2005, ss.95–110.

— “Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, Yıl:2005, c. III, sayı:2, İstanbul, 2005, ss.111-128.

Malik b. Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî (ö.261/875), *Sahîhu Muslim*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Nasr, Seyyid Hüseyin, “İslam ve Çevre Bunalımı”, çev.: Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 1990, c.IV, sayı: 3, Ankara 1990, ss.155-174.

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Özdemir, İbrahim, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

er-Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed (ö.502/1108), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.

Sakallı, Talat, “Bilinç Kirlenmesi veya Çevre Kirliliğinin Zihni Temelindeki Aşınma”, *Çevre ve Din Uluslar Arası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.

Sancaklı, Saffet, “Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2001, c.XIV, Sayı:3-4, Ankara 2001, ss.405-421.

Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2005.

es-Sindî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdulhadi (ö.1138/1726), *Süneni İbn Mâce bi Şerhi's-Sindî*, tahk.: Halil Memûn Şîhâ, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1416/1996.

et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyüb (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Evsât*, tahk.: Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrir, I-II, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1405/1985.

— *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, I-XX, el-Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul 1404/1983.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.

et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud (ö.204/819), *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/892), *Sunen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Yapıcı, Süleyman, *İslam ve Çevre İnsan ve Çevre*, Anıl Grup Yayıncılık, Ankara 2011.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Sadeleştiren: M. Nur Çetin ve dğr., I-IX, Çelik Yayınevi-Şura Yayınları, İstanbul 1993.

Yıldırım, Zeki, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2012, sayı: 38, Erzurum 2012, ss.67–100.

ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf*, tahk.: Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcut ve Şeyh Ali Muhammed Muavvız, I-VI, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.

HZ. PEYGAMBER VE ÇEVRE BİLİNCİ

*Fatih ERKOÇOĞLU**

Giriş

Mescid-i Nebevî'nin yapılması, Hicretten yaklaşık beş ay sonra Muhâcir-Ensâr arasındaki bir ictimâî kaynaşma olarak kardeşliğin tesisi (Muâhât) ve son olarak da Medine'de yaşayan diğer unsurların içerisinde yer aldığı Medine Sözleşmesi, Medine Site Devleti'nin oluşumunda siyasi, ekonomik ve kültürel boyutlarda önemli işlev gören faaliyetler içerisinde yer almaktadır.

Medine'de yeni bir toplum tesis edilirken bu toplumun, çevre ile bağlantılarının ne düzeyde olduğu pek fazla bilinmemektedir. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişi ile birlikte yukarıda zikredilenlerin dışında, özellikle toplum ve çevre ile bağlantılı bir kısım uygulamalarının (muâmelât) dahi olduğu rivayetlerde zikredilmektedir. Özellikle bu uygulamaların bir kısmının imar faaliyetleri içerisinde değerlendirilebileceği gibi, bunların çevre ve çevre düzenlemesiyle ilişkili olduğu, yeni toplumda bugünün ifadesiyle bir çevre bilincinin oluşturulmaya çalışıldığı da görülmektedir.

Tabî çevre denilirken öncelikli olarak bizim ve diğer canlıların yaşadığı tabî ortam yani dünya anlaşılmaktadır. Allâh Kur'ân-ı Kerîm'de *"Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte)dir. Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Allâh göğü yükseltti, mizanı (dengeyi) koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle doğru*

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, fatihkocoglu@hotmail.com.

*tutun ve eksik tartmayın*¹ buyururken, tabiatta bir dengenin olduğuna vurgu yapmakta ve bu dengeyi koruması için de insanoğlunu muhatap kabul etmektedir. Yine toplumsal hayatta da dengeye, hak ve hukuka dikkat edilmesi gerektiği sonucu da buradan çıkarılarak, hak, hukuk ve dengenin insanlar tarafından uyulması gereken evrensel kurallar olduğu belirtilmektedir.²

Burada insan ve tabiatın iki ayrı ve birbirine yabancı unsurlar olmadığı hatırlatılmalıdır. Zira bu ikisi aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış "topluluklar (ümme)" olup, insanoğlu ile tabiat arasındaki farklılığın bir derece farklılığı olduğu, insanın tabiatı ve tabiatındaki yaratılmış olan her şeyi istediği gibi alabildiğine kullanması değil, sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden kullanması hususu vurgulanmaktadır. Allâh'ın "*her şeyi bir ölçü (plan, nizam) dahilinde yaratması*",³ dahilinde bu ölçüye dikkat etmesi ve düzeni bozmama görevi insanoğluna verilmiştir. Zira tabiat insanın değil, Allâh'ın mülküdür, kullanımı sadece kuralları dahilinde değişiklikler yapabilen insanın emrine verilmiştir. Burada tabiatın kullanımında insanoğundan ahlakî davranış beklenmektedir.⁴ Zira insan, göklere, yere ve dağlara teklif edilen, fakat onların yüklenmekten çekindikleri ve korktukları "*emanet*"i cesurca yüklenmiştir.⁵ Bu emanetin hesabını da insanın vereceği, ayetler de açıkça ifade edilmektedir. İnsan, halife olarak Allâh'ın yeryüzünden sorumlu tuttuğu, yeryüzünün korunmasını ona bıraktığı tek varlıktır ve bu alemdeki nizamı ve dengeyi korumakla görevlidir. Bu emanet karşısında yapmış olduğu zerre kadar iyilik ya da kötülükten hesaba çekilecektir. Allâh'ın tabiatını hoyratça kullanmayacaktır. Zira Allâh bu hususta da uyarıda bulunmakta ve "*Yiyiniz, içiniz, ancak israf etmeyiniz. Zira Allâh, israf edenleri sevmez*"⁶ ayet-i kerimesi ile de israf edenlerin sevilmeyeceği hususu vurgulanmaktadır.

Bu ayetler ışığı altında Hz. Peygamber döneminin Medine'sine giderek, hicretle birlikte başlayan yeni toplumun tesisinde, insanın içinde yaşamak zorunda olduğu çevresi, tabî çevrenin korunması ve çevre bilincinin oluşumuna dair değerlendirilebilecek olan bir kısım rivayetlerin üzerinde durmak istiyoruz.

¹ Rahman 55/5-9.

² İbrahim Özdemir, "Kur'an'a Göre Çevre", s. 5.
(www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf) (26 Eylül 2013)

³ Kamer 54/49.

⁴ Özdemir, agm, 18.

⁵ Ahzâb, 33/72.

⁶ A'râf, 7/31.

Hz. Peygamber'in özellikle Medine yaşamında bazı hususlar göze çarpmaktadır. Kaynaklarımızda zikredilen bu hususları bazı başlıklar altında ele almak uygun olacaktır.

Hz. Peygamber Döneminde Şehircilik Faaliyetleri

Hz. Muhammed (sav)'in İslâm dinini Mekke'de tebliğ esnasında, nâzil olan ayetler (Mekkî) imânî ve itikadî konuları ihtiva ediyordu. Yeni dinin müntesiblerinin, imân ve itikad konularında daha sağlam ve sağlıklı yetiştirilmesi böylece temin edilmiş olunuyordu. Hz. Muhammed (sav)'in 622 yılında Medîne'ye hicretiyle birlikte burada oluşturulan devletle, dinin hayata yönelik olan sosyal, idârî, askerî vs. tezahürleri ortaya çıkmış ve nâzil olan ayetler de genelde bu muhtevalar doğrultusunda olmuştur. Hz. Muhammed (sav)'in, bu ayetlerin yanısıra, sözleri, fiilleri ve takrirleri ile ortaya koymuş olduğu bir kısım hükümler de söz konusudur. Sosyal hayatın bütün yönleriyle alakalı olarak Hz. Muhammed (sav)'den pek çok hadis vârid olmuştur.

İnsan ve çevre bağlamında ele alınabilecek önemli hususlardan birisi olan şehircilikle ilgili olarak Hz. Peygamber döneminde bir kısım faaliyetlerin olduğu bilinmektedir.

Hicret vukû bulana kadar tam anlamıyla bir şehir görünümü arzetmeyen Medîne, (eski ismi Yesrib) bahçeler ve ekili arazilerin çevrelediği evlerin bulunduğu bir yerden ibaretti.⁷ Hz. Muhammed (sav) Medîne'ye geldiğinde şehirde bir mescid inşa ettirmiş ve bu mescid'in çevresinde de kendisine, hanımlarına ve kızlarına ait olan odalar yaptırmıştır.⁸ Bu mescid'in tesis edilmesiyle, Müslümanlar ibâdet edebilecekleri bir mekâna kavuşmuşlardır. Hz. Peygamber (sav)'in şehre gelir gelmez mescid inşa ettirmesi, O'nun fiili bir sünneti olmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber (sav); "*Kim Allâh için bir mescid inşa ederse, Allâh da onun için Cennet'de bir köşk inşa eder.*"⁹hadisiyle de mescid yapımını teşvik etmiştir. Hz. Muhammed (sav)'in mescidlerin yerlerinin tespitinde, düz yerlere inşa edilmelerinde ve temiz tutulmaları hususunda çok hassas davrandığı görülmektedir.¹⁰ Böylece mescid İslâm şehrinin en önemli unsuru olacaktır. O'nun çarşı ile bağlantılı konumu ile gelecekte halifeler döneminde dâru'l-imârenin de bu ikiliye eklenmesiyle İslâm şehrinin aslî unsurları olarak ön plana çıkarılacak ve İslâm şehri bu üç unsurun etrafında şekillenecektir.

⁷ F. Buhl, "*Medîne*", *İA*, İstanbul 1957, VII, 460.

⁸ İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l Kerem eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Thk.: Mektebü't-Türâs), Beyrut, 1994, III, 190; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1993, II, 825

⁹ Müslim, Mesâcid 5/4

¹⁰ Bkz. İbn Mâce, Mesâcid 4/9

Hız. Peygamber'in "Yeryüzü benim için mescid ve temiz kılındı. Ümmetinden her kime namaz vakti girerse bulunduğu yerde namazını kılsın"¹¹ sözü ile de mescid kavramını genelleştirdiği ve dünyaya teşmil ettiği görülmektedir. Burada temizlik hususu ile yeryüzünün mescid kılınması bir arada zikredilmektedir. Dünya büyük bir mescidi teşkil etmekte ve üzerinde namaz kılanlar, ibadetlerini yaptıkları mescidler gibi yeryüzü mescidini de koruyup, gözetmekten sorumlu tutulmaktadır.¹²

Hız. Peygamber döneminde Medine şehrinin yolları ile ilgili bazı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Hız. Muhammed (sav) tarafından tanzim edilmiş ve şehrin sokaklarının, iyice yüklenmiş iki devenin karşılaştıklarında birbirlerine değmeden rahatlıkla geçebilecekleri yeterli genişlikte (7 zira)¹³ olması temin edilmiştir.¹⁴ Yine yollarla alakalı olarak, yol üzerinde bulunan ve insanlara eziyet veren şeylerin de yoldan kaldırılması ve uzaklaştırılması istenmiştir.¹⁵ Bunu yapan kimsenin de cennet nimetleriyle müjdelendiği rivayet edilmektedir.¹⁶ Aslında çevre düzenlemeleri açısından ele alınabilecek bu örneklerin, yukarıda belirttiğimiz bir şehir hüviyeti taşımayan Medine için önemli gelişmeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Hız. Muhammed (sav), Müslümanların evlerinin nasıl olacağı hususunda da sık sık beyanlarda bulunmuştur. Bir hadis-i şerifte; "Kişinin saadeti üç şeye bağlıdır; salih kadın, salih mesken, salih binek" diye buyurmaktadır.¹⁷ Bu hadisin zıddı diğer bir rivayette ise; "Kişinin mutsuzluğu üç şeydendir; kötü hanım, kötü mesken ve kötü binektir" şeklinde ifade edilmektedir.¹⁸ Kötü mesken tanıtılırken de şu özellikler üzerinde durulmaktadır: Evin dar ve kullanılacak bölümlerin az olması, iyi evin ise geniş ve kullanılan bölümlerin çok olmasıdır.¹⁹

¹¹ Buhârî, Salât, 56.

¹² Tabî bu arada İslâm dininin temizliği imanın şartlarından biri kıldığını da zikretmemiz gerekmektedir. Maddî temizlik içerisinde beden temizliği, elbise temizliği, mekân temizliği ve gıda temizliğine riayet edilmediğinde ibadetlerin kabul edilmeyeceği birçok hadiste vurgulandığı hatırlanmalıdır.

¹³ Zira; dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. Bu ölçünün Türkçe kullanımındaki karşılığı, arşındır. Zira'nın genellikle kabul edilen uzunluğu, 54,04 cm dir. T. H. "Zira", *İA*, İstanbul 1986, XIII, 575.

¹⁴ Buhârî, Mezâlim 46/ 29; Müslim, Musâkât 22/ 143 ; Sünen-i Ebû Dâvud, Akdiyye 23/ 31 ; İbn Mâce, Ahkâm 13/ 16; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1074; Ali Suâvî, *Hukuku's Şevâri'*, İhvet Matbaası, İstanbul 1324/1908-9, s. 4

¹⁵ Sünen-i Ebû Dâvud, Edeb 40/ 159,160; Ali Suâvî, *age*, s 6.

¹⁶ Müslim, Birr, 127-130.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yay, İstanbul 1992, I, 168; el-Hâkim en-Neysâburî, Ebû Abdullah, *el-Müstedrek ala's-Sahihyn*, (V), Dâru'l Meârif, Beyrut, ?, II, 162.

¹⁸ Buhârî, Nikâh 17; Müslim, Selâm, 34; Sünen-i Ebû Dâvud, Tıbb, 24; Hâkim en-Neysâburî, *el-Müstedrek*, II, 162.

¹⁹ Hâkim, *age*, II, 162.

Ayrıca sağlıklı olmayan yerlere evlerin yapılması ve oralara gidilmesi istenmemiştir.²⁰

Evlerle ilgili bir husus da mescide yakınlıktır. Bu duruma büyük önem veren Hz. Muhammed (sav); "*Mescide yakın evin, uzak eve üstünlüğü; gâzinin evinde oturana üstünlüğü gibidir.*" buyurmaktadır.²¹

İbrahim Canan, Hz. Muhammed (sav)'in mesken siyasetini;

- 1- Fuzulî inşaatın yasak olması
- 2- Herkese yeterli genişlikte bir ev diye ifade etmektedir²²

Hz. Peygamber'in hicretinde Medine'de Yahudilerin ve Arapların bir kısım taştan yapılmış şatovari utumlarının olduğu bilinmektedir. Medine'nin *harre* adı verilen volkanik taşlarla çevrili olması, bu utumlara ve yapılabilecek diğer evler için gereken malzemeyi temin edebiliyordu. Hz. Peygamber'in Medine mescidini, temeli taş olmak üzere kerpiç malzeme kullanmak suretiyle yaptırdığı bilinmektedir. O'nun Medine çevresinde bolca taş malzeme olmasına rağmen, kerpici tercih etmesinin nedeni olarak kerpiç malzemenin temininin daha kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ilk zamanlarda hızlı hareket edilmesi adına daha kolay üretilen malzeme tercih edilmiş olabilir. Hayber'in fethinden sonra bu mescidin iki misli genişletildiği zikredilmektedir.²³ Bu genişletme de kerpiç malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer'in dönemindeki değişiklikte duvarların taş malzeme ile yükseltildiği bilinmektedir. Bu da Hz. Peygamber'in her ne kadar çevrede yoğun bir taş kütlelerinin bulunmasına rağmen daha kolay elde edilen malzemeyi tercih ettiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in Medine'de eşleri ve kızları için yaptırdığı odalar da Medine mescidinde olduğu gibi kerpiç malzeme kullanılmıştı. O, Medine'deki yaşamı boyunca da bu yapıları kullandı. O'nun kerpiç odaları ikinci katları olmayan müstakil yapıları ve içerisinde sadece birkaç keçinin de beslenebileceği küçük bir avlusu vardı.²⁴ Hz. Peygamber döneminde ihtiyaca binaen yapıldığı anlaşılan, Mescid-i Nebvî'nin üst katında sorumlusunun Hz. Ömer'in olduğu tarım ürünü türünden olan devlet gelirlerinin muhafaza edildiği bir odanın varlığı bilinmektedir. Bunun da ihtiyaca binaen oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

²⁰ Ebû Dâvud, Tıbb 24.

²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1992, V, 387.

²² İbrahim Canan, "Hz. Peygamber'in Mesken Telakkisi", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, (Ed.: Vecdi Akyüz-Seyfeddin Ünlü), İstanbul 1996, I, 75.

²³ Âkûlî, Muhammed b. Muhammed, *er-Rasf*, Beyrut 1994, I, 141; Hamidullah, II, 826.

²⁴ Hamidullah, II, 1053.

Hız. Peygamber evlerin yapılması esnasında, komşuların birbirlerinin duvarlarına inşaat malzemesi yerleştirmelerine engel olmamalarını istemişti.²⁵ Muhtemelen zaten yeterli miktarda bulunmayan inşaat malzemesinin (tasarruf maksatlı) bu şekilde kullanılmak suretiyle idare edilmesi cihetine gidilmiştir. Evlerin yüksekliğinde ise komşu evlerin yüksekliği esas alınmış ve daha yüksek yapılmamasına dikkat edilmiştir. Binasına izinsiz olarak ilavelerde bulunanlara karşı Hız. Peygamber (sav), sert davranmış ve tavizde bulunmaksızın ilaveleri yıktırıştır. Bu hususla ilgili olarak; “İhtiyaç fazlası her bina, sahibinin üzerinde bir vebaldir.” diye buyurmuştur.²⁶ Fakat ihtiyaç hâsıl olduğunda ilavelerin yapılmasına müsaade edilmiştir. Hâlid b. Velid, evinin darlığından şikâyet edince, Hız. Peygamber (sav), onun evini göğe doğru yükseltmesine izin vermiştir.²⁷ Hız. Peygamber'in Hayber sonrasında mescid genişletilirken, onun kendi evlerini büyütmediği, mütevazı yaşamını sürdürmeye bu evlerde devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz utum gibi hem korunakla ve daha sağlam bir yaşam alanı kendisine oluşturmadığı görülmektedir.

Burada bir miktar uzunca anlattığımız Hız. Peygamber dönemi şehirciliğinin konumuzla ilgili olan kısmı ise Hız. Peygamber'in sade, tabiatla uyumlu, tabiatın dengesini bozmayacak tarzda bir yaşamı tercih edişidir. Medine'ye geldiğinde yaptırdığı sade ve mütevazı odalarda, ölüncüye kadar yaşamını sürdürdüğüdür. Bugün taklit noktasında geldiğimiz durumu sadece hatırlatmak istiyoruz. Avrupa ve Amerika'da göçmenlerin intibakı için çoğunlukla yapılan çok katlı binalar -ki bunların büyük kısmı geçici konut olarak değerlendirilmektedir- belki ekonomik ihtiyaçlara göre bu şekilde yapılmaktadır, fakat aynı zamanda bu durum şehirlerimizi beton ormanlarına dönüştürmektedir. Şehirlerimiz yağmur yağdığında toprağın kokusunu hissedilemeyecek durumdadır. Park yerleri bulunmayan, devasa binaların olduğu dikey şehirleşme, yeşilin görülmediği kentler, hapishane hücreleri gibi daireler ve yok olan sosyal ilişkiler. Bunları uzun uzadıya diğer tebliğciler tarafında işlenecek konulardır. Bir Ankaralı olarak belirtmekte istiyorum ki Ankara'nın eski gecekondular binaları en azından bahçesindeki yeşili, kümesindeki tavuğu ile daha sağlıklı bir yaşam alanı imkanı sunuyordu burada yaşayanlara.

Yeşili Koruma, Ağaç Dikimi ve Sit Alanlarının Tesisi

Mekke'nin aksine Medine daha yeşil, ziraata elverişli bir coğrafyaya sahiptir. Burada Hız. Peygamber'in uygulaması mevcudu korumak onlara yeni

²⁵ Buhârî, Mezâlim 20.

²⁶ Ebû Dâvud, Edeb 156,157.

²⁷ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. en-Numeyrî el-Basrî, *Tarihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (*Ahbâru'l-Medîneti'l-Münevvere*), (Thk.: Fehîm Muhammed Şeltut), Beyrut, 1990, I, 244.

şeyler ilave etmek şeklinde kendini göstermektedir. Hz. Peygamber (sav) Medineli Müslümanları ağaç dikmelerine ve ziraatla uğraşmalarını teşvik etmiştir.²⁸ *"Yedi şey var ki, (onları yaptığında) kabirde olduğu halde kul lehine sevabları devam eder: Bir ilim öğreten, bir nehri açan, bir kuyu kazan, bir hurma ağacı diken, bir mescid yaptıran, bir mushaf miras bırakan ve ölümden sonra kendisine af dileyecek bir çocuk yetiştiren kimse."*²⁹ O, kurdun, kuşun yediklerinin insanlar için sadaka olacağını buyuruyordu: *"Hiç bir Müslüman yoktur ki o bir ağaç diksin yahut bir ekin eksin de bir insan veya bir diğer canlı ondan yeyince bu onun için bir sadaka olmasın"*.³⁰

Medîne'de yaşayan insanlar geçimlerini ziraatten temin ediyorlardı. Zamanla nüfusun artması yeni toprakların tarıma kazandırılmasını zaruri kılmıştı. Hz. Peygamber (sav) de insanları; *"Kim bir ölü araziyi diriltirse o onundur"* ifadeleriyle insanları toprakları işlemeye teşvik ediyordu.³¹ Bu uygulama her ne kadar insanoğluna fayda temin ettiği şekliyle anlaşılabilir de yukarıda belirtildiği üzere diğer canlıların da faydasına bir durum oluşturmaktadır. Ölü araziye diriltme ve ağaç dikmenin aynı zamanda Medine insanına bir medeniyet tasavvuru sunması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira araziye ihya, ağaç dikme beraberinde yerleşik hayata geçmeyi, şehirleşmeyi gerektirecektir. Ortaçağ'da mücerret maddeye şekil veren esas unsurun din olduğu, medenî hayatın ise toprak ve ona bağlı teşekkürlerle gerçekleştiği belirtilmektedir.³² Bundan dolayı Hz. Peygamber ağaç dikme, ölü araziye ihya etme fikri ve pratiği ile Müslüman toplumun şehirleşmesini hedeflediği anlaşılmaktadır. Zira Yesrib'e Hz. peygamber'in gelişi ile birlikte Medine isminin verilmesi de bu durumu açıkça izah etmektedir.

Ayrıca sadece ağaç dikmek ve ziraatle meşgul olmakla iktifa edilmemiş kuyu ve kanal kazmak mescid yaptırmak gibi toplumun faydasına olan işlerde bulunmak bizzat Hz. Peygamber (sav) tarafından teşvik edilmiştir.

Medine halkı, çoğunlukla ziraatla uğraştıkları için, bahçeler ve hürmalıkların sulanmasında ve ayrıca içme suyunun da temin edilmesinde kuyulardan faydalanıyorlardı. Kuyuların suyunun muhafazası için eski açılmış kuyuların hemen yanına yeni bir kuyunun açılması yasaklanmıştır. (ki biz bugün büyük göllerimizi bu yüzden kurutmuş bulunuyoruz) Bu nedenle de kuyular

²⁸ Müslim, Müsâkât, 22/ 2.

²⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 20.

³⁰ Buhârî, *Edeb*, 27.

³¹ Ebû Dâvud, İmâre, 35-37.

³² Altan Çetin, "Ortaçağ: Batı'nın Karabasanı Doğu'nun Ütopyası", *Ortaçağ'da Kadın*, (Ed. Altan Çetin), Ankara 2011, s. 12.

arasındaki mesafeler belirlenmiştir.³³ Suların temizliğini sağlayabilmek için eskiden kalma kuyuların etrafında yarı çapı elli (25 m.), yeni açılan kuyularda ise yirmi beş zira'(12,5 m.) lık bir dairenin boş bırakılması³⁴ ayrıca suyun temiz kalmasının temini için de hayvan ağıllarının da kuyulara kırk zira' (20 m.)'dan daha yakın olmaması istenmiştir.³⁵ Bugün belediyelerin bile bu tarz icraatlarının yeterli olmadığı görülmektedir.

Hz. Peygamber bu icraatlarla da yetinmeyerek *"Her peygamberin bir haremi vardır. Hz. İbrahim Mekke'yi harem yaptığı gibi ben de Medine'de iki kara taşlık arasını harem yaptım. Medine'nin taze otları biçilmez, ağaçları kesilmez ve orada savaş için silah taşınmaz. Medine'de kim kötülük yapar veya kötülük yapanı evinde saklarsa, Allâh'ın, Meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Böyle bir kimsenin tevbe ve fidyesi kabul olunmaz."* ifadesiyle Medine'yi bugünün ifadesiyle bir sit alanı olarak kabul ettiğini ilan etmiştir.³⁶

Bunun dışında Medine'nin kuzeyinde yer alan bir kabileye ait bölgenin de koruma altına alındığı nakledilmektedir. Hz. Peygamber Zû-Kared (Kuyusu) Gazası'ndan dönerken Zurayb mevkiine geldiğinde, Ensâr'dan Benî Harise kabilesi mensupları: *"Yâ Resulallah! Burası bizim develerimizin otlığı, koyunlarımızın merası, kadınlarımızın çıkacakları yer yani orman bölgesidir."* dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamberin de *"Kim bir ağaç keserse yerine bir fide diksin"* dediği zikredilmektedir. Bu emir doğrultusunda ağaçlar dikilmiş ve *el-Ğâbe (orman)* diye anılan koruluk oluşmuştur.³⁷ Bunun gibi, yonca biten bir yer olan *Naki'* denilen yer Müslümanların atlarının otlaması için tahsis edilmiş³⁸ olsa da burasının modern anlamda bir milli park olduğu açıktır. Zira devletin sahip olduğu atlar burada otlarken, diğer mahlukat da özgür bir şekilde burada yaşayabilmektedir.

³³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1075.

³⁴ Hâkim en-Neysâburî, Ebû Abdullah, *el-Müstedrek 'Alâ Sahîheyn*, Beyrut trz, IV, 97, 98.

³⁵ İbn Mâce, *Ruhûn*, 22.

³⁶ Muvattâ, *Câmi'* 45/ 3; Müslim, *Hac* 15/ 85; Sünen-i Ebû Davud, *Menâsik* 11/95, 96; es-San'ânî, İbn Ebî Bekr Abdurrezzak b. Hemmâm, *el-Musanef*, (Thk.: Habîbu'rrahmân el-'Âzamî), trz, bty, IX, 261; Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Câ'fer, *Futûhu'l-Büldân*, (Thk. Abdullah Enîs Tabbâ), Beyrut 1987, s. 14, 15; ayrıca bkz. (Çev.: Mustafa Fayda), s. 8, 9; Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah (794/1391-92), *İ'lâmu'l Mesâcid bi-Ahkâmi'l-Mesâcid*, (Thk.: Ebû'l-Vefâ Mustafa el-Merâğî), Kahire 1982, s. 226. Belâzurî başka rivayette ise Uhud ile 'Ayr arasındaki bölgenin ağaçlarının kesilmesinin yasakladığını belirtmektedir. Bkz. *age*, 15.

³⁷ Belâzurî, 17; çev. 11; Sünen-i Ebû Dâvûd, *Menâsik* 11/ 95,96

³⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, (Thk.: Muhammed Halil Herâs), Beyrut 1986, s. 309; Belâzurî, 16; bkz. çev. 10. Himâ kavramı ile ele alınan bu arazi devlete ait olan hayvanların otlatılması için ayrılan, bu sebeple halka ait hayvanların otlatılmasının yasaklanmış olduğu arazidir. Belâzurî bu meranın otlarını kesen birinin cezalandırıldığına dair bir rivayete yer vermektedir. Bkz. *Futûh*, 16, 17; çev. 10, 11.

Hz. Peygamber Medine'de oluşturduğu bu durumun bir benzerini Tâifliler de kendileri için istemişlerdir. Tâifliler bir heyet göndererek, bir kısım teklifler ileri sürerek Müslüman olmak istediklerini belirtmişlerdi. Bunlardan birisi kendi şehirleri Tâif'in de korunmuş bölge ilan edilmesi idi. Hz. Peygamber bu teklifi kabul etmiş ve antlaşma metnine bunu dahil etmiştir. Buna göre Vecc vadisinin (Tâif Vadisi) dikenli ağaçları, çalılıkları tahrip edilmeyecek, av hayvanları öldürülmeyecek, bu yasaklardan birini ihlal eden kimse yakalandığında kamçılanmak suretiyle cezalandırılacak, elbisesi soyulup alınacaktı. Birisi haddi aşacak olursa da yakalanarak Hz. Peygamber'e getirilecekti.³⁹ Böylece Mekke, Medine'nin yanı sıra Tâif'te koruma altına alınmıştır. Diğer bazı kabilelerin de bu tarzda isteklerde buldukları anlaşılmaktadır. Mesela Tayy ve Cüreş kabileleri de kendi arazilerinin aynı şekilde korunması talebinde bulunmuşlar, Hz. Peygamber de bu isteklerini kabul etmişti.⁴⁰ Bu örneklerin bir kısmında pragmatik düşünceler hakim gibi gözüküyor olsa da erken İslâm toplumunda bir çevre bilincinin Hz. Peygamber'in önderliğinde tesis edildiğini açıkça göstermektedir.

Peygamber'in Benî Nadîr Yahudilerinin hurma bahçelerinden bazı ağaçları kestirmesi hususunun ise çevrenin tahribine yönelik bir davranıştan ziyade savaşta yapılan stratejik bir hareket olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı ortadadır. Zira Müslümanların hücumuna mani olmaları nedeniyle bu ağaçlar kesilmiştir.⁴¹ Hz. Peygamber'in Mute seferine çıkan orduya verdiği talimat gibi hurmalık ve ağaçlık yerlere zarar verilmemesi hususu ayrıca vurgulanmaktadır.⁴²

Hz. Muhammed (sav), Medîne ve çevresinde yer alan ağaçların kesimini yasaklamış olsa da, bağ ve bahçesini sulayan kimselerin bozuk su aletlerini ve sabanlarını tamir gerektiğinde acı ılgın ağaçlarının kesimine izin verilmiştir.⁴³ Bahçe, hurmalık ve ekili arazilerin sulanmasında doğabilecek anlaşmazlıkları giderebilmek için, suyun ortaklaşa kullanılması temin edilmiş ve suyun ayak topukları hizasına yükselinceye kadar arazide tutulmasına daha sonra ise diğer arazilere salınması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece suyun haksız yere tutulup, diğer arazilerin susuz bırakılmasına engel olunmuştur.⁴⁴

³⁹ Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, bkz. 204-208; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut 1987, s. 284, 285; Mehmet Bayraktar, "Asr-ı Saadette Çevre Bilinci (Ekolojik Sünnet)", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, (Ed.: Vecdi Akyüz), IV, 261.

⁴⁰ Bayraktar, 262.

⁴¹ Muhammed Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1991, s. 178.

⁴² Celal Yeniçeri, *İslâm'ın Değer Hükümleri ve Felsefesi Açısından Çevrecilik ve Spor*, Hz. peygamber'in Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur'an'da Çevrecilik, İstanbul 2009, s. 166.

⁴³ Belâzurî, 16; çev. 9.

⁴⁴ Belâzurî, 17; çev. 11.

Suyun tutumlu kullanılmasının önemini ise Hz. Peygamber akan bir nehirde abdest alırken dahi israf edilmemesi vurgusuyla yapmaktadır.⁴⁵ Bu sözün, su kaynaklarının kötü ve bilinçsiz bir şekilde tüketilmemesi bilincini insanlara yerleştirmek maksadıyla söylendiği açıkça anlaşılmaktadır.

İbrahim Canan abdestle ilgili olarak gelen bu israf yasağının ciddiyet ve şümûlünü iyice kavramak için mesele üzerinde şu tahlilleri yapmaktadır.

1- Hz. Peygamber her dinî meselede olduğu gibi, burada da ciddî ve mühim bir yasağı açıklamaktadır.

2- Yasak kazanılması için emek ve zahmet gerektirmeyen, para harcanmayan yani sırf bedava olan bir nesne (Nehirde akan su) konu edilerek ifade edilmiştir.

3- Burada israf edilen su, tabiata hiç bir eksiklik getirmiyor, kirlenme ilave etmiyor, bir dengeye tesiri bulunmuyor

4- Canlılara zarar vermiyor

5- İsrafa sebep olan fiil, namaz için gerekli olan aslında farz bir fiildir ve keyfî bir iş değildir.

Bu esas maksada bir noksanlık olmayıp, mükemmellik katacak bir husus olup, abdest uzuvlarının çokca yıkanması, temizliği artırıcı olan bir husus olup eksiltici değildir. Canan, sayılan bu beş hafifletici şarta rağmen, abdest alımı sırasında nehir suyunun fazla kullanılması kesin bir mekruh, nebevî bir yasak olursa, bu şartlara uymayan bir işteki israfın ne derece bir yasak olabileceğini sorgulamakta ve nehirde akan suyun abdest sırasında israf edilmesinin yasaklığı vicdanında yer etmiş olan bir Müslüman'ın başka çeşit israflar karşısında ruhunun derinliklerinde nasıl titremeler hissedeceğini de açık olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Hayvan Sevgisi ve Hayvanların Korunması

Kur'ân'ın hayvanlara bakış açısının diğer semâvî dinlere göre daha olumlu olduğu belirtilmektedir. Özellikle bazı süreler hayvan isimlerini taşımakta olup, muhtelif yerlerde de hayvanlardan bahsedildiği görülmekte,⁴⁷ hayvanların da insanlar gibi "ümme" oldukları ifade edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm "*Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitâp'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık.*

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 221.

⁴⁶ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte*, İstanbul bty, X, 181, 182.

⁴⁷ Özdemir, 12.

Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler"⁴⁸Hayvanların yaratılmasındaki yegane sebebin insanlara sağladıkları fayda ile ölçülmeyeceği, onların yeryüzündeki dengenin bir unsuru oldukları belirtilmelidir. *"Yeryüzünü sizin için bir döşek yapan, orada size yollar açan ve gökten su indiren O'dur."* dedi. *İşte Biz, bu su sayesinde çeşitli bitkilerden çiftler çıkarmaktayız. Hem yiyiniz, hem de hayvanlarınızı güdünüz; gerçekten bunda doğruya kılavuzluk eden akıl sahipleri için birçok deliller vardır.*"⁴⁹ifadesinden tabiatın yararlanmada hayvanların da haklarının olduğu, insanoğlunun bunu görmezden gelemeyeceğinin vurgulandığı anlaşılmaktadır.⁵⁰

Hz. Peygamber de kendi yaşamına bunu tatbik etmiştir. O'nun hayvanlara karşı beslediği özel bir sevgisinin olduğu, şahsî hayatında bazı hayvanların özel bir yerinin bulunduğu hadis ve siyer kitaplarımızda muhtelif yerlerde zikredilmektedir.

Hz. Peygamber'in hayvanların hak ve hukukundan bahsettiği bir miktar hadis de mevcuttur. Hayvanların eğitiminde yumuşak davranılması, onların kesiminde merhametli olunması, onları sağarken tırnakların kesik olması, hayvanlara eziyet ve işkencenin men edilmesi, onların üzerlerine fazla yük vurulmaması, sırtlarında uzun süre beklenilmemesi, fitrî vazifelerinin dışında kullanılmaması, dövüştürülmemesi, hayvanların hedef itti haz edinerek atış yapılmaması (ki bunu yapana Hz. Peygamber lanet etmiştir),⁵¹ hayvan yavrularına ihtimam gösterilmesi, haksız yere bir hayvanın öldürülmemesi, hayvanların eziyet ve işkence ile öldürülmesinin yasaklanması, hayvanların yüzüne vurulmaması, zararlı hayvanları öldürürken bile eziyet çektirilmemesi, susuz hayvanlara su vermenin fazileti ve biraz daha özel olarak atların boyunlarına kiriş takılmasının yasaklanması⁵² gibi birçok konuda Hz. Peygamber'in uyarıları ve hayvan haklarına yönelik vurgulu ifadeleri kaynaklarımızda yer almaktadır.

Hz. Peygamber Medine'de uygulanan hayvan canlı iken herhangi bir uzvunun kesilmesini yasaklamış, hayvanı keserken bile ona merhamet edilmesini, şefkatli olunmasını emretmiştir. O, *"Kesilene merhamet edene, Allâh Kıyâmet günü rahmet eder"* müjdesini vermiştir. Kesilen hayvana merhameti ise onun en

⁴⁸ En'âm, 6/38.

⁴⁹ Tâhâ, 16/53-54.

⁵⁰ Özdemir, 14.

⁵¹ Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib anlatıyor: *"Resulüllâh (sav), bir keçiyi hedef itti haz ederek ok atmakta olan bir kalabalığa rastlamıştı. Bu halden hiç hoşlanmadı ve "Hayvanlara eziyet vermeyin!" buyurdu".* Nesâî, Dahâya 42.Ayrıca başka bir hadisin Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"Kendisinde ruh olan hiçbir canlıya (atışlarınıza) hedef itti haz edinmeyin".* Müslim, Sayd 58; Tirmizî, Sayd 1.

⁵² Atların boyunlarına yay (kiriş) takılması, hayvanın göz değmesi gibi uğursuzluklara karşısında korunması düşüncesi ile yapılıyordu, fakat bu aynı zamanda tehlike de oluştuyordu.

güzel şekilde kesilmesi vurgusuyla birlikte bıçağın iyi bilenmesini, hayvanın gözünden saklanmasını ve hayvanın süratle kesilmesi ile açıklamaktadır.⁵³ Hz. Peygamber kesmek için hayvanı yere yatırıp, bıçak bilemeye henüz başlayan birisine rastladığında bu duruma şu ifadelerle müdahale etmiştir: "*Onu iki sefer mi öldürmek istiyorsun? Hayvanı yatırmadan önce niye bıçağını bilemedin?*"⁵⁴

Hz. Peygamber, ihtiyaç dışında hayvanların öldürülmesine hoş bakmamış, eğlence ve zevk için boş yere hayvan öldürenlerin kıyamet gününde bunun hesabını vermek zorunda kalacakları uyarısında bulunmuştur.

Hz. Peygamber'den bize intikal eden hadislerin genelinde onun hayvanlara karşı muamelesinin olumlu olduğu bilinmekle birlikte, öldürülmelerini emrettiği bazı hayvanların da varlığı söz konusu olduğunu burada ifade edelim.

Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*Hayvanlardan beş tanesi vardır ki bunların herbiri fasıktır (zararlıdır). Harem bölgesinde olsun, Hill (denilen Harem dışında bir yer) bölgesinde olsun bunlar öldürülür: Karga, çaylak, akrep, sıçan, kelb-i akûr*⁵⁵ (yırtıcılar)".⁵⁶ Bu rivayette karga yerine yılanın da ifade edildiği belirtilmektedir. İbrahim Canan *kelb-i akûr*'un kuduz köpek olarak anlaşıldığını, kurt, aslan, kaplan ve pars gibi birçok yırtıcı hayvanın bu kategori içerisinde değerlendirilebileceğini söylemektedir. Bu arada Hz. Peygamber'in yılanların öldürülmesine dair ifadelerinin bulunduğu, fakat ev yılanlarının öldürülmesinin bu yasağın kapsamının dışında olduğu görülmektedir.

Özellikle Hz. Peygamber'den intikal eden hadislerde köpeğe karşı olumsuz bir tavrın varlığı anlaşılmaktadır. Başka rivayetlerde av ve çoban köpeklerinin hariç tutulmasına rağmen birçok hadis metni, bu hayvanlara karşı umumî bir düşmanlığın olduğu izlenimini vermektedir. Medine'de bulunan ve buraya gelen kimsesiz insanlara yol arkadaşlığı eden köpeklerin yakalandıkları yerlerde öldürülmesi emri üzerine âma sahabi Abdullah b. Ümmü Mektûm'ın kendisine yol gösteren köpeğinin öldürülmemesi için yaptığı ricasının ilk önce müspet karşılandığı, müteakiben ise o köpeğin de öldürülmesine karar verildiği nakledilmektedir.

Câbir b. Abdullah'ın zikrettiği "*Resûlullah bize köpekleri öldürmeyi emrettiler. (Bunun üzerine biz) çölde gelen kadına refakat eden köpeğe varıncaya*

⁵³ İbn Mâce, Zebâih, 3.

⁵⁴ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, VI, 307.

⁵⁵ el-'Akûr yırtıcı canavar, çok ısırın anlamlarına gelmekte olup, *akarahûl'-kelb* köpeğin ısırmasını ifade etmektedir.

⁵⁶ Müslim, Hacc, 66, 67; Muvatta, Hacc 90.

*kadar bütün köpekleri öldürdük. Sonra köpekleri öldürmeyi yasakladı ve "Halis siyahını (ve gözlerinin üstünde iki nokta gibi beyazı olan) iki noktalsını öldürün, zira o şeytandır!"*⁵⁷ hadiste köpeklerin geçici olarak öldürüldüğü, arkasından gelen yasaktan anlaşılmaktadır. Yukarıda ilk zikrettiğimiz *kelb-i akûr* (vahşi ve yırtıcı hayvanların dışında) çok ısırın köpek anlamına gelmektedir. Bu da Hz. Peygamber dönemi Medine'sinde bir kuduz⁵⁸ vakasının olduğunu, bu olay üzerine de Medine'de ne kadar köpek varsa itlaf edildiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in köpeklerin gözleriyle ilgili ifadeleri ise kuduz olan köpekteki değişimin tasviri olsa gerektir. Ayrıca hadislerimizde zikredilen köpeğin ağzını soktuğu kabın yedi kere yıkanması⁵⁹ da bu durumu bize açıklamaktadır. Zira sadece köpeklerin ısırmasıyla bu hastalığın geçmediği bilinmektedir. Bu hastalığın köpeğin salyasından muhtelif kaplara da geçmesi söz konusu olabileceğinden, köpeklerin yaladığı kapların defaatle temizlenmesi vurgusuyla bu emir verilmiş olmalıdır. Zira belki de bu olaydan önce Hz. Peygamber'in köpeklerle ilgili tutumun sert olmadığı zikredilen şu rivayetten açığa çıkmaktadır. Hz. Peygamber zamanında köpeklerin mescidin içinde gezdiği ve bundan dolayı da mescide su serpilmediği nakledilmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber'in köpeklerin itlafi emrinin böylece kuduz hastalığının vukuuyla bağlantılı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in hayvanlara merhametle ilgili olarak zikrettiği şu hadis -ilginçtir ki burada ismi geçen hayvan köpektir- oldukça önemlidir: "Bir adam yolda yürürken susadı ve susuzluğu arttı. Bir kuyuya rastladı. Kuyuya inerek, susuzluğunu giderdi. Yukarı çıkınca susuzluktan soluyup toprağı yemekte olan bir köpek gördü ve "Bu köpek de benim gibi susamış" diyerek yeniden kuyuya indi ve ayakkabısını su ile doldurup ağzı ile tutarak yukarı çıktı ve köpeği suladı. Allâh onun bu davranışından memnun kaldı ve günahlarını affetti. Hz. Peygamber'in yanında bulunanlar dediler ki: *"Ey Allâh'ın Resûlü! Hayvanlara*

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 23. Hz. Peygamber'in *"Eğer köpekler, ümmetlerden bir ümmet olmasaydı hepsinin öldürülmesini emrederdim"* ifadesinden de zaten kararındaki kesinlik anlaşılmaktadır.

⁵⁸ Kuduzun belirtileri şunlardır: Kuduz köpek sudan korkar, susuzluktan ölse bile su içmek istemez. Gözleri kızarır, gözlerine perde gelir, kulakları sarkar, dili dışarı çıkar, salyası çoğalır, burnu akar, başını aşağı düşürür, sırtı kamburlaşır, kuyruğunu ayakları arasına alır, korkak ve kederli olarak yürür, sanki sarhoş gibidir. Acıkır fakat yiyemez, susar fakat içemez, çoğu kez suyu görür fakat ondan korkar, çoğu kez de sudan korktuğundan dolayı ölür. Derisinden uyuz hastalığı belirir, devamlı saldırı halindedir, gördüğü kimseye saldırır, saldıracağı zaman sessiz olarak saldırır, sağlıklı köpekler ondan korkarlar. <http://www.bilgiustam.com/kuduz-hastaligi-ve-basit-koronma-yontemleri/> (24. 09. 2013).

⁵⁹ Buhârî, Vudû, 33.

⁶⁰ Buhârî, Vudû, 33.

yaptığımız iyiliklerden dolayı bize bir ecir (ücret) var mı?" Bunun üzerine Hz. Peygamber "Evet! Her "yaş çiğ" (sahibi) için bir ecir vardır" buyurdu. ⁶¹

Bir diğer husus ise Hz. Paygamber haşere ve böceklerin ateşte yakılmasını uygun görmemiştir. Ateşe verilen karınca yuvasını gören Hz. Peygamber, *"Ateşle azab vermek sadece ateşin Rabbine hastır"* buyurmuştur.⁶² Haşerelerin yakılması hem Hz. Peygamber tarafından yasaklanmış olmasına hem de tabiat için uygun bir hareket olmamasına rağmen günümüzde tarlalarda modern biçme aletlerinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle otların bir kısmının arazide kalması üzerine anız denilen bu otların yakılmasıyla hem ormanlık alanlar zarar görürken, milyonlarca böcek ve haşeratı yok edilmektedir. Halbuki Kazvinî'nin aktardığına göre, bu toplumun atalarının yüzlerce sene önce kışın yoğun olduğu vakitlerde Sivas'ta, kuşların açlık nedeniyle açık arazilerden şehre geldiğinde, bunlara yem verildiğinden bahsedilmektedir. Bu iş için de en uygun yer olarak da Ulu Camii'nin çatısının karların temizlenmesiyle açılarak hububatın buraya serpiştirildiği nakledilmektedir.⁶³ Aynı şekilde birçok Osmanlı camiisinde kuşlar için yuvalar, yaralı göçmen kuşlar için vakıflar oluşturan bu toplumun çocuklarının, Allâh'ın mülkünü, tek sahibi sadece kendisi gibi hareket ederek, o mülkten faydalanan diğer canlıları yok etme cüretini göstermesini anlamlandırmak kolay olmamaktadır. Bu durumun gelecekte ekolojik anlamda yeni ve daha büyük sorunlara davet çıkarabileceği pek düşünülmediği gibi bu haksız yere öldürülen bu varlıkların Yaraticısının da halk arasında kullanılan tabirle gücüne gideceği de bilinmelidir.

Sonuç

Kainat, Allâh'ın bir eseri olup asıl sahibi de O'dur, insanoğlu ise sahibi olmayıp sadece kullanım hakkı olan bir emanetçidir. İnsan, ahiret gününde yapmış olduğu bütün davranışlarından hesaba çekileceği gibi çevre ile bağlantılı bütün faaliyetlerinden de sorgulanacaktır.

Hz. Peygamber'in bilhassa Medine yaşamında ortaya koyduğu davranışlarıyla ve çevresiyle ilişkilerinde bu doğrultuda bir yaşam sürdüğü, diğer canlılarla olan ilişkilerini de Allâh'ın emanetinin korunması bağlamında ele alındığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in yeni dinin tebliğini yaparken ve yeni bir toplum oluştururken çevre meselesinin olmadığı bir dönemde yukarıda zikrettiğimiz

⁶¹ Buhârî, Edeb, 27, Mezâlim, 23.

⁶² Ebû Dâvûd, Cihâd, 122, (2675); Edeb, 176, (5268).

⁶³ el-Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmûd (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'Ibâd*, Beyrut trz, s. 538.

ifadeleri ve uygulamaları ile şuurlu ve bilinçli bir çevreci gibi hareket ettiğini söylememiz mümkün gözükmemektedir. Hatta daha da ileri gidilecek olursa O'nun sahip olduğu bakış açısı ve yüzlerce sene önce önemine binaen değindiği pek çok konunun modern çevreciler tarafından bile henüz fark edilmediği ya da kavranılmadığı görülmektedir.

Akan bir nehirden abdest alırken dahi suyun israf edilmemesini vurgulayan Hz. Peygamber'in güzel örneği çevre ile ilişkilerimiz hususunda her daim hatırlardan çıkartılmamalı ve gerçekte su zengini olmayan ve gelecekte su sıkıntısı çekebilecek ülkemizin yediden yetmiş yediye bütün fertlerinin bu bilinçte olmasının temini için gayret sarfedilmelidir.

Hz. PEYGAMBER'İN EVRENSEL MESAJLARINDAKİ ÇEVRE BİLİNCİNE GÜNCEL BİR BAKIŞ

*Talat SAKALLI**

Özet

İnsan çevresiyle sıcak ve samimi dostluk kurmak zorundadır. Bu dostluk da hakkaniyete dayalı ve dengeli olmalıdır. Zira israf, arsız tüketime, tüketim tahribe dönüşürse birlikte yok oluş veya bitiş kaçınılmaz olur. Kapitalist, materyalist ve benzeri zihniyetler, sürekli tüketim ve israfı veya daha fazla refah çılgınlığını tahrik ve teşvik etmek suretiyle tabî kaynakları tehlikeli sınırlarına sıkıştırmışlardır. Bu acı akıbet ilmî veriler ile de artık muhayyel veya mevhum tehlike olmaktan çıkmıştır.

Çevrecilik fikri gerçekten insanlığın, özellikle Müslümanların zihniyetine yerleştirilmek isteniyorsa, bunun yolu, çevrecilik hassasiyetinin manevî değerlerden olduğunu insanımıza anlatmak, öğretmek ve onları eğitmekten geçmektedir. Kanaatimize, bu noktada yapılacak ilk zihniyet değişikliği, günümüzün temel değerleri haline gelen üretim, katma değere katkı ve verimlilik üçgenini; manevî ve vicdanî sorumluluk bilinci, dünya ahiret dengesi ve ebedî hayat inancı ile daireye dönüştürmek, ferdî çıkar ve maddî olan değerleri mutlaka manevî değerlerle de mezc etmek ve post modern anlayışa alternatif bir medeniyeti kurmaktır.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Başkanı, talatsakalli@sdu.edu.tr.

Bu problemin de Hz. Peygamber'in ebedî mesajlarında çözümleri vardır. Sadece biraz akıl yorarak bunları güncelleyebilecek çalışmaları yapmak gerekmektedir. Bu noktadan hareketle, tebliğimizde, hadislerden çevrecilik ahlakına dair olanlarının güncel yorumları yapılacaktır. “Yemek kaplarının örtülmesini, su kırbalarının ağzının bağlanması” emrini,¹ su ve gıda maddelerini her türlü dış tesire karşı korunması ve kirletilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması; evdeki yiyecek ve içeceklerin saklanması, tüketim aşamasına kadar geçecek sürede gerekli iklimlendirme şartlarının sağlanması; su kaynakları ve havzalarının yapılaşma ve diğer atıklarla kirletilmemesi, su güzergâhlarının sağlıklı tutulması, evlere intikalini sağlayan tesisatın, depoların ve diğer su araç ve gereçlerinin hıfzıssıhaya uygun olması, gerekli arıtma ve dezenfektanın sağlanması gibi her türlü hijyen ve koruma şartlarının hazırlanması şeklinde anlaşılması örneğine benzer hadisler tebliğimizin muhtevasını oluşturacaktır.

Anahtar Kilemeler: Hz. Peygamber, Çevre Bilinci, Hadis, Evrensel Mesaj, Güncel Yorum

Giriş

Allah Teâlâ içinde bulunduğumuz evreni; atomdan galaksilere kadar her şeyi denge ve düzen içinde yaratmıştır. “Her şeyi bir ölçü/şaşmaz bir düzen içinde yarattık”,² “Gökyüzünü yükseltti ve kâinata bir düzen/mizan koydu, siz de dengeyi bozmayasınız; tartıda haddi aşmayasınız diye...”³ gibi ayetler bu düzen ve ahengin ne tesadüfi ne de kendiliğinden olmadığını göstermektedir. Söz konusu her şeydeki düzen ve ölçülülük bilinçli ve mutlak güce sahip Halık Zülcelâl tarafından yaratıldığını ifade eder. Bu düzenin bozulması, fesada uğraması, yani karada, denizde veya sahil şehirlerinde meydana gelen bu fesat (kuraklık, kıtlık, küresel ısınma veya soğuma, çevre dengelerin bozulması veya alt üst olması ve ahlakî yozlaşma) insanların kendi elleriyle yaptıkları işler yüzünden olduğu da yine ilahî beyanla bildirilmiştir.⁴

Allah Teâlâ, insanı da “Halife”⁵ olarak yaratıp, özellikle yeryüzündeki her şeyi emrine musahhar kılmış⁶ ve tasarrufunu insan için kolaylaştırmıştır. Bu nimete paralel olarak yeryüzünü imarla memur kılınmıştır. Varlıkların en şerefli sine verilen bunca nimetlerin her biri sorumluluk mukabilindedir. İnsan,

¹ Buharî, Eşribe, 22.

² Kamer, 54/49.

³ Rahman, 55/7-8.

⁴ Rum, 30/41.

⁵ Bakara, 2/30.

⁶ Hac, 23/65. Çeşitli ayet-i kerimelerde insanın emrine musahhar kılınan önemli bazı şeyler de de örnek kabilinden sayılmıştır.

Allah'ın koyduğu rahmet ve sevgi temelli⁷ tabiatta geçerli kevnî yasaların (sünnetullah) sınırlarını aşmadan kâinatın tasarrufunu yapmakla mükelleftir. Gerçekte bütün mülkün sahibi Allah Teâlâ'dır.⁸ Dolayısıyla dünyadaki ve ulaşabilirse evrendeki bütün her şey insana verilen emanet konumundadır. Zira emaneti kabul etmiş bulunan tek varlık insandır.⁹ Bu açıdan insan, verilen nimet ve tasarrufa konu bütün geçimliklerin kıyamette hesabını verme şuuru ile hareket etmekle memurdur.¹⁰ Bu çerçevede insanın tasarruf ve sorumluluğuna verilen, sınırını veya sonunu bilmediği bunca güzel nimet gibi çevre de insanın imtihan vesilesidir ve onun da hesabını vermek zorundadır. Bu minval üzere etkilediği, etkilendiği ve hayatını devam ettirmek için gerekli bütün fizikî, kimyasal ve biyolojik etkenlerin tamamının tek tek hesabını vereceğini bir an bile unutmamalıdır.¹¹

Yine, insana, çevreyi tasarruf ederken canlı cansız her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini¹² idrak ederek bu bilinçle hareket etmesi de talim edilmiştir. Bu çerçevede insan, tasarruflarında şu hususları da düşünmek ve anlamak durumundadır: Her biri belli bir hesap veya düzen içinde görevlerini ifa ederek insana hizmet eden Güneş, Ay, yıldızlar, bitkiler¹³, ağaçlar, hayvanlar hatta cansız maddeler kendi varlık boyutları ve hâl lisanları ile Allah'ı tesbih ve O'na secde ederler. İnsan, Allah'ın en güzel esmasının da bu varlıklarda tecelli ettiğini daima fark etmeli ve bundan bir an gaflette bulunmamalıdır. Meselâ, her varlığın yaratılış hikmeti vardır ve Allah'ın “ayetidir” (işareti, varlığının delili veya alâmetidir). Yağan yağmur, yeşeren bitkiler, hayvanlar, hayvanların içlerinden süzülüp akan sütler, ağaçlar ve meyveleri, bal arısı ve balını yapması, ölüm ve hayat, hemsiz yaratılan eşler, evlatlar, torunlar, ve bunların rızıkları,¹⁴ gökte kanat çırpıp kuşlar¹⁵ ve daha neler neler... Bunun için Osmanlı, kanunlarına şu maddeyi de koymuştur: “Filcümle bu zikrolunanlardan gayri her ne kim Allah Teâlâ yaratmıştır, hepsinin hukukunu Muhtesip gözetse gerektir.”¹⁶

⁷ A'râf, 7/156; En'âm, 6/133, 147.

⁸ Zuhuf, 43/85.

⁹ Ahzâb, 33/72.

¹⁰ Tekâsür, 102/8.

¹¹ Yâsîn, 36/71-74.

¹² İsrâ, 17/44.

¹³ Rahmân, 55/5-13.

¹⁴ Nahl, 16/ 65- 72.

¹⁵ Mülk, 67/19-26.

¹⁶ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, II. 296-297, İstanbul, 1999.

Çevre Bilinci Merkezli Görevler ve Sorumluluklar

Bu anlamda bu kadar değerli ve nazenin insan başıboş ve sorumsuz değildir.¹⁷ Bu bilinçle hareket etmelidir; çünkü öylece yaratılıp bırakılmamış ve kendi haline terkedilmemiştir¹⁸. Çetin ve kesintisiz sınavlarından biri ve önemlisi nefsiyle mücadelesidir, tutku ve sınırsız arzularının mahkûmu olup bunları tanımlatmamalıdır. Bu açıdan tasarruf ve faydalanmanın ilahî beyanlarla çizilen kırmızı çizgileri vardır, bu sınırlar da aşılmamalıdır. Bunlar israf etmeme veya savurganlık yapmama¹⁹, ölçüsüz harcamama, kanaatsizlik, sabırsızlık, şükürsüzlük yapmama gibi dinî ve ahlakî müeyyidesi olan tehlikeli sınırlar veya hadlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerimde dinî, ahlakî, siyasî, iktisadî hatta kültürel dengeleri bozup azan, kırmızı çizgileri çiğneyen (haddi aşan, fahşâ, münker ve bağı sınırlarını geçen), başta adaletle savaşıyor, tevhidi yok etmeye gayret eden toplumların ve ahlakî tefessüh etmiş ve çevreye zarar veren bazı kavimlerin dünyada iken çok büyük felaketlerle cezalandırıldıklarına dair acı akıbetlerinin hikâyeleri hatırlatılarak tefekkür ve tezekkür etme veya düşünme ihtarıyla tekrar edilmiştir.

Çevre İsrافی Çerçevesinde Şu Prensipleri Sıralamak Mümkündür:

İnsan sayısız nimet ve ihsana karşılık Allah'a hamd etmekle de görevlidir. Şükür veya teşekkür görevini de ihmal etmemelidir.

Kirlenmemek; Temiz Olmak, Temizlemek: Cenab-ı Hak insanlar temizlensin ve pisliklerinden arınsınlar diye gökten su indirdiğini beyan eder.²⁰ Konu ile ilgili, "Allah Temizdir, temizi sever, binaenaleyh etrafınızı temiz tutunuz",²¹ "Allah temizdir, temizliği sever, Kerem sahibi ve Cömerttir, kerem ve cömertliği sever. Onun için avlularınızı ve boş alanlarınızı temiz tutunuz"²² gibi hadisler bu gerçeği ifade eder. Beden, ev, çevre (sokak mahalle, belde, şehir, ülke; havası, toprağı, suyu ile bütün yeryüzü; park, orman, piknik alanı, dinlenme yeri veya tesisi, sahil veya su başları) özellikle mekân ve beden anlamında tuvalet temizliği bu hükme dâhildir. Ayrıca bilindiği gibi, ibadetler için yapılacak bütün temizlikler İslam'ın evrensel temizlik anlayışına uygun olmadıkça makbul da değildir.

¹⁷ Ankebût, 29/ 2-10.

¹⁸ Kehf, 18/47-49.

¹⁹ A'râf, 7/31; 25/Furkan, 67.

²⁰ Enfâl, 8/11.

²¹ Tirmizî, Edeb, 41.

²² Bezzar, Müsned, (İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, X. 390, Ankara, 1995).

Zarar Vermemek: Müslüman insanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimse²³ olduğuna göre çevre de bu güvenden nasıbdar olmalıdır, zira çevre tahribi insana dolaylı zarar verirken, çevreye doğrudan zarar verir.

Çevre Ahlak ve Bilinci İçinde Olmak: İnsan-çevre ile dengeli bir ilişki içinde olmalıdır. Bu anlamda “küresel günahı” bir anlamda çevre sorumsuzluğu şeklinde tanımlayabiliriz.

İsraf Etmeme: İbadet kastı ile bile olsa savurganlık yapmamanın işte bir delili: “Hz. Sa’d abdest almaktadır. Hz. Peygamber çıkagelir. Onun çok su kullandığını görünce “Bu kadar israf da ne?” diyerek müdahale buyurur. Sa’d “Abdestte de israf olur mu?” diyerek, öğrenmek ister. Rasulü Allah cevaplandırır: “Evet, akan ırmak kenarında olsanız bile...!”²⁴ Kaldı ki, abdest insanı maddî manevî kir ve zararlardan arındırır, mikroplarından temizler. Tıpkı namazın, kötülük kirlerinden arındırıp çevre de dâhil her alanda sorumluluklarını ve erdemlilik ilkelerini günde beş vakit hatırlattığı, itminanın, iç huzursuzluk ve sıkıntılardan arındırdığı, cemaatin toplumsal nifak ve ayrımcılık kirlerinden arındırdığı ve caminin yalnızlık, sahipsizlik ve kimsesizlik derdinin devası olduğu gibi.

Bu çerçevede bilinçsiz tüketim ve hayatı yeme içme, tüketme tarzında israfi hayatın ve fikrin merkezine alma²⁵ ve gayesizlik, israfın zihni plandaki destekçisi olduğunu hatırlatmak gerekecektir.²⁶ Nitekim dünya bugün çevreyi temiz tutma hassasiyetinin yok olması, fitrata müdahale etme (GDO, gereksiz hayvan ve bitki telef etmeme) erozyonla toprak kaybını önleyememe gibi sebeplerle hava, su ve toprağın kirletilmesi sonucu oluşan asit yağmurları gibi olumsuz hâdiseler iklim değişikliklerine sebep olduğu için diken üstündedir. Gösteri yapmak için çiçek ve ağaç katliamı yapmanın fecaatini kelimelerle ifade edemiyorum bile...

²³ Tirmizî, İman, 12.

²⁴ İbn Mace, Taharet, 48.

²⁵ “Size ihsan ettiğimiz rızıkların temizlerinden yiyin, fakat bunda azmayın/aşırı da gitmeyin ki, öfkemi hak etmeyesiniz. Öfkemi hak edenler kesinlikle mahvolur”. (Taha, 20/81).

²⁶ Değerlendirmeler için bkz. Talat Sakallı, Hadisler Açısından İsraf ve Tasarruf, S.D.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, s. 69- 85, Isparta 1994; Hadisler Açısından Çevre İsrافی, Diyanet Dergisi, sayı: 27 (3), s. 59- 65, Ankara, 1991; Bilinç Kirlenmesi veya Çevre Kirliliğinin Zihni Temelindeki Aşınma, Çevre ve Din Sempozyumu, (15-16 Mayıs 2008), I. 185- 193, İstanbul, 2008; Ekmeğin Bereketi, Sofrada Sıfır Artık, Ekmek İsrافی ve Sofrada Sıfır Artık Sempozyumu, İstanbul, 2013.

Nebevî Hikmetleri Günümüz Aynasına Yansıtılabilmek

Çevre probleminin de Hz. Peygamber'in ebedî mesajlarında çözümleri vardır. Sadece bunları güncelleyebilecek akıl ve çalışmaları beklemektedir.

Bu çerçevede hadislerden çevrecilik ahlakına dair evrensel prensipler çıkarmak ve bunların güncel yorumları ile günümüz insanının kültür, bilgi ve anlayış seviyesine göre yeniden dillendirmek önem arz etmektedir. Bu hadislerden birkaçını burada misal kablinden bu çerçevede değerlendirmeye çalışalım:

Yiyecek Kaplarının Örtülmesi Emri: “Yemek kaplarının örtülmesi ve su kırıbalarının ağzının bağlanması” emrini,²⁷ su ve gıda maddelerinin her türlü dış tesire karşı korunması ve kirletilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması; evdeki yiyecek ve içeceklerin saklanması, tüketim aşamasına kadar geçecek sürede gerekli iklimlendirme şartlarının sağlanması; su kaynakları ve havzalarının yapılaşma ve diğer atıklarla kirletilmemesi, su güzergâhlarının sağlıklı tutulması, evlere intikalini sağlayan tesisatın, depoların ve diğer su araç ve gereçlerinin hıfzıssıhhaya uygun olması, gerekli arıtma ve dezenfektanın sağlanması gibi her türlü hijyen ve koruma şartlarının hazırlanması şeklinde anlamak gerekir.

Lanetli İki Şey! “Lanet edilen (zarar verip hakaretimiz sövme, yergi ve ayıplanma şeklinde sözlere maruz kalacağınız) iki şeyden sakınınız!” buyuran Hz. Peygamber'e Sahabe, “Lanetli bu iki şey de nedir?” diye sordular. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: “İnsanların kullandıkları yolu ve gölgelendikleri yeri abdest bozmak (tuvalet veya helâ) için kullanmaktır”.²⁸ Hadisin İbn Abbas'tan gelen diğer tarikinde “lanetli üç şeyden sakının” şeklinde geçmekte ve üçüncüsü “subaşları veya su kaynakları yanına abdest bozmaktan kaçının”²⁹ şeklinde açıklanmaktadır.

Hz. Peygamber bu ve benzeri hadislerinde³⁰ pınar, dere, çeşme, kuyu gibi su başlarına, insanların dinlendiği, gölgelendiği, bugün için piknik yaptığı mesirelik ve ağaç gölgeliklerine abdest bozmayı veya tuvalet olarak kullanmayı yasaklamıştır. Bu mahiyetteki rivayetlerden “su havzalarını korumayı dinî bir görev” addederek, “toplumsal bir sünnet” haline getirilmesinin gerekliliği mesajı çıkarılmıştır. Bu çerçevede günümüze de hitap eden bu evrensel mesaj ve emri sadece “içme ve kullanma sularının temin edildiği barajlara, su havzalarına”³¹,

²⁷ Buharî, Eşribe, 22.

²⁸ Müslim, Tahâret, 68; Ebu Davud, Tahâret, 14.

²⁹ Ahmed, Müsned, II. 372.

³⁰ Tirmizî, Taharet, 51.

³¹ Ertürk, Mustafa, Çevre Hakkındaki Bazı Hadislerin Güncel ve Evrensel Değeri, Çevre ve Din Sempozyumu, I. 297, İstanbul, 2008.

nehir ve göl civarına sadece tuvalet ve kanalizasyon atıklarının salınmaması şeklinde değil, bu bölgelere sanayi ve özellikle kimyasal atıkları olan üretim tesislerinin kurulmaması, hatta imar izni verilmemesi, şehir planlamalarının bu şartlara göre yapılması gerektiğini de anlamak gerekir. Görüldüğü gibi, insan ve sürdürülebilir sağlıklı çevresi açısından, modern teknoloji çağında bu evrensel mesaj hayatî önemi haiz geçerliliğini hâlâ devam ettirmektedir.

Suya Bevletmemeli: Hz. Peygamber durgun ve akarsulara abdest bozmayı (idrâr yapmayı) kesin bir dille yasaklamıştır.³² Fıkıh ve Hadis kitaplarında bu hadis suyun kırsal ve dar çerçeveli yerleşim şartlarında küçük veya büyük su kaynaklarının içilebilirlik ve abdest gibi ibadetlerde kullanılabilirlik özelliğinin bozulmaması açısından değerlendirilmiştir. Zaten bu yasak ebedîdir. Diğer açıdan hadisin günümüze bakan yönünü şöyle izah edilebiliriz: Dere, nehir, ırmak veya çay ve benzeri akarsulara; su birikintisi, havuz, gölet, baraj, göl, deniz, okyanus ve benzeri durgun sulara şehir ve sanayii atık sularının akıtılmaması, zorunlu ise arıtıldıktan sonra uygun şartlarda bu kanalların bağlanması gerekir ve bu da dinî bir vecibedir. Kimyasal üretim ve benzeri yollarla yer üstü suları kadar yer altı sularını da kirleten kimyevî, radyoaktif ve zehirli maddelerin ziraat ilaçlama veya benzeri yöntemlerle kirletilmemesi de aynı hükme tabidir. Bu zehir ve ilaçların hem ambalajları, hem atıkları, hem kendileri durgun veya akarsuya atılmamalı, yer altı sularını kirlettiğini de dikkate alarak toprağa da gömülmemeli, hava kirliliği için de tehlike arz ettiğinden yakmamalı; yetkililerce hazırlanan özel şartlarda imha yoluna gidilmelidir. Aynı şekilde kimyevî ve radyoaktif atıkları bulunan hastane atıklarının ve bu maddelerin üretim ve kullanımı bulunan diğer bilumum iş yerlerinin atıklarının da aynı şartlarla imha edilmesi dinî bir görev addedilmelidir. Bu ve benzeri tehlikeli ve zehirli maddelerin su kaynak ve havzalarına yaklaştırılmaması evleviyetle bu hadisin beyan ettiği yasak kapsamında değerlendirilmelidir. Yine aynı nebevî yasak muhtevasına çöp depolama tesislerinin, su havzalarına inşa edilmemesi de dâhil edilmelidir. Zararı sadece sulara değil, hava ve toprağa hatta insan, hayvan ve bitkilere dokunan, cansız maddeleri bile mahveden kimyasal ve nükleer silahların savaşta bile kullanılması da bu evrensel nebevî yasak kapsamında değerlendirilmelidir.³³

Yolun Hakkını Verebilmek: Hz. Peygamber bir ara “Yolların kenarlarına oturmaktan sakınınız” buyurdular. Sahabe, “Ey Allah’ın Rasulü!, ihtiyaçlarımızın bir kısmını buralarda görüyoruz, buralarda oturmaktan başka çaremiz yok. Yol

³² Buharî, Vudû’, 73; Müslim, Tahâret, 94-97; Ebu Davud, Tahâret, 14.

³³ Su kaynaklarının korunması ve suya Hz. Peygamber’in Sünnetinde verilen önemle ilgili bütün rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Doç. Dr. Mehmet Eren, “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Su Kaynaklarını Korumaya Verilen Önem”, Çevre ve Din Sempozyumu, I. 243-254, İstanbul, 2008.

kenarları bizim meclislerimiz, oturup sohbet etmek durumunda olduğumuz yerlerimizdir, oralarda biz meselelerimizi görüşürüz” serzenişini ile bu konuda izin istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Mutlaka oturmanız gerekiyorsa, o halde yolun hakkını veriniz” buyurdu. Sahabe hemen “Ya Rasulellah, yolun hakkı nedir?” diye tekrar sordular. Hz. Peygamber: “Gözüne sahip olmak (kötü gözle bakmamak, harama bakmamak), halka eziyet vermekten kaçınmak, selam verenin selamını almak, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamaktır” buyurdular.³⁴

Bu çerçevede yolda insanlara eziyet veren şeyi kaldırmanın sadaka olduğu, dikenli dalı kaldırmanın karşılıksız kalmayacağı ve karşılığının cennet olduğu, Hz. Peygamber’e gösterilen ümmetin güzel amelleri içinde rahatsızlık veren şeyin yoldan kaldırılmasının sayılması, tavsiye talep eden sahabiyeye, Müslümanların yolundan rahatsızlık veren şeyi kaldırmasını söylemesi, imanın yetmiş kusur şubesinin en üstünü kelime-i tevhit, en aşağı derecesinin “yoldan eziyet verici şeylerin kaldırılması” istikametindeki hadisleri³⁵ de dikkate alarak günümüz açısından mesajlarını şöyle izah edebiliriz: Yollara çivi, diken, demir, cam kırığı veya başka tekerlek patlatan şeyleri atmamak, taş ve benzeri engeller koymamak; atılmış veya unutulmuş veyahut dağdan yuvarlanmış taş ve benzeri maddelerin tehlike arz eden durumu varsa bunları kaldırmak veya ilgili birime hemen haber vermek bu mükâfatlara nail olma sebebidir. Bunları yaypmak aynı zamanda yolun hakkıdır. Yetkili ve sorumlu birimlerin yolları en güzel şekilde imar etmeleri ve düzenini sağlamaları, trafik işaretlerini koymaları, yol imarını sürüncemede bırakmadan ve en kısa zamanda, insanları asgarî seviyede rahatsız ederek imar etmeleri, kasis ve çukurların derhal ve en güzel şekilde tedbir alarak bakım ve onarımını yapmaları yine yol haklarındandır. Uygunsuz yer ve şartlarda yola park etmek, trafik kurallarına riayet etmemek, arabasında taşıdığı yükü başkalarına zarar verecek şekilde ve tedbirsiz taşımak gibi geçişi ve yol akışını engelleme tarzındaki trafik suçları da kul hakkına karşı işlenmiş dinî suçlar telakki edilmelidir. Ev ve dükkan sahiplerinin yaya ve vasıtaların geçişini güçleştirecek, trafiği aksatacak şekilde yollara eşya koymamaları, bir şeyler dökmeleri, sergi yıkamamaları gibi sayılabilecek şeyler de yol hakkından sayılmalıdır. Özellikle sahiplerinin inşaat esnasında malzemeleriyle yolları işgal etmeleri, trafiği tehlikeye sokmaları ve engellemeleri gibi hususlar da yol hakkını gasp ve kul hakkına girmektir şeklinde yorumlanmalıdır. Çöp atma ve toplama disiplinine uymamak da aynı çerçevede değerlendirilmelidir. Sürücü ve yayaların da

³⁴ Buharî,

³⁵ Hadisler ve izahları için bkz. İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, X. 391 (Yolların Temizliği, Yolları Kirleten Lanet başlıkları), Ankara, 1995.

kurallara uyması “yolun hakkını veriniz” çağrısına uymanın gereği diye telakki edilmelidir.³⁶

Yoldan insanlara eziyet (sıkıntı veren veya engel olan) veren şeyi kaldırmak sadakadır.³⁷ Mezkur hikmet-i Nevbeviyyeyi bir önceki konu çerçevesinde “yolun hakkı” muhtevasında değerlendirmek gerektiğine işaret ettikten sonra, bunu “engelliler” açısından da değerlendirmek gerekir. Zira sağlıklı ve engelsiz insanlar açısından “yolda eziyet veren şey” ile engelliler açısından eziyet olanlar farklılık arz etmektedir. Bu “sadaka” çerçevesinde engellinin önündeki her türlü engeli kaldırmak da aynı teşvik, dolayısıyla tedbir ve sorumluluk içine girdiğini insan bilincine yerleştirmek gerekir. Bina merdiven ve asansörleri, ev içi planlamaları, sokak, cadde kaldırımları, trafik akışı ve düzenlemeleri, trafik işaret ve lambaları, alış veriş mekânları, özel ve resmî iş yerleri imar veya inşa edilirken yaşlılara ve görme, işitme, ortopedik veya zihinsel bütün engellilere engel olmayacak şekilde planlanıp inşa edilmeli ve engelli, kimseden yardım almadan hayatını idame ettirebileceği şekilde düzenlenmeli, özel imkânlar sağlanarak “engelsiz şehir, iş yeri, ev veya yerleşkeler” oluşturmalıdır. Zira tekerlekli sandalyeye mahkûm bir engellinin önündeki beş santimlik bir kaldırım veya kasis bile onu başkasına muhtaç eder. İşte onun önündeki bu ve benzeri engelleri kaldırarak yatağından kalkıp evinde ihtiyacını giderdikten sonra tekerlekli sandalyesiyle ama özel rampalarla ama özel asansörlerle sokağa çıkıp kendisine ayrılan tahsisli yoldan giderek hiç kimseden yardım almadan özellikli halk otobüsüne binerek çarşı pazar veya iş yerindeki ihtiyaçlarını yine yardıma ihtiyaç duymadan giderdikten sonra aynı rahatlıkla evine ulaşabilmesi imkânlarının hazırlanması bu hadisin müjdesi içine girdiğini idrak etmek/ettirmek gerekir.

Gürültü Kirliliği: Hz. Peygamber (s.)“Müslüman, dilinden ve elinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir” buyurur³⁸. Aynı şekilde, Hz. Peygamber tarafından “Allah’a ve ahiret gününe inanan mü’min, hayır konuşmuyorsa susması telkin edilmiştir”.³⁹ Her derin elem ve keder esnasında, en üzücü ölüm ve felaket anında bile çığlık atarak bağırıp çağırılmayı, yüksek sesle ağıtlar yakmayı veya vâveylâ koparmayı dahi yasaklayan Hz. Peygamber⁴⁰ elbette diğer gürültülere hiç cevaz vermeyecektir. Nitekim bir hadiste de sertlik ve katı

³⁶ Doç. Dr. Muhammed Aydın, Kur’an ve Sünneti Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri (Çevre Bağlamında Yol Hakkı başlığı ve devamı), Çevre ve Din Sempozyumu, I. 196-201, İstanbul, 2008.

³⁷ Müslim, Zekât, 56.

³⁸ Buharî, İman, 45.

³⁹ Buharî, Rikâk, 23; Müslim, İman, 74.

⁴⁰ Müslim, İman, 165.

kalpliliğe sahip, develerin kuyrukları dibindeki yaygaracı bedevilerin kınanmalarına mukabil, başkalarını rahatsız eden davranış ve hareketlerden uzak, nazik kalpleri yumuşak kimseler övülmüşlerdir.⁴¹ Bu anlamda evde, iş yerinde, çarşıda, mahallede veya taşıtlarda insanları araba eksozu veya müzik sesiyle rahatsız etmek de katı kalplilik veya kaba insanlık, medeniyetten uzak ve başkalarını rahatsız etmekten zevk alan kişilik bozukluğu anlamına gelmektedir.

Koruluk veya Park (veya Sit Alanları) Oluşturmak: Hz. Peygamber Nakî' denilen yeri, Hz. Ömer de Seref ve Rebeze'yi korunmuş park (himâ) ilan etmişlerdir.⁴² Diğer önemli hüküm harem bölgesinin korunması veya ilahî sit alanı olarak ilan edilmesi ile ilgili şu hadislerdir: (Meâlen) Mekke'nin dikenli ağacı (sidr) kesilmez, av hayvanı ürkütülmez, ilan etmek amacıyla alınan hariç yitiği alınmaz, yeşil otu koparılmaz.⁴³ Medine'nin de bizzat Hz. Peygamber tarafından tayin edilen "haram bölgesi" vardır. Bu alanın ağaçları ve sidri kesilmez, burada bid'at çıkarılmaz...⁴⁴

Günümüz modern dünyasının geldiği noktadaki en önemli problemlerinden birisini de, devasa kentler ve bu şehirlerin getirdiği problemler yumağı oluşturmaktadır. Özellikle betonlaşmanın getirdiği sosyal, siyasal, ekonomik ve adlî problemler büyük harcamalara sebep olmaktadır. Sakinleri açısından en büyük problemlerin başında ruhî buhranlar ve ruh hastalıkları gelmektedir. Hâlbuki insan huzur ve sükûn ister. Mekân veya meskenlerin genişliği ise insana huzur verebilir. Ayrıca insanın hava alıp huzur bulacağı yeşilliklerde gezinmesi de rahatlamasının en güzel yöntemlerindedir.

İşte Hz. Peygamber'in sünnetine bu meselede de ittiba ederek, şehir palanlarında bu tür mesirelik alanları ayrılıp buralara güzel parkların inşası ve akabinde temiz tutularak bakımlarının sürekli yapılması gerektiğini söyleyebiliriz. Yetkililerin bu alanları sürekli temiz tutup bakım görevlerini aksatmadan yapmaları da aynı sünnetin emrine uymak demektir. Aynı şekilde mesirelikleri kullanan insanların buraları kirletmemeleri, temiz tutarak katkı sağlamaları da sünnete ittiba cümlesindedir. Bu düşünce küçük yaştan itibaren eğitimle insanların zihnine yerleştirilmelidir. Canavarca ve âdeta azgın sel gibi hızla büyüyen şehirler yeşil çevreyi yutup yok etmekte, sadece, içinde veya civarında yeşil alan olarak belirlenen sit alanları ve ulusal parklar varlığını

⁴¹ Buharî, Menâkıb, 1. Konu hakkındaki diğer hadis ve değerlendirmeler için bkz. Dr. Yunus Macit, İslamî Perspektifte Çevrecilik, s. 188-196, Trabzon, 1999.

⁴² Buharî Şîrb, 11.

⁴³ Buharî, Lugata, 7. Hac esnasında yapılacak bu hataların ayrı ayrı kurban ve oruç türünden cezaları vardır.

⁴⁴ Buharî, Fedailü Medine, 1. Ancak Medine'de yapılan bu suçlar için keffâret yoktur.

sürdürebilmektedir, diğer yeşillikler ve tarihî doku bu acımasız sel önünde sürüklenip yok olmaktadır. En acı örneğini İstanbul boğazı ve diğer sahillerimizde görmek mümkündür.

Bu açıdan insan çevresiyle sıcak ve samimi dostluk kurmak zorundadır. Bu dostluk da hakkaniyete dayalı ve dengeli olmalıdır. Zira israf, arsız tüketime, tüketim tahribe dönüşürse birlikte yok oluş veya bitiş kaçınılmaz olur. Kapitalist, materyalist ve benzeri sistemler, sürekli tüketim ve israfı veya daha fazla refah çılgınlığını tahrik ve teşvik etmek suretiyle, tabiî kaynakları tehlikeli sınırlarına sıkıştırmıştır. Beklenen acı âkıbet ilmî veriler ile de artık muhayyel veya mevhum tehlike olmaktan da çıkmıştır.

Çevrecilik fikri gerçekten insanlığın, özellikle Müslümanların zihniyetine yerleştirilmek isteniyorsa, bunun yolu, çevrecilik hassasiyetinin de manevî değerlerden olduğunu insanımıza anlatmak, öğretmek ve onları eğitmekten geçmektedir. Kanaatimizce, bu noktada yapılacak ilk zihniyet değişikliği, günümüzün temel değerleri haline gelen üretim, katma değere katkı ve verimlilik üçgenini; manevî ve vicdanî sorumluluk bilinci, dünya ahiret dengesi ve ebedî hayat inancı ile daireye dönüştürmek, ferdî çıkar ve maddî olan değerleri mutlaka manevî değerlerle de mezc etmek ve post modern anlayışa alternatif bir medeniyeti kurmaktır. Verdiğimiz birkaç örnekte de olduğu gibi, Hz. Peygamber'in ilgili hadisleri, günümüz çevre problemleri göz önüne alınarak değerlendirilmeli ve onun diğer evrensel mesajlarıyla birlikte çevre konusundaki mesajları da günümüz insanının diline ve idrakine sunulmalıdır.

ÇEVRENİN KORUNMASI HUSUSUNDA HZ. PEYGAMBER'İN SİT ALANI UYGULAMALARI

*Mehmet EREN**

Giriş

Mekke, Medine şehirleri ve çevreleri için *harem* terimi kullanılır. “Korunmuş, dokunulmaz” anlamına gelen ve yasaklık bildiren “haram” ile müradif olan bu terim, iki şehrin ve çevresinin Hz. Peygamber tarafından çizilen korunmuş sınırlarını ifade eder. Harem denmesinin sebebi, oralarda zararlı olanlar hariç canlıların öldürülmesinin ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin yasaklanmış olmasıdır. Müslümanların nazarında büyük bir önemi haiz Mekke ile Hz. Peygamber’in mescid ve kabrinin yer aldığı Medine ikisi birden *Haremeyn* diye anılır.

Bazı ayetlerde¹ Kabe'nin bulunduğu Mekke ve çevresinin her türlü tecavülden korunmuş, dokunulmaz ve güvenli bir yer olduğuna işaret edilir. Hz. Peygamber de Mekke'nin fethedildiği gün yaptığı bir konuşmada, Allah'ın bu beldeyi, yerleri ve göğü yarattığı gün dokunulmaz kıldığını, kıyamete kadar da dokunulmaz kalacağını belirtmiştir.² İlgili ayet ve hadisler, Mekke ve çevresinin

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi, meren11@hotmail.com.

¹ Kasas, 28/57; Ankebût, 29/67. Bu iki ayette, *harem âmin* (güvenli, dokunulmaz) belde ile Mekke kastedilir.

² Buhârî, “Cizye”, 22; Müslim, “Hac”, 445.

harem bölgesi olduğunu ve bu alanla ilgili birtakım özel hükümler konduğunu göstermektedir.

Medine'nin bu derecede bir harem bölgesi sayılması ise tartışmalıdır. Hanefiler hariç diğer üç mezhebin âlimlerine göre, Medine'nin de Mekke gibi belli sınırları ve özel hükümleri olan bir haremi vardır. Zira Hz. Peygamber: "İbrahim Mekke'yi harem kıldığı gibi, ben de Medine'yi harem kıldım" buyurmuştur.³ Buna göre Medine ve çevresi de harem bölgesi olup ağacının kesilmesi ve avının avlanması yasaktır. Ancak Hanefiler başta olmak üzere bazı âlimler, Medine'nin harem bölgesi olduğunu ifade eden hadisleri, şehrin tabii güzelliğinin korunmasına yönelik ifadeler kabul etmişlerdir. Öte yandan, Medine'yi Mekke gibi harem bölgesi sayanlar, aynı zamanda iki şehrin bazı hükümlerde -yasağı işleyene verilecek ceza gibi- farklı olduğunu da kabul etmektedir.

Bu tebliğ metninde, başta Mekke ve Medine olmak üzere Hz. Peygamber'in çevreyi koruma amacıyla sit alanı olarak belirlediği yerlere dair rivayetler ele alınıp incelenecektir. Mekke'nin durumu farklı olduğu için onunla ilgili özel hükümlerden ziyade, çevre bilinci ve onu koruma amacına yönelik diğer yerlere dair rivayetlere ağırlık verilecek, böylece Hz. Peygamber'in sit alanı uygulamalarında, şehirlerin etrafındaki doğal yaşamı muhafazaya, bitki ve hayvan potansiyelini korumaya verilen önem ve özen ortaya konacaktır.

A. Mekke Bölgesi

Hadislere göre, Mekke'nin avı, yeşil otu, ağacı dokunulmazdır. Buluntusunu sadece devamlı ilan edecek kişi alabilir. Mekke'yi fethettikten sonra irad ettiği hutbede Rasûlüllah (a.s.) bu yasağın kıyamete kadar devam edeceğini ilan etmiştir. Söz konusu hutbenin İbn Abbâs, Ebû Şüreyh el-Adevî ve Ebû Hüreyre tarafından nakledilen metni kaynaklarda yer almakta olup şöyledir:

1. İbn Abbâs Rivayeti

Rasûlüllah Mekke'nin fethi günü yaptığı konuşmada şöyle buyurdu: "Artık (Mekke'den) hicret yoktur. Ama cihad ve (iyiliğe) niyet hep vardır. (Devlet tarafından) savaşa çağrıldığınızda hemen katılın. Allah semaları ve yeryüzünü yarattığı zaman bu şehri harem (dokunulmaz) kılmıştır. Bu yüzden o, Allah'ın harem kılmasıyla kıyamet gününe kadar dokunulmazdır. Onda savaşma benden önce kimseye helal kılınmadı. Bana da sadece gündüzün bir kısmında helal kılınmıştır. Böylece o, Allah'ın harem kılmasıyla kıyamet gününe kadar dokunulmazdır. Dikenli ağacı kesilmez, avı ürkütülmez, buluntusunu sadece ilan edecek kişi alabilir, yeşil otu da yolunmaz." Hz. Abbâs: "Yâ Rasûlallah, *izhir*

³ Müslim, "Hac", 454.

(güzel kokulu bir bitki) hariç olsun. Zira insanlar onu ateş tutuşturmada, evlerde ve kabirlerde örtü malzemesi olarak kullanmak zorundalar” dedi. Rasûlüllah da “*izhir hariç*” buyurdu⁴

“Gündüzün bir kısmında helal olma” ifadesi, iki türlü yorumlanır. Bazı âlimler bunu Mekke’nin sulh yoluyla değil güç kullanılarak fehedilmesi şeklinde anlar. Bazıları ise, onu Hz. Peygamber’in Mekke’ye ihramsız girdiği şeklinde yorumlar. Zira oraya başında siyah bir sarıkle girmiştir. Öncesinde “savaşma” ifadesi geçtiği ve aşağıdaki hadiste açıkça ifade edildiği için ilk yorum isabetli olsa gerek. Ayrıca, zararlı olduğu için dikenlerini kesmede ve ağaçlarının döküntüsü ve çürüğünden istifade etmede bir sakınca görülmemiştir.⁵

2. Ebû Şüreyh el-Adevî Rivayeti

Ebû Şüreyh, (İbnü’Zübeyr ile çarpışmak üzere) Mekke’ye birlikler gönderen Amr b. Saîd’e şöyle demiştir: “Ey vali, bana izin ver de, Rasûlüllah’ın Fetih gününden sonraki gün yaptığı konuşmayı -ki o konuşurken şu iki kulağım duymuş, kalbim/aklım iyice anlamış, iki gözüm de görmüştür- sana anlatayım: O, Allah’a hamd ve sena ettikten sonra şöyle buyurdu: “Mekke’yi insanlar değil, Allah dokunulmaz kılmıştır. Bu yüzden Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kişi için orada kan dökmek helal değildir. Orada hiçbir ağaç kesilmez. Birisi, cevaz hususunda Rasûlüllah’ın orada savaştığını ileri sürecek olursa, ona şu cevabı verin: Allah, Rasûl’üne izin vermiş, size ise izin vermemiştir. Bana da sadece gündüzün bir kısmında izin verdi. Artık bundan böyle o önceki dokunulmazlığına geri dönmüştür. (Sözlerimi) burada bulunanlar bulunmayanlara iletin.” “Peki Amr sana ne dedi” denildiğinde, Ebû Şüreyh onun şöyle dediğini bildirmiştir: “Ey Ebû Şüreyh, ben bunu senden daha iyi biliyorum. Ne var ki Harem bölgesi, ne bir asiye, ne hak ettiği öldürülmekten kaçanı, ne de yaptığı hainlikten/hırsızlıktan kaçanı cezadan koruyabilir.”⁶

3. Ebû Hüreyre Rivayeti

Allah Mekke’nin fethini nasip edince Rasûlüllah konuşma yapmak üzere kalktı. Allah’a hamd ve senadan sonra şöyle buyurdu: “Allah, fil ordusunun Mekke’ye girmesine engel olmuş, ama Rasûlü’ünü ve müminleri oraya hâkim kılmıştır. Mekke benden önce kimseye helal kılınmadı. Bana da sadece gündüzün bir miktarında helal kılınmıştır. Benden sonra kimseye helal değildir. (Şu andan itibaren artık Mekke haremdir). Oranın avı ürkütülmez, dikenli ağacı kesilmez,

⁴ Müslim, “Hac”, 445. Krş. Buhârî, “Cezâü’s-sayd”, 9, 10; “Büyü”, 28; “Cizye”, 22; “Cenâiz”, 77; “Lukata”, 7; “Megâzi”, 53.

⁵ Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî, *es-Sünen*, 1992, II, 518, dn. 2.

⁶ Müslim, “Hac”, 446. Krş. Buhârî, “İlim”, 37; “Cezâü’s-sayd”, 8, “Megâzi”, 51. “Eşdak” diye bilinen Amr b. Saîd b. el-Âs el-Ümevî, Yezîd b. Muâviye zamanında Medine valisidir.

buluntusunu almak sadece ilana devam edecek kişi için helal olur. Ancak yakını öldürülen birisi şu iki şey arasında muhayyerdir: Ya diyetini alır veya kısas olarak katilin öldürülmesini talep eder.” Hz. Abbâs: “*İzhir* hariç olsun yâ Rasûlellah. Zira biz onu kabirlerimiz ve evlerimizde örtü malzemesi olarak kullanıyoruz” deyince, Hz. Peygamber “izhir hariç, (izhir hariç)” buyurdu. Bu arada Yemenli Ebû Şâh ayağa kalkıp: “Yâ Rasûlellah, (bu konuşmayı) benim için yazın” dedi. Hz. Peygamber de: “Onu Ebû Şâh için yazın” buyurdu.⁷

Diğer senedde metnin baş tarafı şöyledir: Mekke’nin fethedildiği yıl içinde, Huzâa kabilesi önceden / cahiliye döneminde öldürülen bir ferdine karşılık Benî Leys kabilesinden bir adamı öldürmüştü. Bu olay Rasûlüllah’a haber verilince, o bineğine binerek şu konuşmayı yaptı: ...”⁸

Mekke bölgesi Hz. İbrahim tarafından yasak bölge ilan edilmiştir. O, Mekke ve çevresindeki belli bölgenin ağaçlarının kesilmesini, yeşil otlarının yolunmasını, yabani hayvanların avlanmasını yasaklamak suretiyle bu bölgeyi koruma altına almıştır. Hz. Peygamber de, Mekke’nin bu şekilde harem bölge olmasının kıyamete kadar devam edeceğini ilan etmiştir. Mekke’nin dışında herhangi bir şehrin onun derecesinde bir dokunulmazlığa sahip olması söz konusu olamaz.

Hac ibadeti, Müslüman’a ömür boyu çevreye duyarlı olma duygusuyla yaşamayı öğretir. Öyle ki, bir dalı, çiçeği koparıırken dahi ihramlı halini hatırlayıp kendini kontrol eder. Zira hac esnasında yere tükürmeme, çöp atmama, çevreyi kirletmeme, başkasını rahatsız edecek davranışlardan uzak durma gibi alışkanlıklar kazanmıştır. O halde hac yapan bütün müslümanlarda, tabii olarak çevreyi / doğayı koruma, ona ve içindeki canlılara zarar vermeme düşüncesinin yerleşmiş olması gerekir.

B. Medine Bölgesi

Mekke ve çevresinin harem olması (kutsal, yasak, dokunulmaz bölge) Hz. İbrahim’den beri bilinmektedir. Hz. Peygamber, kutsallık anlamında olmasa da, dokunulmazlık anlamında Medine ve çevresine de bu statüyü kazandırmış, Medine’yi kuşatan geniş bir alanı yasak bölge ilan etmiştir. Hadis kaynaklarında; Medine’nin fazileti, Hz. Peygamber’in oraya bereket duası, harem yapması, sit

⁷ Müslim, “Hac”, 447. Krş. Buhârî, “Lukata”, 7;

⁸ Müslim, “Hac”, 448. Krş. Buhârî, “İlim”, 39; “Diyât”, 8. Ubeyd b. Umeyr anlatır: Hz. Ömer Mina’da insanlara hutbe irad ediyordu. Bu esnada dağda bir adamın bir ağaç kesmekte olduğunu görünce çağırıp şöyle dedi: “Bilmez misin, Mekke’nin ağacı kesilmez, yeşil otu yolunmaz.” Adam: “Tabii ki bilirim. Ancak bunu yapmama şu arık devam sebep oldu” dedi. Ömer onu başka bir deveye bindirip “bir daha yapma” dedi. Ama herhangi bir ceza vermedi (Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut, 1994, nr. 9729).

alanı sınırlarına dair birçok rivayet vardır. Bunlardan tespit edilenler aşağıda sunulmuştur.

1. Abdullah b. Zeyd b. Âsım Rivayeti

Rasûlullah şöyle buyurdu: “İbrahim (a.s.) Mekke’yi harem yapıp halkı için dua etmiştir. Onun Mekke’yi harem yaptığı gibi ben de Medine’yi harem yaptım. Mekke halkına yaptığı dua gibi, ben de Medine’nin *sâ’* ve *müdü* ile ölçülen gıda maddeleri için dua ettim.”⁹

2. Râfi‘ b. Hadîc Rivayeti

Rasûlullah şöyle buyurdu: İbrahim Mekke’yi harem yapmıştır. Ben de Medine’yi, onun iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem yapıyorum.¹⁰

Diğer senedde metin daha tafsilatlı olup şöyledir: Mervân b. el-Hakem insanlara yaptığı bir konuşmada, Mekke’den, halkından ve harem olmasından bahsetti. Ama Medine’den, halkından ve harem olmasından bahsetmedi. Bunun üzerine Râfi b. Hadîc ona seslenerek şöyle dedi: Mekke’den, halkından ve harem olmasından bahsettiğini duyduğum halde, Medine’den, halkından ve harem olmasından bahsettiğini niçin duymuyorum?! Hâlbuki Rasûlullah Medine’yi, onun iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem kılmıştır. Buna dair talimatı, bir *Havlân* derisinde yazılı olarak yanımızda mevcuttur. İstersen o belgeyi sana okuturum.” Mervân (bir müddet) sustuktan sonra: “Onun bir kısmını duymuştum” dedi.¹¹

3. Câbir b. Abdillâh Rivayeti

Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “İbrahim Mekke’yi harem kılmıştır. Ben de Medine’yi, onun iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem kıldım. Oranın dikenli ağaçları kesilmez, avları avlanmaz.”¹² Başka bir senedde metinde şu ilave vardır: Kişinin devesine yem olarak kestiği hariç oradan ağaç (dalları) kesilmez.¹³ Bir metin de şöyledir: Rasûlullah: “Rasûlullah’ın korusundaki (ağaçlar) silkelenmez ve kesilmez. Lâkin hafifçe sallanabilir” buyurdu.¹⁴ Hz. Peygamber’den nakledilen bu metnin Câbir’in sözü olma ihtimali vardır. Beyhakî, Câbir’den gelen iki rivayeti, “Hz. Peygamber’in *himâ* (koru) yaptığı her yerdeki ağaçları kesmenin

⁹ Müslim, “Hac”, 454. Krş. Buhârî, “Büyü”, 53. *Sâ’* cumhura göre 2,04; Hanefilere göre 3,25 kg.dır. *Müdü* ise, cumhura göre 510; Hanefilere göre 812,50 gr.dır.

¹⁰ Müslim, “Hac”, 456.

¹¹ Müslim, “Hac”, 457. Yine bk. Abdürrezzak b. Hemmâm es-Sanânî, *el-Musannef*, Beyrut, 1403, IX, 261, nr. 17146.

¹² Müslim, “Hac”, 458.

¹³ Ahmed b. Hanbel, III, 336 (kısa metinli); 393 (uzun metinli).

¹⁴ Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2039. Yine bk. Abdürrezzak, *el-Musannef*, IX, 261, nr. 17147.

kerahiyeti” konusunda zikreder. Onların birinde bu metin Câbir’in sözü olarak nakledilir.¹⁵

Sözlükte, “korumak, men etmek, yasaklamak” anlamında mastar olan *himâ* genellikle ism-i mefûl manasında kullanılır ki, “korunmuş şey ve yer” demektir. Kur’ân-ı Kerîm’de yer almayan bu kavram, hadislerde hem sözlük, hem de terim anlamında geçmektedir. “Allah’ın *himâsı*” tabirinde sözlük anlamında kullanılmış olup “Allah’ın yasakları, haramları” demektir.¹⁶ “*Himâ* ancak Allah ve Resulü içindir” hadisinde¹⁷ ise, terim anlamında yani “özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi” anlamında kullanılmıştır.

Ebû Davud, “devlet başkanı yahut başka bir kişinin kuru yaptığı arazi” adlı babda, senedi İbn Şihâb’dan itibaren aynı olan iki hadis rivayet eder. İlkinde metin şöyledir: “*Himâ* ancak Allah ve Rasûl’ü içindir.” Devamında İbn Şihâb’ın: “Rasûlullah’ın *Nakî*’i (Medine’de bir yer adı) kuru yaptığı haberi bana ulaştı” sözü vardır. İkinci rivayetin metni ise: “Hz. Peygamber *Nakî*’i kuru yaparak: “*Himâ* ancak Allah ve Rasûl’ü içindir” buyurdu şeklindedir.¹⁸

İmam Şâfi’ye göre “*Himâ* ancak Allah ve Rasûl’ü içindir” hadisinin iki yorumu vardır. İlkine göre, hiç kimsenin Müslümanlar için Rasûlullah’ın yaptığından dışında bir *himâ* tahsis etme yetkisi yoktur. İkincisine göre ise, *himâ* ancak Rasûlullah’ın yaptığı gibi (yani kamu yararına) yapılabilir, başka türlü yapılamaz. Şâfi ikinci yorumu benimsemektedir.¹⁹

4. Sa’d b. Ebî Vakkâs Rivayetleri

a. Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Medine’nin iki kayalığı arasını harem ilan ediyorum. Oranın dikenli ağaçları kesilmez, avları avlanmaz. Buyurdu ki: Medine onlar için daha iyidir, keşke bunu bilselerdi. Her kim yüz çevirerek Medine’yi terkederse, Allah mutlaka yerine ondan daha iyi birini oraya nasip eder. Sıkıntılı ve zor hayatına rağmen kim Medine’de yaşamaya devam ederse, kıyamet gününde onun için mutlaka ya bir şefaathçi ya da bir şahit olurum (yani bir grup için şefaathçi, diğer grup için şahit olurum). Diğer senedin metninde şu ilave

¹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nr. 9758, 9759.

¹⁶ Buhârî, “İmân”, 39; “Büyü”, 2, Müslim, “Müsâkât”, 107.

¹⁷ Buhârî, “Cihâd”, 146; “Müsâkât”, 11; Ebû Dâvûd, “Harâc”, 39.

¹⁸ Davud, “Harâc”, 39. İbn Ömer: “Hz. Peygamber, *en-Nakî*’ denilen yeri atlar için kuru yaptı” demiştir. Beyhakî: “Bu haber bize İbn Şihâb ez-Zühri’den de rivayet edildi” der (*es-Sünenü'l-kübrâ*, nr. 9761; a. mlf., *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Kahire, 1991, nr. 3275).

¹⁹ Şâfi, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Beyrut, 1990, IV, 48, 52. Geniş bilgi için bk. Günay, Hacı Mehmet, “Himâ”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 52-55.

vardır: “Kim Medine halkına bir kötülük yapmak isterse, Allah mutlaka onu kurşunun erimesi yahut tuzun suda erimesi gibi ateşte eritir.”²⁰

b. Sa’d b. Ebî Vakkâs (bir gün) binekle Akîk’teki köşküne gitmişti. (Orada) bir ağacı kesmiş yahut yapraklarını silkelemiş bir köle görünce onun elbiselerine el koydu. Medine’ye döndüğünde, kölenin akrabaları gelerek kölelerinden aldıklarını ona yahut kendilerine iade etmesi için Sa’d’a müracaat ettiler. Bunun üzerine Sa’d: “Rasûlullah’ın bana fazladan verdiği şeyi geri vermekten Allah korusun” diyerek aldığını onlara vermeyi kabul etmedi.²¹

Ebû Davud’un naklettiği iki metinden ilki şöyledir: Süleyman b. Ebî Abdillah der ki: Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın, Rasûlullah’ın harem yaptığı Medine haremde avlanan bir adamı yakalayıp bu yüzden onun elbiselerini aldığını gördüm. Efendileri gelerek bu hususta Sa’d ile konuştular. Onlara: “Rasûlullah bu bölgeyi harem kıldı ve ‘kim, burada avlanan birini yakalarsa, elbiselerini alsın’ buyurdu. Bu yüzden Rasûlullah’ın bana rızık olarak verdiği şeyi size vermem. Ancak isterseniz size parasını verebilirim” dedi.²² İkinci metin de şöyledir: Sa’d, Medineli bazı kölelerin Medine’de ağaç kestiklerini görünce eşyalarını/elbiselerini aldı. (Onları istemeye gelen efendilerine): “Ben Rasûlullah’ın Medine bölgesinde herhangi bir ağacı kesmeyi yasakladığını” ve “kim oradan bir ağaç keserse, onu yakalayan eşyasını/elbisesini alabilir” buyurduğunu duydum” dedi.²³

Üçüncü bir metin de şöyledir: Sa’d b. Ebî Vakkâs Akîk’te ağaç kesen ve yapraklarını silkeleyen bir köleyi görünce, onun baltasını, deri sergisini ve diğer eşyasını aldı. Köle efendilerine gidip olanları anlattı. Onlar da Sa’d’a gelerek: “O köle bizim kölemiz, kendisinden aldıklarını ona geri ver” dediler. Sa’d: Ben Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu duydum: “Kimi çapı bir *beridlik* Medine bölgesinin dikenli ağaçlarını keserken yahut odun olarak toplarken görürseniz, elbisesi / eşyası sizindir.” Dolayısıyla Rasûlullah’ın bana verdiği herhangi bir şeyi geri verecek değilim.²⁴

²⁰ Müslim, “Hac”, 459. Krş. Buhârî, “Fezâilü’l-Medîne”, 7. Medine halkına kötülük yapmak isteme, onları aldatma ve korkutma hakkında bu uyarıyı ihtiva eden rivayetler Ebû Hüreyre, Zeyd b. Eslem ve adı açıklanmayan bir sahabiden de nakledilmiştir (Abdürrezzak, IX, 263-264, nr. 17154-17158).

²¹ Müslim, “Hac”, 461; krş. Ahmed b. Hanbel, I, 168. Yine bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9755.

²² Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2037. Hadis sahih, lâkin “avlanma” ifadesi münkerdir. Mahfuz olan, sonraki hadiste geçen “ağaç kesme” ifadesidir. Krş. Ahmed b. Hanbel, I, 170.

²³ Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2038; krş Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9754.

²⁴ Abdürrezzak, IX, 262, nr. 17151. Sa’d ve İbn Ömer, birinin Medine koruluğundan bir şey kestğini gördüklerinde, onun baltasını ve ipini alırlardı (Abdürrezzak, IX, 263, nr. 17152).

5. Enes b. Mâlik Rivayetleri

a. Rasûlullah Ebû Talha'ya: "Çocuklarınızdan bana hizmet edecek bir çocuk bul" deyince, Ebû Talha terikesine alarak beni ona götürdü. Mola yerlerinde Rasûlullah'a hizmet ediyordum. Sonra yola devam etti, nihayet Uhud dağı görüldüğünde: "Bu öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz" dedi. Medine'ye yaklaşınca da şöyle buyurdu: "Allah'ım, İbrahim'in Mekke'yi harem kıldığı gibi, ben de Medine'nin iki dağı / iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem kılıyorum. Allah'ım, *müdl*eri ve *sâları* ile ölçtükleri gıda maddelerini onlar için bereketli kıl."²⁵

Buhari'nin naklettiği bir metin şöyledir: Hz. Peygamber, Ebû Talha'ya: "Çocuklarınızdan bana hizmet edecek bir çocuk bul. Zira Hayber'i fetih için sefere çıkacağım" dedi. Bunun üzerine Ebû Talha bülüğa ermek üzere olan bir çocuk olarak beni arkasına takıp ona götürdü. Mola verdiği yerlerde Rasûlullah'a hizmet ediyordum. Onun sıklıkla şöyle dua ettiğini duyardım... (Dönerken) Medine'ye yaklaştığımızda Uhud'a bakarak: "Bu öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz" dedi. Medine'ye yaklaşınca / sonra Medine'ye bakıp şöyle buyurdu: "Allah'ım, İbrahim'in Mekke'yi harem kıldığı gibi, ben de Medine'nin iki dağı arasında kalan bölgeyi harem kılıyorum. Allah'ım, *müdl*eri ve *sâları* ile ölçtükleri gıda maddelerini onlar için bereketli kıl."²⁶

b. Âsım el-Ahvel'in: "Rasûlullah Medine'yi harem kıldı mı?" sorusuna Enes b. Mâlik şu cevabı vermiştir: "Evet, şurayla şura arasını. Dolayısıyla kim bu bölgede bir şey ihdas ederse -bana bunun büyük bir vebal olduğunu söyledi- Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun. Allah, kıyamet gününde ondan ne bir tövbe, ne de bir fidye kabul eder. İbn Enes, "bir şey ihdas ederse" ifadesinden sonra, "yahut ihdas edeni/edilen şeyi korursa" demiştir.²⁷

c. Benî Selime, Mescid'in yakınına taşınmak istemişti. Ancak Rasûlullah Medine'de bir yeri boş bırakmayı / terketmeyi hoş görmeyerek şöyle buyurdu: "Ey Benî Selime, Mescid'e gelmek için attığınız adımları saymaz mısınız (yani

²⁵ Müslim, "Hac", 462. Krş. Buhârî, "Et'ime", 28, "Deavât"; 36; "Cihad", 71; "Enbiyâ", 10; "Megâzî", 27.

²⁶ Buhârî, "Cihad", 74. Hayber gazvesi hicretin 7. yılında (m. 628) olmuştur.

²⁷ Müslim, "Hac", 463. Diğer iki senedde metinde "yeşil otu yolunmaz" ve "ağacı kesilmez" ilaveleri vardır (Müslim, "Hac", 464; krş. Buhârî, "Fezâilü'l-Medîne", 1. Yine bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nr. 9739). *Sarf*, tövbe; *adl* de fidye olarak izah edilir. *Adl* (mutlaka gerekli olan), farz; *sarf* (kazanç, ziyade) ise, nafîle olarak da açıklanmıştır (Ebû Davud, *es-Sünen*, II, 530, dn. 1).

onlardan alacağınız sevabı düşünmez misiniz).” Bunun üzerine yerlerinde kaldılar.²⁸

6. Ali b. Ebî Talib Rivayeti

Ali b. Ebî Talib irad ettiği bir hutbede şöyle dedi: “Kim bizim yanımızda Allah’ın kitabı ve şu sahifeden (kılıcının kabında asılı bir sahife) başka okuduğumuz bir şey olduğunu iddia ederse, yalan söylemiş demektir. O sahifede, (diyet olarak verilecek) develerin yaşlarıyla ilgili bilgiler ile yaralamara dair bazı hükümler vardır. Onda Hz. Peygamber’in şu sözleri de bulunmaktadır: “Ayr ile Sevr arasındaki Medine bölgesi haredir. Kim bu bölgede bir şey ihdas ederse yahut ihdas edeni / edileni korursa, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun. Allah kıyamet gününde ondan ne bir tövbe, ne de bir fidyeye kabul eder...”²⁹

Bir senedde metinde Hz. Peygamber’in şu sözleri de nakledilir: “Yeşil otu yolunmaz, avı ürkütülmez, buluntusunu ancak devamlı ilan edecekkişialabilir. Birisinin orada çarpışmak için silah taşınması uygun değildir. Kişinin devesine yem olarak vereceği miktar hariç oradaki bir ağacın dallarını kesmesi uygun değildir.”³⁰

Musab ez-Zübeyrî ile Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, “Medine’de Sevr isimli bir dağ yok” gerekçesiyle *tashif* (değiştirme, bozma) var diye “Sevr” ifadesini tenkit etmişlerdir. Ebû Ubeyd’in: “Medineliler Medine’de Sevr adlı bir dağ bilmiyorlar, Sevr ancak Mekke’dedir, bu yüzden hadisin aslının ‘Ayr ile Uhud arasında kalan bölge’ şeklinde olduğunu görürsün” açıklaması vardır. Ancak Beyhakî bu hususta şu bilgiyi nakleder: “Ebû Ubeyd’den bana ulaştığına göre, o *Kitâbü’l-cebel*’de: Bana ulaştığına göre, Medine’de Sevr denilen küçük bir dağ vardır” der.³¹

el-Bekrî (ö. 487/1094), İbnü’l-Esîr (ö. 606/1209) ve Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) Medine’de Sevr dağı olmadığı görüşünü kabul etmişlerdir. Hâlbuki Mekke’deki *Sevr* dağı meşhur olmakla birlikte, Uhud dağının arka tarafında *Sevr*

²⁸ Buhârî, “Fezâilü’l-Medîne”, 11.

²⁹ Müslim, “Hac”, 467-468; krş. Buhârî, “Fezâilü’l-Medîne”, 1 (Ayr ile Sevr arası ifadesi, Âir ile şuranın arası şeklindedir. Yine bk. Buhârî, “Ferâiz”, 21; “Cizye”, 10, 17; “İ’tisâm”, 5; Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2034 (Âir ile Sevr arası şeklindedir); Abdürrezzak, IX, 263, nr. 17153 (Ayr ile Sevr arası şeklindedir).

³⁰ Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2035; Ahmed b. Hanbel, I, 119; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9763.

³¹ Beyhakî, *Marifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, nr. 3274.

adı verilen küçük bir dağ vardır.³² Bazı yeni araştırmalar da bu tespiti teyit etmektedir. Örneğin Heykel'e göre, hadiste kastedilen iki dağ Ayr ile Uhud'dur yahut Ayr ile Uhud'un arkasındaki Sevr'dir. Uhud'u harem bölgesine dahil etmek için Sevr ismi zikredilmiştir. Hadiste geçen Medine'nin *lâbe(teyn)*i, iki kayalığıdır ki, ilki Medine'nin doğusunda (*harratü vâkım*), ikincisi batısındadır (*harratü'l-vebere*). İki dağdan Ayr, Medine'nin güneyinde; Uhud ise kuzeyindedir. İşte bu yerler Medine bölgesinin dört taraftan sınırır.³³

7. Ebû Hüreyre Rivayetleri

a. Hz. Peygamber: “Medine bölgesi haredir. Kim orada bir şey ihdas ederse yahut ihdas edeni / edileni korursa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun. Kıyamet gününde ondan ne bir tövbe, ne de bir fidye kabul edilir” buyurdu.³⁴

b. Ebû Hüreyre şöyle diyordu: Şayet ceylanları Medine'de otlar vaziyette görsem bile onları rahatsız etmezdim (avlamazdım). (Zira) Rasûlullah: “Medine'nin iki kayalığı arasında kalan bölge haredir” buyurmuştur.³⁵ Diğer senedde metin şöyledir: “Rasûlullah Medine'nin iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem yapmıştır. Bu bölgede ceylanları göreceğim olsam bile onları rahatsız etmem. O (Hz. Peygamber) Medine çevresinde on iki millik bölgeyi sit alanı yaptı.”³⁶

Haneî ve Mâlikîler bir mili 1855 metre kabul eder. Buna göre 12 mil 22260 metredir. Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise, bir mil 3710 metre olup buna göre 12 mil 44520 km. etmektedir. Yani sit alanı, merkezi Medine şehri olan ortalama 22 km. veya 44 km. çaplı bir daire olmaktadır.

Ebû Davud'un **Adî b. Zeyd**'den naklettiği zayıf bir rivayetin metni şöyledir: “Rasûlullah, her bir yönden birer *berîd* olmak üzere Medine'yi sit alanı ilan etti. Ağacının yaprakları silkelmez ve deve sürmek için kullanılacak olan hariç dalları kesilmez.”³⁷ Hanefî ve Mâlikîler göre bir berîd 22260, Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise 44520 metreye tekabül eder. Yine, Hz. Peygamber'in Medine

³² Bilgi için bk. İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ts., IV,70; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut, 1993, s. 459 (s-v-r maddesi).

³³ Bilgi için bk. Heykel, Muhammed Hüseyin, *Fî menzilü'l-vahy*, Kahire, 1986 (?)s. 585-586.

³⁴ Müslim, “Hac”, 469; krş. “Hac”, 470.

³⁵ Muvatta', “Medine”, 11; Müslim, “Hac”, 471; Buhârî, “Fezâilü'l-Medîne”, 4.

³⁶ Müslim, “Hac”, 472; Abdürrezzak, *el-Musannef*, IX, 260, nr. 17145; Ahmed b. Hanbel, II, 279.

³⁷ Ebû Davud, “Menâsik”, 96, nr. 2036.

dokunulmaz bölgesinin sınırlarını tayin için belirli yerlere işaret koymak (taşlar diktirmek) üzere **Ka'b b. Mâlik**'i gönderdiğine dair bir rivayet vardır.³⁸

c. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Medine’nin iki kayalığı arasında kalan bölge benim sözümle harem kılınmıştır.” Nebî (a.s.) Benî Hârise’ye gelerek: “Ey Benî Hârise, sizin harem dışında kaldığımızı düşünüyorum” dedi. Sonra dönüp: “Bilâkis siz onun içindediniz” buyurdu.³⁹

d. Hz. Peygamber (bir gün) çıkıp nihayet Harre’deki *es-Sukyâ*’nın (Medine batı kayalığında *Sukyâ Sa’d* denilen yerin) yanına geldiğinde şöyle dedi: “Allah’ım, kulun ve rasûlün İbrahim Mekke’yi harem yaptı. Allah’ım, ben de İbrahim’in Mekke’yi yaptığı gibi, Medine’nin iki kayalığı arasını harem yapıyorum.⁴⁰

e. Rasûlullah şöyle buyurdu: ““Ümmetimden her kim Medine’nin sıkıntısına ve zorluğuna sabrederse, kıyamet gününde mutlaka onun için bir şefaatchi yahut bir şahit olurum.”⁴¹

8. Ebû Saîd el-Hudrî Rivayetleri

a. Medine’de fiyat artışları sebebiyle geçinmenin zor olduğu günler olmuştu. Çoluk-çocuğu fazla olan Ebû Saîd mevlâ el-Mehrî, Ebû Saîd el-Hudrî’ye gelerek ailesini arazisi verimli bir köye nakletme fikrini bildirdi. Bunun üzerine el-Hudrî Medine’de kalması tavsiyesinde bulunarak ona Rasûlullah’ın bir konuşmasını nakleder. O konuşmada şu cümleler de yer alır: “Allah’ım, İbrahim Mekke’yi yasak bölge yapıp orayı harem kıldı. Ben de Medine’yi yasak bölge yaptım, onun iki dağı arasında kalan yer haremdir. Orada kan akıtılmaz, çarpışmak için silah taşınmaz, yem olarak kullanmak için hariç ağacının yaprakları silkelenmez...”⁴²

Diğer bir senedde metin şöyledir: Ebû Saîd mevlâ el-Mehrî, (hicretin 63. yılında Medine’nin yağmalandığı) Harre olayları zamanında el-Hudrî’ye gelerek fiyatlardan ve çoluk çocuğunun çok olmasından şikayetçi olup Medine’den ayrılma hususunu danışır. el-Hudrî bu fikrine katılmayarak ona şu hadisi nakleder: “Her kim Medine’nin sıkıntısına sabredip bu yüzden ölürse, Müslüman

³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye*, Kuveyt, 1973, II, 224-225, nr. 2082.

³⁹ Buhârî, “Fezâilü'l-Medîne”, 1.

⁴⁰ Abdürrezzak, IX, 262, nr. 17149. Ebû Hüreyre: “Hz. Peygamber, Medine bölgesinin ağaçlarının kesilmesini, yapraklarının silkelenmesini ve kuşlarının yakalanmasını yasakladı” demiştir (Tahâvî, Ahmed b. Muhammed, *Şerhu maâni'l-âsâr*, Beyrut, 1994, IV, 193).

⁴¹ Müslim, “Hac”, 484.

⁴² Müslim, “Hac”, 475, 476 (sadece bereket duasıyla ilgili iki cümle).

olarak öldüğü takdirde kıyamet gününde mutlaka onun için bir şefaatçi yahut bir şahit olurum.”⁴³

b. Rasûlüllah’ı şöyle derken işittim: “İbrahim’in Mekke’yi harem yaptığı gibi, ben de Medine’nin iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem yaptım.” Ebû Saîd el-Hudrî’nin oğlu Abdurrahman: “Ebû Saîd, birimizi kuş yakalayıp elinde tutar halde gördüğünde, kuşu onun elinden alarak salıverirdi” demiştir.⁴⁴

9. Sehl b. Huneyf Rivayeti

Hiz. Peygamber eliyle Medine’ye işaret ederek: “Burası, haremdir, güvenlidir” buyurdu.⁴⁵

10. Zeyd b. Sâbit Rivayetleri

a. Rasûlüllah, Medine’nin iki kayalığı arasında kalan bölgedeki av hayvanlarını ve dikenli ağaçları dokunulmaz yaptı.⁴⁶

b. Şürahbîl Ebû Sa’d Medine bölgesinde *el-Esvâf*’a (şehir merkezine yakın bir yer adı) giderek orada bir *nehs* (tarla kuşuna benzer bir kuş) avlamıştı. Beraber gittiği Zeyd b. Sâbit yanına gelince onun kulağını çekip şöyle demiştir: “Hay annesiz kalasıca, onu serbest bırak. Bilmez misin ki, Rasûlüllah Medine’nin iki kayalığı arasında kalan bölgenin avını yasaklamıştır.”⁴⁷ Şürahbîl: (Bir gün) biz çocukların avlamak gayesiyle kuşlar için kapan kurarken bulunduğumuz bahçeye Zeyd b. Sâbit çıkageldi. (Kapanları bozup) bizi kovarak: “(Bilmez misiniz), Rasûlüllah bu bölgenin avını yasakladı” dedi.⁴⁸

11. Abdurrahman b. Avf Rivayeti

İbrahim b. Abdurrahman b. Avf anlatır: *Kunbüle* (bir çeşit silah) ile bir kuş avlayıp onu (düştüğü yerden) ellerimle çıkarmıştım. Bu esnada babam Abdurrahman b. Avf çıka geldi. “O elindeki ne” diye sorunca, “*kunbüle* ile avladığım bir kuş” dedim. Bunun üzerine kulağımı şiddetli bir şekilde çekti ve onu elimden alıp salıverdi. Sonra şöyle dedi: “Rasûlüllah, Medine’nin iki kayalığı arasında kalan bölgenin avını yasakladı.”⁴⁹

⁴³ Müslim, “Hac”, 477. Bu konuda İbn Ömer’den nakledilen rivayetler için bk. Müslim, “Hac”, 481-483.

⁴⁴ Müslim, “Hac”, 478.

⁴⁵ Müslim, “Hac”, 479.

⁴⁶ Abdürrezzak, IX, 261, nr. 17148.

⁴⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9751. Krş. nr. 9750.

⁴⁸ Beyhakî, *Marifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, nr. 3272.

⁴⁹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9749.

12. Ubâde b. es-Sâmit Rivayeti

Abdullah b. Ubâde anlatır: (Medine yakınındaki) İhâb kuyusu -bu kuyu onlarındı- civarında serçe avlarken bir serçe yakaladığım sırada Ubâde beni gördü. Onu elimden alarak salıverdi ve şöyle dedi: “İbrahim’in Mekke’yi harem yaptığı gibi, Rasûlullah da Medine’nin iki kayalığı arasını harem yaptı.” Bu Ubâde, Rasûlullah’ın ashabındandı.⁵⁰

13. Ebû Eyyûb el-Ensârî Rivayeti

Ebû Eyyûb, bazı çocukların bir tilkiyi bir köşeye sıkıştırdıklarını görünce onları kovdu. Ravilerden imam Mâlik der ki: (Ebû Eyyûb’un) sadece şöyle dediğini biliyorum: “Rasûlullah’ın haremde böyle yapılır mı?”⁵¹

Görüldüğü gibi Medine bölgesinin harem olmasına dair hadisler on üç ayrı sahâbi tarafından rivayet edilmiştir. Nitekim Beyhakî de bu sahâbileri sıraladığı yerde şöyle der: “Sa’d b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Zeyd, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Râfî‘ b. Hadîc, Enes b. Mâlik, Sehl b. Huneyf, Câbir b. Abdillâh, Ubâde b. es-Sâmit. Bunların hepsi hadisleri Hz. Peygamber’den nakletmişlerdir. Abdurrahman b. Avf’tan da bize merfu bir hadis rivayet edildi. Ayrıca bu konuda bize Ebû Eyyûb el-Ensârî ile Zeyd b. Sâbit’ten de rivayet edilmiştir.”⁵² Her nasılsa Beyhaki, Ali b. Ebî Tâlib ismini unutmuştur. Hâlbuki onun rivayeti konunun en önemli yazılı belgesi durumundadır.

C. Tâif Bölgesi

Şehirlerin etrafındaki güzel doğal ortamın korunmasına önem veren Hz. Peygamber bu yöndeki istekleri uygun görüp kabul etmiştir. Dolayısıyla onun zamanında Mekke ve Medine’nin dışında sit alanı uygulaması yapılan üçüncü bölge, tabiat yönünden güzelliği ile dikkat çeken Tâif ve çevresi olmuştur. Tâif halkı Sakîf kabilesinden bazı kişiler İslâm’ı kabul etmek üzere Medine’ye geldiklerinde Hz. Peygamber’den bazı isteklerde bulunmuşlardı. İsteklerinden biri de, Tâif’in sit alanı olarak ilan edilmesiydi. Rasûlullah’ın bu isteği kabul etmesi sonucunda kendilerine verilen iki yazılı belgenin (aynı belgenin iki rivayeti de olabilir) baş tarafında şu hususlar kaydedilmiştir:

Bismillahirrahmanirrahîm. Bu, Allah’ın elçisi Nebi Muhammed’den Sakîf’e belgedir... Onların vadisinin tamamı, Allah için yasaktır, yasaklanmıştır. Dikenli ağacı kesilmez ve av hayvanı avlanmaz. Orada zulüm, hırsızlık yahut başka bir kötülük işlenmez. Vec vadisine en fazla Sakîfliler hak sahibidir. Onların

⁵⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nr. 9748.

⁵¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nr. 9750.

⁵² Beyhakî, *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr*, nr. 3271.

Tâif'inden (izinsiz) geçilemez. Müslümanlardan biri orada kendilerine galebe çalmak üzere oraya giremez. Sakîfliler Tâif'lerinde ve vadilerinde istedikleri gibi bina yahut başka bir şey yapabilirler...⁵³

“Bismillahirrahmanirrahim. Bu, Allah'ın elçisi Peygamber Muhammed'den müminlere belgedir: Vec vadisinin dikenli ağaçları kesilmez. Av hayvanları öldürülmez. Kim bunlardan bir şey yaparsa, (ceza olarak) ona sopa atılır ve elbiselerine el konur. Kim bu kuralı çiğnerse, yakalanıp Rasûlüllah Muhammed'e (a.s.) teslim edilir. İşte bu Nebî Muhammed'den talimat olup, Rasûlüllah Muhammed b. Abdillâh'ın emriyle Hâlid b. Saîd yazmıştır. Kimse bunu çiğnemesin, yoksa kendine yazık etmiş olur.” Bunlar Rasûlüllah Muhammed'in Sakîf kabilesine emrettiği hususlar arasındadır. Rasûlüllah'ın Sakîf için yazdırdığı bu sahîfesinin nüshasına Ali b. Ebî Tâlib, Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali şahit olmuşlardır.⁵⁴

Ebû Ubeyd, hadise dair şu açıklamalara yer verir: Sakîfliler Müslüman olacaklarında onlara özel olarak lehlerine bazı şartları kabul edilmiştir: Tâif vadisinin sit alanı yapılması, yabancıların Tâif'ten izinsiz geçmemesi, halkına galebe çalacak şekilde kimsenin oraya girmemesi ve sadece kendilerinden yönetici tayin edilmesi gibi.⁵⁵

ez-Zübeyr b. el-Avvâm'dan isnadı zayıf şu hadis nakledilir: Rasûlüllah ile *Liyye*'den(Tâif bölgesinin vadilerinden biri) gelirken nihayet *es-sidre*'ye vardığımızda, o *el-karnu'l-esved*'in (siyahtepe) kenarında durdu. Onun hizasında durup karşıdaki *Nahb*'e (Tâif'in güneyinde küçük bir vadi) doğru döndü. Bütün insanlar gelip toplanana kadar bekledi. Sonra şöyle buyurdu: “Veccin (yani Tâif bölgesi) avına ve dikenli ağacına dokunmak Allah için yasaktır, yasaklanmıştır” Rasûlüllah bu açıklamayı Tâif seferi ve oranın halkı Sakîf kabilesini kuşatmasından önce yapmıştır.⁵⁶

Hattâbî şu izahı yapar: “Hz. Peygamber'in Vecc'i yasak bölge yapmasının, Müslümanların faydasına olan hususlardan koruluk/park olmasından başka bir sebebini bilmiyorum. Bu hükmün belli bir süre için uygulanıp daha sonra neshedilmiş olma ihtimali de söz konusudur. Nitekim açıklamanın ‘Sakîf kabilesinin kuşatılmasından önce yapılmış olması’ buna işaret eder. Kuşatmadan itibaren diğer yerler gibi Tâif de helal olmuştur. Bilindiği gibi kuşatma esnasında askerler oranın ağacından, av hayvanlarından ve diğer şeylerinden istifade

⁵³ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Kitâbü'l-emvâl*, Beyrut, 1988, s. 247-248; Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, Beyrut, 1985, s. 284.

⁵⁴ Ebû Ubeyd, s. 250-251; Hamîdullah, s. 287.

⁵⁵ Bilgi için bk. Ebû Ubeyd, s. 251-252.

⁵⁶ Ebû Davud, “Menâsik”, 94, nr. 2032; Ahmed b. Hanbel, I, 165.

etmişlerdir. İşte bu durum da, Tâif bölgesinin helal, mubah olduğunu göstermektedir.⁵⁷

O halde, Tâif'in sit alanı olması Mekke ve Medine bölgelerinin harem (dokunulmaz) olması gibi değildir. Bu yüzden orası Müslümanlar tarafından Haremeyn gibi saygı ve sevgiye mazhar olmamıştır. Belgelerdeki talimatlar, ilgili yerlere bir saygınlık kazandırmak için değil, bilâkis halkın şehirlerinin çevresini düzene sokabilecekleri, ağaçların kesilmesini, av hayvanlarının öldürülmesini yasaklayabilecekleri, giriş ve çıkışları kontrol edebilecekleri ve bunların dinen güzel ve meşru olduğu anlamına gelir. Günümüzde de tarihi yapıları ve doğal güzellikleriyle dikkat çeken yerlerin benzer uygulamalarla koruma altına alınması elbette doğru ve yerinde bir karar olacaktır.⁵⁸

D. Sit Alanlarında Yapılması Yasaklanan Fiiller

Üç sit alanı bölgesine dair zikredilen hadislerde görüldüğü gibi, buralarada işlenmesi yasak olan fiiller aşağı yukarı aynıdır. Mekke bölgesi hakkında: “Onda savaşmak benden önce kimseye helal kılınmadı. Dikenli ağacı kesilmez, avı ürkütülmez, buluntusunu ancak ilan edecek kişi alabilir, yeşil otu da yolunmaz.” “Mekke’yi insanlar değil, Allah dokunulmaz kılmıştır. Bu yüzden Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kişi için orada kan dökmek helal değildir” gibi ifadeler bulunmaktadır. Buna göre Mekke bölgesinde yasak olan fiiller; savaşmak/kan dökmek, ağaç kesmek, yeşil otu yolmak, avlanmak ve devamlı ilan etmeyecek olanın buluntuyu almasıdır.

Medine bölgesi hakkında: “İbrahim Mekke’yi harem kılmıştır. Ben de Medine’yi, onun iki kayalığı arasında kalan bölgeyi harem kıldım. Oranın dikenli ağaçları kesilmez, avları avlanmaz” genel ifadesinin yanında rivayetlerde şu beyanlar da vardır: “Yeşil otu yolunmaz, avı ürkütülmez, buluntusunu ancak devamlı ilan edecek kişialabilir. Birisinin orada çarpışmak için silah taşınması uygun değildir. Kişinin devesine yem olarak vereceği miktar hariç oradaki bir ağacın dallarını kesmesi uygun değildir.” “Orada kan akıtılmaz, çarpışmak için silah taşınmaz, yem olarak kullanmak için yapılan hariç ağacının yaprakları silkelenmez.” Görüldüğü gibi bunlar Mekke bölgesindeki yasaklarla hemen hemen aynıdır. Ancak dikkat çeken husus, hayvanlar için yem olarak kullanılması durumunda ağaç yaprakları ve dallarından istifade etmeye izin verilmesidir.

Ayrıca: “Kim Medine’de bir şey ihdas eder yahut ihdas edeni/edilen şeyi korusa, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun. Allah kıyamet gününde ondan ne bir tövbe/nâfile, ne de bir fidye/farz kabul eder” buyrulur, bu

⁵⁷ Ebû Davud, *es-Sünen*, II, 528-529, dn. 3.

⁵⁸ Macit, Yunus, *Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Çevre*, Trabzon, 2000, s. 86.

bölgede işlenen kötülüklerin sahibi için çok büyük bir vebal olduğu ifade edilmiştir. “Sonradan ortaya konan kötü şey” anlamına gelen *hades*, *sünnette*(devam eden hayat tarzı) alışıktır olunmayan ve iyi/güzel olmayan bütün eylemleri kapsar.⁵⁹

Medine’ye dair rivayetlerde dikkat çeken diğer husus, halkına kötülük yapmak isteyen veya onları aldatan yahut korkutan kişi hakkında, “Allah mutlaka onu kurşunun erimesi yahut tuzun suda erimesi gibi ateşte eritir” uyarısını ihtiva etmesidir.

Üçüncü sit alanı Tâif için: “Onların vadisinin tamamı, Allah için yasaktır, yasaklanmıştır. Dikenli ağacı kesilmez ve av hayvanı avlanmaz. Orada zulüm, hırsızlık yahut başka bir kötülük işlenmez” buyrulmuştur. Buradaki “zulüm, hırsızlık yahut başka bir kötülük” ifadesi, Medine için genel olarak söylenen “kim orada bir şey ihdas ederse...” ifadesinin açılımı gibidir.

E. Sit Alanlarının Korunması İçin Alınan Tedbirler

1. Manevi müeyyideler

Medine bölgesine dair hadislerin bir kısmında: “Kim bu bölgede bir şey ihdas ederse yahut ihdas edeni/edilen şeyi korursa, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun. Allah, kıyamet gününde ondan ne bir tövbe/nâfile, ne de bir fidye/farz kabul eder” buyrulmaktadır. Bu cümleler orada yasaklanan şeylerden uzak durma hususunda etkili birer manevi müeyyidedir.

Hz. Ömer ile beşinci raşid halife kabul edilen Ömer b. Abdilaziz, Medine haremindedir yasak fiilleri işlenmenin ağır bir vebal olduğu hususunda açıklamalar yapmışlardır. Hz. Ömer oradaki dikenli ağaçların kesilmesini yasakladı. Aksi takdirde, insanların hayvanlarının helak olacağını bildirip onlara korunmalarını söylediler. İbn Abdilaziz ise: “Bir adamın üzerinde şarap bulunduğu halde yanına getirilmesi, bana göre onun harem bölgesinden bir şey kesmiş olarak getirilmesinden daha ehvendir” derdi.⁶⁰

2. Maddi müeyyideler

a. Cezalandırma

Hz. Peygamber Medine sit alanında yasakları ihlal edenlere karşı maddi tedbirler de almıştır. Yukarıda zikredilen hadislerde geçtiği üzere, yasağı işleyenin elbise ve eşyasına el konması hususu maddi tedbirlerin başında gelmektedir. Sahabeden bilhassa Sa’d b. Ebî Vakkâs ile İbn Ömer, birinin Medine

⁵⁹ İbnü’l-Esîr el-Cezerî, el-Mübarek b. Muhammed, *en-Nihâye fî garibi’l-hadîs ve’l-eser*, Kahire, 1965, I, 351.

⁶⁰ Yakut b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî, *Mucemü’l-büldân*, Beyrut, ts., V, 87.

koruluğundan bir şey kestiğini gördüklerinde, baltasını ve ipini/elbise ve eşyasını alırlardı.

Rasûlullah Tâif halkı Sakîf kabilesi için yazdırdığı belgede ilgili yasakları ihlal edenlere ceza olarak sopa atılmasını ve elbiselerine el konmasını emretmiş, ayrıca yasak kuralını çiğneyenin kendisine teslim edilmesini istemiştir.

Bu rivayetlerin cezaya delaleti hakkında âlimler ihtilaf etmiştir. Şâfiî şöyle der: “İhramlı olmayan birinin Mekke’nin dışında herhangi belde de bir av hayvanı öldürmesi yahut ağaç kesmesi durumunda bundan ötürü ona ceza gerekmez. Ancak bunu Medine ve Tâif’in Vec vadisinde -ki Hz. Peygamber’in burayı da harem yaptığı iddia edilir- yapmasını mekruh görüyoruz. Aynı şekilde Rasûlullah’ın koru yaptığı her yerdeki ağacın kesilmesini de mekruh sayarız. *Nakî*’ de onun koru yaptığı şüphe olmayan yerdir. Ama koru yaptığı yerde avlanmayı mekruh görmüyoruz.”⁶¹

Hz. Peygamber’in Medine bölgesini harem yapma sebebi oraya verilen değeri artırmaktır. Yoksa gerçekten avını avlamayı ve ağacını kesmeyi haram kılmak için değildir. (Mekke bizatihi harem bölgesidir. Medine ise böyle değildir. Dolayısıyla ağaç ve avının hükmü de onu gibi olmaz). Mâlik, Şâfiî ve fakihlerin çoğu, Medine’de avlanan kişi için bir ceza olmadığı görüşündedir. İbn Ebî Zi’b’e göre ise, Medine bölgesinde bir av hayvanı avlayan yahut bir ağaç kesen için ceza vardır. (Hadislerde geçtiği gibi) Sa’d b. Ebî Vakkâs, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Hüreyre, Medine’de avlanmayı yasak kabul ederler, ancak avlanana cezanın gerekliliği hususunda bu sahabilerden sahih bir rivayet gelmemiştir. Şâfiî’nin önceki görüşü, Sa’d rivayetine binaen avlananın elbisesinin / eşyalarının alınacağı yönündedir. Sonraki görüşü ise, ters istikamette olmuştur. Mâlik’e bu konu sorulduğunda, ‘Medine’deki sedir ağaçlarını kesmeyi yasaklayan hadislerin, çölleşmeye engel olmaya, ağaçların korunmak suretiyle güzel bir ortam oluşturulmasına ve Medine’ye hicret edenlerin onların altında gölgelenmesine yönelik olduğu’ şeklinde cevap vermiştir.⁶²

Beyhakî ise, yasak ve ceza hususunda Medine’nin Mekke gibi olduğu görüşünü savunarak ilgili rivayetleri değerlendirmekte ve karşı görüşün delillerini çürütmeye çalışmaktadır. Öneme binaen burada onun yaptığı açıklamaların tamamını nakletmek istiyoruz:

“Medine’nin harem olmasına dair Hz. Peygamber’den sabit olan hadislerle hüküm vermeyi terkeden ve rivayetleri görüşüne göre düzeltmeyi (tesviye)

⁶¹ Beyhakî, *Marifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, nr. 3270.

⁶² Ebû Davud, *es-Sünen*, II, 530, dn. 1.

amaçlayan birisi, Rasûlullah'ın bununla ancak insanların hoşlanması ve huzur bulması için Medine'nin süsünü murat ettiğini iddia etmiştir. Nasıl ki Medine kalelerinin yıkılmasını da bu yüzden men etmiştir. Bu kişi, “Rasûlullah Medine kalelerini yıkmaya yasakladı ve ‘onlar Medine'nin süsüdür’ buyurdu” hadisini⁶³ zikreder. Hâlbuki tahrime değil tenzihe yönelik olduğu hususunda delil bulunmadıkça bize göre bu nehiy tahrime yöneliktir. Ayrıca bu kişi görüşüne *nuğayr* adını verdiği kuşu Medine’de evinde tutan Ebû Umeyr kıssası⁶⁴, Rasûlullah'ın ailesinin yanında yabancı hayvan/kuş olması⁶⁵ ve Seleme b. el-Ekva'ın “yaban hayvanları/kuşları avlar ve etlerini Rasûlullah'a hediye ederdim”⁶⁶ sözüyle delil getirir...

Beyhakî der ki: *Nuğayr* kıssası ile yabancı kuş meselesine gelince, onlar Medine haremının dışında avlanıp sonra Medine'ye getirilmiş olmalıdır. Rivayet yönünden delilimiz de, Hişâm b. Urve'nin şu sözüdür: Abdullah b. ez-Zübeyr dokuz yıl Mekke'de ikamet etmişti. Rasûlullah'ın ashâbı gelirler ve oradakafeslerde yabancı kuşlar görürlerdi. Selem b. el-Ekva'dan nakledilen rivayet ise zayıf bir hadis olup Musa b. Muhammed onu rivayette tek kalmıştır. Yahya b. Maîn, bu Musa'yı zayıf sayarak “rivayetleri yazılmaz” demiştir. Aynı şekilde diğer cerh-tadil imamları da onun mütabii olmayan münker rivayetlerini kabul etmemişleridir. Rivayetleri bildiğini iddia eden kişinin Medine'nin harem olmasına dair rivayet edilen sabit hadislerle bu zayıf hadis sebebiyle karşı çıkmaması gerekir. Şayet o rivayet sahihse, Seleme'nin avlandığı yerin, Medine sınırları dışında; Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ağaç kesen köleyi gördüğü yerin ise, Medine haremindedir olması mümkündür kü, böylece iki rivayet birbirine ters düşmemiş olur. Ters oldukları takdirde, hüküm sahih olması ve ravilerinin sikalığı sebebiyle Sa'd'ın rivayetine göre verilir, ravilerinden birinin zayıflığından ötürü Seleme rivayetiyle değil. Medine bölgesinde ağaç kesen yahut avlanan kişinin elbisesini / eşyasını almanın mubah olma hükmünün daha sonra neshedildiği görüşü de delilsiz bir iddadır...

Bu kişi Medine'nin haremliğine dair rivayet edilen sahih haberleri esas almış ve onlara bu gibi zayıf deliller sebebiyle karşı çıkmamış olsaydı, bu durum kendisine daha layık olurdu. Hz. Peygamber'in “İbrahim Mekke'yi harem yaptı, ben de onun harem yaptığı gibi Medine'yi harem yapıyorum” sözünü rivayet ediyor, peşinden Medine'nin haremliğinin Mekke'nin haremliği gibi olmadığını söylüyor. Bu şekilde (hadisteki) teşbihi yok saymakla ona açıkça muhalefet

⁶³ Rivayetler ve tartışmalar için bk. Tahâvî, IV, 193-194.

⁶⁴ Buhârî, “Edeb”, 81, 112; Müslim, “Edeb”, 30.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, VI, 112, 150, 209. Bilgi için bk. Tahâvî, IV, 194-195.

⁶⁶ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemü'l-kebîr*, Irak, 1983, VII, 6, nr. 6222. Bilgi için bk. Tahâvî, IV, 195.

ediyor. Ayrıca Medine'deki tahrir için bir *eser* (ceza?) de koymuyor. Böylece görüşünün doğruluğuna kesin bir delil olmadığı halde, Hz. Peygamber'in sözünü, tahrime dair açık ifadesini ve onu İbrahim'in tahrimine teşbihini bütün yönlerden geçersiz saymış oluyor. Aklını başına alıp kime muhalefet ettiğini ve kimin sözünü geçersiz kıldığını düşünmüyor.⁶⁷

b. Korucu tayin etme

Maddi müeyyidelerden biri de, sit alanları için korucu tayin etmektir. Rasûlüllah Medine korucusu olarak Bilal b. el-Hâris el-Müzenî'yi görevlendirmiş, bu sahâbi Hz. Peygamber, dört halife ve Muaviye zamanında bu görevini sürdürmüş, nihayet Muaviye döneminde vefat etmiştir.⁶⁸

Ebû Abdîrrahman künyeli Bilal, Müzeyne kabilesinin (ilk) heyeti içinde hicretin beşinci yılı (Receb ayında) Medine'ye gelmiş ve Medine'nin uzağında *el-Eş'ar* (çok ağaçlık olduğu için bu isim verilmiştir) denilen dağlık bölgede ikamet etmiştir. Mekke fethinde Müzeyne'nin sancaklarını taşıyan üç kişiden biridir. Muaviye döneminin sonunda seksen yaşında iken hicretin 60. yılında vefat etmiştir.⁶⁹ Müracaat ettiğimiz kaynaklarda, Bilâl'in Medine korucusu olarak görev yaptığına dair Yakut el-Hamevî'nin zikrettiği bilgiye rastlayamadık.

Ömer b. el-Hattâb, Kudâme b. Mazûn'un kölesine şu talimatı vermiştir: “Sen şu oduncuları gözetleyeceksin. Medine'nin iki kayalığı arasında kalan bölgeden odun toplayanı gördüğünde, baltası ve ipi senindir.” O: “Peki elbiseleri?” deyince, Hz. Ömer: “Hayır, o fazla olur” cevabını vermiştir.⁷⁰ Muhammed b. Ziyâd bunu tafsilatlı olarak şöyle anlatır: Dedem, Osman b. Mazûn'un azatlı kölesi olup onun sebzeve salatalıkbulunan tarlasına bakardı. O der ki: Bazen gün ortasında elbiselerini başına örtmüş vaziyette Ömer b. el-Hattâb yanıma gelirdi. O, ağacı kesilmesin ve silkelenmesin diye zaman zaman koruyu kontrol ederdi. Benimle oturup konuşur, ben ona salatalıkve sebzelerden ikram ederdim. Birgün bana şöyle dedi: “Buradan bir yere gitmediğini görüyorum?”, “Evet” dedim. Dedi ki: Seni bu bölgeye görevlendiriyorum. Bir ağaç kesen yahut

⁶⁷ Beyhakî, *Marifetü's-sünen ve'l-âsâr*, nr. 3273, 3274. Beyhakî'nin adını açıklamadığı kişi Tahâvî'dir (ö. 321/933).

⁶⁸ Yakut, V, 87.

⁶⁹ İbn Abdilber, Yusuf b. Abdillâh, *el-İstîâb fî marifeti'l-ashâb*, Kahire, 1960, I, 183, nr. 215. Ayrıca bk. Mizzî, Yusuf b. Abdîrrahman, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, Beyrut, 1403-1405, IV, 284, nr. 780. Hz. Peygamber'in Bilâl'e Medine'nin *Akîk* bölgesinden *iktâ* da (toprak vermek) bulunduğu dair rivayet için bk. Ebû Ubeyd, s. 357-358.

⁷⁰ Abdürrezzak, IX, 262, nr. 17150; krş. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Mısır, 1328, II, 108.

silkeleyen görürsen, baltasını ve ipini al. “Ridâsını (dış elbise) da alayım mı” deyince, “hayır” dedi.⁷¹

Sonuç

Hız. Peygamber’in sünnetinde ağaç dikmeye, mevcut ormanlık ve yeşil alanları korumaya, onlara yenilerini eklemeye büyük önem verildiği görülmektedir. Medine’yi harem bölgesi yapması, Tâif halkı için hazırlattığı belgede onların şehirlerini koruma yönündeki isteklerini kabul etmesi şeklindeki uygulamalarını, önemi ancak son yıllarda anlaşılmaya başlayan milli park, sit alanı, yeşil kuşak uygulamaları şeklinde değerlendirmek mümkündür. Tâif’e yönelik sit alanı uygulamasının, orayı harem bölgesi yapma değil, yöre halkının çevrelerindeki bitki ve hayvan potansiyelini koruma amacına yönelik olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Bu uygulamayı, kısaca “şehirlerin etrafındaki doğal çevrenin korunması ve geliştirilmesi” olarak tanımlamak mümkündür. Bununla toprak, bitki örtüsü, su kaynakları ve av hayvanlarının oluşturduğu doğal hayatın korunması hedeflenmektedir. Hız. Peygamber, şehir ve çevresinin doğal halinin korunmasını, ağaçların, meranın zarar görmemesini ve av hayvanlarının oluşturduğu yabani hayatın devam etmesini amaçlamıştır.

Böylece Rasûlullah’ın doğayı ve yeşili koruma mahiyetindeki çevreci yaklaşımı bizzat başlattığını söylemek mümkündür. Ne yazık ki, Müslümanların bu anlayış ve uygulamayı sürdürüp geliştirdiği söylenemez. Aksine ekonomik, politik vb. sebeplerden doğal yapısı bozulan ve kirletilen şehirlerimiz maalesef çevrecilik açısından pek iç açıcı durumda değildir.

Bu vesile ile fertlerde çevre bilinci ve duyarlılığı oluşturmanın önemine işaret etmek gerekir. Henüz erken yaşlarda kazandırılacak ve dini-ahlâkî değerlerle desteklenecek çevre bilinci bütün insanlığın yararına olacaktır. Her insanın, çevreyi ve çevrede bulunan tüm canlıları, onları yaratıp kendisine bahşeden Allah için sevmeye ve koruma gibi bir ahlaki yükümlülüğü vardır.

Esasen göklerde ve yer yüzünde ne varsa hepsi Allah’ın olup insanın istifade ve kullanımına emanet olarak verilmiştir. Emaneti dikkatli ve özenli kullanmak gerekir. Zira insan emanete karşı nasıl davrandığından kıyamet günü hesaba çekilecektir. Ayrıca bilindiği gibi çevre bütün canlıların ortak malıdır. Ona zarar veren bütün canlılara zarar vermiş ve büyük bir mesuliyeti yüklenmiş olur.

⁷¹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nr. 9760; a. mlf., *Marifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, nr. 3275.

Allah yer yüzünü insanların en iyi şekilde yaşamalarına uygun biçimde yaratmış ve bütün varlıklar arasında bir denge koymuştur. Bu dengeyi korumak insan yaşamı için hayati derecede önemli olduğu gibi, bozup tahrip etmek de o derece tehlikelidir. O halde, tabiattaki dengenin bozulmasına yönelik her türlü faaliyetin dinen yasak fiiller kapsamına girdiği söylenebilir.

II. BÖLÜM

DİNİN TEMEL KAYNAKLARI VE HUKUK BAĞLAMINDA ÇEVRE-AHLAK İLİŞKİSİ

İSLAM HUKUKUNUN ÇEVRE KORUMA ALGISI ÜZERİNE

*Veysel NARGÜL**

Giriş

Bu tebliğde, İslam hukukunun çevre koruma algısına dair bazı bilgilerin aktarımı, bu bağlamda değerlendirme ve tespitler yapılacaktır.

Çevre sorunu, insanlık ailesinin ortak sorunudur. Tarihin erken dönemlerinde çevre sorunu daha marjinal bir yapı içinde kalmış ve canlıları bir bütün olarak tehdit etmemiştir. Sanayi devriminden sonra çevrenin canlı hayatını tehdit eden boyutlara ulaşması, konunun ulusal ve uluslararası ölçekte gündeme alınmasına neden olmuştur. Mevcut müktesebat dikkate alınarak çevre hukuku 1970'li yıllarda müstakil bir hukuk branşı haline getirilmiştir. Yeni ve genç bir hukuk branşı olmakla birlikte hızla gelişen çevre hukuku, çevre ceza hukuku ve çevre idare hukuku gibi alt dallara da ayrılarak giderek genişleyen bir seyir takip etmektedir¹.

İslam hukuku söz konusu olduğunda klasik fıkıh müellefatın muhteva olarak günümüzdeki şekliyle sistematik bir çevre hukukundan söz etme imkanı yoktur. Bununla birlikte çevre hukukuna zemin teşkil edecek Kur'an ve Sünnette genel ilke - yer yer de detaylara girilerek- özel hükümler olmak üzere geniş

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, v.nargul@gmail.com.

¹ Bkz. Turgut, Nükhet, *Çevre Hukuku (Karşılaştırmalı İnceleme)*, Ankara, 1998, 1-640; Ünver, Yener-Nuhoğlu, Ayşe, *Federal Almanya Çevre Ceza Hukuku*, İstanbul, 1999, s. 1-246; Akıncı, Müslüm, *Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku*, Kocaeli, 1996, s. 15-140.

malumat vardır. Hz. Peygamber'in harem bölge ilan etmesi² gibi günümüz çevreciliğine örnek olacak bir kısım uygulamaları dikkate alındığında, konunun sadece teorik olarak işlenmediği pratiğe de yansıtıldığını göstermektedir. İlgili nasların rehberliğinde çevre hukukuna temel teşkil edecek birçok bilgi üretilmiştir. Bu anlamda Haşr suresi 5. ayeti ve etrafında ortaya konan yorumlar, savaş haline özgü olsa da konuya ilişkin geniş bir muhteva oluşturmaktadır. Ahkâm tefsirleri ve klasik fıkıh müellefatında çevre hukukuna dair bilgilerin günümüz çevre hukuku ile mukayese edildiğinde dağınık olduğu ve sistematik bir görünüm arz etmediği anlaşılmaktadır. Dağınık bilginin bir araya getirilip çevre hukuku bilgileri ile sentezlenerek güncelleştirilmesi, günümüz çevre sorunlarının çözümüne teorik düzeyde katkı sağlayacağı düşüncesindedir.

İslam çevreciliğinin dolayısıyla da İslam çevre hukukunun kaynakları soruşturulduğunda, siyer ve gazavât, hadis külliyatı, İslam'ın ilk dönemlerini konu edinen klasik İslam Tarihi kaynakları, hisbe konusunu inceleyen kitaplar ve bazı fıkıh kitaplarının olduğu görülmektedir.

İslam'da temizliğin iman ile irtibatlandırılması³, dinin diğer yarısı olarak görülmesi⁴, bir bütün olarak temizliğe dolayısıyla çevrenin korunmasına verilen önemi ortaya koymaktadır.

İslam hukukunun asli kaynağı Kur'an'da, birçok sure ve ayette kainatın muazzam bir denge ve ölçü üzere yaratıldığına⁵, dengeye müdahalenin yanlışlığına ve getireceği vahim sonuçlara dikkat çekilmektedir⁶. İnsanların başına gelen bazı musibet ve felaketlerin insanın kendi yaptıklarının bir sonucu olduğu ve çevrenin bozulmasına yine insanın sebep olduğu vurgulanmaktadır⁷.

Kur'an hükümlerini pratik hayata aktaran Hz. Peygamber'in söylem ve tatbikatında çevre korumaya geniş yer verilmiştir. Bu mirasın anlam ve ruhuna bağlı kalınarak iyi okunması, günümüz çevre koruma algısına hukuki ve ahlaki anlamda katkı sağlayacaktır.

² Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as Sicistani, *Sünenü Ebi Davud*, İstanbul, 1992, Menasik, 96.

³ Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hüseyn Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, İstanbul, 1992, Tahâret, 1; Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Serve, *Sünenü't-Tirmizi*, İstanbul, 1992, Daavât, 86.

⁴ Müslim, Taharet, 1; Darimi, Ebu Muhammed b. Abdullah, *Sünenü'd-Darimi*, İstanbul, 1992, Vudu, 2; Ahmed, Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992, V, 342, 344.

⁵ Hicr, 15/16-20; Kamer, 54/49.

⁶ Rahman, 55/7-12; Ayrıca bkz. Kur'an, İbrahim, 14/32; Nahl, 16/12, 14; Hac, 22/65; Ankebut, 29/61; Lokman, 31/20; Fatır, 35/13; Zümer, 39/5; Casiye, 45/13.

⁷ Şuarâ, 42/30; "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak yeryüzünde bozulma başladı. Belki dönerler diye Allah Teala yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını onlara taturacaktır" (Rum, 30/41).

I. Çevrenin Anlam Alanı

Çevre, bir şeyin etrafını belirleyen çizgi anlamında yöre, bölge, etraf, civar, muhit kavramlarıyla ifade edilmektedir⁸. İnsan, kendi gelişim ve hayatietini sürdürebileceği elverişlilikte bir çevrede yaratılmıştır. Çevre, hayatın devamlılığını sağlamak için her türlü gerekli maddelerle donatılmış, yeryüzünde yaratılan canlı toplulukları hava kılıfı ile korumuştur⁹. İnsan, maddi, ruhi, sosyal ve ahlaki gelişim ve olgunluğunu yaşadığı çevrede gerçekleştirir. Çevre sadece insan türüne özgülenemez. İnsanı kuşatan canlı ve cansız tabiat unsurlarının bütünü çevrenin kapsamına girmektedir. Kâinata muazzam bir denge ve ölçü üzere yaratılan varlıklar, aralarında var olan hiyerarşi gereği, her biri kendilerine yüklenen görevleri eksiksiz şekilde yerine getirmektedir¹⁰.

Çevre ile insan arasında sıkı bir irtibat vardır. Bu münasebet Stokholm bildirisinde yapılan çevre tanımında da vurgulanmıştır¹¹. Sonuç bildirisinde, doğal çevrenin ve insanlığın kültürel mirası sayılan eserlerin korunmasının, daha iyi koşullar altında yaşamının ve insan haklarının bir gereği olduğu belirtilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma ve gelecek kuşaklara daha iyi yaşam koşulları sağlanması için çevrenin korunmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Artan çevre tahribatını önleme konusunda ülkeler birlikte hareket etme kararı almıştır. Deniz kirliliğinin önlenmesi, soyu tükenen hayvanların koruma altına alınması, kültürel miras olarak kabul edilen tarihi yapıların restorasyonu ve bakımı gibi geniş bir yelpazede yürütülecek olan eylem plâni hazırlanmıştır. Çevre korumanın bir insanlık ödevi olduğu belirtilerek ülkelerin çevre korumaya yönelik yasalar

⁸ Meydan Larousse, “Çevre” md., İstanbul, 1981, III, 206.

⁹ “Biz, gökyüzünü sağlam bir tavan gibi yaptık. Onlar ise gökyüzünün ayetlerinden yüz çevirirler” (Enbiya, 21/32) ayetinde bu hususa işaret edilmektedir.

¹⁰ “Biz her şeyi belli bir ölçüye göre yarattık...” (Kamer, 54/49). Ayrıca bkz. Al-i İmran, 3/191; “... Bu her şeyi sapaşağlam yapan Allah'ın sanatıdır...” (Neml, 27/88); “... O'nun katında her şey ölçü ile dir” (Ra'd, 13/8); “Yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada dört günde rızıklarını arayanlar için eşit gıdalar takdir etti” (Fussilet, 41/10); “Yeri uzatıp yaydık. Orada sarsıntıyı önleyen dağlar yerleştirdik ve yeryüzünde (ölçülü) tartılan her şeyden nice nebat bitirdik. Orada hem sizin hem de sizin besleyicileri olmadığınız varlıklar için gerekli besinler ve geçim vasıtaları yarattık. Kainatta mevcut her şeyin hazineleri ancak bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli miktar ile indirebiliriz” (Hicr, 15/19-21). Bu ayetler, insan, hayvan ve bitkiler arasında yardımlaşma ve dayanışmanın mevcut olduğunu, tabiatın var olan denge ve ölçüyü ifade etmektedir.

¹¹ 16 Haziran 1972 yılında dünya uluslarının Stockholm'da yaptıkları çevre konulu toplantının sonuç bildirisidir. Stockholm Bildirisi, dünya ülkelerinin, çevrenin korunması konusunda ortak hareket etme kararı aldıkları en önemli belgelerdendir (bkz. Pallemarts, Marc, “Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım Mı?”, çev. Bülent Duru, s. 614; Kılıç, Selim, *Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s. 136-138; Ayrıca bkz. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/480/5594.pdf>. (Erişim: 23.11.2013).

hazırlaması ve uluslararası kanunların yürürlüğe girmesi amaçlanmıştır¹². Söz konusu bildiri de ele alınan konular yaklaşık olarak çevre hukukunun anlam alanını ve muhtevasını oluşturmaktadır. Bu tanım ve anlam muhteva, çevre adına herkesin rahatlıkla onaylayabileceği bir görünüm arz etmektedir.

II. Kur'an'da Çevre Koruma

İslam hukukunun temel kaynağı Kur'an'da çevre koruma bilincini sağlayan çok sayıda ayet vardır. Hz. Peygamber'in Sünnetinde de hem fiili hem de kavli birçok hadis mevcuttur¹³. Kur'an ve Sünnette yer alan ilke ve esaslar, müslümanlara çevre bilinci hususunda önemli bir sorumluluk yüklemektedir. Bu bakımdan müslümanlar, çevre bilinci kazanmada daha avantajlı bir konumdadır. Bu anlamda çevre ve unsurlarını korumanın açık bir emir olduğu anlaşılmaktadır. Çevre kaynaklarının sürdürülebilirliğinin sağlanması, insanın üzerinde önemli bir sorumluluk alanı oluşturduğuna göre, insanların ihtiyaçlarını temin gayesiyle yaratılan çevrenin bütün öğeleriyle korunması da hayati derecede önem arz etmektedir¹⁴.

Kur'an'da insan, çevre ve değerlerine kötü muameleden, fesat çıkarmaktan ve asli yapısını bozup değiştirmekten sakındırılmakta ve fesatçılara şiddetli azap teklif edilmektedir¹⁵.

Evrensel umdeler taşıyan İslam, insanların içinde yaşadığı çevrelerinde, hayatın farklı boyutlarına ilişkin çeşitli usul ve kaideleri ihtiva etmektedir. İnsan hayatının sürdürülebilirliğini sağlamak için İslam'ın söz konusu ilke ve esasları tazammun etmesi kaçınılmazdır. Yeryüzü, bir bütün olarak insanlığın mirası olduğuna göre, çevre ve kaynakları insanlığın ortak mülkü ve mirasıdır. Bu miras, insan tarafından ölçülü ve verimli şekilde kullanılmalı ve korunmalıdır¹⁶.

Yeryüzüne halife tayin edilen insan, çevrenin ve çevre kaynaklarının gerçek sahibi olmadığına göre, çevre ve değerlerini sorumsuzca, bir maslahat olmadan israf edemez. İnsanın böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Bu anlamda insan, çevre

¹² Bkz. Pallemaerts, Marc, "Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku", s. 614; Kılıç, Selim, "Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s. 136-138; Ayrıca bkz. <http://www.ansiklopedim.info/?p=4694>. (Erişim: 17.04.2013).

¹³ Bkz. Macit, Yunus, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çevre, Trabzon, 2000, s. 1-209.

¹⁴ "O yerlerde ve göklerde ne varsa hepsini size boyun eğdirmiştir. Elbette bunda düşünen topluluklar için bir takım ibretler vardır" (Casiye, 45/13) ayetinde kâinattaki varlıkların insanın hizmetine sunulduğu ifade edilmektedir.

¹⁵ "...Kim mucizeler kendine geldikten sonra nimetlerini tebdil ederse, bilsin ki Allah, cezası şedit olandır" (Bakara, 2/211) ve "... Allah'ın rızkından yiyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin" (Bakara, 2/60) ayetlerinde bu husus dolaylı olarak vurgulanmaktadır.

¹⁶ "... Sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana kadar yaşamak vardır" (Bakara, 2/36) ayetinde konunun bu boyutu vurgulanmaktadır.

ve çevre kaynaklarının asıl sahibi değil, sadece vekili olarak konumlandırılabilir. Yeryüzünün halifesi olarak insanın asli görevi, içinde yaşadığı çevrenin düzenini sağlamak ve korumaktır. Bu itibarla insanın çevreyi her türlü yok oluş ve tahripten koruması üzerine bir vecibedir. İnsan ve insan dışındaki diğer varlıklar sebebiyle çevreye gelebilecek her türlü zarar karşısında çevrenin korunmasından insan sorumludur.

Modern dünyada çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması konusundaki çalışmalar ve hukuki düzenlemeler çok eskiye dayanmamakla birlikte, çevre hukuku 1970’li yıllarda müstakil bir hukuk branşı olmuştur. Çevre korumayı esas alan ilkeler, *sürdürülebilir kalkınma* ve *sürekli kalkınma* ilkeleriyle ifade edilmektedir¹⁷.

Kur’an’da yeryüzünü imar görevinin insana yüklediği ifade edilmektedir¹⁸. İlgili naslar ışığında meskenlerin yapılması, su kanallarının açılması, ağaçlandırma çalışmaları gibi imar işlerinin toplumu yönetenler üzerine farz olduğu yorumu yapılmıştır¹⁹. Buna göre çevreyi korumak ve yeryüzünü imar etmek, müslümanların sorumluluk alanını teşkil etmektedir.

Yeryüzünde insanın hayatını kolaylıkla sürdürebilmesi için her türlü imkanla donatıldığı, yetkilendirildiği, bu nedenle yeryüzünde fesat çıkarmaktan nehyedildiği, fesadın ve fesat çıkaranların sevilmediği hususu Kur’an’da belirtilmektedir. Bu anlamda çevrenin ifsat edilmesi, kirletilmesi ve çevreye düşmanca tavır sergileme, Allah’ın nimetlerine karşı sergilenen bir nankörlüktür ve fesat kapsamındadır.

Kur’an’da ilahi emrin cezası sebebiyle bazı kavimlerin cezalandırıldığından, tabii kaynakların isabetli kullanılmamaları sebebiyle haklarının yerine getirilmediklerinden, ölçüsüzce kullanılmak suretiyle israf edildiklerinden bahsedilmektedir²⁰.

¹⁷ Bkz. <http://www.geka.org.tr/yukleme/dosya/f6574f6e6b0a8d70a27bfbde52c53a47.pdf>.

¹⁸ “Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah’tır” (Hud, 11/61). Ayrıca bkz. İbn Kesir, Tefsir, 2/450; İbn’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Abdurrahman, *Zadü’l-Mesir fi İlmi’t-Tefsir*, Beyrut 1984, IV, 133.

¹⁹ Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf, *Bahru’l-Muhit*, Beyrut, 1992, VI, 175.

²⁰ “Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Âd kavmine, ülkelerde benzeri yaratılmamış olan İrem şehrine, yontulmuş kayaları vadiye getiren Semûd kavmine, kazıkların/kazık gibi dikilmiş piramitlerin sahibi Firavn’e. Zira onların hepsi ülkelerinde azgınlık ettiler. Bulunduğu yerlerde kötülüğü çoğalttılar. O sebepten dolayı Rabbin onların üzerine azap kamçısı yağdırdı. Çünkü Rabbin her an gözetlemededir.” (Feccr, 6-14).

Yine Kur'an'da Seb'e kavminin nimetler karşısındaki nankörlükleri, taşkınlıkları ve çevre değerlerini ölçülü kullanmadıkları için doğal afetlerle cezalandırıldıkları anlatılmaktadır²¹.

Kur'an'da bir bütün olarak çevreye önem verilmekle birlikte, deve özelinde hayvanların yaratılış özelliklerine dikkat çekilmekte²², hayvanların oluşum özellikleri ve insanlara sağladığı faydalar üzerinde düşünülmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. “*Sebebin hususi olması, hükmün umumi olmasına mani değildir*”²³ ilkesi gereği, her ne kadar dönemin Arapları muhatap olarak kabul edilse de ayetin ifadesi geneldir. Kur'an'da sadece Arapların yaşadığı çevrede olmayıp diğer yerlerde bulunan deve, inek, koyun gibi hayvanlardan bahsedilmekte; etleri ve sütlerinden faydalanılması nedeniyle hayvanlara önem verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır²⁴. Bununla birlikte çevre değerlerinin hoyratça ve ölçüsüzce kullanıldığı israfın her çeşidinin yasaklandığı görülmektedir²⁵.

Özellikle Rahman Suresi'nin çevre suresi denilecek ölçüde bu konuda öne çıktığı görülmektedir²⁶. Özetle, bugün çevre hukuku içinde mütalaa edilen mevzuların Kur'an'da ilke ve prensipler ölçüsünde yer aldığı bilinmelidir.

III. Sünnet ve Çevre Koruma

Sünnetin çevreye ve unsurlarına verdiği önem oldukça tafsilatlıdır. Kur'an'da herhangi bir meselenin asılları ve külli kaideleri kısa ve özet olarak anlatılmakta, Sünnette ise bu kısa ve özlü kaide ve asıllar açıklanmakta, şerh edilmekte, önemine binaen altı çizilmekte ve daha ayrıntılı hale getirilmektedir. Çevre koruma bağlamında da aynı bakış açısı geçerlidir. Müslümanın çevreye

²¹ “*And olsun! Seb'e kavminin oturduğu yerlerde büyük bir ibret vardır. İşte bu (evlerinin) sağdan soldan iki bahçe (ile çevrili) olmasıdır. Onlara): Rabbimizin rızından yiyin ve O'na şükredin denildi. (Çünkü onlar için) güzel bir memleket ve çokça bağışlayan bir Rabb (var) denildi. Seb'e Yemen'de “me'rib” isminde bir şehirde yaşayan kavmin ismidir.) Ama onlar yüz çevirdiler. Bu yüzden üzerlerine Arîm selini gönderdik. Onların çok güzel olan iki bahçesini, buruk yemişli, acı ılgınlı ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki (harap) bahçeye çevirdik. Nankörlük ettikleri için onları böyle cezalandırdık. Biz nankörlerden başkasını cezalandırır mıyız.” (Seb'e, 15-17).*

²² “*Onlar devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı? (Gaşiye, 88/17).*

²³ Suyuti, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkan fi Ulumü'l Kur'ân*, Kahire, 1951, I, 29.

²⁴ “*Şüphesiz (sağmal) hayvanlarda da sizin için bir ibret vardır. Onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (süzülen) içenlere halis ve içimi kolay süt içiriyoruz.” (Nahl, 17/66). “... meyve verirken olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın...” (En'âm, 6/99); “... her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip/hasat edilip toplanıldığı gün de hakkını/zekat ve sadakasını verin. Fakat israf etmeyin ...” (En'âm, 6/141).*

²⁵ İsrâfi yasaklayan ayetler için bkz. En'âm, 6/141; A'raf, 7/31; İsrâ, 17/26-30; Şu'arâ, 26/150-152.

²⁶ Bkz. Rahman, 55/1-78.

karşı duyarlılık ve sorumluluk noktasında bilinçlendirilmesine yönelik Sünnette yeterince malumat vardır. Dini referans olarak çevre korumayı öngören ve konuya ilişkin hazırlayıcı birçok hadis vardır. Bu çerçevede bir hadis özelinde konuyu açabiliriz:

“*Kim bir sidre ağacı keserse, Allah da cehennemde onun başını keser*”.²⁷ Sidre, saharalarda, çöl iklim bölgelerinde yetişen bir ağaç türüdür. Bu ağacın temel özelliği, iklim koşullarına paralel olarak susuzluğa ve sıcağa karşı dayanıklı olmasıdır. Ağaç ve yeşilin az olduğu çöl iklimi şartlarında, insanlar sidre ağacının meyvesinden yer ve gölgesinde serinler. Hadiste, sidre ağacını kesenin cehennem azabıyla korkutulması, çevrenin asli yapısını bozmama ve onu koruma hususunda dikkatli olmaya delildir. Doğada mevcut olan dengenin, ona zarar vererek bozulması, sonuçta insan hayatı için de önem arz etmektedir. Hadis, sadece Müslümanlar için değil, yeşil araziye ortadan kaldırmaya yönelik ağaçların kesilmesi ve yok edilmesini kınayan çağdaş çevre savunucularının argümanlarını destekleyecek içeriğe sahiptir²⁸. Hadisin zahirinden, “*kim bir sidre ağacını keserse*” lafzının umum bir anlam ifade ettiği anlaşılmaktadır.

1. Canlı Türlerini Yok Olmaktan Kurtarma

Kâinata yaratılış gayesine uygun görevleri olan bütün canlılar, tabii dengenin korunması açısından hayati önemi haizdir. Bu bağlamda Kur'an'da canlıların birer ümmet/topluluk olduklarına dikkat çekilmektedir.

“*Hem yerde hareket eden hiçbir canlı, kanatlarıyla uçan hiçbir kuş türü yoktur ki sizin gibi birer toplum teşkil etmesinler. Biz o kitapta hiçbir şeyi ihmal etmedik. Sonra hepsi Rablerinin huzuruna sevk edilip toplanacaklar*”.²⁹ Ayette, hareket eden her canlının insan türü gibi ümmet olduğundan söz edilmektedir. Ümmet/topluluk olma boyutuyla insan ile diğer varlıklar arasında bir benzerlik kurulmaktadır. Söz konusu benzerlik bütün yönleriyle bir benzerlik değildir. Burada benzetme yönü, ümmet değildir. Canlılar arasında bütün boyutlarıyla benzerlik mümkün değildir. Karınca topluluğu, arı topluluğundan, arı topluluğu karınca topluluğundan farklıdır. Çevre değeri olarak her biri ümmet olduğu için yaratılış gayelerinin dışında ve aşırı şekilde kullanılmaları uygun değildir.

Ümmet vurgusu hadislerde de geçmektedir. “*Şayet köpekler ümmetlerden bir ümmet olmasaydı, onların öldürülmelerini emrederdim. Bizim kara hayvanını*

²⁷ Ebu Davud, *Kitabu'l-Edeb*, 158-159.

²⁸ Kardâvi, “*el-İslam ve'l-Muhafazatü ale'l-Bîe*”, el-Kâfile, Rabiulevvel, Ağustos, 1994, Sayı: 3, c. 43, s. 4.

²⁹ En'âm, 6/38.

öldürünüz”.³⁰ Bu hadis, bazı insanlara veya kendisinden daha küçük bazı hayvanlara zarar veren köpeklerin durumunu bildirmek için varit olmuştur. Bu durumda insanlar köpeği öldürüp zararından kurtulmayı düşünürler. Hadis, bu düşünceyi bertaraf etmek için gelmiştir. Bu hadise göre hayvanlardan sadece zararlı olanlar öldürülür, diğerleri cezalandırılmaz. Hadiste ifade edilen siyah hayvan, zararlı ve kuduz köpektir.³¹

Fıkıh alimleri, köpeğin öldürülmesi konusunda ihtilaf etmiş olmakla birlikte zararlı hale gelmesi durumunda öldürülmesine cevaz vermişlerdir. Av, hayvan sürüsü ve tarım ürünlerinin telef edilmesine nasslar cevaz vermektedir. Evleri ve benzeri yerleri köpeklerle koruma gibi şer’an muteber olan diğer maslahatlar buna kıyas edilebilir.³²

2. Hayvan Topluluklarını Koruma

Hayvan hakları da çevre hukuku kapsamındadır. Hayvanlar alemi yeryüzünde insanlara hizmet etmesi ve kainattaki dengenin parçası olması yönüyle çevre açısından önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle Sünnette hayvan hakları konusunda ayrıntılı hükümler yer almaktadır. Tebliğin çerçevesi dahilinde bu bilgilerin çoğuna atıf yapma imkanı olamayacaktır. Birkaç hadisle konuya açıklık getirmeye çalışalım.

“Serçe ve daha küçük bir hayvanı haksız yere öldüren her insandan hesap sorulacaktır. Denildi ki; Ya Rasulallah! Onun hakkı nedir. Onu boğazlamak ve yemek hakkıdır. Onların başını kesmek ve herhangi bir sert cisimle vurup öldürmek değil”.³³

“Kim lüzumsuz yere bir serçeyi öldürürse, kıyamet günü Allah’a hesap verir ve serçe şöyle der: “Ya Rabbi! Falan kimse beni lüzumsuz yere öldürdü. Beni bir menfaat bir yarar olsun diye öldürmedi”.³⁴

Bu iki hadisten, gıda olarak tüketmenin dışında hayvanları öldürmenin helal olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde canlı varlıklara saygı gösterilmesi ve hayvanlara şefkatle yaklaşılması gerektiği, sadece bir ihtiyaç durumunda onlara dokunulabileceği sonucu çıkarılabilir. Çevre açısından konuya yaklaşıldığında,

³⁰ Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, İstanbul, 1992, Hars, 3, Bed'ül-Halk 14; Müslim, Müsâkât, 58; Ebû Davud, Sayd, 1; Tirmizî, Ahkam, 4; Nesai, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenu'n-Nesai*, İstanbul, 1992, Sayd, 14.

³¹ Hattabi, Ebu Süleyman b. Ahmed, *Mealimu's-Sünen Şerhu Sünen-i Ebi Davud*, Beyrut, 1997, III, 182.

³² Kardâvi, Yusuf, *“el-İslam ve'l-Muhafazatü ale'l-Bîe”*, el-Kâfile, Rabiulevvel, Ağustos, 1994, Sa. 3, c. 43, s. 3.

³³ Nesâî, Dahâyâ 42, Sayd 34; Dârimî, Adâhî 16; Ahmed, *Müsned*, II, 166

³⁴ Buhârî, Cihad 152, Bed'ül-Halk 14; Müslim, Selâm 148.

çevrenin yapısının korunmasının zaruri olduğu, gereksiz müdahalenin yasaklandığı, herhangi bir zaruret ve ihtiyaç olmadıkça, çevreyi sorumsuzca kullanmanın yanlış olacağı anlaşılabilir.

3. İsrâf Ekonomisi

İslam, bir takım zararları sebebiyle israfı yasaklamıştır³⁵. İsrâf, makul ve kabul edilen ölçüleri aşarak haddinden fazla harcama alışkanlığıdır. İsrâf kavramı, tabii çevre ve onun kaynaklarını aşırı kullanmak suretiyle gereksiz yere tüketmektir. İsrâf edilerek kaynaklar tüketilmiş ve her türlü kaynaktan israf etmeksizin yararlanma hakları olan gelecek nesillerin haklarına tecavüz edilmiş olur.

Çevre kaynaklarının ölçülü bir şekilde kullanılması insanlara bir sorumluluk yüklemektedir. Ölçülü kullanılmadığında gelecek nesillere her bakımdan tehlike sinyalleri veren bir dünya bırakılmış olacaktır.

İnsanın huzur ve mutluluğu su, hava gibi tüm doğal kaynakların ölçülü bir şekilde kullanılması ile çevre düzenindeki ölçünün gerçekleştirilmesi sayesinde mümkün olabilecektir. Çağdaş dünyanın en temel sorunu, iktisadi olarak her türlü gelişmenin, mal ve mülk sahibi olmanın mutluluk getireceği düşüncesidir. İnsanlık bu konuda büyük bir yanılğı içindedir. Bol mala mülke sahip olma arzusu, doğal kaynakların ölçüsüzce israf edilmesini netice vermektedir. Bu anlamda gelişme ve kalkınmanın, iktisadi kalkınmadan ibaret olduğu şeklinde bir algı oluşmakta ve bu en büyük hedef olarak görülmektedir. Sonuç itibariyle insan tabiatın bir parçasıdır. Tabiatla savaşmak ve çevre problemi oluşturmak, insanlığın zararına olacaktır. Çevre problemine karşı duyarlılık başlı başına çözüm değildir. O bilincin, sorumluluk duygusu içerisinde uygulamaya konulması esastır. Bu da sonuçta istikrarlı bir kalkınmayı beraberinde getirecektir.

İslam'ın tabii kaynakların ölçülü bir şekilde kullanılması noktasındaki emir ve öğretileri, günümüz çevre problemine karşı geliştirilen bazı düzenlemelere öncülük edebilecek dinamizme sahiptir.

IV. İslam Hukukunda Çevre Koruma Algısı

İslam hukukunun ikinci kaynağı Hz. Peygamber'in Sünnetinde çevre ve çevre değerlerine önem verildiğini gösteren ve bu anlamda sözlü ve fiili durumu ifade eden birçok hadis vardır. Bu bakımdan İslam çevre hukukunun en ayrıntılı

³⁵ “Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Nitekim Allah israf edenleri sevmez” (A'raf, 7/31); ve “...Gereksiz yere saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür” (İsra, 17/26-27) ayetlerinde bu yasağa dikkat çekilmektedir.

materyalini, ilgili Sünnet malzemesi oluşturmaktadır. Konuya ışık tutan hadislerden bazısına, tebliğin elverdiği sınırlar içinde, temas edelim.

1. “İnsanlar üç şeyde ortaklırlar: Su, ot, ateş”³⁶ hadisinde, su, ot ve ateşin bütün insanlık için ortak değer olduğu gündeme getirilmektedir. Hadis, evrensel düzlemde yorumlanabilir. Su, insanlığın ortak değeri ise, su kaynaklarının adaletli, ölçülü ve temiz şartlarda kullanılması gerekir. Bir bölgede israf ölçüsünde kullanılan suyun, bir başka bölgede ulaşılması çok güç bir nimet olması ve insanlığın susuzlukla imtihanı, hadisin anlam alanına uygun düşmemektedir. Yine ot yani tabiatın içinde yetişen her türlü sebze meyve ve tüm yeşillikler, gerek yiyecek olarak gerek hayvanların ihtiyacını temin ederek gerekse tabiatı doğal olarak bulunan bitkilerin gıda ve sağlık sektöründe kullanılması açısından büyük bir önemi haizdir. Söz konusu bitkilerin ırk ve bölge ayrımı yapılmaksızın insanlığın ortak ihtiyacı için kullanılması önemlidir.

2. “Kıyamet kopmak üzere iken sizden birinin elinde bir fidan varsa onu diksin”.³⁷ Bu hadis, müslümanların çevre koruma bilinci kazanmasında tek başına yeterli olabilecek bir muhtevaya sahiptir. Hadisin zahiri anlamına göre, olumlu ve olumsuz bütün durumlarda çevreyi koruma, güzelleştirme ve imar anlamında ağaç dikilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Fidan dikmek, olağan bir aktivite olarak algılanmamalı, ağaç olduğunda gölgesi, meyvesi hatta ekonomik kullanımı ve engebeli arazilerde erozyonu önleyici bir faktör olması gibi hususlar dikkate alındığında ne kadar önemli olduğu hatırlanmalıdır.

3. “Kim bir sidre ağacını keserse Allah o kimsenin başını ateşte (cehennemde) cezalandırır”.³⁸ Bu hadise göre, çevre koruma anlamında dikilen veya öncesinde var olan ağaç ve yeşilin korunmasına dikkat çekilmektedir. Buna göre olumsuz durumlarda bile ağaç dikme öngörüldüğüne göre, var olan ağacın mazeretsizce kesilmesine onay verilmesi düşünülemez. Bundan dolayı insanın ahirette hesaba çekileceğine hadiste dikkat çekilmektedir.

4. “Müslüman bir kimse bir ağaç diker ve o ağacın meyvesini kim yerse o sadaka olur. Ondaki kim çalarsa sadakadır. Bundan kimse zarar görmez. Her durumda sadakadır”.³⁹ Bu hadiste, öncelikle ağaçsız bölgelerde ağaç dikilmesi teşvik edilmekte ve bu ağacın meyve ağacı olmasına dikkat çekilmektedir. Dikilen ve yetiştirilen ağacın meyvesi yenildiğinde ağacı diken kimse için sadaka teşkil edeceğine işaret edilmektedir. Hatta daha ileri gidilerek, ağacın meyvelerinin

³⁶ Ebu Davud, *Kitabu'l-Bey' ve'l-İcâre*, 62.

³⁷ Buhari, Muhammed b. İsmail, *Edebu'l-Müfred*, Kahire, 1379, s. 168; Ahmet, *Müsned*, III, 191, 184.

³⁸ Ebu Davud, *Edeb*, 159.

³⁹ Müslim, *Müsakat*, 7-10, 12; Buhari, *Edeb*, 27, Hars, 1.

çalışması halinde bile, kişiye sadaka sevabı getireceği belirtilmektedir. Her durumda sadaka olması, insan dışındaki varlıkların yiyip beslenmesi, yenmeyen kısımların toprağa düştüğünde toprağın verimliliğine katkı sağlaması şeklinde yorumlanabilir.

5. *“Herhangi bir insan bir serçeye veya daha küçük bir canlıyı haksız yere öldürürse, Allah o kimseyi hesaba çeker. Onun hakkı nedir? diye Hz. Peygamber’e soruldu. Onun hakkı boğazlanması ve yenilmesidir. Onun başını kesmek ve ona taş atarak öldürmek değildir”*.⁴⁰Bu hadiste, küçük bir canlıyı haksız yere/avlanma amacının dışında öldürmenin sorumluluk gerektirdiği ifade edilmektedir. Çevre hukukunun muhtevası içinde mütalaa edilen hayvan haklarının gündeme getirilmesi ile çevre korumaya dair bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Burada hayvanları öldürmenin şekline temas edilerek maslahatsız öldürmelere cevaz verilmemektedir.

5. *“Kim boş yere bir serçeyi öldürürse, Allah o kimseyi kıyamet günü hesaba çeker ve serçe şöyle der: Ya Rabbi! Falan kimse beni boş yere öldürdü, beni bir fayda olsun diye öldürmedi”*⁴¹hadisinde, bir önceki hadisten farklı olarak hayvanların bir fayda mülâhazasıyla öldürülmesine işaret edilmektedir.

6. İslam çevre hukukunun anlam alanını ve muhtevasını oluşturma aşamasında kullanılan ağırlıklı delillerden birisi de Hz. Ebu Bekir’in ordu komutanlarına savaş sırasında uymaları gereken kuralları öngören talimatıdır. Söz konusu talimatta doğrudan savaşta çevrenin korunmasına dikkat çekildiği görülmektedir:

“Ey insanlar! Size on şeyi nasihat ediyorum. Onları devamlı yapın veya onlardan sakının, korunun: İhanet etmeyin, haddi aşmayın, ahdi bozmayın, oç almayın, savaşta küçük çocukları, ihtiyar erkekleri ve kadınları öldürmeyin, hurmaları kısır bırakmayın ve onları yakmayın, meyveli ağaçları kesmeyin, koyun, inek ve develeri etlerinden yemek hariç öldürmeyiniz”.⁴²Savaş durumunda çevrenin korunmasının önemsenmesi, gereksiz yıkım ve tahribatın yapılmasının yasaklanması, barış durumunda çevre korumaya verilen önemi göstermektedir.

Sünnette çevre korumaya dair malumat zengin bir muhtevaya sahiptir. Bir tebliğ kapsamında bu kadarıyla yetinerek konuyu doğrudan İslam hukuku bilgileriyle özetlemeye çalışalım.

⁴⁰ Nesâî, Dâhâyâ, 42.

⁴¹ Nesâî, Dâhâyâ, 42, Sayd, 34; Dârimî, Adâhî 16; Ahmed, Müsned II, 166.

⁴² Serahsi, İbn Ahmed, Şerhu Siyeri'l-Kebir, thk. Selahuddin el-Müneccid, Kahire, 1971, I, 61-66; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1987, II, 200.

İslam hukuk bilginleri çevreye ve çevrenin korunmasına büyük önem vermiş, çevrenin korunmasını temel fıkıh kurallarını ifade eden fikhın külli kaideleriyle temellendirmişlerdir. Aşağıda verilen fiki-külli kaideler, çevre korumaya temel teşkil etmektedir:

1. “*Vacibin ancak kendisi ile tamam olduğu her şeyi yapmak da vaciptir*”⁴³.

2. “*Harama götüren de haramdır*”⁴⁴.

3. “*Zarar misliyle giderilir veya kendisinden daha büyük bir zararla giderilir*”⁴⁵.

4. “*Zararlı olan şeylerin giderilmesi, faydalı olan şeylerin yapılmasından daha öncelikli durumdur*”⁴⁶.

5. “*Zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur*”⁴⁷.

Zararın, ifsadin ve ezanın giderilmesi, herhangi sebeple çevre kaynaklarının tüketilmesinden daha önemlidir. Tüketmek esas değil, baştan itibaren korumak esastır.

İslam hukukçuları, dumanın her çeşidinin zararlı olduğunu kabul etmiş⁴⁸ ve çevreye vereceği zararlara ilişkin olarak kendi dönemlerinde bir kısım hükümler vermiştir. Birçok fıkıh ve kudât kitabında yer alan çevre kirliliğine yönelik meselelere Kâdî ve İslam hukuk alimlerinin verdikleri hükümlerden bazılarını kaydedelim:

1. Duvarının bitişiğine altınları işlemek üzere bir atölye yapmak isteyen kuyumcuyu, komşusu dönemin Kâdî’sı İbn Kasım’a şikayet etmiş ve meseleyi hükme bağlaması için dava etmiştir. Kâdî, komşusunun haklı olduğuna karar vermiştir. Gürültü ve dumandan meydana gelebilecek muhtemel bir yangın tehlikesinden dolayı vereceği zarar sebebiyle komşunun haklı olduğuna hükmetmiştir.

⁴³ ما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب - Bkz. <http://www.alukah.net/Web/sowayegh/0/19191/> (Erişim: 22.11.2013).

⁴⁴ وما أدى الى الحرام فهو حرام - Bkz. <http://www.qaradawi.net/library/48/2014.html> (Erişim: 22.11.2013).

⁴⁵ الضّرر لا يزال بمثله او بضرر اكبر منه - Bkz. <http://iklaas.blogspot.com/2012/07/blog-post.html> (Erişim: 22.11.2013).

⁴⁶ درأ المفساد مقدم على جلب المصالح - Bkz. <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=212504> (Erişim: 22.11.2013).

⁴⁷ لا ضرر ولا ضرار - Bkz. <http://articles.islamweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=77768> (Erişim: 22.11.2013).

⁴⁸ “Şimdi sen göğün insanları bürüyerek bir duman çıkaracağı günü gözetle. Zira bu elemli bir azaptır” (Duhan, 44/10-11).

2. Komşusunun evinin yanına hamam ve fırın yapmak isteyen bir şahıs ile komşusu anlaşmazlığa düşer. Kâdı'ya müracaat ederler ve Kâdı gelecekte ortaya çıkabilecek zararları dikkate alarak komşusunun haklı olduğuna hükmeder.

3. Bir şahıs evinde tabakhane/deri işlemeciliği açmak ister ve bunun hükmünü Kâdı'ya sorar. Tabakhane çevreye çok kötü kokular yayacağı için yakın komşuları rahatsız edeceği ve çeşitli hastalıklara sebep olacağından dolayı, Kâdı komşuların haklarını korumak bakımından onların lehine hüküm verir. Kâdı'nın gerekçesi, tabakhanenin yapısı gereği çevreye çok ağır kokular yayma, çevre kirlenmesine neden olma gibi çevreye farklı açılardan zarar vermesidir. Başka bir ifadeyle komşuların rahatsız edilmemesi maslahatıdır.

4. Çömlek, kaplar ve süs eşyalarının yapıldığı bir işletmenin sahibi olan bir kişi başka bir fırın yaparak işletmesinin hacmini büyütmek ister. Bu genişletme faaliyetine komşuları karşı çıkarlar. İkinci bir fırın, o çevrenin ve komşularının daha fazla duman ve kirliliğe maruz kalacakları anlamına gelmektedir. Böylece az boyutlardaki çevre kirliliği daha büyük boyutlara ulaşacak ve insanların hayatlarını daha fazla tehdit edecektir. Bu durum Kâdı'ya intikal ettirildiğinde, fırının genişletilmesi oradaki çevre kirliliğini arttıracığı ve daha fazla zarar verecek hale getireceği için Kâdı komşuların lehine hükmetmiştir⁴⁹.

Bu hükümlerden anlaşılmaktadır ki, yapıldığında bir zararın meydana gelmesine sebep olan bir yapının inşası lehine karar verilmemelidir. Böyle bir yapının inşa edilmesine izin verilmesi, zararın meydana gelmesini desteklemek anlamına geleceğinden, yapıya ruhsat vermek caiz değildir. Zararın ortadan kaldırılması zaruri olduğuna göre, bir zararın önceden var olması onun devam etmesini gerektirmez. Hukuken zararın önlenmesi ve ortadan kaldırılması gerekir⁵⁰.

Bir müslümanın umre ve hac vesilesiyle ihrama girmesi durumunda çevredeki hayvan ve bitkilere zarar vermekten men edilmesi, kişinin avlanmasının helal olmaması, ağaç ve bitkilere zarar vermekten sakındırılması gibi uygulamalar, ibadet boyutlu olmakla birlikte aynı zamanda çevre koruma müeyyideleri olarak kabul edilebilir. Haram bölgede bir zarar söz konusu değilse,

⁴⁹ Eşref, Muhammed Ğayyâs, “*Riâyetü ve Himâyetü'l-Bieh fi'l-İslâm*”, el-Hafci, Suudi Arabistan, Mayıs, 1990, s. 28-29; “*Himâyetü'l-Bieh fi'l-İslâm*”, el-Emnü Sa. 42, Suudi Arabistan, Mayıs, 1990, s. 78-79.

⁵⁰ Bkz. “*Zarar izale olunur*” (Mecelle, md. 20); “*Zarar bi-kaderi'l-imkan def'olunur*” (Mecelle, md. 31).

hiç kimse bir hayvana dokunamaz ve zarar veremez, zaruret gerektirmediği sürece herhangi bir bitkiye dokunup koparamaz⁵¹.

Sonuç

Bütün bu bilgilerden İslam hukukunda çevre korumaya özel önem verildiği anlaşılmaktadır. Çevre ile ilgili uluslararası düzenlemelerin olmadığı hatta gündem bile yapılmadığı dönemlerde İslam âlimlerinin çevre korumaya dair evrensel nitelikli görüş beyan etmeleri fıkıh mirası açısından ileri bir aşama olarak kaydedilmelidir.

Temizliğin bir bütün olarak ibadetin ön şartı kabul edilmesi, dolaylı olarak çevre korumanın da ibadet olarak algılanmasını hatıra getirebilir. İbadet sadece dini şairi eda etmekten ibaret değildir. İslam, insan hayatının her safhasında sergilenen olumlu davranış ve eylemleri niyetine bağlı olarak ibadet sayar. İbadet, ahlak, doğruluk, adalet, emanet, kibirli olmama ve bütün hayırlı ve insanlığın yararına olan şeylerin hepsini yapmayı gerektirir. Bu anlamda yoldaki bir engeli kaldırıp uzaklaştırmak sadakadır, ibadettir. Su ve hava kirliliğini yok etmek ve ağaçları kesmemek gibi çevreye yönelik olumlu davranışlar da ibadet kategorisinde değerlendirilebilir. Bu bakımdan çevre hukukunun dinamiklerini sağlayan birçok bilgi Kur'an, Sünnet ve fıkıh kitaplarında yer almaktadır. Söz konusu bilgiler, iyi dizayn edilmesi durumunda günümüz çevre hukukuna önemli katkılar sağlayabilecektir.

⁵¹ Bkz. Mâide, 95; Kasani, Alaüddin Ebu Bekir b. Mesud, *Bedaiu's-Senai fi Tertibi's-Şerai'*, Beyrut, trs., II, 195-206; İbnu'l-Hümmam, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut, trs., II, 255.

Kaynakça

Ahmed, Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992.

Akıncı, Müslüm, *Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku*, Kocaeli, 1996.

Buhari, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail, *Edebu'l-Müfred*, Kahire, 1379.

Buhari, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, İstanbul, 1992.

Darimi, Ebu Muhammed b. Abdullah, *Sünenü'd-Darimi*, İstanbul, 1992.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as Sicistani, *Sünenü Ebi Davud*, İstanbul, 1992.

Eşref, Muhammed Ğayyâs, “*Riâyetü ve Himâyetü'l-Bîeh fi'l-İslâm*”, el-Hafcî, Suudi Arabistan, Mayıs, 1990, s. 28-29.

Eşref, Muhammed Ğayyâs, “*Himâyetü'l-Bîeh fi'l-İslâm*”, el-Emnü Sa. 42, Suudi Arabistan, Mayıs, 1990, s. 78-79.

Hattabi, Ebu Süleyman Mahmud b. Ahmed, *Mealimu's-Sünen Şerhu Sünen-i Ebi Davud*, Beyrut, 1997.

İbn'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut 1984.

İbnu'l-Hümmam, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut, trs.

İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1987.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, İstanbul, 1985.

Kardavi, Yusuf, “*el-İslam ve'l-Muhafazatü ale'l-Bîeh*”, el-Kâfile, Rabiulevvel, Ağustos, 1994, Sayı: 3, c. 43.

Kasani, Alauddin Ebu Bekir b. Mesud, *Bedaiu's-Senai fi Tertibi's-Şerai'*, Beyrut, trs.

Kılıç, Selim, *Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme*, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, s. 136-138.

Macit, Yunus, *Hz. Peygamber'in Sünnetine Çevre*, Trabzon, 2000.

Mecelle, Metni Kontrol Eden: Ali Himmet Berki, İstanbul, 1985.

Meydan Larousse, “Çevre” md., İstanbul, 1981.

Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hüseyin Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, İstanbul, 1992.

Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai*, İstanbul, 1992.

Turgut, Nükhet, *Çevre Hukuku (Karşılaştırmalı İnceleme)*, Ankara, 1998.

Pallemaerts, Marc, “Stockholm'den Rio'ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım Mı?”, çev. Bülent Duru, s. 614.

Suyuti, Celâlüddin Abdurrahman İbn Ebû Behir, *el-İtkan fi ülumû'l Kur'ân*, Kahire, 1951.

Serahsi, İbn Ahmed, *Şerhu Siyeri'l-Kebir*, thk. Selahuddin el-Müneccid, Matbaatü Şirketü'l-İlânatî'ş-Şarkıyye, Kahire, 1971.

Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Serve, *Sünenü't-Tirmizi*, İstanbul, 1992.

Ünver, Yener-Nuhoğlu, Ayşe, *Federal Almanya Çevre Ceza Hukuku*, İstanbul, 1999.

[http://www.alukah.net/Web/sowayegh/0/19191/\(Erişim: 22.11.2013\)](http://www.alukah.net/Web/sowayegh/0/19191/(Erişim: 22.11.2013)).

<http://www.qaradawi.net/library/48/2014.html>. (Erişim: 22.11.2013).

<http://iklaas.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>. (Erişim: 22.11.2013).

<http://www.aahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=212504> (Erişim: 22.11.2013).

<http://articles.islamweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=77768>. (Erişim: 22.11.2013).

<http://www.geka.org.tr/yukleme/dosya/f6574f6e6b0a8d70a27bfbde52c53a47.pdf>. (Erişim: 22.11.2013).

<http://www.ansiklopedim.info/?p=4694>. (Erişim: 17.04.2013).

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/480/5594.pdf>. Erişim:27.11.2013.

ÇEVREYİ KORUMAYA ESAS TEŞKİL EDECEK İSLAM HUKUKU KAİDELERİ

*Savaş KOCABAŞ**

Giriş

İslam'ın çevreye verdiği önem bu din hakkında asgari bilgilere sahip kimselerce bilinen bir husustur. İslam ve çevreye dair hala değinilmemiş birçok alan ve ele alınmamış birçok konu bulunmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla daha önce hiç yapılmamış çalışmalardan biri de konuyu İslam hukuk kaideleri açısından ele alan çalışmalardır. Bu konunun en önemli yönlerinden biri, külli kaideler olması sebebiyle geniş bir perspektife sahip olması, dolayısıyla onlarca ve yüzlerce örneğe/hükme kapı aralayıcı ve onlara kaynaklık edici özellik taşımasıdır.

Bu çalışmamızda biz İslam Hukuku'nun bugünkü anlamdaki çevre konusuna temel teşkil edebilecek kurallarını ortaya koymaya çalışacağız. İslam'da çevrenin çerçevesini çizdikten sonra konuya dair kaideleri ele alacağız. Her bir kaidenin önce anlamını ve dayandığı delilleri, ardından da İslam hukukçularının direk veya dolaylı olarak değindikleri örnekleri zikredecek, daha sonra günümüzden örnekler getirmeye çalışacağız. Çağımızdan sunacağımız örneklerde kendi görüşümüzü ifade edecek, kesin bir dil kullanmamaya özen göstereceğiz.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, skocabas@gantep.edu.tr.

Böylesi (genel) bir sempozyum için hazırlanmış bu sınırlı çalışmayı bir giriş olarak görüyoruz. Geniş bir alan olması sebebiyle daha başka akademik çalışmalarla konuya daha fazla katkıda bulunulabilir.

Sempozyum tamamen dini veya hukuki bir nitelikte olmadığından bu çalışmada yalnız bir dil kullanmaya özen gösterdiğimizizi de burada belirtmek isteriz.

I. İslam'a Göre "Çevre" Kavramının Çerçevesi

Günümüzdeki "çevre" kavramı ışığında İslam'daki çevre konusuna baktığımızda İslam'da "çevre"nin, insanın yaşamında herhangi bir şekilde ilişki içinde olduğu ve karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu her şeyi kapsadığını söyleyebiliriz. İnsan, içinde yaşadığı coğrafya, birlikte hayat sürdüğü insanlar ve aynı coğrafyayı paylaştığı tüm canlılarla uzaktan veya yakından bir ilişki içerisinde olduğuna göre, yakından uzağa tüm coğrafyalar, insanlar ve canlılar onun açısından çevre kapsamında kabul edilebilir.

Dolayısıyla Müslüman için "çevre"; mekanlardan evvela evi ve çevresi, mahallesi, sonra köy, ilçe veya şehri, sonra dağları, ovaları, denizleri ve nehirleriyle ülkesi ve nihayetinde havası, ozonu, okyanusları ve kıtalarıyla tüm dünya, hatta uzaydan erişebildiği her yer; insanlardan önce kendisi ve ailesi, sonra akraba ve komşuları, sonra aynı şehir, ülke ve gezegeni paylaştığı hemşerileri, vatandaşlar ve tüm insanlar; diğer canlılardan ise yerkürede yaşayan tüm bitki ve hayvanlar girer. Müslümanın anılan şeylerle ilişki ve sorumluluğu uzaktan yakına doğru artış gösterir.

Dolayısıyla "İslam ve Çevre" derken ve İslam'ın bu konudaki kurallarını ele alırken de müslümanın tüm hayatını kapsayan ve bütün davranışlarını ilgilendiren bir olgudan bahsediyoruz. Çünkü müslüman sınırsız bir özgürlüğe sahip değildir. Onun özgürlüğü, "kendisine ve çevresine zarar verdiği" veya "kendi haklarını ve çevredekilerin hakkını ihlal ettiği" yerde biter. Başkalarının hakkına geçtiği anda karşısına "kul hakkı" adı verilen "İslam'ın kırmızı çizgisi" çıkar ve onu bundan engeller. Kul hakkı ise Allah'ın (c.c.) affetmeyip hak sahiplerine havale ettiği hassas bir konudur.

İslam'da çevre kavramı buraya kadar anlattıklarımızdan da kapsamlıdır. Çünkü İslam'a göre insanın, çevreden önce kendisine karşı da sorumluluğu vardır ve onda da mutlak özgürlüğü yoktur. Çünkü o kendisi dâhil hiçbir şeyin mutlak sahibi değildir. Bedeni, ruhu, kalbi, aklı ve malı-mülküyle sahip olduğu her şey kendisine emanettir ve bunlardaki tasarrufları da İslam'ın getirdiği belli kurallara tabidir. Dolayısıyla, kendi ruhu, bedeni ve öz malı da çevre kapsamında olup İslam'ın çevreye dair hükümleri onu da içerir. Bu açıdan İslam'daki "çevre"

algısının diğer çevre algılarından daha geniş ve kapsamlı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

İslam'ın korumayı hedeflediği beş esasî İslam hukukçuları *din, can, akıl, nesil/soy ve mal* şeklinde sıralamışlardır. Yani devlet ve her bir şahıs kendisine veya başkasına ait bu değerleri korumakla yükümlüdür. İslam'ın emir, tavsiye ve yasaklarla ortaya koyduğu ahlaki ve hukuki kural ve hükümlerle insanların dini, canı, akli, soyu/namus ve malı tehlikelere karşı korumak hedeflenmiştir.

Bunlar arasında bizatihi “çevre”nin anılmaması İslam'ın çevreye önem vermediği ve onu koruma gibi bir çabasının olmadığı anlamına gelmez. Çünkü İslam hukukçuları her şeyi daha çok insan merkezli düşünmüşler, dolayısıyla yukarıdaki beş şeyi anmakla yetinmişlerdir.

Fakat, İslam hukukçularının zarar ve onu önlemeye/gidermeye yönelik fıkıh kuralları için zikrettikleri örneklerde görüleceği gibi, İslam Hukukunda korunmaya çalışılan şeyler arasında bugünkü anlamda “çevre”nin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü her bir çevre ögesi mutlaka yukarıdaki beş esastan birinin kapsamında yer alır. Hatta bu noktada, yukarıda verdiğimiz İslam'ın çevreye çizdiği çerçeve ışığında bakılacak olursa, İslam'ın korumayı hedeflediği tek şeyin “çevre” olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaldı ki, İslam bilim adamlarının ifade ettikleri gibi “Kullanılan kelimeler farklı olsa da önemli olan manadır.” Veya başka bir deyişle “Literatür için seçilen kelime hususunda tartışmak anlamsızdır (önemli olan mana birliğidir)” (لا مُشَاخَّةٌ) (في الاصطلاح). Yani literatürlerin belli kelimelerle ifade edilme şartı yoktur.

İslam'ın böylesine geniş perspektifli bir çevre algısı varken sırf bu terimi kullanmadığından dolayı onun çevreye önem vermediği veya ona dair bir sözünün bulunmadığını söylemek ona büyük haksızlık ve büyük bir hata olacaktır.

II. Çevre Konularına Esas Teşkil Edecek İslam Hukuk Kaideleri

Bu bölümde modern çevrecilik alanında yer alan konulara dair kural niteliği taşıyan bazı İslam Hukuk kuralları zikredilecektir. Her bir kural Arapçası ve Mecelle'deki¹ madde numarasıyla zikredilecek, kaideye dair bazı bilgiler

¹ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye veya kısaca Mecelle, 1868-1878 yılları arasında Divan-ı Ahkam-ı Adliyye nazırı Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından derlenen İslami özel hukuk (medeni hukuk) kuralları kodeksidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılında şer'î mahkemelerde hukuki dayanak olarak kullanılmıştır. Bir giriş, 16 bölüm, 73 bab ve 1851 maddeden oluşan Mecelle, kendi çağında 13 yüzyıllık İslami fıkıh geleneği üzerinde inşa edildiği halde, maddeler halinde düzenlenmiş analitik ve pozitif bir hukuk sistemi oluşturma çabasıdır. Bkz. Erdem, Sami, *Türkçe'de Mecelle Literatürü*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, sayı: V, 2005, s. 674, 675; Aydın, Mehmet Akif, *Mecelle'nin Hazırlanışı*, (Osmanlı Araştırmaları, IX), s. 31; www.wikipedia.org/wiki/Mecelle.

verildikten sonra klasik İslam Hukuku kaynaklarında yer alan örnekleri zikredilecektir. Ardından kaideyi günümüze uyarlama maksadıyla modern çevrecilik konularından örnekler verilmeye çalışılacaktır.

Sözkonusu kaideler üç grup halinde sunulacaktır; bunların dokuzu zarar ve onun izalesi/önlenmesi, dördü zaruret, üçü ise başka farklı konulardadır.

A. Zarar ve İzalesine Dair Kaideler

İslam her türlü zulüm ve haksızlığı yasaklamıştır. Bir kudsî hadiste yüce Allah “*Ey kullarım, ben zulmü kendime yasak kıldım. Onu aranızda da yasakladım. Öyleyse birbirinize zulmetmeyin*” buyurur.²

Hükümleri “*menfaati celp, zararı def*” yani, “insanın din ve dünyasının faydasına olan şeyleri sağlama ve zararına olan şeyleri engelleme” esası üzerine kurulu olan ve insanın hayatını, sağlığını, aklını ve neslini korumayı hedefleyen İslam, onun ister kendisine ister başkasına zarar vermesine izin vermez.

Dolayısıyla İslamî hükümlerin büyük çoğunluğunun zarar ve zulümle savaş, fayda ve adaleti yayma üzerine kurulu olduğunu söyleyebiliriz. İslam, zarar ve zulmün tüm aşamalarıyla savaşır; onların yapılmasını yasaklayarak meydana gelmesinin önüne geçmeye çalışır. Meydana geldikten sonra giderilmesi ve telafi edilmesini emrederek ortadan kaldırılmasını sağlamaya çalışır. Bu konularda birtakım detaylar zikreder, kayıt ve kurallar getirir. Zarar ile yarar arasında veya farklı derecedeki yarar ve zarar arasında çelişki söz konusu olduğunda aralarında yapılacak tercihin kurallarını koyar. Şimdi bu kaideleri, zarar konusunda bir resim ortaya koyacak şekilde sırayla incelemeye çalışacağız.

1. Kaide. İslam’da Zarar Vermek de Zarara Zararla Karşılı Vermek de Yoktur “لا ضرر ولا ضرار” (Mecelle: 19. Madde)

Yani, İslam’da başkalarına zarar vermek de verilen bir zarara zararla mukabelede bulunmak da (veya başka bir ifadeyle: kişilerinin birbirlerine karşılıklı zarar vermeleri de) yoktur. Bu, İslam hukukunda yasaklanan, İslam ahlakına yakışmayan bir harekettir.

İslam hukukçularının en önemli kaideler arasında zikrettikleri ve fikhin (ibadet konularını da içine alan genel İslam hukuku bilimi) muhtelif alanlarında uyguladıkları kaidenin sözleri harfiyen, Hz. Peygamber (s.a.v)’in bir hadisinden alınmıştır.³

² Müslim, “*Birr ve Sıla*”, 2577; İbn Hibban, “*Rekaik*”, 619; Bezzar, *el-Müsneid*, no: 4053.

³ Malik, *el-Muvatta*’, IV/1078; Hakim, *el-Müstedrek*, II/66; İbn Mâce, “*el-Ahkam*”, 2340.

Kaidedeki zarar (ضَرَر) kelimesi zarar vermek manasına gelir.

Kaideye göre her türlü zarar, her türlü zulüm ve hak ihlali, her türlü tecavüz ve gasp yasaktır. İnsanlara, hayvanlara, bitkilere yapılan her türlü zarar, bunların hayatlarını devam ettirmelerinin önemli unsurlarından olan hava, su, toprak vs.ye yönelik her türlü tahrip ve zarar da bu kaide kapsamındadır.

Dolayısıyla insanların canına, malına, aklına, ırzına yönelik her türlü tecavüz haramdır, yasaktır.⁴ Günümüzdeki geliştirilmiş modern çeşitleriyle her türlü tecavüz, soygun, gasp ve hak ihlalleri de bu kaide gereğince İslam hukukunda yasaktır.

Sigara, içki, uyuşturucu maddeler gibi insan sağlığına zarar veren her türlü maddeyi kullanmak İslam'da yasaktır. Mesela sigara içerken etrafındakileri onun dumanı ve kokusuyla rahatsız etmek de bu kaide gereği yasaktır.

Gıda ve ilaç üreticilerinin zorunlu olmaksızın ürünlerinde insan bedenine ve psikolojisine zarar verici maddeler kullanmaları, hayvan yemi veya ilacı üreten, bitki ilacı üreten firmaların onlara zarar verecek ve yapılarını bozacak nitelikte ürünler üretmeleri de bu kapsamdadır.

İnsanın işitme sistemini olumsuz etkileyen, işinde performansını düşüren, öğrenme gücünü azaltan, insanlarda görülen stresin en büyük nedenlerinden olan “gürültü kirliliği”⁵ de bu kural kapsamındadır. Bu yüzden araçların gereksiz yere korna çalmaları, komşuların yüksek ses ve gürültüyle birbirlerini rahatsız etmeleri, eğlence ve düğünlerde yüksek sesle müzik çalınması İslam'da yasak olup bir sonraki kural gereği, bunların engellenmesi için yasal düzenlemeler yapılmalı, rahatsız edenlere cezai müeyyideler uygulanabilmelidir.

Yaşamakta olduğumuz şehir, mahalle ve sokaklarda görüntü kirliliğine yol açacak, araçların seyrini engelleyecek veya kazalara neden olabilecek her türlü yapı ve inşaat da bu kaide kapsamındadır. Bu yüzden küçük bir taş dahi olsa yoldan almak Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadisinde “sadaka”, yani Allah'ın (c.c.) mükafat vaat ettiği güzel hareket olarak nitelenmiştir.⁶ Bazen çok basit şeylerden büyük kazalar olabilmektedir. Örneğin, normal hızda giden bir motosikletli küçük bir taşa denk geldiğinde dengesini yitirebilir ve o anda oradan geçmekte olan bir aracın altına girip ölebilir. Bu tür kazalara az da olsa rastlanabilmektedir.

⁴ Şatıbî, *el-Muvafakat*, Dar-ı İbn Affân, Kahire 1997, III/184, 185.

⁵ tr.wikipedia.org “Gürültü Kirliliği” mad.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, hadis no: 8183; Nesâî, *Eyman*, 16; İbn Huzeyme, “*el-İmame fi's-Salat*”, 1493; İbn Hibban, “*Zekat*” 3381. Ebû Hureyre (r.a.)'tan rivayet edilmiştir.

Çevreyi temiz tuttuğumuzda bu tür muhtemel zararlardan korunduğumuz gibi huzur veren tertemiz bir çevre nimetine de kavuşmuş oluruz. Kirli ve dağınık bir çevrenin insan psikolojisine dahi olumsuz etkileri vardır. Psikologların ve eğitimcilerin verimli ders çalışmada düzenli bir oda, masa ve çevrenin şart olduğu üzerinde ısrarla durmaları elbette boşuna değildir.

Hayvanlara zarar ve eziyet de bu kaide kapsamındadır. Hz. Peygamber bir kadının cehennemde azap görme sebebini bir kediyi aç-susuz bırakıp eziyet etmesini göstermiştir.⁷

Aşırı zararlıları dışında hayvanların sağlıklarına zarar veren ve nesillerinin devamını engelleyen itlaf ve zamansız avcılık gibi her türlü faaliyet de bu kaide gereği yasak olmalıdır. İnsanlardan uzakta yaşayan ve onlara zarar vermeleri söz konusu olmayan hayvanlara hiçbir zarar verilemez, nesillerini yok etmeye sebep olacak bir faaliyete girilemez. Bunları gereksiz yere öldürmek yasaktır.

Fakat, “*O Allah yeryüzündeki her şeyi sizin için yaratmıştır*”⁸, “*Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık ... onları yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.*”⁹ ve benzeri ayetlerine dayanan “her şeyin insan için yaratıldığı ve onun hizmetine verildiği”ne ilişkin genel İslam kuralı gereğince bu hayvanlar kesilip etleri yenilebilir.

Ancak onda da merhameti elden bırakmamak ve mümkün oranda hayvana eziyet etmemek esastır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) hayvanları kesmeden önce bıçağı keskinletmek gibi bunu en kolay hale getirecek işlemler yapılmasını emretmiştir.¹⁰ Bu yüzden günümüzde mezbahaneler ile Kurban bayramlarındaki kesim yerleri sıkı denetime tabi tutulmalı ve bu hususlara uymayanlar İslam hukukunda tazir adı verilen kanun koyucuya veya hakime bırakılmış cezalarla cezalandırılabilir.

İnsanları rahatsız eden, zarar veren, hatta hastalık mikropları taşıyabilen haşeratla mücadele; zehirleyerek öldürme tehlikesi bulunan yılan, akrep gibi hayvanları öldürme ve yok etme; insanları korkutan, saldıran, kuduz olma ihtimali bulunan köpekleri –zararından korunmak için başka yol bulunamazsa- öldürmek ve yok etmek de bu kaide dışındadır. Çünkü insanın menfaati hayvanınkinden önceliklidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) bazı hayvanları öldürmeye izin

⁷ Buhari, *Müskah*, 10, Müslim, *Küf*, 9.

⁸ Bakara: 29.

⁹ İsrâ: 70.

¹⁰ Müslim, *Sayd ve Zebaih*, 57; *Ebu Davud*, *Dahâyâ*, 12; *Tirmizî*, *Diyat*, 14; İbn Mâce, *Zebaih*, 3.

vermiş ve gerekçesini onların “fasık olmaları” yani insanlara eziyet etmeleri ile açıklamıştır.¹¹

Hem insanların hem hayvanların önemli besin kaynağı olan bitkilere yönelik, geçici maddi kazançlar elde etmek için yapılan onların türlerini yok edici, yapılarını bozucu her türlü faaliyet bozgunculuk ve ifsad olup İslam hukukunda yasaktır.

İnsanların, hayvanların ve bitkilerin yaşamalarında zorunlu olan hava, su ve toprağa yönelik her türlü zarar ve tahrip de bu kaide gereğince yasak olup gerektiğinde failer uygun cezalarla cezalandırılmalıdırlar.

Çağımızda teknolojinin ilerlemesiyle birlikte tarım, hayvancılık, sanayi ve başka alanlarda üretim artmış, bunlardan elde edilen kâr yüzlere, binlere katlanmıştır. Maddi menfaatten başkasını görmeyen gözü dönmüş devlet ve insanlar insana, hayvana, bitki, hava, su, toprak vs.ye verdiği zararlara aldırmaşızın bu faaliyetlerini hızla devam ettirmektedirler. Oysa İslam’a göre maddi geliri ne olursa olsun yerküreye ve sakinlerine zarar verecek her türlü üretim ve faaliyet yasaktır, tasvip edilemez.

Her türlü zararı yasaklayan bu kaideye göre, hak arayışı için yapılan gösteri ve yürüyüşlerde hiçbir sebep ve gerekçeyle kimsenin malına ve canına zarar verilemez, çevrede tahripler yapılamaz. Bu tür eylemler, -günümüzde çevre kapsamında gündeme getirilmese de- bariz çevre ihlalleridir. Çünkü zararı kesin ve şahsidir. Birazdan gelecek, “zararın izale edilmesi gerektiği” kaidesine (3. kaide) göre bu tür zararlara göz ardı edilemez; yapana ödetirilerek telafisi ve izalesi yoluna gidilir.

Bu kaidenin birinci cümlesinin açıklaması biterken son olarak şunu da kaydedelim ki, kaideyi açıklarken kullandığımız “yasak” ifadesinden kastımız İslam’ın bunu tasvip etmediğidir. Fakat, yasağın derecesi ve günahın büyüklüğü bakımından her bir zarar diğerinden farklıdır. Bu, çevreye verilen zararın derecesine göre değişir. Dolayısıyla, bunlardan faaliyeti yasak olanlar ancak, zararı hissedilir derecede çok olan, kâr-zarar karşılaştırması yapıldığında zararı ağır basan faaliyetlerdir. Yoksa en basit bir zarardan dolayı bunların yasak olduğu söylenemez.

Kaidenin ikinci cümlesi olan “İslam’da başkalarına zararlar karşılık vermek de yoktur” cümlesine gelince; her ne kadar buradaki “ضَرَارٌ” kelimesini kimi İslam hukukçuları ilk cümledeki “zarar” kelimesiyle tamamen aynı mânâda alıp bu cümlelerin ilk cümleyi destekleyici (tekid) ve pekiştirici mahiyette olduğunu

¹¹ Buhârî, *Bed’u'l-Vahy*, 16, Müslim, *Hacc*, 71.

söylese de, çoğu fakihler “*Tesis te’kide tercih edilir*”¹² kaidesi uyarınca, ikinci cümlelerin öncekinden farklı, yeni bir mânâ ifâde eden bir cümle olmasının daha uygun olacağını tercih etmiş ve kaideyi bizim verdiğimiz mânâda açıklayıp o yönde örnekler vermişlerdir.¹³

Elbette İslam’ın işlenen suçlara getirdiği kısas, had, tazir ve benzeri cezalar bu kaidenin kapsamı dışındadır.¹⁴ Çünkü bunlar suçların önüne geçmek, olmadan engellemek için konmuş caydırıcı cezalardır.¹⁵ Bu maksatla konulan “ceza” elbette “zarara zararla mukabelede bulunmak” ile nitelenemez. Dolayısıyla bunlar bir sonraki “*zarar mümkün oranda baştan engellenir*” kaidesi kapsamındadır.

Kaldı ki, bu cezaları devlet uygular ve insanların ferdî olarak uygulaması sözkonusu olamaz. İnsanlar yapılan zarara ve işlenen suça ferdi olarak karşılık verdikleri ve intikam almaya çalıştıklarında, işte ona “*zararla karşılık verme*” denir.

Kaidenin ikinci cümlesini destekler mahiyetteki Mecellenin 921 numaralı bir maddesindeki, “Mazlum olanın başkasına zulm etmeye hakkı yoktur” kuralında yer alan “başkası” ifadesi genel olup zâlimi de kapsar. Zulme uğrayan kimse ondan en kısa yoldan ve zarar görmeden kurtulmaya çalışabilir, zulme uğramamak için önceden tedbir alabilir, zulmünden kaçabilir, hakkını almak için mahkemeye başvurabilir, başka zalimleri benzer zulümlerden caydıracak eylemlerde bulunabilir. Fakat asla zarara zararla mukabelede bulunamaz, zulme aynısıyla veya benzeri bir zulümle karşılık veremez.¹⁶

Bu kaideye göre de komşulardan, rakiplerden, iş ortaklarından, meslektaşlardan herbirinin diğerinin yaptığı zarara aynısıyla veya benzeriyle karşılık vermesi, bu yolda tahrip ve yıkıma teşebbüs etmesi caiz değildir. Köylülerin birbirlerinin hayvan ve arazilerine zarar vermeleri, köylerde ve binalarda komşuların birbirlerinden intikam almaları, şirketlerin piyasada yer edinebilmek ve daha çok kazanabilmek için birbirlerine yaptıkları akla hayale gelmez entrika, intikam ve oyunların hepsi bu kapsamda olup İslam hukukunda yasaktır. Birazdan gelecek, “zararın izale edilmesi gerektiği” kaidesi (3. kaide) gereğince her biri diğerine açtığı zararı ödemek zorundadır.

¹² Yani, bir kelime veya cümlelerin kendisinden öncekinden farklı yeni bir mânâ ifâde etme veya öncekini pekiştirme ihtimali olduğunda bunlardan birincisi tercih edilir.

¹³ Zerkâ, a.g.e. s. 165.

¹⁴ Emir Padişah, *Teysiru’t-Tahrir*, Beyrut Dâru’l-fikr, I/202.

¹⁵ Zerkâ, a.g.e. s. 165.

¹⁶ Zekrâ, a.g.e. s. 176; Zühayli, Muhammed, *el-Mezahibu’l-Fıkhiyye ve Tatbikatuha fi’l-mezahibi’l-erbaa*, Dâru’l-fikr, Şam 2006, I/510.

2. Kaide: Zarar Mümkün Oranda Baştan Engellenir “الضرر يدفع بقدر الإمكان” (Mecelle: 31. Madde).

Yani, olması muhtemel zararın baştan önlenmesi gerekir. Mümkünse tamamen engellenir. Yoksa, mümkün olduğu oranda engellenmesine çalışılır, bu yolda bir takım vesilelere ve yöntemlere başvurulur. Kaide, gelecek zararın def'i için meşru her türlü yola ve vesileye başvurmanın vacip olduğunu ifade etmektedir.¹⁷

Zararı yasaklayan bir önceki kaideyi tamamlayıcı nitelikteki bu kaidenin delili düşmanlara karşı hazırlıklı olmayı emreden Enfal suresinin 60. ayetidir. Müslümanların güçlü olduklarını gören düşmanlar onlara saldırmak istediklerinde bir kez daha düşünecek, saldırmaya kolayca cesaret edemeyecekler, böylece daha az savaş, daha az ölüm ve yıkım olacaktır. Nitekim İslam'da cihad, kafirlerden gelebilecek zararları mümkün oranda önlemek için caydırıcı olarak konmuştur.¹⁸

Ayrıca İslam'da “koruma tedaviden önceliklidir”. (الحماية أولى من المعالجة)¹⁹ Zararı bekleyip olduktan sonra ortadan kaldırmaktansa baştan önlemek hem daha kolay, hem de zarar henüz gerçekleşmeden kaldırılmış olduğundan daha kârlıdır.

İslam'ın suçlara koymuş olduğu cezalar da -daha önce ifade edildiği gibi- kötülüklerin önüne geçme ve zararı baştan engelleme çabası olduğundan, bu kaide kapsamındadır.

Bu kaideye göre Müslümanların fertler, kurumlar ve devlet olarak içki ve uyuşturucu madde gibi zararlı maddelerle mücadele etmeleri, insanların bu belalara müptela olmamaları için çalışmaları gerekir. Devlet toplumu koruma

¹⁷ el-Ğazzi, *a.g.e.* I/256. Bu kaideye fıkıh kaideleri kitaplarında hem zararın baştan önlenmesine, hem de olduktan sonra giderilmesine dair örnekler zikredilmiştir. Bu, biraz da def kelimesinin her ikisini ifade etmesinden kaynaklanmıştır. Benzer bir durum sonraki kaide için de geçerlidir; zararın ortadan kaldırılmasını ifade eden o kaidede de zararın önlenmesi kabilinden örnekler bulmak mümkündür. Ancak biz, her bir kaidenin diğerinden farklı yeni bir şey ifade etmesi ve alanlarının netleşmesi için, bu kaidenin birinci kısımla, sonrakinin ise ikinci kısımla sınırlandırılmasını daha uygun gördük ve örnekleri bu şekilde vermeye çalıştık. Çünkü her ne kadar birbirlerine yakın olsalar da bu kaidedeki def kelimesi daha çok “engellemek, itmek, önlemek ve uzaklaştırmak” (Muhtar, Ahmed, *Mu'cemu'l-luğati'l-arabiyye el-muasira*, Alemü'l-kütüb, Lübnan 2008), sonraki kaidedeki izale ise var olanı kaldırmayı ifade eder. Nitekim Külliyyat sahibi “def” kelimesiyle –izale ile aynı mânâya gelen ve bir çok yerde onunla eş anlamda kullanılan- ref kelimesi arasındaki farkı şöyle açıklar: Def bir şey gelmeden, ref ise geldikten sonra gidermek/engellemektir (el-Kırımı, Ebu Beka el-Hanefi, *el-Külliyat*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, I/450).

Kaide ve örnekleri için bkz. Haydar, *a.g.e.* I/42; Zerkâ, *a.g.e.* s. 207; Zühayli, Muhammed, *a.g.e.* I/208; el-Ğazzi, *a.g.e.* I/256.

¹⁸ el-Ğazzi, Muhammed Sıdkı, *el-Veciz fi izahi kavaidi'l-fikhi el-külliyye*, Risale yay. Beyrut 1996, I/256.

¹⁹ Zühayli, *Vehbe, el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuh*, Dâru'l-fikr, I/239;

görevi gereğince bu yolda her imkanını seferber etmeli, örneğin insanların bunlara kolayca ulaşmalarını engellemek için bu maddelerin üretimini ve ticaretini engellemeli, bunun için gerekli kanunları yapmalıdır. Hatta devlet devasa harcamaları göze alarak mesela caydırıcı reklamlar yapabilir, zararlı maddeleri ihbar edenlere ödüller koyabilir. Her bir Müslüman da tüm insanlara karşı sorumluluk bilinciyle hareket ederek bu konuda devlete yardım etmeli, örneğin bu tür zararlı maddelerin üretildiğine, yetiştirildiğine veya ticaretinin yapıldığına dair bir bilgi edindiğinde hiç tereddüt etmeden gerekli makamlara haber vermeli, suçlular en yakınları da olsa ihbar etmelidir.

Yine devlet, çevreye zarar verebilecek her türlü projeye, üretime, faaliyete baştan kırmızı ışık yakmalı, bunlara ruhsat vermemeli, rüşvet gibi yasakları delme yöntemlerine karşı da sert tedbirler almalıdır. Dolayısıyla insanlar bu tür teşebbüslerde bulunmayı akıllarından bile geçirememelidirler.

3. Kaide: Zarar Ortadan Kaldırılır/Kaldırılması Gerekir. “الضرر يزال” (Mecelle: 20. Madde).

Yani, yapılan bir zararın sahibine ödenmesi, telafi edilmesi, etkisinin silinmesi ve devam ediyorsa bir an evvel ortadan kaldırılması gerekir. Çünkü zarar zulümdür, ihanettir. Yapmak yasak olduğu gibi yapmaya devam etmek, edilmesine izin vermek ve onaylamak da haram ve yasaktır.²⁰

Kaidedeki “kaldırılır” cümlesi “kaldırılması şarttır, gerekir” mânâsındadır.²¹ Çünkü fakihlerin “şöyle yapılır, edilir” türünden haber cümleleri, “yapılması vaciptir, gerekir” mânâsında hüküm cümleleridir.²²

Mirdavi (ö. 885), fikhın “zararı def ve faydayı celp” olmak üzere iki temel gayesinden hareketle, birinci kısmı oluşturması sebebiyle bu kaideyi -tamamlayıcı kaidelerle birlikte- fikhın yarısı saymıştır.²³

Bu kaide 1. kaideyi tamamlayıcı mahiyette olup ikisi birlikte bütünlük oluşturmaktadırlar.²⁴ O, zararı baştan yasaklarken, bu yapılan veya var olan zararı ortadan kaldırmanın gerekliliğini ifade etmektedir.

Fakihlerin bu kaideye getirdikleri örneklerden bazıları şunlardır; satıcının sözüyle aldatarak sattığı kimse uğramış olduğu zararı telafi etmek için alış-verişi

²⁰ Haydar, *Dürerü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, Terc: Fehmi Hüseyini, Daru'l-Cil, Beyrut 1991, I/37.

²¹ Merdâvî, *et-Tahrîr Şerhu't-Tahbîr*, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 2000, VIII/3846.

²² Zerkâ, *a.g.e.* s. 179

²³ Merdâvî, *a.g.e.* VIII/3846.

²⁴ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1990, I/84; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Halebi yay. Kahire, s. 85.

feshedebilir, bizatihi gördüğü zararı satıcıya ödettirebilir.²⁵ Satın aldıktan sonra kusuru ortaya çıkan malı, alıcı, zararı gidermek için geri verme hakkına sahiptir. Kişi malına veya canına saldıran kimseyi püskürtmek ve engellemek için saldırı sayılabilecek hareketler yapabilir. Birinin malını telef eden kimse onu tazmin etmek zorundadır²⁶. Dikilen ağaç iyice büyüyüp dalları komşunun arazisine sarktığında dalların kesilerek veya bağlanıp bedene veya içeri çekilerek bu zararın giderilmesi gerekir.²⁷ Bir kimse yaptığı binayla komşusunun evini odasında kitap okuyamayacak kadar karanlığa boğarsa binayı buna sebep olmayacak şekilde bina etmesi emredilir.²⁸ Bir kimse birinin arılarının bahçesindeki meyvelerden Yediğinden Şikayetçi Olursa, Arı Sahibinin Arıyı Oradan Uzaklaştırmasına hükmedilir.²⁹ Bir kimse birinin malını bilerek veya bilmeyerek itlaf ederse onu tazmin ederek zararı giderir.³⁰

Bunlar daha çok küçük çapta veya şahsi zararları izaleye yönelik örneklerdir. Günümüzdeki bölgesel ve küresel ölçekteki çok daha büyük zararların izalesi ise daha önemli ve daha geçerlidir.

Bu kaideye göre mesela üretimi yapılan ve dünyanın dört bir tarafında satılan zararlı bir ürün satıştan kaldırılır, imha edilir.

Bu asla, İslam'da haram kılınan israf da değildir. Çünkü israf faydalı maddenin ve eşyanın boş yere veya gereğinden fazla harcanmasıdır. Zira boş yere harcanmayıp duran bir şeyden o kişi veya başkaları faydalanabilecektir. Ancak zararlı maddelerin varlığı yokluğundan kötüdür. Çünkü insanlara hayrı değil şerri, faydası değil zararı dokunur.

2. kaidede insan, hayvan, bitki, toprak, su vs.ye yönelik zararlara bazı örnekler zikretmiştik. Orada zararın yasak olduğuna dair zikredilen her örnek burada o zararın gereği şekilde ortadan kaldırılması gerektiğine örnek olarak zikredilebilir.

4. Kaide. Zarar Misliyle Ortadan Kaldırılmaz “الضرر لا يزال بمثله” (Mecelle: 25 Madde).

Bu kaide bir önceki kaideye getirilmiş kayıt mesabesinde. Buna göre zararın mümkünse başka zarara yol açmayan bir yolla giderilmesine çalışılır. Zarar kaçınılmaz ise onun baştaki zarardan daha büyük olmaması gerekir. Çünkü

²⁵ Zerkâ, a.g.e. s. 180.

²⁶ Sübki, *Taciüddin*, el-Eşbâh ve'n-Nezâir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut 1991, I/41.

²⁷ Haydar, I/37.

²⁸ Haydar, a.g.e. I/37.

²⁹ Haydar, a.g.e. I/37.

³⁰ Haydar, a.g.e. I/37.

bir zararın kaldırılıp yerine benzerinin getirilmesi boş uğraşı, daha zararlıının getirilmesi ise zararın artmasına yol açacağından, elbette daha kötü bir çabadır.

O durumda zararı ortadan kaldırmaya yönelik bir girişimde bulunulmayıp vaziyet olduğu gibi bırakılır.³¹ Mesela, açıklıktan ölmek üzere olan kimse kendisinden bu zararı def etmek için açıklıktan ölmek üzere olan başka birinin yiyeceğini zorla alamaz veya diri bir insanın bedenini yiyemez.³²

Yine muhtaç kimselerin nafakaları usul ve fûrularına, yani yukarı doğru akrabaları (anne, baba, dede, nine..) ile aşağıya doğru akrabalarına (çocuklar, torunlar..) ancak onlar zengin olduklarında takdir edilir. Fakir oldukları halde takdir edilecek olursa zarar misliyle izale edilmiş olur. Ebeveynin nafakası ise bundan istisna tutularak kazancı olduğu sürece onları yanlarına almak evlatların zorunlu bir görevi olarak görülmüştür.³³

Yine bir kimse meşru bir yolla bir arsaya sahip olup oraya ağaç diktikten veya bina yaptıktan sonra başka biri oraya hak kazanırsa; arsa ile arsa üzerine yapılan şeyden hangisi değerliyse orası kendisinin olur ve diğerine diğer malın değerini öder.³⁴ Burada da hem telefî önleme, hem de zararı en hafîfiyle savma çabası vardır.

Bu kaideye göre zararı tespit edilen bir fabrika veya işyeri daha çok zarara yol açacak ve çevreyi daha çok kirletecek bir yöntemle kaldırılamaz.

Filan meyve veya sebzeye zarar veren bir canlı tespit edildiğinde bunu giderecek yöntemlerden aynı derecede veya daha zararlı yöntemler değil zararsız veya daha az zararlı olanın tercih edilmesi gerekir.

Burada zararın derecesi, yani büyüklüğü ve küçüklüğü ya bizatihi kendisinin şiddetli veya hafif olmasına veya dokunduğu insan sayısının çokluğuna ve azlığına göredir. İşte bir sonraki kaidede zarar derecesinin ilk türünün, ardından gelen kaidede ise ikinci türünün kaidesi zikredilecektir.

³¹ Zerkâ, *a.g.e.* s. 195.

³² Haydar, *a.g.e.* I/40; Zerkâ, *a.g.e.* s. 196.

³³ Zerkâ, *a.g.e.* s. 199.

³⁴ Zerkâ, *a.g.e.* s. 199.

5. Kaide: Şiddetli Zarar Daha Hafif Zararla Def Edilir. “الضرر الأشد “يزال بالضرر الأخف” (Mecelle: 27. Madde).

Yani bir zarar başka bir zarar ile def edilmek zorunda kaldığında ikincisinin daha hafif olması gerekir.

Buna göre esirler fidye verilerek para karşılığında kurtarılırlar. Bir tavuk inci yuttuğunda tavuk sahibi inci parasını ödeyip tavuğunu götürmez, bilakis inci sahibi tavuk parasını ödeyip tavuğu alır ve incisini kurtarır.³⁵

Bu kaideye göre günümüzde zararlı maddeler imha edilirken benzer bir zarara yol açacak yöntemlere başvurulamaz. Zararlı bir hayvan türü yok edilirken aynı derecede başka zararlar ortaya çıkaracak her yöntem yasak olup, daha pahalı da olsa zararsız veya zararı daha az başka yol ve yöntemlere başvurulması gerekir. Yol açacağı zarar mutlaka daha az olmalıdır. Örneğin, etrafa zarar veren veya gittikçe tehlikesi artan bir nükleer santral, ancak zararsız veya zararı daha az bir yöntemle imha edilip devre dışı bırakılabilir.

6.Kaide: Genel Bir Zararı Def İçin Özel Zarara Katlanılır. “يَتَحَمَّلُ” الضَّرْرُ الْخَاصُّ لِدْفَعِ ضَرَرِ عَامٍ” (Mecelle: 26. Madde).

Bu da zararın daha azıyla def'i hususunda, “zararın çokluğu”nun dokunduğu kimselerin çok veya az olmasına göre olduğunu belirten kaidedir. Şüphesiz sınırlı sayıda kişinin geniş kitlelere zararı sözkonusu olduğunda, bunu gidermek o sınırlı sayıda kişinin zararına yol açacak olsa bile, geniş kitlelerin maslahatı göz önünde bulundurularak o zarar ortadan kaldırılır.

Fakihlerin buna getirdikleri örneklerden bazıları şunlardır: Yola sarkan ve oradan geçenler için tehlike arz etmeye başlayan duvarın, sahibinin zararına da olsa yıkılması gerekir. Yine halkın sağlıksız bir din ve sağlık hizmeti almasının önüne geçmek için dalkavuk müftü fetva vermekten, bilgisiz doktor doktorluk yapmaktan engellenir. Normal şartlarda caiz değilken satıcılar gıda maddelerini aşırı yüksek fiyata sattıklarında, halkın zarar görmesini engellemek için, satıcıların zararına da olsa fiyat sınırlaması getirilmesi caiz, fiyat yükselişi aşırı olduğunda ise bu vaciptir.³⁶

Caddeye sarkan ve insanların geçişini engelleyen alçak balkon, saçak ve zararlı su kanalının kaldırılması gerekir.³⁷

Bu ve benzeri hüküm ve fetva örneklerine dayanarak günümüzde insana ve çevreye zararlı her türlü gıda, ilaç vs. üretimine ve her türlü faaliyete rahatlıkla

³⁵ Haydar, *a.g.e.* I/41.

³⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I/75.

³⁷ Zühayli, Muhammed, *a.g.e.* I/235.

engellemeler getirilebilir. Belli bir kesimin bu engellemelerden maddi zarar görmesinin önemi yoktur.

7. Kaide: İki Zarardan En Hafifi Tercih Edilir. “يُخْتَارُ أَهْوَنُ الشَّرِّينَ” (Mecelle: 29. Madde).

Mecelle'nin 28. maddesi olarak yer alan “إذا تعارض مفسدتان روعي أعظمهما “ضرراً بارتكاب أخفهما” (İki zarar çatıştığında en hafifi yapılarak en büyüğünden korunmaya çalışılır/en büyüğü def edilmeye çalışılır) kaidesi de buna yakın bir kaidedir.

4. ve 5. kaidelerde mevcut zarar ile onu giderirken ortaya çıkacak başka zarar arasında tercih, bu kaidede ise henüz olmayan ama biri yapmak zorunda kalınan iki zarar arasında tercih konu edilmektedir.³⁸ Bununla birlikte her birinin örneğinin diğeri için de verildiği görülür.

Bu kaideye göre, yaşamakta olduğu ümit edilen yavrunun ölmüş annesinin karnı değilerek çıkarılır.³⁹

Yine bir kimse 3 metre yükseklikte bir yerden atlamadığı takdirde öldürülmekle tehdit edilirse kendini yere atmalıdır. Çünkü atladığında göreceği zarar daha azdır.⁴⁰ Fakat ölme ihtimali büyük olan onlarca metre yükseklikten atlaması istenirse atlamaz; çünkü burada ölmesi kesin olduğu gibi tehdit edenin tehdidini yerine getirmesi kesin değildir. Dolayısıyla ilkinin aksine burada iki şerden en hafifi atlamamasıdır.

İlaç sanayinde de kimi yan etkisi ve zararı çok olan ilaçlarda, ilacın yan etkisi ve zararıyla hastalığın zararı arasında mukayese yapılarak zararı az olan tercih edilmeli, ruhsat belgeleri düzenlerken de bunlar göz önünde bulundurularak karar vermelidir.

8. Kaide: Zararların Def'i Menfaatlerin Celbinden Önceliklidir “دَرْءُ الْمَقَاسِدِ أَوْلَىٰ مِنْ جَلْبِ الْمَنَافِعِ.” (Mecelle: 30. Madde).

Çünkü İslam şerri ve zararı def etmeye büyük önem verir. Yasakları emirlerden, haramları farz ve vaciplerden daha çok önemser.⁴¹

Dolayısıyla üretim ve ülke ekonomisine katkı gibi gerekçelerle önemli derecede zararı bulunan maddelerin üretimi yapılamaz.

³⁸ Zerkâ, a.g.e. s. 201.

³⁹ Zerkâ, a.g.e. s. 202 (*Dürrü'l-Muhtar'ın Cenaiz* bahsinden naklen).

⁴⁰ Zühayli, Muhammed, a.g.e I/227; *el-Mevsuatu'l-Fıkhıyye el-Kuveytiyye*, VI/109.

⁴¹ Zühayli, Muhammed, a.g.e I/238

Ülke ekonomisine katkı yapacak olsa dahi uyuşturucu ve içki gibi zararlı maddelerin üretimi ve ticareti yasak olmalıdır. Zararı kesin diğer maddeler de böyledir.⁴²

Birbirine bitişik ev, işyeri veya arazileri olan komşular, tamamen kendi mülklerinde de olsa birbirlerine zarar verecek tasarrufta bulunamaz, ek yapılar inşa edemezler.⁴³ İnsanların oturdukları ev ve binaların bulunduğu yer ve binalarda demircilik gibi binaya zarar verecek ve eskitecek, fırıncılık gibi çevreye koku ve duman yayarak insanları rahatsız edecek, büyük iş makinaları bulunan atölye gibi çevreye gürültü yapacak işyerlerinde bu mesleklerin icra edilmesi, bu meslek sahiplerini kârdan mahrum bırakacak olsa da, engellenir. Çünkü zararı def yararı celpten önceliklidir.⁴⁴ Ayrıca kişinin, komşularına zarar verecek yerlere çöp atması, onu rahatsız edecek yerlerde çöp poşeti veya bidonu bulundurması caiz değildir.⁴⁵ Bu durumlarda mağdur olan taraf komşusundan buna son vermesini isteyebilir, yapmadığında mahkemeye başvurabilir.⁴⁶

Benzer bir örnek olarak, bir kimsenin manifatura dükkanlarının ortasında bir dükkanda demircilik yapmasına, çevreye rahatsızlık verecek yemekhane ve fırın gibi işyerleri açmasına engel olunabilir.⁴⁷

Buna göre var olan tabii nimetleri korumak yeni tabii alanlar oluşturmaktan önde gelir. Mesela mevcut ormanların zarar görmesini ve yok olmasını önlemek yeni orman alanları oluşturmaktan önceliklidir. Halihazırda tarım yapılabilen alanları korumak, oralarda erozyonu önlemek yeni tarım alanları açmaktan önceliklidir. İnsanların güvenliğini sağlamak ve bu yolda tedbir almak onlara dinlenmeleri, eğlenmeleri için parklar ve eğlence merkezleri açmaktan önceliklidir. Devlet de bütçeden para ayırırken bu hususları göz önünde bulundurarak zararı def için daha çok para ayırmalıdır.

9. Kaide: Zararın Eskisi Yoktur “الضرر لا يكون قديماً” (Mecelle: 7. Madde).

Eski; başı bilinmeyen demektir. Mecelle'nin 6. kaidesine göre eskiden beri olan şey, meşru bir esasa dayanıyordur; zann-ı galiple meşru kabul edilip öylece bırakılır.⁴⁸

⁴² Zühayli, Muhammed, a.g.e I/239.

⁴³ Zerkâ, a.g.e. s. 205.

⁴⁴ Zerkâ, a.g.e. s. 205; Zühayli, Muhammed, a.g.e I/239.

⁴⁵ Zerkâ, a.g.e. s. 205; Zühayli, Muhammed, a.g.e I/239.

⁴⁶ Zühayli, Muhammed, a.g.e I/238.

⁴⁷ Zühayli, Muhammed, a.g.e I/239.

⁴⁸ Haydar, a.g.e. I/24.

Mecelle'nin bu 7. kaidesi ondan (6. kaide) istisna veya ona getirilen bir kayıt mesabesindedir. Zararın eskisi de yenisi gibidir ve onun gibi giderilmesi gerekir. Çünkü zararlı olanın meşru olmadığı kesindir. Zararlı olması onun meşru yolla konulmadığına delildir. Çünkü başkalarına zararın hiçbir meşruiyeti yoktur.⁴⁹

Örneğin birinin eskiden beri bir su veya lağım kanalı komşusunun evine akıyor ve duvarını aşındırıyor veya kuyunun suyunu kirletiyorsa komşusu ondan bunu kaldırmasını talep edebilir.⁵⁰

Aynı şekilde lağımı eskiden beri sokağa akmakta ise onun da meşruiyeti yoktur; ortadan kaldırılması gerekir.⁵¹

Yine bir kimsenin atık suyu veya lağımı eskiden beri herkesin su içtiği bir nehre akıyorsa eski olmasına bakılmaksızın onu kaldırması emredilir. Çünkü onun meşru olma imkanı yoktur. Zira hiç kimsenin halka zararlı olan böyle bir şeye izin verme yetkisi bulunmamaktadır.

Kaideyi bugüne uyarlayacak olursak; çevreye zararı olduğu, insanlara veya diğer canlılara zararlı olduğu tespit edilen herhangi bir fabrika, kanalizasyon, eskiden beri var olduğuna bakılmaksızın, zararı kesin olarak tespit edildikten sonra kaldırılır. Önceden beri var olması ona meşruiyet kazandırmaz.

B.Zaruretler Hakkındaki Kaideler

Konunun başında belirttiğimiz gibi İslam'a göre çevre insanı ilgilendiren, onu kuşatan her şeydir.

İslam'da zaruri hallere özel durum muamelesi yapılarak farklı hükümler verilmiştir. Bu durumlarda haramın işlenmesine dahi ruhsat ve izin vardır. Fakat herkesin hakkının korunmasını, hiçbir hakkın yerde kalmamasını amaçlayan İslam bu hallerde dahi tazmin gibi yollarla hakları korumaya çalışmıştır. Her şeye olduğu değer ve konumu vermeyi önemseyen İslam burada da zaruret hükümlerini sınırsızca kullanmanın önüne geçmek için ona birtakım ölçüler getirmiştir.

Burada biz konuyla ilgili tolпам 4 kaideyi ele alacağız.

10. Kaide: Zaruretler Haramları Mübah Kılar. “الضرورات تبيح المحظورات” (Mecelle: 21. Madde).

İslam hukukunda zaruretler (zaruriyyat) din ve dünyaya ait maslahatların yerine getirilebilmesi için korunması gereken, olmadığında hayatın alt üst olup

⁴⁹ Zerkâ, a.g.e. s. 101.

⁵⁰ Zerkâ, a.g.e. s. 102.

⁵¹ Haydar, a.g.e. I/24.

düzeninin bozulduğu değerlerdir. Bunlar sırayla din, nefis (can), akıl , nesil ve maldır⁵²

Buna göre uzun süre açlık çeken ve hayatı tehlikeye giren kimse normalde haram olan leşi yiyebilir. Lokma boğazında kalan ve boğazından geçirmek için içkiden başka bir sıvı bulamayan kimse içkiden yudumlayabilir.⁵³ Hasta, başka bir tedavi seçeneği bulunmadığında haram bir yiyecek veya içecek tedavi olabilir.⁵⁴

Buna göre başkasının malını itlafa zorlanan kimse onu itlaf edebilir. Alacaklısından alacağını alamayan kimse onun malını gördüğü yerde alabilir.⁵⁵

Ancak buradaki tehdit mülcü, yani zorlayıcı olmak zorundadır. Onun ölçüsü ise insanın canının veya bir organının yok olması endişesinin bulunmasıdır. Hastalığın artması veya iyileşmenin uzaması da bu kapsamda ele alınmıştır.⁵⁶

11. Kaide: Zaruretler Miktarınca Takdir Edilir (Mecelle: 22. Madde).

Bu, bir önceki kaidenin kaydı mesabesinde. Zira zaruret sebebine dayanan mübahlık hükmü mutlak bir mübahlık olmayıp zaruret miktarıyla sınırlıdır. Mesela aç kalan kimse haramdan doycak kadar değil ölmeyecek ve hayatını devam ettirecek kadar yiyebilir.⁵⁷ Doktor hastasının mahrem yerlerine bakmak zorunda kaldığında sadece tedavi için bakması gereken yerlerine bakabilir, diğer yerlerine bakamaz.⁵⁸

Buna göre ilaçlara, yan etkileri ve zararları bulunan maddelerden ancak ihtiyacı görece kadar konulmalıdır.

12. Kaide: Mecburiyet Başkasının Hakkını İptal Etmez. “الاضطرار لا يبطل حق الغير” (Mecelle: 33. Madde).

Yani kişi zaruret halinde dahi başkasının hakkını çiğneyemez. Zaruret hali ona bu hakkı tanımaz. Çünkü bu zaruret hali ona bazı şeyleri yapmayı helal kılsa da asla başkasının hakkını iptal etmeyi meşru kılamaz. Dolayısıyla zaruret hakkını

⁵² Baktır, Mustafa, “*Mekasidu’s-Seria*” mad. İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İFAV, İstanbul 2006, III/1212.

⁵³ Zerkeşi, *el-Mensur fi’l-kavaidi’l-fikhiyye*, II/317; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, I/73

⁵⁴ Hamevi, *Ğamzu Uyuni’l-el-Besair*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye Beyrut 1985, I/275.

⁵⁵ Zerkeşi, *el-Mensur fi’l-kavaidi’l-fikhiyye*, Kuveyt Evkaf Bakanlığı yay. 1985, II/317; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, I/73;

⁵⁶ Sıdkı, *a.g.e.* I/244; Baktır, “Zaruret” mad. İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, IV/2200.

⁵⁷ İbn Sübki, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, I/45; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, I/73; Baktır, “Zaruret” mad. İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, IV/2200.

⁵⁸ el-Ğazzi, *a.g.e.* I/239.

kullanırken başkasına açtığı zararı daha sonra tazmin ederek telafi etmek zorundadır.

Mesela zaruret halinde başkasının yiyeceğini yiyen veya kendisine saldıran bir hayvanı öldürerek etkisiz hale getiren kimse onları tazmin eder. Fakat hayvan saldırgan olup insanlar sahibinden onu bağlamasını istemişlerse o durumda tazmin etmez.⁵⁹

Batmakta olan kayıktan yükü hafifletmek için birinin malını denize atan kimse onu tazmin eder.⁶⁰

Birini öldürmeye zorlanan ve tehdit edilen kimse, kendi ölümünü göze alması pahasına da olsa, o kişinin canına kıyamaz.⁶¹ Aksi takdirde cezasını çeker.

Yine başkasının malını itlafa zorlanan kimsenin buna yetkisi yoktur. Yaptığı takdirde açtığı zararı ödemek zorundadır.⁶²

Zaruretle ilgili bu üç fıkıh kaidesini çevre korumasına uyarlayacak olursak; 10. kaideye göre insanın hayatı ve sağlığı için zorunlu olması durumlarında diğer varlıklara zarar vermede bir beis yoktur. Mesela zararlı hale geldiği kesinleştiğinde, zorunlu olarak, belli bir hayvan veya bitki türünün yok edilmeye çalışılmasında bir sakınca yoktur.

Uzak bir olasılık da olsa, örneğin belli bir arı türü belli metallerin etkisiyle insanlara saldırgan bir hale gelirse onun itlaf edilmesi helaldir, bunda hiçbir beis yoktur.

Fakat verdiğimiz örneklerde 11. ve 12. kaidelerin de göz önünde bulundurulması gerekir. Mesela 11. kaide uyarınca zaruret hükmüne sadece zaruret hali süresince ve zaruret miktarınca başvurulabilir. 12. kaide uyarınca da bunlar yapılırken başka insanlara veya insanların mallarına zarar verilemez, verilse de tazmin edilmesi gerekir.

Bununla birlikte belli bir hayvan veya bitkiyle mücadele zorunlu hale geldiğinde, itlaf sebebiyle tazmin gerekmemesi gerekir. Çünkü genel bir zorunluluk hali vardır ve daha önce geçen 6. kaide gereği genelin menfaati şahısların menfaatinden öndedir.

⁵⁹ el-Ğazzi, *a.g.e.* I/244.

⁶⁰ el-Ğazzi, *a.g.e.* I/244.

⁶¹ Baktır, "Zaruret" *mad. İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, IV/2200.

⁶² Zerkâ, *a.g.e.* s. 213.

13. Kaide: İhtiyaç Genel Olsun Özel Olsun Zaruret Yerine Konur “الحاجة تنزل منزلة الضرورة، عامة كانت أو خاصة” (Mecelle: 32. Madde).

İslam hukukunda ihtiyaçlar (Haciyyat); insanın dünyevî ve dinî vazifelerini yerine getirmesinin önündeki zorluk ve meşakkatin kalkması ve bunların kolay hale getirilmesi için ihtiyaç duyulan şeylerdir.⁶³

Zaruretler hakkındaki detay kaideleri burada da uygulayacak olursak, şu kaideleri burada da rahatlıkla söyleyebiliriz: “İhtiyaçlar miktarınca takdir edilir”. “İhtiyaçlara göre davranmak başkalarının hakkını iptal etmez.”

Bu kaideyi günümüze uyarlayacak olursak; bir yolun orman veya bağ-bahçeden geçmesi gerekip başka yer imkansız veya çok daha pahalı ise yolun oradan geçmesinde ve ağaçların kesilip, bağ bahçelerin tahrip edilmesinde bir beis yoktur. İslam burada kör bir çevrecilik yaparak insanları zor duruma düşürecek veya daha büyük zarar görmelerini sağlayacak hükümler koymaz. Fakat bunda dikkat edilecek husus, verilen izni ihtiyaç miktarıyla sınırlayan 11. kaide gereğince yolun ihtiyaçtan daha geniş yapılmamasıdır. İhtiyaç hallerinin başkalarının hakkını iptal edemeyeceği kaidesi (12. kaide) gereğince de bahçesinden geçirilen kişiye onun değerinin ödenmesi gerekir.

C.Diğer Kaideler

14. Kaide: Yöneticinin Halk Hakkındaki Tasarruflarında Maslahat Esastır “التصرف على الرعية منوط بالمصلحة” (Mecelle: 58. Madde).

Yani, halk kabul etsin veya etmesin, yöneticinin onlar hakkındaki uygulamalarının geçerli ve mahkemece bozulamaz olması, dini veya dünyevi birtakım faydaların bulunmasına bağlıdır. Fayda varsa uymaları ve uygulamaları gerekir, yoksa yöneticinin uygulaması reddedilir. Çünkü yöneticiye insanların faydalarına çalışmaları emredilmiş, bunu terk edene tehditte bulunulmuştur. Nitekim Allah Rasulü (s.a.v) “Kim bu ümmetin işlerinden bir işin başına geçip de onları iyiliğiyle kuşatmazsa cennetin kokusunu alamaz.”⁶⁴buyurmuştur.

Buna göre devlet yöneticisi veya tayin ettiği kimse hiçbir yakını bulunmayan ölünün katilini affedemez. Çünkü bu hak halkın olup devlet başkanı menfaatlerinde halkın vekilidir. Karşılıksız afta ise halkın veya ölenin yararına

⁶³ Baktır, “*Mekasidu’ş-Şeria*” mad. İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, III/1213.

⁶⁴ er-Razi , Ebû Kasım Temmam, hadis no: 1507, II/193; el-Asbahani , Ebû Nuaym, *Tarih-i Asbahani*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1990, I/180; Beyhaki, *Şuabu’l-İman*, Bombay 2003, no: 6979 IX/472; *Müsned-i Şihab el-Kuzai*, Müessesetü’r-Risale , Beyrut 1986, no: 804, II/21.

hiçbir şey yoktur. Onun tek yetkisi ise kısas uygulamak veya belli bir bedel karşılığında sulh yapmaktır.⁶⁵

Diğer devlet görevlileri, kadı (hakim), vakıf nazırı, veli ve vasi de devlet başkanı gibidir.

Örneğin kadı birine ihtiyacı olmaksızın devlet hazinesinden bir mal verir, kimsesiz çocuğun malını veya vakıf malını hibe ederse bunların hepsi geçersiz sayılır.⁶⁶

Vakıf nazırı vakıf malını çok ucuza kiraya veremez. Veli veya vasi çocuk adına onun zararına bir sulh yapamaz.⁶⁷

Bu kaideyi günümüzde çevre konularına uyarlayacak olursak; devlet başkanı, valin , hakim veya herhangi bir devlet görevlisinin halka, çevreye apaçık zarar verecek herhangi bir karar alma ve icraatta bulunma yetkisi yoktur. Bunu yaptığı takdirde diğer makamlarca uyarılabilmeli, mahkemeye verildiğinde mahkeme onların bu uygulamasını bozabilmeli, lehine karar verse bile temyiz mahkemesi veya üst mahkemelerden biri tarafından bu karar bozulabilmelidir.

15: Kaide. Alması Haram Olan Şeyi Vermek de Haramdır. “ما حرم أخذَه حرم إعطاؤه” (Mecelle: 34. Madde).

Yani hiç kimsenin alması veya faydalanması caiz olmayan şeyi karşılıksız veya bedel karşılığında başkasına vermek de caiz değildir, haramdır. Çünkü onu başkasına vermek onu harama çağırarak, haramı işlemeye yardım ve teşvik etmek demektir. Dolayısıyla bu kimse ona günahında ortak olmaktadır.⁶⁸ Yüce Allah ise “İyilik ve takvada yardımlaşın, günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın” buyurmuştur.⁶⁹

Buna göre rüşvet ve faizi almak haram olduğu gibi vermek de haramdır. Kahinin kahinlik yapması ve karşılığında para alması haram olduğu gibi ona gitmek ve para vermek de haramdır.⁷⁰

Bu kaideye göre günümüzde yemesi, içmesi, kullanması haram olan, insana, bitkilere, hayvanlara ve bir bütün çevreye zarar veren her maddenin üretilmesi, ithal edilmesi, satılması, ücretsiz dağıtılması, hediye edilmesi de haramdır.

⁶⁵ Zerkâ, a.g.e. s. 309.

⁶⁶ Haydar, a.g.e. II/57.

⁶⁷ Zerkâ, a.g.e. s. 310

⁶⁸ Zekeriyya el-Ensârî, *Esna'l-Metâlib*, Dâru'l-Kütübi'l-İslami Beyrut, I/569;

⁶⁹ Maide: 6.

⁷⁰ Hamevi, *Ğamzu Uyuni'l-besair*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I/449.

16. Kaide: Salt Tahmine İtibar Olunmaz “لا عبرة للتوهم” (Mecelle: 74. Madde).

Bu kaideye göre bir şeyin çevreye zarar verdiği ispat edilmedikçe helal ve kanuni sayılır. Çünkü “eşyada aslolan mübahlıktır”. Dolayısıyla salt tahminlere dayanarak bir şeyin zararlı olduğuna hükmedilemez, yasaklanamaz. Sadece, çevreye zararı kesin veya kuvvetle muhtemel olan şeylerin üretimi engellenebilir.

Sonuç

İslam’ın hukukun temelini oluşturan ve her zaman müracaat edilen bu kaideleriyle koyduğu tüm hükümlere bakıldığında onun insanların dünya ve ahret mutluluklarını hedeflediği, huzur ve emniyetlerini sağlamaya, menfaatlerini temin edip zararlardan korumaya çabaladığı açıkça görülür.

Bu kurallara bağlı kalındığında asayiş ve huzurun hâkim olduğu bir mahalle, şehir ve ülke ile temiz bir hava ve suya; bitki ve hayvan türlerinin muhafaza edilerek yüce Allah’ın koymuş olduğu müthiş ahenk ve dengenin korunduğunu bir yerküreye; barış, hoşgörü ve diğerkamlığın hakim olduğu bir dünyaya kavuşulabilecektir. Aksi takdirde din dâhil hiçbir dizginleyicisi bulunmayan bireysellik, ihtiras ve menfaatperestliğin hâkim olduğu günümüz insanı kanunlarını da bu yönde yapacak, bir bütün gezegenimizin yok olmasına bile onay verebilecektir.

ÇEVRE HUKUKLA DEĞİL AHLAKLA KORUNUR

*Doğan KARAOĞLAN**

Özet

İnsan, kendi fiillerinin karşılığı olarak karşılaştığı doğadaki bozulmayla her gün biraz daha fazlaca yüzleşmeye başladı. Doğanın kendisinden bağımsız, kendi ihtiyaçlarının sadece karşılanacağı, kullan at bir meta olmadığını, doğanın da kendisi gibi ihtiyaçlarının olduğunu, korunmasının yanında geliştirilmesinin de gerektiğini bu yüzleşme arttıkça tecrübe ederek yeni yeni öğreniyor.

İnsan ve doğa ilişkisi birbirinden bağımsız bir ilişki değil, iç içe bir birlikteliktir. Doğa olmadan yaşamın değil devamı, bizatihi kendisi mümkün değildir.

Doğada insan eliyle meydana gelen bozulma¹, insan hayatını her geçen gün biraz daha fazla tehdit etmektedir. Bunu hissetmeye başlayan insan doğanın korunması gereken bir değer olduğunu dillendirmeye başlamış ve bir takım girişimlerde bulunmuştur.

Doğanın korunması için ulusal ve uluslar arası yasal düzenlemeler, ilke ve kurallar konulmaya başlamıştır. Çevre hukuku diyebileceğimiz bu alan oldukça genç bir hukuk dalıdır.

Ne var ki hukuki düzenlemeler çevreyi korumaya yetmeyecektir. Bir fiilin hukuken bir anlam kazanabilmesi için icra edilmesi gerekir. Hukuk eylem icra

* Avukat, avdkaraoglan@outlook.com.

¹ Rûm Suresi/41.

edildikten sonra devreye girer ve kanunilik ilkesi gereği önceden belirlenen cezai yaptırımın uygulanması söz konusu olur. Cezai yaptırımların gelişim süreci ise cismen ezadan hürriyeti bağlayıcı cezaya, oradan da maddi (parasal) yaptırımlara doğru evrilmektedir. Bunun sonucu olarak çevrenin korunması için ahlaken donanımlı bireyler yetiştirilmedikçe, bir diğer deyişle çevrenin insanda ahlaki bir değer olarak yer etmesi sağlanmadıkça, hukukun öngördüğü yaptırımı göze alan ya da mevzuattaki boşluğu yakalayan, ya da an itibarıyla hukukun tesbit edemediği... insan çevreye zarar vermeye devam edecektir.

Bu bildiride çevre hakkındaki hukuki düzenlemelere eleştirel bir bakış ve alternatif bir çözüm önerisi olarak çevre ahlakının geliştirilmesi savunulmaktadır.

Giriş

Hukuk felsefesinde hukukun kaynağı tartışmaların kaynağı olmuştur. Pozitivizmi temsil eden Duguit'e göre hukuk kurallarının kaynağı toplumu meydana getiren insanların kolektif şuurudur. Bu şuura aykırı olarak konulan kurallar ölü doğacağından yürürlük şansı olmayacaktır. Kelsen'e göre de anayasa dahil tüm normlar geçerliliğini temel bir normdan alır. Temel normun geçerliliği ise siyaset, ahlak ve dine dayanır. Genel kabul gören görüşe göre; hukukun kaynağı, toplum vicdanı, halk şuru, ahlak, din gibi evrensel değerlerdir.

Günümüzde devletler tarafından konulan iç hukuk kuralları, uluslararası hukuk karşısında önemini giderek yitirmekte, devletin, uluslararası arenada ticari rekabet, saygınlık ve kabul edilebilirliği için uyması gereken uluslararası normlar, kurallar, kurullar ve standartlar dayatılmaktadır. İnsan hakları, hukukun üstünlüğü, demokrasi, temel hak ve özgürlükler müdahale aracı olarak kullanılabilen, uluslararası anlaşmaların, iç hukuktan üstün olduğu kabul edilmektedir.

Hukukun küreselleşmesi, ahlak kurallarının hukuk kuralları karşısındaki konumunu daha da geriletirken önemini ve önceliğini daha çok hissettirmeye başlamıştır. O kadar ki ahlak, hukuk normu oluşturulurken devreye girmek durumundadır. Ahlaktan yoksun bir hukuk kuralı ne denli hakkaniyet unsuru taşıyabilir? Depreme son derece dayanıklı, ısı yalıtımı mükemmel, dünya standartlarına uygun gökdelenler inşa edebiliyoruz ama komşunun hava ve güneş hakkını ihlal ettiğimizi bina bittikten sonra, hava ve güneşten yararlanmamanın ortaya çıkardığı sorunlar ve etkilerle hava ve güneş hakkını hatırlıyoruz.

Ahlak kurallarına aykırı davranılması durumunda toplumsal kınanabilirlik dışında bir yaptırımla karşılaşmayacağı, kişinin bu kınanabilirliği umursamaması durumunda ahlak kurallarının bir anlamı olmayacağı, bu sebeple hukuken yaptırımı bağlanmış bir kuralın daha etkili olacağı sürekli olarak ifade

edilmiştir. Oysa ahlak kurallarının kişiye bir yaptırım uygulamak gibi amacı zaten yoktur. Ahlak kurallarının asıl işlevi, gerçekleştirmek istediği erdemini, herhangi bir zorlama ve yaptırım olmaksızın kişi tarafından kendiliğinden benimsenmesi ve yaptırım tehdidi olmasa bile erdemli davranışın sergilenmesidir.

Yaptırımla gerçekleştirilmeye çalışılan toplumsal düzen, yaptırımın göze alınması veya hukuk kuralının ihlalinin tesbitinin mümkün olmaması durumunda, içselleştirilmemiş kişi tarafından kolaylıkla ihlal edilebilecektir.

Kırık Cam Teorisi (Broken Windows Theory)

ABD'li suç psikoloğu Philip Zimbardo 1969 yılında bir deney yapar. Zimbardo plakası sökülmüş iki arabadan birini suç oranlarının yüksek olduğu bir mahalleye, diğerini ise normal bir mahalleye bırakır. Gecekondu mahallesine bırakılan arabanın terk edildikten bir kaç saat sonra aküsü, ve radyatörü çalınır. 24 saat içerisinde aracın camları sökülür, döşemeleri yırtılır. Araba artık çocuk oyun alanı haline döner.

Diğer arabaya ise bir hafta kimse dokunmamıştır. Zimbardo, bu arabaya bir balyoz ile yaklaşır ve arabanın camını bir darbeye kırar. Camın kırılmasıyla birlikte zengin ve elitlerden oluşan mahalledeki araba da kısa sürede yağmalanır.²

Zimbardo, bu deneyden hareketle şu sonuca ulaşır: Toplumda düzenin sağlanması ve devamı için ilk cam kırıldığında hemen müdahale edilmeli ve cam hemen onarılmalı, camı kıranlar derhal ve müsamahasız cezalandırılmalı".

Zimbardo'nun iki araba ile gerçekleştirip sonucunda geliştirdiği kırık cam teorisi, etkin bir kontrol ve müsamahasız bir ceza uygulaması ile suçların önlenebileceği şeklinde özetlenebilir. Ceza tehdidi ve bunun etkin uygulanması caydırıcı bir etkiye sahip olsa da, suç ile elde edilen menfaatin, cezadan çok daha fazla olması durumunda kişinin cezayı göze alması/umursamaması sonucunu doğuracak veya kişinin yakalanmayacağını anladığı durumlarda kolaylıkla ihlal edilebilecektir.

“Ne irfandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır”³

Özellikle yaptırım içeren ceza normlarının tarihi gelişimine bakıldığında kural ihlali durumunda sürekli insanı öne çıkaran, insanı merkeze alan bir anlayış olduğu görülmektedir.

² http://www.manhattan-institute.org/pdf/_atlantic_monthly-broken_windows.pdf

³ Mehmet Akif Ersoy

Ceza anlayışının ;

- Kişinin şahsına el koyma (köleleştirme)
- Cismen eza (dayak, kısas)
- Hürriyeti bağlayıcı ceza (hapis)
- Sürgün
- Genel müsadere
- Adli kontrol
- Parasal yaptırım

-...

şeklinde bir seyir izlediği görülmektedir. Özetle ceza yaptırımları ağırlıklı olarak parasal cezalara, suç işlendiğinde suçlunun maddi menfaatine dokunma haline dönüşmüş durumdadır.

Ahlaktan yoksun modern ceza anlayışı, özellikle çevrenin korunması için son derece yetersizdir. Parasal cezayı ödeme karşılığında çevreyi kirletme ve tahrip hakkı tanınmaktadır. Hatta hükümetler; çevre mevzuatlarına aykırı davranılması halinde verilen para cezalarını yeni bir gelir kapısı olarak algılamakta, uluslar arası alanda ise oluşturulmaya çalışılan karbon piyasası çevre duyarlılığının da bir meta'ya dönüştürüldüğünü göstermektedir. Hukuk kurallarıyla korunmaya çalışılan çevre; hukuk kuralı, ahlak unsuru içermediği müddetçe materyalizmin yeni bir faaliyet sahası olmaktan öte geçmeyecektir.

Ahlaken çevre bilincinin gelişmemiş olması durumunda 2000 yılında yaşanan şu olayın tekrarlanmaması için hiçbir neden yoktur:

*“4 ağustos 2000 tarihinde İstanbul Boğazi, tarihinin en büyük gemi geçişine sahne olur. SG Enterprise isimli gemi 312 metre uzunluğundadır ve 200.000 ton demir cevheri taşımaktadır. Güvenli bir geçiş için müsteşarlık kılavuz kaptan/romorkör atar ve muhtemel kaza/zarar/zıyanlar için gemiden **1 milyon dolarlık teminat göstermesi istenir**. Geminin sigorta şirketi Sculd P&I, meydan okurcasına ve futursuzca derhal **1 MİLYAR dolarlık teminat gösterir**.”⁴*

Yıkılması gereken, zararın meydana gelmesi durumunda zarara sebep olan firma değil, firmanın ve doğal olarak insanların bu anlayışı olmalıdır.

Çevre mevzuatı, meydana gelen çevre felaketleri ile çevrenin bitmez tükenmez bir kaynak olmadığı, onun atalardan kalan bir miras değil, çocuklardan alınan bir emanet olduğu ve “korunmaya değer” bir değer olduğunu anlaşılmış ve yaklaşık 50 yıldır oluşturulmaya çalışılan bir hukuk dalı haline gelmiştir. Gelişmeye devam eden çevre hukukuna yeni yaklaşımlar gelecek adına umut

⁴ <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/22024.asp>

vermektedir. Yeni anayasa çalışmaları esnasında sunulan hemen tüm tekliflerde çevreye geniş yer verilmesi ve özellikle bir siyasi partinin⁵ çevreyi korunmaya muhtaç bir değer olmaktan çıkarıp devleti oluşturan bir süje olarak devlet tanımında yer vermesi çevrenin gelecekte de gündemde olacağını göstermektedir.

Çevre hukukuna hakim olan ilkelere baktığımızda genel özelliklerinin; ahlakla kendiliğinden sağlanacak sonuçları mevzuatla sağlama izleri göze çarpmaktadır. Çevreye zararlı bir etki olmadan gereken tedbirlerin alınması gerekliliğinden doğan “önleme ilkesi”, çevre sorunlarının çözümlenmesinde devlet, yerel idareler, sivil toplum kuruluşları ve işletmelerle kişilerin ortak hareket etmesinin gerekliliğinden doğan “işbirliği ve eş güdüm ilkesi”, çevre politikalarının yeknesaklığını sağlama gerekliliğinden doğan “entegrasyon ilkesi” ve oluşmuş kirliliğin kirlitene ödettilmesi anlayışının sonucu olan “kirliten öder ilkesi”, çevre hukukuna hakim olan temel ilkelerdir.

Çevre hukuku, oluşan yeni durumlar ve koyduğu ilke ve kuralları bir şekilde dolananlar için yeni çareleri ve kriterleri iş işten geçtikten sonra düşünmeye başlayadursun, ahlak; insanlığın varoluşuyla birlikte var olan ilke ve değerlere dönüş bekliyor.

Ahlakî ilke ve değerlerin özümsemesi ve yaşam tarzı haline getirilmesi durumunda, hukuken oluşan zararın “kim tarafından yapıldığı tesbit edildiği” takdirde öngörülen cezaî yaptırımların, yaptırım olmasa bile ortaya çıkmaması için gereken tedbirlerin alınması, buna rağmen bir zarar oluşur ise hiçbir uyarı ve ihtara gerek kalmaksızın tazmin edilmesi mümkün hale gelecektir.

Kaldı ki ahlak; kalb-i selim, akl-ı selim ve zevk-i selim temelinde çevrenin sadece korunması, zarar verilmemesini değil, daima mükemmele ulaşmak için geliştirilmesini de sağlar.

“1980 yılıydı. Ağabeyimin ilk memuriyeti bir köye çıkmıştı. Ağabeyim bekârdı ve yardımcı olmak için büyükannemle birlikte köye uğurlamıştık. 10 yaşlarında bir çocuk olarak tatil hevesiyle okullar kapanınca ağabeyimi ziyarete gitmişim. Köyde elektrik ve su yoktu.

Ağabeyimin oturduğu eve en yakın kuyu 250 metre uzaklıkta idi. Her sabah bu kuyudan binbir güçlükle su taşımak zorundaydım. Su taşımak zoruma gitmese de büyükannemin getirdiğim suyu cam kenarındaki reyhanlara boca etmesine çok bozuluyordum. Bir gün dayanamadım ve sordum:

⁵ Sağduyu Partisi, Sağduyulu Anayasa Teklifi Devlet Tanımı “Madde 1- Devlet, vatandaşlarını ve topraklarında bulunan **canlı-cansız doğa ile insan yapısı çevreyi temsil eden yapıdır.**”

- *Babaanne! Ben suyu kuyudan zar zor getiriyorum, sense suyu meyve bile vermeyen bu reyhanlara boş yere döküveriyorsun?*

- *Boşuna olur mu evladım, ne güzel koku veriyor bu reyhanlar...*

- *İyi de babaanne, su çok uzakta, güzel koku için bunca zahmete değer mi?*

- *Sadece koku değil. Bunun kokusuna sinekler de gelmez.*

- *Babaanne alalım bir sinek ilacı hem sineklerden kurtulalım hem de su taşımaktan?*

- *Olur mu hiç evladım, sinek de can taşıyor mu? Bizden uzak olduktan sonra varsın o da yaşasın!”*

Mektep medrese görmemiş, ama sinek de olsa bir canlının yaşam hakkı olduğunu bilen, onu kimyasal yollarla yok etmek yerine doğal yolla kendinden uzaklaştırarak onun yaşam hakkını tanıyan bu “eski” anlayışı yeniden keşfetmenin çok geç olmadan tam zamanı!

Sempozyumu organize eden, ÇEKÜD, Gaziantep Üniversitesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi ve Anhars Çevre Kültür Ahlak Derneği’ne ve katılımcılarına saygılarımla....

III. BÖLÜM
MÜSLÜMAN TOPLUM ALGISI VE ÇEVRE BİLİNCİ

GÜZEL AHLAK İLKESİ VE ZITLARI

*İsa YÜCEER**

Giriş

Ahlak, ilkeler bütünüdür. Bunları din belirlemiş ve riayet edilmesini istemiştir. Bu çerçevede kişi ahlak esaslarına uyarken dinin emrini de yerine getirmiş olmaktadır. Şüphesiz dinin ilk uygulayıcısı ve onu tebliğ eden peygamberdir. Müslümanlar ondan aldıkları ve gördüklerini hayata yansıtmışlardır. Her bir ahlak ilkesi ibadet bilinciyle yerine getirilmiş prensiplerdir. Kişi bu tercihiyle dine olan bağlılığını göstermiştir. Bu duyarlılık kişinin ahlak sahibi kimse olduğunun göstergesi olmuştur.

İslam'ın getirdiği ahlak ilkelerini zıddı olan ve dinin yasakladığı hususlarla birlikte sunmak yararlı olacaktır. Çünkü eşya zıddıyla kaimdir. İyinin karşısında kötü ve hayrın karşısında şer olagelmıştır. Her bir ahlak ilkesinin karşısındaki kötü ve çirkin ahlakın varlığının bilinmesi, meselelerin daha sağlıklı kavranmasını sağlayacaktır. Ayrıca iki mesele arasında orta yol olarak görülen ifrat ve tefrit arasındaki doğru çizginin tespiti de gerekmiştir. Bu nedenle ahlakla ilgili meselelerden her bir husus beraberinde zıddını da getirmektedir. Bazen bir güzel ahlak ilkesinin çarpıtılması, yanlış anlam yüklenmesi ve yanlış anlaşılması sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle konuların doğru kavranması zarureti ortaya çıkmaktadır. Ahlak insanın

* Prof. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, myyuceer@yahoo.com.

hayatıyla doğrudan ve her alanda alakalıdır. Onun prensipleri fertlerin hayatının ayrılmaz parçasıdır. İnsan onları hayatına yansıtır, iyi ve kötü arasında tercihte bulunur. Kendisi hangisine sahip olacağına karar verir ve onu hayatında genel geçerli konuma getirir. Ahlak insan için olmazsa olmaz prensipleri içerir. O inançlarını hayatın içinde genel geçerli konuma getirir. Söz ve davranışları kişinin ahlaki düzeyini ortaya koyar. Bunlar ayet ve hadislerde netlik getirilen hususlardır. Uygulanış biçimi de netliğe kavuşturulmuştur.

Ahlak ilkelerinin bilinmesi ve tanınması insana büyük kazanım sağlayacaktır. İnsan bunları dinin belirlediği, çirkin ahlakı da dinin sakıncı olduğu hususlar olarak görecektir ve bu yükümlülükleri dikkate alacaktır. Bunlar farklı münasebetlerle dinin metinlerinde dile getirilmiştir. Bunların bir arada ahlak ilkeleri ve zıtlarıyla sunulması konunun bir bütün halinde bilinmesi faydalı olacaktır. Kişinin uyması gereken meseleler yanında sakınması gerekenleri bir arada bütünlük halinde görme imkanı bulması, ahlakla ilgili değerleri bilip hayata yansıtmasını kolaylaştıracaktır. Güncelde ahlak sorunlarının yaşandığı bir realitedir. Bunun bilinmesi ve sorunlara çözüm aranması gerekmektedir. Zira ahlaki çöküntünün yaşanması toplum için felakettir. Güçlü fert ve toplumlar, ancak ahlaka verdiği değerle ayakta kalacaktır. Ahlak göz ardı edilecek bir husus değildir. Onu din belirleyip sunarken, insanın huzur ve mutluluğunu esas almıştır. Uygulayıcısı insandır. O hadiseler karşısında veya hayatın sıradan işleyişi sürecinde tercihte bulunur. Buna bilerek ve düşünerek karar verir. Sonuç yaklaşık olarak baştan bellidir. İyi ahlakın getireceği güzellikler ve kötü ahlakın nelere neden olacağı en azından tahmin edilebilmektedir.

Ana mesele kişinin kendisi ahlaklı olduğu gibi başkalarının da ahlaklı olması için çaba vermesidir. Bu yolla ahlaka bağlılık genelde yaygın hale gelecek ve kötü ahlaka olan ilgi asgariye inecektir. Ahlaki değerlerin dikkate alınmaması toplum için felakettir. Bundan kurtuluş ancak güzel ahlaka dönüşle mümkün olacaktır. Bunların bir arada sunumu ve derli toplu görülmesini sağlamak bir eksikliği giderecektir. Bunun yanında pratikte uygulamayı kolaylaştıracaktır. Bunları gören insan, kendisini sorgulayacak ve nerede ne durumda olduğunu tespit edecektir. Kendisi hakkında karar veren kimse, kendini bu ilkeler bağlamında görecektir. Ahlakın uygulandığı varlık insandır. O bunlardan hareketle kendini sorumlu tutacaktır.

Güzel Ahlak Esasları ve Karşıt/Zıtları

1-Takva, ittika, mütteki olmak Allah'tan korkmaktır. Zıddı fisk, Allah'a asi olmaktır. Takva adına dünyadan tümüyle çekilme de sakındırılmıştır. Fasıklık çeşitli şekil ve düzeylerde olur. Din fasıklıktan sakındırılmış ve Allah'a karşı gelmeksizin O'nun azabından sakınarak korku ve ümit arasında denge

kurarak yaşamayı getirmiştir. Bu çerçevede hem Allah'ın rahmetini ümit etmek, hem de azabına uğramaktan çekinme vardır. “*Allah'tan korkunuz umulur ki felah bulursunuz*” (Bakara 2/189). “*Takva libası hayırdır*” (Araf 7/26) ayetleri müttekilerden olmaya çağırmaktadır. İnsanların en iyisinin Allah'tan en çok korkanlar olduğunu belirten metinler buna açık delildir. Hayırlı insan olma Allah'ın emrine muhalefet etmemeyi gerekli kılmaktadır. Emirler karşı gelmek için değil, uyulması için verilmiş ve insan dine karşı gelmekten her münasebetle sakındırılmıştır.¹

2-Edepli, güzel terbiyeli olmaktır. Zıddı İsaet, terbiyeye aykırı hareket etmektir. Edepli adı altında aşırı çekingenlik de sakındırılmıştır. Hz. Peygamber “*Çocuklarınıza ikram ediniz. Onların terbiyesini güzel yapınız*” buyurmuştur. Edepli olmak ve edebe mugayir hareket etmek arasında insan tercih yapma durumundadır. Din edebi kesin emir olarak emretmiş ve edeple örtüşmeyen işlerin tamamından sakındırılmıştır. Mümin edep sahibi insandır. Bu onun yapısını, karakter ve dünyasını oluşturur. Edepsizlik ise iman ile örtüşmez. Mümin bundan uzak olma yükümlülüğü taşımaktadır. Günaha dalmaktan uzaklık yanında edepli olma anlayışında aşırılık göstermek de uygun bulunmamış, İslam'ın getirdiği terbiye ile yetinmek emredilmiştir.²

3-İhsan, iyilik ve hayır yapmaktır. Zıddı iyilik etmemek, hayırda bulunmamaktır. İhsanın düzeyine riayet etmeyip elinde hiç bir şey bırakmamak da uygun değildir. Burada orta yol izlenecektir. “*İhsan ediniz Allah ihsan edenleri sever*” (Bakara 2/195). “*Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsan et*” (Kasas 28/77)nasları buna delildir. İyilik ve kötülük seçenekleri arasında kalan kimseyi onun imanı iyilik etmeye yönlendirmektedir. Kötülüğün her çeşidinden sakınmak ise iman etmesinin gereğidir. Mümin kötülükten kaçınma ve iyilikte bulunmayı kendine şiar edinir. Hayatı boyunca iyilikte bulunur ve kötülükten uzak olur.

4-İhlas ve samimiyet, iyi niyetli olmak güzel ahlaktır. Zıddı riya, gösteriş ve samimiyetsizliktir. Bir diğer aşırılık ise ihlasta riyaadan kaçmayı planlarken aşırılık göstermedir. Allah Teala amellerden sırf kendisi için yapılanları kabul eder. Zira O'nun rızasına ulaşmak için yapılanlar muteberdir. Kulluklarda O'nun rızasının gözetilmesi dinin talep ettiği bir iştir. Bu da kulun samimi olmasını gerekli kılar. Kulluklarda bu düzeyde olan kimse gösteriş yapmaya ihtiyaç duymaz. Riyakarlık, Allah'ın razı olmadığı bir iştir. Riyakarın ameli reddedilmiştir. Bu nedenle mümin tüm işlerinde Allah'ın razı olduğu yolu izler.

¹ Ahlak ilkeleri için bk.: Ömer Nasuhi Bilmen, *Yüksek İslam Ahlakı*, İst., 1964.

² M. Ali Sabuni, *Saffaetü't-Tefasir*, Daru'l-Kur'ani'l-Kerim, Beyrut,1981, c. III, s. 425.

5-İstikamet, doğruluk ve haklı davranmak güzeldir. Zıddı hıyanet, doğruluktan ayrılmaktır. İstikamet dinin belirlediği ölçüde olacaktır. Buna riayet edilmemesi aşırılığı beraberinde getirmektedir. *“Emredildiğin gibi istikamette ol”* (Hud 11/111). *“Bizi sıratı müstakime erdir”* (Fatıha 1/5) ayetleri istikamet üzere olmayı esas almıştır. İstikamet dışındaki yollar dine hıyanettir. Din bundan sakındırmış ve istikamet vurgusu yapmıştır.³

6-İtaat, Allah’a ve emrettiğine hürmet etmektir. Zıddı isyan etmektir. Bu da Allah’ın emrini dinlememektir. İtaatte dinin belirlediği ölçünün aşılması da uygun görülmez. Orta yolun izlenmesi ana meseledir. *“Allah’a, Resulüne ve sizden olan emir sahiplerine itaat ediniz”* (Nisa 4/59) buyrulmuştur. Din itaat çeşitlerini açık olarak ortaya koymuştur. Bunları yapmayan emre isyan etmiş ve onu yerine getirmemiştir.

7-İtimat, güvenmek, kalben emniyet etmektir. Zıddı hıyanet, suiistimal ve kötüye kullanmaktır. İtimadın da belli ölçü çerçevesinde olması gerekir. Buna riayet etmemek ve ölçünün kaçırılması sorunlara neden olabilmektedir. Hadiste *“Müslüman diğer Müslümanların elinden ve dilinden salim kaldığı kimsedir”* buyrulmuştur. O güven insanıdır. Güven verir, güveni sarsan bir girişimde bulunmaz. Zira oluşan güveni kötüye kullanmak mümin işi değildir.

8-İktisat, tutumluluk, normal harcamadır. Zıddı israf, haddinden fazla harcamaktır. Orta yolla harcamaya yapmak emredilmiş, israf ise yasaklanmıştır. Diğer uç ise cimriliktir. İsfraf ile cimrilik arasındaki orta yol iktisatlı davranmaktır. Bu da iki uç ve aşırılık arasında ki ince çizgiyi takip etmeyi gerekli kılar. Burada üç mesele vardır. İki iki uç, birisi ise orta olandır. İki uçtan birisi aşırı harcamaya, diğeri aşırı cimrilik, orta yol olan ve istenen ise bu iki olumsuz yola düşmeden iktisatlı davranma, ihtiyacı gözetme, gerekli olan harcamayı yapma ve ölçsüzlüklere düşmemektir. *“İktisatlı davranan yoksun düşmez”* prensibi getirilmiştir. *“Yiyiniz içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez”* (Furkan 25/67) ayeti dinde kesin kural olan esasları belirlemiştir. Bu esaslar çerçevesinde kişi sahip olduğu her mal, meta ve kullandığı değer harcamasını yapacaktır. Cimrilik kınandığı gibi israf etmek de kınanmıştır. Bu iki istenmeyen davranış biçimi kişinin hayatı boyunca karşı karşıya kalacağı konuları ifade eder. Bunlar maddi olarak kişinin elinde bulunan kıymetlerde olduğu gibi zaman/vakit misali değerlerde de söz konusudur. Mümin kimse dinin koyduğu ölçüleri dikkate alma yükümlülüğü taşımaktadır. Bu tercih ona dünya ve ahiretinde büyük kazanımlar sağlayacaktır. Dinin belirlediklerine uyma duyarlılığı gösteren kimse büyük kazanım elde

³ Muhammed Salih Ali, *Usulu't-Tevhit fi'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Şam, 1986, s. 40.

edecek ve kazançlı çıkan taraf olacaktır. Orta konum almak ve aşırılıklara düşmemek bir hayat tarzı olmakla beraber kişinin manevi kazanım sağlayan işlerde ileri gitmesi ve fazla mesaide bulunması teşvik edilir. Maddi işlerde aşırı hırs, tamaha düşmek ve aşırı cimrilikler kınanmıştır. Manevi olan işler ahirete müteallik meselelerde kişi kazanım elde etmek için elinden geleni yapar. Din buna teşvik etmiştir. Yapılan tüm hayırlar ve ibadetlerin özünde ötede kazançlı çıkma vardır.⁴

9-Ülfet, iyi geçinmek ve konuşmak, ünsiyet sağlama güzel ahlak ilkesidir. Zıddı nefret, iyi geçinmemek, geçimsizlik ve uzlettir. Ülfetin düzeyini aşmak ve ülfet ettiği insanı bıktırmak da uygun değildir. Geçinmede sağlıklı iletişim kurulması özenle üzerinde durulması gereken husustur. “Müslüman kimse iyi geçinen ve kendisiyle iyi geçinilendir. İyi geçinmeyen ve iyi geçinilmeyende hayır yoktur.” “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır” esasları konmuştur. İslam insanlar arasında güzel münasebetlerin geliştirilmesini teşvik etmiştir. Bu bir ilke ve uyulması gereken ahlak kuralıdır. Kişi ilişkili bulunduğu ve çevresini oluşturan kesimlerle iyi geçinecektir. Dünya hayatının düzenli geçmesi ve beşeri münasebetlerde uyumun olması için bu gerekli görülmüştür. Bu yaklaşım dünyevi faydalar sağladığı gibi kişiyi ahirette de kazançlı çıkaracaktır. Çünkü dinin emrini yerine getiren ve dinde teşvik edilen hususta duyarlı olan kimse vaat edilen karşılığı görecektir.

Bunun zıddı bir tutum içinde olmak ise birçok olumsuzluğu beraberinde getirecektir. Kişi çevresinden nefret etmek suretiyle benzeri tavırla karşılaşacaktır. Geçimsizlikler fert ve toplumun huzurunun önünde büyük engeldir. Kişinin herkesle sorun yaşayıp tek başına kalması çare ve çözüm değildir. Zira o sosyal bir varlıktır. Çevresiyle ilişki halindedir. Din bu ilişkilere düzenleme getirmiş ve hayatı tanzim etmiştir. Bunu yaparken ayet ve hadislerle prensipler koymuştur. Bunun yanında Hz. Peygamber bizzat peygamber vasfıyla toplumda yer almış ve din tarafından tespit edilen esasları hayata geçirmiştir. İnsanlar dinin uygulamasını onda görmüş ve kendi hayatlarına yansıtmışlardır. İnsani münasebetler kurmuş, geçim yapmış, aile hayatında ve toplumunda sevilen, sayılan, takdir edilen, yolu izlenen ve peşinde gidilen kimse olmuştur. Onun bir ara peygamberlik öncesi dönemde uzlet hayatı yaşaması geçici bir zaman birimindedir. Kendisine görev verilmesiyle birlikte halkın içinde olmuş ve onların örnek alacağı bir tutum sergilemiştir. O her bir fert için numunedir. Her kesim ve toplumun her bir ferdi onun yolunu izlemekle büyük kazanımlar elde edeceklerdir.

⁴ Seyit Kutub, *Fizilali Kur'an*, Daru's-Şuruk, Beyrut, 1979, VI, 3657.

10-Emniyet (eminlik, güvenilirlik), sözünde durmak güzel haslettir. Zıddı hainlik, emniyetsizlik ve ihanet etmektir. Güven duyma, doğru ölçüler içinde tutulmazsa pişmanlıklara neden olabilmektedir. İhanet yasaklandığı gibi güvenin de sağlıklı tutulması ve korunması gerekmektedir. Mümin için belirli vasıflar tespit edildiği gibi münafığın da durumu belirlenmiş ve alametleri tespit edilmiştir. “*Münafık konuştuğunda yalan söyler, vaat ettiğinde yerine getirmez. Emanet edildiğinde hıyanet eder, münakaşa ettiğinde cedele vardır*” belirlemesi yapılmıştır. Dindar kimse güven insanıdır. O hak dinin mensubu olarak güven verir. Güveni zedeleyen her hangi bir tutum içinde olmaz. İnsanlar ona emniyet ederler. Bunun temelinde onun hak dinin bir uygulayıcısı olması vardır. Kişinin dininin hak ve kendisinin yanlış yolda olması tasavvur edilemez. Kişi dine mensup olunca, onun her bir değerini kendi üzerinde uygulama yükümlülüğü taşımaktadır. Müslüman’ın güvenilir olması sadece sözleri, ahit, vaat ve antlaşmalarıyla sınırlı değildir. O tüm etkinlikleri, işleri, ürettikleri, davranış biçimleri ve sergilediği tüm işleriyle güvenilen kimsedir. Güven insanı olmak, güven vermek ve güvenilirliği ile bilinmek, dinin emri olan güzel bir meziyettir.

Bundan mahrum olmak ise dinin özünü örtüşmeyen tutumdur. Müslüman hain olamaz. Güvenildiği halde bu güveni sarsan ihanette bulunamaz. O asla hain değildir. Emniyet edildiği halde bununla bağdaşmayan emniyetsizlik sergileme gibi bir tavır içinde olamaz. O fert olarak güvenilen ve hainlik yapmayan kimse olduğu gibi onun sözlerine güvenilir. İşleri sağlamdır. Yanlışlık yapmamaya özen gösterir. O kişilik olarak sağlam olduğu gibi söz ve tutumları, davranış ve eylemleri tutarlıdır. İş hayatından aile hayatına, her alanda güven insanıdır.⁵ Bunu sarsan hiç bir girişimde bulunmaz. İnsanlar onu numune gösterir ve örnek edinir. Ondan bahsedenler güven verdiği ve asla güven duygusunu zedeleyen bir söz, iş ve muamelesiyle karşılaşmadığını dile getirirler. O hayatının belirli bir döneminde değil, tüm merhalelerinde ve her anında güven insanı, sağlam karakter sahibi, helallerle yetinen ve harama ilgi duymayan güzel insanıdır. Bu konumunu ömrünün sonuna kadar muhafaza eder.

11-İnsaf, hak ve hakikatle davranış göstermek güzel ahlaktır. Zıddı zulüm, gadır ve hakkı inkardır. İnsafın gereğinden fazla olması, kötüye kullanılmaya meydan verilecek düzeye götürülmemesi gerekir. “İnsaf dinin yarısıdır” prensibiyle insafılı davranış teşvik edilmiş ve insafsızlık yasaklanmıştır. Burada iki çeşit insan tavrı görülmektedir. Birinde İslam’ın istediği insafılı olma, doğru olanı yapma, hak olandan ayrılmama ve insaf

⁵ Kurtubi, Muhammed b. Ahmet, *el-Camii li Ahkami'l-Kur'an*, Daru't-Turas, Beyrut, 1966, XVIII, 227.

ölçülerini her işte koruma vardır.⁶ Diğeri ise bununla bağdaşmayan haksızlık yapma ve hakkı inkar etmedir. Her ikisi de insan tavrıdır. Yaşanan hayatta karşılaşılan durumdur. İnsaf tümüyle dinin belirlediği ölçüler çerçevesinde uyulan ve izlenen bir prensiptir. Mümin kimse insaflıdır. Bunun esası ise hak olanın korunması ve buna riayet etmede özen göstermedir. Bu söz ile ifadede olduğu gibi kişinin davranışlarında da kendini gösterir.

İnsaflı olmak müminin hayatının vazgeçilmez unsuru, ana meselesi ve tüm hayatını kapsayan bir tercihtir. Bu hususta duyarlılığını yitiren, ölçülere uymayan kimse, haksızlık yapmakta ve zalimleşmektedir. Genelde gaddar konum almakta ve hak çok açık olarak belirgin olduğu halde bunu dikkate almamaktadır. Onu görmezden gelmekte ve her hususta onu göz ardı etmektedir. Mümin insaflı olmak suretiyle tüm aleme iyi insan örneği olur. Yanlışlık yapmaz. Hataya düşmeme ve haksızlık yapmamaya özen gösterir. İnsafı elden bırakmamakla hayat düzene girer. Günah işlemeye temayül asgariye iner ve hayat doğru tanzim edilir.

12-Beşâşet (güler yüzlülük), hoş hallilik bir meziyettir. Zıddı usubet (yüz ekşitmek, surat asmak, yüz çevirmek)tir. Güler yüzlülüğün de bir sınırı vardır. Gereksiz, vakitsiz ve sınırsız kullanımı uygun değildir. Ölçülü olmak ve ölçüyü kaçırmamak ana ilkedir. Haddi aşmak ve aşırılık göstermek yanlış bir tercihtir. İşleri yokuşa sürmeyen, muamelesi kolay kimseyi ve hoş yüzlü kişiyi Allah sever. “*Senin mümin kardeşine karşı tebessümlü davranman sana sadaka verdiğinde kazandığın misali sevap kazandırır*” teşviki yapılmıştır. Din mümini güler yüzlü, tatlı dilli, hoş insan olmaya çağırmıştır. O, hayatı bu tutum içinde sürdürecektir ve bu yaklaşımı kendine hayat tarzı edinecektir. Bunun hep faydasını görecektir, bu tercih ona güzellikler olarak yansıyacaktır. Bunun önemsenmemesi kişiyi olumsuz tavırlara yönlendirmektedir. Güzel ilişkiler geliştirmek varken bunun dikkate alınmaması, insanın ilk bakışta yüz hatlarına yansımaktadır. Bu da yüz ekşitmek, surat asmak, yüz çevirmek, olumsuz tavır koymak ve iç dünyasındaki kötü düşüncelerini yüzüne yansıtmak suretiyle sergilenmektedir. Burada sözlü olarak her hangi bir ifade kullanılmaksızın kişi beden diliyle birbirine zıt iki tavrı belirginleştirebilmektedir. İnsan içte sahip olduğu güzel duyguları ve iyi yaklaşımı yüz hatlarında bir tebessüm ve iyi hal olarak yansıtabilmektedir. Bulunduğu her bir konumda insan bu tutumu sergilemek suretiyle güzel insani muamelelere sebep olmaktadır. Bunu güzel yüzlü olma ve

⁶ Ebu Suud Muhammed el-İmadi, *İrşadü's-Selîm ila Mizayel Kitabu'l-Kerim*, Daru'l-Mushaf, Kahire, trs., c. VI, s. 250.

güzel tutum sergilemek suretiyle başarmaktadır. Din insandan bunu istemekte ve bu tavrını geliştirecek sürdürmesini talep etmektedir.

İnsan bu güzel tavrın zıddını da sergileyebilmektedir. Bu da içindeki olumsuz düşünceleri yüzüne yansıtmak suretiyle ortaya konmaktadır. Surat asmak, karanlık durmak, yüz çevirmek, asık suratlılığını korumak suretiyle olmaktadır. Bu tutumu sürdüren kimse benzeri tutumla karşılaşmakta, insanlar onun bu halini izah için vesileler bulmaya çalışmaktadır. Zira bu tavır insanın sergilememesi gereken bir tutumdur. Şayet bir kimse bunu sergiliyorsa, onun bir felaket yaşadığı, başına bir iş geldiği, bir olumsuz vaka nedeniyle bu tutum içinde olduğu sonucuna varırlar. Böyle hallerde kişinin üzgün görünmesini doğal karşılarlar. Burada kullanılacak ifadeler farklıdır. Baş sağlığı dileme ve geçmiş olsun dileklerini sunma bunlar arasındadır. Bunun gibi özel haller ve geçici durumların dışında kişinin muhataplarına karşı tavrının nasıl olacağı dinin belirlediği hususlardandır. Her bir fert insani ilişkilerinde buna özen göstermekle yükümlüdür. Ayrıca üzücü işlerle karşılaşan kimse de bunu yüz hatlarına yansıtmaya değil, tevekkül etme, sabır gösterme, kendisinin imtihan edildiği düşüncesinden hareketle katlanma yoluna gidecektir. Hayatın bir denemeden ibaret olduğu düşüncesinden hareketle direnç göstermeyi seçecektir. Güler yüzlü tavır almak kişinin muhatabından da benzeri bir muamele ile karşılık görmesine neden olacak, bu yolla acılar unutulacak ve hayat yaşanır hale getirilecektir.

13-Tedip, terbiye etmek ve iyi yetiştirmek güzel ahlakıdır. Zıddı terbiyeyi terk ve ihmalkarlıktır. Terbiye adına gösterilen aşırılıklar, akıl almaz yöntemler ve başvurulmaması gereken işler terbiye usulüyle bağdaşmaz. Terbiye ettiğini iddia ederek terbiye ile uzaktan yakından alakası olmayan metotların izlenmesi fayda yerine zarar getirmektedir. Terbiye verilirken veya terbiyeli tavır takınma durumunda hikmete uygun hareket edilmesi uygun olan yaklaşımdır. Edeple yetiştirmek, anne babadan itibaren tüm eğitimcilerin terbiyeyi tam ve en güzel şekliyle vermeleri istenmiş, bunun yanında ihmalden sakındırılmıştır. İnsanın ıslahında çare eğitimidir. İnsanın yetiştirilmesi ise güzel terbiye ile terbiye edilmesiyle mümkündür. Bu yolun izlenmesi sonunda iyi yetişmiş insanlar çoğalacak ve toplum yetişmiş kimselerin elinde yükselecektir. Bu yaklaşımın gösterilmemesi, terbiyenin terk edilmesidir. Bu ihmalkarlık ise fert ve toplum için yıkımdır.

Terbiyeden mahrum olmak ve kişiyi bundan mahrum bırakmak, onu zayi etmektir. Bunun zararını sadece fert değil, onun yaşadığı toplum da görecektir. Bu insan terbiye edilerek kendine ve toplumuna faydalı bir kişi haline getirilecekken, bunun yapılmaması büyük kayıp ve hüsrandır. Çünkü terbiye

edilmiş insan, dinin belirlediği kurallara uyma yükümlülüğünün bilincindedir. Bu bilinçle hareket eder. Aldığı terbiyeyi hayatında genel geçerli konuma getirir. Hayatını dinin koyduğu ölçülere uyarak geçirir. Sorumluluklarının bilincine ermeyi kazanır. Terbiyeden mahrum bırakılan kimse ise asıl meselelerden ve insani değerlerden mahrum bırakılmış olur. Onun yetiştirilmemesi kendi nefsi, arzu ve istekleriyle baş başa bırakılmasıdır. Bu durum onda canının istediğini yapma, aklına göre takılma, ne isterse onu gerçekleştirme temayülünü öne çıkarmaktadır. Bu yolu izleyen kimse, kendine göre çevre bulmakta, arkadaş ortamı oluşturmakta ve hayatı kendi istedikleri gibi geçirmek isteyen nefesine, şeytana ve şerhilerle uyan bir kesim zuhur etmektedir. İnsanın yanlış temayüllerinin terbiye yoluyla ıslah edilmemesi onu yanlış işlere yönlendirmekte ve artık yanlışların içinde yer alanlar hayatı bu çerçevede kurgulamaktadır. Zaman içinde kavram kargaşası oluşmakta ve doğrular yanlış, yanlışlar da doğru görülmektedir. Çünkü dinin belirlediği çizgi ihmal edildiğinde kişi nefsinin esiri olmakta, arzularına uymakta ve her istediğini gerçekleştirme yoluna gitmektedir.

Tüm bu olumsuzlukların ve yanlış yaklaşımların çaresi insanı terbiye etmektir. Bu da çeşitli terbiye yöntemleri izlenerek gerçekleştirilecektir. Terbiyenin gözden uzak tutulması telafisi zor bir sorunla karşı karşıya bırakacaktır. Toplumda çirkef insanlar çoğalacak ve her bir fert onların sebep olacağı zarar ve zıyanla karşı karşıya kalacaktır. Terbiyeli nesil yetiştirmek ise sorunlara çözüm olacaktır. Terbiyeyi ihmal etmek ise telafisi zaman alan sorunların ana meselesi olacaktır. Nesillerini doğru terbiye edenler bunun faydasını görecek ve onları terbiyeden mahrum bırakanlar ise sonunda pişman olacaklardır. Bu pişmanlık da çare olmayacak, yine çare nesilleri terbiye etme seçeneğinde bulunacaktır. Bu da insana yatırım yapma, onu yetiştirme, doğru terbiye etme ve eğitimde yoğunlaşma suretiyle olacaktır.

14-Teenni, acele etmemek, yerinde ağır hareket etmek dinin istediği güzel ahlaktır. Zıddı isticial ve gereksiz yerde aceleciliktir. Teenni ile hareket edeceğini ileri sürerek ağırdan almak, tembellik göstermek ve gerekli duyarlılığı göstermemek teenni ile örtüşmez. “Hesaplı ağır hareket rahmandan, gereksiz yerde acelecilik şeytandandır” belirlemesi yapılmıştır. Kişinin sözleri yanında işlerinde akıbeti düşünmesi ve neyin nereye varacağını hesap etmesi gerekmektedir. Ağırbaşlı olmak, doğru hesaplar yaparak karar vermek ve itidali elden bırakmamak, işin sonunda pişman olmanın önünde engeldir. Dinin acele edilmesini istediği hususlar vardır. Vakti gelen namazı vaktinde kılmak, cenazeyi bekletmeden defnetmek, evlilik çağı gelmiş insanları evlendirmede acele etmek ve bunu ihmal etmemek dinin talepleri arasındadır. Acelecilikten sakınma ise kişinin akıbeti düşünmemesi, gereksiz telaş yapması, panik

halinden kurtulamamasını beraberinde getirmektedir. Aşırı acelecilik birçok önemli işi unutmaya sebebi olmaktadır. Dikkate alınması gereken işler dikkatten kaçmakta ve göz önünde bulundurulması gereken hususlar gözden uzak kalmaktadır. Acelecilik çoğu zaman tedbirli olma ve gerekli tedbirleri almanın önünde engel teşkil etmektedir. Akıbeti düşünerek hareket etmek, umursamazlık ve tembellik değildir.

Kişinin düşünerek hareket etmesi, artı ve eksileri birlikte göz önünde bulundurması, bir meselenin olumlu ve olumsuz yönlerini aynı anda dikkate almasını gerekli kılmaktadır. Ne tembellik ne de geleceği hesap etmeme, bu ikisi arası bir yol tutulacaktır. Buna teenni ile hareket etmek denmektedir. Bu da ağırbaşlı, olgun ve doğru düşünerek çok yönlü değerlendirme yaparak karar vermedir. İnsan teenni ile hareket etmenin çok güzel yansımalarını görecektir. İhmalkarlık veya aşırı aceleciliğin sonunda kişide keşke şunu yapsaydım ve keşke şöyle bir yol izleseydim düşüncesi başlayacaktır. İnsan söz ve işlerinin ilerde kişiye ne gibi yansımalarının olacağını dikkate alarak karar verecektir. Geleceği doğru değerlendiren ve iyi hesap yapan kimse kendisine güzel istikbal hazırlamış olacaktır. Bu da kişinin dünya ve ahiretini ilgilendiren tüm işleri kapsamaktadır.

15-Tazim, hürmet, riayet, güzel muamele ve güzel ahlaktır. Zıddı tahkir, aşağı görmek, küçük ve basit düşürmektir. Tazim adına ortaya konan aşırılık ve gereksiz tutumlar da ahlakla bağdaşmaz. Aşırı uçlara düşmeksizin orta yolun izlenmesi ve tazimde kusur etmeme beğenilen bir tutumdur. İslam Müslüman'ın insani ilişkilerine düzenleme getirmiştir. Onun muhataplarına hürmet etmesi, güzel davranış sergilemesi ve iyi irtibatlar geliştirmesini istemiştir. Bunun karşısında kişinin muhatabının hakkını gözetmemesi, ona değer vermemesi ve onu küçük düşürücü tavır alması vardır. Dinin bunu yasaklamış olması nedeniyle kişinin buna hakkı bulunmamaktadır. Kişi Allah'ın kulu olarak değerli bir varlıktır. Onu yaratan ona değer vermiştir. Bir insanın bir başka insanı aşağı görmesi, basit kabul etmesi ve değerini bilmemesi, dinin doğru kabul etmediği bir yaklaşımdır. Bu küçük görme sözlü ifade veya mimiklerle ve çeşitli davranış biçimleriyle olabilmektedir. Tüm bunlar onur kırıcı, insanı yıpratıcı ve değerini düşürücü yaklaşımlardır.⁷ Din buna izin vermemiştir. Hayatın sevgi ve saygı esasına dayandırılarak yürütülmesi dinde teşvik edilmiş ve kişinin buna riayet etmesi istenmiştir. Bu arada insan muhatabına değer vermekle kendisi değerlendirilmektedir.

⁷ Hüsameddin Erdem, *Ahlaka Giriş*, Konya, 1994, s. 8-9.

Tazim gösteren tazim görmektedir. Kişinin kişilik haklarına riayet eden ve hukukunu gözeten benzeri muamele ile karşılık bulmaktadır. İnsan nasıl bir muamele görmek isterse kendisi diğer insanlara benzeri muamelede bulunacaktır. Bu yaklaşım insani ilişkilerin düzenli yürütülmesini sağlayacak ve beşeri münasebetlerin sağlıklı yürütülmesini mümkün kılacaktır. Kişi nasıl muamelede bulunursa, benzeriyle karşılık görecektir. Hürmet eden hürmet görecektir. Bu hususta yapılması gerekeni yapmayan, hürmette kusur eden ve kasıtlı olumsuz tavır alanlar hayatlarının belirli bir zamanında ilahi adaletin tecellisi olarak benzeri muameleye tabi tutulacaktır. İnsan kendi geleceğini dikkate alarak tavır belirleyecektir. “Eden bulur” prensibini dikkate alan kimse, dinin belirlediği ölçülerin boşuna olmadığı ve dinin abes yere kural belirlemediği gerçeğini görecektir. “*Bizim büyüğümüze saygı göstermeyen, küçüğümüze de merhamet etmeyen bizden değildir*” uyarısı yapılmıştır.

16-Tefeul (uğur saymak, hayır beklentisinde bulunmak), iyi kabullenmek güzeldir. Zıddı teşeüm (uğursuz saymak, kötümserlik, şer beklentileri, kötü kabullenmek)tir. Ümitli olmak ve güzel beklenti içinde bulunmak uygun olan tutumdur. İyi şeylerin meydana geleceği duygusu kötüye kullanılamaz. Ümitli olmak, orta yol olarak korunur. Aşırılığa gidilemez. Kötümserlik ise olumlu bir sonuca götürmeyecektir. Bu iki tutum arasında orta yol bulunacaktır. Toplumda yaygın konumda din ile örtüşmeyen uğursuz veya uğurlu sayma anlayışı hakimdir. İnsanlar farklı toplumlarda eşya ve vakalara birtakım anlamlar yüklemekte ve kendi anlayışları çerçevesinde bunlara izah getirmektedirler. Onların uğursuz saydığı şeylerin uğursuz olduğunu, uğurlu saydıklarının da uğurlu olduğunu belirten hiç bir dini delil bulunmamaktadır. Mesnetsiz ve hiç bir dayanağı bulunmayan iddialar söz konusudur.

Din neyi ortaya koymuşsa onu bir hüccete bağlamıştır. Dinden kaynaklanan bir dayanağı bulunmaksızın ortaya atılan iddiaların hiç bir gerçeklilik yönü bulunmamaktadır. Kişilerin İslam’ın dışından kaynaklanan bazı inanç ve kültürlerden etkilenecek uğur-uğursuz anlamı yüklemeleri dinin reddettiği bir bakış açısını yansıtmaktadır. Kişinin neyin hayır, neyin şer, neyin iyi, neyin kötü olduğu ile ilgili olarak başvuracağı merci dindir. Dinin ölçülerinden uzak olarak kişinin kendi arzularına göre anlamlandırma yapmasının dinde bir kıymeti yoktur. Genel yaklaşımıyla uğursuzluk bekleme değil, her içte bir hayrın varlığını düşünme, işleri hayırla izah etme, güzel beklentileri beraberinde getirir. Böyle olmakla beraber hasmın tuzaklarını görmek, aleyhte kurulan tuzaklara düşmemek, hikmetle hareket etmek ve oyuna gelmemek Müslüman’ın ferasetli hareket etmesinin ürünüdür. O akıllı hareket ederek oyuna gelmeyecek, hilelerin farkına varacak ve aleyhte hazırlanan planları bilecektir.

Hasımdan hayır beklenmeyeceği baştan bellidir. Böyle olmakla beraber hayır ümit etmek, şerlerin hayra dönüşmesi beklentisinde olmak ve Allah'ın şer görünen işleri hayra çevirmeye kadir olduğunu düşünmek bir iyi niyet tezahürüdür. Toplumda yaygınlık kazanan ve insanın hareket alanını kısıtlayan, onun adeta elini kolunu bağlayan bir anlayışla ortaya atılan uğursuzluk iddiaları asılsızdır. Kişileri uğursuz görme, sen uğursuzsun, senden uğursuzluk geldi, bu uğursuzluğa sen sebep oldun vb. şeklinde ifade edilen uğursuzlukla ilgili bakış açıları yaygın olmayan şerri yaymaya vesile olacaktır. Hayırları şer görme, şer gösterme ve şerrin hakim olduğu düşüncesini yayma kimseye bir yarar sağlamayacaktır.

Böceklerden bir böceğe “uğur böceği” gözüyle bakılması varlıklara sevgiyle bakma anlamında güzel bir yaklaşımdır. Fakat onu uğurlu diğerlerini de uğursuz görme din ile örtüşmeyen bir tutumdur. Uğursuz görmede dışlama, ötekileştirme, tehlikeli gösterme ve olumsuz anlam yükleme vardır. Kimsenin bu yaklaşım, bakış açısı geliştirme ve şer kabul etme hakkı bulunmamaktadır. Varlıklarla barışık olmak, onları sevmek ve Allah'ın onları kudretinin alameti olarak o şekilde yarattığını görmek gerekmektedir. Onları sakınılacak, kaçınılacak ve ürkülecek ürküten varlıklar olarak görmek isabetsiz bir bakış açısını yansıtmaktadır. Kimsenin Allah'ın yarattığı güzel varlıkları çirkin gösterme ve onlara kötü anlamlar yükleme hakkı bulunmamaktadır. Varlıklar gerçek yönleriyle görülür, algılanır ve değerlendirmeye tabi tutulur. Tamamına ibret nazarıyla bakılır. Onlardan hareketle yaratanın kudret ve azametini iman gerçekleşir. Onlara olumsuzluklar yüklemek kimseye bir yarar sağlamayacak ve hayata menfi tesirleri olacaktır.

17-Tefekkür, düşünmek ve güzel fikir sahibi olmak güzel haslettir. Zıddı gaflet, gafillik ve düşüncesizliktir. Düşüncede ileri giderek sağlığını bozacak konuma gelmek uygun değildir. Fikirsizlik ne derece uygun değilse, fikirde haddi aşmak ve gereksiz yaklaşımlar sergilemek de isabetli değildir. Allah'ın yaratıklarını tefekkür etmek emredilmiş ve Allah'ın zatı hakkında ince tefekküre dalmamak esas alınmıştır. Yasak alanda tefekkürün insanı helake götüreceği uyarısı yapılmıştır. Bir saat müddetle tefekkürün bir yıl nafil ibadet misali değer ifade ettiği haber verilmiştir. İnsan düşünen bir varlıktır. Din onu düşünmeye, akıl erdirmeye ve derin tefekkürde bulunmaya çağırmıştır. Düşüncenin geliştirilmemesi bir fonksiyon kaybıdır. Bu yaklaşım insanın ömrünü gaflet içinde geçirmesine neden olmaktadır. Bu da insanın yaratılış gayesiyle bağdaşmayan bir tutumdur. Müslüman düşünmek suretiyle bir görevi ifa etmekte ve dinin emrini yerine getirmektedir. Ayetler tefekkür üzerinde özellikle durmuş, onun geliştirilmesini istemiş ve bu çağrısını vurgulamıştır. Tefekkürden mahrumiyet insan için büyük kayıptır.

Akıl ve beyin gücünü kullanmamak insan için ziyandır. Dinin tefekkür çağrısı boşuna değildir. Düşünen kimse hayırları geliştirme, şerleri önleme ve hayrı hakim kılma yolunda yöntemler bulacaktır. İnsanlığın yararlanacağı güzellikleri üstün konuma getirmenin yollarını bulacak ve buna özen gösterecektir. Gaflete düşen ise bu haliyle hiç bir yarar sağlamayacak ve hiç bir olumlu katkı getirmeyecektir. Gaflete düşen kimse, yaratılış gayesinden uzaklaşmış ve hayatı beyhude geçirme yolunu izlemiştir. Halbuki onun sahip olduğu düşünme gücü birçok düşüncenin üretilmesini, dinin doğru anlaşılmasını ve insanlığı hayra yönlendirmeyi teşvik etmektedir. Düşüncenin geliştirilmesi insanlığın içine düştüğü sorunlarda onlara çare bulma çabası ve bir çırpınıştır.

18-Tevazu, alçak gönüllü davranmak güzel bir meziyettir. Zıddı tekebbür, kibirli, gururlu olmak ve böbürlenerek hareket etmektir. Tevazuun ölçüsü kaçırılmaz ve aşırılık düzeyine varılmaz. Tevazu gösteren kimse ölçülü tutumu elden bırakmaz. İktisatlı davrananı Allah'ın müstağni kılacağı, saçıp savurana fakir kılacağı, tevazu göstereni de yükselteceği ile ilgili nakiller bulunmaktadır. *“Kim cebbarlık (zulüm) yaparsa Allah onu kahreder”* şeklindeki gerçekleri gözden uzak tutmamak gerekir. Mütevazi davranmak insana fitratına uygun bir harekettir. Din bunun hayatta genel geçerli konuma getirilmesi için teşvikte bulunmuştur. Bu hasletin yaygınlık kazandığı toplumlar uyumlu, iyi ilişkiler geliştiren ve sağlıklı konum alan toplumlardır. Zira tevazu göstermek doğal bir insan tavrıdır. Bunda ölçünün kaçırılması ise kişinin kendini zelil ve hakir konuma düşürmesidir. Kimsenin buna hakkı yoktur. Tevazuun ötesinde aşırılıkla kişi nefsini kırma, gururunu öldürme ve kendini hakir duruma düşürme gibi bir yol izlemektedir. Bu düşünce yoluyla kişi gereğinden fazla alçak gönüllülük gösterdiğinden toplumda ezilen ve hakları ihlal edilen durumuna düşmektedir.

Doğal olanı korumak ve tabii halinde kalmak isabetli bir tercih olacaktır. Kişinin kendi değerini düşürmesi kınandığı gibi kendine değerinden fazla değer yükleme, gereğinden fazla görme, kendini başkalarından farklı ve üstün görmenin ölçülerini kaçırma kibir hali olup kınanmıştır. Kişi kibirlenme hakkına sahip değildir. O kibirlenerek her hangi bir kazanım elde edemeyecek ve dostlarını dahi yitirecektir. *“Kibirliye karşı kibir göstermek sadakadır”* denmesi kibirliyi kibrinden kurtarmak için izlenen bir yöntem ve onun kibrin kötü olduğunu görmesini sağlayacak olan bir etken olması beklentisinden dolayıdır. Kibirli kişi başkalarının ona karşı kibirli davrandığını görünce, kendi yolunun yanlışlığını fark edecek ve kibirli haline son verecektir. Kibri meşru gösteren hiç bir mazeret ve kibirliyi haklı çıkaracak olan hiç bir etken bulunmamaktadır. Kibrin bir hastalık olarak görülmesi ve tedavisi gerekmektedir. Burada insan diğer insanlara karşı kibirli davranmakta, kendini onlardan üstün görmekte ve

bu yaklaşımını sözlü olarak ifade etme yanında tavır olarak da göstermektedir. O kendisini çok büyük, yüce, ulu ve değerli görürken, kendisinin dışındakileri aşağılarda kabul etmektedir. Kendisine paye çıkarmakta ve değerli görmektedir. Çoğu zaman insanı çevresi şımartmakta ve onu haddini bilmez konuma getirmektedir. Mümin kendi değerini koruduğu gibi muhataplarının hakkını da gözetme yükümlülüğü taşımaktadır.

19-Tevekkül, Allah'a güvenmek, güzel ahlaktır. Zıddı Allah'a tevekkülsüzlük, güvensizlik ve itimatsızlıktır. Tevekkülde gereğinden fazla tavır takınarak görevini ihmal etmek yanlış bir tercihtir. Kul tevekkül görevini yaparken yanlış tevekkül anlayışlarının her çeşidinden uzak olacaktır. Deveyi başıboş bırakmak ve onun sahipsiz bir mal gibi dolaşmasına dahi izin verilmemiştir. Önce hayvanın bağlanıp muhafaza altına alınması emredilmiştir. Bu yapıldıktan sonra Allah'a tevekkülün yapılması emredilmiştir. Kulun yapabileceği işlerin yapılmasından sonra Allah'a güven prensibi konulmuştur. Kulun vazifelerinden birisi kul olarak Allah'a tam itimat ile itimat etmektir. Kulun O'na itimatsızlığı söz konusu olmaz. Kul, kulluk görevi bağlamında yaratana güvenme yükümlülüğü taşımaktadır. Bunu hayatı boyunca sürdürür. Bu anlayış kulun Rabbi ile olan irtibatında ileri düzeydir. Muhatabında gördüğü olumsuz vasıflar karşısında itimadı sarsılan insan, tam güvenle Allah'a güvenir ve bu yaklaşımı onun inancının tezahürüdür.

20-Sebat, kararlılık, sabit ve devamlı olmak güzel vasıftır. Zıddı sebatlılık, kararsızlık, hakta sebat etmemektir. Sebat etme adına tembellik ve görevini ihmal etmek de münasip değildir. Hatada inatlaşma ve ondan ayrılmama yanlış bir seçimdir. Din insanı şahsiyet sahibi olmaya ve kararlılığa çağırmıştır. Dinin gereği olarak kişi inancında ve dinin gereklerini yerine getirmede kararlılık gösterir. Dini beğenmeme ve ondan dönme gibi bir yönelişte bulunmaz. Din devamlılık istemektedir. Bu onun istikrarlı bir tavır ortaya koymasını gerekli kılmaktadır.

21-Cömertlik, lütuf ve yardımda bulunmak güzel tutumdur. Zıddı tamahkarlık, hasislik, cimrilik ve yardım etmemektir. Aynı zamanda savurganlık ve gereğinden fazla harcamada bulunmak yanlış bir yöneliştir. Cömert olmak cimrilik ile israf arasında orta yoldur. Cömert davranmak emredilmiş ve cimrilik yasaklanmıştır. "*Cömerdin yemeği şifa, cimrinin yemeğini yemek hastalıktır*" uyarısı yapılmıştır. Cömertlik sadece maddi imkanları, mal ve mülkü paylaşmakla değildir. Bilgiyi, sevinci, güzellikleri ve değerleri paylaşma şeklinde de olur. Bununla insan muhataplarına faydalı olmakta ve onlar içinden özellikle ihtiyaç sahiplerinin yararlanması için fedakarlıkta bulunmaktadır. İnsan bunu dinin emri olarak yerine getirir. Bunu

uygulayan ise cömert insandır. Eldekini vermek suretiyle ondaki cimrilik gibi kötü huylardan kurtulur. Kötü ahlak nedeniyle kişinin istenmeyen yönü olan olumsuzluklardan uzaklaşır. Kendi hayatında yanlış yaklaşımları bırakıp iyi vasıfları koruması mümkün olur. Cömertlik insan için güzel bir haslettir. Bununla insanlar arasında övülür, takdir görür ve saygınlığını korur. Asıl hedef ise bu değil, Allah'ın razı olduğu bir faaliyeti yapmış olmanın mutluluğunu yaşamaktır.⁸ Cimrilik ise kişiye hiç bir hayır getirmez. Kınanan bir vasıftır. Kişi cimriliği ile Allah'ın rızasından uzak kalır. Cömertlik, savurganlık değildir. Kişinin dinin emrini yerine getirmesi ve mükellef olduğu görevini ifa etmesidir.

22-Hazm, ihtiyatlı ve neticesini bilerek davranıştır. Zıddı hazımsızlık (ihtiyatsızlık), işin sonunu düşünmemektir. İhtiyat adına yapılan tedirginlikler ve gereksiz yönelişler uygun görülmez. Hazm aşırı uçlardan uzaklığı gerekli kılar. Mümin ihtiyatlı hareket etmek, işin akıbetini dikkate alarak davranış ortaya koyma yükümlülüğü taşımaktadır. İhtiyatlı davranmamak kişinin zorluklar yaşamasına ve istenmeyen durumlarla karşılaşmasına neden olacaktır. Bu nedenle ileriye görmek, geleceği tahmin etmek ve gelecekle ilgili olarak tedbirler almak bir görevdir. İşin neticesini düşünmemek, pişmanlıkları beraberinde getirmektedir.

23- Hüsnu zan, iyi kanaat sahibi ve iyi zanlı olmak, güzel ahlaklıdır. Zıddı süizan, kötü zan ve düşünceli olmaktır. İyi ve güzel zanda bulunmak, bunda ölçüyü kaçırmaktan da uzak olmayı gerekli kılar. Kötü zan, kötü olduğu gibi iyi zannın düzeysizliği ve sağlıklı olmayışı da kınanmıştır. “*Ey iman edenler zannın çoğundan sakınınız, zannın pek çoğu günahdır*” (Hucurat 49/12) uyarısı yapılmıştır. Din mümini hüsnu zan sahibi olmaya çağırmıştır. Süizan ile bir yarar sağlanamayacak ve kötülükler ortaya çıkacaktır.

24-Hıfzu'l-lisan (dili muhafaza etmek ve lüzumsuz sözlerden korumak) güzel haslettir. Zıddı malayani (gereksiz söz sarf etmek)tir. Dili koruma adına susmak ve gerçeklerin söylenmesi gerektiği halde bunları ifade etmemek de yanlış bir yaklaşımdır. Dilin korumada tutulması, gerçeği dile getirmekten geri kalmayı gerektirmez. “*Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa ya hayır söylesin ya da sussun*” tavsiyesi yapılmıştır. İnsanın girdiği günahların önemli bir kısmı dil yoluyla meydana gelmektedir. Bu yolla kişi muhatabına hakaret etmekte, kötü söz söylemekte ve inkarını ifade etmektedir. Dilin din nazarında günah olan sözlerden korunması insana büyük kazanım sağlamaktadır. İnsan bilerek veya bilmeyerek çok söz sarf eder. Bunlardan önemli bir kısmı onu

⁸ İsfehani, Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredat fi garibu'l-Kur'an*, Beyrut, trs., 158.

ilgilendirmeyen gereksiz sözlerdir. Bunları kullanmak suretiyle insan günah kazanmaktadır.

25-Hak, doğru ve gerçekler, hukuka riayet etmek güzel meziyettir. Zıddı batıl olup hakka riayet etmemektir. Hak başlı başına bir güçtür. Hakkı savunduğu iddiasıyla hakkı saptırmak ve yanlış yönelişlerde bulunmak hak ile örtüşmez. *“Hakla batılı birbirine karıştırmayınız. Bile bile hakkı saklamayınız”* buyrulmuştur. İnsan hayatı boyunca hak ve batıl ile karşı karşıya kalır. O, bunlar arasında seçim yapacaktır. Hür iradesini kullanarak hak veya batıla taraf/tafaftar olmakta ve destek vermektedir. Din insana hak olanı bilmeyi, tanımayı ve ona taraftar olmayı emretmiştir. İnsan batıldan uzak olacak ve peygamberlerin yolu olan hakta kalacak, bunun yanında batıla karşı mücadele vermeyi sürdürecektir. Hakkın hakim olması için çaba verecek ve batıldan uzak olacaktır. Hak Allah'ın razı olduğu batıl ise Allah'ın azap ve gazabına sebep olan yoldur. Hakka tabi olan sonuç olarak cennete, batılı izleyen ise cehenneme gidecektir.

26-Hikmet, bilgi ve ilim sahibi olmak güzelliştir. Zıddı hikmete mebni olmayan davranıştır. Bilmemek ve bildiğiyle iş yapmamaktır. Hikmetli davranıyor görünerek hikmetin doğasıyla örtüşmeyen tavır sergilemek yanlıştır. Dış görünümüyle hikmete uygun görünüp gerçekte hikmete muhalif tutum sergilemek isabetsiz bir yaklaşımdır. Hikmette asıl olan her sözün yerli yerinde söylenmesi, her işin münasip olan yer ve zamanında uygun şekilde yapılmasıdır. Buna riayet edilmemesi büyük kayıptır. *“Kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir.”* *“Hikmet müminin yitiğidir. Onu nerede bulursa alır”* çağrılar söz konusudur. Din insanı bilgi edinmeye teşvik etmiştir. İnsan, üstün bilgiye ulaşacak ve onun gereğini yapacaktır. Bilgiden mahrumiyet insan için büyük kayıptır. Bunun için o süratle telafi edilmesi gereken bir değerdir. İnsan hayatı boyunca hikmeti elde etme çabası verir. Ona ulaşmak onun ana meselesidir. Hikmetin bulunduğu yer, zaman ve ona sahip olan kimse önemli değildir. Önemli olan insanın ona ulaşması ve hayata yansıtmasıdır. Bu yaklaşım insanın doğru hareket etmesini sağlayacaktır.

27-Hilim (yumuşak huyluluk, şiddete tahammül) güzel haslettir. Zıddı hiddet, öfke, gazaplılıktır. İlim ve hilmin bir arada cemedilmesi en faziletli işlerden görülmüştür. İnsanın yumuşak davranma veya hiddetli olma hallerinden din yumuşak huylu olmaya çağırmıştır. Fakat burada bir sabitlik bulunmamaktadır. Halim bir kimse kendisini öfkeleniren söz ve hadiseler karşısında değişebilmektedir. Çünkü halim bir kimsenin de halim olarak kalma düzeyi ve sınırı vardır. Aldığı haber, uğradığı kötülük, felaket, karşılaştığı olumsuzluklar onu hilimden uzaklaştırmakta ve öfkeli konum almasına neden olmaktadır. Doğal haliyle çok iyi, halim selim, yumuşak huylu olan ve asla

öfkelenmeyen bir kimse, öfkeleniren hadiseler karşısında halim olarak kalamamakta ve öfkelenmektedir. Bu da geçici olabilmekte ve kişi tekrar halim olabilmektedir. Öfke ise kişinin gazaplanmasından ibaret olarak kalmamakta ve günahların büyük bir kısmı bu haldeyken işlenmektedir. Hilim görünümü olup yumuşak huylulukla örtüşmeyen gizli riya vardır. Güzel huy gerçek manada güzel olmalıdır. Onun altında gizli olumsuzluklar olmamalıdır. Çoğu zaman öfkenin zıddı olan yumuşak huyluluğun gizli çirkinlikleri olabilmektedir. Bunlar arasında orta yolun seçilmesi isabetli bir yaklaşımdır. Öfkelenen kimse doğal halini yitirmekte ve yanlış yönelişlerde bulunabilmektedir. Buna karşı tahammüllü tutum isabetli bir tercihtir.

28-Hamiyet, mukaddes şeyleri korumaktır. Zıddı hamiyeti cahiliye (cahiliyet hamiyetiyle hamiyet göstermek), batıl fikirleri korumak ve cahilce hamiyettir. Değerleri korumacı tutum takınmak doğru bir yaklaşımdır. Bu kararlılık yanlışları korumaya yönelik olmamalı ve doğruları korumak için sergilenmelidir. Hamiyet görünümü hamiyetle ters konumda olan yönelişlerden uzak olmak gerekmektedir.

29-Hayâ, utanmak, hicap, ar ve namus güzel ahlaktır. Zıddı utanmamak, hayasızlık, arsızlık ve çekinmemektir. Asıl olan haya gibi güzel bir değerle bağdaşmayan tavırlardan uzak olmaktır. Hayâ imandan bir şube olarak görülmüştür. İnsanlardan utanmayan Allah'tan da hayâ etmez. *“Utanmıyorsan istediğini işlersin”* ikazları yapılmıştır.

30-Huşu, hakka boyun eğmek güzelliğidir. Zıddı gaflet, kalp huzursuzluğu ve Allah korkusunun olmamasıdır. Huşulu görünüp gerçekte bununla örtüşmeyen tutum almak ahlaka muhaliftir. *“Hikmetin başı Allah korkusudur.”*

31-Hayır ve iyilik, güzel amellerdir. Zıddı şer, hakka ve iyiye uymamaktır. Bir de hayır görünümü şer vardır. Bunu ancak hikmet ehli sezebilmektedir. Hayır, gerçek ve mutlak iyi olandır. Fakat birde gerçekte hayır olmadığı halde zahirde hayır görünüp gerçekte şer olanlar vardır.

32-Dostluk, Allah için bağlılıktır. Zıddı düşmanlık ve garazkarlıktır. Birde gizli düşmanlık vardır. Buna bulaşanlar çok sinsi davranırlar. Dostlukta hakiki dost olmak ve içtenlik aranır. Hasımlık açık olduğu gibi gizli de olabilmektedir. Gizli hasımlığı seçenler kendilerini saklamakta ve görünüm itibarıyla dost intibayı vermeyi başarmaktadır. *“Buğuz etmeyiniz. Haset etmeyiniz. Birbirinizden yüz çevirmeyiniz. Bir Müslüman'ın din kardeşine üç gündün fazla küs durması helal olmaz”* uyarısı yapılmıştır.

33-Diyanet, dindarlık, (dine bağlılık) tır. Zıddı dine karşı lakaytlık, hürmetsizlik ve dinsizliktir. Bir de dindar görünüp de gerçekte dindar olmama

vardır. Din başlı başına bir güç ve insan için zorunludur. İnsan dine yönelmek onu benimsemek ve özümsemekle yükümlüdür. Burada din karşıtlığına karşı dini ayakta tutma yanında bu tercihte samimi olmak aranmaktadır. Açık din karşıtlığı yanında gizli dinsizlik de dindarın karşı durduğu yöneliştir.

34-Zikir (Allah'ı anmak), O'nu akıldan çıkarmamaktır. Zıddı nisyan (Allah'ı unutmak), hakkı zikretmemektir. Zikrin içten yapılması ve ihlaslı olması gerekir. Allah'ı anmanın pek çok şekli vardır.

a)Azamet, heybet ve iclalini hatırlamak, büyüklüğünü kabul etmektir.

b)Kudreti karşısında havf, reca ve huşu, hudu, O'ndan gereği üzere korkmaktır.

c)Nimetine şükür, hamd ve senadır. O'nu övgülerin en güzeliyle övmektir.

d)Yaratık ve eserlerinden ibret almak, intibahtır. Kur'an ayetleri zikri emretmiştir. *“Allah'ı çok zikrediniz. Umulur ki felah bulursunuz”* (Enfal 8/45). *“Haberiniz olsun Allah'ın zikriyle kalpler mutmain olur”* (Rad 13/28) buyrulmuştur.

35-Rıza, hoşnutluk, Allah'tan gelene razı olmaktır. Zıddı muhalefet (reddetme ve itiraz), hakka razı olmamaktır. Rıza göstermek temelde Allah'tan ve O'dan geleni kulun edip razı olmasıdır. Bu rızayı göstermek, riyadan uzak olarak gerçekleşir. Allah Teala kulunu ibtila ve imtihan eder. Kulun yakarılarından memnun kalır. Kulun görevi Allah'tan razı olmak ve O'nun emrine muhalefet etmemektir.

36-Rıfk (hoş davranış), nezaket, mülayimlik. Zıddı unf, huşunet, gılgat, sertlik ve katılıktır. Hoş davranışın gizli sorunu kişinin bu vasıfta olmadığı halde böyle görünmesidir. Mülayim olmak güzel ahlaktır. Haşinlik ise ahlaka muhalif tutumdur. *“Allah rafıktır. Rıfkla muameleyi sever”* ifadesi gerçeği dile getirmiştir. Buna mukabil de sertliğe karşı vermediğini yumuşak muameleye karşılık olarak vermektedir.

37-Sa'y (çalışma, gayret)tir. Zıddı atalet, bataet, meskenet (tembellik)tir. *“İnsana ancak çalışmasının karşılığı vardır”* (Necm 53/39). Çalışma insan için bir yükümlülüktür. İnsanın bu hususta temel sorunu çalışmadığı halde çalışıyor görünmedir. Burada ahlaklı görünüp ahlaktan uzaklık söz konusudur. İnsan mükellef olduğu işleri yapma yükümlülüğü taşımaktadır. Çalışıyor görünme veya tembellik güzel ahlakla örtüşmemektedir. İnsanın çalışmayıp bunu izahta kendini haklı çıkarma yollarını izlemesi onun asıl göreviyle uyuşmamaktadır.

38-Setr-i uyub (kusurları örtmek, kapatmak) başkalarının hatasını görmemektir. Zıddı ifşa-i uyub (hataları ifşa etmek), gıybet ve kusur araştırmaktır. Bir kimseyi arkadan gıybet etmek ve yapmadığını yaptı iftirasında bulunmak yasaklanmıştır. Kendi kusurlarıyla meşgul olup başkalarının hatasıyla meşgul olmayanlar övülmüş kimselerdir. Başkasının hatasını örtüyor görünüp gizliden gizliye bunu yaymak da ahlaki değildir. Kabahati kapatmak açıkta ve gizlide olur.

39-Şecaat (kahramanlık), bahadırılıktır. Zıddı cebanet (korkaklık)tır. Kahramanlığın önemli bir olumsuz yönü gereksiz kahramanlık yapmak, kahramanlık gerekmeyen yerde kahramanlık göstermektir. Kahraman gibi davranmak da olumsuzluğun bir diğer yönüdür. Şecaat yerinde ve zamanında gereği gibi yapılır. Şecaatle örtüşmeyen korkaklık tavrı ahlaki olmadığı gibi şecaatle bağdaşmayan tavırlardan uzak olmak gerekmektedir.

40-Şefaaf (yardımcı ve destek olmak), rahmet ve rikkat, acıyıp esirgemektir. Zıddı yardımsız bırakmak ve merhametsizliktir. Önemli bir olumsuzluk ise yardım ediyor görüldüğü halde yardım etmemek veya art niyetle yardım etmektir. İyi niyet ve samimi duygularla yardımcı olmak dinin getirdiği esaslardandır.

41-Şükür, sena, memnuniyet bildirmektir. Zıddı küfranı nimet ve teşekkür etmemektir. Memnuniyetini beyan etmek hem içte hem de dışta sergilenir. İçi başka dışı başka görünümlü bir tavır sergilenmez. Şükür Müslüman'ın seçtiği bir hayat tarzıdır. Bu da insanın Allah'a karşı görevi olduğu gibi insanlara karşı teşekkür yükümlülüğüdür. *“İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez.” “Kullarımdan pek azı şükrederler”* (Sebe 34/13).

42-Helaliyle yetinmek, şehveti meşru ve helal olana meyilli olmaktır. Zıddı şehvete tabilik, hevaya ve behimi, hayvani hislere, aşırı şehvet duygusuna uymaktır. Cinsel duygular insanın doğasında vardır. Din buna helal yolu belirlemiş ve bununla yetinmeyi emretmiştir. Bunu aşır haramlara ilgi duymak ise yasaklanmıştır. Helal olanların ise karşılıklı anlayış içinde olmaları birbirlerinin bu hususta ihtiyaçlarını görmeleri ve gözlerinin başkalarına dikmeyecek şekilde cevap vermeleri gerekir. Taraflar evli olduğu halde bunun gereğini yapmamaları din ile örtüşmez.⁹ Kişi haramdan sakındığı gibi helaline karşı görevlerini yerine getirmede de duyarlı olmak durumundadır. Mümine

⁹ Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Matbaatu'l-amire, İst, h. 1283, c. IV, s. 57.

duasında: “Allah’ım beni kötü ahlaktan ve hevadan uzak kıl” demesi öğretilmiştir.

43-Sabır, mukavemet etmek ve dayanmaktır. Zıddı sabırsızlık ve aczdir. Bunun yanında sabırlı gibi görünüp gerçekte sabırsız olmak da ahlak ile örtüşmez. Olaylar karşısında insan sabırlı olma ve katlanma durumundadır. Sabırsızlık sorunları beraberinde getirir. Faaliyet göstermek gereken yerde çalışmayıp sabretmek de isabetsiz bir yaklaşımdır. “Allah sabredenlerle beraberdir” (Enfal 8/46, 66) “Allah’ım ben acizlik ve tembellikten sana sığınırım” duasında bulunur.

44-Sıdk (doğruluk), sadakat, doğru sözlülüktür. Zıddı kizb (yalan), yalancılıktır. Veya sadakatin zıddı hıyanettir. Bir başka sorun sadık olmadığı halde kendini sadık gösterme çabasıdır. Kişinin doğru olmadığı halde doğru olduğu intibayı vermesi veya kendini sadık göstermesi temel sorunlardandır. “Bizi aldatan bizden değildir” prensibi konmuştur.

45-Salah, iyi haldir. Zıddı, fesat, fücür ve fenalıktır. Buna ilave olarak iyi olmadığı halde iyi görünme, fena olduğunu gizleme ve kendi gerçek kimliğini gizlemede mahir olmaktır. Mümin iyi halde olan kimsedir. Fenalığın her çeşidinden uzak olur.

46-Sıla-i rahim (akraba ile alaka kurmak, onları bulup buluşturmak, soruşturmak)tır. Zıddı sıla-i rahimi terk etmek ve akrabayla alakayı kesmektir. Akraba ile bağları kesmemek ve onlarla sağlıklı alaka kurmak dinin emri ve gereğidir. Din konu ile ilgili kesin hüküm koymuş ve alakaların sağlıklı yürütülmesini istemiştir.

47-Salabet, metanet, (mukaddesatı, kutsal değerleri korumak)tır. Zıddı laubalilik, akait ve inanç gevşekliliğidir. Mümin sağlam, güçlü, bütün ve metindir. Bununla örtüşmeyen laubalilik gibi işlerden uzaktır. Müslüman bu gücünde samimidir. Gücü ise hakikidir.

48-Zarafet, incelik, kibarlık ve hoş sözlülüktür. Zıddı fazlasıyla kabalıktır. Mümin zarifliğinde içtendir. Zarif görünen veya zarif görünümü veren değil zarif olan kimsedir. O kibarlık budalası değildir. Hoş söz söylerken bunu din böyle istediği için yapar. Kabalığın onun ahlakıyla örtüşmeyeceğinin bilincindedir. Zariflik ona büyük kazanım sağlayacak ve gönüllerde yer almasını mümkün kılacaktır. İncelik onun inancının yansımasıdır. Din ondan bunu istemektedir. Burada gösteriş, riyakarlık ve yapmacık tutum değil hakiki kimliğini ortaya koyma vardır. Bu yöntemle kendisinden beklenen tavrı ortaya koyar.

49-Adl, adalet, hakka yönelmektir. Zıddı haksızlık, zulüm, adaletsizlik, gadr, insafsızlıktır. Mümin adil görünen değil adil olandır. Adaletli davranıyormuş gibi davranmaz. Adaletli olayım diye kendine kötülük etmek de olmaz. O hem kendine hem de varlıkların tamamına karşı insaflıdır. Adil tutum onun hayat tarzıdır. O bu yönüyle bilinir ve tanınır. *“Mazlumun bedduasından sakınınız. Çünkü onunla Allah’ın kabul etmesi arasında bir engel yoktur”* tehdidi yapılmıştır.

50-Azm, kesin karar ve niyettir. Zıddı tereddüt, şüphecilik ve terahidir. Azimli olmak müminin kararlılık sergilemesidir. O tüm şüphe ve kararsızlıklarından kurtulma yanında istikrarlı halini korumuştur. Onun azmi hayatının her alanına yansır. Bu tavrını hayatı boyunca sürdürür. *“Azmettiğinde Allah’a tevekkül et, muhakkak Allah tevekkül edenleri sever”* (Al-i İmran 3/159) ayeti ona izleyeceği yolu göstermiştir.

51-Aşk, muhabbet (Allah, maneviyat sevgisi ve aşkı)dır. Zıddı nefret, buğuz, mekr, fena şeylere muhabbettir. Mümin sevgi insanıdır. Onun temel sevgisi Allah’adır. Bu yönelişi onun istenmeyen yönelişlerin tamamından uzaktır. O nefretle bir işin gerçek manada gerçekleştirilemeyeceğinin bilincindedir. Çoğu sorun muhabbetle aşılabacaktır.

52-İsmet (masumluk, günahattan korunmuşluk)tur. Zıddı mücrimlik, günahkârlıktır. Mutlak masumluk peygamberlere mahsustur. Mümin günahın her çeşidinden sakınır. Burada temel sorun günahsız olduğu görünümü verdiği halde günahların içinde yer almaktır. Bu tutum ikili bir yaklaşım olduğundan kınanmıştır.

53-İffet, fena meyillerden korunmaktır. Zıddı fuhuş ve fenalıklarda bulunmaktır.

54-Afv, safh (müsamahalılık, affetmek, bağışlamak) güzel haslettir. Zıddı intikam almak, muaheze etmek, bağı, kin, öç almak acı çıkarmaktır. *“Müsamahalı kulun Allah izzetini artırır.”*

55-Ahd, söz vermek, ahde riayet etmek güzel meziyettir. Zıddı haksızlık, zulüm, ahde vefasızlık, sözünde durmamaktır. Güzel ahid ilişkisi kurmak imandan ve onun tezahürlerinden kabul edilmiştir.

56-Fazl, fazilet, üstünlük güzel ahlak ilkesidir. Zıddı isaet (kötülük), hasaset (hasislik), cehalet, aşağılık, fenalık, rezalettir.

57-Fütüvvet, yiğitlik, nefsin şerefi üstün ilkelerdir. Zıddı zillet, cebanet, gayz, hisset, aşağılık ve mürüvvetsizlik.

58-Firaset (feraset sahibi olmak) ve zihin uyanıklığı güzeldir. Zıddı ferasetsizlik, belahet, eblehlik, zekadan mahrumiyettir. Feraset:a) İlhamdır.b)Kesbidir. Mümin feraset sahibidir. O Allah'ın nuruyla bakar.

59-Kadirdanlık (kadirbilirlik), kadirşinaslık güzel ahlak yansımasıdır. Kadir bilmezlik ise kötü huydur. “*İnsanları kendi mevkileri ne ise ona göre muamele ediniz*” emri verilmiştir.

60-Kanaat, kısmete razı olmaktır. Zıddı tebzir, ihtiras, tamahkarlık, israf, kanaatsizlik, hırslılık. “*Kanaat bitmeyen bir hazinedir. Kanaat eden aziz olur. Tamahkârlar zelil olur.*”

61-Kerem, yüksek yaratılış ve üstünlüktür. Zıddı hasaset, (cimrilik), hasislik, kimseye iyilik etmemektir.

62-Lutuf, güzellik, iyi muamele övülen ahlaklıdır. Zıddı cebir ve basit davranışlardır.

63-Latife, mizah, hoş nüktelik İslami ölçüler içinde güzeldir. Zıddı yersiz ciddiyet, fena nükte, kırıcı şakadır. Burada kulun hakkına riayet etmemek vardır ve kınanmıştır.

64-Mebahet, yerinde öğünme, tefahur iyi iftihar sınırları iyi korunursa güzeldir. Zıddı tefahur, yersiz iftihar ve kendini beğenmektir. Kınanmış bir tutumdur.

65-Metanet, kuvvetlilik, sağlamlık, dayanıklılık takdir edilmiştir. Zıddı zaaf, rehavet, hakta dayanmamaktır. İtaat edilen cimrilik, tabi olunan heva ve kişinin kendini beğenmişliği, onu helak eden işlerden olarak görülmüştür.

66-Medh, dil ile öğünme ve senadır. Zıddı zem, (kınama), aleyhte fena söz, kötü haldir. Övgücülerin övmesine fırsat verilmeyecek ve ölçülü davranış esas alınacaktır.

67-Müdara, müşamat (yüze gülmek, dostluk), güzel muamele ve tebessümdür. Zıddı temellük, tabasbus, müdahane, yağcılık, dalkavukluk. İnsanlara tebessümle muamele sadaka olarak kabul edilmiştir. İslam farzları emretmesi yanında insanlarla bu güzel ilişkiyi de emretmiştir.

68-Allah için muhabbet, sevgi ve dostluk güzeldir. Zıddı adavet, sevmemek, buğuz, sevginin Allah için olmamasıdır. Sevsî: a)Sebebi zail olan ve b)Sebebi zail olmayan kısımlarına ayırır. Aynı zamanda sevgi: a)tabii veya b)kesbidir.

69-Merhamet, rahm, esirgemek, acılamak övülmüştür. Zıddı merhametsizlik, acınamaktır. Yeryüzündekilere merhamet edilirse semadakilere de o kimseye merhamet ederler.

70-Mürüvvet, erkeklik ve mertlik takdir edilmiştir. Zıddı namertlik (utanılacak şeyi gizli yapmak) iyilik bilmezliktir. Doğal olarak kınanmış bir tavidir.

71-Müşavere (istişarede bulunmak, danışmak), fikir alışverişi teşvik edilmiş güzel bir insani ilişkidir. Zıddı hodreylik, kötü görüş ve rey, danışmamaktır. “*Onlarla işte istişare et*” (Al-i İmran 3/159). “*Onların aralarındaki işleri şura iledir*” (Şura 42/38). “*İstişare eden zarar görmez*” çizgisi ana mesele olarak ortaya konmuştur.

72-Muavenet, teavün (karşılıklı yardımlaşma)dır. Zıddı desteksiz bırakmak ve yardımlaşmayı terk etmektir. “*İyilik ve takvada yardımlaşınız. Günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayınız*” (Maide 5/2) ayeti temel kuralı açık olarak belirlemiştir.

73-Minnet, iyilik etmek güzel ahlak ilkesidir. Zıddı iyiliği başa kakmak ve mahvetmektir. “*Ey iman edenler başa kakarak ve eza vererek sadakalarınızı iptal etmeyiniz*” (Bakara 2/264) ayeti müminlere yol ve yöntem öğretmiştir.

74-Namus, ırz, iffet, edep ve haya en güzel esaslardandır. Zıddı İffet ve istikametten mahrumiyet ve arsızlıktır. Din müminleri bunlardan sakındırmıştır.

75-Sağlam şahsiyet ve nifaktan uzaklık takdir edilen hasletlerdir. Zıddı nifak, iki yüzlülük, münafıklıktır. İkiyüzlü kimsenin Allah katında bir kıymeti olmamaktadır.

76-Laf taşımamak, kovuculuk yapmamak güzel ahlaktır. Zıddı nemime laf taşımak, kovuculuk ve nemmamlık kınanmış tutumlardır.

77-Vaat ve sözlerinde durmak, inşaallah demek güzelliştir. Zıddı vaadinde ve sözünde inşaallah dememek, sözünde durmayıp caymaktır. Vaat etmek borç gibidir. Riayet edilir.

78-Vefa, borcunu ödeme, sözünü yerine getirmek beğenilen işlerdir. Zıddı vefasızlık, hulf, sözünden dönmektir. Mümin bu ayrımı yapma yükümlülüğü taşımaktadır.

79-Vakar, ağır başlılık beklenen özelliklerdir. Zıddı hiffet (sefihlik), hafiflik, bayağılık ve aşağılıktır. Bu vakar tekebbür değildir.

80-Himmet, yüksek iradeli olmak güzel meziyettir. Zıddı denaet, âdî şeylere rağbet etmektir.

81-Yüsr (kolaylık, zenginlik) güzeldir. Zıddı usr (zorluk çıkarmak, çetinliktir). *“Müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz. Kolaylaştırınız zorlaştırmayınız. Din kolaylıktır. Kim dine galip gelmeye çalışırsa din ona galip gelir.”*

82-Selam, zarar vermemek güzel, zıddı zararından emin olmamaktır.

83-Mümin, inançlı olmak güzel, zıddı inkar, münkir, inançsızlıktır. Müminin zıddı münkir, imanın zıddı ise inkardır.

84-Koruyup gözetmek güzel, zıddı mukaddesatı korumamaktır.

85-İnfak, hak rızası için yardım güzeldir. Zıddı yardım etmemektir.

86-Şeref, şereflielik güzeldir. Zıddı şerefi muhafaza etmemektir.

87-Tevbekarlık, tevbecilik güzeldir. Zıddı istiğfarsızlık ve günahkarlıktır.

88-Heva ve nefsin isteklerine muhalefet güzeldir. Zıddı nefsin arzularına uymaktır.

89-Dürüstlük, hile yapmamak güzeldir. Zıddı hile ve desisecilik yapmaktır.

90-Meşru, taassup, akideye bağlılık güzel haslettir. Zıddı meşru olmayan taassup ve körü körüne bağlılıktır.

91-Ciddiyet, vakarlılık güzel ahlak ilkesidir. Zıddı ciddiyetsizlik ve hafifliktir.

92-Müsamaha övülmüştür. Zıddı kin tutmak ve buğuz etmek çirkin huydur.

93-İtidal, orta bir davranışta bulunmak güzeldir. Zıddı aşırılık ve itidalden uzaklıktır.

94-Helal ve normal olanı almak ahlaklılıktır. Zıddı boş yere saçıp savurmaktır.

95-Hidayet, yolun doğrusunda olmaktır. Zıddı dalalet, sapıklık, yoldan çıkmaktır.

96-İkram etmek güzel, zıddı ikramsızlık, ikram etmemek çirkin ahlaktır.

97-Muktedir olmak, güçlülük övülmüştür. Zıddı takatsizlik ve kuvvetsizliktir.

98- Hamdeden olmak takdir edilmiştir. Hamd etmeyenin yolu nimete nankördür.

99-Şahit, şahadet eden, şahitliği kabul edilen ve edendir. Zıddı şahadetten uzaklıktır.

Bunlar sayabileceğimiz birkaç güzel vasıf ve zıtlardır.¹⁰ Bunların dışında iyi ve kötü ahlakı ifade eden pek çok özellikleri sunan lafızlar bulunmaktadır.¹¹ Ahlaklılığın fazileti tüm yönleriyle ele alınması gereken kapsamlı bir konudur. Allah Teala ahlâk numunesi olarak Rasûlullah'ı göndermiştir. “*Sen en mükemmel ahlâk üzeresin*” (Kalem 68/5) buyurmuştur. “*Sizin için Allah'ın Resulünde en güzel örnekler vardır*” (Mümtahine 60/6) ayetiyle övmüştür. Güzel ahlak esaslarının izahı olarak, burada ahlak prensiplerinden örnekler seçilmiştir.

Sonuç

Ahlak, ilke, prensip, esas ve kuralları veya ahlakî değerler olarak sunulabilecek olan bir İslamî yapıyı tanıtmak istedik. Bunlar satırlara sığmayan ve hayatta uygulamaya konulduğunda güzellikleri belirginleşen hasletlerdir. Mümin bunları kendine hayat tarzı olarak almak suretiyle Müslüman kimliğini ortaya koyar. İnsan hayatı boyunca bunları kendine güzel meziyetler olarak alır. Yaratanın razı olduğu hususları seçer, bununla büyük kazanım ve ebedi alemde mutluluk elde edeceğinin bilincindedir. O kendine mahsus ahlak ile insanlığa örnek olan kimsedir. Dinin belirlediklerini kendisine sunulmuş emirler olarak alır ve yaşantısına yansıtır.

Ahlaki değerlerle mümin gerçek değerine kavuşur. Bunları dikkate almayan ise büyük mahrumiyet içindedir. İnsanlık aradığı huzur ve güzellikleri İslam ahlakına işlerlik kazandırarak elde edecektir. Aranan huzur, arzu edilen güzellik ve özlenen değerler onunla sağlanacaktır. Bu sayede insan başkalarına kul olmaktan kurtulacak ve Allah'a kulluğun sağladığı üstün kulluk bilincini elde edecektir. Müslümanlar ahlakları ile güzel ve kimlikleri ile numunedirler. İnsanlar onları ahlakî değerleri ile tanıyacak ve onlarla dostluk kuracaklardır. İslam'ın ahlak esasları evrensel prensiplerdir. Bunların uygulamaya konması ve hayat tarzı olarak kabul edilmesi insanlığın kurtuluş reçetesidir. İki alemde de mutluluk isteyenler bunlarla mutlu olacaklardır. Yüce yaratıcı bunları lafız olarak kitabında sunmuş, Hz. Peygamber ve dostları bunları hayatlarında genel geçerli hale getirmişlerdir. Müslümanların uzun tarihi süreçte kazandıkları ahlaki deneyim,

¹⁰ Bu prensipler şüphesiz güzel ahlak ve zıtlarının tümü değildir. Burada seçmeler ve örnekler verilmiştir. Bunların her birinin dinin metinlerinde delilleri bulunmaktadır. Örnekler için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük İslam İlmihali, İst, 1976, Ahlak kısmı.

¹¹ Tahlil ve değerlendirmeler için bk. Gazali İhya-i Ulumiddin, Beyrut, trs., I, 1. vd. Dini ilimlerin ihya edilmesi olarak belirlediği kitap ismiyle aynı zamanda güzel ahlakın canlandırılması, kötü yönlerin en azından zayıf duruma düşürülmesi projesi bulunmaktadır.

günümüze ve geleceğe ışık tutacak mahiyettedir. Beşer vahiy yoluyla gelen bu prensipleri almakla kendine ve insanlığa güzel ahlak sunumu yapacaktır.

İnsan iyi ahlaka yönelirken kendisi hakkında karakter belirlemekte, huy olarak bunları ortaya koymakta, seciyesini sergilemekte ve kendisi nasıl olacaksa bunu sunmaktadır. Ahlak esasları ile ilgili kararını vermekte, kendi kimliğini netleştirmekte, ne ise o olarak ortaya çıkmaktadır. Din tüm çabaları ve sunduğu örneklerle insanı ıslah etmek istemektedir. Bu yolla onu kötü konumundan kurtarıp iyileştirmeyi hedeflemiştir. İnsan bunun farkına varacak, dinin hedefini kavrayacak ve kendinde belirlediği yanlış yönelişleri düzeltecektir. Çoğu zaman kişi kendi kusurlarını görememekte ve kötü halini sürdürmektedir. Din Müslümanlara görev vermiş, iyiliği emretme ve kötülüğü önleme çabası vermesini istemiştir. Bu bir yükümlülüktür. Kişi sadece kendisi iyi olmakla kalmayacak, başkalarının da iyi olmasına katkı yapacak ve bu bir sorumluluk olarak sürdürülecektir.

İSLAMIN KULLUK BİLİNCİ VE EKOLOJİK KRİZE YÖNELİK SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM

*İbrahim KESKİN**

Özet

Günümüz dünyası krizlerin evrenselleştiği bir dünyadır. Çevre tehditleri yakın gelecekte en büyük tehlikeler olarak değerlendirilmektedir. Çevresel tehditler; atıkmaddelerin üretimi, kirlenme ve kaynakların tüketilmesi şeklinde üç başlıkta ele alınmaktadır. Söz konusu tehlike sadece çevreyle ilgili ve teknolojik bir sorun olmaktan öte toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevreyi tahrip eden insankapitalizmin küresel yayılmasının sonucudur. Kazanmayı, tüketmeyi, hazzı ve gücü insani varoluşun en önemli unsuru olarak algılayan aç gözlü insan, dünyayı söz konusu sorun ile karşı karşıya bırakmıştır. Modern benlik kendisini tanrıya ve geleneğe müracaat etmeksizin olumlamak veya inşa etmek suretiyle hâkimiyet istenciyle büyük bir kibir içine düşmüştür. İçinde yaşadığımız sorunsalın modern insanın benlik algısının sonucu olduğu iddiasındayız. İnançın insanın düşünce ve benlik inşasında oynadığı rolü göz önüne aldığımızda, İslam inancı ve prensiplerinin hem modern benlik algısının hem de söz konusu benliğin açığa çıkarmış olduğu tahrifatın önlenmesinde yegâne imkânı oluşturduğunu düşünmekteyiz. Kulluk bilinci insan haddini bilmeyi öğretir. İnsanın haddini bilmesi modern kibirlilik durumunun açığa çıkarmış olduğunu düşündüğümüz problemin üstesinden gelebilmenin imkânını sunar. İslam ahlakı israfı haram

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, i.keskin@alparslan.edu.tr.

kılmıştır. Yaşadığımız kriz halinin üstesinden gelmek kulluk bilinci ve bununla ilişkili olarak israftan kaçınmakla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Kriz, Ben İdraki, Kulluk Bilinci, İslam Ahlakı

Giriş

Günümüz itibariyle ilerlemeye duyulan güven sarsılmış ya da en azından bir sorgulamaya tabi tutulmuş olsa da, hiç kimsenin modern yaşam biçiminin veya biçimlerinin getirmiş olduğu konfordan vazgeçmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Hatta böyle bir tercihin dillendirilmesi bile oldukça tuhaf karşılanacaktır. Fakat günümüz sosyolojisi ilerlemenin çok büyük bir risk taşıdığını, ilerlemenin çok büyük bir kumar olduğunu söylemektedir.

İki bin yılı geride bırakan dünyamız daha önceki zamanlarla göre ya da birinci bin yıla kıyaslandığında daha sefalet dolu bir fiziksel durum içinde görünmektedir. Bilim insanları doğal çevre sorunlarını çok ciddi biçimde dillendiriyor olsa da, bunun bir sonuç olduğu ya da neyin sonucu olduğu meselesi göz ardı edilmektedir. Doğal çevrenin bozulması, fiziksel düzen üzerinde insan hâkimiyetine ilişkin aydınlanmacı düşüncenin ve bu düşünceyle ilişkili Protestan kapitalist ahlak yoluyla pratiğe dökülmüş materyalizm ile organik bir ilişkiye sahiptir.

Küresel Değişim ve Ekolojik Bunalım: Bir Problem Olarak Ekolojik Kriz

Çok büyük oranda sanayi üretiminin yaygınlaşmasının bir neticesi olarak çevreye neredeyse telafisi mümkün olmayan zararlar verilmiş durumdadır. Sanayinin gelişmesinden sonra insanın doğaya saldırısı o kadar yoğun olmuştur ki insanın etkinliklerinden etkilenmeyen çok az doğal işlem bulunmaktadır. Çevre ekolojisi sorunu, sorunla uzaktan yakından hiçbir ilgisi olmasa ya da soruna temel teşkil eden yaşam biçimlerinden oldukça uzak olsa da, insanlar olarak hepimizin karşı karşıya kaldığı bir sorundur. Alman sosyolog Ulrich Beck bu durumu bir risk toplumu yaratmak olarak ifade etmiştir.¹

Çevre sorunları her ne kadar tarihin bilinen her aşamasında insanoğlunun yüzleşmek zorunda olduğu bir problem olarak kabul edilse de, çevre sorunlarının yaygın bir şekilde modern dönemde, özellikle de ikinci dünya savaşı sonrasında rastlanmaktadır. 1950'lerden sonra özellikle küresel ısınma dünya için çok ciddi bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Çevre sorunlarına ve ekolojik problemlere

¹ Beck, Ulrich, *Risk Society, Towards a New Modernity*. London, Sage Publications, 1992, s.260.

dikkat çekmeye çalışan çevreci hareketler 1970'li yıllarda yoğunlaşmaya başlamış, 1980'li yıllara gelindiğinde ise küresel ısınmanın etkileri belirginleşmeye başlamıştır. Tüm gelişmeler başta birleşmiş milletler olmak üzere birçok uluslararası kurumların konuya ciddiyetle eğilmesine neden olmuş ve birçok çalışma yapılmıştır. Aralık 2009'da Kopenhag'da düzenlenen iklim kongresine 195 ülke temsilciyle katılmış ve ekolojik sorunlara karşılık alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur.²

Çevre sorunları ve özellikle de küresel ısınma başlangıçta teknolojik gelişmelerin ve aşırı sanayileşmenin sonucu olarak algılanmış, bu sorunun aslında bir insan ve ahlak sorunu olduğu gözden kaçırılmıştır. Fakat çevre sorunlarının küresel bir hal almasıyla aslında karşılaşılan sorunun bir insan ve ahlak sorunu olduğu, yaşanan durumun bir sonuç olduğu da değerlendirilmeye başlanmıştır.³ Günümüz itibariyle ise genelde çevre sorunları özelde de küresel ısınmada insanın en önemli unsur olduğu kabul edilmiş durumdadır. 2009 yılında yayınlanan birleşmiş milletler çevre raporu küresel ısınmada insan faktörünün etkisini %90 olarak belirtmiştir.⁴ Çevre sorunlarının başlıca aktörü insan olmakla beraber söz konusu sorunları en fazla hisseden ve sonuçlarından en fazla etkilenen de insan olmaktadır. Günümüzde milyonlarca insan yağış dengesinin bozulmasından etkilenerek evini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu ise evrensel düzlemde bir göç ve göçmen sorununu açığa çıkarmıştır. Fakat sorunlar bununla kalmamış beraberinde başka birçok sorunu da doğurmuştur. İşsizlik sorunu, evsizler problemi, yaşam koşullarının darlığı hatta ırkçılık sorununun yeniden hortlaması söz konusu etkilere örnek olarak verilebilir.

Ekolojik krize sebep olan çevresel tehditler temel olarak birkaç türde değerlendirilebilir: kirlenme, yeniden kullanılacak hale dönüştürülemeyen ve kısa vadede elden çıkartılamayan atıkların oluşumu ve yerine yenisi konulamayan doğal kaynakların tüketimi. Sanayileşmiş toplumlarda daha yaygın ve yoğun olan fakat genel olarak tüm dünyada çöp tenekelerine giden atıkların miktarı oldukça fazlaşmış durumdadır. Yiyeceklerin büyük çoğunluğu günün sonunda fırlatılıp atılan paketlerde satılır hale gelmiştir. Oldukça yaygın kullanılan naylon türleri büyük bir atık problemi oluşturmaktadır. Fakat çevre sorununa sebep olan atık maddeleri sadece kaldırılıp atılan tüketim maddelerinden müteşekkil değildir. Atmosfere yayılan gaz atıkları da oldukça endişe verici boyutlara ulaşmış olarak görülmektedir. Elektrik santralleri ve arabalardaki petrol ve kömür gibi yakıtlardan kaynaklanan karbondioksit ve sprey tüpleri, yalıtım malzemeleri ve

² <http://www.abhaber.com/ozelhaber.php?id=5009> (25.04.2010).

³ İbrahim Özdemir, *Yalnız Gezen*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, ss.3-7.

⁴ <http://www.kuresel-isinma.org/kuresel-isinma/kuresel-isinmanin-nedenleri.html> (29.12.2009).

soğutma sistemlerinin kullanımından kaynaklanan gazlar bu atıkların örneklerini oluşturmaktadır. Bilim adamları atmosfere salınan karbondioksit ve diğer gazların ozon tabakasına zara verdiği ve ozon tabakasında meydana gelen zararın da küresel ısınma sürecinin temel faktörü olduğunu söylemektedirler. Teknoloji kirliliği, enformasyon kirliliği, yerel kültürlerin yok oluşu, fakirlik ve sefaletin artan yükselişi, varlıklı olanlarla fakir olanlar arasındaki farkın gittikçe büyümesi, artan silahlanma oranları, kirli bilim, toprağın verimliliğindeki düşüş ve artan çölleşme oranları,, yerel kültürlerin hızla yok oluşu vb. bir çok problemler, tüm farklılıklarına rağmen insan ve ahlak sorununun sonucudurlar.

Ekolojik Kriz Durumu ve Modern Benlik İlişkisi

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, endişe verici sorunlar tek sorununu sonucudurlar. Modern kimlik ya da benlik sadece modern tarihi değil tüm modern toplumu ve kültürü şekillendiren temel unsurdur.⁵ Dolayısıyla bazı çevreci düşünürlerin çevre sorunlarının temelinde modern dünya görüşünün yattığını söylemekte ısrarlı oluşu bir iddiadan daha öte anlam taşımaktadır. Çevre sorunlarının gündeme gelmesinden itibaren sorunun nasıl çözüleceğine yönelik sorular sorulduğu kadar nedenlerine yönelik sorgulamalar da yapılmıştır. Bu sorgulamalara modern insanın varoluş biçimini de sorgulamayı doğurmuştur. Modern insan hem kendisiyle hem toplumla hem de doğal çevreyle top yekun bir problem hali yaşamaktadır. Bu durum içinde bulunduğumuz çağı endişe, stres, bunalım ve aspirin çağı şeklinde tanımlamaya sebep olmuştur.⁶ Aydınlanmacı idealler 20.yy.ın başından itibaren bilim ve teknolojinin, akıl ve mantığın insanlığın maruz kaldığı tüm sefaletten kurtaracağını, yeryüzünde bir refah toplumunun inşa edileceğini varsaymıştı. Oysa günümüz itibariyle gelinen durum modernitenin ideallerine yönelik oldukça şüphe dolu bir durumdur. İnsanlığın sefaletten kurtarılması bir kenara eşitsizliklerin oldukça keskinleştiği, yoksulluğun daha da yaygınlaştığı vb. gibi durumlar daha da keskin hale gelmiş durumdadır.

Kartezyen akılcılıktan doğan ve aydınlanmanın bilim ve akla beslediği güvenin temelini oluşturan modern idealler modern kimliğe de temel teşkil etmiştir. Modern benlik kendisini tanrıya veya geleneğe müracaat etme gereksinimi duymadan olumlamaktadır. Hatta bu olumlama müracaat etme gereksiniminin de ötesinde bir karşıtlık ilişkisiyle inşa etmiştir. Modern benlik bilim, mühendislik, teknoloji ve sanatta yaratıcı olan, moderniteye uyan ve

⁵ Taylor, Charles, *The Sources of The Self: The Making of Modern Identity*, Cambiridge, Mass, Harvard University Pres, 1989

⁶ Horney, Karen, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, Çev.: Ayda Yörekan, Tur Yayınları, İstanbul 1980

moderniteyi pozitif bir değer olarak gören Faustçu ve Prometheusçu benliktir.⁷ Söz konusu düşünce için modernitenin yeni olan için sürekli yaratıcı ve özgürleştirici koşulları sağlamaktadır. Modernitenin bu yaratıcı benlik düşüncesi çoğunlukla elitist ve kitlelere güvensizlik duyan, bilim ve araçsal rasyonaliteye duyduğu güveni de kitlelere duyduğu güvensizlikle birleştirmiş bir düşüncedir.

Modern dünya görüşü Hıristiyan ortaçağ dünya görüşüne bir tepki olarak doğduğundan manevi, geleneksel ve dini olan her şeyi reddetmeye meyilli bir dünya görüşü olarak konumlanmıştır. Gerçek bilgini yegâne biçimi olarak deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgiyi kabul ederek, dini inançları, metafizik değerleri reddetme eğilimi göstermiş, bunu da hayatın mitten arındırılması adına yaparken bizzat akli ve bilimi mitleştirmek suretiyle yapmıştır. Bunun sonucu olarak insanın toplum ve tabiatla olan ilişkileri tamamen seküler ve hümanist kabuller üzerine bina edilmiştir. Dünya, kâinat ve bizzat insanın kendisi aşkın ve mutlak varlıkla olan ilişkiye dayalı anlamını yitirmiş, sadece bir nesne konumuna indirgenmiştir.

Her ne kadar modern düşünceye karşıt bir pozisyonda kendini konumlandıran, Alman Romantikleri ile başlayan Aristoteles ve Hegel'in kendini gerçekleştirme geleneğini benimseyen fakat Tanrı ve gelenekle bağını koparan görüşler mevcut olsa da, modernite karşıtlığı ile özdeşleşen bu görüşler modernitenin en az modernite taraftarı düşünceler kadar bir parçasını oluşturmaktadır.⁸ Söz konusu her iki düşünme biçimine sahip benlik Tanrı olma arzusunu cisimleştirir ve her iki benlik modernizmin ikircikli doğasının bir ifadesi olarak değerlendirilir. Söz konusu modern kimlik anlayışlarının ortak temaları içermektedir ve hümanizmin "insan tanrısı" kabulünün modern öz olumlamasının ve tanrının ölümü anlayışının varyasyonlarını oluşturmaktadırlar.⁹

Bireyin çevreye yönelik yönelimini "sahip olma" ve "emanet olarak görme" iki temel şekilde iki temel başlık altında ele almak mümkündür.¹⁰ Doğa üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olduğunu düşünen insan, modern benlik algısının sonucu olan insandır. Böyle bir bilince sahip olan insan tabiatın mutlak anlamda sahibi olduğunu düşünerek, onu dilediği gibi kullanabileceği bir tüketim kaynağı olarak görür ve ona kullan tüket ve at şeklinde yaklaşır.¹¹ Günümüz insanın daha

⁷ Hollinger, Robert, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005, s. 69

⁸ Hollinger, a.g.e., s.70

⁹ Hollinger, a.g.e., s.71

¹⁰ Kula, Naci, "Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, c. I, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 214.

¹¹ Erich, Fromm, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, Terc. A. Arıtan, 3. Baskı, Arıtan Yayınları, İstanbul 1991, ss. 237-238

çok sahip olma arzusu taşıyan insanlar olduğuna birçok düşünür dillendirmektedir. Böyle bir yönelim insanın tabiatı mümkün olduğunca kullanacağı bir nesne olarak algılamaktadır.¹² Modern dünya görüşü hem çevrenin hem de insan davranışının meddi unsurlar tarafından belirlendiği düşüncesiyle ana gaye olarak doğal kaynakları ürüne ve kazanca dönüştürmeyi hedefler hale gelmiştir.

Aşırı tüketim isteği benlik olarak bu sahip olmak düşüncesinin bir sonucu olurken, ahlaki olarak ta insanın heva ve hevesine boyun eğmesinin tezahürü olmaktadır. Arzuların tatmini ve haz istencinin sonucu olarak insan aşırı tüketmenin kendisine mutluluk getireceğini var saymış fakat günümüz itibariyle karşılaşılan sonuç beklentilerle örtüşmemiştir. Günümüzden geleceğe bakıldığında geleceğin daha huzurlu ve daha gelişmiş olacağına yönelik umudun oldukça şüpheli hale geldiğini söylemek için oldukça fazla miktarda kaygı verici ipuçları görülmektedir. Giddens'in ifade ettiği üzere iki asır önce yazan sosyologların aksine günümüz sosyologları çağdaş sanayinin, teknolojinin ve bilimin asla tamamen faydalı sonuçlar doğuracağına oldukça şüpheyle bakmaktadırlar.¹³

Ekolojik Kriz ve İslam

Doğal çevrenin bozulması endişe verici bir mesele olarak günümüzün oldukça önemli İslami meselelerinden biri olarak karşımızda durmaktadır. Kur'an kıyametin habercileri olarak göklerin ve denizlerin şiddetle sarsılarak birbirine katılacaklarını haber verir.¹⁴ İçinde bulunduğumuz dünya arkasında bıraktığımız zaman dilimine kıyasla daha da sefalet dolu ve çevresel olarak ta oldukça riskli bir durumla karşı karşıya gibi görünmektedir. Modern insanın fiziksel dünya üzerinde egemen olma arzusu ile Protestan kapitalist ahlakı yoluyla pratiğe dökülen materyalizm, dünyanın karşı karşıya kaldığı fiziksel riskin önderliğini yapmıştır. Denizlerde ve okyanuslarda dolaşan binlerce ton zehir, her gün yok olan bir sürü tür, insanın kendisi ve evcil hayvanlarının dışında yok olan hayat biçimleri ile dünya yaralanmaya hızla devam etmektedir. Deli dana hastalığı gibi birçok yeni hastalık türünün ortaya çıkması, insanın bilimsel hatalarının kendisi için ne gibi riskler içerdiğine yönelik önemli bir ipucu gibi görünmektedir. Tüm

¹² Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, terc. N. Avcı, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1982, ss. 15-16.

¹³ Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Yayıma Hazırlayan: Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ayraç Yayınları, Ankara 2000, s.565

¹⁴ Hakka Suresi, 13,14,15. Ayet, İnşikak Suresi, 3,4.Ayet,

bu tarz ilerleme olarak ifade edilen sürecin aslında ne kadar büyük bir kumar olduğunu da gösteren ipuçları olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁵

Kimse bir feragatte bulunmak istemiyor. Kişisel özgürlük putuna boyun eğerek herkes hakları için yaygara koparmakta fakat görev meselesi görmezlikten gelinmektedir. Açgözlülük, zengin finans merkezleri ve mutlu insanlar meydana getirmiştir fakat bunun nelere mal olduğu sorusunun ciddi anlamda sorulması bir zorunluluk olmuştur. Tefessüh bir ilke olarak kamusal müzakere zemininde kendisinden asla söz edilemez hale geldiğinde toplumun gerçekten bir çöküş haline geldiğinin göstergesidir.¹⁶

İslam'ın Kulluk Bilinci ve Benlik Algısı

Kur'an a bakıldığında çevre ve ekoloji problemini bir ahlak problemi olarak değerlendirmek mümkündür. Kur'an bize bir ahlaki model olarak iyi ve kötüyü tanımaya yönelik oldukça önemli düsturlar sunmaktadır.¹⁷ Kur'an'ın sunmuş olduğu ahlaki ilkeler yalnızca insan ilişkilerini kapsayan ilkelere dayanmaktadır. Dolayısıyla ekoloji sorunu çok önemli bir ahlak sorundur. Fazlurrahman ahlaki bir toplum oluşturmanın İslam'ın ana hedefi olduğunu söylemiştir.¹⁸ Hz. Muhammed (s.a.v)'in "ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim" hadisi bu iddiayı desteklemek bakımından oldukça anlamlıdır. Kur'an ise bunu "Şüphesiz, sen büyük bir ahlak üzeresin."¹⁹ Şeklinde ifade etmiştir. Bu ve benzeri ayet ve hadislerin sonucu olarak İslam'ın öncelikle bir ahlaki ilkeler çerçevesinde bir yaşam biçimi oluşturmayı hedeflediğini söyleyebiliriz. Ahlakilik insanın bir sorumluluğu ve görevidir. İnsan başıboş bırakılmamıştır. İnsan yeryüzünde varlığını ahlaki prensipler üzerine inşa edilen bir düzen içinde sürdürmelidir. Ahlaki ilkelerle donanmış ve ona göre davranışlar gerçekleştiren bireylerden oluşmuş topluluk inşa etmenin yeri dünya hayatıdır. Dolayısıyla yeryüzünün korunması, geliştirilmesi, imarı için gerekli düzenlemelerin yapılması insana yüklenmiş ahlaki sorumluluktur. İslam insanlığa en yüce erdem olarak güzel ahlakı sunmuştur. Güzel ahlakın en belirgin vasfı sevgi ve merhamettir.²⁰ Allah insana hem tabii çevreyi korumayı ve katkı sağlamayı emretmekte hem de bunu nasıl gerçekleştireceğini öğretmektedir.²¹ Bu bize ekolojik dengelin korunması

¹⁵ Winter,T.J.,*Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, Çev.: Ömer Baldık-Muhammed Şeviker, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 28-29

¹⁶ Winter,T.J.,*Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, s.79

¹⁷ Beled, 90/7-8

¹⁸ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev.: Alparslan Açıkgenç, Fecr Yay., Ankara, 1987, s. 225.

¹⁹ Kalem, 68/4

²⁰ Ateş, Ali Osman , "İslam ve Doğal Hayatın Korunması", Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Ocak- Haziran 2003, s. 3.

²¹ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1992, s. 44.

ile ahlaki ilkeler çerçevesinde yaşamak arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu ilişki insanın özelde yaşadığı çevreyle genel olarak ise tüm varlıklarla karşı sorumluluğunun bir ifadesi olmaktadır. Eğer insan İslam'ın iyi ve güzel kabul ettiği ahlaki ilkeler çerçevesinde yaşarsa ekolojik dengenin korunması mümkün olacak, ahlaken yerilmiş ve kötü olarak nitelenen davranışlar yaşarsa ekolojik dengenin ifsadına sebep olacaktır.²²

İslam inanan insana en önemli ahlaki sorumluluk olarak "iyiliği emretmeyi, kötülükten de sakındırmayı"²³ yüklemektedir. Dolayısıyla Mü'min bir insan iyilik olarak nitelendirilen tüm davranışları gerçekleştirmek ve kötülük olarak nitelendirilen tüm davranışlardan uzak durmak zorunda olduğu gibi, dengenin ve iyiliğin muhafazasına yönelik tüm davranışları muhafaza etmekten de sorumludur.²⁴ Allah ahlaki ilkeleri hiçe sayarak doğayı sorumsuzca sömüren insanı "bozguncu" olarak nitelendirerek yermektedir. "İş başına gelince, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışan insanlar vardır. Allah, bozgunculuğu sevmez."²⁵ () İnsanlara ve topluma zarar vermek, karaları ve denizleri sorumsuzca kirletmek, bitkileri ve yeşilliği yok etmek, doğal kaynakları sorumsuzca tüketmek, haz ve tutkular için çılgınca tüketmek tam da bozgunculuk yapmak anlamına gelmektedir.

Çevre kirliliği ve ekolojik dengenin bozulmasında temel neden olarak kapitalizmin açığa çıkarmış olduğu tüketim çılgınlığını ve doğal kaynakların tahrip edilmesini görmekteyiz. Aşırı tüketim –israf- modern yaşam biçiminin neredeye tüm alanlarını kapsamış durumdadır. İslam'ın en önemli ahlaki ilkelerinden birini israftan kaçınmak oluşturmaktadır. İsrif edenleri ahlaki erdemden yoksunlukla itham ederek Kur'an'ın kınadığını görmekteyiz. "Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Muhakkak ki Allah israf edenleri sevmez."²⁶

Kulluk Bilinci Olarak Halifelik –Ahlaki-

İnsanoğlunun yeryüzünde bulunuşu ve yaşamı bir sorumluluk ve göreve mütealliktir. Allah insanoğlunun varoluş gayesini peygamberler aracılığıyla kullarına hatırlatır. Kur'an bize sadece insanın değil varlık alanında görülen tüm varlıkların bir gayeye matuf olarak yaratıldığını öğretir.²⁷ Yaratılan tüm varlıkların içinde sorumluluk sahibi olarak yaratılan insandır.²⁸ İnsanın varlığının

²² Bayrakdar, a. g. e., s. 64-65.

²³ Al-i imran, 3/104

²⁴ Tevbe, 71

²⁵ Bakara, 2/205

²⁶ A'raf, 7/31

²⁷ Fatır, 35/38-39, Ahkaf, 46/3

²⁸ Mü'minûn 23/115, Kıyamet 75/36

anlamını da bu sorumluluk oluşturmaktadır. Tabiat ve içinde olan her şey, insana Allah'ı hatırlatan, kendisi gibi Allah'a kul olan, kendisi için rızık olan fakat israf edilmesi haram kılınan varlıklar bütünüdür. İnsanın Allah'a kul olma niteliği halife olması ile tamamlanmaktadır. İnsan Allah'ın kuludur ve O'na itaat etmelidir. Allah'ın halifesi olarak insan Allah'ın yarattığındaki uyumu devam ettirmelidir. Halife sıfatıyla yeryüzüne gönderilmiş olan insan halife olmanın gerektirdiği mesuliyetin farkında olması gerekir. Kur'an insanın yeryüzündeki bu konumunu hatırlatarak dünya hayatında nasıl davranması gerektiğini ve yeryüzündeki diğer varlıklarla ilişkisinin bu görev bilinci çerçevesinde olması gerektiğini öğretir. Şayet insan bu mesuliyetini unuttur ve kulluk bilincinin dışında davranış gösterirse büyük ölçüde "heva ve hevesini ilah edinen"²⁹ bir insan olarak yaşamış olur. Dolayısıyla evrendeki krizi insanı kuştan ve hayatını idame ettiren çevreyi, Allah'ın bir tezahürü olarak görmeyi reddetmenin sebep olduğunu söylemek mümkündür.³⁰ İsrâf, kulluk bilincini yitirmiş ve heva hevesini ilah olarak edinmiş insanın en belirgin davranışlarıdır.

İslam'ın israftan kaçınmayı ve yerli yerinde kullanmayı öneren prensipleri doğal kaynakları koruyucu ve ekolojik krize yönelik çözüm imkanı olacak bir yöntem sunar. bir çok ayet doğal dengeyi bize haber vererek³¹ söz konusu dengeyi korumanın önemini de bildirmektedir. Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu insan dâhil tüm varlığın Allah tarafından yaratılmış olması prensibi inana insanın çevreye bakışının da temelini oluşturur. " gökleri ve yeri ile tüm âlemi yaratan Allah, insanı da balçıktan yaratmış sonra -insan için- bir ömür tayin etmiştir."³² Bu ayet inananlara hem tabiatın kendisi arasında bir birlik ilişkisi olduğunu hem de yeryüzünde geçici olduğunu öğreterek ona uygun bir davranış biçimi belirlemesinin önermektedir. İnsan ile tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup insanın tabiata egemen olma arzusuyla değil, bir sorumluluk - emanet- bilinciyle ve israf etmeden ondan faydalanması gerektiğini öğretmektedir.³³

Tabiat insanın mülkü değil Allah'ın mülküdür. İnsan Allah'ın mülkünde belirli bir müddet yaşayan, ondan ölçülü bir şekilde faydalanan O'nun mülkünün halifesidir. Halife olarak Allah'ın yarattığı ve kendi varlığının ayetleri olarak bildirdiği tüm varlıktaki dengeyi, nizam ve intizamı bozacak bir davranış biçiminden kaçınmayı sağlayacak bir bilinç verir. İnsan halife olarak Allah'ın

²⁹ 45/23

³⁰ Kula, Naci, Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi, U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:9, Cilt:9, 2000

³¹ Rahman / 7-8

³² En'am / 1-2

³³ Özdemir, İbrahim, Kur'an'a Göre Çevre,

yeryüzünde sorumlu tuttuğu, yeryüzünün imar ve düzeninin kendisine bıraktığı yegâne varlıktır. İbn-i Arabî insanın halife oluşunu Allah'ın insanı kendi suretinde yaratması ile izah eder. Allah insanı kendi sırrının kendisine görüldüğü kulu olarak yaratmıştır. Yaratılan her şey O'nun isimlerinin tezahürü olarak açığa çıkar. Yaratıcı isimlerinin açığa çıkışını insan ile temaşa eder. Âlem Allah'ın kendi sırrını seyrettiği ayna misalidir, insan da bu aynanın cilasıdır. Allah insanı halife diye vasıflandırmıştır. Dolayısıyla âlemde halife olan insan yüzükteki kaş misalidir. Kaş sultanın hazinelerine vurduğu mühür ve nişandır. Allah mülkü olan âlemi insan vasıtasıyla korur. Allah mülkü olan âlemi koruması için insanı halife yapmıştır.³⁴

Allah insana nimeti, lütfu ve emaneti olarak tabiatın faydalanma izni vermiştir fakat bu kullanma keyfi değil belirli prensipler çerçevesindedir. Ahiret inancı İslam'ın temel inanç esaslarındandır. İnsanlar Ahiret'te âlemlerin rabbinin huzurunda toplanacak ve yaşamlarının hesabını verecektir. İnançlı bir insan bilinci bu hesap gününün kaygısını taşır. Bu kaygı tüm varlıkların hesabından sorumlu olduğunun bilinciyle doludur. "kim zerre miktarı iyilik yapmışsa karşılığını görür. Kim de zerre miktarı kötülük yapmışsa karşılığını görür."³⁵ Hz. peygamber (s.a.v.) "kıyamet günü hak sahiplerine haklarını mutla vereceksiniz. öyle ki boynuzsuz koyun boynuzlu koyundan kısas edilecektir....."³⁶ Bu prensipler Müslüman'a dünya nimetlerinden faydalanırken sınırsız ve sorumsuz bir tüketim anlayışına müsaade etmez.

İnsan için Allah'ın tüm nimetlerinin bilincinde olarak takdir etmek ve karşılığında da Allah'a şükretmesi ahlaki bir sorumluluk olarak yüklenmiştir. İsrafın yasaklanmış bir davranış biçimi olması, dünyadaki kaynakların sınırlı olduğunun, dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi modellerinin tartışıldığı günümüzde daha iyi anlaşılır olmaktadır. Allah nimetlerini sorumsuzca kullanmayı nimetlerine nankörlük olarak nitelendirip kınamıştır. "yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz. Zira Allah israf edenleri sevmez"³⁷ israf Allah'ın sevgisinden mahrum olmayı getiren bir davranış biçimidir. Savurganlık yerilerek, söz konusu davranışları gerçekleştirenler "şeytanların kardeşleri"³⁸ olarak nitelendirilip kınanmaktadır. Zira israf sadece doğal kaynakların sorumsuzca tüketilmesi değil aynı zamanda onların yaratıcısı olan Allah'a karşı bir saygısızlıktır.

³⁴ İbn-İ Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, Çeviri ve Şerh: Ekrem Demirli, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, S.25-26

³⁵ Zilzal / 7-8

³⁶ Müslim, Birr 60,(2582); Tirmizi, Kıyamet 2,(2422)

³⁷ A'raf /31

³⁸ İsra / 27

Ekolojik Kriz ve Kulluk Bilincinin Yaşam Biçimi Olarak Sünnet

Bu gün içinde bulunduğumuz dünyanın kaygı verici haline yönelik oldukça fazla söz söylenmekte, yazılar yazılmaktadır. Bu yazılar insanın insanlığını yitirmekte oluşundan toplumsal bütünlüğün bozulmasına, ahlaki kriz halinden ekolojik krize kadar oldukça geniş alanı oluşturmaktadır. Bu hususlarda yazılıp çizilen literatürü dahi bir araya getirmek oldukça külfetli bir iş olacaktır. Sadece ekolojik krize yönelik literatür dahi oldukça kapsamlıdır. Tabi ki bu hususta yapılanlar sadece bilimsel ve akademik tartışmalarla sınırlı değildir. Söz konusu sorunlara yönelik birçok çevresel ve toplumsal hareketler de organize ve kurumsallaşmış bir şekilde yapılmaya devam etmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen söz konusu kriz halinin, en azından bir düzeyde de olsa kaygı verici olmaktan uzaklaştığına dair herhangi bir işaret görünmemektedir. Lafla peynir gemisinin yürümediğini bizzat tecrübe etmemize rağmen, insanların yaşam biçimlerini değiştirmeye pekte hevesli olmadıklarını gözlemleyebiliyoruz. Vahşi kapitalizmi besleyen yaşam biçimlerinden vazgeçmek şöyle dursun, Müslümanların dahi eleştirdikleri yaşam biçimlerine yönelik oldukça heveskâr olduklarını söylemek için oldukça fazla argümana sahibiz. Öyleyse sorun söz/yazı sorunu olmaktan, akademik tartışma nesnesi olmaktan öte bir meseledir. Müslümanların da tüm yazıp/söylediklerinin bir laf-ı güzaf olmaktan öteye şeyler olduğunun ortaya konulması ancak yaşam biçimine dökülmesiyle mümkün olacaktır. Müslümanlar için cazip olması gereken tek bir yaşam tarzı olması gerekirken, modernitenin taklit edilsin diye sunduğu ideal tipler Müslümanların yaşam biçimlerine de şekil vermektedir.

Modern dünya fitrattan uzaklaşma hususunda bir panik içinde görünmektedir. Denizler, hava, nehirler, ormanlar velhasıl neredeyse insan elinin ulaşabildiği evrenin tüm kısımları, insanoğlunun hırsının ve saflığa duyduğu nefretin bir sonucu olarak endüstri atıklarıyla kirlenmiş durumdadır ve bu kirlenmişlik de tüm hızıyla sürdürülmektedir. Yaşanan birçok -Alzheimer, astım, AIDS gibi- rahatsızlık insanın yeryüzündeki çöküşüne yönelik işaretler olarak değerlendirilmektedir.³⁹ Rio konferansında tabiatı kirleten atıklar ve bu atıklara sebep olan üretim biçimlerinin azaltılmasına yönelik ısrarlı bir yaklaşım sergilenmesine rağmen değişen bir şeyin olmadığını görmekteyiz. Ne bu tarz konferanslar ne de çevre hareketleri, insanlığın unuttuğu bir fazilet olan züht'ün insanlar için nasıl bir yaşam biçimi olarak hatırlanabileceğine yönelik her hangi bir izaha sahip değildir. İnsanların dinleri yaşam biçimleri için cazip olmaktan çıktığı için insanların hazlarına kul oldukları fark edilemez hale gelmiştir. İnsanlar

³⁹ Winter, *a.g.e.*, s.68

organik ürünler tüketmekle, sentetik ürünlerden kaçınmakla huzursuzluklarını belli ediyor olsalar da, bu biçimsel bir davranış olmaktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Doğal yaşam tarzı belirli bir asla ve mukadderata sahip olarak, yani bir ibadet bilinci ve yaratılmış olanın anlamlı bir tasdiki olarak kavranmıyorsa, doğal yaşam çok ta anlamlı olmayacaktır. Müslümanlar doğal yaşam tarzını basit bir tavır olarak değil, büyük misaka bağlı bir yaşam biçimi olarak onaylarlar. Doğal halimize yeniden kavuşmaya giden yol sadece sünnette açıktır. Zira günümüzde sadece Müslümanlar dinlerinin tebliğcisinin yaptığı şekilde ibadet etmektedirler.⁴⁰ Sünnet modernliğin kirlenmişliğinden güvenli bir şekilde kurtulmayı sağlayacak bir cankurtarandır.

Dolayısıyla sorun bir tartışma nesnesinin ötesinde, bizzat realize edilmiş bir yaşam biçimine gereksinim duymaktadır. Sünnet bizzat bir yaşam biçiminin ifadesidir ve İslam'ın kulluk anlayışının somutlaşmış halini gösterir. İslam'ın prensipleri, incilin tasvirlerinin ikonografi olarak insanın antropomorfik tasarımına, insanın insafına bırakılmamış, bizzat peygamber tarafından teybin ve temsil ile somut bir yaşam biçimine dökülmüştür. Sünnet'e uymak modern çağın problemlerine yegâne çözüm yolu olacaktır. Çocuğa şöyle şöyle yap demek yerine, örnek olmak gerekir şeklindeki prensip eğitimde temel ilkelerden biridir. Örnek olmak insan yaşamının sadece çocukluk dönemiyle sınırlandırılmaz. İnsan, yaşamının her aşamasında karşılaştığı sorunların çözümü için yaşamış örneklere ihtiyaç duyar. Akıl her zaman ön kabullere ihtiyaç duyarak işler. Sünnet bu anlamda en önemli ve kesin çözüm biçimi olarak değerlendirilebilir.

Fakat sünnetin modernizmin zehirli kirlenmişliğinden kurtulmak için bir imkân olabilmesi için feda edilmiş, unutulmuş sünnet ilkelerinin hatırlanması ve yeniden ihyası gerekmektedir. Hz. Peygamber insanıyeti şahsında toplamış, O'nda ve O'nun hayatında insanlığın mümkün en yüksek biçimi gerçekleşmiştir. Fakat Hz. Peygamberin sünnetini sadece zahiri biçimiyle anlamak O'nun sünnetine uymak anlamına gelmeyecektir. O'nun bîatını kemalini de paylaşmaya çalışmak gerekmektedir. Sünnet, benlik davasından uzaklaşma, dünyayı karartan kendine güvenden uzak durma halidir.⁴¹ Sünnet bir yaşam biçimi ve modeli olarak bizim için her zaman erişilebilir ve uygulanabilir konumdadır.

Sonuç

Tüm kâinat Allah tarafından yaratılmıştır. Gökleri ve yeryüzünü yaratıklarıyla dolduran ve süsleyen Allah'tır. Tüm kâinat Allah'ın eseri ve sanatıdır. İnsan ise yeryüzünde Allah'ın kudretinin ayetleri olan yaratıklarının

⁴⁰ Winter, *a.g.e.*, s.69

⁴¹ Winter, *a.g.e.*, s.75.

emanetçisi olan halifesidir. Dolayısıyla insan tabiatın efendisi değildir ve dünyada dizginsiz arzularıyla dilediği gibi tasarrufta bulunamaz. İslam inanan insana tabiatın manevi ve kutsal boyutuna öğreterek, dünya hayatının geçiciliğini, Ahiret hayatının kalıcılığını fakat dünya hayatından hesaba çekileceğini de haber vererek bir sorumluluk bilinci kazandırmaktadır. İnsanın üzerine düşen hem insanı hem de tüm varlığı yaratan Allah'a kul olmaktır. Kul olmak halife olduğunu bilmekle tamamlanır. Allah'ın halifesi olan insan göklerde ve yerde barış ve dengeyi muhafazaya memurdur. Modern insan egemen olma arzusu ile Allah'tan bağımsız hareket ettiğini zannederek sorumsuzca hayatını yaşamaktadır. Haz ve arzu peşinde koşmak, çılgınca tüketmek modern insanın kulluk bilincinden yoksunluğunu sonucudur. bu da insana günümüzün en kaygı verici sorunlarından biri olan ekolojik krizi getirmiştir. Söz konusu krizden kurtulmanın yegâne imkânını İslam'ın kulluk bilincine sahip olmak verecektir.

Kaynakça

-Ateş, Ali Osman , "İslam ve Doğal Hayatın Korunması", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, Sayı I, Ocak- Haziran 2003

-Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1992, s. 44.

-Beck, Ulrich, *Risk Society, Towards a New Modernity*. London, Sage Publications, 1992

-Erich Fromm, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, Terc. A. Arıtan, 3. Baskı, Arıtan Yayınları, İstanbul 1991

-Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev.: Alparslan Açıkgenç, Fecr Yay., Ankara, 1987

-Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Yayına Hazırlayan:Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ayraç Yayınları, Ankara 2000

-Hollinger, Robert, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler*, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005

-Horney, Karen, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, Çev.: Ayda Yörekân, Tur Yayınları, İstanbul 1980

-İbn-İ Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, Çeviri ve Şerh: Ekrem Demirli, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006

-Kula, Naci, "Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan - Çevre İlişkisi", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, c. I, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008

-Kula, Naci, Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:9,Cilt:9, 2000

-Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, terc. N. Avcı, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1982

- Özdemir, İbrahim, *Yalnız Gezegen*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001

- Taylor, Charles, *The Sources of The Self: The Making of Modern Identity*, Cambiridge, Mass, Harvard University Pres, 1989

-Winter,T.J.,*Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, Çev.: Ömer Baldık-Muhammed Şeviker, Timaş Yayınları, İstanbul 2006

<http://www.abhaber.com/ozelhaber.php?id=5009> (25.04.2010)

KUR'ÂN, SÜNNET VE MEDENİYETİMİZDE AĞAÇ

*Davut AYDÜZ**

Giriş

Çağdaş dönemin en önemli problemlerinden birisi de, hiç şüphesiz “çevre sorunları”dır. Bu mesele, insan ve toplum hayatını ciddi manada tehdit eden ve sadece belli bir ülkenin problemi olmayıp, küresel manada bir dünya sorunudur. Dünya kurulduğundan beri böylesine yüksek ve o oranda da korkutucu boyutlarda bir çevre sorunu görülmemiş ve yaşanmamıştır.

“Çevre sorunları” ifadesi, her ne kadar son devirlerde müstakil bir konu olarak ele alınmış ise de, benzer konulara farklı form ve formatlarda da olsa, âyet ve hadislerde çok sık referanslarda bulunulduğu görülmektedir. Söz konusu tabirin klasik kitabiyatımızda bugünkü şekliyle yer almamış olması konunun ihmal edildiği, önem verilmediği manasına gelmemelidir. Aksine, insanı ilgilendiren her bir hususu, değeri ölçüsünde ele alan Kur'ân-ı Kerim ve onun tebliğcisi Peygamber Efendimiz (s.a.s.), bu konuya da nurlu beyanlarında fazlasıyla değinmiş ve çağdaş insana rehber olacak açıklamalarda bulunmuştur.

Çevreyi korumanın ve çevreciliğin en önemli konularından birisi de hiç şüphesiz ormanların, ağaçların ve her türlü canlı türünün muhafazasıdır. Bu çerçevede ormanların özel bir yeri bulunmaktadır. Bunun sebebi de, ormanların

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, dayduz@sakarya.edu.tr.

dünyadaki eko sistemin düzenli bir şekilde sürebilmesindeki hayati rolünden kaynaklanmaktadır. Ormansız bir dünya, kaybedilmiş bir dünyadır.¹

Çiçeği, meyvesi ve diğer estetik özellikleriyle tarih boyunca insanların dikkatini çeken ağacın, beşikten mezara kadar hayatın her safhasında esaslı bir şekilde kullanılması, ona karşı özel bir ilgi uyandırmıştır. İklimlere göre türlerinin farklı oluşu, her mevsim görünümünün değişmesi, özellikle kışın yapraklarını döküp baharda tekrar canlanması sebebiyle, ölümden sonra yeniden hayata dönüşün sembolü kabul edilmiştir²

Kur'ân-ı Kerim'in, inançsızlığın ürkütücü karanlığından temizlemek için hem insanların kalplerine şifâ, hem de onları fizikî kirlerinden arındırmak ve dünyevî işlerini düzenlemek için geldiğini düşündüğümüzde, insanın mânevî dünyası kadar maddî dünyası ile de ilgilenmesi tabiidir. Her konuda olduğu gibi çevre konusunda da Kur'ân-ı Kerim Müslümanlara rehberlik etmiştir. İşte bu sebeple, İslâm'ın zuhuruyla birlikte müminler için çevre, üzerinde durulması gereken önemli bir husus olmuştur.

Tabii olarak, bir Peygamber ve Müslümanların lideri olması dolayısıyla çevre işleriyle fiilen ilgilenen ve sözleriyle bu konuda Müslümanları uyaran ilk kimse, Resûlullah (s.a.s.) olmuştur. Sonra O'nun yerine geçen ilk halifeler, özellikle Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere diğer sahabeden ileri gelenler bu konuyla özel ilgilenmiş ve Allah Resûlü'nün bu konudaki sünnetini yaşatmışlardır.

Tebliğimizde önce, Kur'ân-ı Kerim'de ağaca ve yeşile verilen önemden ve Kur'ân'da zikredilen bazı ağaçlardan bahsedeceğiz. Daha sonra da Peygamber Efendimizin ağaç ve ormanla ilgili mübârek söz ve uygulamalarını ele alacağız. Son olarak da İslâm tarihinden ağaçla ilgili bazı çarpıcı örnekler zikredeceğiz.

I.Kur'ân'da Ağaç

Hiçbir kutsal kitap, Kur'ân-ı Kerim kadar, insana tabiatın, daha geniş manada kâinattan bahsetmez. Kur'ân, insana, kâinatın nasıl yaratıldığı, niçin yaratıldığı, ondaki çeşitli varlıkların yapısı hakkında çok çeşitli genel bilgiler verdiği gibi, insanın onunla nasıl bir ilişki içerisinde olması gerektiği hakkında da izahlarda bulunmakta, ona yol göstermektedir. Çeşitli âyetlerde, insanın yakın çevresine (yeryüzüne) ve uzak çevresine (uzaya) dikkatini çekmekte, onlar hakkında ciddi manada zihinsel mesai harcamasını istemektedir.

Kur'ân-ı Kerim, açık bir ifade ile 'ağaç diki' diye emir vermez ise de, ağacın beşer hayatındaki önemi nispetinde, ona geniş yer verir. Kur'ân, ağaç, bağ

¹ İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din*, Ankara 1997, s.157.

² Bekir Topaloğlu, *İslâm'da Ağaç*, *DİA.*, ağaç mad.

ve bahçelerden o kadar çok bahseder ki, her dikkatli Kur'ân okurundabir ağaç, bağ ve bahçe bilincinin oluşmaması mümkün değildir. Zira Allah dünyayı yaratırken, onu ağaçlar, bağ ve bahçeler ile süslemiş ve insanın istifadesine sunmuştur.³

Bir kısım âyetlerde açıktan açığa ağaçlara, meyvelere, bağ ve bahçelere dikkat çekilirken, bir kısım âyetlerde de bir başka meseleyi belirtmek üzere, teşbih vâsıtası olarak ağaç zikredilmiştir. Her iki durumda da 'ağaç' mefhûmunu ve algısını zihinlerde canlı tutma, âyet-i kerimelerin öncelikli hedefleri arasında yer alır.

Ağaçla ilgili âyetler, ilk sûrelerden son sûrelere kadar Kur'ân'ın her tarafına dengeli bir şekilde serpiştirilmiştir. Pek sık olan bu hatırlatmalar, tabii olarak Kur'ân-ı Kerim'i anlayarak okuyan herkesin zihninde ağaç imajını devamlı canlı tutar. Böylece ağacın içtimaî ve medenî hayattaki ehemmiyetini canlı ve câzip bir şekilde görüp anlayan mü'min, ağaç dikimine büyük bir şevk ve ihtiyaç duyar.

'Ağaç' mânâsına gelen 'şecer' kelimesi Kur'ân'da 26 yerde geçer.⁴ Ağaçların bir araya gelmesinden meydana gelen *bağ* ve *bağçe*'nin karşılığı olan 'cennet' kelimesi müfred (tekil) olarak 70 defa, cemi (çoğul) olarak 76 defa (toplam 146 defa) geçer.⁵ Bunların dışında Kur'ân-ı Kerim'de başka ağaç ve meyve cinslerinden de bahsedilir.

Yüce Allah, önce kâinatı yaratmış ve onu insanın yaşayabileceği hale getirdikten, diğer bir ifadeyle kâinata bütün müştemilatıyla mükemmel bir şekil verdikten sonra insanı var etmiştir. Yarattığı her şeyi de insanın hizmetine sunmuştur. İnsanların istifadesine sunulan unsurlardan biri de ağaçtır. Bu yüzden, Kur'ân-ı Kerim'de pek çok ayette Allah'ın büyük nimetlerinden biri olarak zikredilmektedir: "Size bildiğiniz bunca nimetleri veren, size evcil havyanlar ve evlatlar ihsan eden, bağ ve bahçeler, pınarlar lütfeden o Rabbinize karşı gelmekten sakının!" (Şuarâ, 132-134).

Öte yandan ağaçlardan elde edilen ve insan hayatı için büyük önem taşıyan meyvelere de temas edilerek bunların, Allah'ın kullarına birer ikramı olduğu hatırlatılır.⁶ Hurma, nar, üzüm, muz, kiraz, incir ve zeytin gibi bazı ağaçlar ismen anılır, incir ve zeytin ağacı üzerine yemin edilir. (Tîn, 1)

³ Özdemir, *a.g.e.*, s.161.

⁴ Kur'ân-ı Kerim'de ağaç ve yeşillikle ilgili ayetler için bkz: Bakara, 35; En'âm, 141; A'râf, 19-20, 22; R'ad, 4; İbrahim, 26; Nahl, 10-11, 13, 67-68; İsrâ, 60; Tâhâ, 120; Hac, 5, 18; Mü'minûn, 19-20; Nur, 35; Neml, 60; Kasas, 30; Lokman, 27; Secde, 27; Sebe, 16; Yâsin, 80; Sâffât, 146; Duhân, 43; Fetih, 18; Kaf, 10; Rahmân, 6; Vâkıa, 28-29, 52, 72; Haşr, 5; Abese, 27-32)

⁵ İbrahim Canan, *İslam'da Çevre Sağlığı*, İstanbul 1986, s.18-19.

⁶ bkz. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "fâkihe", "fevâkih" md.'leri.

Meselâ hurmayla ilgili ifade, Kur'ân-ı Kerîm'de, hurma ve hurma ağacı olarak 20 defa geçmektedir.⁷ Zeytin 6 defa,⁸ üzüm 11 defa,⁹ nar 3 defa,¹⁰ kiraz 2¹¹ ve muz ise bir yerde geçmektedir: “Ashâb-ı yemin ki ne ashâb-ı yemin! Ne mutludur onlar! Dalbastı kirazlar, dolgun salkımlı muzlar, yayılmış gölgeler... Şırl şırl akan sular... Tükenmeyen, eksilmeyen, hiçbir sûrette esirgenmeyen birçok meyveler içindedirler.” (Vâkıa, 28-33).

Bütün bunlara ilaveten ağaçların sağladığı gölgenin de önemli bir nimet ve imkân olduğuna dair âyetlerde işaret vardır.¹²

Bilindiği gibi Allah'ın mü'minlere vadettiği ‘Cennet’, bahçe demektir. Bahçeye, ağaçlarının sıklığı, dallarının sarmaş-dolaş birbirine geçmesi sebebiyle ‘Cennet’ denilmiştir. Nitekim mü'minlere vadedilen ‘Cennet’le ilgili tasvirlerde ana tema ağaç, meyve, gölge ve akarsulardır. Bunların birbirlerine ne kadar bağlı olduğu hakikati ise izahtan vârestedir.

Kur'ân-ı Kerim'de 30'dan fazla yerde ‘*altından ırmaklar akan Cennetler*’ tabiri geçmektedir. Bu da gösteriyor ki, Allah'tan korkanlara vadedilen ‘Cennet’; sulak, ağaçları sarmaş-dolaş, yeşil bir yerdir. Bu yüzden, ormanı bol, yeşil zengin yerlere ‘*Dünya Cenneti*’ denilmektedir.¹³

Kur'ân-ı Kerim'deki Cennet tasvirleri, ideal bir dünyanın esaslarını ortaya koymaktadır; bu itibarla, mü'minler, özellikle de çevreciler İlahî Kelam'ı bu açıdan da iyi okuyup değerlendirmelidirler.

Kur'ân-ı Kerim, bizim için sadece bir zikir ve dua kitabı değildir. O, dünyevî işlerimiz için de rehber olarak gönderilmiştir. Bağ, bahçe ve ağaç mevzuundaki irşatlarına uymak, orada tasvir edilen ve birer nimet olarak verildiği belirtilen bağ ve bahçeler kurmak, toprağımızı, yurdumuzu ağaçlandırmak da dinî bir vazifedir.

⁷ Hurma'nın zikredildiği âyetler: Bakara, 266; Ra'd, 4; Nahl, 11; Meryem, 23, 25; En'âm, 99, 141; Rahmân, 11, 68; Nahl, 67; İsrâ, 91; Kehf, 32; Tâhâ, 71; Mü'minûn, 19; Şuarâ, 148; Yâsîn, 34; Kâf, 10; Kamer, 20; Hâkka, 7; Abese, 29.

⁸ Zeytinin zikredildiği âyetler: Nahl, 11; En'âm, 99, 141; Nûr, 35; Abese 29; Tîn, 1-3.

⁹ Üzümün zikredildiği âyetler: Bakara, 266; En'âm, 99; Ra'd, 4; Kehf, 32; Yâsîn, 34; Nahl, 11, 67; İsrâ, 91; Mü'minûn, 19; Nebe', 32; Abese, 28.

¹⁰ Nar ile ilgili âyetler: En'âm, 99, 141; Rahmân, 68.

¹¹ Kiraz ile ilgili âyetler: Sebe', 16; Vâkıa, 28-33.

¹² Bkz. “Müttakilere vâd olunan cennetin durumu şuna benzer: Bahçelerinin içinden ırmaklar akar: Meyveleri gibi **gölgeleri** de devamlıdır. İşte, haramlardan korunan müttakilerin âkıbeti! Kâfirlerin âkıbeti ise ateştir.” (Ra'd, 35); “Ashab-ı yemin ki ne ashâb-ı yemin! Ne mutludur onlar! Dalbastı kirazlar, dolgun salkımlı muzlar, **yayılmış gölgeler**...” (Vâkıa, 27-30)

¹³ Hamdi Mert, *İslâmiyet'te Ağaca Verilen Önem*, Ankara 1982, s.21-22.

Bunun yanında, Kur'ân-ı Kerim'de özel vasıflarıyla anılan, övgü veya yergi ile anlatılan belli ağaçlar da vardır. Kur'ân'da özellikle anılan ağaçlar¹⁴ şunlardır:

Şecer-i Ahdar

“Yeşil ağaç” demek olup ilmi ve kudreti her şeye yeten Allah'ın bu ağaçtan ateş meydana getirdiği ve bunu insanların hizmetine verdiği belirtilir:

{قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ} {الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ} {أُولَئِكَ الَّذِينَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ}

“De ki: “Onları ilk defa yaratan diriltir, hem O, yaratmanın her türlüünü bilir. O'dur ki sizin için **yeşil ağaçtan** bir ateş yaratır, siz de onu tutuşturup durursunuz. Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya olmaz mı kadir! Elbette kâdir! Hallâk O'dur, alîm O'dur! (Her şeyi yaratan, her şeyi bilen O'dur)” (Yâsîn, 79-81),

Müfessirler, şecer-i ahdarın çölde yetişen ve birbirine sürtüldüğü takdirde yaşken bile ateş çıkardığı bilinen merh ve afar ağacı olabileceğini belirtmişlerdir.

Şeceretü'l-Huld

“Ebediyet ağacı” demektir. Kur'ân'da, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın bu ağaca yaklaşımdan menedildikleri bildirilmektedir:

{وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ}

“Ve dedik ki: “Âdem! Eşinle birlikte cennete yerleşin, oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yeyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Böyle yaparsanız zalimlerden olursunuz.” (Bakara, 35; bkz. A'râf, 19) Ancak şeytanın, yasaklanan bu ağacı “ebedî hayat ve saltanatın kaynağı” şeklinde arzederek onların bu ilâhî yasağı çiğnemelerine sebep olduğu anlatılmaktadır:

{فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبُتْ}

“Ama şeytan ona vesvese verip: “Âdem! dedi, “ister misin sana **ebediyet (ölümsüzlük) ağacını**, zamanın geçmesiyle zeval bulmayan bir devlet ve saltanatı göstereyim?” (Tâhâ, 120; bkz. A'râf, 20-22)

Kur'an-ı Kerim'de, bir taraftan fizikî bir ağaç gibi takdim edilen, diğer taraftan da doğrudan metafizik âlemdeki İlahî planın bir parçası olduğu îma edilen bu ağacın konumuz açısından önemi ise, daha insanın dünyaya teşrifinden önce Yüce Yaratıcı'nın metafizik âlemde ağacı ve meyvesini dekor olarak kullanması

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, İslam'da Ağaç, *DİA.*, ağaç mad.

ve bizlere de dolaylı bir şekilde “dünyanızı cennete çevirmek istiyorsanız, benzer dekorları orada gerçekleştirilmeye gayret edin!” şeklindeki tarizidir.

Şecere-i Mübâreke

{اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْلِكَ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ}

“Allah göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun misali, tıpkı içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. Lamba bir sırça (cam) içinde, o sırça da sanki parlayan incimsi bir yıldız! Bu lamba, doğuya veya batıya mensup olmayan kutlu, pek bereketli bir zeytin ağacından tutuşturulur. Bu öyle **bereketli bir ağaç** ki, nerdeyse ateş değmeden de yağ ışık verir. Işığı pırıl pırıldır. Allah dilediği kimseyi nûruna iletir. Gerçeği anlamaları için insanlara böyle temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.” (Nur, 35)

Şecere-i Mübâreke’nin ne olduğu, görüldüğü gibi âyette ‘zeytin ağacı’ diye açıklanmıştır. Ağacın kimliği kadar ayette zikredilen müştemilatı, Kur’an-ı Kerim’in çevre konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından kayda değerdir. Diğer bir ifadeyle dünyanızı aydınlatmak istiyorsanız, sizi devamlı canlı tutacak ağaçlandırma ameliyesini hiç ihmal etmeyin demektir. Çünkü maddesiz mana, manasız da maddî bir hayat Kur’an’ın istediği ideal bir hayat tarzı değildir.

Şeceretü'r-Rıdvân

Hudeybiye Antlaşması’ndan önce Müslümanların Peygamber Efendimize (s.a.s.) ettikleri bîata *Bey'atü'r-Rıdvân*, gölgesinde bu bîatin yapıldığı ağaca da Allah’ın hoşnutluğuna lâyık bir olayın hâtırasını taşıması sebebiyle *Şeceretü'r-Rıdvân* (Hoşnutluk Ağacı) denilmiştir:

{لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا}

“Gerçekten Allah, (Hudeybiye’de) **o ağacın** altında sana biat ettikleri zaman, müminlerden razı oldu. Onların kalplerindeki ihlâsı bildiği için üzerlerine sekîne, huzur ve güven indirdi. Onları hemen yakında gerçekleştiren bir zaferle mükâfatlandırdı.” (Fetih, 18)

Âyetten de anlaşılacağı gibi sadece ormanı oluşturan ağaçların hepsi değil, bireysel boyutuyla da ağaca ayrı bir önem atfedilmiştir. Buradaki can altıcı husus ise Kur’an’ın maddî fakat zîşuur olmayan bir varlığa mânevî bir fonksiyon atfetmesidir. Özellikle Rabbimizi zikrettikleri de dikkate alınır, söz konusu varlıkların sadece fizikî bir dekor olarak görülmesinden ziyade, kozmik ibadetin

bir parçası olarak algılanması, çevre duyarlılığı olan pek çok inanan insana ağaç nimetinin vazgeçilmezliğini net bir şekilde göstermiş olacaktır.

Şecere-i Tayyibe, Şecere-i Habîse

Kur'ân-ı Kerîm'de 'güzel söz' (*kelime-i tayyibe*) 'iyi ağaca', 'kötü söz' (*kelime-i habîse*) de 'kötü ağaca' benzetilmiştir:

{أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ { تُوْتِي
أُكْلَهَا كُلَّ حَبِيبٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ } { وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ
اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ }

“Görmedin mi Allah nasıl bir benzetme yaptı: Güzel söz, kökü yerin derinliklerinde sabit, dalları ise göğe doğru yükselmiş bir ağaç gibidir ki Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Düşünüp ders çıkarırsınlar diye Allah insanlara böyle temsiller getirir. Kötü söz ise, gövdesi toprağın üstünden kolayca çıkarılabilen, kökleşip yerleşmeyen değersiz bir ağaca benzer.” (İbrâhîm, 24-26)

Tûbâ ağacı

{الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ }

“Ne mutlu iman edip de makbul ve güzel işler yapanlara! Eninde sonunda dönüp gidilecek güzel yurt onların olacak.” (Ra'd, 29)

“Ne mutlu” diye tercüme ettiğimiz *tûbâ* kelimesi sözlükte; “cennet, bahçe, güzellik, hayır, iyilik, huzur, rahatlık, göz aydınlığı şeref ve gıpta” ayrıca “en güzel, en hayırlı” anlamlarına gelir. İsim olarak, “cennette bir ağacın adı”¹⁵ veya “cennetin isimlerinden bir isim”dir. Terim olarak, iman eden ve sâlih amel işleyenlere dünyada verilecek güzel bir hayatı, âhirette ise; içinde sürekli kalacakları güzel bir yurdu ve bu yurttan yaşayacakları mutlu hayatı ifade etmektedir.¹⁶

Ahmed ibn Hanbel'in rivayet ettiği bir hadise göre Peygamber Efendimize *tûbâ*'nın dünya ağaçlarından hangisine benzediği sorulmuş, o da hiçbirine benzemediğini ifade etmiştir.¹⁷

¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1398/1978, Ra'd 29. Âyetin tefsiri; Fahrudin er-Râzî *Mefâtihu'l-ğayb*, Kâhire Beyrut, ts., Ra'd 29. Âyetin tefsiri.

¹⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, Ankara 2007, Ra'd Sûresi, 29. Âyetin tefsiri.

¹⁷ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, IV, 183-184.

Yaktîn ağacı

Kur'ân'da, Hz. Yûnus'un (a.s.) denizden hasta olarak karaya çıkarıldığı sırada çevresinde *yaktîn* türünden bir bitki bitirildiği ve vücudunun onunla örtüldüğü ifade edilir:

{فَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ} {وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجْرَةً مِنْ يَقْطِينٍ}

“Derken Biz onu ağaçsız çıplak bir sahile attık, o bitkin bir halde idi. Üzerine gölge yapması için, orada **asma kabak cinsinden bir ağaç** bitirdik.” (Sâffât, 145-146) Kaynaklar *yaktîn*in hızla gelişip dal budak salan, yaprakları büyük, gövdesiz, kabak türünden bir bitki olduğunu kaydeder.¹⁸

Zakkûm ağacı

Cehennem’de biten ve Cehennem halkının gıdası olacağı haber verilen ağaç. Kur'ân'ın tasvirine göre tomurcukları şeytanların başına benzer. Cehennem halkı bu ağacın meyvesiyle karınlarını doyurmak zorunda kalacaklar, ancak bu şeyler karınlarında erimiş madenler gibi kaynayacaktır. Sonra suya kanmayan hastalar gibi devamlı kaynar su içeceklerdir:

{أَذَلِكْ خَيْرٌ نَزْلًا أَمْ شَجَرَةُ الرَّقْمِ} {إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ} {إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ} {طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ} {فَأِنَّهُمْ لَآكُلُونَ مِنْهَا فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ} {ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ}

“Şimdi iyi düşünün.” buyurur Yüce Allah, “Sonuç olarak böylesi bir mutluluk mu iyidir, yoksa **zakkûm** ağacı mı? Biz onu zalimler için bir dert ve azap yaptık.O öyle bir ağaçtır ki Cehennem’in tâ dibinden çıkar. Meyveleri: sanki şeytanların başları!” İşte o zalimler bunları yer ve karınlarını tıka basa doldururlar. Zakkûm yemeğinin üstüne, bağırsakları parçalayan irin karışık kaynar su içerler.” (Sâffât, 62-67; bkz. Duhân, 43-46; Vâkıa, 51-55)

İnsanlar, şeytanları görmediklerinden âyetteki bu benzetmeyi anlayamayanlar bulunabilir. Fakat bu kabil teşbihler dile yerleşmiştir. Nasıl ki temiz ve nuranî bir insan meleğe, güzel bir kadın periye, çirkin bir kadın cadıya benzetilir. Aynen onun gibi bu âyette de, zakkûm ağacı şeytanların başlarına benzetilmiştir.¹⁹

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Kur'ân-ı Kerîm, ağaca ve yeşile büyük önem vermiş, böylece Müslümanlara, çevrenin önemli bir unsuru olan ağaç ve yeşile aynı şekilde önem vermelerini dolaylı olarak emretmiştir.

¹⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sâffât Sûresi 146. âyetin tefsiri.

¹⁹ Bkz. Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hâkim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 2011, Sâffât, 62-65. âyetlerin meâli.

II. Peygamber Efendimizin Sünnetinde Ağaç

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), kendi devrinde çevreciliğe önem vermiş ve çevreyle ilgili bizzat faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan birisi de; ağaç dikimi, ormanlaştırma ve ormanları korumadır. Efendimiz (s.a.s.), ağaç dikmeye, mevcut ağaçları korumaya, ormanlar teşkil etmeye ve ormanları korumaya çok önem vermiştir. Bunda şu hususun da etkisinin olduğu düşünülebilir: Allah Resûlü'nün (s.a.s) dünyayı teşrif buyurduğu mekân, çöllerle kaplı bir alandı. Onun için Resûl-i Ekrem Efendimiz, çöllerle çevrili olan bu mekânı dünyevî anlamda bir cennete çevirmek için, Kur'ân'ın işârî ve sarîh beyanlarının yanında birçok filleri, sözleri ve takrirleriyle ısrarla bu mesele üzerinde durmuş ve sık sık bunu vurgulamıştır. O'nun tabiatı koruma adına göstermiş olduğu bu hassasiyet, bugün ekolojik dengeyi korumak isteyen vakıf, dernek ve kuruluşların hassasiyetinden çok çok ileridedir.²⁰

Şimdi de Peygamber Efendimizin, özelde ağaç ve genelde ormanla ilgili fiilî olarak yaptığı faaliyetleri ve mübârek sözlerini görelim:

a. Ormanlaştırma

Peygamberimizin (s.a.s.), boş arazileri ormanlaştırdığı bilinmektedir. O'nun (s.a.s.) orman tesisiyle ilgili faaliyetlerini iki kısma ayırmak mümkündür:

1. Yakın Orman: Biraz sonra zikredeceğimiz “sit alanları” bu kısma girmektedir.

2.Uzak Orman: Resûl-i Ekrem Efendimiz, Zû Kadr gazvesinden dönerken, Zuraybu't-Te'vîl'e geldiği zaman Ensâr'dan Hârîse oğulları: “Ya Resûlallah! Burası bizim deve ve koyunlarımızın otlağıdır, kadınlarımızın çıkacağı yerlerdir.” dediler. Bu sözleriyle onlar el-Gâbe (orman)nın yerini kastediyorlardı. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.s.), Medine yakınlarında boş bir araziye ormanlaştırmış ve:

- “Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı bir ağaç diksin.” diye emretmişlerdir. Bunun üzerine ağaçlar dikilmiş ve el-Gâbe (ormanı) meydana gelmiştir.²¹

Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) anlayışında heder etme yoktur. Ciddî bir sâlih döngü vardır. Ağaçların biri ihtiyaca binaen kesiliyor, gidiyor, ama onun yerine yenisi dikiliyor, geliyor, yani eksiltme yok, zarar yok.

²⁰ M. Fethullah Gülen, *Fasıldan Fasıla*, İzmir 1997, 3/197.

²¹ el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut 1958, I,17.

b. Sit Alanları Belirleme

Bugün bütün devletlerce tatbik edilen bir kısım yasaklarla tahribattan korunan ve sadece turistik maksatlarla, tenezzüh ve tâtil geçirme yerleri olarak istifadeye sunulan ‘millî park’ uygulamasına ilk defa Mekke’de rastlanır. Hz. İbrahim (a.s.) tarafından “harem” ilân edilen Mekke ve civârını ihâta eden belli bir bölge bu haram’lık ve yasaklığını Peygamber Efendimiz (s.a.s.) devrine kadar muhâfaza etmiştir. Ağacını kesmek, otunu yolmak, kuş ve diğer yabânî hayvanlarını avlamak yasaktır. Bu yasağa Câhiliye Arapları da sıkı sıkıya uymuşlardır.²²

1. Medîne Sit Alanı

Resûl-i Ekrem Efendimiz (s.a.s.), Mekke bölgesi gibi Medine ve civarını, bugünkü tabiriyle sit alanları ve millî parklar ilan etmiştir. Bu bölgeler ‘Harem’ bölge olmuştur.

Rivâyetlere göre, Peygamberimiz (s.a.s.) Hayber Seferi’nden dönerken, Medine’ye yaklaşınca, şehri göstererek:

- “Yâ Rabbi! Hz. İbrahim Mekke’yi harem kıldığı gibi, ben de Medine’yi harem kıldım. Onun iki kayalığı arası harem bölgesidir. Ağaçları kesilmez, hayvanları avlanmaz, otu yolunmaz, ağaçlarının yaprağı koparılmaz.” buyurmuşlardır.²³

Bir başka rivâyete göre Medine şehri merkez olmak üzere 32 km’lik her yönden çevresi koruma altına alınmıştır.²⁴ Peygamber Efendimiz (s.a.s.), bu yasağın ciddiyet ve ehemmiyetini belirtmek için, onu ihlal edenlere karşı vicdanî ve amelî olmak üzere gayet sert müeyyideler vazetmiştir. Vicdanî müeyyideyi şu hadis çok güzel ifade etmektedir: Bu sınırlar içinde ağaç kesen ve uygunsuz davranışta bulunan kimseye:

- “Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerine olsun.” diyerek bedduada bulunmuştur.²⁵

Diğer bir hadîs-i şerifte ise, Medine çevresinde sit alanı ilan edilen bölgede ağaç kesen ve avlanan kimseler için amelî ceza olmak üzere ‘cezalandırılmalarını’ emretmiştir.²⁶ Efendimiz (s.a.s.), konuyla ilgili hassasiyetinden dolayı meseleye ciddî hukukî boyutlar getirmiş ve çevreye zarar verenin zararının yanına kâr kalmayacağını bildirmiştir.

²² Canan, *a.g.e.*, s.47-48.

²³ *Buhâri*, Cihâd, 71; *Müslim*, Hac, 458; *Ebû Dâvûd*, Menâsik 96.

²⁴ Mehmet Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, Ankara 1992, s.52.

²⁵ *Buhâri*, Medîne 1; *Ebû Dâvûd*, Menâsik 95, 99.

²⁶ *Ebû Dâvûd*, Menâsik 96; *Müslim*, Hac 461.

2. Tâif Sit Alanı

Tâif halkı, bir heyeti, Allah Resûlüne (s.a.s.), Müslüman olmak istediklerini bildirmek üzere gönderdikleri zaman, bazı teklifler ileri sürdüler. Bunlardan birisi, Tâif'in de korunmuş bölge ilân edilmesiydi. Peygamber Efendimiz, bu teklifi kabul ederek, anlaşma metnine bu maddeyi koydurmuş ve şu özel beyannameyi de oranın Müslümanlarına göndermiştir:

“Bismillahirrahmanirrahim:

Peygamber Muhammed'den Müminlere:

Vacc Vâdisi'nin (Tâif Vâdisi'nin) ne dikenli ağaçları, ne de çalılıarı tahrip edilecektir. Av hayvanları da öldürülmeyecektir. Bu yasaklardan birini ihlal eden bir kimse yakalanacak olursa, cezâlandırılacaktır.²⁷ Eğer biri haddi aşacak olursa, yakalanıp Peygamber Muhammed'e getirilecektir. Bu emir Peygamber Muhammed'dendir...²⁸

Resûlullah Efendimiz (s.a.s.), ancak günümüzde farkına ve ihtiyacına varılan millî park, sit alanı, yeşil saha gibi artık zorunlu hale gelen çevrecilik faaliyetini kendi devrinde başlatmıştır.

Allah Resûlü'nün sit alanı emri, yani şehirlerin etrafını âdeta yeşil bir kuşakla çevirme gayreti, onun, bugün insanların ihtiyacını duydukları ekolojik bir şehircilikte önder olduğunu göstermektedir.²⁹ Daha da önemlisi sadece yeşillendirmeye sınırlı olmayan bu çevre algısında bütün canlıların da ayrı bir yerinin olmasıdır. Bu tür bir çevre anlayışını çağdaş insanın yakalaması hâlihazırda zor gibi görünmektedir.

c. İhram Yasakları

Hac veya umre için ihrama giren kimselerin, Harem dâhilinde hayvan öldürmesi, **ağaçları kesmesi ve otları koparması** yasaklanmıştır. Bu yasak fiillerin İslâm hukukundaki adı cinayettir. Bu cinayetleri işleyen insanlar, mutlaka günahlarının affı için Allah'a yalvarıp yakarmak zorundadırlar. Tövbe, bu günahın affedilmesi için asıl şart iken, bundan başka bir de insanın sadaka vermesi dinî bir hükme bağlanmıştır. Sadakanın sınırı ise, fidye miktarından, koyun kurban etmeye, ya da telef edilen şeyin kıymetini vermeye kadar geniştir.³⁰

²⁷ Hadiste esas metin “kamçı ile dövülecek ve elbisesi de alınacaktır.” şeklindedir.

²⁸ Muhammed Hamîdullah, *Vesâiku's- Siyâsiyye*, Beyrut 1969, s.240.

²⁹ Canan, *a.g.e.*, s.89.

³⁰ Gülen, *Fasıldan Fasıla*, 3/197-198.

d. Ağaç Koruyuculuğu ve Ağaç Dikmeye Teşvik

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), çevrecilik konusunda çeşitli vesilelerle Müslümanlara öğüt ve tavsiyelerde bulunmakla kalmamış, fiilen çevrecilik de yapmıştır. Toprakla, tabiatla iç içe yaşayan Allah Resûlü (s.a.s.), yaşadığı çevrenin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasıyla da yakından ilgilenmiş ve Müslümanları, müteaddit sözleriyle ağaç dikmeye teşvik etmiş ve bu konuda örnek davranışlar sergilemiştir. Bu sözlerinden bazıları şöyledir:

“Kim bir ağaç dikerse, onun için ağaçtan hâsıl olan ürün miktarınca Allah sevap yazar.”³¹

“Bir kimse bir ağaç dikse, o ağaç meyve verdikçe sevabı ona yazılır.”³²

“Yedi şey vardır ki, kişi kabirde bile olsa, onlardan hâsıl olan sevap devamlı sûrette kendisine ulaşır:

Öğretilen ilim,

halkın istifadesi için akıtılan su,

dikilen ağaç,

inşâ edilen mescit,

okunmak üzere bağışlanan (vakfedilen) Mushaf ve

iyi terbiye edilmiş evlât.”³³

“Bir Müslüman ağaç diker de bunun meyvesinden insan, ehlî veya vahşî hayvan veya kuş yiyecek olsa, yenen şey onun için bir sadaka hükmüne geçer.”³⁴

“Herhangi bir müslümanın diktiği ağaçtan yenen şey onun için sadakadır. Çalınan şey de sadakadır, eksiltelen de onun için sadakadır.”³⁵

“Her kim boş, kuru ve çorak bir yeri (sulamak, ağaçlandırmak ve ekim sûretiyle ıslah ve) ihyâ edecek olursa, bu amelinden dolayı Allah tarafından mükâfatlandırılır.”³⁶

³¹ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, V,415; *Müslim*, Musâkât, 7-8.

³² Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, V,480.

³³ Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, IV,87, Beyrut 1972.

³⁴ *Buhâri*, Edeb 27, Kâhire 1379; *Müslim*, Musâkât 10.

³⁵ *Müslim*, Musâkât 7.

³⁶ Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, VI,39.

“Yerde bitmiş olan hiçbir nebat yoktur ki, onu bekçi bir melek korumuş olmasın. Bu durum bitkinin hasat edilmesine kadar devam eder. Kim bu bitkiyi basıp ezerse, o melek kendisine lânet eder.”³⁷

“Her kim, yerine yenisini dikmeden bir sidre ağacını kesecek olursa, Allah ona cehennem’de bir ev yapar.”³⁸

Bu hadislerden, Resûlullah Efendimizin (s.a.s.) ne denli bir ağaç ve bitki sevgisine sahip olduğu ve onları koruduğu ve bizleri ağaç dikmeye teşvik ettiği açıkça görülmektedir. “Yeşil” ve “ağaç”ın dinimizdeki önemini en güzel şekilde belirleyen bu hadîs-i şerîfler, aynı zamanda hayır ve iyilik yollarının yeşille alâkalı yönünü de göstermektedir.

“Müslüman bir kişi bir ağaç diker de ondan insan, hayvan veya kuş yerse, bu yenen şey kıyâmet gününe kadar o Müslüman için sadaka olur.”³⁹

Bu hadiste, “dikilen bir ağacın”, o ağacı dikene kıyâmete kadar nasıl sadaka olacağı konusu izaha muhtaçtır. “Kıyâmete kadar” sözünden maksadın, “o ağaçtan yararlanıldığı sürece” veya o ağaçtan yeni ağaçlar türetildikçe onlar da aynı hükme dâhildir, denilmek istenmiştir. Böylece sadaka hükmü sürüp gidecektir.

Bu izahlardan, dikilen ağacın, “çok uzun bir süre” onu ilk kez diken ve eken için sadaka olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, çevreyi ağaçlandırmada, yeşillendirmede, ağaç veya ekin, meyve-sebze türlerinin ıslahında, bir yerden bir başka yere götürülüp oralarda da üretilmesinde öncülük edenlerin, bu yeni yörelerde o meyve veya sebze türleri üretimi yapıldığı sürece onu getiren, o yöreye tanıtan için hep iyilik olarak yazılacaktır. Tabî bunun tam tersi olarak zararlı veya haram bir ekim-dikim çığırını başlatan da vebal yükünü tutmuş olacaktır. Efendimizin (s.a.s.) öngörüsündeki çevre anlayışı fizik ve metafizik örgülü olduğu için günümüzün sığ çevreci anlayışından çok daha kalıcı ve çok daha anlamlıdır.

Ağaç dikmeye ve yeşile bunca teşvikten sonra, Müslümanların oturduğu köy, kasaba, şehir ve ülkelerin ağaçtan ve yeşilden yoksun ve onlardan yeterince nasibini alamamasını açıklamanın, hoş görmenin imkânı var mıdır? Çevrenin ağaçlandırılması, yeşillendirilmesi, çiçeklendirilmesi, temizliği herkesten çok Müslümanlara yakışır. Bu böyle iken bir de dikilmiş ağaçları, ekilmiş ekinleri vahşice kesmek, çiğnemek, söküp atmak, kırmak, koparmak ve hatta yakmak gibi cinayetlere nasıl insanın eli varır? Bunu anlamak ve hoş görmek hiç mümkün müdür? Bağ-bahçe üretimine, çevrenin temizliğine ve yeşilliğine hem son derece

³⁷ Ali el-Müttekî, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrût 1985, III,905.

³⁸ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, Kahire 1970, III,276; *Kenzü'l-Ummâl*, III,905.

³⁹ *Buhârî*, Hars 1, Edeb 27; *Müslim*, Mûsâkât 9, 12.

özen göstermeli, hem de yeni nesilleri bu konularda ısrarla eğitmeliyiz. Asıl olan da, insanları hakka, hakikate, yaratılmışlara şefkate ve hizmete çağırarak ve alıştırmaktır ki, bu da başlı başına bir tebliğ görevidir.⁴⁰

Konuya ilk Müslüman nesil olan ashâbın nasıl yaklaştığını bir örnekle tesbit edelim:

Asbâb-ı kirâmın ileri gelenlerinden Ebü'd-Derdâ *radiyallahu anh* Şam'da ağaç dikmekteydi. Yanına birisi yaklaştı ve:

- Sen, Allah Resûlünün dostu olduğun halde, ağaç dikimiyle mi meşgul oluyorsun? diyerek gördüğü hali yadırgadığını ifade etti. Ebü'd-Derdâ hazretleri de adama şu cevabı verdi:

- Dur bakalım, böyle rastgele çarçabuk hakkımda hüküm verme. Ben Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'i şöyle buyururken işittim:

“Bir kimse bir ağaç diker de o ağacın meyvesinden herhangi bir insan veya Allah'ın yarattıklarından herhangi bir yaratık yerse bu, o ağacı diken için sadaka olur.”⁴¹

e. Ağaç Dikmek Sünnettir

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bazı ağaçlara, özellikle de hurma ağacına karşı hususî bir alakası vardı. Bunun için hurma ağacıyla ilgili pek çok hadis vardır. Hadis kitaplarında bu konuda müstakil bölümler vardır.⁴²

Peygamber Efendimiz bizzat kendisi de mübârek elleriyle 500 tane hurma ağacı dikmiştir.⁴³

Allah Resûlünün (s.a.s.) yaptıkları, -hangi sahaya girerse girsin- onun ümmeti için uyulması gereken bir sünnettir, yeter ki bunun zâtına mahsus olduğu tasrih edilmemiş bulunsun. Beş yüz ağaç dikmesiyle alâkalı sünnetin hasâisten (sadece peygamberimize has/özel) olduğuna dair ne bir kayıt, ne bir açıklama gelmediği gibi, Resûlullah'ın ağaç dikimine teşvik eden pek çok hadisleri göz önüne alınınca, sünnetlere uyma hususunda hassasiyet gösteren mü'minlerin, bu sünneti de yerine getirmeleri gerekir. Hem maddî, hem manevî, hem dünyevî, hem uhrevî faydaları sebebiyle bu sünnet de en az diğer sünnetler kadar, belki de daha fazla sevaplara sebep olacaktır.⁴⁴

⁴⁰ M. Yaşar Kandemir vd., *Riyâzü's-Sâlihîn*, İstanbul 2001, I, 478-479.

⁴¹ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, VI, 444.

⁴² *Buhârî*, Et'ime, 46; İbnu'l-Hacer, *el-Metâlibu'l-Âliye*; 2/323; *Mecmau'z-Zevâidve Menbâi'l-Fevâid*, Beyrut 1982, 5/39-40.

⁴³ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, V,440.

⁴⁴ Canan, *a.g.e.*, s.41.

Peygamber Efendimizden (s.a.s.) sonra onun ashâbı da aynı şekilde ağaca önem vermişlerdir. Hz. Ebu Bekir'in (r.a.) savaşta askerlerin ve halkın kesin olarak uymalarını emrettiği on emirden birisi de şudur:

- “Hurma ağaçlarını sökmeyiniz ve onları yakmayınız.” Bir diğer emir de:
- “Hiç bir meyve ağacını kesmeyiniz.”⁴⁵

Ağaç dikimiyle ilgili bir örneği de Hz. Ömer'de görüyoruz. Ammâre ibn Huzeyme anlatıyor:

“Ömer ibn Hattab'ın babamla yaptığı şu konuşmayı işittim. O, babama soruyordu:

- “Tarlana ağaç dikmekten seni alıkoyan nedir?” Babam:
- “Ben çok yaşlanmış bir kimseyim, belki de yarın öleceğim.”, dedi.
- Hz. Ömer:
- “Yemin ederim ki, sen ağaç dikeceksin.”, dedi.

Hz. Ömer'in, babamı gayrete getirmek için, onunla birlikte elleriyle ağaç diktiğini gördüm.⁴⁶

Görüldüğü gibi, yarın ölebileceğini öne süren bir ihtiyarı ağaç dikmeye ikna etmek için bizzat Hz. Ömer de ona yardımcı olmaktadır. Bu işi yaparken Müslümanların devlet başkanı sıfatını da taşımaktadır. Hz. Ömer'in burada Peygamber Efendimizin (s.a.s.) şu sözlerini yerine getirdiğini ve bunun farkında olmayan bir Müslüman'ı da bu konuda harekete geçirdiğini düşünüyoruz:⁴⁷“Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyâmet kopmaya başlasa bile eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa, mutlaka dikin.”⁴⁸

III. Mü'minleri Ağaç Dikmeye Sevkeden En Önemli Âmil

Yerlerdeki ve göklerdeki en küçük varlıktan en büyük varlığa kadar her şey, düşünen ve inanan insan için alelâde bir şey değildir. Canlı olsun cansız olsun, her şeyin fizikî kıymetinin ötesinde manevî bir değeri vardır. Her şey, Allah'ın işareti, O'nu her an zikreden, O'na dâimî sûrette ibâdet eden “tabî mü'minler”dir. İşte kozmik cemaatin bir parçası olmalarından dolayı, bütün varlığa bir çeşit kutsiyet atfedilmiş,⁴⁹ yani mübârek kabul edilmiştir; onların rastgele öldürülmesi, yok edilmesi İslâm dinince yasaklanmıştır. Varlıkları, manevî yönden yaratılıştan kutsal görme, İslâm çevreciliğinin esas metafizik temelini oluşturmaktadır.

⁴⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, M.J. Goeje neşri. Leiden 1879, I,1850.

⁴⁶ el-Müttekî, *Kenzü'l-Ummal*, Beyrût 1985,3/309.

⁴⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s.166.

⁴⁸ Buharî, *el-Edebü'l-Müfret*, Beyrût 1989, s.168; Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, III. 183-4, 191; Münâvî, *Fezû'l-Kadir*, III,30.

⁴⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, (trcm. Nabi Avcı), İstanbul, 1991, s.15.

Bir mü'mini ağaç dikmeye en ziyâde teşvik edici temalardan biri, ağacın, Allah'ın var ve bir oluşunun delili olması, bir diğeri de ağacın ibâdet edici oluşudur. Bu mühim tema, Kur'ân-ı Kerim'de ele alınmış, hadis-i şeriflerde de ağaç dikimine teşvik edecek istikamette izah ve yorumla kavuşturulmuştur. Evet, Kur'ân-ı Kerim, 'insanların anlamadığı şekilde' 'her şey'in, bu meyanda 'bitki ve ağaçların' da ibâdetinden haber verir:

{تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ}

“Yedi kat gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder. O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız.” (İsrâ, 44).

Nebâtâtın ibâdetlerinden, bu şekilde dolaylı olarak bahseden âyetler çoktur. Ancak diğer bazı ayetlerde açık bir şekilde ağacın ibâdetinden, hem de ibâdetlerin en kıymetlisi olan secde tarzındaki ibâdetinden bahseder:

{أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ}

“Bilmez misin ki göklerde ve yerde bulunan kimseler, hatta güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar bütün canlılar ve insanların da birçoğu Allah'ın yüceliğine secde ediyorlar.” (Hac, 18),

{وَالنَّجْمِ وَالشَّجَرِ يَسْجُدَانِ}

“Yıldızlar ve bitkiler hep secdededirler.” (Rahmân, 6)⁵⁰

Göklerde ve yerde bulunan her şeyin, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve birçok insanın Allah'a secde ettiğini ifade eden bu âyetlerin tefsirinde ağaçların secdesi; Allah'ın iradesi doğrultusunda kendi türlerinin gereğini yerine getirerek, fonksiyonlarını ifa etmeleri şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹

Bitki ve bilhassa ağaçların ibâdeti ve bu ibâdetin, ağacı dikene faydası hususunu Peygamber Efendimizden (s.a.s.) gelen birçok rivâyetler vuzûha kavuşturur:

Öncelikle şu rivâyet, 'ağacın yaş kaldıkça' yaptığı bir ibâdetten ve bu ibâdetin ölmüş kimsenin rûhuna ulaşan faydasından haber vermektedir:

⁵⁰ Konu ile ilgili diğer âyetler için bkz. Nûr, 24/41; Hadîd, 57/1; Ra'd, 13/15; Haşr, 59/1; Saff, 61/1; Cum'a, 62/1; Tegâbûn, 64/1.

⁵¹ Fârâbî, *Fusûsü'l-hikem* (el-Mecmû içinde), Kahire 1325/1907, s.144; Fahrudin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 23/19-20.

İbn Abbas (r.a.) anlatıyor:

Allah Resûlü (s.a.s.) Medine veya Mekke'de bahçelerden birine uğramıştı. Kabirlerinde azap çeken iki insanın seslerini işitti. Bunun üzerine:

- "Onlara azap ediliyor ve sebebi de büyük bir günah değildir." dedi. İlâveten şunu söyledi:

- "Evet onlardan biri, idrar bulaşmalarına karşı titiz değildi. Diğeri de halk arasında lâf getirip götürerek koğuculuk yapardı."

Bu açıklamadan sonra Resûl-i Ekrem (s.a.s.) yaş bir ağaç dalı istedi. Getirdiler. Onu ikiye bölerek kabirlerin üzerine birer tane dikti. Kendisine bazıları:

- "Ey Allah'ın Resûlü, niçin böyle yaptın?" diye sorunca, şu açıklamayı yaptı:

- "Bu dallar yaş kaldığı müddetçe azaplarının hafifleyeceği umulur."⁵²

Bu hâdise, Efendimiz'in günahkârlara karşı olan şefkatinin bir göstergesidir. Aynı zamanda kabristanların ağaçlandırılmasını ve yeşillendirilmesini teşviktir.

Bazı hadislerde de ağacın zikir ve tesbihte bulunduğu⁵³, ezanı duyduğu ve ezan okuyan hakkında hüsn-i şehâdetle bulunacağı⁵⁴ ifade edilir.

IV. Mutasavvıfların Ağaç Sevgisi

Müslümanlar 'çevre'ye her zaman bir ölçüde sahip çıkagelmişlerdir. İslam tarihinde daha çok mutasavvıfların ağaca önem verdiklerini görmekteyiz. Tasavvufun gelenekleri ve görenekleri arasında, yeşil ot ve çiçeğin koparılması yasağını koymuş ve ağaçsız kır kesimlerinin ağaçlandırılması kaidesini getirmişlerdir. Mutasavvıflar her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini hemen her fırsatta vurgulamaya çalışmışlardır. Nakledeceğimiz şu hâdise bunun tipik bir örneğini teşkil etmektedir:

Halvetiye'nin Sünbüliye kolunun kurucusu olan Sünbül Efendi, halifesini tayin etmek ister. Bu maksatla bir gün müritlerini etrafına toplar ve onlara şöyle der: Kim dergâhı en iyi şekilde süslerse, onu benim yerime halife yapacağım. Bunun üzerine müritlerden her biri, çeşitli çiçekler toplayarak bir köşeyi süslerler. Fakat Merkez Efendi, sadece kurumuş bir çiçek koparıp getirerek bir köşeyi de o süsler. Etrafa göz gezdiren Sünbül Efendi'nin gözü Merkez Efendi'nin köşesine takılır. Sonra ona sorar:

⁵² *Buhari*, Vudu' 55,56; *Müslim* Tahâret 111; *Tirmizi*, Tahâret 26; *Ebû Dâvûd* Tahâret 11; *İbn Mâce*, Tahâret 26.

⁵³ *Tirmizî*, Hac 14; *İbn Mâce*, Menâsik 15.

⁵⁴ *İbn Mâce*, Ezân 5.

- Herkes yemyeşil çiçekler getirirken sen niçin kuru bir çiçek dalı getirdin? Merkez Efendi Şeyhine şu cevabı verir:

- “Efendim ibâdet halinde olan yeşil çiçekleri ibadetlerinden alıkoymak istemedim; bu ibadetini bitirmiş olduğundan, bunu getirebildim”.

Bunun üzerine Sünbül Efendi, Merkez Efendi’yi kutlar ve kendi yerine halîfe olarak onu tayin eder. Bu hâdiseden sonra da Sünbüliye’de yeşil ot ve bitki koparmamak bir âdet haline gelmiştir.⁵⁵ Çünkü çevreye yapılan bir kötülük, mutasavvıflarca Allah’a karşı yapılan bir kötülük olarak değerlendirilmiştir.

Mutasavvıfların boş arazileri, çorak yerleri ağaçlandırdıkları, hatta bunu daha geniş çapta yaparak ormanlaştırdıkları bilinen bir husustur. Buna dair de bir misal verelim:

Osmanlı mutasavvıflarından, Halvetiye tarikatına mensup Bâlî Efendi, Sofya yakınlarında, Vitoj eteklerinde, eski adıyla Bâlî karyesi veya Salahiye, şimdiki adıyla Knejova denilen yerde, kendi elleriyle dikerek büyük bir orman yetiştirmiştir. Mezarının ve türbesinin de içinde bulunduğu bu orman, bütün canlılığıyla mevcudiyetini sürdürmekte ve kendi adıyla “Bâlî Baba Ormanı” diye anılmaktadır.⁵⁶

V. Türk Kültüründe Ağaç

İslâm’ın geleneksel ekoloji anlayışını, İslâm milletleri arasında en canlı tutan Selçuklu ve Osmanlı Türkleri olmuştur. Türklerin yeşile ve ağaca verdikleri değeri anlatmak için “Yaş kesen baş keser” atasözünü ve Fatih Sultan Mehmed’in “Ormanlarımdan bir dal kesenin, başını keserim.” sözünü hatırlatmak yeter de artar bile. Türklerde, hayvanlara, kuşlara ve ağaçlara karşı beslenen sevgi o kadar ileri gitmiştir ki, âdeta bunu bir dinî vazîfe gibi saymışlardır. Bina yapmak istedikleri arsada bir ağaç varsa, ağacı kesmeden, o şekilde bir planla ev yaparlardı ki, o ağaç evin bir bacası gibi çatının ortasında yükselirdi.⁵⁷

⁵⁵ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.96-97.

⁵⁶ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.99-100.

⁵⁷ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.102.

a. Ağaç Sevgisi ve Ağaç Vakıfları

Ecdadımız, gerçekten ağaçları düşünmüş, onları korumuş, onların kesilmesini günah saymışlar ve kesenleri de cezalandırmışlardır. Hatta meyve vermeyen ve yabancı ağaçların bakımı ve sulanması için ağaç vakıfları bile kurmuşlardır.

Meyvesiz ağaçların sıcağın kurumasına meydan vermemek üzere her gün sulanmaları için işçilere para vakfedecek ve bu işi sevap sayacak kadar ağaç seven kimseler bile görülmüştür.

Müslüman Türklerin ağaç ve dolayısıyla yeşillığe karşı dikkate değer bu duyarlılıkları batıların bile dikkatinden kaçmamıştır. Meselâ Jehannot (Pere) Müslüman Türklerin ağaca verdikleri önemi şu sözleriyle ortaya koymuştur:

“Sevdikleri ağaçların kurumasına meydan vermemek üzere sulanıp bakılmalarını temin için vakıflar tesisini de sevap sayarlar.”

Comte de Bonneval konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: “Velhasıl, verimsiz (meyvesiz) ağaçların sıcağın kurumasına meydan vermemek üzere her gün sulanmaları için işçilere para vakfedecek kadar çılgin Türkler bile görülmektedir.”⁵⁸

b. Hatıra Ağacı Dikmek

Ağaçlarla ilgili eski Türk ekolojik âdetlerinden birisi de, hatıra ağacı dikme âdetidir. Bilindiği gibi eskiden, doğan bir çocuk, ölen bir insan ve askere giden bir genç için ağaç dikilirdi. Ağacın, dikene veya adına dikilen kimseye dua ettiğine, onun gölge ve meyvesinden istifadeyle hâsıl olacak sevabın o kimseye gideceğine inanılırdı. Ne yazık ki, birçok âdetimiz gibi, hatıra ağacı dikme âdetimiz de bugün tamamen unutulmuştur. Sadece bu güzel âdetimizi yaşatmaya devam edebilsedik, bugün çöl görünümünde olan köy ve şehirlerimizin sokak, cadde ve mezarlıkları kendiliğinden ağaçlarla dolup taşmış olurdu.⁵⁹

Sonuç

Bir Müslüman olarak Peygamber Efendimizi diğer yönleriyle beraber bu yönüyle de tanıma ve tanıtmaya ihtiyacı vardır. Bu bakımdan öncelikle çevreyle ilgilenen veya ilgilenmek isteyen Müslümanlar bu açıdan Kur’ân-ı Kerim ile birlikte Allah Resûlü’nün hayatını ve hadislerini daha kapsamlı incelemeleri gerekir.

⁵⁸ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.117-118.

⁵⁹ Bayrakdar, *a.g.e.*, s.118-119.

Bildirimizde de net bir şekilde görüldüğü gibi başta kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm ve rehberimiz Peygamber Efendimiz (s.a.s.), ağaca ve yeşile çok önem vermiş, yeni ağaçlar dikme ve dikilenleri koruma hususunda teşvikte bulunmuşlardır. Kur'ân'ın âyetlerini ve sevgili peygamberimizin mübârek söz ve fiillerini bir emir telakkî eden Müslümanlar da tarih boyunca yeşil ve ağaca gerekli önemi vermişlerdir.

Bizler de, yeşile hasret kaldığımız bu asırda ve beton yığını şehirlerde, ağaca ve yeşile gereken önemi vererek, dünyamızı, sabah-akşam girmek için dua ettiğimiz Cennet'e çevirebiliriz. Dinimiz açısından meseleye bakıldığında, bu çağdaş müslümanın sadece vatandaşlık değil aynı zamanda imanının da bir gereğidir. Kur'an ve sünnetin yukarıda anlattığımız onca tahşidatı karşısında imanının gereğini fizikî âleme aktaramayan güümüz müslümanının sorumluluğunun büyüklüğü ve ileride vereceği hesabın zorluğu ise başka bir tebliğ konusudur.

SOSYAL AĞLARIN FIKHÎ BOYUTU

*M. Raşit AKPINAR**

Özet

Gelişen iletişim teknolojisinin son ürünü olan sosyal ağlar, 21. yüzyıl modern insanının hayatına çevre algısını derinden etkileyecek şekilde hızlı bir giriş yapmıştır. Kişilere, çocukluk yıllarından itibaren edinmiş oldukları arkadaşlarla haberleşme fırsatı sunan, yeni çevreler edinmelerine imkân tanıyan ve arzu ettikleri her isimle irtibat kurmalarının önünü açan sosyal ağlar, beraberinde getirdikleri bir dizi problemle de tartışmalara konu olmaktadır. Bu tebliğde, dini perspektiften incelenmesini zaruri gördüğümüz bu problemler ele alınacak ve sosyal ağların fikhî açıdan bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sanal çevre, sosyal ağ, internet hukuku, sosyal medya, sanal suçlar.

Giriş

İnsan ve diğer canlı türlerinin yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam şeklinde tanımlanan çevre kavramı,¹ ilk etapta yalnızca ekosistemi çağrışırsa da ilim adamları tarafından insan, tabiat ve toplum

* Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, rasitakpinar@gantep.edu.tr.

¹ Çevre Kanunu, Madde 2 (Değişik: 26/4/2006 – 5491/2 md).

ile irtibatlı olarak çok geniş bir anlam yelpazesinde kullanılmış ve bu bağlamda 4095 çeşit çevreden bahsedilmiştir.²

Bu çeşitlemelerden biri olan; dil, din, düşünce ve inanç dünyasına dair değerleri kuşatan “sosyal çevre” ise, bireyin bebeklik döneminde annesi ile olan ilişkisinden başlayarak eğitim ve meslek hayatı boyunca insanlarla kurduğu ilişkilere kadar uzanan bir evreyi ifade eder. Sosyal çevre, toplumla irtibatı kurulabilen ve kişiyi çevreleyen tüm ortamlar için de kullanılabilir.

I. Sanal Sosyal Çevreler: Sosyal Ağlar

Bireyin çevresindeki kişilerle kurmuş olduğu ve bir anlamda sosyalliğinin ölçütü olarak değerlendirilen ilişki, internet teknolojisinin sosyal ağ projeleriyle iletişim sahasına yönelmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Öyle ki bu kişilerle sosyal ağlar aracılığıyla sanal ortamda hızlı ve zahmetsiz bir biçimde iletişim kurmak, üstelik bu iletişimi sürekli kılmak, böylece yeni ve farklı çevreler edinmek, modern insanın günlük hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Sosyal ağlar, bireyin; kendisini tanımlayacak bir profil oluşturarak bağlantıda olduğu diğer kullanıcıların profillerini incelemesine, onların oluşturdukları bağlantı listelerine erişebilmesine ve paylaştıkları her şeyi takip edebilmesine imkan veren web tabanlı servisler olarak tanımlanmaktadır.³ İlk olarak 1995 yılında web üzerinden yeni arkadaşlar bulma imkânı sunan bir internet sitesiyle gündeme gelen sosyal ağlar, bugün milyonlarca insan tarafından kullanılan bir furya haline gelmiştir. Aslında bugünün sosyal ağlarını, daha önceleri benzer amaçlarla yaygın bir şekilde kullanılan ve sanal çevrenin ilk örnekleri sayılabilecek e-posta grupları, bloglar, arkadaşlık siteleri ve internet forumlarının bir nevi tekâmül etmiş hali olarak görmek mümkündür.

Sosyal ağ aracılığıyla insanın çevresiyle iletişimi, yazı, ses ve görüntü aktarımı ile veya bunların hepsine aynı anda imkân veren ortamlarda gerçekleşmektedir. Bu ortamların tümünde de reel-sosyal yaşamdaki his, jest ve mimiklerin gerçeğine oldukça yakın haliyle karşı tarafa aktarılması mümkün olmaktadır.

Aynı fikirleri paylaşan ve benzer ideolojilere sahip kişiler, reel çevrelerinin bir parçası olan insanlarla iletişimlerini sanal boyutlarda sürdürme imkânı bulurken aynı zamanda hiç tanımadıkları kişilerle arkadaşlıklar tesis ederek yeni bir çevre oluşturmaktadırlar. Buradan hareketle sosyal ağların, bir çevre edinme

² Ahmet, İnam, “Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı”, *Teori*, Mart, 1993, s. 45.

³ Boyd, D. M., & Ellison, N. B, “Social network sites: Definition, history, and scholarship”, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13:1, 2007.

aracı olmanın ötesinde, “sanal çevre / sosyal ağ çevresi” şeklinde nitelendirilebilecek bir hüviyete büründüğünü söylemek mümkündür.

Sosyal ağlar üzerinden dile getirilen fikir ve düşünceler, sanal duvarları aşarak çoğu zaman gerçek hayatta fiilî bir karşılık bulmaktadır. Günümüzde büyük toplumsal olayların, isyanların ve iç savaşların fitilinin sosyal ağlar üzerinden ateşlendiğine sık rastlanır olmuştur. Bugün ticari firmalar müşterilerini sosyal ağlar aracılığıyla kendisinden ve birbirlerinden haberdar edebilmekte, birçok kuruluş üyelerini bu ağlar üzerinden örgütleyebilmekte, hatta resmi kurumlar bile duyurularını bu siteler aracılığıyla yapabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, giderek kullanımı yaygınlaşmakta olan sosyal paylaşım sitelerinin, birçok insanın yakın çevresi haline geldiğini söylemek mümkündür.

Sanal çevrenin kayıtsız kalınamayacak nitelikteki kuşatıcılığını anlamak için şu istatistiklere bakmak yeterlidir:

Şubat 2013 verilerine göre Türkiye nüfusunun %40'ının sosyal paylaşım sitelerinden yalnızca birisi olan Facebook'a üyeliği mevcuttur.⁴ Bu rakam yaklaşık 32 milyon kişiye tekabül etmektedir.⁵ 2014 yılı itibariyle dünyadaki Facebook abonelerinin sayısı ise 1 milyarı aşmış durumdadır. Facebook'ta bir gün boyunca toplam harcanan vakit ise 20 milyar dakikaya ulaşmıştır.⁶

II. Sosyal Ağların İçerdiği Problemler

İfade özgürlüğü, bilgiye ulaşma ve haber alma hakkı gibi evrensel ölçekte kabul görmüş yayın ilkelerine muhalefet etme riski taşıdığından sosyal ağları tenkit etmek kolay olmamıştır. Ancak zararları yakinen müşahade edildikçe pek çok bilim adamı sosyal ağların içerdiği problemlerle ilgili araştırmalar yapmaya yönelmiştir. Bu araştırmaların neticesinde kimi devletlerde sosyal ağların gerekliliği ve meşruluğu dahi sorgulanır hale gelmiştir.

Meselenin dini boyutuna geçmeden önce çeşitli platformlarda sosyal ağlarla irtibatlandırılan sorunlara değinmek faydalı olacaktır.

A. Hukuki Problemler

Son zamanlarda “internet ve sosyal medya hukuku” kavramı sesini duyurmayı başarsa da bu alandaki çalışmalar oldukça yenidir. Birçok ülkede henüz internet kullanımı ile ilgili hukukî standartlar yerleşmemiş ve üzerinde

⁴ <http://www.quintly.com/blog/2013/02/facebook-country-stats-february-2013-top-10-countries-lose-users>, 02.10.2013.

⁵ <http://www.internetworldstats.com/facebook.htm>, 02.10.2013.

⁶ <http://expandedramblings.com/index.php/by-the-numbers-17-amazing-facebook-stats#.UxSEBIVaeSo>, 01.03.2014.

ittifak sağlanan bir bilişim hukuku teşekkül etmemişken, internet ortamında gerçekleştirilebilen tüm aktivitelere kendi bünyelerinde imkân tanıyan sosyal ağlar, birçok hukukî boşluğu beraberinde getirmiştir. Sosyal ağları doğrudan veya dolaylı olarak kapsamına alan bazı hukukî düzenlemeler mevcut olmakla birlikte, sanal ortamda suçun oluşumu, tespiti ve takibi, yaptırımların yeterliliği ve uygulanabilirliği konusunda bir dizi problem söz konusudur.

Örneğin, TCK'nın 125. maddesinde bilişim unsurları kullanılarak yapılan hakarete bir ceza öngörülmüştür. Buna göre Facebook, Twitter vb. sosyal ağlar üzerinden yapılan hakaretler de bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ancak bu platformlar üzerinden paylaşılan içerik delil niteliği taşısa da, uygulamada bu delillerin tespiti ve kullanımı her zaman mümkün olmamaktadır. Her şeyden önce sosyal ağlar, mevcut ülke hukukunun geçerli olmadığı diğer ülkelerden erişilebilen çevreler haline geldiğinden, bu durum, bir suç vaki olduğunda uluslararası yargılama kurallarının işletilmesini gerekli kılmakta, dolayısıyla sürecin uzamasına ve çoğu zaman da sonuçsuz kalmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında suçlunun kimlik tespitinin zorluğu ve sosyal ağ şirketlerinin her zaman adli kurumlarla işbirliği yapmaması da bir diğer sorundur.

Sosyal ağlar, her türlü sıradan ve nitelikli suç için araç olma potansiyelini taşımaktadır. Üstelik hakaret, nefret söylemi ve ırkçılık suçları ile yanlış ve yanıltıcı bilgi beyanında bulunmak gibi dolandırıcılık kapsamında değerlendirilen suçlar, sosyal ağlar aracılığıyla daha kolay gerçekleştirilmekte ve daha etkili olmaktadır.

B. Psikolojik Problemler

Bilinçsiz bir şekilde kullanılmaları durumunda sosyal ağların bazı kişilik bozukluklarına yol açacağı ileri sürülmüştür. Bu alanda yapılan araştırmalarda sosyal ağların, bireyi sürekli insanların ilgisini kendi üzerine çekmeye ve diğer insanlara karşı egoist bir tutum takınmaya yönelttiği için *narsisizm*; paylaştığı içeriğin takdir görmeme kaygısı ve ummadığı yorum ve tepki alma endişesi taşımaya sevk ettiğinden *anksiyete*, bir kişiyi rahatsız edencesine takip etmek ve hakkındaki her şeyi bilmek istemeye sürüklediğinden *stalking*, zihni meşgul etmesi sebebiyle *dikkat eksikliği* ve *hiperaktivite* gibi kişilik bozukluklarını tetiklediği ifade edilmiştir.⁷ Ayrıca sosyal ağ kullanıcılarının büyük bölümünün çocuk ve genç bireylerden oluşması, bu zararlardan olumsuz etkilenme katsayısını artıran bir faktör olarak görülmektedir. Sosyal medyanın tıp literatürüne hediye

⁷ Larry D. Rosen, "Poke Me: How Social Networks Can Both Help and Harm Our Kids", *119th Annual Convention of the American Psychological Association*, Washington D.C, 2011.

ettiği bir diğer rahatsızlık ise *sanal ortamda sataşma*(cyber bullying)dır.⁸ Birçok kişi yüz yüze iken gerçekleştirmeye cesaret edemediği hakaret ve sataşma gibi suçları sanal kimliklerin ardına gizlenerek rahatlıkla işleyebilmektedir.

C. Ahlakî Problemler

Sosyal ağlarla birlikte, özel hayatları da dâhil olmak üzere bireylerin tüm bilgilerinin arşivlenerek kategorize edildiği ve üçüncü kişilere ticaret maksadıyla veya kötü amaçlarla pazarlamada kullanıldığı *veri madenciliği* sektörü doğmuştur. Bu sektör, firmalar ve araştırmacılar açısından bazı faydaları beraberinde getirirken, mahremiyete büyük darbe vurmuştur. Bir başka deyişle ahlakın temelinde yer alan mahremiyet algısı, her fırsatta, her şeyi yayınlamayı teşvik eden sosyal ağların “paylaşım çılgınlığına” feda edilmiş durumdadır. Ayrıca bu bilgilerin ilgisiz kişilerin ulaşımına açık olarak paylaşılması, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi suçlara da davetiye çıkarmaktadır.

Yine sanal ortamda bazı kişilerin olduğundan farklıymış gibi gözükmeye çalışması bir başka ahlaki sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sanal çevrelerde çok sayıda sahte kişiliğin türediği bir vakıdır. Bu kişilerin yalan yanlış paylaşımlarda bulunması güven bunalımına sebep olurken herkesin her konuda bilgi sahibiymişçesine fikrini beyan etmesi de bilgi kirliliğine yol açmaktadır.

D. Sosyal Problemler

İnsanın çevresindekilerle kurduğu ilişkilerin zaman ve mekân mefhumunu aşarak kesintisiz bir biçimde sürdürülebilir ortamlara taşınmasına fırsat veren sosyal ağlar, bu yönüyle sosyalleşmeye hizmet ederken diğer taraftan içine kapanık anti-sosyal bireylerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Gerçek hayatta yakın arkadaşlarıyla diyaloglar kurmaktan kaçınan, akrabalık ve komşuluk ilişkilerine yeterince önem vermeyen bireylerin, sanal âlemin sosyal insanları olarak karşımıza çıkması tam bir tezat örneği sunmaktadır.

III. Sosyal Ağların Dini Boyutu

Araştırmamız esnasında sosyal ağlar konusunu fikhî açıdan derinlemesine ve tüm yönleriyle ele alan bir çalışmaya rastlayamadık. Bu konuda İslam bilginleri, sosyal ağlar aracılığıyla gerçekleştirilen bazı fiillerin hükmüne dair kendilerine yöneltilen sorulara cevap vermekle yetinmişlerdir. Bu âlimler arasında sosyal ağlara katılmaya kati surette cevaz vermeyenlerin yanında, meşruluğunu kullanıcılarına ve kullanım amacına bağlayan âlimler de mevcuttur. Mesela, Endonezya Âlimler Konseyi, Facebook’un sohbet amaçlı kullanılmasını doğru

⁸ Peter K. Smith, Jess Mahdavi, “Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils”, *The Journal Of Child Psychology And Psychiatry*, 49:4 (2008), s. 376.

bulmazken, Hindistanlı bazı âlimler, kadınların sosyal medyaya fotoğraflarını yüklemesini haram ilan etmiş ve sosyal ağlardan uzak durması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Yeterli şartları taşımadığı sürece veya geçici bir süreliğine sosyal ağları kullanmanın haram olduğuna hükmedenler de bulunmaktadır. Örneğin Suriyeli bazı âlimler, siyasi karışıklığın bulunduğu ülkelerinde insanları fitneden uzak tutma gerekçesiyle sosyal ağların yasaklanması yönünde görüş belirtmişlerdir.

Bazı âlimler ise işletme yetkisi gayr-i Müslimlerin kontrolü altında olduğu takdirde sosyal ağlara katılmanın meşru sayılamayacağı görüşündedir. Şöyle ki, en popüler sosyal ağ sitelerinden biri olan Facebook'un haram olduğu yönünde verilmiş bir fetvanın gerekçesi, Facebook yetkililerinin şirket kurallarına aykırı olduğu halde Hz. Peygamber'e hakaret içeren yazı ve çizilere yer vermesi ve bunlar karşısında herhangi bir önlem almayıdır.⁹ İlgili fetvada, firma yetkililerinin Yahudi karşıtı propaganda yapan veya Hitler'i övücü sözler sarf eden paylaşımları derhal kaldırdığı, ancak 1,5 milyarlık İslam toplumunun değerlerini tahkir eden paylaşımlara aynı hassasiyetle yaklaşmadığı belirtilmiştir. Bu görüşü benimseyenlere göre Müslümanların denetimindeki sosyal ağlar ise meşrudur. Örneğin, Millatfacebook Sitesi gibi.¹⁰

Çeşitli ülkelerde sosyal ağ kullanımının kısıtlanmasında dini hassasiyetlerin yanında, firmanın ülkenin hukukuna uygun davranmaması veya siyasi kaygılar da etkili olmuştur. Bugüne kadar Suriye, İran, Endonezya, Bangladeş, Pakistan, Özbekistan, Tacikistan gibi İslam ülkelerinin yanı sıra Vietnam, Çin, Beyaz Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde bazı sosyal ağlara yönelik tam veya kısmi zamanlı yasaklamalar uygulanmıştır.¹¹

Sosyal ağların meşruluğu, İslam dışında diğer din mensuplarınca da sorgulanmıştır. Örneğin, bazı Yahudi grupları, karalama içerikli yayınlar sebebiyle dîni akidelerine zarar verdiği gerekçesiyle sosyal ağlara cevaz vermezken, bir kısmı da dinlerinin tanıtımı fırsatı sunduğunu düşünerek bu sitelerin kullanılmasını teşvik etmektedir. Bazı Hıristiyan din adamları da,

⁹ Bu gerekçe devam ettiği sürece Facebook kullanmanın haram oluşu, *Facebook Üzerinden Hakaret ve Müslüman Gençliğin Sosyal Medyadaki Rolü* başlıklı bir toplantıya katılan şu isimler tarafından ittifakla kabul edilmiştir: Allama Khalil Ur Rehman Qadri, Mufti Muhammad Khan Qadri, Allama Ahmad Ali Kasuri (Quran Board Eski Başkanı), Sardar Arif Rasheed (Pakistan Tarım Eski Bakanı), Mian Khalid Habib Elahi (Eski Pencap Başsavcısı), Dr. Asrar Hussain, Dr. Rafiq Akhtar, Mr. Amjad Rauf Khan, Mr. Azhar Siddique Advocate, Mr. Ahsan Rasheed (PTI Punjab Başkanı), V. Admiral (R) Javaid Iqbal, Barrister Walid Iqbal, Mr. Ejaz Chaudhary, Col (R) Ejaz H Minhas.)

¹⁰ <http://mymfb.com/blog/43838/are-you-equipped-to-answer-the-doubters/>, 05.11.2013.

¹¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Facebook>, Erişim Tarihi, 02.10.2013.

insanları dedikoduya sevk ettiği, gayri ahlaki ilişkilere zemin hazırladığı ve vakit israfına yol açtığı gerekçesiyle sosyal medyaya temkinli yaklaşmışlardır. Bununla ilgili olarak bir papazın, Facebook'ta "ilişki durumu" statüsünü "bekar" olarak değiştirdikten sonra arkadaşlık sitelerinin ahlaka aykırı reklamlarına maruz kaldığını belirterek Facebook hesabını kapatması, sosyal ağların Hristiyan kültürüne aykırılığı tartışmalarını başlatmıştır. Diğer taraftan Papalık, Facebook ve Twitter gibi sosyal ağların kullanılmasını onaylamış ve din adamlarının aktif bir şekilde kullanmalarını tavsiye etmiştir. Ancak inançlı vatandaşların ahlaki yozlaşmasını önlemek için mevcut sosyal ağ sitelerine alternatif yeni bir sosyal paylaşım sitesi kurmuştur. İçerik denetiminin bizzat Papalık tarafından yapıldığı bu siteye 16 yaşından küçüklerin abone olması yasak olup, 18 yaşının altındaki kimseler için velilerinin izni şart koşulmuştur.¹²

Sosyal ağlar hakkında İslam âlimlerince verilen fetvalar, aşağıdaki sorulara cevap mahiyetindedir:

Mahrem olmayan karşı cinslerin birbirlerinin arkadaş listesinde yer alması veya birbirleriyle sohbet etmesinin hükmü nedir?

Bayanların profil resimlerine veya albümlerine fotoğraflarını eklemelerinin hükmü nedir?

Bayanların sosyal ağlarda yer almasının hükmü nedir?

Gayr-i Müslimlerle arkadaşlıklar tesis edilmesi, onların paylaşımlarının beğenilmesi ne derece doğrudur?

Sosyal ağların sunmuş olduğu reklamlardan ticari gelir elde edilebilir mi?

Sosyal ağlar üzerinden oynanan oyunların hükmü nedir?

Yeme-içme fotoğraflarının sosyal medyada yer alması doğru mudur?

İşyerinde iken sosyal ağlarda gezinti yapmak caiz midir?¹³

Bu sorulardan hareketle sosyal ağlar konusunu, fikhî zeminde birkaç farklı açıdan değerlendirmek mümkündür:

¹² <http://techland.time.com/2011/04/11/a-catholic-parish-calls-facebook-the-opposite-of-christian-culture>, 02.10.2013.

¹³ <http://www.daruliftaa.com/searchresult?combine=facebook>, 02.10.2013.

A. Makâsıd-ı Şerîa ve Sosyal Ağlar

Sosyal paylaşım siteleri; kullanıcılarına, kullanım şekline ve amacına bağlı olarak dinin belirlemiş olduğu sınırları ihlal etme potansiyeli taşıdığından İslam bilginlerinin fetvalarında makâsıd-ı şerîa çerçevesinde ele alınmıştır.

İslam hukuk literatüründe dînî hükümlerin gayesinin, beş temel ilkeyi muhafaza etmeye yönelik olduğu kabul edilir. Zarurî maksatlar diye adlandırılan bu hedefler, canın, neslin, aklın, malın ve dinin korunmasıdır. Sosyal ağların bu prensiplere verdiği zarar, âlimler tarafından meselenin hükmü belirlenirken hareket noktası olarak kabul edilmiştir.

Neslin Korunması

Sosyal paylaşım sitelerinin haram olduğu yönündeki fetvaların gerekçesi daha çok bu prensip üzerine bina edilmiştir. Karşı cinsle iletişim kurmaya imkân veren Facebook ve benzeri sitelere *sedd-i zerâi* ilkesi gereği sıcak bakmayan âlimler “*Zinaya yaklaşmayın*” ayetinin, günaha sürükleyecek fiil ve düşünceleri bile yasakladığını referans göstererek bir kadının, mahremi olmayan erkeklerin “sanal çevreleri” arsında yer almasını caiz görmemişlerdir. Bu âlimlere göre, zarurî bir durum söz konusu olmadıkça veya ilmî ve dînî bir sebep bulunmadığı sürece kadın ve erkeğin birbiriyle sosyal paylaşım siteleri üzerinden arkadaşlık kurması, mesajlaşması ve sohbet etmesi caiz değildir. Sadece bu maksada hizmet eden arkadaşlık siteleri ise evleviyetle haramdır.¹⁴

Bazı fetvalarda bir adım daha öteye gidilerek, İslam’a davet etme maksadıyla bile olsa bir erkeğin, mahremi olmayan bir kadını arkadaş listesine eklemesine ve onunla iletişim kurmasına cevaz verilmemiştir. Karşı cinsler arasındaki sohbetin, dînî konular çerçevesinde olması bu hükmü değiştirmemektedir. Hükme gerekçe olarak ise erkekler için İslam’a çağrılmayı bekleyen çok sayıda erkeğin bulunduğu, aynı durumun kadınlar için de geçerli olduğu, bu sebeple herkesin hemcinsiyle ilgilenmesinin doğru olacağı ifade edilmiştir.¹⁵

Başka bir fetvada, Facebook üzerinden karşı cinsle hediye gönderilmesine cevaz verilmediği görülmektedir. Bu yolla hediye alan kişiye, onu iade etmesi ve

¹⁴ Paksu, Mehmet, *İhanetler Cinsel Sorunlar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010; Ahmet Mahmut Ünlü, <http://www.youtube.com/watch?v=gWBS9eeffDs>, 02.10.2013; Osman Ünlü, <http://www.huzurpinari.com/arsiv-download/sesli-yayinlar/display/8437-sosyal-medyada-musulman-bir-hanimin-isi-olabilir-mi?ml=1>, 02.10.2013.

¹⁵ <http://islamqa.info/en/169654>, (Muhammed Salih el Münejjid Fetvaları), 02.10.2013.

ilgili kişiyle olan arkadaşlığını sonlandırması tavsiye edilmiştir.¹⁶

Prencipte sosyal medyayı mubah gören Hindistanlı bazı müftüler, kadının fotoğrafının profil resmi olarak internette yer almasını da doğru bulmamıştır. Zira bu durum, gerçek hayatta kadının fotoğraflarının yabancı bir erkeğin arşivinde bulunmasından farksızdır. Üstelik sanal ortamda fotoğrafın hızlı bir şekilde yayılarak çok sayıda kişiye ulaşması daha kolaydır. Bu sebeple tesettürün emrediliş gayesine ters düştüğü için Müslüman kadınların sosyal paylaşım sitelerinde fotoğraflarını yayınlamaları tasvip edilmemiştir.¹⁷

Bu konuyla ilgili din görevlisine yöneltilen ilginç bir soruda, yeni Müslüman olmuş bir kadının, Müslüman olmadan önceki yaşantısından kalma bazı mahrem fotoğraflarının halen Facebook'taki arkadaşlarının erişimine açık olmasının hükmü sorulmuştur. Bu durumda bahsi geçen kadın, arkadaşlarından bu fotoğrafları imha etmelerini mi istemelidir, yoksa daha fazla dikkat çekmemek için sükût mu etmelidir? İmha talebinde bulunduğu takdirde bu kişilerin kendisinin fotoğrafını göreceği olması yeni bir mesuliyet doğuracak mıdır? Kendisinin talebine olumlu cevap vermeyip kötü niyetlerle fotoğrafları yaygınlaştırmaya çalışanlar karşısında nasıl bir tutum sergilenmelidir? Tüm bu soruların cevap bulduğu fetvada, önceki davranışlarından dolayı tövbe etmenin yeterli olacağı, imkân varsa fotoğrafların kaldırılmasının talep edilmesinin, ancak öngörüldüğü gibi daha kötü bir hal ile neticelenecekse sessiz kalınmasının uygun olacağı hükümleri yer almıştır.¹⁸

Kadın-erkek ilişkisinin tabiatında bulunan fitne tehlikesi, İslam bilginlerinin sosyal ağlara yaklaşımında kaygı duydukları en önemli husus olmuştur. Burada bir bakıma Facebook veya diğer sosyal ağların kullandığı “beğenmek”, “dürtmek”, “takipçisi olmak” gibi teknik tabirler de bu endişelerinin gerekçesini teşkil etmiştir.

Bazı fetvalarda, sosyal ağların aile kurumuna zarar verdiği tezini savunan istatistiki verilere atıfta bulunulduğu görülmektedir. Örneğin, Ezher Üniversitesi'ne ait bir fetvada, Mısır'da faaliyet gösteren *Sosyal ve Kriminal Araştırma Merkezinin* hazırlamış olduğu, boşanma vakıalarından beşte birinin, eşlerin birbirlerini internet üzerinden aldatması neticesinde gerçekleştiğini ve bunu da sosyal ağların tetiklediğini ortaya koyan bir rapor referans gösterilerek

¹⁶ <http://fatwa.islamweb.net/fatwa/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=220765>, 02.10.2013.

¹⁷ Sünni kanadı temsilen Halim Firagni Mahli, Şii kanadı temsilen Maulana Syed Saif Abbas Naqvi isimli iki din adamının görüşlerine yer verilmiştir. Bkz: <http://ibnlive.in.com/news/posting-pictures-on-facebook-twitter-unislamic-clerics/413394-3.html>, 02.10.2013.

¹⁸ <http://islamqa.info/en/198143>, (Muhammed Salih el Münejjid Fetvaları), 02.10.2013.

Facebook'a girmenin haram olduğu ifade edilmiştir.¹⁹ Araştırmaya göre evli çiftlerin geçmişte başkalarıyla yaşamış olduğu duygusal ilişkiler, sosyal ağlar ile adeta hortlamakta ve bu durum, aileleri hızla parçalanmaya sürüklemektedir.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da şudur: Çocuklarını zararlı alışkanlıklar ve kötü çevreden korumak için gayret sarf eden ebeveynler, aynı ihtimamı çocuğun sanal çevresi için göstermemektedir. Oysa sanal dünya, çocuğun terbiyesinde ve gelişmesinde etkili bir rol oynamaktadır. Nitekim bu gerçeği fark eden bazı ülkelerde çocukları sanal çevrenin kötü alışkanlıkları olan kumar, oyun vb. sitelere karşı korumak adına hukuki tedbirlere müracaat edilmektedir.

Dinin Korunması

Faydası inkâr edilemeyen sosyal medyanın bilgi transferindeki hızı, dinin özüne aykırılık teşkil eden zararlı fikir ve propagandaların da kısa sürede geniş kitleler arasında yaygınlaşması sorununu doğurmuştur. İşte bu sebeple bazı İslam bilginleri, alınan tüm önlemlere rağmen dini aşağılayan, Müslümanları tahkir ve tahrik eden içeriklerden sanal ortamı tamamen temizlemenin mümkün olmadığı gerekçesiyle en azından denetiminin Müslümanların kontrolünde olmadığı sosyal paylaşım sitelerine cevaz vermemişlerdir.

Sosyal ağların, yalan ve yanlış bilgiyi toplumlara peşinden sürükleyecek kadar hızlı ve güçlü bir şekilde yayabildiği tehlikesine dikkat çeken bir fetvada “*İlim bir dindir, dininizi kimden aldığınıza bakınız.*”²⁰ hadisi gerekçe gösterilerek Twitter'in kullanımı, bilginin kaynağını araştırma şartına bağlanmıştır.²¹ Bilginin güvenilirliğini test etmeyi tavsiye eden Hucurat suresinin “*Eğer bir fâsık size haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.*”²² şeklindeki âyeti de yine bu bağlamda bazı fetvalara dayanak teşkil etmiştir.

Gerçekten de İslam'a aykırı pek çok bidat ve hurafenin, sosyal ağlar aracılığı ile hızla yayıldığı görülmektedir. “*Bu mesajı 13. Ramazan günü, 13 kişiye göndermezsen, 13 gün sonra başına 13 türlü bela gelir*” türünden içeriklerle karşılaşan, bunlara inanan ve bu doğrultuda hareket eden insanların sayısı az değildir. Bu açıdan bakıldığında sosyal ağların dînî bilgi kirliliğine sebep olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁹ <https://www.paldf.net/forum/showthread.php?t=564827>, 02.10.2013.

²⁰ Müslim, Mukaddime, 5.

²¹ <http://www.alyaum.com/News/art/88705.html>, 02.10.2013.

²² Hucurat, 49/6.

Aklın ve Canın Korunması

İslam, insanın vücut sağlığına zarar verecek şeyleri yasakladığı gibi, mükellef olmanın temel şartı olarak takdim ettiği aklın muhafazası için de bir dizi tedbirin alınmasını öngörmüştür.

Uzmanlar, doğru ve bilinçli bir şekilde kullanılmayan sosyal ağ sitelerinin, insanın beden ve akıl sağlığını tehdit eder bir hal aldığına dikkat çekmektedir. Şöyle ki sosyal ağ firmaları, kullanıcıların paylaştığı resim ve yorumların başkaları tarafından beğenilme sayısını, iftihar vesilesi olarak empoze etmektedir. Buna göre sosyal medyada paylaşılan bir iletiyi beğenenlerin çokluğu, başarısını; azlığı ise başarısızlığın ölçütü haline gelmiştir. Bu algının bir neticesi olarak takdir bekleme amacıyla bir şeyler paylaşan kimseler için ilgi görememe endişesi, kişisel bozukluk ve depresif eğilimlere sebebiyet vermiş, diğer taraftan aşırı popülerlik kibire/egoizme kapı aralamıştır ki, her iki durum da dinen tasvip edilmemektedir.

Sosyal ağlar aracılığı ile tuzağa düşürülüp çeşitli istismar suçlarına maruz kalan, dolandırılan ve canına kastedilen insanların sayısının günden güne artması ise işin bir başka boyutudur.

Malın Korunması

Helal ve meşru yoldan kazanılmış mallar, dinin koruması altındadır. Bu özellikteki malın muhafazasını sağlamaya yönelik öngörülen tedbirlerden biri de israfın haram kılınmış olmasıdır. *Deniz kenarında abdest alırken bile suyu israf etmeme* prensibiyle özetlenebilecek olan İslam'ın israf anlayışı, çevre ve ahlak ilişkisine dair pek çok çalışmaya konu olmuştur.

Modern zamanın en geniş çevresi haline gelen sosyal ağ sektörü, insanoğlunu vakit, işgücü ve emek başta olmak üzere çok boyutlu bir israf bataklığına sürüklemiştir. Sosyalleşme sitelerinin ülke ekonomilerini uğrattığı zararlar, araştırma şirketlerinin raporlarıyla da tescil edilmiştir.

Zamanın, sosyal ağ sitelerinde hangi boyutlarda israf edildiğini kavramamıza yardımcı olacak şu istatistik oldukça çarpıcıdır:

2014 yılı verilerine göre, en büyük sosyal ağ ve video sitelerinden birisi olan **Youtube**, yalnızca 1 ay boyunca, 1 milyar kişi tarafından ziyaretçi akınına uğramakta ve sadece bu site üzerinden izlenen videolara her ay 6 milyar saat harcanmaktadır.²³

²³ <http://expandedramblings.com/index.php/youtube-statistics/#.UxSALYVaeSo>, 01.03.2014.

Başka bir araştırma, dünyanın en büyük arama motoru *Google*'ın özel günlerde kullanıcılarına sunmuş olduğu *Doodle*²⁴ uygulaması ile ilgilidir. Araştırma sonuçlarına göre *Google*'ın *Pac-Man* isimli meşhur bir bilgisayar oyununu ana sayfasından kullanıcıların erişimine sunması, internete girenlerin normalden 36 saniye daha fazla burada kalmasını sağlamıştır. İlgili tarihte siteyi ziyaret eden 504 milyon kişi, sadece bu oyun sebebiyle toplamda 5 milyon mesai saatini ekstradan harcamış, bu ufak kaçamağın dünya çapındaki şirketlere ekonomik zararı ise 120 milyon dolar olarak belirlenmiştir.²⁵

Bu gibi nedenlerle bazı firmalar, personelinin dikkatini dağıttığı ve önemli ölçüde işgücü kaybına yol açtığı için işyerinde sosyal ağlara erişimi yasaklama yolunu seçmektedir. Bu hususla ilgili olarak İslam âlimleri de, işverenin rızası olmadıkça işyerinden sosyal ağlara girmenin uygun olmayacağını belirtmiştir.

Her dakika ne yediğini, ne içtiğini, hangi kıyafeti giydiğini, nereleri gezdiğini sosyal ağlar aracılığıyla paylaşan insan, bu sitelerin *veri depolama merkezlerinde* bir yer işgal ettiğini göz ardı etmektedir. Firmalar bu kişilerin sürekli artan ihtiyaçlarına cevap verebilmek için depolama kapasitelerinde artırıma gitmekte, onlar artırdıkça da insanlar daha fazla şey paylaşmaktadır. Araştırmalar, sosyal medyanın internet veri pastasındaki payının oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. 2011 yılı itibarıyla dijital âlemin büyüklüğünün, kişi başına yaklaşık 45 GB'lık veri düşecek boyuta ulaştığı hesaplanmıştır.²⁶ Bu kadar büyük miktarlara ulaşan verilerin muhafazası ise ekstra güvenlik tedbirleri, ekstra emek ve enerji gerektirmektedir. Nitekim veri merkezlerinde, diğer iş yerlerine göre 100 kat daha fazla enerji sarfiyatı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu boyutlarda gerçekleşen israfın sonuçlarının, sadece sanal çevre ile sınırlı kalması düşünülemez. Bugün üretilen elektriğin %5'inin interneti çalıştırmak için kullanıldığı göz önünde bulundurulursa bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

B. Maslahat ve Sosyal Ağlar

Fıkıh bilginleri, insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren durumlarda maslahat prensibini işleterek hüküm verebilmek için şu şartlardan söz etmişlerdir:

a. Maslahat, belirli bir şer'î delil tarafından geçersiz sayılmış olmamalıdır.

²⁴ Google'ın bazı günlerde, o günlerin anlam ve önemine binaen logosunda yaptığı tasarım değişikliği.

²⁵ Antoniou, Angeliki, "Towards a methodological framework for the cognitive-behavioural evaluation of educational e-games." *International Journal of Learning Technology*, 6.3, 2011, 263-287.

²⁶ <http://www.btdunyasi.net/haber/bilgi-kirliligi-interneti-de-pisletiyor-5493>, 02.10.2013.

b. Maslahat, akla uygun ve zorluğu gidermeye yönelik olmalıdır.

c. Maslahatın varlığından emin olunmalıdır. Fayda ve zarar mukayesesi yapılmaksızın “bu hükmün konması faydalı olur” diye hüküm vermek doğru olmaz.²⁷

Bu açıdan bakıldığında sosyal ağların bilgiye ulaşmada, insanlarla iletişim kurmada ve muamelata dair bazı işlemlerde yadsınmayacak bir kolaylığı hayatımıza taşıdığı gerçektir. Nitekim bu network sayesinde, öğrencisi olmasanız bile bir üniversitenin derslerini takip etmek, konunun uzmanı bilginlere sorular yöneltebilmek, onlarla istişare edebilmek veya bir ders halkasına dâhil olabilmek mümkün hale gelmiştir. Yine bu teknoloji, sıla-i rahîm bağlamında değerlendirilebilecek şekilde insanların uzak yerlerde yaşayan aile bireyi, akraba ve dostlarıyla sohbet edebilmesini de mümkün kılmıştır. Ayrıca ticari işlemler, sanal çevreler üzerinden kolaylıkla gerçekleştirilmektedir. Bütün bu işlemleri, şeri ölçülerin dışına çıkmadığı takdirde meşru kabul etmek gerekir.

Burada dikkat edilmesi gereken şey, sosyal ağların iyi veya kötü işlere aracı kılınabilir olmasıdır. Dolayısıyla kullanım amacına ve şekline göre meşruluk kazanması veya kaybetmesi söz konusudur.

C. Sosyal Ağ Kullanımında Şer’î Ölçü

Aynı anda bir takım fayda ve zararlar ihtiva edebildiğinden, bütünüyle serbest bırakmanın veya yasaklamanın bir çözüm olmayacağı sosyal ağların meşruluğu, şer’î ölçülere uygun olmasıyla doğru orantılıdır.

Birkaç örnek verecek olursak, yukarıda sosyal ağlar üzerinden bazı ticari muameleleri gerçekleştirmenin mümkün olduğundan bahsedilmişti. İslam ticaret hukukuna göre alışveriş esnasında müşteri ve satıcının birbirini aldatması, akdi bozan unsurlar arasında değerlendirilmiştir.²⁸ Nitekim pek çok ayet ve hadiste, bu konuya temas edilmiştir.²⁹ Bu açıdan bakıldığında bazı sosyal ağ şirketlerinin tıklama prensibine dayalı reklam politikalarının sosyal ağ kullanıcılarını, hile ve aldatmaya sevk ettiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, tıklanma sayısı ile orantılı bir komisyon vadeden bu sistemde reklamın yayınlandığı sayfanın sahibi, o reklama daha fazla kişinin tıklaması için her türlü yolu denemektedir. Takipçilerine ve sayfasını ziyaret edenlere sürekli olarak ilgili reklamın linkini yollamakta veya sayfasını, kaçınılmaz olarak o bağlantıyı tıklamalarını gerektirecek bir şekilde

²⁷ Şaban, Zekiyyüddîn, İslam Hukuk İlminin Esasları, ter. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 171-172.

²⁸ Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, II, 142.

²⁹ “Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline” Mutaffifin, 83/1-4; “Bizi aldatan bizden değildir.” Müslim, İman, 164.

tasarlamaktadır. Bunun sonucunda ziyaretçiler, ilgilenmedikleri halde reklama tıklamak zorunda kalmakta, bu da reklamı yayınlayanın haksız komisyon kazanmasına sebep olmaktadır.

Ayrıca filtreleme tekniğiyle çalışan bu reklamların, içeriği konusunda da sıkıntılar mevcuttur. Şöyle ki reklamı kendi sosyal ağında yayınlayan kişi, sözleşme gereği kendisine aracı olan kuruluş tarafından önerilen tüm reklamları yayınlamak zorunda kalmaktadır. Bu durumda İslam'ın tecviz etmediği bir takım ürünlerin (örn: alkol ve domuz ürünleri), ya da İslam itikadına aykırı bazı fikir ve ideolojilerin (örn: İncil, kilise reklamları) veya müstehcen içeriklerin tanıtımı istenmeden yapılmış olmaktadır.

Sosyal ağ kullanımıyla ilgili bir başka ölçü, arkadaşlık taleplerinin, ihtiyaç halinde makul bir sebebe binaen ve karşıdaki kişiyi rahatsız etmeyecek oranla sınırlı tutulmasıdır. Aksi takdirde her seferinde sildiğimiz ve almak istemediğimizi belirttiğimiz halde ısrarla posta kutumuza gelen iletiler, yok saymamıza veya görmezden gelmemize rağmen karşımıza çıkan arkadaşlık talepleri, “*Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip (izin alıp) ev halkına selâm vermedikçe girmeyin.*”³⁰ âyeti ve “*Sizden biriniz (başkasının evine girmek isterken) üç defa izin istesin, kendisine izin verilmezse geri dönsün.*”³¹ hadisinin hedeflediği mahremiyeti açıkça ihlal etmektedir. Bugün internet üzerinden gönderilen her 100 e-postadan 76sının *spam*(istenmeyen e-posta)³² olduğu göz önünde bulundurulursa, bu ihlalin boyutu daha iyi anlaşılacaktır.

Araştırmalarda sosyal ağların gereksiz iletiler, sohbetler ve diyaloglar sebebiyle kişinin zihnini sürekli meşgul ettiği, hafıza kirliliğine yol açtığı ve unutkanlığa sebep olduğu üzerinde de durulmaktadır. İslam tarihinde de, hafızasının zayıflığından şikâyet eden *İmam Şafî'*ye, hocasının günahları terk etmeyi tavsiye ettiği bilinmektedir. Yine *Şafî'*ye göre faydalı şeylerle uğraşmayan kişiler, batıl ve boş şeylerin istilasına maruz kalır. *Kişinin ilgisi olmayan şeyleri terk etmesini, İslam'ının güzelliği*³³ olarak belirleyen hadis, bu hususta takip edilecek ölçüyü belirlemelidir.

³⁰ Nur, 24/27.

³¹ Buhârî, İsti'zan, 13.

³² <http://www.websense.com/assets/webinars/2013-Threat-Report/TR-2013-Threat-Report/index.htm>, 02.10.2013.

³³ Tirmizî, Zühd, 11.

Sonuç

Gerçek yaşamdaki hemen her türlü eylemin gerçekleşmesine imkân tanıyan sosyal ağların, hem bu açıdan hem de kendilerine has bazı özellikleri sebebiyle fikhin penceresinden değerlendirilmeye tabi tutulması zorunluluk arz eder.

İletişim çağında pek çok kolaylığı hayatımıza taşıyan sosyal paylaşım siteleri, ölçülü kullanılmadığı takdirde insanın kendisine ve çevresine büyük zararlar verebilmektedir. Nitekim son zamanlarda sosyal medyanın tahrip edici boyutuna dair yapılan araştırmaların sayısında artış söz konusudur. Konuyla ilgili İslam bilginlerine de çeşitli sorular yöneltilmiştir. Sosyal ağların emek ve zaman israfına yol açması; zihinleri gereksiz yere meşgul etmesi; dikkat eksikliği, kibir, narsisizm vb. ruh ve beden sağlığını tehdit eden rahatsızlıklara yol açması; mahremiyete zarar vermesi; tecessüs, gıybet, yalan, hakaret, aldatma gibi fiillerin kolaylıkla işlenebilmesine fırsat vermesi gibi negatif yönleri tasvip edilmemiştir. Ancak sanal dünyanın bütünüyle haram olduğu yönünde görüş bildiren âlimlerin fetvaları da, çağımız gerçekleri karşısında pratikte bir anlam ifade etmekten uzak kalmıştır. Kanaatimizce sosyal medyanın, muhtemel zararlarına karşı çeşitli tedbirler alınarak kullanılmasına cevaz veren görüşler daha isabetli gözükmektedir.

İnsanlar internet teknolojisinin getirmiş olduğu birçok yeniliği büyük bir iştahla kabullenmekte ve bunların dini açıdan meşruiyetini sorgulamayı çoğu zaman ihmal etmektedir. Sosyal medyayı hem faydalı hem de zararlı şeylere imkan veren nötr bir alan olarak değerlendirmek ve onun sunduğu yenilikleri fayda-zarar muhasebesini yaptıktan sonra benimsemek, zararları engellenemediği takdirde alternatif sosyal ağlar oluşturmak izlenmesi gereken yol olmalıdır.

Sosyal ağları verimli kullanabilmek, muhtemel zararlarını önleyebilmek veya en aza indirmek için eğitim müfredatlarına “medya okuryazarlığı”, “iletişim/internet etiği”, “sosyal medya ahlakı” gibi bazı dersler ilave edilmesi, ilahiyat fakültelerinde müstakil olarak “internet fikhı” konusunun ele alınması ve toplumu bilinçlendirmeye matuf çalışmalar yapılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Antoniou, Angeliki, "Towards a methodological framework for the cognitive-behavioural evaluation of educational e-games." *International Journal of Learning Technology*, 6:3, 2011.
- Atamer, Yeşim, *İnternet ve Hukuk*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Boyd, D. M., "Social network sites: Definition, history, and scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13:1, 2007.
- Des Jardins, Joseph, *Çevre Etiği – Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- İnam, Ahmet, "Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı", *Teori*, Mart, 1993.
- Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Özdemir, İbrahim; Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Paksu, Mehmet, *İhanetler Cinsel Sorunlar (Mahremiyet Okulu 3)*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010.
- Rosen, Larry, "Poke Me: How Social Networks Can Both Help and Harm Our Kids", *119th Annual Convention of the American Psychological Association*, Washington D.C, 2011.
- Smith, Peter; "Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils", *The Journal Of Child Psychology And Psychiatry*, 49:4 (2008).
- Şa'ban Zekiyyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Ter. Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.
- UHİM, "Sosyal Medya ve Mahremiyet Algısı", *Dünya Hak İhlalleri Raporu 2013*, İstanbul, 2014.
- Websence Security Labs, *2013 Tehdit Raporu*, 2013.
- <http://expandedramblings.com/index.php/youtube-statistics/#.UxSALYVaeSo>, 01.03.2014.
- <http://www.alyaum.com/News/art/88705.html>, 02.10.2013.
- <http://islamqa.info/en/198143>, (Salih el Münejjid Fetvaları), 02.10.2013.
- <http://fatwa.islamweb.net/fatwa/index.php?page=showfatwa&Option=FatwaId&Id=220765>, 02.10.2013.
- <http://www.daruliftaa.com/searchresult?combine=facebook>, 02.10.2013.

IV. BÖLÜM
KÜRESEL ETKİLEŞİMLER BAĞLAMINDA
MÜSLÜMANLAR VE ÇEVRE BİLİNCİ

İNANAN İNSANDA KÜRESEL ÇEVRE SORUMLULUĞUNUN TEOLOJİK NEDENLERİ

*Mustafa ÜNVERDİ**

Giriş

İçinde yaşadığımız dünyanın ömrü kesin olarak bilinmiyor. Ama net bir biçimde bilinen bir şey varsa o da, yeryüzünde yaşamanın her geçen gün zorlaştığıdır. Gün geçmiyor ki bir çevre sorunuyla veya felaketiyle ilgili haber duymuş olmayalım. Örneğin bir haberde, Ağrı dağının turistlerce kirletildiğini öğreniyoruz. Türkiye Dağcılık Federasyonu Başkanı Alaattin Karaca, konuyla ilgili şunları söylüyor: “Turizm firmaları yerleşik kamp kuruyorlar, imkanlar farklı, beslenme barınma hizmetini karşılama durumundalar. Malzemeleri yukarı çıkıyorlar, sonra o malzeme orada kalıyor. Dağa giden kişi çöpünü getirirse temizlik budur. Sen gidiyorsan, çöpünü getireceksin. Müeyyide uygulanır mı, uygulanır. Dağcılığı öğrenmiş bir kişiye çevreyi kirlettiremezsiniz, korsan rehber, kaçak çıkan, bir gece gelmiş insanlarla dağ kirlenir.”

Bir başka haber, büyük bir çevre felaketine yol açan kazadan bahsediyor: 20 Nisan 2010 tarihinde Meksika Körfezinde meydana gelen patlamada ABD tarihinin en büyük petrol sızıntısı ortaya çıktı. Bu kazadan Missisipi Deltası da etkilendi. Kaza sonrasında uzun bir süre kapatılamayan petrol kuyusundan

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafauverdi@yahoo.com.

binlerce varil petrol Meksika Körfezine sızdı. Patlamanın etkisiyle İsrail büyüklüğündeki alan petrol altında kaldı ve bölgedeki doğal hayat yok oldu.¹

Bazen insanların intikam duyguları ya da savaş stratejileri de çok vahim sonuçlar doğurmaktadır. Mesela 1991 yılında Körfez Savaşı sonlarında Kuveyt'te yüzlerce petrol kuyusu ateşe verildi. Bu dev felaketle alev kulelerine dönen petrol kuyuları yaklaşık 7 ay boyunca yandı. Basra Körfezi ve Kuveyt'in % 5'i duman ve küllerle kaplı hale geldi. Petrol yoğunluklu sis altında kalan tahıllar çürüdü, hayvanlar telef oldu.²

Ülkelerin tarım politikalarının bile bazen çevre sorunlarına yol açabileceğine en güzel örnek Aral Gölüdür. Orta Asya'daki bu göl, dünyanın en büyük dördüncü gölü idi. Ancak günümüzde bu göl kurumaya yüz tuttu ve şimdilerde gölün sadece % 10'u mevcuttur. Bunun sebebi, Doğu Avrupa ülkelerindeki endüstrinin çevreyi kirleten bir karaktere sahip olması ve siyasi karar vericilerin çıkarıcı politikalarıdır. Zira SSCB döneminde tarım alanlarını beslemek amacıyla 1960'lı yıllarından itibaren gölün beslenmesi engellenmiş ve Aral'a su taşıyan nehirler üzerinde barajlar ve hidroelektrik santralleri yapılarak sular tarıma yönlendirilmiştir. Amaç pamuk tarlalarına su akışı sağlamaktır. Ancak bu politika, ekolojik dengenin bozulmasına neden olmuş, bölgede ciddi anlamda sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Bunlar neticede sınırları aşan siyasi sorunları beraberinde getirmiştir.³

Bu örneklerdeki nedenlerini; birincisi duyarsızlık, ikincisi kaza, üçüncüsü intikam ya da stratejik hamle ve sonuncusu ise çıkar politikaları olarak açıklayabiliriz. Hepsinde de insan vardır. Böylece insan, yeryüzünde olup bitenlerin hem müsebbibi hem de kurbanı durumundadır. Nitekim Lynn White 1968'de yayınladığı “Çevre Krizinin Tarihi Kökenleri” adlı makalesinde çevresel sorunların ve felaketlerin kaynağını benmerkezci insan anlayışı olarak gösteriyordu. Bu düşünce “doğaya hükmetme”yi öngörüyordu ve -Hiristiyan dini geleneğinden besleniyordu. Burada iki noktanın altını çizmeliyiz: Birincisi, insanın her şeyin merkezi ve tek amacı olduğu, ikincisi ise, önemli olanın sadece insanın değerlerinin olması ve kainatın kendi başına değeri olmadığıdır. Böylece kâinatın değeri insana yarar sağlamaya vesile olduğu kadardır.

Söz konusu düşünce biçimi, Batıda aydınlanma dönemiyle birlikte ortaya çıkan Kartezyen felsefesinden mülhemdir. Buna göre varlık sadece insan

¹ www.theguardian.com/environment/2011/apr/20/deepwater-horizon-key-questions-answered.

² www.tarihsuuru.com/1991-korfez-savasindaki-buyuk-yalan.html; tr.m.wikipedia.org/wiki/Kuweyt_petro_l_yanginlari

³ İyikan, Necati, “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü”, *Akademik Bakış Dergisi*, c. 6, sayı 12, Yaz 2013.

mefhumuna dayanır. Ortaçağın bütün varlığı Tanrı merkezli kabul eden düşüncesi geçerli değildir. Kartezyen felsefesinin ilk temsilcisi Descartes, Epikuros gibi maddeyi tanrılaştırmamıştır ama o da doğada her şeyin mekanik nedenlerle açıklanabilir olduğunu savunmuştur. Descartes'e göre varlık ben, Tanrı ve cisimler âleminde müttesekkildir. Tanrının dışında “ben” ve “madde” arasında ruh taşıyan “ben” esastır. Çünkü o kendi varlığının farkındadır ve bundan dolayı “ben” tüm gerçekliğin temelidir.⁴ Bu dönem Aritoteles'ten sonra insan özgüveninin en yüksek noktaya ulaştığı ve Kartezyen metafiziği olarak adlandırılan yeni bir devirdir. Bu devirde insan artık varlığa hükmeden ve ondan maksimum yararlanan merkez varlıktır. Ruh sahibi insan, ruhsuz maddeden sonsuza kadar yararlanır. İnsanın gelecek nesillere iyi bir tabiat bırakma mecburiyeti yoktur.⁵

Doğanın bir organizma yerine bir makine olarak görülmeye başlanması, insanların doğal çevreye yönelik tavırlarını da kuvvetle etkiledi. Ortaçağlarda bakış açısı örgensel (organik) iken, dayandığı temel sistem, ekolojik davranışa yatkındı. Carolyn Merchant⁶ bunu şöyle özetlemiştir: “*Dünyanın yaşayan bir organizma ve besleyen bir ana biçiminde imgelemesi (tasvir edilmesi), insanların eylemleri üzerinde dizginleyici bir unsurdu. Kişi anasını kolayca katledemez, bağırsaklarını altın için deşemez veya vücudunu sakatlayamaz... Dünya canlı ve duyarlı olarak görüldüğü sürece onu yok edici davranışlar insan ahlâkına aykırı görülecekti.*”⁷

Bilimin makineleşmesi oranında kültürel engeller haliyle yok oldu. Yani Kartezyen evren görüşünün mekanik oluşu, Batı kültüründe doğayı kullanmak ve sömürmek için adeta bilimsel bir yetki haline geldi. Böylece bilimsel bilgi “kendimizi doğanın efendisi ve sahibi” yapmak amacıyla hizmet için kullanıldı. Esasen Descartes'in bilim felsefesinde Tanrı'nın varlığı başlıca öge olmasına rağmen, sonraki asırlarda bilim adamları Tanrı'yı açıkça anmayı ihmal ettiler. Böylece artık bu düşünce aydınlanma döneminde insanı böylesine mutlak otorite

⁴ Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İst. 1998, s. 217-8.

⁵ Özdemir, İbrahim, “*Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri*”, I. Ulusal Çevre Hukuku Kongresi, Ank. 1996.

⁶ Carolyn Merchant ABD'li ekofeminist filozof ve bilim tarihçisi. Bilim tarihinde Aydınlanma hareketinin yeri ve bu hareket sonucu doğa algısındaki değişiklik konulu fikirleri özellikle ilgi çekmiştir. Merchant'a göre Aydınlanma öncesinde, doğa zaman zaman vahşileşse de, her şeyin cömert anası olarak algılanmaktaydı. Bununla birlikte zaman içinde bu metafor yerini Bilimsel Devrim'in modeline bıraktı; doğanın tüm sırlarını ifşa etmek için Bilimsel Devrim doğayı parçalayıp inceledi. Bununla birlikte doğanın sırları ortaya döküldükçe, artık daha kontrol edilebilir bir konuma erişmiştir. Nitekim Merchant'a göre zaman içinde bilimin insan zihninin doğal dünyaya dair her şeyi bilebileceği kanaatinin daha da güçlenmesiyle birlikte insanlar dünyayı besleyici yaşam taşıyıcısı, yaşam getiricisi olarak görmeyi bıraktılar ve yavaşça onu sadece harcanılacak, tüketilecek bir diğer kaynak olarak görmeye başladılar.

⁷ Capra, Fritjof: *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, (Çev. M. Armağan), İst. 1992, s. 61.

kabul eden pragmatist sekülerizmin kaynağı konumundadır ve Nietzsche'nin ifadesiyle Tanrıyı öldürüp yerine insanı kaim etmiştir.⁸

Esasen çevre sorunlarını, aydınlanmanın Tanrıyı hayatın dışına iten ve maddeyi nihai gaye olarak gören felsefi düşüncesinden bağımsız olarak anlamak mümkün değildir. Zira *“tabiatta bir düzen, bir ahenk ve ekolojik bir sistem ve dengenin olduğunu kabul etmeyen; en temel ilke olarak mücadeleyi ve zayıf olanı ele geçirme olarak gören;”*⁹ ayrıca hayattaki en önemli ilke olarak kendi menfaat ve çıkarını gören, bu uğurda değil çevreyi, insanları bile feda etmeyi meşru ve haklı gören bir anlayış ve varsayımlar yumağının hakim olduğu bir dünya görüşünü benimseyen birey ve topluluk için çevre sorunları bir anlam ifade eder mi? *Bu dünyaya bir kez gelmiş ve öteki âleme de inanmayan; haklılığın ve gerçekliğin tek ölçütü olarak gücü; hayatın yegane amacı olarak da nefsinin ve arzularının sonsuz isteklerinin ve ihtiyaçlarının sınırsız bir tarzda yerine getirilmesi olarak gören bir bireyin, çevre sorunlarına ilgi duyması, gelecek nesillerin hukukuyla ilgilenmesi veya nesli tükenen türleri sorun edinmesi beklenebilir mi?”*¹⁰

Günümüzde çevre ahlakına ilişkin geliştirilecek formüller ve teorilerin sorunun bu boyutunu dikkate alması gerekmektedir. Kainatın büyük bir makine değil, bilakis canlı ve anlamlı olduğu, insanın düzenli işleyen bir tabiata ihtiyaç duyduğu temellendirilirse, küresel felakete neden olan egoizme de son verilmiş olacaktır. Nitekim çevre sorunun nedenleri, aktörleri, süreçleri ve düşüncesi bakımından irdelenmesiyle birlikte insanın önemi ortaya çıkmış, ekoloji de sosyal bilimsel bir içerik kazanmaya başlamıştır. Ve bu andan itibaren çevre ve ekosistem sosyal bilimlerin de konusu olmaya başlamıştır.¹¹

Bu noktada, insanın çevre sorumluluğunun teolojik nedenlerini belirlemek, çevre ahlakının İslam metafiziğindeki yerini ortaya çıkaracaktır. Biz, tabiata (gücü nispetinde) hükmeden insanda çevre ahlakının temellerini sorgulamak zorunda olduğumuzu ve konunun İslam Kelamına bakan yönüne dikkatleri çekmekle mükellef olduğumuzu düşünüyoruz. Zira modernizm ve pozitivizm tecrübelerini

⁸ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İst. 2002, s. 593.

⁹ Bu bağlamda, hayatı bir mücadele ve özellikle de güçlünün hayatta kalma hakkını vurgulayan Darwin'in teorisi hatırlanmalıdır. Bu teori sadece, tabiatı ve evrimi bu şekilde temellendirmekle kalmamış, Sosyal Darwinizm ile güçlü ve kudretli batılı ülkelerin, zayıf ülke ve milletleri sömürme ve onlara hükmetme anlayışına fikir analığı etmiştir. Bu neden Darwinizm, hem teori hem de sosyal sonuçları göz önüne alınarak çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır.

¹⁰ Özdemir, İbrahim, “Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlakının Önemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 39, sayı 2, s. 295-317, 1999.

¹¹ Mutlu, Ahmet, “Türkiye’de Çevre Sorunları Literatürünün Baskın Niteliği ve Sosyal Bilimler Yaklaşımının Gerekliliği” *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, c. 1, sayı: 1, s. 71-82, 2009.

yaşamış olan insanoğlu, artık tabiata karşı sorumlu olduğunun farkındadır. Biz bu yükümlülüğün metafizik nedenleri de olduğuna inanıyor ve İslam açısından çevre ahlakının temellendirilebileceğini düşünüyoruz. Şimdi öncelikle çevre felaketlerine bir dini okuma yapmaya çalışalım.

Çevre Sorunlarını ve Doğal Felaketleri Dini Okuma Çabası

Çevre sorunları, canlıların davranış ve yaşam şekillerinde olumsuzluklar meydana getiren faktörlerin tümüdür. Hava-su-toprak kirliliği, hayvan ve bitki türlerinin ortadan kalkması ve kimyasal-nükleer atıklar bunlardan bazılarıdır.¹² Deprem, heyelan, sel, kasırga, çığ, hortum, tsunami gibi büyük ölçüde yıkıcı olaylar ise birer “doğal afet” olarak adlandırılmaktadır. Bu olayların sadece doğadaki fiziksel sebeplerle meydana geldiği ve insanların sosyal, ekonomik ve politik sistemlerinin çarpıklığından dolayı afetlere dönüştüğü savunulmuştur. Buna göre, bu tür olaylar kendi başına afet değil, tehlikedir. Ancak insanların tutumları yüzünden afete dönüşmektedir. Çünkü doğal tehlikeler, jeofiziksel olaylardır ve atmosfer, hidrosfer, litosfer ya da biyosferdeki fenomenlerin değerlerindeki sapmalarla ortaya çıkan risklerdir. Bunlar ancak insan yerleşimleri, toprak kullanımı ve sosyo-ekonomik organizasyon düzeniyle ilişkisi sonucu tehlikeye ve afete dönüşür.¹³

Çevre felaketleri ise doğadaki çeşitli unsurlara insan eliyle verilen zarara bağlı olarak gelişen olumsuzluklardır. İklim değişiklikleri, küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi gibi yeryüzündeki tüm canlı yaşamını olumsuz etkileyen yerküredeki köklü değişimler buna dâhildir. Doğal tehlikeler insanın kırılgan tutumuyla afete dönüşürken, çevre felaketleri insanın bizatihi kendi eliyle verdiği zararlardan kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte, çevre ahlakına teolojik temeller arayacaksak, öncelikle çevre sorunlarının ve felaketlerinin metafizik boyutunu anlamamız gerekmektedir. Bu çerçevede, gerek doğal afetler, gerekse çevre felaketleri, her ikisini de dini okumaya tabi tutmamız gerekiyor.

Esasen dini terminolojide insanın başına gelen derin afetler, bazen, insanın ahlaki tutumuna karşılık ilahi kökenli bir uyarı ya da ceza olarak, bazen de,

¹² Erten, Sinan, “Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?” *Çevre ve İnsan Dergisi*, Çevre ve Orman Bakanlığı Yay., Sayı 65/66, Ankara 2006/25.

¹³ İnmez, İlker, “Kronik: Afetlerin Doğallığı Üzerine: Sosyal Bir Olgu Olarak Afetler ve Kırılganlık Sorunu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 66, sayı:4, s. 185-194, Ank. 2012.

insanların nasıl tepki vereceklerini ölçmek ilahi kudret tarafından tecelli ettirilen birer imtihan vesilesi olarak tanımlanmıştır.¹⁴

Kur'an baştan sona kadar, tabiata hükmeden Tanrı'yı anlatır. Yaratma, idare etme, gerektiğinde sonlandırma Allah'a aittir. Bu konuda Allah hiçbir ortak kabul etmez. Mutlak hakim ve malik Allah'tır. Kayıtsız şartsız hakimiyetiyle Allah, yer ve gökleri varlık alemine getirmek istediği zaman onlara şöyle dedi: *"Ve O, sadece duman halindeki göğü şekillendirdi, ona ve arza: 'Her ikiniz, isteyerek ya da istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!' dedi. İkisi birden 'Bizler boyun eğerek (varlık sahnesine) geldik!' dediler."*¹⁵ Ayet, Allah'ın iradesinin kaçınılmaz bir biçimde tecelli ettiğini ve evrendeki her şeyin Allah'a "otomatik bir irade" ile bağlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kur'an kainata "Müslüman" gözüyle bakar. Çünkü yer ve gökteki her şey Allah'ın emrine teslim olmuştur.¹⁶ Sadece insan Allah'ın emrine itaat etme ya da etmemede serbest yaratılmıştır.¹⁷

Kur'an'a göre kâinat bağımsız bir gerçeklik değildir. O, varoluşunun her anında Allah'ın yardımına muhtaçtır. Kanunları, düzeni ve ahengi Allah'tan gelir.¹⁸ Dolayısıyla tabiatta meydana gelen olayları Allah'tan müstağni/bağımsız düşünmek İslam Kelamına aykırıdır. Dünyanın herhangi bir yerindeki tabiat olayını, salt olarak sistemin mekânındaki bozulmaya bağlamak, Kur'an'ın anlatımına uyuşmamaktadır. Zira tabiattaki olayların Allah'a ve insana bakan veçheleri vardır:

1- Kur'an, insanın inkar, şirk, isyan, zulüm, aşırılık ve fitrata aykırılık gibi dini-ahlaki tercihleri ve davranışlarının neticesinde büyük felakatlere duçar olduğunu tarihi kıssalarda geniş bir biçimde anlatır. Ad, Semud, Ressleriler, Eyke halkı, Lut'un kardeşleri, Firavun vs. toplumlar ve şahsiyetler, peygamberlerinin davetini reddetmeleri ve ahlakî çözümlerinin sonucunda helak edilmişlerdir. İnsanların ibret alması için anlatılan bu kıssalarda manevi

¹⁴ Bununla birlikte yeryüzünde meydana gelen fiziki olayları, insanın başına gelmesi mukadder hadiseler olarak görmek ve sebeplilik ilkesini görmezden gelmek dini açıdan kabul edilemez. Sünnetullah çerçevesinde gelişen risklerin/tehlikelerin büyük afetlere dönüşmemesi için, insanın doğayı iyi tanıması, gerekli tedbirleri alması ve yaşadığı coğrafyaya uygun bir yaşam tarzı geliştirmesi dini-ahlakî bir gerekliliktir.

¹⁵ Zemahşeri bu ayetle ilgili şunları söylemiştir: "Allah'ın yere ve göklere gelmelerini emretmesi ve onların da bu emre itaat etmelerinin anlamı, Allah'ın onların var olmalarını istemesi, onların da bu iradeye uygun varlık boyutuna geçmeleridir. Kur'an bunu alegorik (mecazî) bir şekilde anlatmıştır. Pasajın amacı, varlık üzerinde Allah'ın mutlak hükümranlığını ortaya koymaktır." Zemahşeri, *Keşşâf (I-VI)*, c. VI, s. 370-1.

¹⁶ Al-i İmrân, 3/83.

¹⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ank. 1996, s. 44.

¹⁸ Nasr, Seyyid Hüseyin, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*, İst. 2012, s.58.

itaatsizliklerin fiziksel afetlere zemin olduğunu görmekteyiz. Buna ilişkin Kur'an'dan bazı pasajlar şöyledir:

“Elçi meleklerimiz Lût’a gelince, gözü dönmüş kavminin misafirlere sarkıntılık edecekleri endişesiyle Lût’un yüreği daraldı, çaresizlik içinde ne yapacağını şaşırды. Bunun üzerine melekler şöyle dedi: ‘Bizden yana hiç endişe etme ve üzülme! Biz seni ve aileni helakten kurtaracağız. Fakat karın hariç; o, geride kalıp helak olanlar arasında yer alacak. Biz bu şehirdeki halkın başına yaptıkları ahlaksızlıklar sebebiyle gökten taş yağdıracağız.’

[Derken, Lût kavmi helak oldu]. Biz o şehirden/kavimden geriye aklıselimle düşünenler için çok aşikâr bir ibret nişanesi bıraktık.

Biz vaktiyle Medyen halkına da kardeşleri/soydaşları Şuayb’ı peygamber olarak gönderdik. Şuayb onlara şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Allah’ı gereği gibi tanıyıp yalnız O’na kulluk/ibadet edin. Ahiret gününe inanın; azgınlık ederek memleketi fesada boğmayın.’

Ne var ki onlar Şuayb’ı yalanladılar. Bunun üzerine onları öyle müthiş bir sarsıntı/deprem yakaladı ki buldukları yere yığılıp kaldılar, topyekûn helak olup gittiler.

[Ey müşrikler!] Biz Âd ve Semûd kavimlerini de helak ettik. Nitekim siz onların yaşadıkları [Ahkâf ve Hicr gibi] yerlerden gelip geçerken bunu açıkça görürsünüz. Şeytan onlara işledikleri günahları cazip göstermiş ve böylece onları doğru yoldan uzaklaştırmıştı. Hâlbuki onların hak ve hakikati anlayıp kavrayacak yetenekleri vardı.

Kârûn, Firavun ve Hâmân’ın akıbetleri de böyle oldu. Musa onlara Allah’ın açık seçik ayetlerini tebliğ etmiş, aşikâr mucizeler göstermiş; ama onlar [imana gelmek yerine] kibirlenip ülkelerinde azgınlığa devam etmişlerdi. Fakat sonuçta onlar da azabımızdan kurtulamadılar.

Biz bütün bu kavimlerin her birini suçlarından/günahlarından dolayı cezalandırdık. Helak olup giden o kavimlerden kiminin üzerine taş yağdırdık; kimini korkunç bir deprem imha etti; kimini yerin dibine geçirdik; kimini de sulara gömdük.

[Bilin ki] Allah onlara asla zulmetmiş değildir; asıl onlar [kâfirlik ve azgınlıkta direndikleri için] kendilerine zulmetmişlerdir.”¹⁹

“Bu müşriklerden uzun zaman önce Nuh kavmi, Ress/Necid ve Semûd kavmi de peygamberlerini yalanladılar. Aynı şekilde Âd kavmi, Firavun’un halkı,

¹⁹ Ankebût, 29/33-40.

Lût'unhemşerileri, Eyke/Medyen ve Tübba/Yemen halkları da peygamberlerini yalanladılar; ama sonunda hepsi şiddetli azabıma çarpıldılar."²⁰

*"Âd kavmi de peygamberlerini yalanladı. Ama bakın bakalım, nasılmış benim azabım ve uyarılarım?! Uğursuz mu uğursuz bir günde onların üzerine şiddetli bir kasırga gönderdik. Öyle bir kasırga ki insanları kökünden sökülmiş hurma kütükleri gibi savurup atıyordu. İşte bakın bakalım, nasılmış benim azabım ve uyarılarım?!"*²¹

Kur'an'da bazen bu sebep-sonuç ilişkisi birbiri ardına gerçekleşen iki olay gibi verilir: *"Vaktiyle Semûd kavmi sırf azgınlıkları yüzünden peygamberlerini yalanlamıştı. Onların en azgını deveyi boğazlamak için ileri atılmıştı. Allah'ın elçisi Salih de, "Bu deve Allah tarafından dokunulmaz kılınmıştır. Onun su içme hakkını ihlal etmeyin" diye onları uyarıyordu. Ama onlar Salih'i yalanlayıp deveyi hunharca öldürdüler. İşte bu suçlarından dolayı rableri Allah da onları şiddetli bir azapla yerle bir etti. Allah yaptığı bir işin sonucundan asla çekinmez!"*²²

Tarihten seçilen bu örneklerin çoğunda yok oluş, Allah'ın azabıyla gerçekleşmiştir. Kur'an azap ile helak edişin çeşitli örneklerine yer verir.²³ Titreme, çılgılık, sarsıntı, önünde durulmaz rüzgâr vb. mahiyetleri tam olarak bilinmeyen ama toplumların kitlesel ölümlerine yol açan afetler, inkârın ve ahlaksızlığın sonucu olarak tecelli eder.²⁴

Rum, 30/41. Ayet de fiziki afetlerin metafizik boyutuna vurgu yapmaktadır: *"Bu kâfir-müşrik halkın işlediği cürümler yüzünden gerek karada ve denizde düzen bozuldu.*²⁵ *[Hemen her tarafta kıtlık, kuraklık gibi felaketler baş gösterdi; geçim sıkıntısı arttı ve her şeyin bereketi kaçtı]. İşte Allah, işledikleri günahların bazı kötü sonuçlarını bu dünyada kendilerine tattırıyor ki şirkten vazgeçip de imana gelsinler."* Burada söz konusu edilen "fesadın" nedenini, insanın sadece maddi alandaki sorumsuz davranışlarına indirgemek, ayetin bağlamına tam olarak

²⁰ Kâf, 50/12.

²¹ Kamer, 54/23-25. Kur'an'da önceki milletlerin dini ve ahlaki çözümlerinden dolayı "helak" edildiklerine ilişkin bkz. A'râf, 7/4; Yunus, 10/13-4; Ra'd, 13/32; Enbiya, 21/11-5; Furkan, 25/36-9; Kasas, 28/58-9; Sâd, 38/1-16; Mü'min, 40/5-6, 82-5; Zuhuruf, 43/5-8; Ahkâf, 46/27; Muhammed, 47/13; Kâf, 50/12-14, 36; Hâkka, 69/9-10.

²² Şems, 91/11-15. Bu bağlamdaki Kur'an kıssalarının değerlendirmesi için bkz. Cabiri, Muhammed Abid, *Kur'an'a Giriş*, İst. 2011, s. 300-8, 354-73.

²³ Rum, 30/46-8; Fussilet, 41/16; Hâkka, 69/6; Kamer, 54/19.

²⁴ Bununla birlikte toplumların yok oluşlarını her zaman bir ilahi ceza sonucu olarak okuyamayız. Dünya sahnesinden çekilerek tarihin tozlu raflarında yerini almış olan toplumların/milletlerin mutlak anlamda helak edilmiş olamayacağını da belirtmeliyiz. *"Her millet için bir süre vardır. O vakit geldiği zaman ne bir an geciktirilir, ne de öne alınır"* (A'râf, 7/34)

²⁵ Bu ayetteki *"fi'l-berri ve'l-bahr"* ifadesinde "el-berr" kelimesini "şehir", "bahr" kelimesini kırsal kesim şeklinde anlamlandırmak da mümkündür. Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyan (I-XXV)*, tah. Abdulmuhsin et-Türkî, c. XVIII, s. 511.

uygun düşmediği gibi muhtevasını da tam olarak karşılamamaktadır. Nitekim ayet ile ilgili erken dönem tefsirlerde bu doğrultuda yorumlar görmekteyiz. İlk müfessirler bu ayette ifade edilen *cürümlerin* “şirk, küfür ve çeşitli ahlaksızlıklar” anlamına geldiğini, insanların bunlar yüzünden kuraklık, kıtlık gibi felaketlerle cezalandırıldığını ifade etmişlerdir. Buna göre Mekkelilerin küfürlerinden dolayı şehirde ve kırsal bölgelerde yağmurlar azalmış, bitkiler kurumuştur.²⁶

Maturidi de bu ayeti benzer şekilde tefsir etmiş ve insanların başına gelen bu musibetlerin sebebinin şirk, küfür, yol kesme, hırsızlık gibi dini-ahlaki çözümlere bağlamıştır. Gerek bedevilerin yaşadıkları bölgelerde gerekse şehir merkezlerinde ortaya çıkan hayat şartlarıyla ilgili bozulmaların temelinde Allah’a isyan vardır.²⁷

Tabersî, İbn Abbas’a dayandırdığı rivayetle, bu ayette belirtilen musibetin Mekkelî müşriklerin yüzünden meydana geldiğini kaydetmektedir. Buna göre Hz. Peygamberin (bed)duasıyla kuraklık meydana gelmiş, ancak bu afet tüm dünyada değil, sadece tevhidin reddedildiği ve küfrün hakim kılındığı Mekke’de gerçekleşmiştir. Kuraklık afeti, küfrün bu dünyadaki erken cezasıdır.²⁸

Öte yandan Muhammed Esed ve onun gibi düşünenlerin, ayeti, günümüzde karşılaştığımız suların ve havanın kirlenmesi, bunun sonucunda deniz ve kara canlılarının neslinin yok olması, salınan zehirli gazlarla ozon tabakasının delinmesinden dolayı filtre edilemeyen güneş ışınlarının ölümcül hastalıklara neden olması gibi kötü sonuçlara uyarı olarak değerlendirmeleri de ayetin mesajına ters değildir.²⁹ Çünkü bütün bu çevre sorunlarının kaynağında antroposentrik (insan merkezli) düşünce biçiminin yattığını, pozitivist-materyalist aklın egemenliğine teslim edilen dünyanın bu tür felaketlere duçar olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla geçmişte kıtlık, kuraklık, sel, deprem, geçim sıkıntısının artması gibi felaketlerin kaynağını dini-ahlaki tercihlere dayandırabileceğimiz gibi, günümüz insanını tehdit eden çevre felaketlerini ahlaktan soyutlanmış insanın ürünü olarak görmek mümkündür.

2- Afetler, insanı uyarmak ve ona Allah’ı hatırlatmak maksadıyla gerçekleşebilir. Zira tabiattaki sebeplilik o kadar muntazamdır ki, bu, insanın tabiatın işleyişine aşık olmasına ve vakıaların arkasındaki hakiki gücü fark edememesine neden olabilmektedir. Büyük olduğu kadar muntazam olan tabiatın

²⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir* (I-III), Beyrut 2003, c. III, s. 13-4; Ebu Zekeriyâ Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’an* (I-III), Beyrut, trs., c. II, s. 325.

²⁷ Maturidi, *Te’vilat*, c. IV, s. 54-5. Bu ayetin benzer şekildeki yorumları için bkz. Taberi, *Câmiu’l-Beyan*, c. XVIII, s. 513;

²⁸ Tabersî, *Mecmeu’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’an* (I-X), Beyrut trs., c. VIII, s. 50.

²⁹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, İst. 1999, c. II, s. 828-9.

düzeni o kadar etkileyicidir ki, insan bunun harici bir varlık tarafından yaratılmış olduğunu unuttur. Bu yüzden Allah bazen tabii sebepleri bozar ve tabiata müdahale eder. Böylece tabiat düzenli bir biçimde işleyişiyle imana ilham kaynağı olacakken, bu işleyişin bozulduğu anlarda teslimiyete sebep olur. İnsan, her şeyin yolunda gittiği anlarda Allah'ı unuttur. Ama ne zaman ki başına ansızın bir felaket gelirse, Allah'a sarılır, içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için O'na teslim olur ve yakarır:

“İnsanın başı derde düştüğünde, her hâl ve ahvalde bize yalvarıp yakarır. Ama biz onun dert ve sıkıntısını giderdiğimizde, başındaki o derdi savuşturmamız için daha dün bize yalvarıp yakaran sanki kendisi değilmiş gibi nankörce davranışlarına devam eder. İşte aynen bunun gibi [inkârcılık ve nankörlük] ömürlerini boşa harcayanlara yaptıkları kötü işler çok güzel gözükür.”³⁰

3- Felaketler, Allah'ın varlığına işaret eden müdahaleler olarak da okunabilir.³¹ Zira her bir afet, düzenli giden hayata müdahale ederek insana “nereye gidiyorsun” sorusunu sormaktır. Bazen bu afetler insanın iman, sabır, metanet düzeyini ölçmek ve geliştirmek için tecelli etmiş olaylar olarak da görmek mümkündür. Zira yaratılışın temeli denenmedir:

“Hanginizin [iman edip] güzel ameller işleyeceğini sınamak için ölümü ve hayatı yaratan O'dur...”³²

İnsanın imtihan dünyasında çeşitli derecede zorluklarla karşılaşması normaldir. İnsanlar bu felaketlerle sınanmakta, uyarılmakta ve tövbe etmeye davet edilmektedir:

“Kalplerinde şek, şüphe ve nifak hastalığı bulunanlara gelince, Allah katından indirilen ayetler onların imansızlıklarına imansızlık katar ve sonunda kâfir olarak ölüp giderler. O münafiklar her yıl en azından birkaç kere başlarına gelen felâket ve musibetlerle sırandıklarını görmüyorlar mı?! Bu felâketlere rağmen niçin tövbeye yönelmez, ibret almaz, imana gelmezler.”³³

Böylece çevre felaketlerini ya da doğal afetleri “ahlaki zafiyetlerle ve insanların günahlarıyla” ile gerekçelendirmek mümkündür. Ancak bu noktada, günahın sadece Allah'a karşı işlenen şirk, küfür ve isyan gibi suçlar olmadığını altını çizmek istiyoruz. Günah, ayrıca, eşyaya karşı işlenen cürümleri de kapsar.

³⁰ Yunus, 10/12. Maturidi'nin kaydettiğine göre burada insan kelimesi sadece kafirleri değil, müminleri de kapsamaktadır. Çünkü inanın inanmasın her insanda bu durum gözlenmektedir. Maturidi, *Tevlatu Ehli's-Sünne (I-V)*, c. II, s. 468.

³¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 131-2.

³² Mülk, 67/2. Aynı anlamda bir başka ayet Hûd, 11/7.

³³ Tövbe, 9/126.

Bu yüzden çevre sorunlarının Allah'a ve ekolojik varlığa karşı işlenmiş günahlardan kaynaklandığını iddia ediyoruz.³⁴

Kâinatın mutlak sahibinin Allah olduğu ve Allah'ın insanın manevi itaatsizliklerini cezasız bırakmayacağı inancı yukarıdaki ayetlerden tebellür etmektedir. Bu gerçek, çevre sorunlarının çözümünü sadece fizikî alanda değil, metafizik boyutta da düşünmemiz gerektiğini göstermektedir. Filhakika iyi ahlak, kainatın sahibinin hoşnutluğu, dolayısıyla rahmetin ve bereketin müsebbibidir. Bu, sadece iman, ibadet ve iyi davranışları ihtiva eden bir ahlak değildir. Aynı zamanda Allah'ın tabiatın içerisine yerleştirdiği kanunlara (sünnetullah) uygun davranmayı ve yaşam alanlarında buna göre hareket etmeyi gerektirir. Nitekim İslam'ın ahlakî kanunları, tabiatla uyum içinde yaşamayı, varlıkta Allah'ın hikmetini görmeyi, iyi bir Müslüman olarak yaşamayı, hayvanları, bitkileri, madenleri ve tüm cansız maddeleri kucaklayarak şefkatli bir şekilde yaşamayı emreder. Bu yaklaşım, İslam'da çevre ahlakının dinamiğini oluşturur.

Diğer taraftan, çevre olumsuzlukları ile insan arasında sıkı bir ilişki olduğuna göre, insanın çevreye ilişkin birtakım sorumlulukları olması gerektir. Her ne kadar Hz. Peygamber döneminde insanın gücü küresel çevre felaketlerine neden olacak boyutta değil idiyse de, İslam'ın varlık ve insan anlayışının, çevre ahlakı oluşturacak umdeler ihtiva ettiğini düşünüyoruz. Biz, inanan insanda küresel çevre bilincinin üç açıdan temellendirilebileceğine inanıyoruz. Bunların birincisi, tabiatı anlamlandırma biçimi; ikincisi, tabiat içerisinde insana verilen görevin mahiyeti; üçüncüsü ise “hak” mefhumu çerçevesindedir.

Kâinat: Allah'ın Varlığını Temellendirmede En Büyük Laboratuvar

İslam'da kâinat bizatihi değerlidir. Kur'an-ı Kerim yalnızca insanlara değil, diğer yaratıklara da seslenmiştir. Birçok ayette Allah, örneğin, güneş, ay veya çeşitli meyveler üzerine yemin eder. Allah, ağaçların yapraklarına, dağlara, hayvanların yaratılışlarına dikkatleri çeker ve yaratılıştaki hikmete vurgu yapar. Hem Kur'an sözlerine ayet denmesi, hem de tabiattaki fenomenlere *âyât* denilmesinin ve her ikisinin de Kur'an tarafından delil gösterilmesinin nedeni budur. İnsan birbirini tamamlayan kâinat tablosunda her bir varlığın, Allah'ın farklı isimlerine delalet eden işaret olduğunu fark edebilir. Varlığın bu yönü ancak dikkatli bir bakış, gözlem ve tefekkür ile anlaşılabilir. Böylece insan, Allah'ın varlığının ve birliğinin delillerini birer ayet olarak kozmosa yerleştirilmiş olduğunu müşahade eder:

³⁴ DİB, *Kur'an Yolu (I-V)*, Ank. 2006, c. IV, s. 325.

*“Vakti geldikçe insana, kainatın uçsuz bucaksız ufuklarında (makro kozmos) ve bizzat kendi iç dünyasında (mikro kozmos) mesajlarımızı göstereceğiz. Ta ki bu vahyin tartışmasız bir gerçek olduğu herkes için ortaya çıksın...”*³⁵

Öte yandan madde, kendiliğinden değil, Allah tarafından var edilmiş ve şekillendirilmiştir. Bu yüzden (kendiliğinden olma anlamında) tabiat değil, (var edilmiş/yaratılmış olma anlamında) kâinattır. Yeryüzündeki her şey Allah’ın kanunlarıyla ve insanın müdahalesi olmaksızın işler. Bu, varlıkların tabiatına/karakterine kodlanmıştır. Tabiat, kanunları kendisine ait bir ontolojik bağımsızlığı varmışçasına kendi başına işlemez. Bunlar, hikmet-i ilahinin yansımaları ve O’nun iradesinin tecellileridir. Dünyanın insanları bizzat üzerinde taşıması, yörüngesinden sapmaması, göklerin bir şemsiye gibi yeryüzünü kaplaması ve parçalanmaması, dağları, ovaları, denizleri, türlü ekinleri ile insanın yaşamasına uygun oluşu Allah’ın şefkat ve merhametinin, kudret ve ilminin tecellisidir.³⁶Güneşin her sabah doğudan doğması, yaratıkların havada uçup denizde yüzmesinin murat eden Allah’tır. Çok sayıda âyet, tabi düzeni yöneten en derin kanunlara atıfta bulunur. Kur’an, insanın tabii dünya hakkındaki bilgisine karşı çıkmak bir yana, sürekli olarak tabiatı incelemeye teşvik eder; dünya hakkındaki bilginin daima Allah’ın bilgisine hizmet etmesi gerektiğini, varlık, ahenk, düzen ve nedenselliğin Allah’ın kanunlarıyla ve kudretiyle işlediğini kabul eder.³⁷

Öte yandan tabiat, Allah’a delalet etmesi itibariyle âlemdir. İnsan, hayvan, bitki ve tüm unsurlarıyla birlikte tabiat, Allah’ın varlığı ve sıfatlarıyla ilgili bilgi verir.³⁸ Bu özelliğinden dolayı varlığa “âlem” denmiştir.³⁹ Tabiat, insanın emrine sunulmuştur. Ancak kâinatın, insanın emrine âmâde kılınmış olması, insanın onun üzerinde sonsuz yetkili olduğu anlamına gelmemelidir. Bilakis Allah’ın isim ve sıfatlarının tecelli alanı olarak tabiat, estetiği, düzeni ve organik bütünlüğü ile Allah’ın varlığına işaret eden müstakil bir kitap gibidir. İnsan bu kitabı okuyarak varlık içindeki konumunu, varlık gayesini ve yaratıcısını keşfedebilir. Bu yüzden tabiatı anlamlandırmak, çevre ahlakını tesis etmede en önemli merhalelerden birisini teşkil eder.

Alem üzerinden Allah’ın varlığını ispatlama yöntemi teologların ve özellikle İslam düşünürlerinin en çok başvurduğu metotlardan birisidir. Kelamda

³⁵ Fussilet, 41/53. Bu ayette zikredilen “afakta” ve “enfüste” ifadelerini Razi’nin de vurguladığı manaya hamlederek yukarıdaki anlamı verdik. Bunun dışında ayette kastedilen mananın “askeri fetihlerle Mekke içi ve dışı” şeklinde olduğu da iddia edilmiştir.

³⁶ Sebe’ 34/9;

³⁷ Nasr, *Genç.*, s. 57-8.

³⁸ Şûra, 42/29; Câsiye, 45/4.

³⁹ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid* (Çev. Süleyman Uludağ), Ank. 1991, s. 123.

“Hudus Delili” ve “İmkan delili” felsefede ise “Kozmolojik delil” hareket, değişme, imkan, cevaz, zorunluluk kavramlarını merkeze alır ve tek tek varlıkların yapısından, bir kısmı da adeta tek bir varlık gibi düşünülen alemde yola çıkarak Allah’ı ispatlamaya çalışır. Müttekaddimun kelamcılarının “İstişhad” ya da “İstidlal bi’ş-Şahidale’l-Gayb” yöntemi de varlıktan hareket eder.⁴⁰ Örneğin Maturidi, âlemin Allah’ın varlığına delil teşkil etmesini “nazar” diye adlandırdığı bu yöntemle müstakil bir başlıkta ele almıştır.⁴¹ Kelamda bir diğer delil “Gaye ve Nizam Delili” felsefede “Teleolojik Delil” ile karşılanır. Bunlar, alemdeki düzenden ve gayelilikten hareketle Tanrının varlığını kanıtlamaya çalışır.⁴² Dolayısıyla her iki delillendirme de kainatı esas almaktadır.

Esasen bu argümantasyonun ilk izlerini Kur’an’da bulmak mümkündür. Çünkü Kur’an, bir ibret alanı olarak tabiatın yaratılışı,⁴³ insanın hizmetine verilmesi⁴⁴ ve orada bir nizamın varlığını zikrederek⁴⁵ sık sık tabiata göndermede bulunur. Kur’an, tıpkı tarih kitabı gibi, kâinat kitabını da Allah’ın varlığına delil olarak kullanmıştır. Zira dev bir makine gibi olan bu kainat, içindeki tüm sebeplilik süreçleriyle birlikte, kendi yapıcısının temel işareti (ayeti) ve varlığının delilidir. Allah bunun sayısız örneklerini hatırlatarak, insanı düşünmeye, imana ve teşekküre davet eder:

“(Ey Muhammed) De ki: Sizi yaratan ve sizin için kulaklar, gözler ve kalpler var eden O’dur. Ne az şükrediyorsunuz?”⁴⁶ Dolayısıyla kâinatı tahrip etmek Allah’ın delillerini yok etmek anlamına gelmektedir.

⁴⁰ Bkz. Topaloğlu, Bekir, *İslam Kelamcılarının ve Filozoflarının Göre Allah’ın Varlığı*, Ank., 1992, s. 49-107.

⁴¹ Maturidi, Ebu Mansur, *Kitabu’t-Tevhid*, İSAM 2005, s. 47.

⁴² Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir 1999, s. 41, 62.

⁴³ En’âm, 6/38, 97, 99; Hicr, 15/85; Enbiya, 21/16; Nur, 24/45; Furkan, 25/61; Lokman, 31/10; Secde, 32/4; Kaf, 50/6, 38; Rahman, 55/19-25; Talak, 65/12.

⁴⁴ Bakara, 2/22, 29, 189; En’âm, 6/99; A’râf, 7/10, 26; Yunus, 10/5, 67; Hicr, 15/16-23; Nahl, 16/5-18, 80-81; İsrâ, 17/12, 66, 70; Taha, 20/52-55; Enbiya, 21/31; Hac, 22/63; Mu’minûn, 23/18-23; Furkan, 25/45-50; Neml, 27/86; Kasas, 28/73; Rum, 30/48-49; Lokman, 31/20; Secde, 32/27; Fatır, 35/12; Yasin, 36/71-73; Mü’min, 40/61, 64, 79-80; Zuhuruf, 43/10-14; Casiye, 45/12-14; Rahman, 55/10-13; Mülk, 67/15; Müddessir, 74/11-14; Mürselât, 77/25-27; Nebe, 78/6-16; Naziât, 79/27-33; Abese, 80/23-32.

⁴⁵ Bakara, 2/189; En’âm, 6/96; Yunus, 10/5; Ra’d, 13/2; İbrahim, 14/32-33; Hicr, 15/16-23; İsrâ, 17/12; Taha, 20/50; Enbiya, 21/33; Hac, 22/65; Mu’minûn, 23/18; Nur, 24/43-45; Furkan, 25/1-2, 45-46, 53, 61; Neml, 27/88; Lokman, 31/10; Secde, 32/5-6; Fatır, 35/13; Zümer, 39/5; Fussilet, 41/10-12; Şura, 42/11; Zuhuruf, 43/10-11; Casiye, 45/12; Ahkaf, 46/3; Kaf, 50/6; Zariyat, 51/7-8, 20-23, 47-49; Kamer, 54/49; Rahman, 55/5-7, 19-21; Mülk, 67/3-5.

⁴⁶ Mülk, 67/23. Ayrıca bkz. Bakara, 2/21, 30; Nisa, 4/1; En’âm, 6/2, 98; A’râf, 7/11, 189; Hicr, 15/26-31; Tâha, 20/49-56; Hac, 22/5; Mu’minûn, 23/12-15; Furkan, 25/54; Rum, 30/20-27, 54; Secde, 32/7-9; Fatır, 35/11; Yâsin, 36/77-83; Sâd, 38/71-74; Zümer, 39/6; Mü’min, 40/64, 67; Şûrâ, 42/49-50; Hucurât, 49/13; Kâf, 50/16; Necm, 53/45-46; Rahmân, 55/3-4, 14-16; Vâkıa,

Kur'an'da "Her şey Allah'ı tesbih eder" anlamındaki ayetlerde kâinattaki her şeyin bizatihi kendi varlığı ile Allah'a delil olduğunu bildirir. Mecazi bir dille yerlerin ve göklerin yaratılışını anlatan ayette yer ve göğün "*Allah'ın emrine gönüllü itaat ettik*" demeleri, evrendeki uyumu, düzeni ve gayeyi göstermektedir.⁴⁷ Varlığın kozmik korosundaki her şey kendi diliyle bir özge ilahi icra etmektedir. Zımnen; Ey insan Uyumu bozma, bilinçli bir varlık olarak sen de katıl bu kâinat korosuna, demektedir.⁴⁸

Esasen varlığın Allah'ı anımsatan işaretlerini görebilmek ayrı bir maharettir. Said Nursî, varlığa yüzeysel bakmayı mana-i ismî; varlığın gayesini, fonksiyonlarını ve özelliklerini dikkate alan derunî bakışla varlıkla yaratıcı arasında köprü olan bakışı ise mana-i harfi olarak adlandırmış; kâinatı da Allah'ın varlığını anlatan kitap olarak tavsif etmiştir.⁴⁹

Kur'an'ın insanları dış dünyaya yönlendirmedeki amacı, şu iki maddede özetlenebilir:

1- Evreni yöneten gücün varlığına, birliğine ve kudretine işaret ederek insanın yaratıcıyı düşünmesini sağlamak ve böylece Allah'ın varlığına iman edecek zemini hazırlamak.

2- İnsanda bir farkındalık oluşturarak varlık âlemindeki yerini ve varlığın sahibini görmesini sağlamak. İnsan, kul olduğunu, yaratıcının efendisi olduğunu ve efendisi olan Rabbine karşı şükür borcu olduğunu bu gözlem, tecrübe ve tefekkürle idrak edebilir.⁵⁰ İnsan, tabiatta sunulan nimetlerden kendisine olan rahmeti, inayeti ve lütfü de anlayabilir. Kâinat bu yönüyle, varoluşunu keşfetmesinde insan için bir laboratuvar gibidir.⁵¹ Hz. İbrahim'in tahkik serüveni bu laboratuvar da gerçekleşmiştir.⁵² İbn Rüşd her bir mümin için bunun gerekli olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

"Şeriat, var olanları akılla değerlendirmeye ve bu yolla onların bilgisini araştırmaya davet etmektedir. Nitekim "ey basiret sahipleri ibret alın"⁵³ ayeti ve

56/57-62; Tegâbun, 64/3; İnsan, 76/1-3; Mürselât, 77/20-23; Abese, 80/17-20; Târik, 86/5-7; A'lâ, 87/1-5; Alak, 96/1-2.

⁴⁷ Hegel, dünyayı organik alem olarak tasvir ederken, onu ruh sahibi en basit varlık olarak tanımlamıştır. Bu organizmadan bitkiler ve sırsıyla onların daha üst seviyesi/mükemmeli hayvanlar ve insanlar meydana geliyor. Weber, *Felsefe Tarihi*, s. 355. Hegel'in organik alem kuramıyla, İslam'ın kainata değer atfeden anlayışı paralel kabul edilebilir.

⁴⁸ İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an Gereçeli Meal-Tefsir*, Fussilet, 41/11 tefsiri, 17. Dipnot.

⁴⁹ Nursî, Said, 30. *Lem'a*.

⁵⁰ Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Ank. 2005, s. 172.

⁵¹ İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Çev. Sofi Huri), İst. 1999, s. 31.

⁵² En'âm, 6/75-79. İlgili değerlendirme için bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 177.

⁵³ Haşr, 59/2.

buna benzer “düşünesiniz”, “akledesiniz” şeklindeki ayetler, tabiatın kıyasla, Yaraticının varlığına ve mükemmelliğine gitmenin vacip olduğunu göstermektedir.”⁵⁴

Kâinat bütün bu yönlerine rağmen, Allah’tan ayrı telakki edildiğinde yok olup gider. Çünkü onun varlığı kendinden değildir. Önyargısız bir şekilde bunu gözlemleyen insan yaratılışı ve tekrar dirilişi daha iyi kavrayabilir:

“O kâfirler/müşrikler üstlerindeki gökyüzüne bakıp hiç düşünmezler mi?! İbret nazarıyla bakıp da bizim onu nasıl kusursuz şekilde meydana getirip yıldızlarla süslediğimizi görmezler mi?!”

Öte yandan, yeryüzünü bir döşek/yaygı gibi serdiğimizizi, oraya sabit ve sarsılmaz dağlar yerleştirdiğimizi ve yine orada her türlü güzel bitkiyi yetiştirdiğimizi hiç düşünmezler mi?!”

Biz bütün bunları Allah’a yönelmek isteyen her kulun gönül gözünü açıp ibret alması için yaptık.

Yine biz gökyüzünden bereketli yağmurlar yağdırdık; onunla bağlar-bahçeler, hasatlık ekinler, salkım salkım meyveleriyle upuzun hurma ağaçları yetiştirdik.

İşte bütün bunları kullarımıza rızık olarak yarattık. Evet, biz o bereketli yağmurlarla ölü toprağa can verdik. Kıyamet günü diriliş de böyle olacaktır.”⁵⁵

Ayetlerde tabiatın Allah’a isnat edilmesi veya tabiatla insan arasında ilgi kurulması, insanda çevre ahlakının temelini oluşturur. Yeryüzünü Allah’ın varlığını harfi harfine işleyen bir kitap gibi algılayan inanan insan, çevresini canlı bir organizma olarak tanımlar ve onun da saygı duyulması ve korunması gereken hakları olduğuna inanır. Filhakika, tüm yaratıklara haklar tanıyıp onlara karşı insanı sorumlu kılan Allah’tır.

“Hak” Duyarlılığı Merkezli Çevre Sorumluluğu

“Benmerkezci” düşünce biçiminin ekolojik dengeyi bozduğu, yeryüzündeki bazı canlıların neslini tükettiği, kimisinin de devamını tehlikeye atmış olduğu şu dönemde, hayvan ve bitkilerin dâhil olduğu canlı hakları daha fazla önem kazanmaktadır. Kur’an, bu iki unsuru insan hayatıyla yakından ilgili görür. Hayvan ve bitki isimlerinin verildiği Kur’an sureleri (Bakara, Nahl, Neml, Ankebut, Tin) konunun İslam teolojisindeki yerine dair ipuçları vermektedir. Bunlar, insan için yaratılmış, insanın Rabbini tanımasında ibret vesilesi olmuş ve

⁵⁴ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, (Çev. Süleyman Uludağ), İst. 1985, s. 64.

⁵⁵ Kaf, 50/6-11.

hayatın sürdürülmesinde temel unsurlar arasında yer almıştır. Dolayısıyla insanların sadece kendi menfaatlerini değil, başkalarını ve sonraki nesilleri de düşünerek tabiatı oluşturan hayvan ve bitkiler üzerinde tasarruf etmesi gerekir. İnsanların diğer canlılar üzerinde hakları olduğu gibi, diğer canlıların da insanlar üzerinde hakları vardır. Böylece İslam düşüncesinde haklar tek taraflı değil, karşılıklıdır.

Allah hakkının dışındaki hakları kul hakları ile hayvan ve bitki hakları şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Kul hakkı, insan ile insan arasındaki ilişkilerden ortaya çıkar.⁵⁶ Diğeri ise, hayvan ve bitkilerin insanlar üzerindeki haklarıdır. “Hak” kelimesi, dış dünyada gerçekten var olan, mevcudiyeti sabit ve devamlı olan, gerçeğe uygun bilgi, hüküm, söz” anlamlarında kullanıldığı gibi, Kur’an ve hadislerde “korunması, gözetilmesi, ya da sahibine ödenmesi gerekli olan maddi veya manevi imkan, pay, eşya ve menfaatler; görev, ödev, sorumluluk ve borçlar” anlamında da kullanılmıştır.⁵⁷ Hadislerde yer alan Allah hakkı, peygamber hakkı, İslam’ın hakkı gibi ifadelerin yanında hayvan haklarına ilişkin açıklamalar, kişinin kendi üzerinde bedeni ve organlarının hakkı ile ailesinin, misafirin hakkı gibi tanımlama ve tavsiyeler, hakkın kapsamını belirtmesi açısından önemlidir.⁵⁸ Bunların arasında hayvan haklarına ilişkin bazı hadislere baktığımızda bu konuda dikkat çekici rivayetlere görmekteyiz. Örneğin, “*Atıcılık yaparken canlıları hedef yapmayınız*”⁵⁹ diye buyurmuştur. İbn Ömer, bir tavuğun hedef alınarak ona atış yapılmış olduğunu görünce, “*Bunu kim yaptı? Şunu bilin ki Rasulullah, böyle bir şeyi yapanları lanetlemiştir*” şeklinde tepki göstermiştir.⁶⁰

Hz. Peygamber mahşerde haksız yere bir serçeyi öldürenlerden hesap sorulacağını haber vermiştir. Kendisine haksız yere öldürmenin ne olduğu sorulunca, “Yeme maksadı olmaksızın zevk için öldürülmesidir” cevabını vermiştir.⁶¹ Bu hadis-i şeriften iki sonuç çıkarabiliriz: Birincisi, insanın canlılar üzerinde hakları olduğu; ikincisi ise, insanın kendi cinsi dışındaki canlılarla ilgili uygulamalarından da sorumlu olduğudur.

Süleyman (a.s.)’ın ordusuyla çıktığı bir seferde, karıncaların kendilerini ezmemesine ilişkin sözlerini anlamasından ve onlara zarar vermemiş olmaktan duyduğu şükür ve memnuniyet duygusu onun canlı hakkına duyduğu saygının

⁵⁶ Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİB, Ank. 1992, s.57.

⁵⁷ Çağrıçı, Mustafa, “Hak” mad., *DİA İslam Ans.*, c. XV, s. 138.

⁵⁸ Bkz. Abdisselam, İzz b., *Kavâidu'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enâm*, Ter. Süleyman Kaya-Soner Duman, İslami Hükümlerin Esas ve Hikmetleri, İst. 2006, s. 292-302.

⁵⁹ Müslim, Sayd, 58.

⁶⁰ Müslim, Sayd, 59. Hz. Peygamberin hayvan haklarına ilişkin diğer bazı açıklamaları için bkz. Müslim, Libas 107; Ebu Davud, Cihad 51.

⁶¹ Nesai, Kitabu'd-Dehâyâ, 42/4442-3.

örneğidir. O adeta, “Ey Rabbim ! Sen bana fevkalade üstün yetenekler bahşettin. Ancak, en ufak bir gaflet ve dikkatsizlik göstersem kulluk sınırlarını aşabilir ve kibirlenip neticede doğru yoldan sapabilirim. Bundan dolayı, ey Rabbim, kötülüklerden beni alıkoy ki, tüm nimetlerinden dolayı nankörlük etmeyeyim ve sana karşı minnettarlığım devam etsin” demiştir.⁶² Dile gelen karıncanın ifadelerinden her canlının yaşama hakkının bulunduğu, kendi soyunu korumak istediği anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber, mahşer günü her türlü hakkın sahibine iade edileceğini belirttiği ifadelerinde “boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan hakkını almasına varıncaya kadar” şeklindeki ifadesiyle konunun kapsamını en geniş bir biçimde ortaya koymuştur.⁶³

Hız. Peygamberin ashabını çevre temizliği konusunda da uyardığı vakidir. Mesela “İnsanların yollarını ve gölgelendikleri yerleri hela gibi kullanarak arkanızdan lanet okutmayın!”⁶⁴ anlamındaki uyarı, çevre duyarlılığıyla ilgilidir. Yine “Ümmetimin iyi ve kötü bütün amelleri bana arz edilip gösterildi. İyi amelleri arasında, yoldan atılmış olan “eza”yı gördüm. Kötü amelleri arasında ise yere gömülmemiş tükürük de vardı”⁶⁵ şeklindeki rivayeti de buna örnek gösterebiliriz. Bu bağlamda bize ulaşan bazı rivayetleri kul haklarına riayet olarak okumak mümkündür.

Öte yandan İslam geleneği varlığa sahip olma değil, emanet bilinciyle yaklaşmayı öngörür. Yerde ve gökteki tüm canlılar, Allah’ın insanoğluna bir lütfu olarak yaratılmış olup, insanı hizmetine sunulmuşsa da, insan bunların sahibi değil, emanetçisidir. Zira “سخر” fiiliyle belirtilen tüm ayetler, yeryüzündeki canlıların mutlak olarak insan cinsinin emrine amade kılındığına işaret etmektedir.⁶⁶ Bazı ayetler ise varlık sahnesine getirilmiş olan rızıkların insanlar ve hayvanlar için; hayvanların ise insanlar için olduğunu mutlak bir dille ifade eder: “Biz yağmuru bol bol yağdırdık. Toprağı yarıp bitkilerin bitmesine elverişli hâle getirdik. Toprakta tahıllar, üzümler, sebzeler, zeytin ağaçları, hurmalıklar, gür ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırılar bitirdik. İşte bütün bunları sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için yaptık.”⁶⁷ İlgili ayetlerde ısrarla vurgulanan husus tabiatın tesadüfen meydana gelmediği, varlıkların insan için yaratıldığı ve

⁶² Neml, 27/17-9.

⁶³ Müslim, Birr 60.

⁶⁴ Müslim, Taharet, 68.

⁶⁵ Müslim, Mesâcid, 57.

⁶⁶ F. Abdülbaki, *Mucemu'l-Müfehres*, “سخر” mad.

⁶⁷ Abese, 80/25-32. Ayrıca bkz. Nahl, 16/5-11

insanın buna şükretmesi gerektiğidir. Böylece tabiattan yararlanma adına tüm insanlar eşit hak sahibi kabul edilir.

Dolayısıyla hiçbir insan, canlılar üzerinde sonsuz biçimde hak sahibi değildir. İnsan, Allah tarafından kendisine tanınmış bir hakkı kullanırken egemenlik, bencillik ve körü körüne fetih şehvetiyle tüketmez. Canlıların bizatihi kendi haklarını ve diğer insanları da düşünür. Ve dahi gelecek nesilleri göz ardı etmez. Böylece hem varlığın bizatihi kendi hakkı, hem diğer insanların hem de sonraki nesillerin hakları söz konusudur. İnsanın çevresine ilişkin davranışlarında bu üç hak söz konusudur.

Öte yandan Erich Fromm'un, insan çevre ilişkisinde geliştirdiği "sahip olma" veya "emanet olarak görme" teorisine göre, tabiatı egoist bir biçimde kendisine ait kılan ve doğadaki varlıklardan faydalanmada sınır tanımayan insan tabiata zarar vermektedir. "Kullan, tüket ve at" anlayışıyla insan tabiatın karşısındadır. Buna karşın, tabiatı emanet olarak algılayan kimse, tabiata hükmederek onu ele geçirme yerine onun mutlak sahibi olmadığını farkına varır ve hayatını devam ettirdiği süre içerisinde onun kendisine verilen bir emanet olduğunu düşünür. Çevresindeki varlıkların emanet edildiğini, dolayısıyla onda başkalarının da hakkı olduğunu düşünen insanda sorumluluk bilinci gelişir. Emanet bilinciyle insan, çevrenin sadece kendine ait olmadığını anlar ve ondan kendi payına düşüğü kadar istifade eder.⁶⁸ Fromm'un bu teorisi, İslam'ın varlık-insan ilişkisi teorisiyle örtüşmektedir. Çünkü İslam düşüncesinde varlığın mutlak sahibi Allah'tır. İnsan varlığı emanet olarak almıştır. Dinin insana telkin ettiği çevre anlayışı, onu doğaya ve dolaylı olarak insanlara karşı haksızlıktan korumaktadır.

Son olarak, yapılan bir araştırmada insanlarda dini duygularının gelişmesi ve Allah'a karşı sorumluluk bilincinin güçlenmesiyle birlikte, çevreyi emanet olarak görme bilinci geliştiği ve tabiata karşı daha duyarlı olduğu sonucuna varılmıştır.⁶⁹ Elbette sadece bu sonuçtan hareketle, çevre duyarlılığını salt iman unsuruna indirgeyemeyiz. Ama bu araştırmaya dayanarak, dini duygularla çevre ahlakının bağımsız olmadığı tezini ileri sürebileceğimizi belirtmeliyiz. Neticede insan tabiattaki yerini daha iyi kavrar ve hakları kadar, görevlerinin ve sorumluluklarının da farkına varırsa, çevre ahlakı o oranda gelişecektir.

⁶⁸ Erich Fromm, *Sahip Olmak yada Olmak*, Ter. A. Arıtan, İst. 1991, 237-8.

⁶⁹ Ayten, Ali, "Sahip Olma" mı, "Emanet Görme" mi? *Din Bilimleri Dergisi*, c. X, sayı 2, 2010, s. 203-33.

İnsanın Varlık Üzerindeki Yöneticilik Misyonu

Yeryüzünün emrine âmâde kılındığı insan, akli ve bilgi düzeyiyle varlığı yönetme misyonu taşır. Bu görev öncelikle onun ontolojik yapısıyla alakalıdır. Kur'an insanın "ahsen-i takvim" üzere yaratıldığını belirtir.⁷⁰ Bu onun halife kılınmış olması ile ilişkilendirilebilir. Halifelik, esasen, iki meseleye dayanmaktadır: Biri insanın, Allah'ın sureti üzere yaratılmış olması; diğeri de, insanın akıl sahibi olması, dolayısıyla, mutlak varlık hakkında gerekli bilgiye malik olabilecek biricik varlık bulunmasıdır. Halifelik kavramını idrak etmek bilgi meselesidir. Akıl ve bilgi ile hareket etmek demek; din ve dünya işlerinin ne olduğunu iyi bilme, onları birbirine karıştırıp çatıştırmama, bulunulan mertebe ve makama göre davranmaktır. Bireysel anlamda her fert halifedir.⁷¹ Herkesin halifeliği kendi imkân ve yeteneklerini geliştirmesi ölçüsünde derecelenmektedir. Bütün kâinatı, bütün varlığı emrine alabilecek kapasiteye uygun yaratılan ve halifeliğe layık görülen insan, bu sebeple; nesnelerin, varlıkların, tabiatın derinliklerine inen; sıradan insana kapalı olan dünyayı kendisine açabilen bir varlıktır.⁷²

Bununla birlikte insan, tabiatın dışında ondan bağımsız bir hükümler değildir. İnsan, tabiatın mutlak hâkiminin kuludur. İnsan ontolojik olarak eko sistemin içerisinde mütevacı bir konuma sahiptir. Varlığı, refahı, mutluluğu ve sağlığı bu düzenin dengesinin iyi olmasına bağlıdır. Zira insan da bu sistemin sadece bir parçasıdır ve ona bağımlıdır.⁷³ O, diğer varlıklardan fitrat itibariyle farklı olduğu için tabiatı koruma, geliştirme ve sonraki nesillere sağlıklı bir miras bırakmayla mükelleftir.

Öte yandan Kur'an'da insanın halife kılındığına ilişkin Bakara 30. ayet,⁷⁴ genel olarak iki şekilde anlaşılmıştır: Birincisi, insanın "dünya hayatı"nı kendinden önceki varlıklardan devralmış olmasıdır. Buna göre yeryüzünde insanlardan önce cinler vardı. Onların dünyayı fesada uğratmaları yüzünden soyları kesilmiş, onların yerine ve onların ardından insan soyu yaratılmıştır.⁷⁵ İkinci görüşe göre insan yeryüzünde Allah'ın halifesi sıfatıyla onun kanunlarını

⁷⁰ Tîn, 95/4.

⁷¹ Bütün insanlardan yeryüzünün halifeleri olarak bahsedilen ayetler için bkz. En'âm, 6/165; Neml, 27/62; Fâtır, 35/39.

⁷² Aytaç, Pakize, "Malum ve Meçhul İnsan", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı:40, 2006.

⁷³ Özdemir, "Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri".

⁷⁴ "Hani Rabbin "Yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Seni övgüyle yüceltip takdis eden bizler dururken, orada, bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah, "Ben, sizin bilmediğinizi bilirim" diye cevapladı." Bakara, 2/30.

⁷⁵ Süleyman, Mukatil b. Tefsir, c.I, s. 39-40; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c. I, s. 476-481.

işletecektir.⁷⁶ Bu vazife sadece belli kesimlere değil, mutlak anlamda tüm insanlara taalluk eder. Çünkü ayette bu anlamı daraltan bir ifade yoktur.⁷⁷ Görüldüğü gibi insanın halife vasfına sahip olması, her iki anlamda da yeryüzünün meşru otoritesi, onun yöneticisi ve emanetçisi olduğu anlamına gelmektedir.⁷⁸ Nitekim Allah, Hz. Davud'u (as) hükümdar kıldığını belirttiği ayette *halife* kelimesini bu anlamıyla kullanmıştır: “[Biz Davud’a şöyle buyurmuştuk]: “Ey Davud! Biz seni bu ülkede halife kıldık. O hâlde sen de insanları hakkaniyetle yönet. Sakın heva ve hevesine uyma; yoksa seni Allah yolundan saptırır...”⁷⁹ Böylece insana yüklenen görev, yeryüzünün mirasçısı olarak orada yaşamak ve dünyayı imar ve ihya etmektir.⁸⁰

İnsanın yeryüzü halifelîği asla ontik açıdan Allah'ın yeryüzü temsilcisi anlamına gelmemelidir. Çünkü Allah kadim ve ezeli, insan ise hâdis ve fânidir. “Sorumluluk ve otorite sahibi, yöneticilik vasfını taşıyan kimse” anlamında halifelik, insanın yeryüzündeki varoluşuna uygun düşer. Nitekim halife, politik bağlamda sultan, hükümdar, idareci gibi anlamlara gelir.⁸¹

Dünya hayatında (yeryüzünün mirasçısı ve otoritesi olarak) Allah'ın halifesi olan insan, O'nun kâinatta hâkim kıldığı sünnetini (sünnetullah, tabii kanunlar...) yürütmekle mükelleftir. Allah insana bu misyonu yürütebilmesi için ilim sıfatı vermiştir. Böylece insan mekanik bir varlık değil, bilerek hareket eden ve bilinçli bir varlık olur. Maturidi'ye göre, cinlerin ve meleklerin insana saygı duymasının nedeni insanın bilgisidir.⁸² İnsana verilen ikinci özellik, iş yapabilme kudretidir. Bu kudret insanın özüne işlenmiş ve onda potansiyel bir güç halinde durmaktadır. Ve üçüncüsü insana bilgisi doğrultusunda yapacaklarını karar verebilme yeteneği, yani irade sıfatı verilmiştir. İnsan bu üç nitelikle diğer tüm canlılardan ayrılır. İnsan bu özelliklerinden dolayı yeryüzünü imar etmekle muvazzaf kılınmış, iradesini fesad etme yönünde kullanmama sorumluluğunu bir emanet olarak üstlenmiştir. Dağların bile kabul etmekten çekindiği bu emanet bir yandan insanın riskidir ama diğer yandan insanın yüceliğini, yeryüzündeki makamını ve (Allah'ın lütfuyla) varlık üzerindeki fitrî hükümranlığını göstermektedir: “Yeryüzünü sizin emrinize veren O'dur. Onun her tarafında

⁷⁶ Maturidi, *Te'vilât*, c. I, s. 33-4; Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an* (I-XXII), Beyrut 2006, c. I, s. 395.

⁷⁷ Atay, Hüseyin, “Allah'ın Halifesi İnsan”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVIII, sayı:1, s. 71-81. Allah'ın elçileri olmalarından dolayı peygamberlere “Allah'ın halifesi” vasfını kullananlar da olmuştur. Bkz. Ebu'l-Beka, *Külliyat*, Beyrut 1998, s. 427.

⁷⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, Bakara, 2/30 ayetinin tefsiri, 22. Dipnot.

⁷⁹ Sâd, 38/26.

⁸⁰ Maturidi, *Te'vilât*, c. I, s. 33-4.

⁸¹ Ebu'l-Beka, *Külliyat*, s. 427.

⁸² Maturidi, *Te'vilât*, c. I, s. 33.

*dolaşabilir, Allah'ın verdiği rızaktan yiyebilirsiniz; ama O'na döndürüleceğinizi asla unutmayınız*⁸³

Allah, yeryüzünde halife kıldığı kuluna emaneti kabul ettiği için ona lütufta bulunmuş ve tarihin farklı dönemlerinde elçiler göndermiştir. Dolayısıyla insan akıl gücüne ek olarak bir de vahiy desteğini almış, böylece yeryüzünü yönetebilecek yeterliliği elde etmiştir. Böylece insan, varlık üzerindeki otoritesini ve hükümranlığını vahiyle yönlendirilmiş olmasına borçludur.

Öte yandan insanın halife kılınmış olması itibariyle özel yeteneklerle ve güçlerle donatılmış olması, onda başına buyruk bir varlık olma duygusunu oluşturmamalıdır. Allah, ısrarla insanı böyle bir gafletten men eder: “(Allah) Değilse kimdir, dua ettiğinde darda kalanın imdadına yetişecek olan ve sıkıntıyı giderecek olan; sizi yeryüzünün halifeleri kılan? Allah'la birlikte başka ilahlar mı? Ne kadar az düşünüyorsunuz?”⁸⁴ Burada halife kelimesi, yeryüzünün mirasçısı, yerleşik kılınmış sakinleri şeklinde anlaşılmalıdır. Zımnen; varoluşunun gayesini anlayamayan insan yeryüzünün yöneticisi değil, ancak sakinidir.⁸⁵

Sonuç

Gün geçmiyor ki dünyanın farklı bir yerinde yeni bir çevre felaketi ya da doğal afet olmuş olmasın. İnsanoğlu, bir yandan karşılaştığı olumsuzlukların kurbanı olurken, diğer yandan bunların öznesi ve nedeni olduğunun da farkındadır. Artık bilim insanları, çevre sorunlarının kaynağının insan olduğu konusunda hemfikirdir. Biz sadece maddi yönden değil, manevi nedenlerle de insanın çevre felaketlerinin müsebbibi olduğuna inanıyoruz. Ahlak bunalımı, rahmet-i ilahiyi tabiatın sinesinde çekmekte, insan, Allah'a, ve diğer varlıklara karşı işlediği cürümlerle, felaketlerin kapısını aralamaktadır.

Diğer taraftan, en büyük çevre felaketleri “Benmerkezci” Kartezyen felsefesi temelinde Batıda aydınlanma döneminin politikalarına dayanmaktadır. Allah'ın yarattığı kainat kitabı, vahyin gölgesinden “aydınlanmış” aklın insafsız, egoist politikalarıyla dengesini yitirmeye başlamıştır. Allah'ın eseri “kâinat”, kendiliğinden meydana gelmiş bir “tabiat” algısına evirildiği andan itibaren varlık, insanın eliyle tahrip ediliyor.

İyi olan ise, felaketlerin artık küresel boyutlara ulaştığı bu dönemde, insanoğlunun yeni bir çevre ahlakı geliştirme çabasıdır. “Benmerkezci” düşünce

⁸³ Mülk, 67/15.

⁸⁴ Neml, 27/62.

⁸⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, Neml, 27/62, 57. Dipnot

biçimi yerini, kainatın bir parçası olarak gören insan anlayışına bırakıyor. İnsan, kâinatın düzenli bir biçimde işlemesi için uğraş veriyor. Şüphesiz bunun için çevre ahlakına ihtiyacı vardır.

Küresel felaketler döneminde Müslümanlar (ve Tanrı inancına sahip diğer milletler), yerküreye Tanrının eliyle dokunabilir ve onu tekrar aslına döndürecek politikalar geliştirebilirler. Zira Tanrı inancı insana bu sorumluluğu vermektedir. Bu yükümlülük, çevre ahlakını sağlayan temel dinamiktir. İnanan insanda çevre bilincinin üç teolojik nedene dayanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Öncelikle din, varlık içerisinde insanı halife kılmış, onu varlık âleminin yöneticisi olarak kodlamıştır. Bu yüzden insanın ajandasında, başta Allah olmak üzere, canlı ve cansız tüm tabiatı kapsayan geniş bir ödevler manzumesi yer almaktadır. İnsanın halife kılınmış olması ona yeryüzünde sorumluluklar yüklerken, varlık sebebini ve mahiyetini idrak edemeyen ve egosunun/nefsinin karşı durulmaz isteklerine boyun eğen insan, yeryüzünde çevre felaketlerinin en güçlü müsebbibi olmuştur. Allah tarafından insana yüklenmiş olan “yeryüzü sorumlusu” makamı, ona tabiatı koruma ve geliştirme sorumluluğu getirmesine karşın, insan kendisine bahşedilmiş özel yetenekleri ve güçleri egosantrik bir biçimde kullanır ve tabiat üzerinde yıkıcı tasarruflarda bulunur. Dolayısıyla, dünyayı insanın egosundan kurtarıp vicdanına teslim etmelidir. Bu, dini yükümlülüklerinin farkında olan ve tabiatı emanet olarak algılayan inanan insanın vicdanıdır.

Din, ikinci olarak, insanda Tanrı fikrinin en önemli kaynağı olarak varlığı göstermiş; yürüyen, uçanı, sürüneni ile tüm kâinatı Allah’ın varlığına “âlem” kılmıştır. İslam düşüncesinde hudus delili, imkan delili ve gaye ve nizam delili kainat üzerindeki gözlemden ve varlığın sunduğu verilerinden hareket eder. Bu yönüyle varlık, tahkikî imanın en önemli amilidir.

Çevre sorumluluğunun üçüncü nedeni ise, dinin vaz’ ettiği “hak” kavramıdır. Gerek insanların varlık üzerindeki hakları, gerekse varlık âlemindeki hayvan ve bitkilerin bizatihi sahip olduğu haklar, insanı yeryüzündeki davranışlarında sınırlandırır. Böylece insan, çevreyi egosuna kurban etme özgürlüğüne sahip olmadığını idrak eder. Din, sadece kendisinin değil, bizatihi hayvanların, bitkilerin hakları olduğunu, sonraki nesillerin de yeryüzü nimetlerinden yararlanma haklarına sahip olduğunu savunur.

Biz, bütün bu gerekçelerle, Müslümanlar başta olmak üzere tüm din mensuplarının kâinatı sürekli yaşanabilir kılmaları için mevcut teolojik gerekçeleri dikkate alması ve siyasi, sosyo-ekonomik politikalara dinin ruhunu yeniden üflemesi gerektiğine inanıyoruz.

ÇEVREDE BÜYÜK PARADİGMA DEĞİŞİKLİĞİ: TEO-ANTROPO-EKOSENTRİK YAKLAŞIM

*Bilal SAMBUR**

Ahlak dinamik bir tecrübedir. Ahlaki hayat sürekli akan bir su gibi, yeni durumlar, fırsatlar ve yetenekler ortaya çıkarmakta, küçük ve büyük olduğuna bakmaksızın sürekli karar vermemizi gerektirmektedir. İnsanlık tecrübesinin ortaya çıkardığı çevre sorunları, yeni ahlaki sorumluluklarımızı nasıl yerine getireceğimiz sorusunu gündeme getirmektedir. İnsanın davranışlarının veya davranışsızlıklarının sonuçlarının farkına çok geç vardığı zaman, çok ciddi durumlar ortaya çıkabilmektedir. Çevre sorunu, büyük bir ahlaki ve insani başarısızlıktır. Bize emanet edilen doğayı ve yeşili koruyamamak büyük bir kriz halidir. Biz, bütün canlıları kapsayan bir ilişkiler ağının içinde bulunmaktayız. Çevre, dünyanın ortak bedenidir. Biz bu canlı beden içinde yaşıyoruz. Hareketlerimiz, herkesi ve her şeyi etkilemektedir. Yok olan bir doğa, çevre ve hayat, bizde ahlaki huzursuzluk yaratmaktadır.

İnsanın çevreye nasıl bir statü verdiği sorusu, insanın çevreyle kurduğu ahlaki ilişkinin belirlenmesinde merkezi düzeyde bir öneme sahiptir. Çevreye niteliksel olarak nasıl bir değer atfettiğimiz çok önemlidir. Çevrenin araçsal bir değeremi, yoksa araçsal olmayan içsel bir değeremi sahip olduğu sorusuna verilen cevap bizim çevreyle kurduğumuz ilişkinin doğasını belirlemektedir. Çevreye araçsal değer olarak yaklaşmak, ona, başka amaçları gerçekleştirmenin bir aracı

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, bsambur@ybu.edu.tr.

olarak bakmak sonucunu doğurmaktadır. Çevrenin bizatihi kendisinin bir değer olduğunu düşünmek ise, çevreye başka amaçların gerçekleştirilmesine yarayan bir araç olarak bakmamak anlamına gelmektedir. Bir şeyin bizatihi değer olarak görülmesi, bireye onu korumak ve ona zarar vermemek şeklinde moral bir sorumluluk ve görev yüklemektedir. Çevreyle kurulan moral ilişki, antroposentrizme meydan okumaktadır. Günümüzde antroposentrik yani insanı merkeze alan yaklaşım, sadece insanı bizatihi değer olarak görmekte, onun dışındakilere ciddi bir değer atfetmemektedir. Antroposentrizm çevre dâhil insanın dışındaki hiçbir şeye araçsal değer olmanın dışında bir değer yüklememektedir. Antroposentrizmden ekosentrizme ve teosentrizme dönüşe ihtiyaç vardır. İnsana karşı sorumluluk, tabiata ve çevreye karşı sorumluluğu içermelidir. İnsana, Allah'a ve çevreye karşı olan sorumlulukları birbirinden ayırmak büyük felakettir. İnsanı ilahlaştıran bir antroposentrizm sapkınlıktır. Bireyin hak ve özgürlüklerini çevre adına inkâr etmek çevreci faşizm yani ekofaşizmdir. Çevre adına totaliteryanizmi üretmek bizi tehlikeli kölelik yollarına ötürebilir. Tabiat fetişizmi yapmamalıyız. Ekoloji Tanrı değildir. İnsanın hem kendisine hem Allah'a hem tabiata karşı sorumlu, samimi ve ihlâslı olması lazımdır. İnsan ve Allah, tabiattan kopuk olarak anlaşılabilir. Doğa, doğal vahiydir. Üçü arasında, ontolojik değil ahlaki veya manevi bir ilişki kurulmalıdır.

İnsan mikromozmos, doğa makrokozmostur. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesi konumundadır. Ama bu, insanın yeryüzünün hâkimi değil, sorumlusu olduğu anlamına gelmektedir. Allah, insanı tabiata hükmeden bir despot olarak yaratmamıştır. İnsan tabiatın koruyucusu ve mükemmelleştiricisidir. İnsan doğaya artı değer katabilir. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesidir. Halife olarak doğayı koruyup kollamakla sorumludur. Tabiattaki türleri korumak ahlaki bir görevdir. Tanrı, bütün doğayı değerli ve kendisinin tezahürü olarak yaratmıştır. Çevre ailemizdir. Ekoloji terimi Yunanca ev anlamına gelen *oikos* teriminden türemiştir. İnsanın Eşref-i Mahlukat olarak yaratılması, insana kendi ailesi olan tabiatı ve çevreyi yok etme ve tahrip etme ayrıcalığı vermemektedir. Tabiatı ve çevreyi korumak, Eşref-i Mahlukat olmanın gereğidir. Çünkü sadece insan tabiat ve çevreyi koruma yeteneğine sahiptir. Çevrenin tahrip edilmesi aslında insanın Eşref-i Mahlukat oluşunun tahribidir. İnsanı dışlayan doğa merkezilik gibi, doğayı dışlayan insan merkezilikte yanlıştır. Doğa ve insan arasında karşılıklı ve bütünleyici bir ilişki vardır. İnsan doğaya, doğa insana feda edilemez. İkisi birbiri uğruna yok olmaz, ama birbirleri içinde varolurlar. Bütün insanların şu soru üzerinde derinliğine düşünmesi gerekmektedir: Canlılar topluluğu içinde benim yerim nedir? İnsanın, çevreyle işbirliği içinde olması ve ona karşı özel sorumlulukları olduğunu unutmaması lazımdır. Canlıları bilmek ve ihtiyaçlarının farkına derinliğine ve yeterli bir şekilde varmak önemlidir. Ahlak, insanı aşmakta

ve insanın ötesindeki varlıklarında kapsamaktadır. Bütün canlı organizmalara ve yapılara karşı insan, sorumluluk ve ahlakla donanmalıdır.

İnsanın dünyada var olan her şeye üstün olduğu görüşü, insanın çevreyi, hayvanları ve diğer canlıları istismar etmesinin önünü açmaktadır. İnsan, üstün değildir. Her şeyin insanın kullanımı için yaratıldığı tezi, insanın her şeyi gelişigüzel kullanmasının önünü açmıştır. İnsanın bütün canlılardan üstün olduğu görüşü insanda bir kibir durumu meydana getirmektedir. İnsanın tabiatla moral ve manevi ilişkisi kesilmiştir. Günümüzde insan, tabiata hükmetme ilişkisi geliştirmiştir. İnsanın tabiatın efendisi olma gibi bir pozisyonu ve ona hükmetme şeklinde bir ayrıcalığı yoktur. İnsan, tabiatla üstünlük değil, eşitlik ilişkisi kurmalıdır. İnsanın gayri adil olarak tabiat ve çevreyi tüketme hakkı yoktur. Esas ilke adalettir. Adalet, insanın kendisini sınırlamasını gerektirmektedir. Bütün canlıların iyiliği ve refahı için insanın kendisini sınırlamayı öğrenmesi gerekmektedir. Çevre, kötü niyetler yüzünden tahrip edilmemektedir. Çevre krizi, iyi niyetlerle aşılamaz. Çevre krizi, insanlığımızın derinliğindeki krizdir. Çevre krizini çözecek veya derinleştirecek olan insani ve gayriinsani davranışlarımızdır. Çevre mühendisliğiyle, çevre bilinci oluşturulamaz. Çevre konusunda duygularımızın ve maneviyatımızın yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Günümüzde insanlar, ahlaktan çok güdülerine ve arzularına cevap vermektedirler. İnsan hayatında güdülerin ve arzuların yeri, işlevi ve etkisi önemlidir. İnsanın güdülerini ve arzularını sınırlamayı öğrenmesi gerekmektedir.

Çevreye karşı ahlaki bir bilinç, tutum ve davranış geliştirmekle çevreciliğin kendisini ahlak haline getirmek aynı şey değildir. Tanrı öldü veya Tanrı başarısız oldu diyerek çevrecilik temelinde yeni bir ahlak inşa edilmeye çalışılması antroposentrizm kadar büyük bir sapmadır. Ekosentrizm, antroposentrizm gibi bir başka büyük illüzyondur. İnsanı veya çevreyi tek başlarına yüceltmek, ekosentrik veya antroposentrik etiğin özüdür. Çevre ve insanın tek başlarına ayrıcalıkları yoktur. Çevre veya insan tek başlarına merkezde olmamalıdır. Allah, insan ve doğa birlikte merkezde olmalıdır.

Çevrenin korunması, gelecek nesillere karşı yerine getirmemiz gereken bir sorumluluğumuzdur. Gelecek nesillere karşı sorumluluğumuz, onların bize şu an için bir şey sunmamaları argümanı ile geçersiz kılınmaz. Gelecek nesillerin bir kimliği olmayanlar grubu olduğu iddiası doğru değildir. Çevrenin korunması bir karşılıklık mantığıyla yapılamaz. Bizim çevreye, insanlığa ve Allah'a karşı sorumluluğumuz vardır. Gelecek nesillere karşı sorumluluğumuz, onlara insani ihtiyaçlarını ve hayatlarını devam ettirebilecekleri bir çevre bırakmaktır. Çevre etiği, gelecek yönelimli olmalıdır. İnsanın ötesine giden ve ahlaki duruşu bütün canlılara teşmil eden bir ahlaka ihtiyaç vardır. Bunun için insanın bencil ve dar

çıklarlarının ötesine gitmesi gerekmektedir. Bunun içinde insanın çevreye ve içinde yaşayanlara saygı ile yaklaşması gerekmektedir.

Sadece insanın ahlaki bir duruşu yoktur. Bütün canlıların ahlaki bir duruşları vardır. Bu her canlının her açıdan eşit olduğu anlamına gelmemekte, ancak her canlının saygıyla muamele görmek açısından eşit olduğu şeklinde bir anlayışa dayanmaktadır. Bizim çıkarlarımız ve canlıların çıkarları arasında büyük bir uyum gerçekleştirilmelidir. Bütün canlıların kendilerine ait bir değeri ve hakları vardır. Davranışlarımızın çevre ve canlılar üzerindeki etkisini değerlendirirken sadece şu an ve geleceği değil, aynı zamanda canlıların hak ve çıkarlarını nasıl etkilediğinin de değerlendirmemiz gerekmektedir.

Her canlının bir yaşama arzusu ve iradesi vardır. İnsanın sorumsuzca bir canlının yaşama hakkını ortadan kaldırması gayr-i ahlakidir. Hayata saygı esastır. Bütün canlılar hayatın teleolojik merkezleridir. Her canlının kendisine göre bir iyisi vardır ve bir canlının bunun farkında olmaması onun kendisine özgü iyisini önemsizleştirmemektedir. Bir canlıyı değerli yapan, diğer canlılara yararlı olması değil, bizzat varlığının değerli olmasıdır. İnsani ve biyolojik hayatın hepsi doğal olarak değerlidir. Yeryüzünde hayat ve canlılık, insani amaçlar için kullanımından bağımsız olarak değerlidir. Bir canlının bizatihi değer olması, o canlıya ahlaki bir konum vermektedir. Bundan dolayı canlıların ihtiyaç ve çıkarlarını değerlendirirken, ahlaki sorumluluklarımızı oluştururken canlıların varlık değerleri merkezi değer olmalıdır. Ahlakın maksimum düzeyde çevreyi ve canlıları kapsamaması gerekmektedir. Her canlı olanın iyiliğini korumak bizim sorumluluğumuzdur. Çevre bir bütün olarak ahlaki bir konudur Canlı merkezilik bir insani görevdir. Canlı olanın bütünlüğünü, düzenini ve güzelliğini koruyan her şey doğrudur. Tersisi doğru değildir. Tabiatta canlı bir kişiliktir.

Hayatın zenginliği ve çeşitliliği hem insani değerlerin hem ilahi değerlerin gerçekleştirilmesini mümkün kılıyor. Doğa insanın kontrolünde ve müdahale alanının dışında olmalıdır. İnsanın kendi ihtiyaçlarını tatmin etmek için hem insani hem doğal hayatın çeşitliliğini azaltmak veya ortadan kaldırmak gibi bir hakkı yoktur. İnsan nüfusunun artması, doğal hayatı ortadan kaldırmanın gerekçesi olamaz. Şu anda doğal hayata aşırı bir insani müdahale olmaktadır ve doğanın yaşamsal düzenini ortadan kaldırmaktadır. Ekonomik, teknolojik ve ideolojik bakışaçılarından kaynaklı politikalar değiştirilmelidir. Dünyadaki şu anki durum geçmişten farklıdır.

Egoizm ve bencillik kavramlarından kendisini temizleyen, kendisini yenileyen ve kendisini gerçekleştirilmeyi esas alan yeni bir kavrama ihtiyaç vardır. Bu yeni kavram, insanın doğanın dışında dışlanmış olarak değil, doğayla iç içe geçmiş, doğayla ilgili ve ilişkili bir varlık olmasını gerektirmelidir. Kozmik Ben,

insanın kendisini gezegendeki bütün hayatla ilişkilendirmesini gerektirmektedir. İnsanlığın transegoistik bir ekolojiye ihtiyacı vardır. İnsan, doğa karşısında yeni bir bilinç düzeyine ve farkındalığa ulaşmalıdır. Önümüzde duran meydan okuma, ahlaki sorumlulukların inşası değil, kendisini doğayla ve çevreyle ilişkilendiren yeni bir bilincin inşasıdır. Davranış kodlarının bastırılmasından ziyade global bir bilinç ve tutumun geliştirilmesi gerekmektedir.

İnsanın doğal çeşitliliği azaltma ve yok etme hakkı yoktur. Doğal çeşitliliği korumak ve devam ettirmek insanın sorumluluğu ve görevidir. Doğaya insana müdahale aşırıdır. Doğanın insanın müdahalesinden korunması gerekmektedir. Çevre krizi insanın modern dönemde yaşadığı derin bir krizin sonucudur. Modern insan ve toplumlar, kendilerine ve kutsala yabancılaşmalarının sonucu olarak doğaya yabancılaşmışlardır.

Doğa ve çevreye sadece bir tüketim nesnesi olarak bakılmamalıdır. İnsanın özgürlüğü teknoloji yardımıyla doğayı boyunduruk altına almakla gerçekleşemez. İnsan doğayla bütünleştiği ölçüde özgürleşir ve insanlaşır. İnsan ve doğayı birbirinden ayıran bölücü yaklaşım terk edilmeli, insan-doğa bütünlüğü esas alınmalıdır.

Doğada birbirinden üstün ve değerli türler yoktur, bütün canlılar ekosistemde karşılıklı olarak birbiriyle ilişkili, bağımlı ve ilgilidirler. Doğada her şeyin birbiriyle ilişkili olması ve hiyerarşinin olmaması aslında doğal bir insan toplumunun da nasıl olmasını gerektirdiğini göstermektedir. Hiyerarşinin olmadığı, birbirinin içine geçmiş ve karşılıklık temelinde birbiriyle ilişkili insan toplumunun varlığı için devletin güçlü merkezîyetçiliğinden kurtulmak lazımdır. Yerinde yönetim, sınırlanmış devlet, aktif vatandaş, katılımcı demokrasi, hakimiyeti ve müdahaleyi amaçlamayan bir özgürlük perspektifine ihtiyaç vardır.

Doğadan yararlanma hakkımız olduğu gibi, ona karşı sorumluluklarımızda vardır. Bugün haklara vurgu yapılırken, sorumluluklara vurgu yapılmamaktadır. Çevreyi düşünmek, sorumlu bir insan olarak nasıl yaşayacağımızı düşünmektir. Sorumluluk, çevreye karşı adil olmayı gerektirmektedir. Bilim, felsefe, ahlak ve din, çevreye olan bakışımızı derinleştirmeli ve çevreye karşı sorumluluklarımızı netleştirmelidir. Çevreye dair değerler konusunda temel bir değişime ihtiyaç vardır. Çevreyi insanla bütünleştiren yeni bir değerler ve hedefler sistemine gereksinim duyuyoruz. Doğada, insan gibi bir toplumdur. Doğasız bir insan toplumunun olması düşünülemez. İnsan, ilk önce kendisini doğa toplumunun bir parçası haline getirmelidir.

Çevre hareketi, sadece çevrenin kirlenmesiyle ve doğal kaynakların azaltılmasıyla mücadele etmek değildir. Canlılar arası eşitlik, her canlının eşit

değere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bir karıncayı bile incitmemek temel yaklaşımdır. Mescidü'l-Haram'da olduğu gibi, hiçbir canlıya zarar vermemek asıldır. Bir canlının değerini onun işe yararlılığı belirlemez. Her canlının yaşama ve büyüme hakkı vardır. Tüketici olarak değil, insan olarak doğaya yaklaşmalıyız. İnsanın değerleri vardır. Tüketicilik doğayı yıkar, ama değer sahibi insan doğayı korur.

İnsanı, dünyadan ve insanlıktan ayrılmış izole bir varlık olarak düşünmek büyük bir illüzyondur. İnsanlıktan ve doğadan ayrılmak, insanı bencilleştirmektedir. İnsan, ilişkisel bir modelle kendisini doğa ve insanlıkla bütünleştirmelidir. İnsan kendini doğa içinde konumlandıkça ve ekolojik bir ilişki kurdukça daha erdemli ve sorumlu bir varlık olacaktır. Kişiliğimizin ekolojik bir boyutu olmalıdır. Ekolojisiz bir kişilik eksik bir kişiliktir. Tabiatın benden bir parça olduğu bilinci önemlidir. Bu bilinç insanın kendisini gerçekleştirme ihtiyacının karşılanması için vazgeçilmezdir.

Çevre, kendini gerçekleştiren bir sisteme sahiptir. Bizde çevre ile kendimizi gerçekleştirebileceğimiz ve olgunlaştırabileceğimiz bir ilişki kurabiliriz. Tabiat sadece tüketilecek ve hâkim kılınacak bir nesnelere dünyası değildir. Tabiat, sadece bilgisi araştırılacak bir obje de değildir. Pozitivizm, çevreyi işgal eden bir felsefedir. Kendi iç çevremizi yani fitratımızı terbiye etmemiz lazımdır. Tabiata azgınlaşmışçasına saldıran bir fitrat, hem insanlığa hem çevreye yabancısıdır. Doğa, insanın ötekisi değildir. Doğa üzerine tefekkür ederek, insan kendini inşa edebilir. Modern insanın katı rasyonalizme oryantasyonu onun çevre ile olan ilişkisini ortadan kaldırmıştır. Rasyonalizm, doğanın fethi için akli ve bilimi araçsallaştırmıştır. İnsanın duygusal ve manevi olarak doğa ile ilişki kurmaya ihtiyacı vardır. Duygu ve manevi temelli bir ilişki, insanın merkezine Allah'ı ve O'nun ayetleri olan doğayı yerleştirecektir.

Modern antroposentrizm bir insan şovenizmidir. Antroposentrizmin aksine, insan gibi çevrenin de doğal ve içsel bir değeri vardır. İnsanın kim olduğu ve doğal dünya içindeki yeri konusunda yeni bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Çevreye dair perspektif sadece insanı esas alamaz veya salt çevre kirliliği ve kaynakların azalması üzerine yoğunlaşamaz. Şu anda ihtiyaç duyulan şey, hayat kalitesinin insanileştirilmesidir. Yüksek hayat standartları adı altında insan hayatının nesneleştirilmesi doğaya karşı olumsuz bir durum yaratmaktadır. Nicelik olarak büyük olmakla erdemli olarak ulu olmak arasında fark vardır. Bütüncül bir hayat perspektifine ve ekoteolojik bir antropolojiye ihtiyaç vardır. İslam, teo-antropo-ekosentrik bir dindir. İnsan doğayla olan ilişkisinin niteliğini değiştirmelidir. Modern insan doğayla hakimiyet merkezinde bir ilişki geliştirmiştir. İnsan, doğayla hakimiyet temelinde değil barış temelinde bir ilişki geliştirmelidir. İnsan,

doğaya egemen olmak için doğayla savaştan vazgeçmelidir. İnsanın, hem kendisiyle hem doğayla barış yapması lazımdır. Kendisiyle savaşan insan, doğayla barış yapamaz. Bugün çevreyi yıkan durum, insanların birbirleriyle olan ilişkileridir. Hegemonik ve çatışmacı ilişkiler, sadece insanı değil aynı zamanda evimiz olan dünyamızı da imha etmektedir.

TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE ÇEVRE BİLİNCİ

*Vehbi ÜNAL**

Özet

İnsanoğlu var olduğundan beri sürekli birşeyler üretip aynı zamanda tüketmektedir. Tarım toplumlarında insanlar ihtiyaçları kadar üretirken, sanayileşmeyle birlikte üretim artmış, tüketim ise gereksinimleri gidermekten ziyade sembol ve gösterge haline dönüşmüştür. Tüketim kültürü, “mal ve hizmetlerin mübadele değerinin ortadan kalkması, malların “*yarar işlevi*” yerine “*gösterge işlevi*”nin ön plana çıkması” olarak tanımlanır.

Tüketim kültürünü yaygınlaştıran faktörler ise; kentleşme, kitle iletişim araçları, reklamlar, moda, alışveriş mekânlarıdır. Aşırı üretim ve tüketimin meydana getirdiği olumsuz sonuçların başında çevre sorunları gelmektedir. Tüketirken sadece mal ve hizmeti tüketmiyoruz aynı zamanda doğal çevreyi ve kaynakları da tüketmekteyiz.

Çevre bilincinin oluşması için bireye, topluma, sivil toplum kuruluşlarına ve devlete çeşitli görevler düşmektedir. Çevre sorunlarına sadece teknolojik çözümler aramak yeterli değildir. Bunun yanında kirliliği önleme de toplumların inanç ve düşünceleri de dikkate alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Tüketim Kültürü, Çevre Bilinci.

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, vunal@cumhuriyet.edu.tr.

Giriş

İnsan günlük yaşamını devam ettirebilmek için çeşitli mal ve hizmet üretmek ve tüketmek durumundadır. Bu ihtiyaçların giderilmesinde temel ihtiyaçlar en önemli olanlarıdır.

Sanayi inkılabıyla birlikte kırsal kesimden şehir merkezlerine doğru göçün artması yeni üretim, tüketim ve hizmet biçimlerinin oluşmasına neden olmuştur.

Sanayi inkılabı ve aydınlanma düşüncesi ile birlikte insanın tabiata olan bakışı değişmiş, tabiat insanın ihtiyaçlarını gideren bir dost olmaktan çıkarak onun güç ve kudret sahibi olması için artık bir araç haline dönüşmüştür. Bu zihinsel dönüşüm, insanın üretim ve tüketimle ilgili düşünce ve davranışlarını etkilemiştir.

Sanayi toplumu ile birlikte ciddi çevre sorunları ve yeni risk çeşitleri ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumunun zararlı ve yıkıcı yönünün olmasında bir gerçektir.¹

Tüketim, mal ve hizmetlerin insan isteklerini gidermek üzere son kullanılıştır. ²Başka bir ifadeyle tüketim, “belirli bir ihtiyacımızı tatmin etmek için bir ürünü veya hizmeti edinme, sahiplenme, kullanma ya da yok etme” olarak tanımlamak mümkündür.³ Tüketim olgusu sadece ekonomik ve yararcılık temelinde değil, bunun yanında gösterge, sembol ve işaretleri de içine alan sosyal ve kültürel bir olgu olarak görülmektedir.⁴

Tüketim Kültürü

Tüketim kültürü ise; Metallerin mübadele değerinin ortadan kalkması, malların “*yarar işlevi*” yerine “*gösterge işlevi*”nin ön plana çıkması olarak tanımlanır.⁵ Modern insan, değerler sistemine dayalı bir kimlik ve duruş yerine işaret değerlerine göre satın alınan tüketim mallarıyla kimliğini ve duruşunu oluşturmaya yöneldi. Kendilerini tükettikleri üzerinden tanımlamaya başlayan bireyler için tüketim alışkanlıkları onların ikinci doğaları haline geldi.⁶

Tüketim kültürü kavramı farklı anlamlarda kullanılsa da genel olarak iki anlamda kullanılır. Birincisi, üretilen ürün ve hizmetlerin tüketiciye ulaştırılmasında kültürün baskın hale gelmesini anlatmak amacıyla kullanılır.

¹ Peter Kivisto, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, Çev. İhsan Çapçioğlu-Sefer Yavuz, Birleşik Yay., Ankara, 2008, s. 4.

² Özer Ozankaya, *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975, s.168 .

³ Yavuz Odabaşı, *Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumun Tüketen Topluma Dönüşümü*, Sistem Yay., İstanbul, 1999, s.4.

⁴ Robert Bocoock, *Tüketim*, Çev. İmren Kutluk, Dost Yay., Ankara, 1997, s.13.

⁵ Zygmunt Bauman, *Özgürlük*, Sarmal Yay., Çev. V. Erenus, İstanbul, 1997, s.83.

⁶ İsmail Demirzen, “Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2010, ss. 97-109.

İkincisi ise, bireysel beğenileri, sosyal değerleri ve tüketicilerin yaşam tarzlarını ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır.⁷

Gerçekte tüketim kültürü, “tüketicilerin çoğunlukla faydacı olmayan, statü arama, başkalarıyla arasında fark yaratma ve yenilik arama gibi amaçlarla mal ve hizmetleri tutkuyla arzuladıkları, peşine düştükleri, elde etmeye çalıştıkları bir kültüre karşılık gelir”.⁸

Tüketim, modern toplumlarda daha çok toplumsal statünün ve kimliğin bir göstergesi haline gelmiş; kitle iletişim araçları tarafından sunulan moda ürünler ve yeni yaşam tarzları bu eğilimi meşrulaştıran araçlar olmuşlardır. Bu süreçte özellikle gençler, kitle iletişim araçları vasıtasıyla tüketicilere ulaştırılan ürünlerden ve hizmetlerden en çok etkilenen toplumsal kesimi oluşturmuştur.⁹

“Günümüzde tüketim, ekonomik ve toplumsal yaşantıların iç içe geçtiği bir alanda cereyan etmektedir. Bu bağlamda tüketici kültürü, toplumsal hayatın şekillenmesinde, ekonomik boyut yerine, sosyo- kültürel boyutun belirleyiciliğine öncelik tanımakta ve geleneksel tüketim olgusunda bir kırılmaya işaret etmektedir.”¹⁰

Kapitalist sistemde tüketim önemlidir. Sistemin devamı açısından özellikle mal ve hizmetin çeşitliliği ve sürekli tüketimi hayatı öneme sahiptir. Bundan dolayı tüketimi sürekli artırmak ve canlı tutmak için çeşitli faaliyetler yapılır.

Kentleşme, kitle iletişim araçları, reklamlar, moda, alışveriş mekânları tüketim kültürünü yaygınlaştıran faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüketim Kültürünü Yaygınlaştıran Faktörler

1-Kentleşme

Geçim biçimi ve belirli bir yaşam tarzına göre insanlık tarihinin avcılık-toplayıcılık, tarım ve sanayi dönemleri olmak üzere üç aşamadan geçtiği söylenebilir. Sanayileşmeyle birlikte şehirleşme de artmıştır. Şehirler

⁷ Abdülkadir Zorlu, *Modern Tüketim Tarihinden Tüketim Araştırmalarına Tüketim Sosyolojisi*, Glocal Yay., 2006, Ankara, s.59.

⁸ Russell W. Belk, “Third Word Consumer Culture”. *Research in Marketing, Supplement Marketing and Development: Toward Broader Dimensions*, Ed.E.Kumcu-A. F.Fırat, Greenwich: (1998) JAI Press Inc: 103-126’den Akt: Ömer Aytaç, “Tüketimcilik ve Metalaşma Kısacasında Boş Zaman”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006,11/1, 27-53.

⁹ Kamil Kaya - Zekavet Nuran Oğuz, “Üniversite Gençliğinin Alışveriş Tercihlerinde Tüketim Kültürünün Rolü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2010, Sayı:22, ss.147-164.

¹⁰ Nevriye Altuntuğ, “Geleneksel Tüketim Olgusunun Kırılma Noktası: Yeni Bir Tüketim Paradigmasına ve Tüketici Kimliğine Doğru”, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 2, 2010, ss.111-118.

kurulduğundan beri ticaretin ve sosyal hayatın kırsal alana göre daha yoğun yaşandığı yerler olarak görülmektedir.

Kentlerde ürün çeşitlerinin bolluğu, sunumu, pazarlanma imkanlarının kolaylığı, nüfusun fazla oluşu ve tüketicinin bu mekanlarda yoğun olması tüketimi artırmaktadır.

Yatırım ve pazar imkanına sahip kentler çok hızlı büyüyerek, yalnız ulusal sınırlar içinde değil aynı zamanda uluslararası ticari merkezlere dönüşmüştür. Ekonomik ve politik merkezler haline gelen kentler hükümet, finans, ticaret, medya, ulaştırma ve bilginin ulusal ve uluslararası merkezleridir.¹¹

Sanayileşmeyle birlikte kent siyasi, askeri ve dini önemini kaybetmiş, daha çok ekonomik faaliyetlerin önem kazandığı bir mekân haline gelmiştir. Bu durum kapitalist üretim tarzı, kentsel işbölümü ve kentsel bütünleşme gibi sorunların tartışılmasında kentsel bir mekan olan fabrika önemli bir simge olmuştur.¹²

2-Kitle İletişim Araçları

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte kitle iletişim araçları hayatımızı daha fazla etkilemeye başlamıştır. Özellikle internetin kullanımı ile birlikte bu etkileşim daha da yoğunlaşmıştır.

“Kitle iletişim araçlarını kullanan medya bir yandan reklamlar, diğer yandan metaforlar ve semboller, rol modeller yoluyla hem kendileri hem de işletmeler eliyle hayat tarzları kurgulamaktadır. Kurgulanan bu hayat tarzları özendirme ve tüketimde olmazsa olmaz anlayışının yayılmasını sağlama yoluyla tüketime yön veren değerlerin çıkış noktası haline gelmiş bulunmaktadır.”¹³

Kitle iletişim araçları, kişilerin tutum ve kanaatlarını etkileyen ve toplumsallaştıran önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların biliçlenmesinde ve eğiliminde büyük rol oynayan bu araçlar, artık okuldan ve aileden daha etkili olmaya başlamıştır.¹⁴

Tüketim, kitle iletişim araçları vasıtasıyla global hale getirilmiştir. Reklâmlarla bireyin tüketim eğilimi sürekli uyarılmakta, ihtiyacı olmayan şeyler bile bir süre sonra birey tarafından ihtiyaç olarak algılanmasına sebep olmaktadır.

¹¹ Ercan Tatlıdıl, “Kent ve Kentli Kimliği; İzmir Örneği”, *Ege Akademik Bakış*, 9 (1) 2009, ss. 319-336.

¹² Abdülkadir Zorlu, *a.g.e.*, s.15.

¹³ Ömer Torlak, “Gündelik Hayatta Tüketime Yön Veren Değerlerdeki Değişim”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası, Editör: Recep Şentürk, İstanbul, 2010, s.55.

¹⁴ Mahmut Tezcan, *Sosyolojije Giriş*, Anı Yay., Genişletilmiş 5. Baskı, Ankara, 2010, s.54.

Tüketilen eşya ihtiyacı gideren dost olmaktan öte, simgesel anlamlar yüklenerek statü göstergesi olarak tanımlanmakta, bu ise tüketimi sürekli kamçulamaktadır.¹⁵

3. Reklamlar

Reklam, bir şeyi halka tanıtmak, beğendirmek ve böylelikle sürümünü sağlamak için denenen her türlü yoldur. Tüketicilerin zevk ve tercihlerini etkileyerek kendi malına yönelik istemi artırmak amacıyla firmanın yaptığı satış artırıcı etkinliklerden biridir.¹⁶ Reklam üretilen mal ve hizmeti insanlara tanıtmak, bilgilendirmek ve onları etkilemek amacıyla yapılan etkinliklerdir.

Conrad Lodziak “İhtiyaçların Manipülasyonu Tezi” isimli eserinde medyanın ve reklamcılığın, ihtiyacı olmadığı halde insanları “tüketime” ihtiyaç duyar hale getirdiğini söylemektedir.¹⁷

Günümüz ekonomisinde reklam ve tanıtım faaliyetleri bir malı üretmekten çok pazarlamanın daha önemli konuma geldiği ciddi bir önem arz etmektedir. Gelişmiş ekonomilerde reklam harcamalarının GSMH içerisindeki payı %5 leri aşmaktadır. Bugün nerede ise üretilen hiçbir ürünün reklam yatırımlarını göz ardı ederek pazar bulamadığı bir çağda yaşıyoruz. Reklamlar insanların hayatına yön veren ve bizi şekillendiren bir yapıya kavuşmuştur.¹⁸“Gelişmiş toplumlarda insanlar artık yalnızca hayatlarını sürdürebilmek için değil aynı zamanda tüketim mallarını almaya güçleri yetsin diye çalışmaktadırlar. Reklamı yapılan malların tamamı çalışan insanların çalışmalarının hedefi ve ödülü olarak işlev görmektedir.”¹⁹

Lodziak, kitle iletişim araçları ve reklamcılığın sayesinde, insanların ihtiyaçlarının olmadığı durumlarda bile onları “tüketime” ihtiyaç duyar hale getirildiğini ifade etmektedir.²⁰

Üniversite gençliğinin tüketim tercihleri üzerinde yapılan bir çalışmada, bu grubun yaklaşık üçte ikisinin tüketim tercihlerinde reklamlardan etkilendiği ifade edilebilir.²¹

¹⁵ Vehbi Ünal, *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi, Kayseri Örneği*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas, 2012, s. 41.

¹⁶ *Türkçe Sözlük*, Komisyon, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005, s.1650.

¹⁷ Lodziak, Conrad, *Kapitalizm ve Kültür, İhtiyaçların Manipülasyonu*, Çev. Berna Kurt, Çitlenbik Yay., İstanbul, 2003, s.61.

¹⁸ Bilal Arıoğlu, “Tüketim Kültürü İle Oluşan Yaşam Tarzı ve Reklamlar”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası. Editör: Recep Şentürk, İstanbul, 2010, s.221.

¹⁹ Bocoock, *a.g.e.* s.57.

²⁰ Conrad, *a.g.e.* s. 61.

²¹ Kamil Kaya - Zekavet Nuran Oğuz, *a.g.e.* s. 157.

İnsanlar reklamlar vasıtasıyla sürekli tüketime yönlendirilmekte insanlar için sürekli suni ihtiyaçlar üretilmekte, sonu olmayan bu istekler karşısında susuzluğunu gidermek için tuzlu su içen insan misali birey adeta tüketim çılgınına dönüştürülmekte ve netice itibariyle de mutsuz olmaktadır.

4. Moda

Tüketimi etkileyen faktörlerden bir diğeri de modadır. Moda en çok görülen ve en hızlı değişme şeklidir.²²

Moda, ayakta durduğu sürece kendisine yoğun bir şekilde uyulmasını istemekle birlikte, kısa ömürlü olan davranış kalıplarındır.²³

Moda, örf, adetler ve gündelik konular üzerinde sosyal bakımdan onaylanan geçici değişiklikler olarak tanımlanabilir. Moda daimi bir süreçtir ve daima bir tortu bırakır. Fikir, inanç, eğlence, giyinme, süslenme, mobilya, konuşma tarzı, müzik, edebiyat ve sanat gibi konuların hepsinde moda kuralları etkilerini gösterirler. Daimi değişikliğe uğrayan her sosyal hayat alanı, modanın istilası ile karşı karşıyadır. Modanın, zamanımızda hızla yayılma kabiliyetini kazanmasında, sosyal sınıf yapısındaki karakter değişiminin büyük etkisi olmuştur.²⁴

Son zamanlarda özellikle gençler arasında görülen marka tutkunluğu da tüketimi artıran bir diğer etkidir. Konu ile ilgili yapılan araştırmalarda gençlerin yaklaşık dörtte birinin, kendi kimlik ve statülerini yansıtan “*statü*”, “*moda*” ve “*marka*” gibi unsurların tüketim tercihlerinde öncelikli olduğu görülmektedir.²⁵

Üniversite gençliğinin modayı takip edip etmediği ile ilgili olarak yöneltilen soruya görüşülenlerin % 44’ü “*evet*”, %52’si “*hayır*” şeklinde cevap vermiştir. Buna göre gençlerin yaklaşık yarısının modayı takip etme eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu veriler tüketim kültürünün gençler üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.²⁶ Ahmet Ayhan’ın 454 üniversite öğrencisi üzerinde yapmış olduğu araştırma sonucunda reklam ve modanın tüketimi artırdığına yönelik veriler elde etmiştir. “Aşırı tüketimi körükleyen reklam- moda ilişkisi ve kanaat önderi olarak algılanan sanatçı, sporcu vs. gibi rol model

²² Yümnü Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İfav Yay., İstanbul 1990, s.77.

²³ E. Mime Tan, *Toplumbilime Giriş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fak. Yay., Ankara 1981, s.116.

²⁴ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 9. Baskı, Ankara, 1984. Savaş Yay., s. 271-273.

²⁵ Kamil KAYA - Zekavet Nuran Oğuz, *a.g.e.* s.155.

²⁶ Kamil Kaya - Zekavet Nuran Oğuz, *a.g.e.* s.159.

oluşturan kişilerin taklit edilir olması, genç kuşaklarda marka tüketiminin öne çıkan nedenlerinden bazıları olarak görülmektedir.”²⁷

Marka tukunluğu özellikle aşırı tüketimde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Marka tutkunluğu yaşanan süreçte tüketiciye satın aldığı “bir ürün değil bir yaşam tarzı, bir tavır, bir değerler bütünü, bir görünüm, bir fikir olduğu çeşitli biçimlerde empoze edilmektedir.”²⁸

5. Alışveriş Mekânları

Malın sergilendiği mekânlar da alışveriş sürecini belirleyen unsurlar olarak kaşımıza çıkmaktadır. Günümüz alışveriş merkezleri, sadece malın sergilendiği ve pazarlandığı yer değil aynı zamanda insanların eğlenmek ve gezmek amacıyla gittikleri mekanlardır. Buralar kimi insan için lüks tüketimin ve sosyal prestijin gerçekleştiği yerlerdir. Bugünkü büyük mağazalar aynı zamanda tüketim kültürünün hakim olduğu yerlerdir.

Kitlelerin alışveriş merkezlerinde yaptığı tüketim, kapitalizmin ayakta durmasında önemli bir rol üstlenir. Tüketim ortamı, tüketim ajanları, moda ve özellikle de kitle iletişim araçları tüketimin toplumsallaşmasında rol oynar.²⁹

2008 yılında Erzurum’da 18 yaş ve üzeri 450 kişiden oluşan tüketici grubun üzerinde yapılmış bir araştırmada tüketicilerin, boş zamanlarında bile tüketimi düşündüklerinin göstergesi olarak, alışveriş merkezlerine sadece gezmek amacıyla da gitmekte ve sadece satış yeri reklamlarının, ambalajın, ortam ve atmosferin etkisi altında kalarak da mamul satın alabilmektedirler. İşletmeler tüketicilerin etkilendiklerini düşünerek, sadece satış yeri reklamları, ortam ve atmosfer gibi soyut kavramların isimlerini değil, tüketicilerin tatmini açısından mamüllerin fonksiyonelliklerini, niteliklerini de sunmak zorundadırlar.³⁰

Tüketim harcamaları aynı zamanda toplumlar arasındaki ekonomik dengesizliği artırmaktadır. Çevre, sosyal ve ekonomik konular üzerine kapsamlı çalışmaları bulunan Worldwatch Enstitüsü’nün "Dünyanın Durumu 2004" raporu dünya ülkeleri üzerinde yapılan tüketimle ilgili araştırmalarda genel rakamlar, harcamalardaki korkunç eşitsizliği göstermektedir. Kuzey Amerika’da ve Batı

²⁷ Ahmet Ayhan, “Üniversite Gençliğinde Marka-Tüketim Bağlamında Bilinç-Biliş Düzeyi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, Sayı:26, 27-45.

²⁸ Naomi Klein, *No Logo*, Çev. Nalân Uysal, Bilgi Yay., İstanbul, 2002, s.46; Ayhan Ahmet, *a.g.e.* s. 33.

²⁹ Abdullah Özbolat, “ Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:1 (2012), ss. 117-129.

³⁰ Recai Çınar-İhsan Çubukcu, “Tüketim Toplumunun Şekillenmesi ve Tüketici Davranışları Karşılaştırmalı Bir Uygulama”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1), 2009, ss. 277-300.

Avrupa’da yaşayan % 12’lik kesim, dünya genelindeki kişisel tüketim harcamalarının % 60’ını yapmakta, Güney Asya, Orta ve Güney Afrika ülkelerinde yaşayan ve dünya nüfusunun üçte birini oluşturan insanların harcama oranı ancak % 3,2 ‘ye ulaşmaktadır.³¹

Toplum olarak yaşadığımız sorunlara baktığımızda bu sorunların temelinde insanoğlunun açgözlülüğü ve tüketim arzusu yattığını görmekteyiz. Ailelerin boşanmasından akrabalık ilişkilerin bozulmasına, açlıktan savaşımlara kadar toplumu ilgilendiren ve derinden yaralayan tüm bu olumsuz durumların temelinde insanın doyumsuzluğunu ve buna bağlı olarak da aşırı tüketimin yer aldığını düşünmekteyiz.

‘Ne kadar üretir ve tüketirsem o kadar çok mutlu olurum’ düşüncesi ve sırf maddi tüketime endeksli yaşam tarzı; günümüz insanını huzursuz etmiştir. Nitekim yapılan çalışmalar tüketim çılgınlığı ve mutluluk arasındaki paradoksu göstermesi açısından önemlidir. Normalin üzerinde servet ve tüketimin insanların daha tatminkar yapamaması, tüketime yönelik yaklaşımımızı yeniden değerlendirmemiz için en etkili nedenlerden biri olabilir.³²

Günümüzde tüketici tercihlerinin ihtiyaçları gidermekten ziyade hazsal (hedonic) ve faydacı (utilitarian) özelliklere dayandığını söyleyebiliriz. Hazsal tüketim görüşünde ürünler nesnel varlıklar olarak değil de öznel semboller olarak tanımlanır. Ürünlerin ne olduğundan çok, neyi temsil ettiği önemlidir. Gerçeğin yerine ürünün taşıdığı ve yarattığı imaj odak noktasıdır.³³

Sade yaşamın güzelliğini kaybetmesi ve toplumun sürekli tüketime yöneltmesi birlikte üç sosyal hastalık kendini göstermiştir. Bu hastalıklar aile ve ülke de ekonominin çöküşünün görünmeyen psiko-sosyal nedenidir. Bunlar; “hedonizm, egoizm ve komfortizm” hastalıklarıdır. Yani zevkçiliği, bencilliği ve kişisel rahatını yücelten bireylerin çoğunlukta olduğu hiçbir aile mutlu olamaz, hiçbir kurum devam edemez ve hiçbir toplum ayakta kalamaz. İsrafın, aç gözlülük ve doyumsuzluğun yaygınlaşması, sosyal ilişkilerde saygının ve empatinin değerini yitirmesi, bencilliğin teşvik edilmesi sonucu toplum da bazı değerler geriler. Tüketici davranışını etkileyen sosyal hastalıklar insanda temel özdenetim mekanizması olan “istek ve ihtiyaç” dengesini bozulmasına sebep olmaktadır.³⁴

³¹ *Dünyanın Durumu 2004*, Worldwatch Entstitüsü, Tema Vakfı Yay., İstanbul, 2004, s. 6.

³² *Dünyanın Durumu 2004*, s.19.

³³ Sabahattin Çelik, *Hazsal ve Faydacı Tüketim*, Derin Yay., İstanbul, 2009, s.48.

³⁴ Nevzat Tarhan, “Aile Hayatını Tehdit Eden Sosyal Hastalıklar”, <http://www.manevisosyalhizmet.com/?p=767>.

Hayatta mutlu olmanın yollarından biri elindeki imkanlarla yetinmektir. “Başka bir ifadeyle kanaatkar olmaktır. Çünkü mutsuzluk, sınırlı imkânlarla sınırsız istekleri karşılayamama olgusundan kaynaklanmaktadır. O halde imkânlarla istekler arasında makul bir denge kurmadıkça; gerçekleşmesi güç hayallerden vazgeçip mevcutla yetinmeyi ve küçük şeylerle mutlu olmayı öğrenmedikçe mutluluk denilen o hayâl perisine kavuşmak mümkün olmayacaktır. Modern hayatın getirdiği açmazlardan tüketim çılgınlığının neden olduğu hazcılıktan ve günübürlük yaşama alışkanlığından kurtulmadıkça insanoğlu güven ve huzuru asla bulamayacaktır.”³⁵

İhtiyacı olmadığı halde gereksiz yere harcamaya israf denir. Aşırı üretim ve tüketim şüphesiz israfı meydana getirecektir. İsrâf ise tabiatın dengesini bozmak demektir. Kur’an-ı Kerim’de, “*Yiyiniz içiniz ve israf etmeyiniz. Çünkü O, israf edenleri sevmez*” (7/ Araf, 31) buyurulmaktadır. Kur’ân’da yasak edilen davranış ihtiyacı olmadığı halde gereksiz yere yapılan davranıştır.

İslam dini gereksiz tüketime, lüks harcamalara ve gösterişe pek sıcak bakmaz, bu tür davranışta bulunanları eleştirir. Diğer taraftan cimriliği, paylaşmamayı da eleştirir. Kur’an-ı Kerim’de konu ile ilgili şöyle buyurulmaktadır. “(Ey Muhammed!) De ki: *“Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, fakirlik korkusunu yine de elden bırakmazdınız. Doğrusu insan çok cimridir.”* (17/İsra,100)

Toplumumuzda tüketim anlayışı incelendiğinde gereksiz yere harcama yoğun bir şekilde görülmektedir. Konu ile ilgili birkaç örnek verecek olursak, 1998 yılında Sivas’ta yapılan bir çalışmada, 580 adet hane halkından oluşan örnekleme, deneklerin ihtiyacı yokken de fayda sağlayacağı inancıyla mal satın alıp almadıkları sorulmuş % 44 ‘ü ihtiyacı olmadığı halde mal satın aldıklarını söylemişlerdir.³⁶

Worldwatch Entstitüsü’nün hazırlamış olduğu raporda hayvan maması, parfüm, kozmetik vb.temel ihtiyaç olmayan ürünlere harcanan paranın açlık ve yetersiz beslenmeyle mücadele etmek için harcanandan daha fazla olduğunu göstermektedir.

Avrupa ve ABD’de evde beslenen hayvan maması için 17 milyar dolar harcanırken, açlığın ve yetersiz beslenmenin sona erdirilmesi için 19 milyar dolar gerekmektedir. Parfüme 15 milyar dolar harcanıyor ama evrensel okuryazarlığın

³⁵ Mahmut Kaya, “İslam’da Kanaat Kültürü”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası, Editör: Recep Şentürk, İstanbul, 2010, s.67.

³⁶ Faruk Kocacık, *Tüketim Eğilimleri ve Sorunları, Sivas Merkez İlçe Örneği*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas, 1998, s.72.

sağlanması için sadece üçte biri, yani 5 milyar dolar gerekiyor. Kadınlar yılda 18 milyar doları makyaj malzemelerine verirken, her kadına üreme sağlığı hizmeti sağlayan sektörler için sadece 12 milyar dolar gerekiyor.³⁷

Yine aynı çalışmada, “Dünyanın en zengin birkaç yüz milyon bireyinin tadını çıkarttığı yüksek tüketim düzeyi, 2050 yılında ulaşılabilecek tahmin edilen 9 milyarlık dünya nüfusunun tamamına yayılırsa, bu tüketimin su kaynaklarımız, hava kalitesi, ormanlar, iklim, biyolojik çeşitlilik ve insan sağlığı üzerindeki etkileri korkunç olacaktır.”³⁸ denilmektedir.

Ülkemizde sadece ekmek tüketimi ile ilgili tutum ve davranışlara baktığımızda ciddi anlamda israfın olduğu ve bu israf edilen para miktarı ile nelerin yapılacağı gösterilmiştir. Günlük olarak israf edilen 5,9 milyon ekmeğin, 3 milyonu fırınlarda (%51.4); 2,3 milyonu hanelerde (%37.9); 0,6 milyonu yemekhane, lokanta ve otellerde (%10.7) israf edildiği ortaya konmuştur.³⁹ Ekmek Tüketimiyle İlgili Tutum ve Davranışlar ile Ekmek İsrafi ve İsraf Üzerinde Etkili Olan Faktörler araştırmasında, ülkemizde bir yılda çöpe atılan 2,1 milyar adet ekmeğin parasal değeri 1,5 milyar TL; bu parayla 80 hastane, 500 okul, inşa edilebilir. Ülkemizde bir yılda israf edilen ekmekle 500 km yol yapılabilir. Ülkemizde bir yılda çöpe atılan ekmekle 542 bin ton buğday israf edilmektedir.⁴⁰

Araştırmalara göre, son otuz yılda dünya üzerindeki doğal kaynakların üçte biri insanlar tarafından tüketildi. Denizlerdeki balıklar, atmosferdeki karbondioksiti yok eden ormanlar ve temiz su kaynakları hızla tüketiliyor. 350 memeli, kuş, balık ve sürüngen türünün soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya. Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan rapora göre, tüketim oranları aynı hızla devam ederse, 2050 yılında canlı hayatının sürebilmesi için Dünya gibi 2 gezegene daha ihtiyaç duyulacak.⁴¹

Toplumumuzda tüketime ve israfa yönelik birçok etkinlikler mevcuttur. Hayatta birkez oluyor düşüncesiyle evlilik törenlerindeki gereksiz tüketim, hemen hemen yılın her gününe yayılmış özel günler ve kutlamalar, yeni yetişen geçliğin marka tutkunluğu, renk uyumu sebebiyle değiştirilen eşyalar, kredi kartı faciası, mevsim sonu indirimler adı altında yapılan teşvikler, daha çok kazanmak için

³⁷ Dünyanın Durumu 2004, s. 10.

³⁸ Dünyanın Durumu 2004, s. 6.

³⁹ Selman Türker, *Türkiye’de Ekmek İsrafi*, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, 2013, www.tukcev.org.tr/assets/panel/ekmek/Prof.Dr.SelmanTurker.

⁴⁰ *Ekmek Tüketimiyle İlgili Tutum ve Davranışlar ile Ekmek İsrafi ve İsraf Üzerinde Etkili Olan Faktörler Araştırması*, Şubat 2013, 2. Baskı, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü & Selman Türker, *Türkiye’de Ekmek İsrafi*, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, 2013.

⁴¹ www.gezegenimiz.com/NewsDetail.asp?idHaber=26&KategoriAdi.

ilaçlı ve hormonlu yiyeceklerin üretimi, sık sık değiştirilen arabalar ve evler, sürekli değiştirilen cep telefonları ve bilgisayarlar akla ilk gelenlerdendir.

Aşırı üretim ve tüketimin meydana getirdiği olumsuz sonuçların başında çevre sorunları gelmektedir. Çevre kirliliği ya da çevre sorunlarının oluşması ve gelişmesinde çeşitli sosyal nedenlerin rol oynadığı söylenebilir. Özellikle modern hayatın getirdiği, aşırı nüfus artışı, sanayileşme, şehirleşme, sosyal kontrol eksikliği, aşırı tüketim, imaj gösteriş ve lüks merakı vs. çevresel kirliliğin sosyal nedenleri olarak zikredilebilir.⁴²

Çevre sorunları toplumsal bir sorundur. Çünkü bu sorun sadece bireyi, gençleri, belirli bir dini ya da bir ülkeyi ilgilendirmemekte, tüm toplumları ve ülkeleri ilgilendirmektedir.

Çevre Bilinci

Çevre sorunların çözülmesinde çevre bilincinin oluşması önemlidir. Çevre bilincinden amaçlanan, birçok bilim adamının da vurguladığı gibi çevre bilgisi, çevreye olan tutum ve çevreye yararlı davranışlardır.⁴³

Çevreci düşünürler, çevre sorunları sebeplerini aysberge benzeterek incelemektedirler. Bu sebepleri, görünür sebepler ve görünür sebeplerin dayandığı görünmez sebepler olarak ikiye ayırmaktadırlar.⁴⁴ Sınırsız kazanma tutkusuyla hız ve güç kazanan sanayileşme, yalnızca çevreyi kirletmekle kalmamış, insanın zihin dünyasını ve ruhunuda tahrip etmiştir. Çünkü sanayileşmeyle daha da yoğunlaşan çıkar kavgası öyle bir insan ortaya çıkardığı daha çok çıkar sağlama adına kısıtlayıcı hiçbir ahlaki ölçü kalmadı. Ekonomiyi rasyonellik adına kazanç sağlama tutkusu, insanı da özgürlük adına cinsel istekler yönlendirmektedir. Bunun yanında bir yandan tabiat ve çevre öte yandan da insanın ruhu kirlenmektedir.⁴⁵

Sonuç olarak, çevre bilincinin oluşması için bireye, topluma, sivil toplum kuruluşlarına ve devlete çeşitli görevler düşmektedir. Bu konuda insanların bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi için de zikredilen paydaşların beraber hareket etmesi gerekmektedir. Bu bilincin oluşması için bunun bir devlet politikası şekline dönüşmesi gerekmektedir.

⁴² Ünal, *a.g.e.*, s. 29.

⁴³ Sinan Erten, "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarında Çevre Dostu Davranışların Araştırılması", *Hacettepe Ün. Eğitim Fak. Dergisi*, 28, Ankara, 2005, ss. 91–100.

⁴⁴ Mustafa Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre İnsan İlişkisi*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2002, s. 20.

⁴⁵ Ersin Gürdoğan, "Ruhî Kirlenme", *İslam Aylık Mecmua*, Yıl: 2, Sayı: 19, 1985, s.9.

Çevre ve ekoloji problemlerin çözümü için üretim-tüketim, bilim-teknoloji, sanayi-tarım gibi bütün sektörler birlikte değerlendirilmelidir. Bu faaliyetler insan eliyle olduğuna göre, çevre sorunlarının da insan merkezli olduğu bilinmeli ve çözüm insan öncelikli olarak ele alınmalıdır.⁴⁶

Çevre sorunlarının temelinde insanın inanç ve düşünce dünyasındaki değişim olduğu bilinmektedir. Çevre sorunlarına sadece teknolojik çözümler aramak yeterli değildir. Bunun yanında kirliliği önleme de toplumların inanç ve düşünceleri de dikkate alınmalı, bu doğrultuda çevre sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalar yapılmalı ve projeler geliştirilmelidir. Bireylerin ve toplumların inanç dünyasını ve değer yargılarını göz önünde bulundurarak tüketim kültüründen uzaklaşması için bu değerlerin harekete geçirilmesi gerekmektedir.

Çevre bilincinin oluşması için bireyler küçük yaşta öncelikle ailede ve daha sonra ana sınıfından başlayacak şekilde bir eğitim sürecinden geçirilmelidir. Bu eğitim sadece teorik bilgi şeklinde değil uygulamalı olarak verilmelidir.

Yeni yetişen gençlerde çevrenin asıl sahibinin biz olmadığı, bizden sonrakiler için bir emanet olduğu düşüncesi oluşturulmalıdır. İnsanımıza çevrenin sadece kendisi değil tüm insanlığın hakkı, insanlığın ortak malı olduğu ve kamusal alan olduğu bilinci yerleştirilmelidir.

Kitle iletişim araçları ve reklamlar vasıtasıyla çevre bilincinin oluşması için bilgilendirici ve etkileyici tanıtım filmleri sunulmalıdır. Özellikle gereksinimi olmadığı mal ve hizmetleri almama konusunda bilgi verilmelidir. İhtiyaçların bireylere göre değişebileceği olgusunu ve bu ihtiyaçların sonu ve sınırının olmayacağı vurgulanarak gereksiz tüketimden uzak durulması gerektiği bilinci yerleştirilmelidir. İhtiyaçlarımızı giderirken tabiattan birşeyler kopardığımızı, doğaya kirlilik olarak geri dönüşeceğini ve aynı zamanda doğal kaynakları tükettiğimiz vurgulanmalıdır.

⁴⁶ Süleyman Akkuş, “Çevre kirliliği, Temizlik ve İman”, *EKEV Akedemi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 37, 2008, ss. 149-162.

Kaynakça

AKKUŞ, Süleyman (2008). “Çevre kirliliği, Temizlik ve İman”, *EKEV Akedemi Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 37, 2008, ss. 149-162.

ALTUNTUĞ, Nevriye (2010). “Geleneksel Tüketim Olgusunun Kırılma Noktası: Yeni Bir Tüketim Paradigmasına ve Tüketici Kimliğine Doğru”, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, ss.111-118.

ARIOĞLU, Bilal (2010). “Tüketim Kültürü İle Oluşan Yaşam Tarzı ve Reklamlar”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası. Editör: Recep Şentürk, İstanbul.

AYHAN, Ahmet (2009). “Üniversite Gençliğinde Marka-Tüketim Bağlamında Bilinç-Biliş Düzeyi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:26, 27-45.

AYTAÇ, Ömer (2006). “Tüketimcilik ve Metalaşma Kıskaçında Boş Zaman”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1, 27-53.

BAUMAN, Zygmunt (1997). *Özgürlük*, Sarmal Yay., Çev. V. Erenus, İstanbul.

BELK, Russell W. (1998). “Third World Consumer Culture”. *Research in Marketing, Supplement Marketing and Development: Toward Broader Dimensions*, Ed.E.Kumcu-A. F.Fırat, Greenwich: JAI Press Inc: 103-126.

BOCOCK, Robert (1997). *Tüketim*, Çev. İmren Kutluk, Dost Yay., Ankara.

ÇELİK, Sabahattin (2009). *Hazsal ve Faydacı Tüketim*, Derin Yay., İstanbul.

ÇINAR, Recai – ÇUBUKCU, İhsan (2009). “Tüketim Toplumunun Şekillenmesi ve Tüketici Davranışları -Karşılaştırmalı Bir Uygulama”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1): 277-300.

DEMİRZEN, İsmail (2010) “Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3, 2010, ss.97-109.

DÖNMEZER, Sulhi (1984). *Sosyoloji*, Savaş Yay. 9. Baskı, Ankara.

Dünyanın Durumu 2004, Worldwatch Entstitüsü, Tema Vakfı Yay., İstanbul, 2004.

“Ekmek Tüketimiyle İlgili Tutum ve Davranışlar ile Ekmek İsrafi ve İsrâf Üzerinde Etkili Olan Faktörler Araştırması” (2013). 2. Baskı, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü.

ERTEN, Sinan (2005). “Okul Öncesi Öğretmen Adaylarında Çevre Dostu Davranışların

Araştırılması”, *Hacettepe Ün. Eğitim Fak. Dergisi*, 28, Ankara, ss. 91–100.

GÜRDOĞAN, Ersin (1985). “Ruhi Kirlenme”, *İslam Aylık Mecmua*, Yıl: 2, Sayı: 19, s. 8.

KAYA, Kamil - OĞUZZekavet Nuran (2010). “Üniversite Gençliğinin Alışveriş Tercihlerinde Tüketim Kültürünün Rolü”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, ss.147-164.

KAYA, Mahmut (2010). “İslam’da Kanaat Kültürü”,*Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası, Editör: Recep Şentürk, İstanbul.

KAYHAN, Mustafa (2002). *Kur’an’da Çevre Kavramı ve Çevre İnsan İlişkisi*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

KIVISTO, Peter (2008). *Sosyolojinin Temel Kavramları*, Çev. İhsan Çapçioğlu-Sefer Yavuz, Birleşik Yay., Ankara, s.4.

KLEİN, Naomi (2002), *No Logo*, Çev. Nalân Uysal, Bilgi Yay., İstanbul.

KOCACIK, Faruk (1998). *Tüketim Eğilimleri ve Sorunları*, Sivas Merkez İlçe Örneği, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas.

LODZIAK, Conrad (2003). *Kapitalizm ve Kültür, İhtiyaçların Manipülasyonu*, Çev. Berna Kurt, Çitlembik Yay., İstanbul.

ODABAŞI, Yavuz (1999). *Tüketim Kültürü, Yetinen Toplumun Tüketen Topluma Dönüşümü*, Sistem Yay. İstanbul.

OZANKAYA, Özer (1975).*Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZBOLAT, Abdullah (2012). “ Postmodern Perspektifte Tüketimin Toplumsal Anlamına Sosyolojik Bir Yaklaşım”, Fırat Ün. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:1 , ss. 117-129.

SEZEN, Yümni (1990). *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İfav. Yay., İstanbul.

TAN, E. Mime (1981). *Toplumbilime Giriş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fak. Yay., Ankara.

TARHAN, Nevzat (2013). “Aile Hayatını Tehdit Eden Sosyal Hastalıklar”, <http://www.manevisosyalhizmet.com/?p=767>.

TATLIDİL, Ercan (2009). “Kent ve Kentli Kimliği; İzmir Örneği”, *Ege Akademik Bakış*, 9 (1), ss. 319-336.

TEZCAN, Mahmut (2010). *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yay., Genişletilmiş 5. Baskı, Ankara.

TORLAK, Ömer (2010). “Gündelik Hayatta Tüketime Yön Veren Değerlerdeki Değişim”, *Tüketim ve Değerler*, İstanbul Ticaret Odası. Editör: Recep Şentürk, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005). Komisyon, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

TÜRKER, Selman (2013). *Türkiye’de Ekmek İsrافی*, TMO Genel Müdürlüğü, www.tukcev.org.tr/assets/panel/ekmek/Prof.Dr.SelmanTurker.

ÜNAL, Vehbi (2012). *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi, Kayseri Örneği*, Cumhuriyet Üniv. Yay., Sivas.

ZORLU , Abdülkadir (2006). *Modern Tüketim Tarihinden Tüketim Araştırmalarına Tüketim Sosyolojisi*, Glocal Yay., Ankara.

İSRAF, TÜKETİM ÇILGINLIĞI VE ÇEVRE KİRLİLİĞİ

*Hüsamettin ERDEM**

Giriş

İlk zamanlar her şey kendi tabii hali ve temizliği üzereyken, insanların üretmeye başlaması, istek ve ihtiyaçlarının hızla artması, bunları karşılamak için girişilen üretim ve inşa faaliyetleri zamanla çevrenin bozulmasına, tahrip edilmesine ve kirletilmesine sebep olmuştur. Bunlara ilave olarak yangınlar, harpler, bitki ve hayvanlara karşı girişilen her türlü katliamlarla bu tahribat ve kirletme gittikçe artmıştır. Sanayi inkılabıyla daha da hızlanarak günümüzdeki dayanılmaz ve derhal çözüm bulunması gereken bir sorun haline gelmiştir. Senelerdir aşırı üretim yapma ve rekabet hırsı ile yanıp tutuşanların fabrikalarının duman ve zehirli gazları atmosferi kirletmiştir; sanayi atıkları şuursuzca doğaya, denizlere, ırmaklara atılmıştır; ormanlar yok edilmiş, tarımsal ilaçlarla sular, bitkiler, hava ve hayvanlar zehirlenmiştir; her gün bitki ve hayvan türlerinden bir kaç daha ortadan kaldırılmış ve kalkmaya da devam etmektedir; dünyanın biyolojik, fiziki ve kimyasal yapısı bozulmuş, canlıların ekolojik dengesi ciddi bir tehdit altına girmiştir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi dünyanın ısınması, ozon tabakasının incilmesi ve delinmesi, asit yağmurları, toprak erozyonu vb gibi sorunlar da çözüm bekleyen ve insanlığı kara kara düşündüren temel çevre kirliliği sorunlarından bazılarıdır.

Bütün bu sorunların kaynağında ne vardır? Bunları kim ortaya çıkarmaktadır ve neden kaynaklanmaktadır? Hiç şüphesiz ki bu sorunların

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, husameddinerdem@hotmail.com.

kaynağında insan vardır. İnsan kendi eliyle ve eylemleriyle hem karada, hem denizde, hem de havada düzeni bozarak yeryüzünü fesada uğratmakta, ekinleri ve ekili ve dikili olanları tahrip edip nesilleri bozmaktadır.¹ Günümüzde gittikçe artan bu çevre sorunları, insan-çevre ilişkilerini yeniden ele almayı gerekli kılmıştır. Çevreyi kirletip tahrip etmeye neden olan birçok maddi ve manevi unsurlar vardır. Genel olarak bunlar: **Cehalet, düşmanlık, ilgisizlik, bencillik ve israftır.**

Bizim bu tebliğde esas ele alıpüzlerinde duracağımız sorun; bu beşli içinde yer alan “**israf**” ve “**aşırı tüketim**”in çevre kirliliği üzerindeki etkilerini sorgulamaktır. Bu bağlamda gerçekten de israf ve aşırı tüketim, hesapsızca harcamalar çevre kirliliğini artırmakta mıdır? Eğer artırıyor ise böylesi ahlak-dışı, kötü huyun önüne nasıl geçilir? Bu konuda hangi tedbirler alınabilir, ne gibi çözümler üretilebilir? gibi vb sorular ve sorunlar sorgulanacaktır. Öncelikle israf ve gereksiz, çılgınca harcamanın ne anlama geldiğini ele alacağız, daha sonra da bunun çevre sorunlarına hangi yönlerden, ne gibi zararlar getirdiği üzerinde duracağız.

a) İsraf ve Tüketim Çılgınlığı:

Şunu hemen belirtelim ki; sınırlı ve çok kere yenilenemez olan dünya kaynaklarını, başkalarını ve gelecek nesilleri düşünmeden sırf bencillik, zevk ve gösteriş için hoyratça kullanmak çevre probleminin başta gelen nedenlerinden birisidir. İsraf ekonomisinin tabii bir sonucu olan tüketim hırsı, korkunç bir şekilde her şeyi yiyip bitirmekte, geriye sadece altından kalkılmaz atık ve enkaz yığınları kalmaktadır. Daha fazla kazanma, daha fazla kâr için daha fazla üretim, daha fazla tüketim tutku ve anlayışı; bir taraftan sınırlı hammadde kaynaklarını, doğayı eritirken, diğer taraftan, bunların işlenmesi, ham ve mamul olarak taşınması için de büyük çapta enerji tüketilmekte, şehir ve şehirlerarası trafik zorlanmakta, yollar aşınıp bozulmaktadır. Bir taraftan kolaylık, rahat ve konfor sağlanırken, öbür taraftan da her an yeni araç-gereçler, oyuncaklar piyasaya sürülmekte, insanın bunlara ilgi ve dikkatlerini çekmek için reklamlar yapılmakta, vitrinler süslenmekte, çok çeşitli görsel ve işitsel medyadan yararlanılarak dünya zenginliklerini elinde bulunduran ve kendine medeni diyen, medeniyeti de bu şeylerin dünyasındaki yarışa bağlayan mutlu bir azınlık sürekli hadsiz-hesapsız bu yeni çıkan eşyayı alma ve kullanma yarışına girmekte, sonuçta çevrede ve insanın maddi-ruhi yapısında korkunç bir tahribata neden olmaktadır.

İsraf; elde bulunan kaynak ve imkânların yersiz, ölçüsüz ve hesapsız kullanılmasıdır. Hâlbuki İslamiyet itidal ve ölçü dinidir. Allah'ın evrene

¹ Rum 30/41

yerleştirdiği düzen ve sistem israfa, düzensizlik ve başıboşluğa asla izin vermez; çünkü evrende her şey yerli yerinde, bir düzen ve ahenk içinde bulunmaktadır; bu nedenle Allah âlem ve oradakini bozan ve bunda aşırı gidenleri daima kınamış, nimetlerin kullanılması ve harcanmasında ölçülü olmak ve aşırı gitmemek gerektiğine dikkat çekmiştir. "Aşırı gitmeyin, doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez"². "Yiyin, için; fakat israf etmeyin. Allah, israf edenleri sevmez"³.

Görüldüğü gibi yüce Kur'an her şeyin yerli yerinde ve dengeli kullanılmasını emretmekte, israfa asla kaçılmamasını tavsiye etmektedir: "*Veharcadıkları zaman, ne israf ederler ne de cimrilik ederler; harcamaları, bu ikisinin arasında dengeli olur.*"⁴ "... Her biri meyve verdiği zaman meyvesindeniyin, hasat günü hakkını (sadakasını) verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez"⁵ Kur'an, her durumda insanlara sunulan bu paha biçilmez imkânların, israf edilmeden, aşırıya gidilmeden ölçülü bir şekilde kullanılmasını öğütlemektedir; aksi halde tabii dengenin bozularak yeryüzünün, başta insan olmak üzere bütün canlılar için yaşanamaz hale geleceğini hatırlatmaktadır.

Yine İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav) daima her haliyle sade ve gösterişten uzak yaşamış; kılık-kıyafet hususunda da gösteriş ve israftan sakınmış, elbise ve ayakkabısını bizzat kendisi yamayıp tamir edecek kadar eskitip giymiş;⁶ her daim suyu ölçülü kullanmış, hiçbir zaman karnını tıka basa doyurmamış, artık yemek bırakmamış, yere düşen lokmanın bile temizlenip yenmesini tavsiye etmiştir.⁷ Onun evi ve kullandığı eşyaları da son derece sade idi.

Bu gün ise bütün gayretler, ekonomi ve ticarete daha fazla üretim yapmak, ekonomik olarak daha çok büyüme, dolayısıyla da dünyanın sınırlı olan kaynaklarını daha çabuk ve daha fazla tüketilmektedir. Böylece hem doğayı tahrip ve çevre kirliliği artmakta, hem de gelecek nesillere pis, tüketilmiş ve yağmalanmış bir dünya bırakılmaktadır.⁸

Bir de üstüne üstlük bu gün gelişmiş ülkelerde tüketim ve keyfince harcamalar, israf değil, gelişmişliğin, sosyalleşmenin ve mutluluğun göstergesi olarak takdim edilmeye başlamıştır. Hâlbuki israf ve tüketim çılgınlığının en önemli sebepleri arasında; (a) *tüketimin bir yaşama biçimi olarak görülmesi*, (b)

² Bakara 2/190

³ Araf 7/31

⁴ Furkân, 25/67

⁵ En'am, 6/141

⁶ Ahmet b. Hanbel, Müsned, 6/242

⁷ Ebu Davud, Sünen: 2/328

⁸ http://www.nur.org/tr/islamiyet/nurkutuphanesi/Cevre_konusuna_Kur_an_i_Kerim_Ve_Cagdas_Tefsiri_Ri_1763 (20.08.2013).

insanın doğaya yabancılaşması, (c) her şeye ben merkezli yaklaşım ve (d) mülkiyetin mutlaklaştırılması vb. hususlar sayılmaktadır.

Bu süreçte, özünden kopan, yabancılaşan, kişiliği parçalı bir hal alan ve otomatlaşan çağdaş insanın hayat felsefesi, ‘**çok üret, çok tüket**’ sloganı olmuştur.⁹ Çağdaş ekonomik düzen de “**tüketim amacıyla üretim**” yerine; “**üretim amacıyla tüketim**” biçimini benimsemiştir.¹⁰ Yani “**üretim amacıyla tüketim**” dönemi boyunca insan, artık zorunlu ihtiyaçlar yerine, zorunlu olmayan, hatta sunî ve lüks olan ihtiyaçlarını tatmin edecek üretimlere yönelmiştir. Böylece, gittikçe hızlanan bir israf ve çevre sorunları neticesinde çağdaş bir çevre ihtiyacı varlığını hissettirmeye başlamıştır. Çünkü kıtlaşan kaliteli çevre dolayısıyla insanlık çevre ihtiyacı bakımından bir tatminsizlik yani “elem dönemine” girmiştir.¹¹ Çağdaş ekonomilerde üretimi arttırmanın tek hedef haline gelmiş bulunması, üretim girdilerinin de yoğun, sürekli ve süratle teminini gerektirmiş; ancak bu sürecin yan etkileri üzerinde uzun boylu düşünülmediğinden doğal kaynaklar da aynı yoğunluk ve süratle tüketilmiştir. İkinci bir olumsuz etkisi de çıktı aşamasında kendisini göstermektedir. Bunlar arzulanmayan, her türlü işe yaramayan, istenmeyen veya atılmış olan maddeler, “yan ürünler”; yani “üretim artıkları”dır.¹² Görüldüğü gibi çevre sorunları yalnız üretim değil, aynı zamanda tüketim faaliyetinden de kaynaklanabilmektedir.

Başka bir ifadeyle, üretim, artık bireylerin insana yaraşır bir hayat sürmeleri için gerekli ihtiyaçlarını karşılamak yerine, israfla özdeşleşmektedir. Kaynaklar zararı hesaplanmadan israf edilmekte, atığa dönüşen maddeler çevreyi kirletmektedir. Diğer taraftan çöplerin toplanması, imha edilmesi veya geri dönüştürülmesi beraberinde büyük mali harcamalar gerektirmektedir.

Bu gün her türlü çevre kirliliği ve doğal dengenin bozulmasının ana nedenlerinden en önemlisi haline gelen israf, ev ekonomisinde, üretimde, tüketimde, sanayi ve teknolojiye hat safhalara ulaşmış durumdadır. Adeta insanlığın büyük bir çoğunluğu israf içinde ve israf için yaşıyor gibi. Sürekli suni ihtiyaçlar üretilmekte, bu gereksiz ve lüks ihtiyaçlar için de doğal kaynaklar sürekli yok edilmektedir. Sonuçta ise tabii denge bozulmakta, doğal olan her şey tahrip edilmektedir. Bu nedenlerle günümüzde hem genişleyen, hem de hızlanan üretim ve tüketim döngüsü, doğadaki “geri dönüştürme (yenileme) kapasitesi”ni

⁹ Bkz. Recep Ardoğan. *Tüketim, Nüfus Ve Çevre Sorunları: Orantsız Denklem*, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (ISSN: 2147-0626), C.1, Sayı 4, Aralık, 1012. s.82 vd.

¹⁰ Cihan Dura, “Çevre Sorunları ve Ekonomi”, Çevre Üzerine, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991, s. 75-76.

¹¹ (Bkz. Cihan Dura, Çevre Sorunları Ve Ekonomi <http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html> (16.8.2013)

¹² Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Türkiye’nin Çevre Sorunları, ’83, 1983, S. 77, 257 vd

aşan bir boyuta varmıştır. İnsanlar, ihtiyaçlarını hayatın gerçekleriyle karşılaşılarak, bir şeye ihtiyaç duyarak değil, daha ziyade çevre ve arkadaş telkinleriyle, reklâm ve vitrinlerin etkileriyle belirlemeye başlamışlardır. Tüketim eğilimi, kitle iletişim araçları ile sürekli olarak uyarılmakta ve canlı tutulmaktadır. Bunda hem sürekli tekrarlanan spot cümleler gibi beyin yıkama ve bilinçaltını etkileme yöntemlerinin de kullanıldığı reklâmların, hem de üretim-tüketim döngüsüne dayalı modern kapitalist yapının bireyler üzerindeki baskıları söz konusudur. Bu baskılar, tüketimin büyük kentlerde yalnızlaşmış birey için modanın, imaj yenileme, kalabalıkta ilgi çekme ve saygınlık kazanmanın bir yolu hâline gelmesiyle somutlaşır. İşte günümüz insanının profanlaşması/dine ve manevî değerlere ilgisiz kalması nedeniyle hissettiği manevî boşluğu gizlemeye; huzursuz ve mutsuzluğunu yersiz ve gereksiz tüketerek gidermeye çalışması, gösteriş amaçlı israf boyutundaki tüketimi, çevre sorunlarının en başta gelen nedenlerinden bir diğeridir.

Özellikle Büyük Sanayi Devrimiyle Batı kültürü, doğadaki tüm değerleri üretim, pazarlama ve tüketim döngüsüne yerleştirmeye yönelmiştir. Buna bağlı olan mevcut ekonomik anlayışlar ise hızlı büyüme uğruna sürekli tüketim toplumu oluşturmaktadır. Ekonomik canlılığın devamını sağlamak için de sürekli üretim-tüketim döngüsünü korumak istemektedir. Bunun için de reklâmlar yoluyla kitlelere sürekli yeni ihtiyaçların ortaya çıktığı hissi pompalanır ve yeni harcama kalemleri oluşturulur. Daha sonra da halka hissettirilen ihtiyaçlar rekabetçi üretim süreçleriyle hızla karşılanmaya çalışılır. Bu kısır-döngü tekrarlandıkça daha fazla üretim, daha fazla tüketim sürekli teşvik edilir. Sonuçta bu hızla tabii kaynaklar yetersiz kalır, dayanamaz olur. Kitlesel tüketimi öne çıkartan bu anlayış her türlü kanaat ve tasarrufa karşı olarak böylesi bir yaklaşımı çağ-dışı görür, ilkelik ve gayr-ı medenilik olarak nitelendirir. Bu önüne geçilmez israf, kanaatsizliği doğurur; kanaatsizlik ise çalışma şevkini kırar; insanı tembelleğe iter; tembellik de lüzumsuz eleştiri ve şikâyetleri doğurur; ihlâsı yok eder; insanları ikiye bölür. İsrafa karşı tasarruf ise insanı kanaatkâr yapar; kanaatkâr insan da her zaman aziz ve özgüvenli olur; aşk ve şevki artar; çalışkan ve azimli olur.

İhtiyaçtan fazla tüketime, israfı güç veren diğer bir neden **mutlak mülkiyet anlayışı** veya **sahip olma duygusudur**. Sahip olma duygusunda insan, doğal çevre üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olduğunu düşünür. Bu duyguya sahip olan insan, tabiatı dilediğince kullanabileceğine inanır ve ona “**kullan, tüket ve at**” anlayışıyla yaklaşır. İnsandaki bu sahip olma duygusu çoğu kez aşırı tüketim isteği olarak kendini gösterir.¹³ Tabiatı sorumsuzca kullanıp ifsat eden

¹³ Erich Fromm, Sahip Olmak yada Olmak, terc. A. Arıtan, 3. Baskı, Arıtan Yayınları, İstanbul 1991, ss. 237-238; Naci Kula, “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre

insan için artık tabiatın kutsal bir tarafı kalmamıştır. Bunun tabii sonucu olarak, tabiat son noktasına kadar kullanılabilir ve her türlü istismara açık bir “şey” olarak görülmeye başlanmıştır. Bu günün insanı, doğayı kendisinden yararlandığı, ancak kendisine karşı bir takım sorumluluklarının olduğu bir eş gibi değil de sanki orta malı bir kimse gibi görmeye başlamıştır. Kendisine hiçbir sorumluluk ve yükümlülük duyulmayan bir orta malı... Ancak bu orta malı olarak görülen doğanın durumu günden güne daha fazla gönül eğlendirmeyi imkânsız hala getirmektedir. Bu durumdan da pek çok kişi kaygı duymaktadır...¹⁴

Günümüzde, hep nedense aşırı tüketimin bireyi mutluluğa ulaştıracağı düşünülmüştür. Ancak sonuç hiç de öyle olmamış; gerek boş zamanını, gerek sahip olduğu doğal güzellikleri kayıtsızca tüketen insan mutluluğa ulaşamamıştır.¹⁵ Bu nedenle, çevre sorunlarının temellerini, sanayi ve teknolojik gelişmelerden ziyade insanoğlunun geçirdiği zihinsel anlayış dönüşümü sürecinde aramak daha isabetli olabilir. Zira aydınlanmanın getirdiği modern dünya görüşü, hem çevrenin hem de insan davranışının materyal ve fiziksel etkenler tarafından belirlendiği fikrini yaymıştır. Buna göre bütün evren, fiziksel elementlerin bir bütünüdür. Bu çerçevede evren ve tabiat, herhangi bir kutsal üst güce ihtiyaç duymadığı gibi, bir kutsiyet de taşımaz. Bu materyalist anlayış, endüstri devrimini beslemiştir. İnsanlar, insanoğlunun öncelikli hedefinin doğal kaynakları ürüne ve kazanca dönüştürmek olduğu fikrine önem verir hale gelmiştir. Bu da kaçınılmaz olarak doğal çevreye karşı aşırı tüketici ve sahip olmacı bir yönelimi beraberinde getirmiştir.¹⁶

Özel mülkiyet bizatihi ve tek başına kötülüğün ve adaletsizliğin kaynağı değildir. Ancak onun mutlaklaştırılması, birey tarafından ötekilerin zararına olacak, doğadaki düzen ve dengeyi bozacak biçimde kullanılmasına zemin hazırlar. Bu nedenle sanayi devriminin koşulları altında hızla yenilenen teknolojinin bedeli, sömürülen insan emeği yanında doğadan alınan kaynaklarla ödendi. Kârı en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen kapitalist anlayış, üretimi sürekli olarak artırma çabası neticesinde tabiatı kirletme ve tahrip etme eğilimini

İlişkisi”, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, c. I, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 214.); R. Ardoğan, agm. s. 86-95

¹⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, İnsan ve Tabiat, terc. N. Avcı, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1982, ss. 15-16; Davut Akyüz, Çevre Konusuna Kur’an-ı Kerim ve Çağdaş Tefsiri Risale-i Nurun Yaklaşımı, http://www.nur.org/tr/islamiyet/nurkutuphanesi/Cevre_Konusuna_Kur_an_i_Kerim_Ve_Cagd as_Tefsiri_Ri_1763 (23.09.2013)

¹⁵ Deborah DuNann Winter ve Susan Koger, The Psychology of Environmental Problems, İkinci Baskı, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London 2004, s. 22.)

¹⁶ Winter ve Koger, a.g.e., s. 31; Bkz. Ali Ayten, Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/1041079662_1002070176.pdf (16.8.2013)

fütursuzca sürdürdü. Yeni hammadde kaynakları arayışı, coğrafi keşiflerle desteklendi. Kapitalist sistemin devasa hâle getirdiği hammadde ihtiyacını karşılamak için Avrupa ülkeleri, birçok sömürgeler oluşturdular.¹⁷

Günümüz insanının bu aşırı hırsı ve savurganlığı neticesinde, ihtiyaç olmayan şeyler, ihtiyaçmış gibi gösterilmekte, yoksul ve ihtiyaç sahibi insanların zorunlu ihtiyaçları için sarf edilmeyen paralar, tüketim arzusunu tatmin için israf edilmekte, saçılıp savrulmaktadır.

Bu konuda İslam'ın yaklaşımı ise, mutlak mülkiyet ve ben-merkezli yaklaşım yerine **çevrenin insana bir Emanet olarak verilmiş olduğu anlayışıdır**. Çünkü doğa Allah'ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara bir lütfu olup Allah'tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. Bu nedenle o, yalnızca bugünkü nesle veya güç ve teknolojiyi elinde tutan belli bir kesime değil, gelecek nesilleri de kapsayan bütün bir insanlığa sunulmuştur. "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı."¹⁸ Zira çevre, bütün insanlığın ortak mirasıdır; bunda şimdiki ve gelecek kuşakların da hakkı vardır. Nitekim Hz. Peygamber de Müslümanların su, ot ve ateş¹⁹ gibi üç şeyde ortak olduğunu belirtir. Bu nedenledir ki hiç kimse, yeryüzünü istediği gibi tasarrufta bulunabileceği bir mülk olarak göremez. Buna göre kâinattaki su, hava, otlak gibi tek tek bütün insanlara ait şeylerden insanları mahrum edemez. Dolayısıyla, kul hakkına duyarlılık da çevreye karşı duyarlı olmayı gerektirmektedir.

Tabiatı emanet olarak algılama yaklaşımında ise birey, tabiata hükmetme, onu ele geçirme yerine, onun gerçek sahibi olmadığını farkına vararak, hayatını devam ettirdiği süre içinde onun kendisine verilen bir emanet olduğunu düşünür ve bu sorumluluk bilinciyle hareket eder. Doğal çevrenin kendisi için taşıdığı önemi kavrar. Ondandır gerektirdiği şekliyle gerektiği kadar istifade eder. Bu yönelim, mutlak sahip olan Allah'ın kâinatı bir armağan ve emanet olarak insana verdiği ve dolayısıyla doğal kaynakların yerli yerince israf etmeden kullanılması gerektiğini öngören dini inançtan beslenir.²⁰ Bu gün maalesef tabiattaki denge ile insanın fitratı arasındaki denge bozulmuştur. Bu dengenin esas bozulma nedeni, bir açıdan da insan ile Allah arasındaki uyum ve ahengin bozulması ve yok olmasıdır. Çünkü kötü ve fesatçı kimseler, sadece insan ve toplumlara zarar vermekle kalmazlar, aynı zamanda doğal çevreye de zarar verirler. Hâlbuki Allah ile arasındaki uyumu bozmayan, en azından bozulmamasına dikkat gösteren bir

¹⁷ R. Ardoğan, agm. s. 86-95

¹⁸ Bakara 2/29

¹⁹ Ebu Dâvud, "Büyû" 62; İbnu Mâce, "Rühûn" 16. 61 55/Rahmân 10

²⁰ Des Jardins, a.g.e., s. 96; Kula, a.g.m., ss. 209-217; İbrahim Cânan, Ayet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995, ss. 26-7

inanan, doğanın da dengesini bozmaz ve bozulmasına seyirci kalmaz. Zira evrendeki bu tabii denge aynı zamanda Allah'ın güzel isim ve sıfatlarını yansıtan bir ayna mesabesindedir.²¹

İslam açısından insanların, Allah'ın yaratılıştaki belirlediği işlevleri doğal olarak yerine getiren ve Allah'ı tespih eden çevresindeki varlıkları bir ihtiyaç olmaksızın veya amacı dışında kullanması ve israf etmesi dine aykırıdır. Kur'an, gösteriş için harcama yapan ve “**çok maltükettim**”²² diyerek harcamalarıyla övünen kimseleri kötülemekte; gereksiz yere saçıp savurmayı men etmektedir. Muhtaç kimselere haklarını vermekte cimrilik edip harcamalarında savurganlık yapmayı men etmektedir: “Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.”²³ Kur'an, müminler hakkındaki “...Harcadıklarında ne israf edeler, ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.”²⁴ uyarısıyla cimrilik ve israf arasında bir orta yolu öngörmektedir. Kur'an'ın; israfı, saçıp savurmayı kesinlikle yasaklaması, Müslüman ülkeler için, çevre temizliği, sağlık ve ekonomileri açısından gönüllü bir katkı sağlamaktadır. Kur'an'da “yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak”²⁵ mûminde bulunmaması gereken bir vasıf olarak tenkit edilir.²⁶ Allah, her durumda bizden tabii çevre ve kâinatın korunmasını, onların tabii ve ekolojik dengesinin bozulmamasını istemektedir. Aksi halde, bizzat bundan insanın kendisinin zarar göreceğine dikkat çekmektedir.

Çevreyi islah eden, mamur bir hale getiren insan olduğu gibi; çılgınca tüketim adına çeşitli olumsuz faaliyetleriyle doğanın yapısını ifsat eden de odur. Hâlbuki yeryüzünde Allah'ın kendi ulûhiyetinin bir nişanesi olarak halife kılınan insan, teolojik bakımdan başıboş yaratılmamış ve ona aynı zamanda birtakım görev ve sorumluluklar yüklenmiştir. İslam, ekolojiyle ilgili olarak beden ve ruh sağlığını olumsuz yönde etkileyen gereksiz ve aşırı tüketimi uygun görmez. Ölçülü tüketim, hem insana emanet edilen nimete karşı bir saygı ve hem de nimetin asıl sahibine yönelik bir şükür ifadesidir. Zira beşerî ihtiyaçların belli bir ölçüde tutulmasının, insan sağlığı ve mutluluğu açısından da önemi büyüktür.

Burada insanın aklına gelen bir soru da; tüketim, çevre sorunları ve nüfus artışı üçgeni içinde yer alan nüfusun, israf ve tüketim çılgınlığının, çevre

²¹ D. Akyüz, agy, http://www.nur.org/tr/islamiyet/nurkutuphanesi/Cevre_Konusuna_Kur_an_i_Kerim_Ve_Cagdas_Tefsiri_Ri_1763 (23.09.2013)

²² Beled, 90/6,

²³ En'am, 6/141. Ayrıca bk. A'râf, 7/31.

²⁴ Furkân, 25/67. Ayrıca bk. İsrâ, 17/26–27. 65

²⁵ Bakara, 2/204-205)

²⁶ Bkz. R. Ardoğan, agm. s. 103

sorunları ve kirliliğinin neresinde ve ne kadar yer almakta olduğu sorusudur. Bu nüfus artışı, kemiyeti ifade eden bir nüfus artışı mıdır? Yoksa keyfiyeti ifade eden bir nüfus artışı mıdır? Yani Afrikalı biri mi çevreyi daha çok kirletmektedir? Yoksa Avrupalı, Amerikalı biri mi? Çevre kirliliğinin en önemli nedenlerinden biri olan israf ve tüketim çılgınlığı gelişmiş ülkeler de mi daha çok, yoksa geri kalmış ülkeler de mi? Yine "İnsan için rahat mı, yoksa huzur mu daha önemlidir?" sorularını akla getirmektedir.

Günümüz dünyasında israfın ne denli büyük olduğunu ortaya koyabilmek için küçük bir hatırlatma yeterli olacaktır. Amerikalılar her sene kullanılan 16 milyar kağıt çocuk bezini, 1.6 milyar tükenmez kalem, 2 milyar jileti, 220 milyon araba lastiğini çöpe atmaktadır. Her sene hurdaya çıkan alüminyum miktarı; her üç ayda bir Amerika'nın sivil hava yollarında kullanılan uçakları yeni baştan yapacak kadar fazladır.²⁷ Bu nedenle bir ABD li bir Afrikalıya göre 24 kat daha fazla tüketmekte, bir o kadar da israf etmekte ve çevreye zarar vermektedir.²⁸

Şu bir gerçek ki gereğinden çok tüketen, israf eden daha çok atık madde çıkarmakta, çevreyi daha fazla kirletmektedir. Bu nedenle "çoğu endüstrileşmiş ülke giderek daha fazla zenginleşmekte ve onların "enerji" ve "yenilenmeyen" kaynak tüketimi her zamankinden daha büyük bir hızla artmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler şayet gelişmiş ülkelerin yaptığı oranda çöp, atık ve pislik hâsıl etselerdi ve atmosferi kirletselerdi bugün yeryüzü yaşanmaz hale gelirdi.²⁹

Ülkemiz açısından da israfın boyutları küçümsenemeyecek kadar büyüktür. Bu konuda *Türkiye İsrافی Önleme Vakfı* Mütevelli Heyeti Başkanı *Prof. Dr. Aziz Akgül*, Türkiye'nin milli gelirinin dörtte birini israf ettiğini; bununla: "Türkiye milli eğitim, alt-yapı ve karayolu yatırımlarını bir yılda tamamlayabileceği bir kaynağı heba ettiğini" belirtir. Yine Türkiye'nin, bir yılda yaptığı israfı tasarruf edebilmiş olsaydı, bu gün tek kişinin bile yoksulluk sınırının altında kalmayacağını, israf ettiğimiz kaynakların çok ciddi büyüklükte olduklarını ifade etmektedir. Bunlar rakamlara döküldüğünde şöyle bir tablo ile karşılaşmak mümkündür: Türkiye'de yılda; toplam 2 milyon 739 bin derslikli 171 bin adet okul yapımı veya toplam 3 milyon 379 bin yataklı 11 bin 263 adet hastane yapımı

²⁷ A. A. Sancar, Kadın ve Aile Dergisi sh: 19 Sayı: 47.

²⁸ Mustafa Çağırıcı, Dünya-Çevre Ahlak İlişkisi, www.siradisi.org.dini-konular/43599-dünya-cevre-ahlak-iliskisi.html (25.09.2013)

²⁹ Bkz. İbrahim Canan, Çevre Meselelerinde İslami Perspektif, Zaman Gazetesi, 3 Haziran, 1990.

veya 68 milyon vatandaşıma yıllık 3 bin147 TL sürekli “Vatandaşlık Geliri” verilmesi mümkün olacak kadar kaynak israf edilmektedir.³⁰

Prof. Dr. Akgül, israfların ciddi çevre sorunlarını da beraberinde getirdiğini, araştırmalara göre 2030-2050 yılları arasında birçok adanın küresel iklim değişikliği nedeniyle su altında kalacağını savunarak, bu tehlikelerin göz önünde bulundurularak kaynakların verimli bir şekilde kullanılması gerektiğine vurgu yapar.

Kaynakların israfı ve verimsiz üretimin, iklim değişikliğinin ana kaynağı olduğuna dikkat çeken Akgül, tasarruf edelim derken asla cimriliğe de kaçmamamız gerektiğini, her türlü güzellikten, her türlü nimetten istifade etmemiz gerektiğini belirtir.³¹ Çünkü çevre kirliliği ile israf arasında doğru bir orantı vardır; her daim bunlar birbirini doğurur. Daha doğrusu, çevre kirliliğinin artmasını sağlayan en büyük etken çılgınca tüketim ve israftır.

b) Çevre Kirliliğine Neden Olan İsfraf Türleri:

Çevre sorunları ve kirliliğine neden olan çok farklı israf çeşitleri olabilir. Ancak bunu maddi ve manevi diye iki temel kısımda ele almak daha anlaşılır olmasını sağlar. Öncelikle maddi olan israf üzerinde kısaca duralım.

b.1) Maddi İsfraf:

Maddi israf, daha ziyade yiyecek, içecek, giyecek ve barınma ile ilgili israflardır. Bunlar içinde en çok dikkat çeken de yiyecekte ve içecekte yapılan israftır. Yüce Allah bile insana israf etmemesini hatırlatırken “yiyiniz, içiniz” ifadesiyle uyarısını yapmaktadır.

İnsanın mutlu yaşayabilmesi için doğayı sevmenin en az kendimizi sevmek kadar önemli olduğunu bilmesi gerekir. Bu sevgi sadece doğa için değil, her şey için böyledir. Çünkü sevgi bütün zorluk ve isteksizliklerin yok edicisidir. Bu nedenle çevremizi ve çevremizdekileri de sevmeliyiz ki onlara sahip çıkalım.

Yiyecek, içecek israfını önlemek için bazı pratik önerilerden söz edilebilir. İlkel olarak eşyaları yeniden kullanmak, geri dönüşüm yapmak, alış-veriş alışkanlığımızı değiştirmek ve planlamak gibi bazı basit uygulamalarla çevre kirliliğini ve israfı büyük oranda önlemek mümkündür.

Uygulayacağımız bazı basit tedbirler büyük ölçüde yiyecek-içecek israfını önlerken, aynı zamanda bütçemizi ve doğayı korumamıza da yardımcı olacaktır.

³⁰ Bkz. Aziz Akgül, <http://www.israf.org/indir/israf.pdf>

³¹ Bkz. Aziz Akgül, <http://ekonomi.bugun.com.tr/turkiye-milli-gelirini-israf-ediyor-haberi/220796>

Bu tedbirlerden bir kaçış şunlardır: Alış-verişe çıkmadan önce, alış-veriş listesi yapmak, listeye sıkı sıkıya bağlı kalmak, ihtiyaç duyulan kadar almak, sürekli buzdolabını kontrol etmek ve düzenlemek, gereksiz alış-veriş yapmamak, arta kalanları atmayıp değerlendirmek, ihtiyaç fazlasını dondurmamak, mümkün olduğunca küçük porsiyonlarla servis yapmak ve her fırsatta geri dönüşüm yapmak, tekrar kullanıma kazandırmak gerekir.

İsraf; giyim-kuşam, barınma ve çalışmaya yardımcı olan araç-gereçleri kullanmada, ısınmada, ışıktaki vb. her şeyde bir şekilde ortaya çıkabilir. Bunlar genel olarak fiziksel, kimyasal ve biyolojik kirlenmeler şeklinde sıralanabilmektedir. Unsurlarına göre ise hava, su, ses, toprak, ışık, görüntü kirliliği vb gibi çeşitlendirilebilir. Dikkatle bakıldığında bütün bu kirliliklerin ana nedenlerinden birinin de israf olduğu hemen fark edilir.

b.2) Manevi İsraf:

Manevi İsraf için ise daha ziyade fikir, düşünce, sağlık ve ahlaki zafiyetlerden söz edilebilir. Bu günkü çevre ve doğayla ilgili felaketlerin tek müsebbibi olan insan, kendi aç gözlülüğünün ve müsrifliğinin sonucu ortaya çıkan ve kendi emrine amade kılınmış olan eşyaya karşı sorumsuz yaklaşımının korkunç sonuçlarının nihayet farkına varmıştır. Kur'an, bu başımıza gelen *musibeti/felaketi kendi ellerimizle kazandığımıza* dikkat çekmektedir.³² Genel olarak "**kirlilik**" dediğimizde ilk akla gelen fizikî çevrenin kirliliğidir; daha sonra toplumsal çevre ve en önemlisi de düşünce/fikir kirliliğidir. Düşünce kirliliğinin olduğu bir yerde, her şey kirlenir; her şey karma karışık, hercümerç olur; tabii ki çevre bilinci de ortadan kalkar; sonuçta da çevre kirliliğinin önemi fark edilmez hale gelir.

Yine herhangi bir toplumsal olay veya sorun, eğer ahlaki değerlerin oturduğu "**değeryargıları**" ile birlikte ele alınmazsa, o zaman ortaya bir "**değerler kirliliği**" çıkar ki; bu durumda sorunların çözümlenmesi, bir sonuca varılması oldukça zorlaşır, bu konudaki sarf edilen bütün çabalar boşuna gider. Bu nedendir ki çevre kirliliği ve sorunlarıyla savaşmak için çok boyutlu bir bakış açısına sahip olmak gerekir. Bunun için de, kirlettiğimiz çevrelerle samimi bir şekilde yüzleşmek, daha da önemlisi öncelikle kendimizle hesaplaşmak zorundayız. Çünkü çevre ve ekoloji sorunu, aynı zamanda bir ahlâk sorunudur; bir yaşam biçimi sorunudur. Maddî-manevî her türlü, çevre kirliliğinin önüne geçilmesi için son derece gereklidir. İsraf ve savurganlığı sadece maddî unsurlara indirgemek doğru bir yaklaşım olmaz. Kıymetini bilemediğimiz ve kolay kolay farkına varamadığımız sağlık, zaman ve enerji israfı, bu günün insanının farkına

³² Şûrâ, 42/30

varmadan heder ettiği en önemli değerlerdir. Hiç unutmamamız gerekir ki, dünyamızda bulunan doğal kaynaklar sınırlıdır. O halde, bize bahşedilen bu güzel nimetleri hoyratça kullanma hakkına sahip değiliz. Çevreyi bütün insanlığın istifadesine sunan Yüce Allah, özellikle hava, su, toprak ve enerjinin israf edilmeden dengeli bir şekilde kullanılmasını emreder.³³

Dünyayı imar etme ve orada tasarrufta bulunma yetkisi kendisine verilen insanın aşırılığa sapsmadan, israf ve cimrilik yapmadan kendisinden istenen şekilde hareket etmesi, var olabilmesinin ve mutlu bir hayat sürdürebilmesinin temel esasıdır. Bu çerçevede sorumluluk bilinci, Allah'a karşı kulluk bilinciyle birlikte değerlendirilmelidir. Egoist bir yaklaşımla, sürekli zevk ve hazlarının tatmini peşinde koşan, alabildiğine sorumsuzca saçıp savuran insanın mutluluğu, tüketmede araması,³⁴ sağlıksız ruh halini gösterdiği kadar, toplum ve çevre açısından da ciddi tehlike sinyalleri vermektedir.

c) Çevrenin Korunması, İsrاف ve Tüketim Çılgınlığının Önlenmesi:

İslam'da âlemin insana bir emanet olduğu anlayışı, insan için her türlü israf ve lüksü, gösteriş amaçlı tüketimin engellenmesini gerekli kılar. Lüks ve israfın yasaklanması, çevre sorunlarının en büyük ve temel nedenlerinden birini önlemiş olur. Bozulan ve kirlenen çevre, bir yandan insanların beden ve ruh sağlıklarına zarar verirken, diğer yandan da kıtlaşan doğal kaynaklar, ekonomik faaliyet üzerinde olumsuz etkiler yapar. ***İktisat tarihi; çevre sorunlarının, insanın üretim ve tüketim gücündeki artışa paralel bir seyir izlediğini göstermektedir. Çevrenin kirlenmesi ve bozulması üretim ve tüketimin bir "yan etkisi", bir "yan ürünü" olarak ortaya çıkmaktadır.*** Çevre sorunları bu iki temel faaliyet olan üretim ve tüketimle çok sıkı bir ilişki halinde olduğundan, millî gelire de yakın bir alakası vardır.³⁵ İnsan hem üretirken, hem de tüketirken israfı kaçır, çevreye zarar verebilir. Bu nedenle üretim ve tüketim dengesini iyi kurmak, **gereksiz üretim ve tüketime yer vermemek gerekmektedir.** Çünkü bunun sonucunda ortaya çıkan atıkların temizlenmesi, atılması ve dönüştürülmesi ciddi bir maliyeti beraberinde getirmektedir.

Bu gün Avrupa'da ve ülkemizde kendimizce hiç önemsemediğimiz günlük ev atıklarının yok edilmesi bile, son derece pahalıya mal olan bir sorun haline gelmiş durumdadır. Yapılan hesaplara göre, bunların yok edilmesi ton başına 25-

³³ Nur Sayf, Ahmed Muhammed, *Himâyetü'l-Bie fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Mecelletü'l-Ahmediyye, sayı: 1, 1419/1998, s. 286 vd.; Zeki Yıldırım, Kur'an ve Çevre Sorunları, AÜİF Dergisi, Sayı: 38, Erzurum 2012, s.75

³⁴ Tarhan Nevzat, *Kendinizle Barışık Olmak*, İst. 2007, s. 14

³⁵ K. TOSUN, "Çevre Bozulması Sorununun İşletme Teorisi ve Uygulamasına Etkileri", Yönetim, S. 5, Tem./Eylül 1976, s. 31 vd

40 Amerikan dolarına mal olmaktadır.³⁶ Bunların toplanması, yeniden işlenip ekonomiye kazandırılması, dönüştürülmesi veya yok edilmesi ayrı bir harcama gerektirmektedir. Türkiye’de katı artıkları toplama, taşıma ve benzeri maliyetlerin, sürekli artarak günümüzde **patlama noktasına** geldiği ifade edilmektedir. Bu miktar 1979 yılında yalnız Ankara için 850 milyon TL’yi geçmiş bulunmaktaydı.³⁷

Çevre kirlenmesi ile mücadele fikri, gelişmiş ülkelerde kamuoyunca geniş çapta benimsenmiş, bu konuda kurulan çeşitli dernek ve kurumlar, çevre kirlenmesine karşı etkin biçimde faaliyette bulunmaya ve ekolojik bir ağırlık oluşturarak, politik kararlarda rol almaya başlamışlardır. Demek ki ülkemizde de çevre korunmasının başarıya ulaşmasında, halkın bilinçlenmesi, kamuoyu ve ekolojik bir ağırlık oluşturulması hayati bir önem ifade etmektedir.

Ülkemiz açısından son yıllarda umut verici gelişmelerden biri de, 1983’de çıkarılan 2872 sayılı Çevre Kanunu’dur. Bu yasa sayesinde Türkiye’de ilk defa çevre kirliliği kavramı kanun konusu olurken, çevre sorunlarının çözülmesi için de yeni bir takım düzenlemeler getirilmiştir.³⁸

İsraf ve çevre sorunlarının esas çözümünde eğitimin büyük katkılarına olacağı ortadadır. Bu nedenle israfı önleme ve çevre bilincinin geliştirilmesi eğitiminin okullarda verilmesi; bu eğitimlerle, israfı önleme, savurganlık ve çılgınca harcamanın önlenmesi ve çevre bilincinin geliştirilmesi bir hayat felsefesi haline getirilmelidir. Burada çevre bilimi ve israfa karşı bilinçlendirme yalnız bir okul dersi olarak değil, insanların tüm hayatı boyunca süren bir eğitim konusu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bugün, bozulan çevre şartlarının bilincine varmış olan gelişmiş ülkelerde, çevre sorunlarının denetim altına alınması için gerekli olan örgütler kurulmuş bulunmaktadır. Bu örgütlerin çalışmaları, çevre sorunları ile ilgili sanayileşme, tarım, ulaştırma, enerji, tüketicinin korunması faaliyetlerini de içine alacak şekilde geniş kapsamlı tutulmaktadır.³⁹ Bu nedenle yeni yatırımlar gerçekleştirilirken, yeni ve temiz enerji kaynaklarının kullanılmasına, ulaştırma alt sistemlerinde en az yer kaplayan sistemlerin seçilmesine, yeni teknoloji ithal edilirken çevre etkilerinin mutlaka hesaba

³⁶ J. BECKER, “Ev Artıkları”, Avrupa, S. 73, Tem.-Ağus. 1982, s. 24.

³⁷ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, agy. s.229.¹

³⁸ Bkz. <http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html>; Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Gerekeçli ve Açıklamalı Çevre Kanunu, Ank. 1983. E. Ural, “Çevre Kanununa Sahip Çıkılmalı”, Çevre (TÇSV Haber Bülteni), S. 22, Eylül 1983]

³⁹ Çevre sorunlarında örgütlenme hakkında bkz. A.N. TUC, “Çevre Sağlığı ve Çevre Sorunları”, B.Ü. İkt. Ve Sos. Bil. F. Dergisi, S. 2, Ara. 1981, s. 54 vd.

katılmasına, arıtma ve artıkları değerlendirme teknolojilerinin yaygınlaştırılmasına vb. ne önem verilmelidir.

Bu gün ekonomik büyüme, üretim ve tüketim çevrenin bozulmasının temel nedeni olarak görülmektedir. Hâlbuki yeryüzündeki bütün ülkelerde ve Türkiye’de, ekonomik gelişmeler ve üretim devam etmektedir. Bu gelişmeler ve üretimin hızına paralel olarak da çevre sorunları artmakta ve genişlemektedir. **Her üretimin nihâî gayesi de tüketim olduğuna göre, bir toplum, tüketimini artırıp çeşitlendirdiği oranda, gelişme halinde bir toplum kabul edilmiştir.** Oysa -daha önce belirttiğimiz üzere-, **üretim ve tüketim büyüyüp hızlandıkça çevre sorunları da artmaktadır.** Demek oluyor ki ekonomik gelişme sürecini çevre sorunlarına bağlayan halkalar, doğrudan doğruya **üretim ve tüketim** olguları olmaktadır. Eğer bu üretim ve tüketim gereğinden fazla gerçekleşiyorsa burada ister istemez bir israfla karşılaşmaktayız. Çünkü bu gün artık dünya ölçeğinde gittikçe devleşen sermayeyi ve yatırımları çalışır ve sürekli üretir hâlde tutacak üretimler gerçekleştirmekten başka bir şey düşünülmez olmuştur. İktisadın temel prensiplerine aykırı şekilde oluşan bu gelişme süreci içinde, doğal olarak, daha önce açıkladığımız şekiller altında çevre sorunları da bütün korkunçluğu ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Kontrolsüz bir şehirleşmeyi de beraberinde getiren hızlı sanayileşme, suyu, havayı, toprağı kirletip yeşil alanları yok ederken, aynı zamanda temel üretim unsuru olan insanın sağlığını, hayat ortamının huzurunu, duygularını, hatta inancını bile bozmaktadır. Bu çok önemli sorunun üstesinden gelmenin, israf ve çevre kirlenmesini denetlemenin en gerçekçi yolu, onun fiyat sistemine dâhil edilmesidir. Ülkemizde böyle bir sistemi kurabildiğimiz takdirde hem daha az kirleten teknolojiler teşvik edilmiş olacak, hem de çevre kirlenme maliyetleri bakımından adaletli bir maliyet karşılama dağılımı gerçekleştirmiş olacaktır.⁴⁰

Kur’an, insanın tabiattan faydalanması esnasında, mevcut ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ölçülü bir biçimde tabiatla ilişki içine girmek, insan türünün mümkün olan en uzun sürede tabiattan faydalanması sonucunu doğuracaktır. Tabiattan faydalanma, aynı zamanda üretim ve tüketim yapma anlamına da gelmektedir. Ancak tüketirken en çok dikkat etmemiz gereken nokta, tabiatın düzenine yani eko-sisteme zarar vermemektir. Çünkü çevreye zarar vermekle insanoğlu bindiği dalı kesmekte ve akıl almaz tahribatlar yaparak gelecek nesilleri bilmeden tehlikeye atmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de insanlara

⁴⁰ Bkz.Cihan Dura,*Çevre Sorunları Ve Ekonomi*, <http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html> (16.8.2013)

isabet eden bir kısım musibetlerin kendi yaptıklarının bir sonucu ve cezası olduğuna da vurgu yapılmaktadır.⁴¹

Çevre sorunlarını çözmek için öncelikle insanımıza, manevi ve vicdani sorumluluk bilinci, dünya ve ahiret dengesini kurması gerektiği ve ebedi hayat inancı, yani ferdi çıkarlarıyla ve maddi değerlerini mutlaka manevi değerlerle bütünleşirmesi gerektiği bilinci verilmelidir. Bunun neticesinde israfi yasaklayan, her şeyde ölçülü olmayı öneren, ihtiyaç fazlasını infak ettirmeye teşvik ederek bencilliği kıran, insanı maddî menfaatlerinin kölesi olmaktan çıkaran, onu kâinatın efendisi ve en şerefli haline getiren, her şeye karşı saygı ve sevgiyi önceleyen İslamî anlayış, bu günün mutsuzluğuna, israfına, savurganlığına, had tanımazlığına, çevre ve doğa saldırılarına, bencillik ve egoizme karşı en önemli bir alternatif yaklaşımdır.

O halde, önce insanın kendisini temizlemesi ve düzeltilmesi gerekmektedir. O, temizlenmeden hiç bir şey düzelmez; işe önce kişinin kendisinden başlaması gerekir. Peygamber de “ilk önce sen işe kendinden başla” buyurmakla bu hususa vurgu yapmaktadır. Düzelmenin ve temizlenmenin mihengi de insanın kendi fitratına dönmesidir.

İsraf ve çevre sorunlarının temelinde bir inanç, anlayış ve ahlakî bir tavrın yattığı açıkça ortadır. Bu nedenle tabiatı bir imkânlar dünyası olarak görmekten ziyade, onu bozmadan ve israf etmeden insanın istifadesine sunulan Allah'ın bir nimeti olarak görmek gerekir. Dünyaya halife olarak gönderilen insanın esas görevlerinden birisi de dünyayı imar etmek, fesat ve bozgunculuktan, israf ve saçıp savurmaktan sakınmak, canlı ve cansız çevreyi korumaktır. İnsan olana da bu yakışır.

⁴¹ Bkz. Şuara, 26/30; Rûm, 30/41.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim.

Ahmet b. Hanbel, Müsned, Beyrut, Tarihsiz.

Akyüz, Davut, Çevre Konusuna Kur'an-ı Kerim ve Çağdaş Tefsiri Risale-i Nurun Yaklaşımı,

http://www.nur.org/tr/islamiyet/nurkutuphanesi/Cevre_Konusuna_Kur_an_i_Kerim_Ve_Cagdas_Tefsiri_Ri_1763 (23.09.2013)

Ardoğan, Recep, *Tüketim, Nüfus Ve Çevre Sorunları: Orantısız Denklem*, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (ISSN: 2147-0626), C.1, Sayı 4, Aralık, 1012.

Ayten, Ali, Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/1041079662_1002070176.pdf (16.8.2013)

Aziz Akgül, <http://ekonomi.bugun.com.tr/turkiye-milli-gelirini-israf-ediyor-haberi/220796>

Aziz Akgül, <http://www.israf.org/indir/israf.pdf>

BECKER ,J, “Ev Artıkları”, Avrupa, S. 73, Tem.-Ağus. 1982,

Canan, İbrahim, Ayet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995,

Canan, İbrahim, Çevre Meselelerinde İslami Perspektif, Zaman Gazetesi, 3 Haziran, 1990.

Cihan Dura, “Çevre Sorunları ve Ekonomi”, Çevre Üzerine, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991,

Cihan Dura, Çevre Sorunları Ve Ekonomi <http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html> (16.8.2013)

Çağırıcı, Mustafa, Dünya-Çevre Ahlak İlişkisi:- www.siradisi.org.dini-konular/43599-dunya-cevre-ahlak-iliskisi.html

Dura, Cihan, *Çevre Sorunları Ve Ekonomi*, <http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html> (16.8.2013)

Ebu Davud, Süleyman b. el- Eş'as, es-Sünen, Mısır, 1969

Fromm, Erich, Sahip Olmak yada Olmak, terc. A. Arıtan, 3. Baskı, Arıtan Yayınları, İstanbul 1991, ss. 237-238; Naci Kula, “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi”, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, c. I, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008, R.

<http://www.cihandura.com/akademik-yazilar/164-cevre-sorunlari-ve-ekonom.html>; Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Gerekçeli ve Açıklamalı Çevre Kanunu, Ank. 1983. E. Ural, “Çevre Kanununa Sahip Çıkmalı”, Çevre (TÇSV Haber Bülteni), S. 22, Eylül 1983

http://www.nur.org/tr/islamiyet/nurkutuphanesi/Cevre_Konusuna_Kur_an_i_Kerim_Ve_Cagdas_Tefsiri_Ri_1763 (20.08.2013)

İbnu Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el- Kazvini, Sünen, Mısır,1975.

Nasr, Seyyid Hüseyin, İnsan ve Tabiat, terc. N. Avcı, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1982,

Nur Sayf, Ahmed Muhammed, *Himâyetü'l-Bie fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Mecelletü'l-Ahmediyye,

Ortaş, İbrahim, Doğal Hayat/Çevre, blog.milliyet.com.tr/ibrahimortas.

Sancar, A. A., Kadın ve Aile Dergisi sh: 19 Sayı: 47.sayı: 1, 1419/1998, Tarhan Nevzat, *Kendinizle Barışık Olmak*, İst. 2007,

TOSUN, K, “Çevre Bozulması Sorununun İşletme Teorisi ve Uygulamasına Etkileri”, Yönetim, S. 5, Tem./Eylül 1976,

Tuc, A.N. “Çevre Sağlığı ve Çevre Sorunları”, B.Ü. İkt. Ve Sos. Bil. F. Dergisi, S. 2, Ara. 1981,

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Türkiye'nin Çevre Sorunları, 83, 1983.

Winter, Deborah DuNann ve Susan Koger, *The Psychology of Environmental Problems*, İkinci Baskı, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London 2004,

Yıldırım, Zeki, Kur'an ve Çevre Sorunları, AÜİF Dergisi, Sayı: 38,Erzurum 2012.

V. BÖLÜM
KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT ANLAYIŞIMIZDA
ÇEVRE - AHLAK İLİŞKİSİ

EDEBİYATIMIZDA ÇEVRE KONUSUNUN DİLE GETİRİLİŞİ VE BUNUN ÇEVRE BİLİNCİMİZE ETKİSİ

*İsmail BİNGÖL**

Giriş

Yirminci yüzyılın başında henüz çevre adlı bir problemle tanışmamış olan insanoğlu, acaba o zamanlar gün gelip de içinde yaşadığı güzelim dünyanın bu hallere gelebileceğini düşünür müydü hiç? Aslına bakarsanız çevre kirliliği problemi denen bu ürkütücü manzaranın geçmişi yüzyılın başından daha da eskilere uzanmaktadır.

Sanayi devriminden sonra geçen zamandan beri insan, dünyadaki hava, kara ve suların; kanalizasyonlardan, fabrikalardan ve nakil vasıtalarından boşaltılıp atılan artık maddeleri sınırsız ölçüde emip hazmedebileceğine körü körüne inanmıştı. Ne var ki bu yanılgısının farkına, ancak yirminci yüzyıla geldiği zaman varabilmişti.

Havanın, suyun, toprağın kirletilmesi, ormanların yok edilmesi ve çarpık kentleşme sonucunda, estetikten uzak, insanı adeta darlatan, boğulacak hale getiren mekânların ortaya çıkması; çevreyle ilgilenen birçok kuruluşun ilgisini çektiği gibi, edebiyatın da konusu olmuştur ve gelecekte de olmaya devam edecektir.

* TRT Erzurum Radyosu Prodüktörü, ismail_bingol@yahoo.com.

Bildirimizde; önce çevre ve insan ilişkisinden kısaca bahsettikten sonra, endüstrileşmeyle birlikte hızlı nüfus artışının ve buna bağlı olarak çevrenin kirlenmesinin konu edinildiği bazı edebî ürünlerden, bunları yazarların çevreye bakışından ve yazdıklarının çevre bilincine olan katkılarından söz etmeye çalışacağız.

Çevre ve onunla ilgili varlıklardan efsanelerde, masallarda, şiirlerde, romanlarda, hikâyelerde ve öykülerde sık sık söz edilir. Bütün bu eserlerin hepsinde, bir mekâna ihtiyaç vardır ve bazı yazarlar, anlatılanların geçtiği o tabii çevreyi okuyucuya detaylarıyla tasvir ederler. Bu eserlerdeki anlatımın gücüyle kendinizi bir anda tabiatın ortasında hissedersiniz. Ancak biz, konuyu belli bir çerçevede tutabilmek adına bütün edebi eserlerden değil, çevrenin yalnızca şiirdeki yerinden bahsedecek ve çevre üzerine yazılmış bazı yazılardan örnekler vereceğiz.

Çevre ve İnsan

Sanayileşmesini tamamlamış ve bu günün büyük güçleri haline gelmiş ülkelerde, üzerinde çokça durulan konulardan biri çevre... İleri düzeydeki ülkelerin, sanayileşme dönemlerinde oldukça yıpranan ve kirlenen tabii ve kültürel çevreden bu gün ellerinde kalanı korumak için azamî gayret sarf ettiklerini, yaptıkları çalışmalardan görüyor ve biliyoruz.

Teknolojik gelişmeler, sanayileşme, şehirleşme; nüfus artışı, doğal kaynakların insafsızca sömürülmesi, çevreyle çatışan üretim alışkanlığı, israf, tüketim sorumsuzluğu; eğitimsizlik gibi sebepler sonucunda ortaya çıkan çevre kirliliği, günümüzde insanlığı tehdit eder boyuttadır. Çevreyi kirlüten; kendisinin ve diğer canlıların da yaşamlarının tehlikeye düştüğünü gören insan; sorumluluk duygusuyla; çevre kirliliğini önlemeye, doğal kaynakları koruyup kollamaya, sürdürülebilir yaşamı sağlamaya yönelik olarak; sivil toplum örgütleri oluşturmaya, merkezi ve mahalli yönetimlere baskı yapmaya başlamıştır. Her ülkede değişik boyut ve yoğunlukta olmak üzere hükümetler; çevre politikaları oluşturmaya, çevreye öncelik verme, buna uygun nitelikli personeller yetiştirme, eğitme; toplumda çevre bilinci oluşturma gayreti içine girmişlerdir.

İnsanlığın, çevreyi korumak kadar, bir yandan da kalkınmaya, refaha ihtiyacı var. Sanayileşme politikaları da; sivil toplumun ve hükümetlerin olmazsa olmazlarıdır. Refah için; üretim artışı, üretim çeşitliliği elzemdir. O halde bir yandan sanayileşirken, bir yandan da çevrenin korunması gerekmektedir. Bu bakımdan hükümetler politikalarını belirlerken; sanayileşmeyi çevre yararına dizginlemek için, çevreyi koruyucu tesisler kurulmasını ve bu tesislerin, çevreyle uyum içinde olmalarını sağlaması gerekmektedir. Bunun için de, tabiata dost

üretim ve hizmet hedeflenmelidir. Çevreyi göz ardı ederek yapılan üretime karşı olduğumuz kadar, kalkınmaya, refahı artırmaya yönelik gerekçesiz karşı çıkışlara, reddedici çevreci anlayışa da o kadar karşı durmalıyız.

Çevre gibi çok boyutlu, çok yönlü büyük bir sorunun çözümü; top yekûn çevre seferberliği ile mümkündür. Bu da; bilinç düzeyi yüksek bireyler ister ki; ona ulaşmanın yolu da eğitimden geçer. Çevre eğitimi, insanın doğduğu andan itibaren başlayıp, ölene kadar uygulanması gereken bir süreçtir. Çevrenin en büyük düşmanı eğitilmemiş halk kitlesidir.

Binlerce yıllık birikim sonucu meydana gelen toprağın, erozyon dolayısıyla denizlere akıp yok olduğu, her yıl Kıbrıs büyüklüğünde toprağı kaybettiğimiz, doğal yapının bozulduğu, kimyasal atıklarla çevrenin, suyun, havanın kirlendiği, bu durumun her geçen gün artan oranda insan sağlığını tehdit ettiği sürekli gündeme getirilmeye çalışılmaktadır. Ancak görünen o ki, ne devlet kurumlarında tam olarak bir çevre bilinci oluşabilmiştir, ne de sanayicimizde ve halkımızda.

Bir yandan "**akarsu kir tutmaz**" deyimimizin doğruluğuna inanılarak yüzyıllardır nehirler kirletilmeye devam edilirken; diğer yandan da bu sözün artık geçerli olmadığını, suların kirletilmemesini söyleyenlere "**dünyayı sen mi kurtaracaksın?**" denilerek ferdin dünyayı etkileme şansının olmayıp, kendisini kurtarma ve yakın çevresine yararlı olmasının yeterli olacağı vurgulanır.

Halbuki; Anayasamızın 56. maddesinde; "*herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir*" hükmüyle de korunma altına alınan çevrenin; çağdaş dünyanın bir parçası olma arzumuzu gerçekleştirmek yolunda sahip çıkmamız gereken en önemli şartlardan biri olduğunu unutmamalıyız.

Bir astronot tarafından söylenen ve meşhur bir deyim olarak çevre literatürüne girmiş bulunan; "**uzaydan bakıldığında Dünya'da ülkeleri birbirinden ayıran sınırların görülmediği**" hususu da, çevre sorunlarının sınır tanımazlığı ve tüm dünyayı etkileme özelliğine işaret etmektedir. Gerçekten de, küresel çevre sorunları sınır tanımamakta ve dünyanın neresinde olursa olsun tüm canlıları etkilemekte ve hayati risk unsuru taşımaktadırlar. Bu anlatılanlardan çıkan sonuç, çevre konusunun küresel çapta ve hayati bir sorun olduğudur.

Çevre ve Sanat

Sanatı, insanlığın tabiat ve hayat karşısında verdiği bir cevap olarak tarif ettiğimizde, onun içinde bulunduğu çevre ve canlı yaşamla ne ölçüde ilişkisi

olduğu belki daha iyi anlaşılabilir... Sanatçıların tabiat ve hayatla kurdukları böylesine derin ilişki, toplumların varlıklarını sürdürmelerinde gerekli olan kültürel ortamın oluşmasında hep en önemli rolü üstlenmiştir. Toplumlar, sanat eserlerinin sahip oldukları bu büyük güçten her dönemde yararlanmış ve hatta bazen varlıklarını bu güce borçlu olmuşlar; bazen de aksine, bu güç karşısında çaresiz kalmış, sanatçıların eserleriyle ortaya koydukları gerçeklerden hoşlanılmamış ve hatta susturulma cihetine bile gidildiği dönemler olmuştur.

Oysa; sanatçıların ve sanat eserlerinin içinde buldukları ortamı değiştirme gücünden yararlanılmalıdır. Dünyada olduğu gibi ülkemizde de, birçok problemin gündeme getirilmesinde ve o konuda belli bir bilinç düzeyi oluşturulmasında, sanat eserlerinden ve sanatçılardan destek alınmaya başlanması yönünde bir anlayışın geliştiğine şahit olmak memnuniyet vericidir. Bugün birçok ülkede sanat ve çevre projeleri gerçekleştirilmekte, üniversite müfredatlarına çevreyle ilgili dersler konulmakta, sanatçıların çevre hareketlerine önemli katkıları olmaktadır.

Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz; sanata dayanan ifadenin sahip olduğu eşsiz güç, çevrenin geri kazanılması mücadelesinde dikkate alınmalı, öne çıkarılmalıdır.

Edebiyatımızda Çevre

Artık birçok kesimin gündeminde olan çevre, elbette edebiyatın da konusudur. Ancak, bozulmaya, kaybedilmeye, elden çıkmaya başladığı zaman girmemiştir edebiyatın gündemine... Bu durum, bu güne kadar olanın bir devamı olarak algılanabilir. Sanat ve sanatçı üzerinde büyük etkisi olan, geçmişte; güzelliği ve estetik görüntüsü konu edinilen çevrenin, günümüzde yine bu yanından söz edilse bile, kirletilen ve bozulan yanları da edebiyatımıza girmiştir.

Birçok temayı şiirin ve yazısının konusu yapan edebiyat adamları, etrafında olup bitenlere bigâne kalmaz. O, yaşadığı, ekmeğini yediği, suyunu içtiği, toprağında yürüdüğü, gökyüzünü seyrettiği, güneşinde ısındığı, ayında mehtaba daldığı dünyaya kayıtsız olamaz. Sanatçının kelimeleri, hayati güzelleştirenleri anlattığı gibi, ezilen, horlanan, zulme uğrayan, haksızlık edilen, gerektiği gibi bakılmayan, hak ettiği verilmeyen, sevginin, anlayışın ve hoşgörünün şefkatli kollarında tutulmayan canlı cansız her nesneyi de anlatır. Bütün bunlar onun dünyasında kendince yer bulur.

İnsanın çevre bilincine ve onunla ilgili bir ahlakî sorumluluğa sahip olması, zihnindeki kavramların oluşturduğu çevre ile dışındaki fiziksel çevre arasındaki irtibatın sağlamlığına bağlıdır. İç ve dış çevre olarak da adlandırabileceğimiz bu durumu yakından etkileyen unsurlar, içine doğulan aile, muhit, daha sonra alınan

eğitim ve bu arada edinilen arkadaşlıklar, dostluklardır. Bunların hepsinin, tabiatla kurulan olumlu ya da olumsuz veyahutta ona yönlendirilen yapıcı ya da yıkıcı anlayışla çok yakın ilgisi vardır.

Dünyanın gündemine özellikle son yüzyılda, daha çok kaybedilme korkusuyla giren çevre; sanatçının eserlerinde hep vardı ve sanatçı; tabiatla gördüğü güzellikleri, yine onun ruhuna, iç dünyasına aksettirdiği yankılarla, gâh resmine, gâh şiirine, gâh hikâyesine, öyküsüne, romanına konu etti. Konu etmediği zamanlarda da; simgesel olarak ondan yararlandı ve anlatacağı her neyse, onu daha kolay anlatmasına yardımcı oldu. “Dağ gibi adam” dedi, “ay gibi güzel” dedi, “su gibi aziz” dedi.

Çevrenin konu edildiği Sedat Cereci'ye ait bir yazıda insanların dikkatinin çekilmesi için seçilen kelimeler, biraz sert de olsa gerekli:

"Önceki kuşaklar epeyce yabancı bugünkü kavramlara. Yeni bir dille konuşuyorsunuz bugün, yeni gerçeklerin diliyle. Asit yağmurlarını, 'radyoaktif sızıntıları', 'atmosferdeki yaralar'ı bilmiyorlar onlar. Balıkların sulara küstüğünün, ağaçların filiz vermeye korktuğunun, annelerin, gebe kalmamaya özen gösterdiğinin farkında değiller. Onlar hâlâ, suların mavi, yaprakların yeşil, gökyüzünün pırıltili olduğu bir dünyayı düşleyerek yaşıyorlar.

Yeryüzü kirlendi. Ucuz zevklerimiz, ihtiraslarımız uğruna bütün saflığını, şiirselliğini harcadık dünyanın. Yalnızca kendi oksijenimizi tüketmekle, kendi ışığımızı söndürmekle kalmadık, başkalarının güzelliklerine de uzandı kirli ellerimiz, kokmuş nefesimiz. Toprak küstü, su bulandı, hava dumanlandı ve hepimiz çırılçıplak kaldık yeryüzünün ortasında. Şimdi ağlıyoruz. Çok geç bir vakitte, belki de ilk kez temiz gözyaşları dökerek kirlenmiş yeryüzü için ağlıyoruz. Yeryüzü kirlendi. İnsan, aşağıların aşağısı bir kimlikle yeryüzünün bütün saflığını kirletti. Ama önce biz kirlendik. Önce ruhumuz kirlendi, yüreklerimiz kirlendi. Önce insan kirlendi, sonra dünya. Önce içimiz kirlendi, sonra çevre. Duygularımız şeytanın yurduna uğradı bir bir, duyarlılığımız taş kesildi. Sevgiye zehir kattık, merhameti şeytana sattık.

Atmosfer parçalanmadan önce ruhlarımız parçalandı.

Kendimizi, erdemlerimizi unuttuk, özümüze yabancı kaldık. Saati, günü, haftayı şaştık. Gündüzün ve gecenin farkını unuttuk. Uykumuz gün ortasına sarkar oldu. İncancımız küçüldü, bir cüzdana, bir kadehe, iki parmak arasına sığar oldu.

Dualarımız iki yüzlendi, asumana açılan kapılar kapandı. Göğü delen binalarda, karanlıkta kaldık. Onuru karanlıkta aradık.

Yer ve gök beyaz idi, biz karardık. Önce biz kirlendik, sonra dünya."

Şiirimizde Çevre Temaları

Çevremizde gördüğümüz, canlı cansız varlıkların çoğu, şiirlerde kendince yer bulmuş, kimine somut olarak yer verilmiş, kiminden ise benzetmeler için yararlanılmıştır. Yaşadığı yer ve hatta dünya ile bir ve bütün olan sanatçının, iç ve dış dünyasındaki objelerin meydana getirdiği duygu dünyası ve buna bağlı olarak yazdıkları, çevrenin dışında tutulamaz. İç ve dış dünyanın her an birbirini etkileme, birbirine güç verme, birbirini güzelleştirme ya da çirkinleştirme fonksiyonları vardır. Her ikisi de birbiriyle uyum içinde oldukça, dünya ve insan güzelleşecek, aksi olduğunda hayat giderek zorlaşacak, yaşanmaz hâle gelecektir.

Halk Kültüründe Çevre Temaları

Yüzyıllardır Türk dilinin en sade biçimde yaşatılması için şiir söyleyen, bunu yaparken, yer yer tabiatı kendine tercüman kılarak duygularını, düşüncelerini anlatan âşıklarımız, aynı zamanda bizim her gün gördüğümüz güzellikleri mısralarla yeniden bizlere göstermiş, sahip olduğumuz vatanın dağının, ovasının, çiçeğinin, kuşunun, yaylasının, ırmağının farkına vararak onlara bakmamızı sağlamışlardır. Kimi yâriyle arasında bir engel olarak görmüş ve ona göre söylemiş şiirini; kimi, acısını, derdini onunla paylaşmış; kimi akan suyla mektup göndermiş sılasına, sevenlerine, bekleyenlerine; kimi, turnalarla haber uçurmuş sevdiğine... Hasılı; tabiatın her bir yanı, farklı şekilde, farklı mısralarla yer bulmuştur âşıkların dilinde... Sesini, soluğunu, mısralara eş ederek, güzelliğine, görkemine hayran olduğu Anadolu'yu, gözlerinin ışığını içinde duya duya anlatan Âşık Veysel Şatıroğlu; "**Beserek Dağı**"yla söyleşirken, bir insanın bir dağı da arzulayabileceğini bakın nasıl anlatıyor:

*Arzusun çektiğim Beserek Dağı
Elvan elvan çiçeklerin açtı mı?
Çevre yanın güzellerin otağı,
Bizim eller yaylasına göçtü mü?*

*Güney tarafında Kurban Pınarı,
Kalktı mı Mezarlı Boyu'nun karı?
Garip öter meşeliğin kuşları,
Yavru şahin yuvasından uçtu mu?*

Dadaloğlu, Çukurova'da göçer-konar Türkmen toplulukları arasında yetişmiş çağına damgasını vurmuş bir âşıktır ve tabiat dekoru göçebe şairlerde çok kuvvetlidir. Göçebe âşıkların şiirleri, dilleri, anlatımları, mecazları, günlük

hayata ait olayları, gerçekçi tabiat anlatımları yönüyle, yerleşik âşıklardan ayrılır. Tabiatın güzelliklerine çok yer verilir.

Dadal'ım sıldan haber ver/ Gözümde dağların tüter

Koç Dağı'nda kekik biter /Burcu burcu koktu m'ola?

Bu dörtlükte ova yaşamına alışmamış bir Türkmen âşığının tabiata özlemine buluyoruz. Yaşamını tabiat ile iç içe sürdüren göçebe şairlerin şiirlerinde ağaç önemli bir yer tutar.

Ağaçlar burçunu açtı / Kuşlar kılavuzunu seçti

Yolumuz gurbete düştü / Garip düştüm dünden geri

Yiğidin en yakın arkadaşı attır. Kavgasında, sevdasında at yiğidin hep yanında olmuştur. Atlar içinde de kır atın yeri ayrıdır.

Şu yalan dünyaya geldim geleli / Severim kır atı bir de güzeli

Değdim on beşinde kendim bileli / Severim kır atı bir de güzeli

Binboğa Dağı'nın güzellikleri ise âşığı müthiş etkilemiştir ve ona insan gibi seslenmektedir:

Dadaloğlum der ki, sen seni tanı / Adam arap ata vermez mi yemi?

Sana derim sana dağlar sultanı / Sana eş olur mu, Belit, Binboğa

Yüzyıllarca görkemiyle, gizemiyle insanları büyüleyen dağlar, âşığın bazen arkasını yasladığı güvence, bazen yurttan, sevgiliden ayıran engeldir.

Belimizde kılıcımız kirmani / Taşı deler mızrağımın temreni

Hakkımızda devlet etmiş fermanı / Ferman padişahın dağlar bizindir.

Dağlar; halkımızın gelenek ve göreneğine, yaşam biçimine yansıdığı gibi, mitoloji, efsane, destan, masal, halk hikâyesi ve benzeri anlatı türlerine, mânilerine, ninnilerine, türkülerine, bilmecelerine ve halk şiirine girmiş, halk edebiyatı ürünlerinin çoğunda önemli bir motif olarak yer almıştır. Çünkü âşıkların yaşadıkları yöreler genellikle bozkır ve dağlık alanlar olduğu için dağlar çeşitli yönleriyle şiirlerinde hep ön planda yer almıştır.

Dağlar, eski Türk inançlarının etkisinde kalınarak Anadolu'da şekillenen efsanelere, destanlara, halk hikâyelerine, masallara, türkülere, mânilere, atasözlerine, deyimlere ve şiirlere yansımış, âşığın dilinden ve telinden hiç düşmeyip İslâmi kültürle yoğrularak eski önemini sürdürmüştür. Efsanelerde, destanlarda sık sık gördüğümüz dağ, halk hikâyelerinde de önemli bir motif olarak görülür.

Halk hikâyelerinde, sözgelimi Ferhat Şirin için dağı deler, Hurşit Bey, kendisine verilmeyen ve Karadağ'a götürülen sevgilisi için dağlar, beller aşar, Sürmeli Bey Telli Senem'in peşinden Çukurova'ya inmek için geçit vermeyen dağları geçer.

Masallardaki en önemli dağ motifi *Kaf Dağı*'dır.

Anlatmaya dayalı türlerin yanı sıra Türk halkının duygu ve düşüncesinin önemli bir tercümanı olan türküler de dağsız olmaz. Karlı dağların ardında kalan sevgiliye özlem yanık türkülerle dile gelirken dağ:

“Aşan bilir karlı dağın ardını/ Çeken bilir ayrılığın derdini”

“A dağlar ah ulu dağlar / Eşinden ayrılan ağlar”

“Bu yıl bu dağların karı erimez /Eser bâd-ı sabâ yel bozuk bozuk” biçiminde ya aşılmazdır, ya uludur, ya başı dumanlıdır ya da başı karlı olup yol vermeyen görünümündedir.

Çevrenin önemli ayrıntılarından olan ve Türk kültür tarihinde özel bir yeri bulunan dağ motifi, âşıklarımızın dilinden ve telinden hiç eksik etmedikleri kavramların başında gelir. Âşıklar, kimi zaman dağı Veysel'in dediği gibi:

Kokuyor burnuma Sivralan köyü / Serindir dağları soğuktur suyu

Yar mendil göndermiş yadigâr deyi / Gözünün yaşını sil deyi yazmış

biçiminde tabiatın bir parçası olarak şiirlerine alırken, kimi zaman da Anadolu coğrafyası kendi üstünde yaşayan insanlarına çok sert davrandığından, karda-kışta bura insanının çevresiyle bağlarını kopardığından, kendi kaderiyle baş başa kalan insanın duygularını Yunus Emre'de olduğu gibi:

Ben toprak oldum yoluna/ Sen aşırı gözetirsin

Şu karşıma göğüs geren/ Taş bağırlı dağlar mısın, biçiminde dile getirirler.

Halk ozanları, ozanlık gereği elinde sazları diyar diyar gezer, dağlar aşarlar. Karacaoğlan:

Yüce dağdan aştım geldim yol deyi / Bahçenize el sundum da gül deyi

Ahd ü aman ettim ayrılmam deyi / Felek ayırdı da seçti neyleyim

Halk için mevsimlerin asıl işaret vericisi dağlardır. Ona göre dağ, bir çeşit halk takvimidir. Dağların karı erimeye başlayıp türlü renge bürününce bahar geldi demektir. Karacaoğlan;

Erisin dağların karı erisin / İnip seli düz ovayı bürüsün

Türkmen ili yaylasına yürüsün / Ak kuzular melesin de gidelim

diyerek sevgilisi için dağlar aşığına belirtirken, Köroğlu;

Mürveti çok Hakk'ın nazargâhusın / Bizim iller karlı dağlar aşkolsun

Gerçek erenlerin seyrangâhusın / Bizim iller çamlıbeller aşk olsun, der.

Ya Sümmanî... Yaşadığı dönemde olduğu gibi bugün de âşık edebiyatının önde gelen şairlerinden olan, şiirleriyle çevresindeki insanlarda bıraktığı derin izlerin günümüze kadar

etkisi devam eden, Anadolu insanının derdini, acısını, aşkını, yoksulluğunu büyük bir maharetle dile getiren ve şiirleriyle kültürümüze önemli katkı sağlayan son yüzyılın bu büyük âşığı... O nasıl anlatmış yâr ile arasına giren karlı dağları...

Aramızı karlı dağlar alınca, / Gayrı dost eline gidilmez,

Yahşi himmet gerek ahbap yolunda, / Kuru dava ile menzil alınmaz.

Geçti bu devranın demi bozuldu, / Gülistan bezminin gülleri soldu

Çay taşların yakut pahasın buldu, / Cevherler ummana düştü bulunmaz.

Sümmani bu remzin keşfine delil, / İstersen evvela sen kendini bil,

Meşhurdur söylenir dillerde iyi dil, / Sağ iken bir şahsın kadri bilinmez.

Posoflu Zülali de;

Kadersiz maksuda ermek olur mu / Takdir mukadderi bilmek olur mu

Acep yine bir gün görmek olur / Alçaklı yüksekli dumanlı dağlar, diyerek duygularını aktarır. Köroğlu:

Yol verin dumanlı dağlar / Aşmaya Ayvaz geliyor

Çağlasın soğuk pınarlar/ İçmeye Ayvaz geliyor,

deyip dağın engel oluşunu gözler önüne serer. Âşıkların dilinde karların erimesiyle ifade edilen yaz mevsimi çabuk geçer. Yaz geçip dağlar yeşilliğini yitirip yüksek tepelere kar yağmaya başlayınca âşığın gönlünü bir hüzün kaplar. Âşıkların, sözgelimi Gevherî'nin

Yüce yüce dağlar başı/ Pare pare duman şimdi

Sevişmesi hoştur amma / Ayrılması yaman şimdi, deyişinde olduğu gibi sonbaharın, Yozgatlı Hüznî'nin:

Kırcı boran duman tuttu dağları /Kapıdan dışarı çıkamaz oldum

Güller soldu hazan bozdu baharı / Bağıma bahçeme bakamaz oldum

deyişinde ifade ettiği gibi, kışın sert yüzü mısralara aktarılır.

Seyranî'nin:

Aşkın bülbülüne şevkim bağında/ Gül açar dikenli çalım kalmadı

Gül gibi bitmişken aşkın dağında/ Bülbül konmak için dalım kalmadı

deyişinde olduğu gibi, soyut söyleyişlerle kimi âşıklar kendilerini aşk dağında biten güle benzeterek ruh hallerini sergilerler.

Dadaloğlu ise; yaşadığı yaylayı, gülleri, güzelleriyle şöyle anlatır:

Bizim yaylamız meşeli / Dibinde güller döşeli

Altı top top menekşeli / Kızlar gelir yaylamıza

Ruhsati gibi kimileri de, baharın gelişine sevinip, bin bir rengi bürünen tabiatı ve onun bir parçası olan yaylaları överler:

Yine bahar geldi bülbül sesinden / Seda verip seslendi mi yaylalar

Çevre yanın lale sümbül bürümüş / Gelin olup süslendi mi yaylalar

Bahar, yaz gelince, tabiat allı yeşilli, morlu sarılı, bin bir renge bürünür; dağlarda, yaylalarda; çayırdan, çimenden, çiçek kokularından geçilmez olur. İnsanın bir dağın yamacına, bir derenin kenarına oturup, bir yandan şırl şırl akan suyun sesini dinlerken, bir yandan da, ufka doğru uzayıp giden renk cümbüşünü doyasıya seyredesi gelir. Gerçi doyulmaz da böyle bir güzelliğe... İşte son devrin büyük âşığı Reyhani de, seyrine daldığı çiçek deryasıyla birlikte, etrafında gördüklerini şöyle anlatıyor:

Bahar gelsin şu dağlara gideyim / Belki derdimize çare bir çiçek.

Toplayıp devşirip harman edeyim / Açılan yarımı sara bir çiçek.

Çünkü o da bir çiçeğin delisi /Kelebeğtir böceklerin âlisi

Yeşil yamaç tabiatın halısı / Nakış dökmüş ara ara bir çiçek

Kara tasta alageyik sesi var / O geyiğin ıssız tasta nesi var

Kavalı bir acı inlemesi var / Çobanı düşürmüş zara bir çiçek.

Ben de bir aşığım Reyhani adım / Sorun çiçeklere az mı yalvardım.

Benim tabiatın bir tek muradım / Götüreyim nazlı yara bir çiçek.

Âşığın çok tanınan şiirlerinden biri de "**Bu Dağda**" adını taşımaktadır. Yaptığı işin beslendiği kaynak, çevresindeki insanların dertleri, ıstıraplarıdır ve âşığın, onların çektiklerine bigâne kalması mümkün değildir. Dolayısıyla âşık, birçok şiirinde olduğu gibi, bu şiirinde de, yöre insanının uğradığı sıkıntıları, duçar olduğu dertleri sayıp döker ki, bunun sebebi de, kervanların geç ulaştığı, kuşların bile göç ettiği "**bu dağdır.**"

"(...)

*Bu dağdan bir yolcu ermez menzile, / Bu dağın derdi çok her günü çile
Güz gelende kuşlar gider sahile / Yalnız bir karga öter bu dağda*

(...)

*Nedense bu dağlar kalmıyor karsız / Ovasında binalar var imarsız
Nefi sürgün oldu Emrah mezarsız / Bir gün Reyhani de iter bu dağda"*

Radyolarımızda zaman zaman çiçekleri anlatan türküler dinliyoruz. Bunların bir kısmı yüzyıllardan beri halk içinde söylenen anonim türkülerdir ki, halkın görgü ve duygusunun, çeşitli çiçeklerde, sevgililerin güzelliğinden, ne gibi çizgiler bulunduğunu gösterir. İnsanlara söylenmeyecek, söylense de onlar tarafından lâyıkıyla anlaşılmayacak ince duygular vardır ki; bunları kırlarda, dağlarda, rüzgârlara, akarsulara söylemek, insanlara söylemekten iyidir.

Şark insanların gerek şiirlerinde, gerek başka eserlerinde, durmaksızın, tabiat varlıklarına söz söyleyip; ağaçları, kuşları, çiçekleri, bulutları dile getirip; zengin bir dünya meydana getirmek isteyişi bundandır.

Hiç bir edebiyat, eski ve yeni şark edebiyatları kadar tabiatı dile getirememiştir. Bu, bir bakıma kalabalıklar içinde bile sonsuz yalnızlık hisseden ruhları, kimsesizlikten kurtaran çaredir. Kendisiyle anlaşabildiğiniz ölçüde tabiatın şefkat ve anlayış görürsünüz. Onlara seslendiğiniz ölçüde onlardan da güzel sözler duyarsınız. Sözler ki, sevdiklerinizin sizi anlayıp, size söylemesini istediğiniz cümlelerdir. Bu bakımdan, tabiat varlıklarında sizin bağrınızdan kopup tekrar size gelen, gönül okşayıcı bir «**aks-i sedâ**» gizlidir.

Çiçekleri dile getirip, sırlarını onlara söyletenler, çiçekler kadar güzel duymayı, hele çiçekler kadar temiz konuşmayı bilenlerdir. İnsanoğlu, çiçeklerin çehrelerinde neler bulmamış, onların ruhuyla neler duymamış; onların dilinden ne güzel hikmetler söylemiştir.

Eski cönklerde bunun çok örnekleri vardır. İlk yazılı örneği Âşık Ömer'e atfedilen bu eserlerden bir tanesi, bir bölümünü radyolarımızdan dinlediğimiz şu türküdür:

*Lâle der ki boyum uzunca, / Boyum uzun, belim ince,
Açılırım konca konca, / Benden âlâ çiçek var mı?*

*Çiğdem der ki ben sarıyım, / İlk yazların bahârıyım,
Çiçeklerin serdariyim, / Benden âlâ çiçek var mı ?*

*Gül der ki ben açılırım, / Yar koynuna saçılırım,
Öpülürüm koçulurum,- Benden âlâ çiçek var mı?*

*Lâle der ki ben altıyım / Çiçek içinde belliyim
Hep çiçeklerden telliyim / Benden âlâ çiçek var mı?*

*Zambak der ki sonum köktür, / Mevlâm bir, Peygamber haktır,
Al yanakta yerim çoktur. / Benden âlâ çiçek var mı?*

*Menevşe der ki hey Tanrı ! / Benim boynum neden eğri?
Aşıklar söylesin doğru / Benden âlâ çiçek var mı?*

*Zerren der ki ben beyazım, / Karanlıklarda ayazım
Tanrıya çoktur niyazım, / Benden âlâ çiçek var mı?*

Çiçeklerde bile bir Tanrı duygusu ve bir Tanrı sevgisi tasavvur eden, büyük vicdanlı bir milletle karşı karşıyayız. Halk rûhu, eğer Allah'ı biliyor ve seviyorsa kâh olur, Yûnus Emre'nin diliyle konuşur: **Salınır Tûbâ dalları/Kur'ân okur hem dilleri**

Cennet bağının gülleri/ Kokar Allah deyü deyü, diyerek, güllerde Tanrıyı koklar. Eğer, Tanrısı gibi candan sevdiği Ayşe'si için, Emine'si için duygulanıyorsa, yukarıdaki çiçekler türküsünde olduğu gibi, sevgilisinin boyunu, lâlenin inceliğinde; yanaklarını, onun allığında bulur. Menekşede onun hüznü hâlini, her çiçekte onun güzel hayalini görür. Çiğdem, sevgilinin bir hâliyse, gül bir başka hâlidir. Zambak onun beyazlığı, karanfil onun dudakları ve sümbül onun saçlarıdır.

Eski Şiirimizde Çevre Temaları

Şair, sevdiğini “**gülüm**” diye çağırır. Zira kendi gözündeki değerini ancak böyle ifade edebilmektedir. Zaten insan sevdiklerini, kıymetli bildiklerini, değerli ve kıymetli nesnelere adlandırır. Gülün herkes tarafından sevildiği ve herkesin yanında itibar gören çiçeklerden olduğu bir gerçektir... Gülle ilgili bir başka gerçek de; tanınmışlığının çok olduğudur. Adını duymayan, ününü iştmeyen yok gibidir adeta... Adına türküler yakılmış, efsaneler anlatılmış, şiirler yazılmış...

Dolayısıyla; hemen kime sorsanız; **“Gülü tarife ne hacet, ne çiçektir biliriz.”** cevabını alacağınız muhakkaktır... Hakikaten, bu güzel söz, gülün insanla olan yakın bağına tatlı bir sadelikle anlatmaya yetiyor.

Milattan yaklaşık altı asır önce yaşamış Yunanlı şair Sapho'nun şu sözü, güle atfedilen değerın büyüklüğünü ne de güzel dile getiriyor:

“Eğer Zeus, çiçeklere bir kraliçe vermiş olsaydı, bu kraliçe gül olacaktı.”

Halbuki gül, tarih boyunca zaten kraliçe gibi itibar görmüş, hemen herkes tarafından güzelliğın sembolü olarak anılagelmiştir. **“Şahane rengi, his, hayal ve seveda dolu kokusu, narin ve körpe yaprakları, hasılı baş döndürücü, güzelliğiyle o”** yaratıcıdan insana çok güzel bir hediyedir. O günden bugüne, gülün insanla olan ilişkisi giderek kuvvetlenmiş, güle karşı sevgisi her geçen gün artmıştır insanoglunun... Doğrusu, insanoglu gülü bu kadar sevip, güzelliğine hayran olmasaydı, hiç dikenine katlanır mıydı? Ya da Fransız Şair Malherbe, şu sözü hiç söyler miydi: **“Dünyada yalnız iki güzel şey vardır; kadın ve gül...”**

Gül, her şeyden önce, bir Şark çiçeğidir. Dünya edebiyatında bu güzel çiçek için yazılan şiirlerin en güzelleri de, yüz yıllarca, Şarkın ateş renkli gül bahçelerine hâkim olan İran ve Türk milletlerinin şairleri tarafından söylenilmiştir.

Büyük matematikçi, şâir Ömer Hayyam'ın: *Gül dedi ki: Benim yüzüm kadar güzel bir başka yüz olmadığı halde, gülsuyu çıkaranların bana çektiydikleri azap nedendir? Bir bilsem...*

Bülbül, buna kendi terennüm lisâniyle şu cevabı verdi: Dünyâ'da bir gün güldüğü için, bir yıl azap çekmeyen kim vardır!» gibi rubailerı, yâhud Sâdi'nin, Hâfız'ın güle dair şiirleri elbette kırmızı renkler ve kırmızı çiçekler diyarı, İran'ın bu konudaki en güzel şiirleridir.

Fakat eski ve yeni Türk edebiyatında gül için veya gülden bahsedilerek yazılan şiirler, onlardan geri kalmak şöyle dursun, belki de bütün cihan edebiyatında gül için yazılan şiirlerin en güzellerindendir. Türk şiirinde yalnız Yahyâ Kemâl'in :

*Hâfız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış,
Yeniden her gün açarmış, kanayan rengiyle...
Gece, bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış,
Eski Şîrâz'ı hayâlettiren âhengiyle.*

*Ölüm âsûde bahar ülkesidir bir rinde,
Gönlü her yerde buhurdan gibi, yıllarca tüter;
Ve serin serviler altında kalan kabrinde,
Her seher bir gül açar, her gece bir bülbül öter.*

mısralarında açan, kanayan ve hatırlanan gül, dünya edebiyatında güle dâir şiir söyleyen pek çok sanatkârı kıskandıracak duygu, kültür, renk, ses ve sanat kompozisyonudur.

Aşk şiiri yazan bir şair, güllerde sevgilinin yüzündeki pembeliği ve onun gülen çehresini görmek isteğindedir; bir vatan şairi ise güllerde, vatan için dökülen şehit kanlarını, hem de uğrunda kan döktüğümüz bayrağımızı ve zafer güzelini...

Yine Yahyâ Kemâl'in :

Gül yüzlü bir âfetti ki, her bûsesi lâle

Girdik zaferin koynuna kandık o visâle!... mısralarında olduğu gibi...

Güller, XVI. asır şâiri Ahmed Paşa'nın kaleminde, bahar bahçelerine yayılan yanık bülbül feryatlarıdır :

Nâlişlerini derd ile bîçâre bülbülün

Bâd-ı sabâ eliyle gülistâne yazmışem.

Eski Türkçe'de «**yazmak**», «**yaymak**, **sermek**» mânâlarına da gelir; bülbülün yanık bağından dökülen feryatlar, alev gibi sıcak ve alev renkli âhlardır. Sabâ rüzgârı, bu alevleri önüne katar, bahar bahçelerine götürür. Bu bahçelerde açılan ateş gibi güller, aslında bülbül feryatlarının çiçekleşmesinden başka bir şey değildir.

Aynı tasavvurun başka türlü bir ifâdesi de İkinci Sultan Selim'in şu beytinde görülür :

Biz bülbül-i muhrik-dem-i gülzâr-ı firâkız

Ateş kesilir geçse sabâ gülşenimizden.

«Biz, ayrılık adlı, gül bahçelerinin yanık sesli bülbülüyüz. Öyle ki, «sabâ» gibi serin bir rüzgâr bile bizim gül bahçelerimizden geçse, ateş gibi kırmızı, ateş kadar yakıcı olur.»

Divan edebiyatında gülün yanında, bülbül, çiçek, lale, su gibi, daha başka varlıklar da konu edilmiş, birer simge olarak şiirlerde kullanılmıştır. Ancak bunlardan en çok bilineni ve en fazla kullanılanı gül olmuştur ve gül renkli mısraların, güle dâir büyük ve uzun mesnevilerin yazılmasına sebep olmuştur.

Fakat bunlar şiirden ziyade efsanedir ve ancak şiir mısralarında şu efsaneyi hatırlatan bir kültür unsuru olarak kullanıldığı zaman güzeldir: «Gül, eskiden bu kadar kırmızı ve böyle çok yapraklı bir çiçek değildir. Belki «gül-i nesrin» denilen «yaban gülü» pembeliğinde ve sâdeliğindedir. Dalları yeşildi. Ama bülbül onu bu haliyle de çok seviyordu. Onun dalına konmak, onun yumuk goncalarının açılması için türküler söylemek âdetiydi. Gül, bu vefâlı ve coşkun âşıkına, bütün kadınlar gibi, sâde dikenlerini gösteriyor ve ancak güneş doğduktan, bülbül kendi koruluğunun alaca karanlığına döndükten sonra açılıyordu. Bir gün, ayrılığa dayanamıyarak, açılmış bir gülün dalma konan bülbüle bir diken batırdı. Bülbülün bağı kanadı. Kan toprağa döküldü. Oradan gül budağının damarlarına süzüldü. Gül dallarını kendi rengine boyadı ve güller bülbül kanı kadar kırmızı açtılar.»

Hakikatte bütün bu söyleyişler, ne gülün ne de bülbülün macerasıdır. Bunlar ezeli ve ebedî aşk hâdisesinin güle ve bülbüle benzeyen kahramanlarının gül renkleri ve bülbül nefesleriyle terennüm edilen hikâyesidir.

Gerçi Divan şairleri, gül mevzuunu ele alıp, bütün bir şiiri bu konuya tahsis eden şiirler söylemeği âdet edinmemişlerdi. Çünkü onlarca şiir, tek bir güzelliği değil, bütün güzellikleri bir araya toplayan bol sesli bir terennüm, bol renkli, bol ışıklı bir sanat kompozisyonuydu. Gül, böyle bir sanat örgüsünde, şiire canlı bir renk, ateşli bir mânâ veren güzel bir sanat unsuruydu. Güller, güzellikler, fidanlar, aslında bunların hepsinden güzel olduğuna inanılan «sevgili» ye benzedikleri için ehemmiyetliydi. Yoksa, yine Fuzûlî'nin :

*Hangi gülşen gülbünü serv-i hurâmânınca var
Hangi gülbün üzre gönçe, lâ-l-i handânınca var,
Hangi gülzâr içre bir gül açılır hüsnün gibi,
Hangi berk-i gül leb-i lâ'l-i dür-efşânınca var*

“Senin selvi salınışlı vücûdun gibi bir gül fidanı, hangi gül bahçesinde vardır? Hangi gül ağacı üzerinde, gülen dudakların kadar güzel bir gönçe bulunabilir? Hangi gül bahçesinde güzelliğin gibi bir gül açılabilir? Hangi gül yaprağı — güldükçe — inciden dişlerini gösteren dudakların kadar güzeldir?...» dediği gibi, yeryüzünde bütün güzel şeylerin, kendisini hatırlattığı bir «sevgili» olmasaydı; güllere, gül bahçelerine hangi şâir böyle gönülden bakardı?”

Bâkî'nin şiirlerinde gül, yine neşenin, gülmenin, gülüp açılmanın timsâlidir. «Tâze gül goncası, küçücük ağızıyla öyle lâtifeler söyler ki, bunları işiten gül'ün gülüp açılmasında şaşılacak taraf kalmaz.»

Yâhut gül, sevgilinin gül renkli yanağıdır, ki şâiri :

Açıl bâğın gül-i nesrini ol ruhsârı görsünler

Salın serv ü sanevber, şîve-i reftârı görsünler

diye söyler; «*Ey bahçenin nesrin(yaban) gülü açıl! Yüzünü aç... O gül gibi yanaklarını görsünler; ey selvi, sanavber(çam fıstığı ağacı) boylu güzel! Bahçeye doğru salın. Bakanlar, yürüyüş güzelliğinin gönül alan üslûbu nedir, öğrensünler.*» dedirtir.

Buna mukabil Şeyhülislâm Yahyâ, gül güzelliğinin de, bahar neşelerinin de ancak insanın iç dünyasındaki saadetle mümkün olacağı inancındadır. Bir bahar günü :

Bülbül öter, güller açar, şâd gönül yok,

Biz böyleliğin görmemişiz fasl-ı bahârın, diye içinden sızlanır.

Fakat Türk Divan şiirinde en çok güllerle bezenmiş, adeta zengin bir gül bahçesi kadar al renkli şiir dergisi «**Nedîm Divanı**»dır. O kadar ki, Lâle Devri şairinin çok zeki ve zevkli buluşlarla; güller ve lâlelerle süslü Divan'ı, gözümüzde bazen, kıvrımlarında türlü heyecanlar bulduğumuz, kendini parlak güneş altında rüzgâra bırakmış, bir bayrak neşesiyle renklenir. Güle diye sevdiğini şöyle anlatır:

Gülüm söyle, gülüm böyle demektir yâre mu'tâdım

Seni ey gül, sever cânım ki cânânâ hitâbımsın

Nedîm, Lâle Devri bahçelerinin bütün zevk ehilleri gibi, başındaki beyaz sarıgın kıvrımları arasına bir gül goncası takmayı âdet edinmiştir. Gül goncasına benzettiği, küçük sevgilisine bunun için «**başımın üzerinde yerin var**» derken yalan söylemiş sayılmaz :

Sen kim gelesin meclise, bir yer mi bulunmaz?

Baş üzre yerin var,

Gül goncasının, gûşe-i destâr şenindir,

Gel ey gül-i ra'nâ!...

Gül-i ra'nâ.. Bu, yarısı sarı, yarısı kırmızı, nâdide bir gül dalıdır. Şâirin aynı sevgiliyle birlikte gülden ve bülbülden ders alışları da güzeldir: Sevgilisi, gülün gülüşlerinden naz, kendisi ise, bülbülün ötüşlerinden niyâz, yâni yalvarış öğrenmektedir:

Bakub o şûh ile nâz ü niyâza meşk ederiz

Gülün tebessümüne, bülbülün teranesine..

Fakat Nedim Dîvanı'nın «**sevgili**» ve «**gül**» münâsebetlerine dâir en renkli şiiri, şâirin :

Mest-i nâzım kim büyüttü böyle bi-pervâ seni,

Kim yetiştirdi bu güne servden bâlâ seni? beytiyle başlayan gazelidir.

Divan şairlerinin güllerle sevgililer arasında buldukları yakınlığı terennüm eden mısraları saymakla tükenecek gibi değildir. Türk şiirine bir tek temiz, güzel ve gül renkli beyit bırakan Vâsıf da, denilebilir ki, zamanın Türkçesine bu güzel beyti söyletmek için dünyâya gelmiş gibiydi:

O gül-endâm bir al şâle Bürünsün, yürüsün;

Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün, yürüsün..

Tanzimat şairlerinin elinde ise gül, birdenbire bambaşka bir renk, bambaşka bir mana almaya başladı: Yine kadın güzelliği ile ilgisini terketmemekle beraber, gül rengi ve gül vücudu artık «**vatan anne**»nin rengi ve «**vatan anne**»nin vücuduydu. Nâmık Kemâl, «Vâveylâ»sında :

Fem (ağız, ağzının kırmızılığı)inin rengi aksedip tenine,/Yeni açmış güle misâl olmu.

derken, vücudunun her yanında gül gibi yaralar bulunan bu «**vatan anne**»yi düşünüyor ve :

Gül değil, arkasında kanlı kefen,/ Sen misin, sen misin garip vatan!

diye feryat ediyordu.

Dışarıdan baktığınız zaman, o kadar canlı, o kadar kırmızı görünen lâlelerin öyle görüldüğüne aldanmayınız. İçlerini açınız, siyah bir renkle karşılaşsınız. Divan şiirinde lâle, bunun için duyulan samimî ıstırapların sevimli timsalidir. Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne bütün tabiatın ağlamasını isteyen büyük şair Bâkî, meşhur Mersiye'sinde bu konuda şöyle konuşur :

Andıkça bû-yı hûlkunu derdinle lâle-ves

Olsun derûn-ı nâfe-i müşk-i Tetâr târ

«*Senin güzel kokunu hatırladıkça, Tatar ülkelerindeki misk ceylânlarının içi, lâlelerin içi gibi, simsiyah olsun...»*

Yâhyâ Kemâl'in bir şiirinde :

Ya şevk içinde har âb ol, ya aşk içinde gönül.

Ya lâle açmalıdır göğsümüzde yâhud gül, deyişi de, aynı tarihi kültüre dayanır.

Çiçeklerde bir elem veya neşe aramak, onları gönüllerimiz gibi üzgün veya neşeli görmek arzusu yalnız şark şiirinde değil, bütün dünya şiirinde rastlanan bir motiftir.

Çiçeklerin dilinden konuşmak renkli ve güzel konuşmaktır. Duyguları çiçeklerle süslemek, hâtıraları çiçeklerle beslemek, sevgileri çiçeklerle ifade etmek birer güzel söyleyiştir. Göğüslerde çiçekler, vazolarda çiçekler, düğünlerde çiçekler, mezarlarda çiçekler, daima çiçek kadar temiz duyguları ifade eder.

Ahmed Hâşim'in, ateş kırmızısı bir karanfil karşısında :

*Yârin dudağından getirilmiş,
Bir katre alevdir bu karanfil.
Gönlüm acısından bunu bildi
Düştükçe vurulmuş gibi yer yer
Kızgın kokusundan kelebekler*

Rûhum ona pervane kesildi..., diye yanması bundandır. Bunun için fırsat buldukça çiçeklerin dilinden konuşur; ince ve temiz gönül ürperişlerimizi, çiçekleri aracı kılarak söyleriz.

Cumhuriyet Dönemi Şiirimizde Çevre Teması

İnsan; tabiatla ilk haşır neşir oluşunu, kendini bin bir coşku içerisinde onun kucağına bırakıp, yemyeşil çayırarda yorulana kadar koşup, sonra da sırtüstü yatarak bulutları seyredişini, kuşların sesini, akşamın kızılığın ufku sararken hayvanların köye dönüşünü ve daha neleri, bir türlü unutamaz. Zamanın yıllarla buluşturduğu her noktada, geçmişin koynunda kalan o günler, bir peri masalı gibi zihninden geçer ve o günlerde yaşadıklarından ne çok şey öğrendiğini düşünür. Orası hep güzel bir kasabadır ve denize varan bereketli topraklar, ayçiçeklerini kucaklamaktadır. İlk orada denize girmiş, dalından yeni kopmuş mis gibi meyveleri ilk orada tatmış, tarlalarda yürürken ilk orada ayağına dikenler batmıştır. Yol kenarlarında kümelenmiş böğürtlenleri de incecik süzülen yılanları da ilk defa orada görmüştür. Kâğıdın kalemin olmadığı ve bir çubuğun yardımıyla kum üzerine yazılar çiziktirilen, resimler yapılan yer de ilk orasıdır yine...

Şair ve romancı Necati Cumalı'nın mısralarıyla:

*Buğdaydan öğrendim şiiri/ Canım kara buğdaydan / Tadı tat binlerce yıldır
İyilik cömertlikle alır / Sofralarda yerini.*

...

*Kır çiçeklerinden öğrendim / Ürerler dağ bayır kendiliğinden /
Renkleriyle kurumlanmadan /Ayırmadan çobanı beyi / Sunarlar güzelliklerini.*

Ve şair; bir başka şiirinde şöyle devam ediyor, gelecekte doğabilecek bir takım kötülükleri sezmiş gibi:

Akan suyu severim ben / Işıldayan karı severim / Bir yeşil yaprak / Bir telli böcek

Yeşeren tohum / Güneşte görsem / Sevinç doldurur içime/ Bir günü / Güzel bir günü

Güneşli bir günü / Hiçbir şeye değişmem / Onun için savaşı sevmem/ Çünkü diyor;

Bilirim yaşamaz güneşte / Bilirim yaşamaz yan yana aşkla / Ne haksızlık

Ne korku / Ne açlık/ (...)/ Bütün yaz / Kuyunun başında yedik / Akşam yemeklerini

Cevizler iç tuttu / Bademlerin kabukları kurudu / Ayvalara sindi günüşiği

Taze cevizin el boyadığını, dalındaki bamyanın can yaktığını ve acurun çabucak büyüüp dalından sarktığını orada öğrenirsiniz. Orada; yani tabiatın ortasında, bağda, bahçede... Tabiatın bereketine ancak ona şefkatle yaklaşırsanız, tanık olabileceğinizi de...

Başınızı kaldırıp gökyüzüne baktığınızda, çeşit çeşit kuşları görürsünüz ve merak edersiniz nereden gelip nereye gittiklerini... Cevabınızı bir şiirle Cevat Çapan verir size:

*O göçebe kuşları da merak ederdin sen,/ yılın hangi ayında geldiklerini,
gelirken hangi enlemlerden geçtiklerini, / yuvalarını nerelerde yaptıklarını...*

Turuncu, altın sarısı, siyah tüylü o kuşlar. / Onları anlattırdım sana kış geceleri, aştıkları lacivert denizleri, / adlarını uydurduğum kimsesiz adaları.

Sonra büyürsünüz, hem de birden, nasıl büyüdüğünüzün farkına bile varmazsınız, hayat seneleri devirmiştir ve aşkın kıpırtıları kalbinizi bir hoş etmektedir. Yeni hayallere dalar, yeni şiirler keşfeder, yeni rüyalar görür, daha önce tatmadığımız yeni güzelliklere yelken açarsınız. Aziz Nesin gibi, badem ağaçlarına özenirsiniz birden:

Sen ağaçların aptalı / Ben insanların / Seni kandırır havalar / Beni sevdalar

Bir ılıman hava esmeye görsün / Düşünmeden gelecek karakış.. / Acarsın

çiçeklerini /../ Bense hayra yorarım gördüğüm düşü... / Bir güler yüz bir tatlı söz.. / Açarım yüreğimi hemen/.../Sonu gelmese de hiç bir aşkın / Açalım yine de çiçeklerimizi / Senden yanayım arkadaşım / Havanı bulunca aç çiçeklerini / Nasıl açıyorsam yüreğimi / Belki bu kez kış olmaz / Bakarsın sevdan düş olmaz / Nasıl vermişsem kendimi son sevdama / Vur kendini sen de bu güzel havaya

Sonra günler günleri kovalar, mevsimler geçer ve yine bir yaz bitiminde eve döndüğünüzde, bağları, bahçeleri özler, içinizdeki hasreti giderecek bir şey bulamadığınızda, balkonda duran saksı çiçekleriyle sohbet başlarsınız. Tabiata, onun sesine, kokusuna, sarıp sarmalayışına yabancı olanlar, onun güzelliğinden nasiplenmemiş olanlar sizi anlamazlar. Ne gam! Nasıl olsa anlayan var ya! İşte Can Yücel... Gelir ve muzipçe der ki:

O bir saksıydı siperde / Gökten inenleri gördü de / Anladı gayrı / Yağmur yemek nerdeee / El elinden sulanmak nerde

Yaz biter ve içiniz üşür, gözleriniz ufukla birleşen körfezde. Dalgalar artık sahili yalamaktadır, o eski sakinliği yoktur denizin. Kokusu, martıların çığlığı. Ve araya birden Can Yücel girer: **Martılar ki sokak çocuklarıdır denizin...**

Yıllar; bir yerlere yetişmenin, bir şeyleri yapmanın, birilerine kavuşmanın telaşı içinde geçip giderken, şehirlerde kaybolmuş, eşi, dostu, sevgiyi, vefayı, hüznün ve acıyı yeterince hissedemeyen küçük insanlara dönüştük. Dev kelimesiyle tarif edilemeyecek binalar, uzayıp giden yollar, ağzına kadar insan kalabalığıyla tika basa dolu bulvarlar, gece bile uyumayan sokaklar, caddeler, mağazalar, alışveriş merkezleri, hava alamayan bizler ve şehir... Sıkıntı basan, daralan yüreğinizi Behçet Necatigil'in bir şiiriyle teselli edersiniz.

Coğrafya kitabında konu: /Yeryüzünün şimdiki hali. / Ülkelerin yüz ölçümü, Engebeler, dağ, orman, vadi. / Akar su, iklim, yağış / Bitkiler, nüfus, konuşulan dil

Halkın geçim kaynakları/ Ülkeleri bildirir / Bir coğrafya kitabı. / Bilgi! Kitaplar ne bilir, /Ben ölçmedimse bütün ölçümler boşuna. / Yağmurların sözü nasıl edilir,

*Alnım ıslanmadıysa serin yağışlarında./ Ne denizler deniz, dağlar dağdır
Ne bahçeler bahçe. / Yok öyle göller / Ben olmayınca./ Ben gidemiyorsam
Kitaplar aldatur. / En verimli toprak, ben göremiyorsam / Katı, kıraç, kısır.*

Ya çocuklar, geleceğimizin büyükleri... Gördükleri her şeye şaşkınlıkla bakan ve gülücükler yağdıran çocuklar... Onları nasıl bir dünya bekliyor diye

düşünmek bazen deli ediyor insanı... Ya düşünmemek; sanki bu daha mı iyi? O halde ne yapmalı, nasıl davranmalı, neyi öğretip, neyi öğretmemeli? Korkuyla, istemesek de söylemek zorundayız; eğer tabiata sahip çıkmazsak, belki de domatesin gerçekte nasıl koktuğunu hiç bilmeyecekler, dalında ballanan incirleri hiç koparamayacaklar, üzümün bağından, ekmeğin hasından haberdar olamayacaklar. Peki üzülüyoruz, onlar için güzel bir dünya istiyoruz da, ne yapıyoruz? Behçet Necatigil diyor ya!

*Büyükler biraz daha yorulsun / Onlar da büyüsünler
Onlar da mesut olsunlar / Geçti, kaç savaş ezikliği
Çocukları düşünsünler / Çocuklar iyi gün görsünler.*

Günümüz insanı hayatın getirdikleriyle olabildiğince meşgulken, bazen gökyüzüne, sıcağıyla, ışığıyla börtü böceği uykularından uyandıran güneşe bakmayı, safiyetin ve doğallığın sembolü çocuk seslerine kulak vermeyi unuttur. Gerekli gereksiz birçok gaile öylesine sarmıştır ki dört bir yandan, hiç durmadan akıp giden hayatı bir gün yakalayacağını hayal eder. Gerçek ise bambaşkadır ve şair Beşir Ayvazoğlu “**Bir Gözüm Var Adı Gökyüzü**” adlı şiirinde buna vurgu yapmaktadır:

*Şimdi sereserpe dökülür yere güneş
uyanır börtü böcek uykularından*

*uzak deniz türküleri dudaklarında
deli bir çay geçer kuytularından*

*Ağaçlar asılıp toprağın memelerine
ilkyaz sevinci damıtır özsularından*

*Köpek sesleridir gitgide uzaklaşan
ve bir çocuk arınır korkularından*

*Görürüm, bir gözüm var adı gökyüzü
iz yok bebeğinde ölüm kuşularından*

Şair, yazar ve Türk Halk Müziği sanatçısı Bayram Bilge Tokel ise, birçokları için hep aynı şey olan her sabah uyanmayı farklı bir bakış açısıyla gündeme getirir ve “**Sabahlık**” şiirinde onlara mısralarla “**merhaba**” der:

*Bir sabah / Kuşlardan daha erken / Güneş doğmadan daha
Dallarda serçelerin / Düğünü başlamadan / Uyandım usulca*

*Süzüldüm rüzgâr gibi / Bir kapı aralığından / Suları uyur gördüm
Dağları büyür gördüm / Doğan gün bir tebessüm / Ninniler ağarken
şafağa*

*Ey kusursuz mavilik / Kıpırdayan toprak / Düşünen ağaç / Ve
soluğunu tutmuş dağ / Merhaba*

Şiirimizin aksakallısıdır o... Bütün ömrünü adeta şiire hasretmiş, gecesini gündüzünü şiirle doldurmuş, şiirle düşünmüş, şiirle konuşmuş, şiirle direnmiş, meramını şiirle anlatmış. Şair Bahattin Karakoç'tan sözediyoruz. Yaşı ilerlemiş olsa da, şiirle olan irtibatı hep taze, hep yeni ve hep güçlü kalmıştır. Onun hayatında da çevrenin önemi büyüktür ve tabiata hep dikkatle bakmış, derinden nazar etmiştir. Birçok şiirinden dağlar geçer, ovalar ses verir, dereler, çaylar akar, bulutlar ağlar ve gökyüzü mavilikleriyle görünür okuyucunun gözüne...

Otlar rüzgârda ırgalanır, yağmur evlerin çatılarını, sokakları, caddelerini ıslatır, lale boynunu büker, keklük kumlarda eşinir, kekik havayı cömertçe emzirir, vakit ikinci vaktidir ve bir özge zamanda özge mekânda “**Kuşlar Divân**” kurar :

*Sarımağara'da sarı kayalar
ikinci vaktinin hüznü çöktümü
Sarı bir fırçayla ufku boyalar
Ve bir lâle erken boyun büktü mü
Sarımağara'da kayalar ağlar
Kumlarda eşinir bir sürü keklük
Su içmeye iner bir kara yılan
Havayı cömertçe emzirir kekik
Bulutlardır tepelerde yayılan
Çoban ışığında bulunmaz kemlik*

*Kimbilir ne diye sürüden ayrı
Kayanın birinde bir oğlak meler
Pınarı kapatmış yarpuz otları
Güneşin kalburu hep altın eler
Serin koyak arar yıldı atları*

*Bütün güvercinler burda toplanmış
Ebabiller, gövel an kuşları
Havada bir nakış, yerde bir nakış
Uçmak ve ötmektir bütün işleri
Her kuş divanında Hakk'adır alkış*

Bir Dilaver Cebeci vardı; memleket aşığı, dost canlısı, kelime sevdalısı... Sözleri sinede yangın oluşturur, duruşu umut verir, tanımayanlar onu şiirlerinden severdi. Coğrafyayı vatan kılan kutlu erler, uçağa varıncaya kadar onun dilinden ses verdi, şiir oldu. Nağmelerle birleşip mısraları, nefes nefes, inceden ince, derinden derine bir türkü olup düştü gönüllere, taşımaları bilen zihinlere... Ve bir “**Çocuk**”, “**Resim**” yapar onun mısralarıyla; temiz bir dünyanın hayaliyle...

*Bir çocuk resim yapıyor:
Tutup ebemkuşağını sürmüş önüne
Ve o asil beyazlığa eğmiş başını
Kalemleri yeşil, mavi, al, sarı...
Düşürmüş de kâküllerini bir masal beldesine,
Huzura şekil veriyor incecik parmakları...
Bir çocuk resim yapıyor.
Uzun kirpikleri geziniyor mor dağlarda,
Ufukta gülüp duruyor alev saçlı bir güneş,
Barışın gökçek maviliğinden kuşlar geçiyor
Yamaçlarda beyaz papatyalar açıyor...
Bir çocuk resim yapıyor.
Bir dere geliyor sonsuzluktan, akıyor sonsuzluğa,*

*Dirliğe boy atıyor kıyısında çimenler...
İki ağaç baş başa seyrediyor gökleri
Yanağından pembeler dökülüyor çocuğun
Cömert bir yağmur gibi suluyor çiçekleri...*

*Ah çocuk canım çocuk,
Gel şu kirlili dünyayı libasından soy
Düşleri nakışlı çocuk, elleri hünerli çocuk,
Resminin bir yerine beni de koy...*

Son yüzyılda, önceden bilmediğimiz ve yeni üretilen o kadar çok şeyle karşılaştık ki. Bunlar giderek çoğalıyor, her yanımızı dolduruyor, çoğunu koyacak yer bulamıyoruz. Bunları imha etmek ve zararlarını azaltmak için yeni teknolojiler geliştiriyor insanoğlu ve bunun için de büyük paralar harcıyor. Geçmişin doğallığından kaçıp, ihtiyaç haline getirilen bu maddelerden israf derecesinde kullanmak; hem vücudumuzu erken yaşlandırıyor ve hem de yaşlı dünyamızda telafisi zor ve hatta imkânsız felaketler meydana getiriyor. Hormonlu gıdalar, asit yağmurları, kimyasal maddeler ve daha neler neler; uygarlığın bizlere olumsuz hediyeleri... Behçet Necatigil’in kaleminden bütün

bunların acısıyla “**Uygarlık Raporu**” adı altında mısraya dönüşenler, şiiri bile yoruyor, yıpratıyor ve okuyucuya sıkıntılı bir dünya bırakıyor:

*Havasız silolar uygarlık
Bakımsız çürüyen buğday ben,
Kurtlanmış dökülüyorum
Beton silindirlerden.*

*Deterjan, naylon, yıka, giy
Tıkanır gözenekler, kurdeşen.
Sapar dereler yollarını
Sentetik leşlerinden.
Bu artıklar ne artık, kumar toprak
Plastik kaplar, bidonlar, asit.
Ölü balık, yoz ağaç, çevre kirlenmeleri
Baygın soluklar, bitkin gel git.*

*Sebzeler, bitkiler, tahıllar toz
Bir sahte simya çorbamda
Meyvalar, yemişler hışır, tatsız
Püskürtük ilaçlar soframda.*

*Etler etlikten çıkıyor
Bir çiriş kabı aç çanağım.
İçim dışım kir pas
Hangi kurnalarda arınacağım?*

*Aldatmaca ambalaj ve kaç kez
Donmuş, kaynamış posa konserve?*

*Bu halsizlik, bozuk sinir, sindirim
Ki nasıl düzelir, hangi has besinlerle?*

*Çökerttin doğayı, beni de fırlat
Uzaya mı, boşluğa mı ve sonra
Başlasın buzul çağı, çevren
Fosil, taş, çimento yığınlarında.*

Sonuç

Kendisine saygısı olmayan bir kişinin doğaya saygılı olmasını beklemek gerçekçi değildir. İnsanoğlu, dünyanın kuruluşundan beri somut olarak her türlü imkânından yararlandığı, soyut olarak ise, sanatında işlediği çevreye karşı sürdürdüğü hoyratça tutumundan bir an önce vazgeçip, hatalarını düzeltme yoluna gitmezse, son zamanlarda sık sık görmeye başladığımız, adına “**çevrenin oç alma harekâtı**” da diyebileceğimiz durumdan kurtulamayacaktır. Hem insanın ve hem de çevrenin aleyhine gelişen bu manzaradan geriye kalanlar, nesirde ve şiirde, güzellikleriyle değil de, kirlettiğimiz dünyadan çocuklarımıza bıraktığımız mirasın-ya da onlardan ödünç aldığımız da diyebiliriz-kirlilikleriyle yer alacaklardır. Bitki ve hayvan türlerinin giderek azaldığı, havası, suyu ve toprağı kirlenmiş bir dünyada yaşamak zorunda kalacak olan gelecek nesillerin, bizleri hangi cümlelerle yâd edecekleri de herkesin malumudur.

Oysa bizim, **"masallarımızda bile, her dalında ayrı meyveler bitiren ağaçlar vardır. Zümrüd-ü Anka'yı, bir çınar ağacının dalında tünerken buluruz. Keloğlan bir ağacın altında uyurken, ağacın gövdesinden ses gelir."**

Bahar gelince, her biri birer renk cümbüşüne dönüşen ağaçlar, seyredene yaşama zevki aşılar, geçen dakikalarımıza anlam kazandırır; güz ayları geldiğinde ise, solan, sapsarı olan yaprakları, hüznü çağırıştırır. Yitip giden bir şeyleri, ardından yetişemeyeceğimiz günleri ve o günlerle beraber maziye uğurladığımız ümitleri, hatıraları getirir aklımıza...

Hemen herkesin, etrafı ağaçlarla, şırl şırl akan sularla ve yemyeşil çayırarla çevrili bir evde oturma gibi bir hayali olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kendisi de topraktan yaratılan insanı bu güzellik her an kendine çeker. Çünkü toprağa, ağaca, ota, köke yakın olmak rahatlatır insanı... Gerginliklerden arındırır. Yaz mevsimi geldiğinde; dağa, bayıra, dereye, çaya; kısacası tabiatın kucağına koşmamız, evimizin duvarlarını tabiatın bu iç açıcı güzelliklerini sergileyen resimlerle donatmamız hep bundandır.

Eskiden; yani ortalık böylesine beton ve demir karışımının hâkimiyetine girmeden önce, oturduğumuz evlerde, pencereyi açtığımızda gözlerimiz ilk olarak ağaçlarla, onların kokusu, dalı, çiçeği ve yaprağıyla buluşurdu. Hayatımızı, “**göge doğru ser vermiş**” apartmanlarda sürdürdüğümüz şimdilerde bile, böyle bir buluşma isteği içimizi terketmemiştir. Yüreğimizin gizli köşelerinde, böyle bir buluşmanın gerçekleşeceği günle ilgili ümidimizi hâlâ muhafaza ederiz. En azından, emekli olduğumuzda, “**kuş sesleriyle, güneş ışınlarıyla yıkanmış ağaçların güzelliğini ciğerlerimize bir nefes gibi çekeceğimiz**” günün, hayalini olsun kaybetmek istemeyiz; yaşatmak isteriz bir şekilde...

Şair Salah Birsal, "Ağaçlı Pencere" adlı şiirinde, hâlâ içimizde yaşayan bu duyguyu dile getiriyor:

*"Üşenmeden eğiliyorlar pencereme,
Gündüz değil, geceleyin.
Kavaklar, çınarlar, söğütler
Uykumu şaşırıyorum
Kimi aşktan laf açıyor
Kimi gördüğü ölülerden
Buv buv
Başka dağ görmek başka deniz
Hepsinde dert bir
Zor şey diyorlar
Ağaç kalmak
Kimi de ceylanları anlatıyor
Gündüz değil geceleyin
Ahuların öpüşmesi varmış alev alev "*

Bazen ağaçların da rahatı kaçar. Tabiatın süsü, dağların yeşil örtüsü ağaçların ansızın rahatını bozar insanoğlu... Onları yerlerinden eder. Tıpkı, başka şeylerin ve dahi kendinin de rahatını bozduğu gibi... Yerine dikeceği kapkara beton yığını için, onca güzel ağacı, çekinmeden, üzülmeyen, geleceği düşünmeden feda eder. Gözünü bile kırpmadan, hiç acımadan... Yemyeşil dallarından ses veren kuş cıvıltılarını, "kocaman bir makinanın kulakları sağır eden homurtusu" veya motorlu bir testerenin "horultusu" bastırır, alaşağı eder. Kaşla göz arasında, göz açıp kapayıncaya kadar yıkılıverir canım ağaç kara toprağa...

"Dupduru bir su gibi kanı akar " ve "o ölürken bir beton yığını daha yeralır kara oprakta..." Menfaatin gösterdiği bir hedef daha ele geçirilmiş, nefis için bir güzellik daha telef edilmiştir. Başka yerde de olsa, yerine yenisi konmadan hem de...

Halbuki; "Türkiye'de her yerde, yeni binalar tarihî eserlerle tabiat güzelliklerini vitrine koyacak bir şekilde inşa olunmalıdır. Büyüyen Türkiye, sadece büyük değil, aynı zamanda güzel olmalıdır. Güzelin sırrı ise tarihte ve tabiattadır. Tabiat derken meydan ve ağacı unutmamalıdır. (...) Bursa'da büyük âbidelerin yanında büyük ağaçlar vardır. Onlar âbideleri tamamlar. Tanpınar'ın şu cümlesi Türkiye'nin yeni mimarları için bir rehber olmalıdır.

“Ağaç, mimarîmizin ve bütün hayatımızın en lûtuflûkâr yardımcısıdır.”

Ağaç da bir kültür mahsulüdür. Bu mana “kültür” kelimesinin kökünde vardır. Atalarımız ağaç ile mimarîyi, tabiat ile medeniyeti uzlaştırmışlardı. Camiin içine ağacı ve suyu sokmuşlardı. Mimarî ve tabiat, güzellik ile ebediyeti birleştirir. Büyüyen Türkiye’ye tarihî eserlerle ve ağaçlarla güzel bir şekil verilebilir. Yeni eserler istenilen yere konulabilir. Fakat tarihî eserlerle ağaçların yerleri değiştirilemez. Şu halde yapılacak şey, onları oldukları yerde bırakmak, yeniyi onların etrafında inşa etmektir.”

Ya o ağaçlara tepeden bakan, iri ve kocaman cüsseleriyle onları küçük gören kapkara fabrika bacaları... Onlar da, devâsa ağızlarından zehirli dumanlar saçarak ağaçların yemyeşil yapraklarına, dallarına, gövdelerine... Önce yaprakların rengi sararır solar, sonra dalların... En sonda da o yaprakları ve dalları taşıyan gövdenin... Ve bu zehirlenmenin sonucunda, “**ayakta ölür**“ ağaçlar tabii ki... Ve ağaçların her biri, yaşayacakları böyle bir anın korkusuyla usul usul sallanıp dururlar rüzgârda... Halbuki tedbir alınsa, böyle mi olur? Hem gelişme sağlanır ve hem de bu güzellik yerinde durur.

Yazar Selim İleri, “**Yaşamak İçin Çevre Bilinci**” adlı yazısında, yıllar içerisinde çevre adına çevresinde olup bitenlere dikkat çekerken, bir yerinde şunları yazar:

“1939’da Refik Halid Karay, Boğaziçi için bir yazı daha yazar: “**Boğaziçi Olduğu Gibi**”. Bir yazı daha diyorum; çünkü, Nilgün romancısı, Boğaziçi’nin yıkımlara uğradığını ta 1910’larda fark etmiştir. O zaman da yazmış, arada yine yazmış, işte 1939’da yine yazıyor. “**Boğaziçi Olduğu Gibi**”, günün birinde bir ‘**çevre edebiyatı**’ seçkisi düzenlenecekse, başlı başına anıt-yazıdır. Refik Halid, tam altmış sekiz yıl önce, “**kübik**” ve “**fütürist**” mimarinin ürkünç yerli örneklerle erguvanlı, manolyalı, ahşap Boğaziçi’ne sızdığını kaygıyla vurgulamaktadır.

Boğaziçi gerçi yoksulluğun darbesini yemiş, yalılar adamakıllı harap olmuş, bahçeler, limonluklar yaban kalmıştır, ama çevre bu haliyle de güzeldir, 1930’larda.

Refik Halid, fazla keser sesi, fazla çimento kokusuyla Boğaziçi’nin perilerini kaçırtaçağımızı haber verir. Kimse, özellikle ilgili makamlar, merciler kendisini dinlemediğinden, Boğaziçi’nin perileri kaçır. Perilerin yerine, sırtların, tepelerin korularını, ormanlarını bir gecede ortadan kaldıran bazı siyasî kişilerin şeytanları çıkagelir!..

Tanpınar, ünlü “**Yaz Yağmuru**” hikâyesinde Boğaziçi’nin mimarisine değil de, denizine bakar. Denizde leke leke mazot ve dalga dalga çöp görür. Boğaziçi’nin görkemli doğası, hırçın denizi kirlenmeye başlamıştır. Bu, eşsiz güzellikteki uzun hikâye, bir aşkı dile getirir görünmekle birlikte, İstanbul’a erken matem şarkısıdır.

Ne yazık ki; doğasever, çevre bilinci taşıyan edebiyat adamlarımızın sayılamayacak kadar çok emeği, dün olduğu gibi, bugün de dikkat çekmiyor.”

Kaynakça

- Aslan, Beyhan, Çevre ve İnsan, Çevre Dünyası, Sayı 2, Temmuz 2011
- Ayvazoğlu, Beşir, Kaknüs, Şiirler, Ötüken Yayınları İst,1991
- Artun, Erman, Dadaloğlu Üzerine Bir Kaç Söz, Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. cu.edu.tr
- Bingöl, İsmail, Halk Şiirimizde Bir Usta: Âşık Yaşar Reyhani, Dergâh Edebiyat Sanat Kültür Dergisi Cilt XVIII, Sayı: 208, 2007
- Canan Coşkun*, Mayıs 2007, Çevreciyiz.com
- Cereci, Sedat, Önce Biz Kirlendik, Şule Yay.İst,1992
- Görmez, Kemal, Çevre Sorunları ve Türkiye, Ankara, Gazi Kitapevi, 1997
- İleri, Selim, “Yaşamak İçin Çevre Bilinci” Zaman Gazetesi Cumartesi eki.28.07.2007, Sayı:87
- Kaplan, Mehmet, Türk Milletinin Kültürel Değerleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:732, Ankara 1987,s.43-44)
- Karakoç, Bahattin, Bir Çift Beyaz Kartal, Dolunay Yayınları Şiir Dizisi:1,Eylül 1986
- Keleş, Ruşen ve C. Hamamcı, Çevrebilim, Ankara, İmge Kitapevi, 1997
- Kutlu, Mustafa, Yeni Şafak, 28.02.2007
- Tokel, Bayram Bilge, Bir Yer Üşür, MEB Yayınları, 1995
- Üzülmez, Müslüm, Çevre Yazıları, UZULMEZ.INFO
- Yardımcı, Mehmet, Halk Edebiyatı Ürünlerinde Âşıkların Dilinde ve Köroğlu’nda Dağ, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Cu.Edu.Tr
- Zeyrek, Yunus, Posoflu Zülali, Ankara, 2004.

LEYLÂ VÜ MECNUN MESNEVİLERİNDE TOPLUMSAL NORMLAR: ÇEVRE VE AHLÂK

*Nazire ERBAY**

Özet

Klasik şiiri dil ve anlatım başta olmak üzere neredeyse kullandığı bütün malzemelerini ilhamını aldığı Doğu kültürüne borçludur. Bu malzemeler arasında tabiat önemli bir yer tutar. Tabiat, klasik şiir sanatkarının değişik sembolleri kullandığı ve vazgeçemediği unsurlar arasındadır. Klasik şairler olay örgüsüne dayalı anlatılarında kahramanlarının yaşadığı çevre ve bu çevrenin kahramanlar üzerindeki etkilerini de eserlerinde yansıtmışlardır. Mesnevîde klasik şair, aslında hayalinde var ettiği yaşanası dünyayı değişik sembolleri ve metaforları araç olarak kullanırken, geleneğin içinde var olan diğer türlerden farklı olarak çevre ve insan ilişkisinin farklı açılımlarını ifade etme fırsatını da yakalar.

Bu çalışmada klasik Türk şiirinin en önemli eserlerinden biri olan Leylâ vü Mecnun mesnevîlerdeki tabiat içindeki kahraman, mekânın kahramanın ruh haline olan etkisi ve son olarak çevre-kahraman ve toplumsal normlar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmada, Leylâ vü Mecnun mesnevisinin ilk örneğini İran edebiyatında veren Genceli Nizami'nin, Anadolu'daki bu hikâyeyi ilk kez kaleme alan ve eserinin diğer adı Gülşen-i Uşşak olan Edirneli Şahidi'nin nihayet bu kıssanın en meşhur ismi Fuzuli'nin eserleri dikkate alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Leylâ vü Mecnun, toplum, tabiat, çevre, ahlâk

* Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nerbay@bayburt.edu.tr.

Edebi eser, oluştuğu topluma göre şekillenir ve tarihe kaynaklık eder. Edebi eseri oluşturan sanatçı bilinçli olarak yahut ele aldığı mevzu gereği, dönemin sosyal hayatından malzemeleri doğrudan bazen de dolaylı olarak okura aktarır. Ortaya çıkan eser, oluştuğu dönemin zihniyetini yansıtması bakımından önem arz eder. Sözlü kültürle başlayıp günümüz modern yazınına kadar uzayan anlatı geleneği, toplum yapısı ve zihniyeti hakkında bilgi vermeye yardım eder.

Zihniyet dünyasını açıklamada sanatın ve özellikle edebiyat ürünlerinin rolü, iki açıdan incelenebilir. Bir yanı ile şekillendirici, öbür yanı ile tanıtıcı olarak; ilkinde sebep, ikincisine ifade biçimi demek mümkündür. Hakikaten de inandırıcı gücü ve renkliliği ile sanat eserinin muayyen tavır ve davranışı, başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasıyla bilinçaltına yerleştirdiği, hatta farkına varmayarak çağın görüşünün bir parçası hâline getirmeyi başardığı inkâr edilemez. Değişik bir doktrinin veya ağır bir felsefi sistemin havada bıraktığını, basit bir pendnâmenin renkli ve çarpıcı anlatım gücü ile halk idrakine getirip oturtuverdiği ve öylelikle ayağını toprağa bastıracağı çok görülmüştür. Herhangi bir tavır, bir hikâye veya roman, bir piyes, günlük davranış ve alışkanlıklar hayatın her alanında etkisini göstermektedir.¹ Bu etki edebi eserde, hangi döneme ait olursa olsun ortaya çıktığı toplumun normlarını tanımak ve anlamak için, o toplum hakkında bilgi edinmek adına önemli bir vasıta olarak düşünülür.

Bunun yanında insanın kâinatta var oluşunun temel gereklerinden biri olarak amacı, varlığının hikmetli gerçeğini anlatabileceği tarzlar ve usuller geliştirmektir. Bir yerde sabit kalış, insanı dolayısıyla toplumu “diğerleri” karşısında aciz duruma düşüreceği muhakkaktır. Mimarın, büyük bir yapıyı inşa etmeden önce, ağırlığını taşıyıp taşımayacağını görmek üzere zemini gözlemlemesi, ölçmesi; kanunların da kaleme alınmadan önce hazırlanan yasaların yönelttiği halkın onları kaldırmaya uygun olup olmadığı incelenmesi gerekir.² Aynı şekilde Montesquieu’den istiare ile kanunların ruhlarının o kanunların yapıldığı toplumun ruhunu da yansıtması gerekir. Edebi eserin ortaya çıkışı, gelişmesi ve değişmesi ortak kültürün ya da toplumun yetiştirdiği sanatçının ortaya çıkardığı metinlerin kabul yahut reddedilişi toplumun alt yapısı, açık bir ifadeyle, zemin durumu, biriktirdiklerinin toplamı kısaca bilinçaltıyla yakından ilgilidir.

Bu bakışla Türklerin yüzyıllarca süren bozkır kültürüne bağlı hayatı, savaş ve savaşçılıklarının yanında onların yaşam tarzlarına, düşünce sistemlerine, tabiatı

¹ Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s. 24- 25.

² Jean Jaques Rousseau, “Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukukun İlkelerine Dair”, Turhan Ilgaz (Türkçesi), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006, s. 83

ifade edişlerine ve genel anlamda kültürlerinin şekillenmesine etki etmiştir. Aynı şekilde aşağı yukarı 13. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıla kadar süren klasik Türk edebiyatı da, diğer faktörlerin yanında, Türklerin şehir kültürüne hatta kapalı çevre kültürüne göre şekillendiği söylenebilir. Bu kapalı çevre hemen hemen bütün türlerde belli bir bakışın, duyusun yansıması olarak ortaya çıkmıştır.

İnsanın kendini anlatabilmek için kullandığı temel malzemelerden biri tabiat yahut çevredir. Klasik Türk edebiyatının temeli olan şiir ve şiirin en önemli malzemelerinden biri olan tabiat bu algı ve anlayışın paralelinde gelişmiş, yüzyılların birikimi olarak klasik bir alt yapıyla şekillenmiştir. Anlatmaya bağlı edebi eserin karşılığı olan mesnevi de bu gelenek üzerine varlığını inşa edilmiştir. Toplum normları ile bireyin tercihleri arasındaki çatışma alanında sıkışan şair, aslında hayalinde var ettiği yaşanası dünyayı değişik sembollerin ve metaforların imkânlarıyla ifade ederken, geleneğin içinde var olan ve diğer türlerden farklı olacak şekilde çevre ve insan ilişkisinin farklı açılımlarını sunma fırsatını mesnevide yakalar. Bu bakışla tahkiyeye dayalı metinlerde mekân, sadece betimleme unsuru olarak kullanılmaz. Mekânın fonksiyonu, kahramanın olay içindeki duruşudur. Burada mekân-insan aynileşmesinden söz edilebilir. Mekân, kahraman ve olay ilişkisi de bu şekilde sağlanmış olur. Bu ilişki çerçevesinde mekân, fiziki çevrenin ve fiziki gerçekliğin yansıtılması için değil aslında derindeki iç gerçekliğin ortaya konulmasına zemin olur.³ Mesnevide çevre diğer edebi metinlerde olduğu gibi “gerçek”, “muhayyel”, “ütopik” anlamda eserde yer alır. Mekân bu bağlamda adeta heykelin kaidesi gibi anlatımın zemine tutunması ve gerçeklik duygusunun açığa çıkması için bir gerekliliktir.⁴ Bu bağlamda denilir ki klasik edebiyat belirli mevzular içinde sınırlı kalmıştır. Bunlar da hayattan ve tabiattan alınmış tesirlerin değil, hep kurulmuş hayâllerin klişe haline gelmiş unsurların sonucudur. Aslında bunlar, şairin kendi heyecanlarını ifade için binlerce şairin müşterek olarak başvurduğu anlatım şeklinin bahaneleridir.⁵

Bu çalışmada Klasik Türk şiirindeki en önemli eserlerinden biri olan Leylâ vü Mecnun; mesnevilerdeki tabiat içindeki kahraman, mekânın kahramanın ruh haline olan etkisi ve son olarak çevre-kahraman ve toplumsal normlar üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmada, Leylâ vü Mecnun mesnevilerinin ilk örneğini İran edebiyatında veren Genceli Nizami'nin, Anadolu'da bu hikâyeyi ilk kez kaleme alan ve eserin bir diğer adı Gülşen-i Uşşak olan Edirneli Şahidi'nin

³ Ahmet İçli, *Yusuf u Züleyha Mesnevisinde Mekân*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, s. 339

⁴ Melike Gökcan Türkdoğan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf ile Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008, s. 51.

⁵ Peyami Safa, “Sanat- Edebiyat-Tenkit”, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985, s. 292.

nihayet bu kıssanın en kabul gören kalemi olan Fuzuli'nin eserleri dikkate alınacaktır.

Leylâ vü Mecnun mesnevileri kaynağını çöl kültüründen alan bir edebiyatın mahsulü olması dolayısıyla Doğu menşeli çevre özelliklerini barındırdığını söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda belli bir kültürün elemanı olan klasik şair, hayatın her alanında içinde bulunduğu hatta içine doğduğu, çevreden ziyade, şiirlerindeki mekân tercihlerinde, bilinen soyutluğunun ve estetikliğinin yanında büyük oranda “doğal çevreyi”, temsil ettiği edebiyatın coğrafi koşullarını da kullanarak eserine yön verir.⁶ Bu da bir bakıma mekânın şairin arzusu doğrultusunda ifadesini bulduğunu gösterir bir delildir.⁷

Fuzûli'nin Leyla vü Mecnun mesnevisinde gerek tabiat tasvirleri gerek ahlak ve adetler, gerek insan, aile ve cemiyet tipleri, yer yer, şiirin tülleri arasında görünmekle beraber, efsanenin müsaade ettiği ölçüde hayata uygun ve ölçülüdür.⁸ Eser, çevre ve insan ilişkisi çerçevesinde çıktığı kültürü birebir yansıtmaktadır.

Mesnevide esas itibarıyla Mecnun; kentli, ileri görüşlü, varlıklı ve soylu bir ailenin bireyi iken, Leylâ'nın babasının karşı çıkışlarıyla sevdiğine kavuşamamış yaşadığı yerden uzaklaşarak çölü, Necd dağlarını tercih etmiştir. Çöl ve dağ her ne kadar bir başkaldırı ve isyanın mekânı gibi gözükse de Mecnun için daha sonraları kendi kimliğinin çevreyle şekillendiği bir tekâmül sürecinin hayat bulduğu yerdir.

Bu bakışla Şahidi'nin yazdığı ilk Leylâ vü Mecnun mesnevisinde çöl motifi Mecnûn için Leylâ'nın ayrılığı karşısında ilk kaçılacak, sığınılacak yerdir. İçi kan ağlayarak dolaştığı bu yer, hem gerçeklerden, hem toplumdaki bir kaçış yeri hem de tinsel anlamda dinginliğe ulaştığı bir mekân olarak düşünülebilir. Çöl aynı zamanda doğal ortamı, zorlukları sosyal hayattan uzaklığı ile bir eğiticidir.

1151 Gehî âhuyla şaħra gezerdi

Gehî tîhûyla ħazra gezerdi

1152 Gehî serviyle olurdu revâne

Gehî urırdı mûy-ı şîre şâne

Fuzuli'ye göre tabiat ve onun içindekiler, birer ibret levhasıdır. İnsan yaratılışı neyse sonunda ona yönelir. Mecnun da insanlardan kaçıp kendini vahşi hayatın içine atmıştır. Aslında Mecnun, insanlardan değil; onların

⁶ Mehmet Narlı, “Şiir ve Mekân”, Hece Yayınları, Ankara 2007, s. 44.

⁷ Rene Wellek- Austin Warren, “Edebiyat Teorisi”, Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s. 196.

⁸ Nihat Sami Banarlı, “Türk Edebiyatı Tarihi”, c.1, s. 554

kötülüklerinden, şerlerinden kaçmıştır. Tabiattaki vahşi hayvanlar, görünüşlerinin aksine; meleklerin, vahşi hayvan kılığına girmiş halleridir.⁹

Yine Fuzuli'nin aynı adlı mesnevisinde çölün, insanda yokluk hissi uyandırması Farsça'da "raht be-sahra keşiden" (çöle at sürmek) deyiminin "ölmek" anlamına gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu da kahramanların içinden bulunduğu ruh halini, kişisel tercihin sonucunda toplumdan dışlanmışlığı beraberinde getirir ve daha önemlisi bu durum, mecazi aşk yolcusunun kendini bulmak adına sonsuzluğu ifade eden çölü seçmesi ile açıklanabilir. Burada Fuzuli, başkahraman Mecnun'un dilinden konuşur ve arkadaşlarına, babasına söylenmesi için vasiyette bulunurken

Söylen ki fenâyâ verdi rahtın

Eyyâm siyâh kıldı bahtın¹⁰ ifadesini kullanır.

Aynı şekilde Fuzuli'nin eserinde Mecnun, ulaşılmazlığın ve yaşanmazlığın verdiği ıssızlıkla, inzivaya çekilmiş bir dervişi andıran dağ, içindeki aşk ateşini gösterecek şekilde ifade etmiştir.

Aşk odın ana hem etdi rûşen

K'ey gûşe-nişîn-i pâk-dâmen¹¹

Şahidi'nin eserinde iki gencin aşklarının duyulmasından sonra Mecnun'un Leylâ'yı görememesi ve ardından çölde yaşamaya başladığı süreç, toplum tarafından yadırganır. Hatta Leylâ, Mecnun'un kabilesi tarafından istenmeye gittiğinde ona olan bakış olumsuzdur. Mecnun, Leylâ'nın babası tarafından "dağlı" olmakla bile nitelendirilir. Çünkü Mecnun, geleneğe toplum ahlakına karşı çıkmış, davranışları ve kılık kıyafetiyle kabilelerin onaylamayacağı tavırları sergilemiştir. Toplum normlarına ters bir yaşam tarzını benimseyen Mecnun, sadece Leylâ'ya kavuşamamanın verdiği acı ile değil, babasının ölümünden sonra da, her türlü ayıplamalara rağmen, kendine münzevi bir yaşam tarzını uygun bulur. Aynı durum Nizâmî'nin eserinde de vardır. Bu durum Nizami'de şöyle tasvir edilir:

⁹ Recai Kızıltunç, *Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun Mesnevisinde İnançlar ve Gelenekler*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S.27, s.119, Erzurum 2005

¹⁰ Muhammet Nur Doğan, "Fuzuli: Leyla ve Mecnun", YKY, İstanbul, 2006, s. 174

¹¹ Hüseyin Yakar, *Fuzûli'nin Leyla ve Mecnun Mesnevisinde Tabiat Tasvirlerinin Estetik Olarak Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı İstanbul 2007, s. 80

“O çölleri yatak, dağları yastık yapan Mecnun, o kırık desti üzerindeki reyhana benzeyen âşık; babasının ölümü üzerine o ıstırap ile dağlarda dolaşmaya başladı.”¹²

Bunlara ilaveten Leylâ vü Mecnûn mesnevisinde ve mesnevi yazma geleneğinin bir özelliği olarak mekân tasvirleri uzun uzun verilmez. Mekânlar daha çok isimleri ile geçer. Bazı mekânlar da mesnevide insan ilişkilerinde bir sembol işlevi yüklenir. Şâhidi'nin mesnevisinde Leylâ ile Mecnun için okul; tanışmanın karşılaşmanın mekânı; ev, dağ ve çöl ayrılma-uzaklaşma çevresini temsil ederler.

- 1182 Derûn-ı cûş idüb geldikde vecde
 arâr itmezdi varmayınca Necde
 1183 Çıkardı taa çün eftân u hayrân
 Yürürdi her yana nlân u giryân
 1187 Varırsan her seher kûy-ı abîbe
 Sürersin rûy zülf-i dil-firîbe

Bu verilerle insan topluluklarının örf ve adetlerini, değer verdiği nesnelere ayırtırmak gereksizdir; çünkü bunların hepsi de aynı ilkeye bağlıdır ve zorunlu olarak birbirine karışır. Dünyanın bütün halklarında, onların hazları konusunda karar veren asla tabiat değil, görüş ve kanaattir. Her zaman güzel olan ya da güzel bulunan şey sevilir; ama neyin güzel olduğu yargısında yanılıya düşülr.¹³ Bu bağlamda Edirneli Şâhidi'nin eserinde sevdiğine kavuşamayan erkeklerin ilginç bir şekilde kendilerine mekân olarak sahraları uygun görmeleri bir örnektir. Bahsedilen yaşam tarzı, Mecnun'un tercihinde olduğu gibi, aynı eserde Zeyd ile Zeyneb hikâyesinde Zeyd için geçici bir süre de olsa yaşanan bir gerçekliktir.

- 3885 Ğınâda görmedi çün aterini
 Ana virmedi amm-ı duterini
 3892 Bu aletle ki old emri müşkil
 Tıland kûh-ı şara bir niçe yıl

Bu durum, Mecnun'un ve Zeyd'in insanlardan ve onların düzenlerinden ikrah ettiğini; insan içinde yaşamaktansa çölde, uzlette, kuşlar ve vahşi hayvanlar ile bir arada yaşamayı evla gördüğüdür. İçinde yaşadığı topluluğun beşerî, hukukî, dinî, ahlâkî kuralları ile çatışarak bazen küskünlüğün, bazen hak arama mücadelesinin neticesi olarak yaşadıkları mekânı terk edip başka bir beldeyi mesken tutma Köroğlu, Dadaloğlu örneklerinde olduğu gibi yaygındır. Mecnun

¹² Tarlan, s. 147

¹³ Rousseau, s. 195

da Zeyd de çölü kendilerine mekân bilip, uzleti seçerken geleneklere karşı bir direniş içine girerler.

Nizâmî, mesnevisinde Arap kökenli bir hikâyeyi hükümdarın hoşuna gitmesi için bir İranlı havası ile çalışmıştır. Arap kaynaklarındaki malzemeyi kullanmakla beraber çöl ve bedevi hayatıyla ilgili olayların çoğunu şehirlerde göstermiştir. Nitekim eser, Leylâ ile Mecnûn aşkı çölde hayvan otlatırken değil, okulda eğitim gördükleri sırada başlar.¹⁴ Bu durum Edirneli Şâhidî'nin eserinde de benzer şekilde yerini alır.

Anlatmaya bağlı edebi metinlerde kahramanların hiçbir yerde (ya da her yerde) bulunmadığı (bulunduğu) izlenimi verilebilir. Mesnevîde bir de düşsel yerler vardır. Yer in ismi ve göndermeleri okurun ne bilgi dağarcığında, ne de bilimsel anlamda mevcuttur.¹⁵ Okur, bu mekânları özellikle toplum kültürüyle uymuşsa hemen kabul eder. Mesnevîlerde şairlerin yaptığı mekân anlatımları da dikkat çekicidir. Bu mekânlar özellikle kahramanların çevreyi algısı ile şekillenir. Edirneli Şâhidî'nin "Sıfat-ı Naḥlistân" başlığı ile verdiği kısım kendi bakış açısı ile bir bahçenin tasviridir. Burası şairin bakış açısına göre mekân, okura anlatılırken aynı zamanda insanda son derece olumlu hisler uyandıran, güzel ve iç açıcı bir çevre olarak betimlenir.

1893 O yerde ulu naḥlistân-i ğarrâ
Var idi cennete olmuşdı hemtâ
1894 Müşerref olmuşdı ol zemîni
Ki reşk iderdi aña bâğ-ı cebînî

Bu duruma bir diğer örnek Fuzûlî'nin eserinde Kays'ın Leyla'yı göremediği zaman dilimlerine ait anlatımlardır. Kays, bu zaman diliminde derin üzüntü yaşamaktadır. Ona sadece ağlamaları inlemeleri eşlik etmektedir. Bu şartlar, kahramanın o mekân içinde bulunduğu ruh halini yansıtır. Sonuç olarak buralar, hüznün mekânıdır.

Âh idi hem nefesim âh ki ol hem âhir

Çıktı ikrâh kılıp külbe-i ahzânımdan (Benimle beraber nefes alan âh idi. Ne yazık ki, o da usanıp hüznler kulübesi olan evimden çıktı, gitti.)

Aynı şekilde Nizami'nin eserinde de toplumun ya da kahramanların durumlarına göre çevre daha ferah verilerek insanın ruh halinin iyi durumda

¹⁴ İskender Pala, *Leylâ ve Mecnun*, DİA, Ankara 2003, c. 27, s. 160.

¹⁵ Ayşe Eziler Kıran, Zeynep Kıran, "Yazınsal Okuma Süreçleri", Seçkin Yayınları, Ankara 2003, s. 38

olduğu zamanlarda çölde sosyalleşmenin, güzelliğin ön plana çıkabileceğine dikkat çeker.

“Orada bir ağaçlık vardı. Güya Çin ressamlarının eliyle süslenmişti. Ve bu müstesna güzellikler, hurmalıklar arasından yol muhakkak Cennet bağına çıkardı. Çölde bu kadar güzel bir mesire kimse görmemişti. Leyla ve arkadaşları oraya gittiler.”¹⁶

Çöl insanı, tabiat şartlarıyla mücadeleden kaynaklanan sert bir ruha sahiptir. Bu paralelde insan nerede yaşarsa yaşasın, doğal durumda yaşarken korunmasına, ona zarar veren engelleri, direnişi sonucu, ayakta kalmak için kullanabileceği güçleri olmalıdır.¹⁷ Bazen de tam tersi bir sonuçla uçsuz bucaksız çöl ve onun üzerindeki sema, misafir ettiği topluluklara ilham kaynaklığı etmiştir. Bu ilham vesilesi, insanların her anlamda duygusallığını, aşkı yaşayışını ve ölümü ruhunun derinliklerinde hissederken farklı tavırlara, sıra dışılıklara imza atabilmekte olduklarını göstermektedir. Nizami'nin mesnevisinde Leyla'nın bir sonbahar günü ölümünü bu kültüre has çevre tasvirini sembollerle beraber aktarırken tabiatın yine kopamadığı görülür. Burada çevre ve insan ruhu özdeşliği açıkça ortaya koyulur.

“Yapraklar döküldüğü zaman yapraktan kanlar akar. Her dalın içindeki¹⁸kan, deliklerden dışarı damlar. Su şişesi soğur; bağın benzi sararır. Dallar üstünde ölüm kabarcıkları belirir. Yaprak sararır ve altın aramaya giderken toprağa düşer. ...”

Bunlardan farklı olarak, toplumsal değerlerin, yaşanan çevrenin insan üzerindeki dikkate değer bir diğer etkisi Leylâ'nın Mecnun'a olan sevgisi kabilesi tarafından öğrenilince kabilenin toplum nezdinde rezil olduklarına dair fikir beyan etmeleri ve sosyal yapı içinde kadının duygularına olan değerlendirmeleri sadece kendi kısır bilinçlerine göre bir şekillenmedir. Edirneli Şahidi'de Leylâ'nın annesi kızının birine âşık olduğuna dair haber aldığında yüzü kızarır, utanır, çocuğunun okuluna gelir. Biricik kızına hem Kays'ı layık göremediğinden, hem de toplumun ayıplamalarından çekindiği için Leyla'yı okuldan alır. Burada kadın, bir anlamda Mecnun gibi toplumdan dışlanır.

Bunların yanında Leyla vü Mecnun mesnevilerine örnek olarak verdiğimiz Edirneli Şahidi'de toplumun her türlü dışlamasına rağmen Leylâ'nın kendine has bir duruşu ile duygularını özgürce dile getirdiği görülür. (1943)

¹⁶ Ali Nihat Tarlan (çev.), “Leyla ile Mecnun”, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 91

¹⁷ Rousseau, s. 41

¹⁸ Tarlan, s. 195

- 1929 Hevâñ irüb idelden beni med-hûş
Vücûdım varını kıldum ferâmuş
1945 Ruħuñ mihriyle göñlüm olalı vâlih ü şeydâ
Murâd-ı cânımuñ sensin bugün dünyâ vü ʻuqbâdan

Yine aynı mesnevîde Leylâ'nın toplum normları dışına çıkarak evlendikten sonra başkasını sevdiğini kocası İbn-i Selâm'a söyleyip onu kendisinden uzaklaştırdıktan sonra serbest, korkusuz hareket etmesi bireysel, kültürel ve sosyal açıdan bir diğer dikkattir.

- 2661 Ki oldı rûz bigi râzı peyda
Velî mihri çü mihr oldı hüveydâ
2662 Çü ʻışık işinde idi çüst ü çâlâk
Pederle şevherinden kılmadı bâk
2663 Sirişte olıcağ ʻaşkıla gevher
Ne atâ kôrķısı ne bîm-i şevher

Şahidi'nin mesnevîsinde Leylâ, mesnevîde hep uğruna çöle düşülen; ama aşkı adına pasif kalan biri olarak aktarılırken Kays, aşkın neredeyse baş temsilcisi olarak ifade edilmektedir. Yalnız, içinde bulunduğu sosyal çevrenin şartları gereği Leylâ'nın, zorla evlendirilmesine rağmen Kays, çölde vahşi hayvanlarla yaşarken onun eşi ile beraber olmayarak, bir şekilde tepkisini ortaya koyduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Hatta Leylâ ölürken annesi ile sohbetinde Mecnûn'a olan bakışını, saf duygularını, aşklarına halel getirmediğini de ifade eder.

- 3459 Bu ʻâlemde çü bildüm özimi ben
Senüñ yüziñe açdım gözimi ben
3460 Ğamı ʻaşkuñ ki ʻömrüm hâşılıdur
Tenim mülkinde cânım menzilidür

Burada sevdiğine kavuşamayan Mecnûn, bir erkek olarak tepkisini sosyal hayattan uzaklaşarak verebilme şansına sahipken, Leylâ'nın böyle bir tepkiyi ortaya koyamayacağı gerçeği göz önünde bulundurulursa, o da topluma olan karşı duruşunu, İbn-i Selâm üzerinden vermiştir yorumu yapılabilir.

Bütün anlatı geleneklerinde olduğu gibi mesnevîlerde de kahramanın ruh halinin çözümlenmesi yahut içinde yaşadıkları toplum hakkında belli yargılara varmak açısından kahramanın her anlamda mekân-tabiat yahut çevre ile ilişkilendirilmesi zorunludur.

Sonuç olarak, insan herkesle bütünleşirken yine de yalnızca kendi kendisine itaat ettiği ve daha önce olduğu kadar özgür kaldığı bir ortaklık biçimi yok gibidir. Aslında bireyin kendini ifade etme niyetiyle hareket ettiği zamanlar, tarihte bilinen bazı epik kahramanların bireysel başkaldırıları gibi, normların dışına

çıkmaları anlamına gelir. Bu durum, ele aldığımız Mecnun ve Leyla'nın birer aşk kahramanı olarak kendilerini var etme çabalarında da açıkça görülür. Kahramanların bu var oluş çabasının sonucu, toplum dışına itilebilmektedirler. Daha açık bir ifadeyle kahramanlar herkes gibi sıradan bir buluşma yaşayacakken toplum bakışındaki farklılık ya da Mecnun'un toplumdaki hazır kurallara uymayan yaşam tarzı, temelde var olan gizli sözleşmenin hükümlerinde en ufak bir değişiklik yapma insanın toplumdaki soyutlanmasına neden olacağını göstermektedir. Hatta Mecnun örneğinde olduğu gibi, kahramanın toplum kuralları ve baskısı yüzünden bulunduğu çevreden uzaklaşarak ıssız mekânlarda, çölde hayvanlarla, mistik anlamı bir tarafa, dostluk kurabileceğini de göstermektedir.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNE GÖRE İSTANBUL VE BURSA'DAKİ BAHÇE VE MERALAR

*Sühendan ARIKAN**

Giriş

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda yaşamış ve yazdığı Seyahatnâme ile uluslararası şöhret kazanmış bir Türk seyyahıdır (Baysun, 1950:400). Hayatı hakkındaki bilgilerimiz, on ciltlik Seyahatnâme'sinin çeşitli yerlerinde yer alan kendi açıklamalarına dayanmaktadır (Akalin, 2011:213). Tam ve gerçek adı bilinmemekle birlikte Evliya Çelebi adının lakabından gelmekte olduğu ve hocası İmam Evliya Mehmet Efendi'ye duyulan ilgiden ötürü verildiği tahmin edilmektedir (İlgürel, 1995:529).

Evliya Çelebi 10 Muharrem 1020 (M. 25 Mart 1611) tarihinde İstanbul Unkapanı'nda doğmuştur. Babası Osmanlı'nın kuyumcu başısı Derviş Mehmet Zıllı Efendi'dir (Baysun, 1950:726). Evliya Çelebi'nin eserinde annesiyle ilgili fazla bilgi bulunmamakla birlikte annesinin Melek Ahmet Paşa, Defterdarzâde Mehmet ve İpşir Mustafa Paşa ile akrabalığı bulunduğu ve aslen Abaza asıllı olup I. Ahmet döneminde saraya getirilip babası ile evlendirilen cariyelerden olduğunu belirtilmektedir (Aksoy, İskit, 1962: 4).

Evliya Çelebi'nin, hem babasının saray içinde bulunduğu konum gereği hem de annesinin akrabalık bağları sayesinde çok iyi bir eğitim gördüğü

* Okutman, Kastamonu Üniversitesi Taşköprü Meslek Yüksekokulu, shndnarikan@hotmail.com.

bilinmektedir. İlk tahsilini sıbyan mektebinde tamamladıktan sonra, Hamit Efendi Medresesi'nde yatılı öğrenci olarak müderris Ahfeş Efendi'den yedi yıl İslami ilimler öğrenimi almıştır (Akalın, 2011:215). Ayrıca Mehmet Efendi'den hıfz, babasından hattatlık öğrenmiştir. Ardından saraya intisap ederek Enderun'da tahsilini sürdürmüş ve dört yıl kaldığı Enderun'dan kırk akçe maaşla sipahi zümresine dâhil edilip ayrılmıştır (İlgürel, 1995: 530).

Gördüğü bir rüyadan etkilenerek ünlü seyahatlerine başladığı rivayet edilen Evliya Çelebi İstanbul'la başladığı seyahatlerini Anadolu, Kafkaslar, Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Avrupa ülkelerine kadar sürdürmüştür (Polatçı, Tavukcu, 2012: 233). Ayrıca varlıklı bir aileye sahip olması da gezilerini kolaylaştırmıştır (Çetindağ, 2011: 36-37).

Eserindeki bilgilerden hoşça vakit geçirmeyi seven, zevk sahibi bir kişiliğe sahip olan Evliya Çelebi'nin iyi ata bindiği, iyi cirit oynadığı, gayet çevik ve hareketli bir insan olduğu, herkesle iyi geçindiği, hoşsohbet, nüktedan olup katıldığı meclislerde sözünü dinlettiği anlaşılmaktadır (İlgürel, 1995:531).

Evliya Çelebi'nin tam olarak nerede ve ne zaman vefat ettiği mezarının nerede olduğu kesin bir şekilde bilinmemektedir. Muhtemelen en son seyahati olan Mısır'da iken 1682 veya 1684 tarihlerinde vefat etmiştir. Nitekim Seyahatnâmesi'nin son cildi Mısır'la alakalı olup tamamlanmamıştır (Cebeci, 2009:12).

Bir gezi kitabı olan Seyahatnâme, içerdiği değişik konular ve bu konulara bağlı olarak sahip olduğu zengin dil, tarih, coğrafya ve kültür malzemesi itibariyle değişik ve önemli bir eserdir (Mengi, 2002:197). Evliya Çelebi bu eseriyile dönemin sosyo-kültürel yönünü ayrıntısıyla anlatmış, bu bakımdan kültür tarihimiz açısından oldukça önemli bir külliyat olmuştur. Tarihi açıdan Osmanlı ve komşu ülkeler ile ilgili başka hiçbir kaynaktan bulunmayan bilgiler içermektedir (Çelik Savk, 2011:35).

Evliya Çelebi döneminin vakanüvisleri ve saray tarihçileri gibi olayları sadece sarayın gözüyle anlatan bir yazar olmayıp, yaşananları halkın gözüyle de anlatabilen bir tarihçidir. Saray duvarlarının dışında olup bitenleri bütün gerçekleriyle yazıya dökabilen Evliya Çelebi, döneminin padişahlarının nelere güldükleri ve nelere ağladıkları gibi farklı konularda da bilgiler vermektedir. Edebi açıdan ise seyahatnâme, kendi türünün yöntem, içerik ve anlatım özellikleri olarak ilk mükemmel örneğidir (Akalın, 2011:219). Evliya'nın yazılarında genel olarak bir ifade güzelliği hâkimdir (İlgürel, 1995). Eserinde kullandığı dil, sanatkârane kaygıyla oluşturulmuş bir dil olmayıp, toplumsal hayatta kullanılan canlı ve renkli bir dildir (Duman, 2002:126).

Seyahatnâme, kendisinden sonra gelenler tarafından hemen değerlendirilmemiş, kaleme alınmasından iki yüzyıl sonra ancak üzerinde durulmaya başlanmıştır (Gözyayın, 2011:246). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ile ilgili ilk çalışmayı yapan ve Seyahatnâme’yi bilim dünyasına tanıtan Avusturyalı meşhur tarihçi bilgin ve diplomat Joseph von Hammer olmuştur(Akalın, 2011:217). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nin, İstanbul, Londra ve Viyana’da çeşitli nüshaları bulunmaktadır. İstanbul’da bulunan nüshalar; Fatih Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü ve Revan Köşkü Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Nüshalar, bilim çevresinde Pertev Paşa, Yıldız Nüshası, Bekir Ağa gibi adlarla anılmaktadır (Polatçı, Tavukcu, 2012:234).

Seyahatnâme’nin asıl ve en güvenilir nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’ndeki nüshalardır (Kahraman, 2009:203). Seyahatnâme’nin ilk altı cildi Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki nüshalar esas alınarak basılmış, VII ve VIII. ciltler için yine Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki yazma esas alınıp birkaç nüsha ile karşılaştırılmak suretiyle Türk Tarih Encümeni’nin öncülüğünde basılmıştır. IX. cilt, Bekir Ağa nüshası ile diğer çeşitli yazmalar mukayese edilerek, bazı Batılı seyyahların eserlerinden yirmi altı adet levha ve Ali Reis’in 1567 yılına ait Ege haritası ile birlikte 1935’te neşredilmiştir. Aynı şekilde X. cilt de Piri Reis’in Kitâb-ı Bahriye’sindeki Kahire ve İskenderiye haritalarının ilâvesiyle 1938 yılında Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır (İlgürel, 1995:532).

1.Tarihsel Süreçte Türk Bahçesi

Türk bahçesi, binlerce yıl içinde çeşitli kültürlerin ve coğrafyanın etkilemesi sonucu oluşmuş bir yapıdır. Konargöçerliğin sonucu olarak, Türklerin doğa kavramı bahçe sınırları içinde kalmamış; ovalar, ırmaklar ve dağlar ölçeğinde düşünülmüştür. Göçebe gelenekleri olan ve geçimini kurak yerlerden sağlamış bir milletin toprağı hem sürekli, hem de salt zevk için düzenleme kavramını ancak devletin yerleşik hayata geçmesiyle gerçekleştirmiştir (Aslanoğlu Evyapan, 1972:9-11).

Onuncu yüzyılda Türklerin bir kolunun İslam dinini kabul etmesiyle doğa ve bahçe anlayışı yeni bir boyut kazanmıştır. Örneğin; doğu felsefesinde yer alan ve daha sonra dinsel inanç düzeyine yükselen “Cennet Bahçesi” düşüncesi bu ilişkiler içinde belki de en anlamlı ve somut olanıdır. Nitekim İslam dini Kur’an’da “Cennet Bahçeleri”ni tanımlamakta ve bu konuda özendirici uyarılarda bulunmaktadır. Kuşkusuz bu mesajların dünyada cenneti andıran bahçeler oluşturulmasına katkısı büyüktür (Ergun, 2004: 10-11).

Türkler İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemlerde de eski inançlarını ve bu inançlara bağlı olarak gelişen uygulamalarını silip atmamışlar, bu inanç ve pratiklerin bir kısmını kabul ettikleri yeni dinin içinde devam ettirmişlerdir (Ergun, 2004: 12-13).

Orta Asya'daki eski Türk topluluklarının inanç sistemlerini oluşturan "Tabiat Kültü" ve "Gök Tanrı Kültü" etkisini günümüze kadar sürdüren inanç ve pratikler arasında sayılabilir (Ergun, 2004: 15-16). Tabiat Kültü, doğada görülen her şeye; ağaç, ırmak, dağ tepe gibi ruh ve canlılık atfedilmesi inancıdır. Gök Tanrı Kültü ise; çok tanrılı doğacılıktan zamanla tektanrıcılığa yönelmeyi belirtmektedir. Dolayısıyla Türk inancının belirgin karakteri, kendine özgü bir tür doğacılıktır (Tazebay; Akpınar, 2009: 246). Bu inanç ve pratikler, Türk bahçelerinin ve bahçede kullanılan elemanların biçimlenmesinde de rol oynamıştır. Eski Türk inancına göre; gök, dağ, taş ve ağaç yaratmanın tecellisidir ve dolayısıyla kutsaldır. Bu inanış, kültürel devamlılığın bir sonucu olarak Türk bahçe sanatına her dönemde yansımış ve bahçenin biçimlenmesinde önemli bir faktör olmuştur (Ergun, 2004: 13-14).

Öte yandan; Anadolu'nun kendine özgü iklimi, coğrafi özellikleri, toprak verimliliği ve farklı birçok bitkinin yetişmesine olanak tanınması Türk bahçesi karakteristiğinin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır (Kuş Şahin; Erol, 2009: 172).

Türk bahçeleri, estetik olarak Çin bahçeleriyle Müslüman bahçelerinin göçebe duyarlılığı ile şekillendirilmiş bir sentezidir. Türkler, Orta Asya'da Çinlilerden öğrendiklerinin üzerine, kendi güzellik anlayışlarını aşılamaı bilmişlerdir (Ayvazoğlu, 1995: 81-105).

Selçuklu döneminde Türk bahçesinin ana nitelikleri en yalınından en varlıklısına kadar her bahçede görülmüştür. Selçukluların Anadolu'da bir güç olmasından sonra ise Selçuklu sultanları geniş bahçe ve avlulara sahip saraylar yaptırmışlardır. Bu bahçe ve avlular; suyu bol bir yerde kurulmuş, meyve ağaçlarının ve çiçeklerin yoğun olduğu, çeşmelerin bulunduğu cennete benzetilerek tasarlanmışlardır (Erdoğan, 1997: 26-27).

Türk Bahçelerini yalın, ama kavramca zengin bir bahçe olarak tanımlamıştır. Bahçelerin bazen bağ, av sahası veya korulukla bitişik, büyük olabildiği gibi bazen de küçük ölçülerde daima loş, gölgeli ve yazın kavuruculuğundan korunmuş, bir dinlenme yeri şeklinde olabildiği belirtilmektedir (Aslanoğlu Evyapan, 1974: 35). Genel olarak bahçeler, imkânlar ölçüsünde güzel manzara, temiz hava, şifalı su, av olanakları vb. doğal potansiyel dikkate alınarak planlanmaktadır(Kuş Şahin, Erol, 2009: 172).

2.Osmanlıda Çevre Kültürü ve Bahçe Algısı

Çevre derken, daha çok, çevrebiliminin etkisiyle sadece doğal ve fiziki çevre anlaşılmaktadır. Zira insanlık tarihine bakıldığında, insanın etkilediği ve etkilendiği, değiştirdiği ve kendisinin de durumunda değişme meydana geldiği çevreler sadece doğal çevreyle sınırlanmayacak kadar çeşitlilik göstermektedir. Bundan dolayı çevre kelimesi bugün çok geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bunda çevre sorunlarının sergilediği karmaşık yapı ve bu sorunların oluşmasında birden fazla ve yine karmaşık nedenlerin olmasının etkisi olabilir.

Bundan hareketle Ahmet İnam, çevre kavramının daha iyi anlaşılmasının, insan-toplum ve insan-doğa ilişkilerinin daha bütüncül bir kavrayışı için şart olduğunu vurgulayarak 4095 çeşit çevreden bahsetmektedir. Ayrıca insanlığın karşı karşıya bulunduğu bozulma ve bunalımın sadece doğal çevreyle sınırlanmasının doğru olmadığını da vurgulamaktadır. Buna göre insanın diğer çevreleriyle de sorunları bulunmaktadır. Bununla beraber İnam, çevreyi dış ve iç çevre diye kavramlaştırmıştır. Buna göre dış çevre; toplumsal çevre, politik çevre, ekonomik çevre, doğal çevreden oluşmaktadır. İç çevre ise; düşünme-düşünce çevresi, bilgi çevresi, duygu çevresi, anlam çevresi ve sanat çevresinden oluşmaktadır. Ayrıca bu iki çevre arasında köprü görevi gören; teknik-teknolojik çevre, ahlak ve tarih çevreleri bulunmaktadır (İnam, 1993: 45). Biz bu çalışmamızda dış çevreyi oluşturan doğal çevreyi ele alacağız.

İslâm'da çevrenin korunması bazı esaslara dayanmaktadır; israf haramdır, temizlik dinin yarısıdır, zararı def menfaati celb etmek lazımdır, amme menfaati korunmalıdır. Bu esaslar bütün İslâm toplumlarında buldukları çevrenin korunmasında etkili olmuştur. Kur'an cenneti ağacı, yeşili, suyu bol olarak tarif etmiştir. Vâkı'a suresi ayet 30-31'de Cennet ehlini; *"Daimi gölgededirler, çağlayıp duran su başlarındadırlar"* diye anlatılmaktadır. Benzer anlamları taşıyan pek çok ayet, içinde yaşanan ve olması gereken çevrenin nasıl olmasına böylece atıfta bulunur (Öztürk, 2000).

Bu zihni arka plana sahip İslâm toplumları daha Hz. Peygamber döneminden itibaren çevrenin korunması hususunda özen göstermişlerdir. Çevrenin korunmasına ve çevre düzenlemesine ilişkin Hicrî birinci asırdan çok sayıda örnek göstermek mümkündür. En basit şekliyle umumun geçeceği yolların genişliğine ilişkin Hz. Peygamberin bir hadisi şöyledir; *"Yol hususunda ihtilaf ederseniz genişliğini yedi zira' yapın."* Ağaç ve orman konusunda da Hz. Peygamberin hassasiyeti bilinmektedir. Bizzat kendisi 500 hurma ağacı dikmiştir. Çevrenin korunması, yeşilin muhafazası konusunda şu hadis Hz. Peygamber'in

net tavrını ortaya koymaktadır; “*Kim bir sidre ağacını keserse, Allah onun başını cehenneme uzatır*” (Öztürk, 2000).

Osmanlı’da çevre kültürünün zihni arka planını da İslâm belirlemektedir. Osmanlı toplumu mozaik bir toplum olmakla birlikte onu belirleyecek en iyi tanım İslâm toplumu kavramıdır. Dolayısıyla İslâmi verileri dikkate almadan Osmanlı yöneticisinin çevreye ilişkin düzenlemelerini ve halkın çevreye karşı tutumunu değerlendirmek eksik kalır.

XIV. yüzyıl sonunda Anadolu’da bir imparatorluk haline gelen Osmanlılar, büyük ölçekli bahçeler, mesire yerleri, çayır alanları, halka açık doğal parklar ve daha içe dönük konak ve konut bahçeleri oluşturmuşlardır (Erdoğan, 1997: 27). Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemi bahçe ve çiçek kültürü açısından çok parlak bir dönem olmuştur. Bu kültür, Avrupa’yı da etkisi altına almış ve Türklerin bahçeye ve çiçeğe çok değer verdiği, ayrıca Türkler arasında bir çiçek dilinin bulunduğunu ve her çiçeğin bir anlam ifade ettiği birçok Avrupalı gözlemci ve sanatçı tarafından sıklıkla dile getirilmiştir (Atasoy, 2003: 63-65).

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan son dönemlerine kadar bahçe ve çiçek sevgisi adeta bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. Özellikle Evliya Çelebi’nin İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük kentlerdeki hasbahçelere dair tasvirleri ile Osmanlı topraklarını çeşitli nedenlerle ziyaret eden Batılı elçi ve gezginlerin aktardığı bilgilere dayanarak padişah ve saray erkânının bu bahçelere olan düşkünlüğü ve kullanım çeşitliliği kavranmaktadır.

Devlet işlerinin görüldüğü, atıcılık, at yarışı, gezinti, avlanma, güreş, şölen, tören, vb. olaylara sahne olan ve özellikle batı etkisinin sanat ve mimaride ön plana çıkmasından önce mimari yapılardan daha büyük önem verilen saray bahçelerinde, yüzlerce bahçıvanın çalıştığı yazılı belgelere dayanarak söylenebilmektedir. Bahçe ve bostan işleriyle ilgilenen bostancıların hasbahçe ve hassa bostancıları olmak üzere ikiye ayrıldıklarını, birincilerin saray bahçelerine ve ikincilerin de saray dışındaki bahçe ve bostanlara bakmakla yükümlü olduklarını ifade etmiştir. Aynı eserde, İstanbul bostancıbaşısının her yıl yönetimi altındaki bu bahçelerde yetişerek satılan ürünlerin defterini zamanında padişaha sunması gerektiği belirtilmektedir (Erdoğan, 1958: 153). Padişahlar, saraya bağlı bahçelerde üretilen çiçek, sebze ve meyvelerin satışıyla olduğu gibi, buralara dikilecek bitkilere de özel ilgi göstermiş, buyruklarla Anadolu ve dünyanın dört bir yanından büyük miktarda çiçek ve ağaç getirtmiş ve hatta kimi zamanlar bunların dikimiyle bizzat ilgilenmiştir (Erdoğan, 1958: 127; Gökyay, 1990: 14).

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde sanatın her alanında görülen hareketlilik bahçelere de yansımıştır ve ıslah edilen çiçeklerin saray bahçeleri için büyük miktarlarda sipariş edilmesi bahçelerin ne kadar çiçekli olduğuna işaret etmektedir. XVI. yüzyıl sonrasına ait olan belgelerde bu olgu açıklıkla görülür: Saray bahçeleri için Halep'e bağlı Uzeyr'den 500.000 adet sümbül soğanı getirilmesi (Çınar; Kırca, 2010: 62), Edirne'den kantarlarla kırmızı gül ile sakız gülü fidanı sipariş edilmesi ve hassa bahçelerinde sümbül soğanı kalmaması üzerine Maraş'daki yaylak ve dağlardan 50.000 adet ak sümbül ile gök sümbülü soğanının toplanması padişahların emirleri arasındadır (Çınar; Kırca, 2010, 62). II.Mahmud döneminde Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması ile görevlendirilen Moltke de Edirne yakınlarındaki Kızanlık'ın Türkiye'nin Gülistan'ı olduğunu ifade etmiştir. Osmanlıların gül kokusunun peygamberin terinden geldiğine dair inancı, gülün estetik güzelliğinin yanı sıra Türk bahçelerinin vazgeçilmez bir unsuru olmasının nedenleri arasında sayılmaktadır (Moltke, 1969: 97).

Topkapı Saray Müzesi'nde yer alan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerden birinde Ağa Bahçesi'ne çeşitli boyda İhlamur, Yediveren karanfil, Yediveren gülü, Frenk gülü, Sarı gül, Frenk asması, Yasemin, Filbahri, Hasan Yusuf katmer alındığı bilgisinin yer aldığı, yani çiçek bahçelerine büyük bir özenle bakıldığını ifade etmiştir (Çınar; Kırca, 2010:62).

Osmanlı Devleti'nde bahçe ve bitkilere verilen önem elbette saray bahçeleri ve özel bahçelerle sınırlı kalmamış; şehrin kamusal mekânları ile doğayı korumak ve geliştirmek amacıyla İstanbul'un fethinin ardından erozyona karşı Fundalarla önlem almak amacıyla fundacı takımlarının kurulması, XV. yüzyılda Okmeydanı çayırlarında ve daha sonra diğer mesire yerlerinde yeşil örtüyü oluşturan farklı bitki türlerini korumak amacıyla buralara çatal tırnaklı hayvanların girişinin yasaklanması, insanların belirli mevsimlerde çayırlarda yürümesinin önlenmesi amacıyla çayır bekçilerinin görevlendirilmesi gibi politikalarla doğa sevgisi ve koruma yaklaşımı geniş bir tabana yayılmıştır (Cansever, 1997: 53-58).

4.Evliya Çelebi Seyahatnâmesine göre İstanbul ve Bursa'daki Bahçe ve Mesireler

4.1.İstanbul'daki Bahçe ve Mesireler

Deli eder insanı bu dünya

Bu gece, bu yıldızlar, bu koku

Bu tepeden tırnağa çiçek açmış ağaç

Orhan Veli

Evliya Çelebi İstanbul'un bahçe ve meralarından bahsederken şehirler hakkında kısa bilgiler vermiştir. Seyahatnâmeye göre Eyüp semti İstanbul'un batı tarafında bulunan ve İstanbul'a denizden iki mil, karadan iki saat uzaktadır. İstanbul'un bitişiğinde olan semtte boş arazi yoktur. Yedi yüz parça köy ile yirmi altı nahiyeye sahiptir. Eyüp'te dokuz bin sekiz yüz kadar saray ve ev vardır. Bağ ve bahçesi çoktur (Çelebi, 1996: 304).

Eyüp mesiresi, Kâğıthane yolu üzerinde Küplüce Ayazma adıyla denize bakan yüksek tepe üzerinde ağaçlıklı bir yerdir. Ayazma'nın suyunun hummaya iyi geldiği söylenerek üç hafta seher vakti bu sudan içildiğinde hastalık iyileşirmiş (Çelebi, 1996: 305).

Eyüp mesiresi içinde başka mesireler de vardır. Bunlar: Ağa mesiresi Haliç'e bakan çimenlik bir yerdir. Harb Meydanı mesiresi, Kâğıthane yolu üzerinde şehrin sonunda çok güzel bir at meydanıdır. Oldukça seyirli olan bu yerde her Cuma binlerce binici gelip silahşorluk talimi yaparmış (Çelebi, 1996: 306).

Kalamış mesiresinde zevk sahibi kişiler kayıklara binerek kaya balığı avlarmış. Evliya Çelebi, kaya balığının çirkin görünüşlü ve siyah olduğunu belirterek, balığın çok lezzetli olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca bu balığın başka yerlerde olmadığına da vurgu yapmıştır.

Deniz Hamamı mesiresine her Cuma arkadaşlar ve ahbablar kayıklarla Eyüp Sultan önündeki adalara gider, bu günün tabiriyle piknik yaparlarmış. Evliya Çelebiye göre bu mesire yeri dünyada bir tanedir.

Can Kuyusu mesiresi, Eyüp semtinin kuzeyindeki mezarlıklar içinde birkaç ev vardır. Oradaki eski bir evde bir su kuyusu bulunmuş. Birinin bir şeyi kaybolursa abdest aldıktan sonra kuyunun kenarında iki rekât namaz kılar, sonra bir Fatıha okuyarak sevabını Hz. Yusuf (A.S)'un ruhuna hediye edermiş. Kuyunun ağzından aşağı seslenerek neyi kaybaldıysa söylemiş. Sonra bu kuyudan ince bir ses ile cevap gelirmiş.

Eyüp semtinde bulunan İdris Köşkü mesiresi, Bayrâmiyye tarikâtı şeyhlerinden Şeyh İdris tarafından yaptırılmış bir tekkedir. Daha sonra bu tekke kapattırılmıştır. Ama hala güzel, çınar ağacı, çimenlik, havuzu, su çeşmesi bulunmaktadır. Güzel bir gezinti yeridir (Çelebi, 1996: 306).

Kırk Serviler mesiresinden Evliya Çelebi, dünyayı gören safalı bir mesire olarak bahsetmiştir. Birdir mesiresi ve Ağa Kınılığı mesiresi zemini yeşil kadife gibi çimenlerle örtülmüş safalı bir çimenliktir. Bülbül Deresi mesiresinde dere

sesi tatlı birçok bülbül vardır. Bülbüllerin ötüşmeleri insan kalbine ferahlık vermektedir (Çelebi, 1996: 307).

Seyahatnâmede mesire yerleri anlatıldıktan sonra Eyüp şehrinin suyu ve havasının güzel olduğu, ayan ve eşrafının çokluğuna değinilmiştir. Eyüp'te çınar ağaçlarının bol olduğu ve bu ağaçlara yuva yapan balıkçıl kuşlarından bahsedilmiştir.

Bayezid Han Veli ve Birinci Selim dönemi vezirlerinden Kara Piri Paşa, bu yerin su ve havasını beğenerek bir köşesine bahçe yaptırmış ve adamlarına burada bir kasaba kurulmasını emretmiş. Kasaba ismini buradan almaktadır. Galata kadılığına bağlı bu kasabada bin kadar bağlı ve bahçeli ev vardır. Mesire ve bahçeleri sayısızdır (Çelebi, 1996: 316).

“Ayazmiyum” adında bir su kaynağı vardır. Hummaya yakalananlara bu su iyi gelirmiş. Dördüncü Mehmet bu kasaba dışında bir irem bağı içinde bir su bulmuş ve üzerine bir hayat çeşmesi yaptırmış. Beyaz mermer üzerine altın ve lacivert süslü olarak çeşmenin yapıldığı tarih şöyle yazılmıştır:

Bahtiyâ tahsin idüb Hâtifi didi târihini,

Oldu cârî adlle Sultan Mehmed Çeşmesi. Sene 1063 (Çelebi, 1996: 317).

Galata kadılığına bağlı Hasköy kasabası çok güzel bir şehirdir. Üç bin kadar bahçeli ve çok katlı evleri vardır. Bazı bağlarda limon ve turunç yetiştirilir. Denize bakan kat kat evleri vardır (Çelebi, 1996: 317).

Hasköy yakınında deniz kenarında, padişahlara mahsus tersane bahçesi vardır. Burası Bizans döneminde de krallara aitmiş. Fatih, fetihten sonra, önce çadırını buraya kurmuş ve savaş gazilerine ganimet dağıtmış. Daha sonra fermanıyla bahçe kurularak çeşitli avlular, köşkler, havuz ve şadırvanlar yapılmıştır. Santraçvari on iki bin servi ağacı dikilmiştir. Ağaçların birbirine girmesinden dolayı bu bağa güneş girmez. Bu bağın bir başbakıcısı ve üç yüz kadar da yardımcısı vardır. Orada avcılara ait kayıkhaneler bulunur. Ayrıca bu bahçeye Sultan Fatih kendi eliyle yedi servi diktirmiştir (Çelebi, 1996: 318).

Servi, Akdeniz ülkeleri ve Bizans'da olduğu gibi Osmanlı saray bahçelerinin de vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu ağaç, Osmanlı bahçelerinin mistik bir ögesi, edebi bir melankolinin simgesidir (Akdoğan, 1995: 11). Servinin dimdik duruşu ve insan üzerindeki Tanrısal etkisi, zaman içinde bu bitkinin saray bahçelerinden çıkıp mezarlıklara da dikilmesine ve kutsal sayılmasına neden olmuştur. Nitekim Çengelköy - Kuleli semtinde yer alan Kule Bahçesi'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi eliyle diktiği Servi yer almaktadır (Gökyay, 1990: 17).

Kasımpaşa şehrinde on bin seksen beş kadar etrafı bahçeli ev bulunmaktadır. Park ve gezinti yeri olarak kullanılan tekkelerden Tirendazlar tekkesi, Fatih tarafından yaptırılmıştır. Şehrin merkezinde olan Ayazma mesiresi imar görmemiş ama bulunduğu yer ağaçlarla kaplıdır (Çelebi, 1996: 323).

Hasan Karlığı mesiresi, geniş bir ova olup, ok atmak için peykeler vardır. Halk arkadaşlarıyla sohbet etmek için buralara gelir. Tatlı bir akarsuyu vardır. Potayeri mesiresi çayırılık olup beş-altı pota vardır. Her Cuma binlerce kemenkaş buraya gelir. Üç yerde çeşmeler ve sayısız büyük ağaçlar vardır. Divardar çeşmesi mesiresi, bu da Okmeydanı'nın bir köşesinde hayat suyuna benzer bir çeşmedir. Her tarafta büyük çınar ağaçları vardır. Dostlar burada oturarak sohbet ederler (Çelebi, 1996: 323).

Piyale Paşa tekkesi gezinti yeri, çukur bir yerde, dört tarafı kale gibi duvarlarla çevrilmiş bir tekkedir. Yüksek çınar ağaçları çok olup, bir akarsuyu vardır. Söğütçük ayazması, havadar, söğüt ağaçlarıyla çevrili bir ayazmadır. Hacı Ahmed Bostânî gezinti yeri, çeşitli lezzetteki meyveleri ile meşhurdur. Dede Bostânî mesiresi, Mevlevi Şeyhi Abdi dedendin meydana getirdiği bir mesire yeridir. Kurd Çelebi bağı mesiresi, her tarafı ağaçlarla dolu bir cennet bahçesidir. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nde daha sayısız mesire yerlerinin olduğunu belirterek, bildiklerinin bunlar olduğunu söylüyor (Çelebi, 1996: 324).

Tophane, Hıristiyanlar zamanında ormanlık bir yermiş. İçinde bir manastır bulunmuş. Seyahatnâme'ye göre şimdi o manastırın yerinde Cihangir Camii vardır. Tophanede bulunan Çizmeciler Tekkesi deniz kıyısında büyük bir gezinti yeridir (Çelebi, 1996: 334).

Ayas Paşa Havuzu Mesiresi, Samsunhâne Mesiresi; Osmanlı padişahlarının köpekleri burada beslenir. Müneccim Kapısı Mesiresi, Samsunhâne yakınındadır (Çelebi, 1996: 340).

Eski zamanda bu şehre taş beşik anlamına gelen "Kona Petro" denilirmiş. Bu adı almasına, Yaşka adında bir rahibin yaptırdığı büyük bir kiliseye Hazret-i İsa'ya ait beşik Kudüs-ü şerifteki "Beytüllahim" denilen yerden getirtilmiş. İsa Aleyhisselâm çocukken bu beşikte yikanmıştır. Bu sebeple kilise "Beşiktaş" adıyla şöhret olmuştur. Papaz ölünce bu taş beşik Ayasofya kilisesine konmuştur ve hâlâ ziyaret edilir. Bunun üzerine Müslümanlar da bu şehre Beşiktaş demişlerdir. Beşiktaş, deniz kıyısında geniş, alçak bayırlar üzerine kat kat, bağlı-bahçeli altı bin kadar yalı ve evlerden meydana gelmiştir (Çelebi, 1996: 343-344).

Beşiktaş'ta padişahların da özel bahçeleri vardır. Bunlardan Dolmabahçe, eskiden küçük, servili bir bağ idi. Şehid Sultan Osman'ın emri ile liman gibi boğaz iken doldurulmuş sonra adına "Dolmabahçe" denilmiştir. Burada da uzun boylu

servi ağaçları vardır. Ayrıca bir usta bahçıvanı ve iki yüz yiğit bostancıları vardır. Lodos rüzgârının dalgaları sahili harap etmesin diye meşe ağaçları ekilerek set yapılmıştır.

Beşiktaş bahçesi, Bayezid Han döneminde paşa yalısı iken daha sonra padişahlara geçmiş cennet gibi bir bağ olmuştur. Civa Kanucubaşı bahçesi cennet gibi bir bağdır.

Kazancıoğlu bahçesi de padişahlara geçmiş ve Murad Han, Kaya Sultan'a hediye etmiştir. Görülmeye değer bir yalıdır (Çelebi, 1996: 344).

Beşiktaş'ın mesire yerlerinden Yahya Efendi Mesiresi, ormanlık ve geniş çimenliktir. Çınar, söğüt, sakız, servi, Rum cevizi ağaçları vardır. İçine hiçbir zaman güneş tesir etmez. Çok çeşitli kuşlar inleyişleri ile gezintiye çıkanların canına can katar. Akan pınarların dibinde hayır sahipleri tarafından çimenlik oturma yerleri yaptırılmıştır. Eski bir gezinti yeridir (Çelebi, 1996: 345).

Tokat Bahçesi, Beykoz iskelesinden bin adım kadar içeridedir. Fatih Sultan Mehmed Han burada avlanırken, "Tokat" kalesinin fethedildiği haberini alınca burada irem bağına benzer bir bahçe yapılmasını emretmiştir. Bahçenin bir bahçe ustası ve yüz bostancı neferi vardır. Ormanlık içinde dağımsı bir vadidir (Çelebi, 1996: 357).

Sultaniye Bahçesi, Beykoz'un güney tarafında ve deniz kenarındadır. Bayezid Han Veli tarafından yaptırılmış cennet gibi bir bahçedir. Göklere uzanmış servi ağaçları vardır. İncirli Kasabası, Sultaniye bağının güneyine bitişik üç yüz evli bir kasabadır. Evlerinin hepsi de bahçelidir. Çubuklu Bahçesi, İncirliye bitişiktir. Yavuz Selim Han, Çubuklu'yu imar etmiştir. Kandilli Hâs Bahçesi, Göksu'nun güneyinde Üçüncü Murad tarafından yaptırılmış bir irem bağıdır. Birçok köşklerle süsülü bir cennet bağıdır. Bunun güneyinde Papas korusu denilen yeri, Sultan Dördüncü Mehmed, Vâni Efendi'ye hediye etmiştir. Kule Bahçesi, Papaz korusuna yakındır (Çelebi, 1996: 357).

Göksu Mesiresi de, nehrin iki tarafı yüksek ağaçlarla süslü bağlarla kaplıdır. Mesire'nin çoğu Halıcızâde bahçeleri ve un değirmenleridir. Bütün âşıklar bu kayıklar ile geçerek köylere gider, ağaçlar altında zevk ve sohbet ederler. Görülmeye değer bir mesiredir (Çelebi, 1996: 359).

Üsküdar, Anadolu, Arap, Acem, Hind ve Sind ülkelerinin geçididir. Bu nedenle geniş bir limana sahip büyük bir şehirdir. Şehrin her yeri mesire ve gezinti yeridir. Padişahlara ait bahçeler cennet gibidir. Bunlardan Büyük Çamlıca Mesiresi, dağın tepesinde bir tekke iken padişahımız kendileri için "Cihan Bağı" adı ile yüksek bir bahçe yaptırdı diyor Evliya Çelebi (Çelebi, 1996: 361).

Küçük Çamlıca Mesiresi, Büyük Çamlıca'nın biraz aşağısında, çimenlik, çınar ağaçları ile süslü, av yeri olan bir vadidir. Kalamışburnu Mesiresi, Kadıköy bağları ile Fenerbahçe arasında deniz kenarındır. Kadıköy Bağları gezinti yeri, Haydar Paşa Bağı, Âl-i Bahadır Bağları, Secah Bağları emsalsiz bağlardır. Piyale Paşa Havuzu, Kaya Sultan Bahçesinde denize bakan bir tepe üzerindedir (Çelebi, 1996: 366-367).

Şemsi Paşa gezinti yeri, Âşıklar ikindiden sonra buraya gelerek kayıkları seyrederek. Sarı Kadı Mesiresi, büyük bir ziyaret yeridir. Kayış Pınarı Mesiresi, ağaçlıklar içindedir. Alemdağı mesire ve av yerinde acayip av âlemi yapılıdır (Çelebi, 1996: 367).

İstanbul içinde ve etrafında halkın gidebileceği mesirelerden Lâlezâr Mesiresi, Kâğıthâne lalesi adı ile meşhur olan laleler burada yetişir. Lâle vakti bu mesireyi görenin aklı başından gider. İmrahor Kasrı Mesiresi, Kâğıthâne kasabası kenarında, çimenlik bir yerde, ahşap ve süslü bir köşktür. Sayısız büyük çınarlar vardır. Ali Bey Köyü Mesiresi, çimenlik, geniş bir dere içinde çınar ağaçlarıyla süslü güzel bir gezinti yeridir. Kâğıthâne Mesiresi, Arap ve Acem, Hind, Yemen ve Habeş seyyahları arasında bile emsalsiz bir mesiredir. Hava ve suyunun güzelliği tarif edilemez (Çelebi, 1996: 370-371).

Kuyumcular Mesiresi, Kâğıthane çayırında bulunan bu mesireye Osmanlı Devleti dâhilindeki bütün kuyumcular yardımında bulunur. Emir Gûne Bahçesi Mesiresi, Cendereci Köyü Mesiresi, Çaybaşı Mesiresi, Su Kemerleri Mesiresi, Sultan Osman Havuzu Mesiresi, Istranca Dağları Mesiresi, Selim Han Mandrası Mesiresi, Terkos Gölü Av Sahası, Çekmece Gölleri Mesiresi, Okmeydanı Mesiresi de dâhil olmak üzere yukarıda bahsedilen mesireler Karadeniz'in boğazına kadar olan alan içindedir. Anadolu tarafındaki mesireler ise, Âl-i Bahâdır Mesiresi, Deresekî Mesiresi, Alem Dağı Mesireleridir (Çelebi, 1996: 371-374).

4.2.Bursa'da Bahçe ve Mesireler

Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan Bursa'nın meydanlarında yüksek çınarlar ve salkım söğütlerle süslü sokaklar vardır. Bursa'nın içinde dışında büyük küçük kırk kadar köprü bulunur. Çarşılarında, dükkânlar üzerinde üzüm asmaları olup, salkım salkım üzümlerle süslüdür. Pazarlar baştanbaşa asmalarla süslenmiştir. Bu şehir cennete benzer, öyle bir şehirdir ki, kırk yedi bin kadar bağ, bahçe, bostan ve gülistan olduğunu Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde belirtmiştir (Çelebi, 1996: 409).

Tamamı üç yüz altmışı bulan gezinti ve dinlenme yerleri olduğu bahsedilen Seyahatnâme'de, *“Her senede gün başına birer mesiremiz vardır”* diye

ögünürler. Hakları da vardır. Çünkü insan bağlarına girse kendini kaybeder diyor Evliya Çelebi.

Bursa saraylarına gelince eldeki kayıtlar Sultan Orhan ve I. Murat'ın burada bir saray yaptırdığı ve bu sarayına ait bir yeşillik alandan bahsetmektedir. Bu eski saray daha sonraları Edirne sarayına örneklik teşkil etmiştir. Bu Padişah'ın kaldığı evi çevreleyen küçük köşk ve binalardan oluşmaktadır. İlk Bursa saraylarından I. Murat'ın annesi Nilüfer Hatun'un Tophanede yaptırdığı konağın izi bile kalmamıştır. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmet'e kadar buranın Bursa sarayı olarak kullanıldığını, sonra terk edilip bahçelerine bakmak üzere bostancılardan görevlendirildiğini söyler.

Bursa'nın gezinti ve mesire yerlerinden Pınarbaşı Mesiresi, yalçın kayalar arasından sular akar. Hazmı kolaylaştıran bir sudur. "Pınarbaşı" adı ile her tarafta meşhur bir gezinti yeridir. Mevlevihâne Mesiresi'nde haftada iki defa Mevlâna mukabelesi olur. Sema' sefasından sonra, çimenli sahada âşıklar zevk ve sefaya dalarlar.

Murad Sultan Mesiresi, Uludağ'ın eteğinde yüksek bir tepe üzerinde bir vadidir. Bursa şehrinin her tarafı oradan görünür. Çimenlik ferahlatıcı bir yerdir ki sanki Allah tarafından toprağa yeşil kadife döşenmiştir. Burada çınarlar, karaağaçlar, salkım söğütler, ardıç, şimşir ve servi ağaçları vardır ki gölgesinde on bin insanı barındırır. (Çelebi, 1996: 409).

Fıstıklı Mesiresi, çam fıstığı ağaçları ile kaplı, gülistanlar ile bezenmiş, تنها bir köşedir. Çok hoş bir havası vardır. Karanfilli gezinti yeri, kaplıca yolu üzerinde güzellerin uğradığı bir yerdir. Kaplı Kaya mesiresi, dağlık, ormanlık, ağaçlı ve çimenlik bir yerdir. İçinde bina yoktur. Akarsuları vardır. Ağaçları bülbüllerin yuvasıdır. Gönül açıcı bir yerdir (Çelebi, 1996: 410).

Çamlıca sofası, uçsuz bucaksız ağaçlıklı bir yer olup, güneş tesir etmez. Abdülmü'min dinlenme yeri, çok güzel bir gezinti yeridir. Âsâ Pınarı ziyaret yeri, şehrin dışında, Uludağ'ın eteğindeki kestanelik ormanının içinde akarsuların kaynadığı bir yerdir. Sobran mesiresi, kestane ağaçları ile süslü yüksek bir yerdir. Al-i mest oyun yeri, yolcular için yapılmış son derece mâmûr bir tekkedir. Kadı yaylası sevinç yeri, tepeden bakıldığında her tarafı gören bir tepe üzerinde kestanelik, çimenlik havadar bir yerdir.

Keşiş dağı (Uludağ) mesiresi; Ayasofya'daki patrik ve rahiplerin perhiz yapmak için oturmaları, dinlenmeleri üzerine bu dağa "Keşiş dağı" denilmiştir. Bursa'nın güneyinde olup, göklere uzanmış yüksek bir dağdır (Çelebi, 1996: 410).

Sonuç

Türk kültürü; ortaya çıktığı, yayıldığı bölge (Orta Asya) itibari ile en eski kültürlerdendir. Kültürümüzün temelleri milletimizin tarih boyunca yaşamış olduğu tecrübeler, coğrafi konumu ve inanç ile atılmıştır. Türklerde doğa ve bahçe algısının da inanç kökenli olduğu görülmektedir. Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalardaki inanış biçimlerinin evrimiyle ise en küçük birim olan bahçeyi algılamak da farklı olmuştur. Bununla birlikte özellikle Türk tarihinin görkemli halkası olan Osmanlı Dönemi'nde yapılan bahçelerde inancın yanı sıra, diğer devletlerle olan sosyo-kültürel ve politik etkileşimlerin izleri de yadsınamaz.

Eski Türk bahçelerinin vazgeçilmez unsurları arasında yalnızca güzellik değil, yarar ve kullanışlılık da yer almaktadır. Dolayısı ile tarihte kullanılan “safa bahçeleri” kavramı Türk bahçelerinde kullanışlıkla birleşmiştir. Bahçelerin ana nitelikleri en yalından en varlıklısininkine dek (yalı, konak, saray bahçeleri, vb.) her bahçede görülmüştür.

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nde İstanbul ve Bursa'daki bahçe ve mesire yerlerini anlatırken sistematik içinde ele almıştır. Bahçeler, saray bahçeleri, mesire yerleri, vakıflara, tarikatlara ait bahçelerdir.

Saray bahçeleri saraya aittir ve hasbahçe olarak adlandırılmaktadır. Buradan da padişahların doğal çevreye önem verdiği anlaşılmaktadır. Mesire yerleri, halkın dolaştığı, kayıklara bindiği, günümüz tabiriyle piknik yapılan yerlerdir. Seyahatnâme'de mesire yerlerine çok rağbet edildiği de vurgulanmıştır. Tarikâtlarin de bahçeleri olduğu, yeşillige ve ağaçlara önem verildiği Seyahatnâme'de dile getirilmiştir.

Sonuç olarak, Seyahatnâme'ye göre İstanbul ve Bursa'da yeşillige ve bahçelere fazlasıyla önem verildiği göze çarpmaktadır. Yetiştirilen çiçeğin bir dönemi ifade etmesi bunun en güzel örneğidir. Günümüzde dahi lale motifleri kullanılmakta, Osmanlı motifi olarak da adlandırılmaktadır. Yeşilliği ve çiçekleriyle; bahçe ve mesire yerleriyle İstanbul ve Bursa çevreye verilen değeri o dönem içinde fazlasıyla kanıtlamıştır. Doğaya, ağaca, çiçeğe sevgi Allah'a zikir, saygı ve sevgi; insana sevgi ve saygının bir tezâhürüdür.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2011). “*Seyahatnâme’den Evliya Çelebi’ye*”, **Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 711, Mart.

Akdoğan, G. (1995). “*Dünden Bugüne Bahçe Kültürümüz*”, **Bahçe Kültürü Dergisi**, Sayı 58.

Aksoy, M- İskit, İ. (1962). **Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden En Güzel Seçmeler**, İskit Yayınları, İstanbul.

Aslanoğlu Evyapan, G. (1972). **Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri**, ODTÜ Yayınları, Ankara.

Atasoy, N. (2003). **Hasbahçe - Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek**, Koç Kültür Sanat Tanıtım, İstanbul.

Atasoy, N. (2005).**15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Ayvazoğlu, B. (1995). “*Nerde O Eski Bahçeler, O Eski İstanbul*”, Yapı Kredi Yayınları Ltd. Şti., **Sanat Dünyamız**, Üç Aylık Kültür Dergisi. Yıl:20, Kış, Sayı:58, İstanbul.

Baysun, M.C. (1950). “*Evliya Çelebi*”,**İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, C.4, İstanbul.

Cebeci, D. (2009). **Evliya Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul.

Çelebi, E. (1996). **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, C. 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Çetindağ, Y. (2011). **Evliya Çelebi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Duman, M. (2002). “*XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatnâme*”,**Evliya Çelebi ve Seyahatnâme**, (Yay. Haz. Nuran Tezcan- Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa.

Erdoğan, M. (1958). “*Osmanlı Devrinde İstanbul bahçeleri*”, **Vakıflar Dergisi**. 4.

Erdoğan, E. (1997). “*Tarih İçinde Türk bahçesi*”.**Çevre ve İnsan**37.

Ergun, P. (2004). **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Evyapan, N.A. (1972).**Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri**. ODTÜ Yayınları, Ankara.

Evyapan, N.A. (1974).**Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri**, ODTÜ Yayınları, Ankara.

Gökay, O.Ş. (1990).**Bağçeler**, Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık 4.

Gözyayın, N. (2011). “*Evliya Çelebi’ye ve Eserine Batı Dünyasının İlk Bakışları*”, **Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 711.

İlgürel, M. (1995) “Evliya Çelebi”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul.

İnam, A. (1993). “*Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı*”,**Teori**, Mart.

Kahraman, S. A. (2009).“*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nin Yazılış Hikâyesi*”, **Çağın Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi**, (Haz. Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kuş Şahin, C.; Erol, U. E.(2009). “*Türk Bahçelerinin Tasarım Özellikleri*”, **SDÜ Orman Fakültesi Dergisi**, Seri 2.

Mengi, M. (2002). “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nin Birinci Cildinde Tahkiye*”, **Evliya Çelebi ve Seyahatnâme**, (Yay. Haz. Nuran Tezcan- Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa.

Öztürk, S. (2000). “*Osmanlı Çevre Kültürü*”, <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-298.html>

Savk, Ü. Ç. (2011). **Sorularla Evliya Çelebi**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basımevi, Ankara.

Tazebay, İ.; Akpınar, N. (2010), “Türk Kültüründe Bahçe”, **Bilig**, Yaz, Sayı 54.

ŞEMSEDDİN SİVASÎ'YE GÖRE İSLAM ŞEHRİNİN AHLAK ÇARŞISI

*Alim YILDIZ**

Hz. Peygamber'in "güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilmesi" İslam'ın ahlakî değerlere ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. İslam bir topluluk dinidir. İnsanların oluşturdukları köy, kasaba ve şehir gibi mahaller, İslam'ın yaşanması noktasında önem arz ederler. Hz. Peygamber (sav) hicretle birlikte asıl ismi Yesrib olan yerleşim merkezini Medine (şehir) haline getirmiştir. Şehir veya eskilerin deyişiyle şâr ve ahalisi Hacı Bayram-ı Velî'nin bir şiirinde şöyle tarif edilir:

Çalab'ım bir şar yaratmış
İki cihan arasında
Bakıcak dîdâr görünür
Ol şarın kenaresinde

Nâgehan ol şara vardum
Ol şarı yapılırd gördüm
Ben dahi bile yapıldum
Taş ü toprak arasında

Ol şardan oklar atılır
Gelür ciğere batılır

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ayildiz@cumhuriyet.edu.tr.

Arifler sözü satılır
Ol şarın bazaresinde

Şakirdleri taş yonarlar
Yonup üstâda sunarlar
Çalab'un ismin anarlar
Ol taşun her pâresinde

Bu sözü ârifler anlar
Cahiller bilmeyüp tanlar
Hacı Bayram kendi banlar
Ol şarın menâresinde

Topluca ibadetin yapıldığı yer olan caminin etrafında şekillenen İslam şehri, ahlakî güzelliklerle donanmış bireylerden oluşan bir yapıyı arzular.

Bazı dilciler, Medine'nin “dâne” fiilinden geldiğini söylemektedirler. Dîn kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Medeniyet kelimesini de buna ilave etmek gerekir. Böylece din, Medine (şehir) ve medeniyet bir bütünlük meydana getirir. Bunlara medenîlik ve bedevîlik kavramlarını da ekleyebiliriz.

Tarihte medeniyetlere beşiklik etmiş olan şehirler ahlakî erdemlerle bu noktaya gelmişler, ahlâkî değerlerden uzaklaştıklarında ise Ad ve Semud kavimlerinde olduğu gibi helak olup gitmişlerdir.

Şehirler insanların barınma, korunma ve hayatî ihtiyaçlarını sağlama noktasında önemli merkezlerdir. Şehirde huzurlu bir hayat ise ahlakî erdemlere bağlı bir yaşayıştan geçmektedir. Şehrin huzur ve sukûneti çağrıştırmamasından dolayı bir şehirde yaşayan insanlar için “şehrin sakini” ifadesi kullanılır. Bir şehre girmek, medenî bir hayat tarzına adım atmak olarak kabul edilebilir. Şehir sıla, şehrin dışı ise gurbettir insan için. Eski zamanlarda bir şehri terk etmek ancak o şehrin medenîlikten uzaklaşıp hızla bedevîliğe doğru yöneldiğinde söz konusu olabilir. Hz. Peygamber'in Mekke'den ayrılışı ve Hz. Lut'un yaşadığı şehri terk etmesi bu sebepledir.

Şehir sakinlerinin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında çarşılar büyük bir öneme sahiptir. Çarşılarda çeşitli meslek gruplarına ait dükkânlar bulunur. Maddî ihtiyaçların giderilmesinde bu dükkânlar ve meslek erbabı önemli bir hizmet verirler. Manevî ihtiyaçların giderilmesi ise farklı bir konudur ve bizim de asıl üzerinde duracağımız konu budur.

XVI. Yüzyıl mutasavvıf şairlerinden biri olan Şemseddin Sivasî (1520-1597) *Mir'âtü'l-Ahlâk* isimli mesnevisinde¹ insan vücudunu bir çarşıya benzeter. Karşılıklı yirmi dükkândan müteşekkil olan bu çarşıda sağ tarafta bulunan on dükkân güzel ahlakı, soldaki on dükkân ise kötü ahlakı temsil etmektedir. Sağ taraftaki dükkânların kapısı altından veya yeşil renkli, soldaki dükkânların kapısı ise siyah renklidir. Sağdaki dükkânlar şunlardır: Zikrû'l-mevt, Kanaat, Tevbe ve Mücadele, Tevâzû, Rızâ, İhlâs, Şükür, Cûd ve Sehâ, Muhabbet ve Şevk, Muhabbetü'n-nefs. Soldaki dükkânlar ise şunlardır: Tûl-i emel, Hırs, Şehvet, Ucb, Hased, Riyâ, Küfrân-ı nîmet, Buhl, Adâvet-i Hak, İhmal.

Sağ taraftaki dükkânlarda güzel ahlaklı alıcı ve satıcılar ilim ve hikmet alışverişi yaparlarken sol taraftaki dükkânlarda ise kötü ahlaklı alıcı ve satıcılar, kötülük ve cehalet alışverişinde bulunurlar. Çarşıya giren müşteri, hangi dükkândan alışveriş yapmanın kendisine fayda sağlayacağını çarşığı iyi tanıyan bir kılavuzdan öğrenebilir.

Sağ taraftaki ilk dükkân Zikrû'l-mevt, ölümü hatırlama dükkânıdır. Ölümü hatırlamak, geçici zevklere aldanmaksızın ahirete hazırlık yapmayı gerektirmektedir. Ölümü anmak üç türdür. 1- Gafilin, ölümden korkup onu hiç istemeyenlerin anışı. 2- Tevbe edenlerin, ölümü hatırladıklarında kalpleri Allah korkusuyla dolanların anışı. 3- Ölümü, Allah'a kavuşma olarak gören ve hazırlıklarını buna göre yapan âriflerin anışı.

Soldaki ilk dükkân Tûl-i emel (Bitimsiz istek) dükkânıdır. Ölümü hiç aklına getirmeden, ibadet anında bile dünya sevgisini kalplerinden çıkarmayanların dükkânıdır. Bu bitimsiz sevgi onların da en büyük felaketi olacaktır. Âd kavmi bunlara bir örnektir. Ayrıca pisliğe doyamayan ve kendilerinden daha büyük pislik parçasını büyük bir gayretle yuvasının önüne getiren fakat parçanın büyüklüğünden dolayı onu bir türlü içeriye alamayan Mayıs böcekleri de diğer bir örnektir.

Sağdaki ikinci dükkân Kanaat dükkânıdır. Hz. Peygamber'in kâbe kavseyn makamına, Hz. İsâ'nın göğe urûcuna sebep kanaattir. Kanaat müşterisi masivâyâ meyletmemelidir.

Soldaki ikinci dükkân Hırs'tır. Bu dükkân Kanaat dükkânının karşısında yer almaktadır. Hırs dükkânı dünya sevgisine aralanan bir kapıdır. Onun için bu kapı sıkıca kapatılmalıdır. Hz. Adem'in cennetten çıkarılması, Karun'un yere batırılması, Salebe'nin mürted olması hırstan dolaydır.

¹ Eserle ilgili bkz. Birgül Toker, *Şemseddin-i Sivasî Mir'âtü'l-Ahlâk*, TDV Yayınları, Ankara 2010.

Sağdaki üçüncü dükkân Tevbe ve Mücâhede'dir. Günahından dolayı tevbe etmek insanı hiç günah işlememiş gibi bir hale dönüştürür. İnsanın nefsiyle mücadele etmesi günahlardan kurtularak, nefsini dize getirmesi ve iman nurunun parlatarak Allah'a yakınlaşmasını sağlar.

Soldaki üçüncü dükkân Şehvet'tir. Şehvetin ana kaynağı mide yani çok yemektir. Mide vücut şehrinin sulayan bir havuza benzer. Havuz dolduğunda vücut organlarına şehvet ırmakları akar. Şehvet arzusu mal isteğini, mal isteği hırsı, hırs makamı, makam husumeti, husumet kıskançlığı, kıskançlık ise kin, düşmanlık ve gıybet gibi kötülükleri meydana getirir. Bir yedi başlı dev haline gelen şehvetle baş etmenin yolu onu aç bırakarak bu kadar büyümeden önce onu öldürmekten geçer.

Sağdaki dördüncü dükkân Tevâzû'dur. Aynı anlamlarda kullanılan huzû, huşû ve tevâzû, itiraz ekmeksizin Allah'ın hükmüne razı olmaktır. Tevâzû, Hz. Peygamber'in yoludur. İslam ümmeti de bu yolu takip etmelidir. Tevâzû iki aşamalıdır, birincisi kişinin kendini bilmesi/tanması diğeri ise Allah'ı tanımaktır.

Soldaki dördüncü dükkân Ucb ve Kibir'dir. Kibir, kişinin kendini büyük görmesi, büyülenmesidir. Kimseyi beğenmeme, nasihat dinlememe, gazap ve hiddet, sürekli kendini övme, kusur arama gibi vasıflara sahip olan kibirli kimsenin en kötü kibri Nemrut gibi İlahlık davasında bulunmasıdır. İkinci kibir çeşidi ise Peygamberlere karşı kibir yani onların nübüvvetine iman etmemektir. Kibrin üçüncüsü ise insana karşı kibirdir.

Kibirilenmenin; ilim, zühd ve takva, nesep, güzellik, zenginlik gibi çeşitli sebepleri vardır. Kibirden kurtulmanın yolu nefsin isteklerini yerine getirmemektir.

Sağdaki beşinci dükkân Rızâ'dır. Rızâ, kişinin kendi isteklerinden vazgeçip Allah'tan geleni iyi-kötü, güzel-çirkin, belâ-nimet vasfına büründürmeden gönülden razı olmaktır. Rızâ üç kısımdır: halkın rızası, tarikat ehlinin rızası ve seçkinlerin rızası. Seçkinlerin rızasına örnek Hz. Rabia'nın halidir.

Soldaki beşinci dükkân Haset'tir. Haset, başkasına verilen nimete üzülmek ve bu nimetin ondan alınmasını istemektir ki bu da Allah'ın paylaşmasına itiraz anlamı taşır. Haset, kıskanılan kişiye değil, kıskanana zarar verir.

Sağdaki altıncı dükkân İhlâs'tır. İhlâs, gösterişi bırakmak, ibadette samimi olmak, bir işi sırf Allah için, O'nun rızası için yapmaktır. İhlâsın temeli hâlis niyettir. Bir işte dünya ve ahiret için iki niyet varsa bunlardan ikincisi tercih

edilmelidir. Bir işte zerre kadar riya bile ihlâsı bozar. İhlâsla yapılan dualar kabul edilir.

Soldaki altıncı dükkân Riyâ'dır. Riyâ şeytanın, insanın kalbine giriş kapısıdır. Şeytan, ibadet anında bile bu ibadete riya katmak için uğraşır. Riyâkârların üç özelliği vardır. 1 İbadetini yalnız yaparken dikkatli değildir, halk içinde ise şevkle ibadet eder. 2 Kendisinin ve ibadetinin övülmesinde zevk alır. 3 İbadeti övülmezse ibadet etmeyi bırakır.

Sağdaki yedinci dükkân Şükür'dür. Şükür, tüm nimetleri Allah'tan bilmektir. Sadece nimetlere şükretmek, kendisine kemik atan kimseye kuyruk sallayarak sevinç gösterisinde bulunan köpeğin hali gibidir. Nimete şükretmenin iki sebebi vardır. Birincisi bu nimet gerçek sevgili olan Allaha'tır. İkincisi ise tuzaktaki tane gibi kulun Allah'a yakınlaşmasına vesile olur. Nimete olduğu gibi belaya da şükretmek gerekir. Çünkü insanın başına gelen her bir musibet ahirette bir günaha kefarete olacaktır.

Soldaki yedinci dükkân Küfrân-ı nimet (nankörlük)'tir. Nankörlük Allah'ın nimetini bilmemek ve bu nimetten dolayı Allah'a şükretmemektir.

Sağdaki sekizinci dükkân Cömertlik'tir. Cömertliğin üç mertebesi vardır. Birincisi sadece malın zekatı vermek, ikincisi zekatla birlikte ihtiyaç sahiplerine iyilikte bulunmak, üçüncüsü ise bütün malını Allah yolunda harcamaktan zevk almaktır.

Soldaki sekizinci dükkân Cimrilik'tir. Cimrilik, fakirlik korkusuyla malını harcamaktan korkmaktır. Cimriler, meyvesiz ağaca, susuz çeşmeye ve çocuksuz eve benzer. Cimrilikten kurtulmak için azdan başlayarak giderek çoğalan miktarlarda bağış yapılmalıdır. Böylece cömertliğin zevkine varılır.

Sağdaki dokuzuncu dükkân Muhabbet'tir. Muhabbet en yüksek makam ve âlemin yaratılma sebebidir. Muhabbet, cesaret isteyen bir makamdır. Çünkü muhabbette derece almanın yolu candan vazgeçmektir. Muhabbet gizli bir sırdır, onu ancak ehli bilir.

Soldaki dokuzuncu dükkân Adavet (düşmanlık)'tir. Adavet, Hakk'a düşmanlıktır. Hakk'a düşmanlığın belirtileri şunlardır. İbadet yapmada zorlanmak, günahkârları sevmek, eğlence meclislerine devam etmek ve nasihatten hoşlanmamak.

Sağdaki onuncu ve son dükkân Nefis muhasebesidir. Allaha hesap vermeden önce insanın kendini dünyadayken hesaba çekmesidir. İnsan, ömür hazinesinin yanında el, ayak, beyin, göz, kulak, ağız ve vücut gibi yedi hazineye daha sahiptir.

Soldaki son dükkân ise İhmal'dir.

Sonuç

Mutasavvıf şair Şemseddin Sivasi, insan vücudunu yirmi dükkânı olan bir çarşıya benzetmiştir. Bu çarşıdaki dükkânlar insanoğlunda bulunan güzel ve kötü ahlakları temsil etmektedir. Bu alegorik dükkânlar, sadece mimari açıdan değil; mânâ yönünden de birbirlerine karşıdırlar. Zikrû'l-mevt'in karşısında tul-i emel, kanaatin karşısında hırs, tevazunun karşısında kibir vardır. Değişmeyen ve değişmeyecek olan tek şey vardır ki o da; dükkânların müşterisinin insanın kendi iradesi oluşudur. İnsan, Allah'ın ona bahsettiği akıl ve irade ile satıcının şeytan olduğu tarafa itibar etmeyecek şeytanî değil rahmanî sıfatlara haiz olacaktır.

VI. BÖLÜM
SUFİ GELENEĞİMİZ VE ÇEVRE BİLİNCİ

TASAVVUF VE EKOLOJİ

*Kadir ÖZKÖSE**

Kâinata bulunan her şeyin Allah'ı tesbih, takdis ve tenzih ettiğinden bahseden sûfiler, bu varlık âlemindeki herşeyi Allah'ın büyüklüğüne şahitlik eden işaretler olarak görürler.¹ Dolayısıyla onlara göre Allah, âlemle ilişkisini kesmiş ve uzaklarda bulunan bir ilah değildir. O âlemdeki her şeyle kendi varlığını hissettirir ve gösterir.² Bu yaklaşımlarını; “*Şuayb şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Benim kabilem sizce Allah’tan daha itibarlı mı ki, O’na sırt çevirdiniz. Şüphesiz Rabbim sizin yaptıklarınızı kuşatmıştır.’*”³ “*İyi bilin ki, onlar Rablerine kavuşma konusunda şüphe içindedirler. İyi bilin ki, O, her şeyi kuşatandır*”⁴ ayetleriyle temellendirirler.

Sûfilere göre âlem tesbih, takdis ve itaatiyle Allah tarafından belirli bir nizam ve gayeye göre yaratılmış ve mükemmel olarak var edilmiştir. Onlar âlemin mükemmelliği fikrini tevekkül, teslimiyet ve rıza makamlarıyla ilişkilendirirler. Allah'ın âlemde sunduğu rızık sofrasının mükemmel dizaynı sûfilerin tevekkül makamında karar kılmasına yol açmıştır. Sûfilerin bu yaklaşımı, âlem hakkında

* Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kadir.ozkose@gop.edu.tr; kadirozkose60@hotmail.com.

¹ İbrahim Özdemir, “Kur’ân’a Göre Çevre”, http://www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf, 04.08.2013.

² Özdemir, “Kur’ân’a Göre Çevre”, http://www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf, 04.08.2013.

³ Hûd, 11/92.

⁴ Nisâ, 11/92; Fussilet, 41/54.

onları asla karamsarlığa sürüklemeyiz. Zira âlemde cereyan eden ,herşey bir iyilik ve hayrın sonucudur. Âlem er-Rahman'ın rahmetinin eseridir. Varlık ve var olmak rahmettir. Hayat ve oluş bir rahmet eseridir. Bütün ölüşleri sürekli olarak oluşa çeviren ve varlığı bir güzellikler resmi geçidi haline getiren rahmettir. Dolayısıyla ontolojik olarak her şey temelde Bir'e yani Allah'a dayanır.⁵

Sûfilerde çevre bilincinin oluşmasında rol oynayan bir diğer yaklaşım, âlemde ilahi hizmetlerin tecellisidir. Yeryüzünde süreç içerisinde meydana gelen kirlenmeler, el-Kuddûs isminin tecellisiyle temizlenmektedir. el-Kuddus isminin tecellisiyle sūfî, kendisini ve çevresini temiz tutar, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanır.⁶Nefesü'r-Rahman ve ilahi isimlerin tecellisi anlayışının sonucu olarak sūfîler âlemdaki her şeyin canlılığı ve her şeyde bir ruh bulunduğu fikrini savunmuşlardır.⁷ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî;

"Arştan yere kadar, zerre zerre her şey konuşmaktadır." ,⁸

"Sana kapılarını açtığım gül bahçesi, öyle bir bahçedir ki, oradaki ağaçların dalları da yaprakları da canlıdır. Birbirleri ile konuşur dururlar. Şunu da iyi bil ki, her şey canlıdır." ,⁹

"Hiçbir can, aşktan canını kurtaramaz"¹⁰

ifadeleriyle âlemin canlılığı fikrini beyan etmektedir. Dervişlerden menekşe toplamalarını isteyen Hüseyin Hamevî'nin yanına elinde kurumuş menekşeyle gelen Eşrefoğlu Rumi'ye şeyhi,

"Rûmî, sen misafir olduğun için galiba menekşe bulamamışsın?" der. Eşrefoğlu Rumi üstadına şöyle cevap verir:

"Sultanım, buldum, buldum ama hangi menekşeyi koparmaya gittimse bana: 'Allah hakkı için beni koparma, teşbihimden beri ayırma!' diye yalvardığını

⁵ İrfan Başkurt, "Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak: İnsan ve Evren Üzerine İslamî Bir Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 13.

⁶ Muhit Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 27.

⁷ İbn Arabî, *Risaleler*, çev. Vahdeddin İnce, Kitsas Yayınları, İstanbul, c. I, s. 128

⁸ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, haz. Şefik Can, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, c. I, s. 287.

⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. I, s. 91.

¹⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. I, s. 318.

duydum. Sonunda işte şu zikir ve teşbihi tükenmiş menekşeyi buldum ve onu alıp huzurunuza geldim."¹¹

1. Eşyanın Aşkın Boyutu ve Hakk'ı Tesbihi

Kur'ân-ı Kerim âyetlerini kâinat âyetleriyle birlikte okumayı şiar edinen sûfiler çevremizdeki eşyanın anlamsız, ruhsuz ve sıradanlığını değil karşılarında Allah (c.c.)'ın kudretini, ilmini, iradesini, celâl ve cemâlini yansıtan bu muhteşem tablonun hikmetini anlamayı düşünürler. Zira onlara göre bu kâinat kitabındaki her şey anlam yüklüdür; kendisinden ötesine işaret eden birer âyet ve Allah'ın varlığı hakkında birer belgedir. Bu nedenle onlar Kur'an âyetleri ile ufuklarda ve insanın nefsinde ortaya çıkan âyetler arasında tam bir örtüşme olduğundan bahsederler.¹² Bunun en güzel bir ifadesini Yunus Emre'nin şiirlerinde bulmak mümkündür. O, kâinatın aşkın boyutundan hareketle, "yaratıldığından" ve "Yaratıcıyı" çağrıştırdığından dolayı tüm yaratılmışları sever; yetmiş iki milleti öz kardeşi gibi görür.¹³

*"Göklerdeki ve yerdeki herkes ister istemez ona boyun eğmişken ve ona döndürülü götürülecekken onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"*¹⁴ âyetinden hareketle sûfiler, kâinatın Allah'ın hükmüne tam teslimiyetle boyun eğdiğini düşünürler. Tabiat dediğimiz bütün varlık ve hatta cansızlar bile, aynı yaratıcının emirlerine boyun eğen, fitri vazifelerini sadakatle yerine getiren Allah'ın itaatli askerleri gibidir.¹⁵ Müslüman'dan beklenen ise ilahi iradeye kendi özgür iradesiyle teslim olmaktır. Bundan sonra kâinattaki her şey onun dostu ve kardeşi olur. Cansız varlıklarla bile bir anlaşma ve uyuşma havasına girer. Bütün varlıkların kendisini saygı ile karşıladığını, aynı yüce Rabbin eseri olduklarını, bütün eşyanın kendisine munis bir dost gibi davrandığını hisseder. Materyalist düşünce sistemlerinde olduğu gibi, her şey kendisine mücadele edilmesi gereken bir vahşet ve düşmanlık intibai vermez. Sûfilere göre tabiat cansız değil, canlıdır ve anlamlıdır. Allah kâinatla konuşur. Onları varlık âlemindeki canlı varlıklar gibi muhatap alır: *"İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!" der; onlar da: "Gönüllü olarak geldik" dediler*.¹⁶

¹¹ Himmet Konur, *Sufi Ahlakı*, Ensar Yayınları, İstanbul 2007, s. 76-77; Abdüllatif Tüzer, "Mistik Birlik ve Ekoloji", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 89.

¹² Fussilet, 41/53.

¹³ Özdemir, "Kur'ân'a Göre Çevre", http://www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf, 04.08.2013.

¹⁴ Âl-i İmrân, 3/83.

¹⁵ Fetih, 48/44.

¹⁶ Fussilet, 41/11.

Bütün âlemin canlı olması ve kendi istidatları ölçüsünde Hakk'ı tesbih etmesi, insanın varlıktaki yerini anlamamızda önemli bir noktadır. Her şey Rabbini tesbih etmekle birlikte insanın dışındaki varlıkların Hakk'ı takdis ve tesbihi eksiktir. En son varlık olarak âleme gönderilen insan, eşyanın eksikliklerini tamamlamakla görevlidir. Tarihsel zuhuruyla son varlık olmakla birlikte insan, ontolojik olarak yaratılan ilk varlıktır. Tespit edeceğimiz diğer nokta, Hakk'ı en kâmil anlamda tesbih eden varlık, onun kemâllerini en çok izhar eden varlık insandır. İnsan, kendisinde ulvî ve süfli bütün varlık hakikatlerini cem' eden ve aynasına hazret-ı ilâhiyye suretinin bütünüyle yansıdığı değerli ve özet varlıktır. İnsan kâinat kitabının özetidir, zübdetü'l-âlem, kâinatta tecelli eden ilahi isimlerin bir bütün olarak kendisinde zuhur eden küçük âlemdir. Zikretmemiz gereken bir diğer husus, tasavvufî geleneğe göre Hakk'a ibadet eden ve O'nu bilen yegâne varlık sadece insan değildir. İnsan, O'na ibadet eden ve O'nu bilen sonsuz varlıklardan biridir. Ancak o, hepsindeki parçacı bilgi ve ibadeti bütünlüğe kavuşturan ve yetkinleştiren bir varlıktır.¹⁷

2. Sûfîlerin Çevreye Bakış Açılı

2. 1. Sûfîlerin Çevreyi İnsanlığa Bahşedilen Nimet Olarak Görmeleri

Sûfîlere göre çevre insanlık için bir nimet olup insanlığın istifadesine sunulmuş, insanlığın buyruğu altına verilmiş ve insanlığa hizmet etmektedir. Sûfîler çevre nimetinden faydalanmanın iki şartına dikkat etmektedirler. Bunlardan biri çevreyi kirletmemek, diğeri israf etmemektir. İçerisinde yaşadığımız doğal çevre biyolojik ve bedensel varlığımız kadar ruhsal varoluşumuza da katkı sağlamaktadır.¹⁸ İnsanla tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup insanın tabiatı ve tabiattaki mahlûkatı istediği gibi kullanmasını değil, aksine belli bir sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden kullanmasını gerektirir. Allah'ın "her şeyi bir ölçüye göre yarattığı"¹⁹ göz önüne alınırsa, bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü görülmektedir.

Sûfîler nimetlerden gereğince istifade etmeyi öngörmekle birlikte dünya hayatının insana sunduğu imkânları aynı zamanda birer tuzak olarak da görmektedir. Fakat genelde sufîler, dünya ile kastedilen şeyin somut bir şeye indirgemenin yanlışlığına dikkat çekerek, dünyanın esasında insanı Tanrı yoluna

¹⁷ Ekrem Demirli, "Sûfîlerin Âlem ve Tabiat Görüşü: Her şey Tanrı'ya İşaret Eden Canlı Bir Âyettir", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 71.

¹⁸ Cafer Sadık Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 127-128.

¹⁹ Kamer, 54/49.

girmekten alıkoyan ibadet de dâhil her şey olabileceğine dikkat çekmişlerdir. Bu durumda dünya ve dünya malının mutlak anlamda kötülüğü elbette söz konusu olamaz. Önemli olan ona karşı insanın tutumu ve onu Tanrının hoşnutluğunu kazanmaya yol açacak bir araç olarak görmektir.²⁰

2.2. Sûfilerin Çevreye Sorumluluk Duygusuyla Yaklaşımı

Çevre nimetlerinden istifade kadar çevreye karşı sorumluluk duygularını ortaya koyan sûfiler, çevremizdeki varlıklara karşı ödevlerimizin, görevlerimizin, yükümlülüklerimizin ve sorumluluklarımızın bulunduğunu söylerler. İnsan olarak bizlerin uhdemize verilen her türlü nimetten ve çevreden Allah'a karşı sorumlu olacağımızı ve sorguya çekileceğimizi dile getirirler. Sûfiler insan olarak bizlerin sahip olduğumuz nimetlerden ve ilişki içinde olduğumuz diğer varlıklardan sadece Allah'a karşı değil kendi vicdanımıza karşı da sorumlu olduğumuzu ve bizleri vicdanlarımızın da er veya geç sorguya çekeceğini belirtirler. İnsanın diğer varlıklara karşı sorumluluk duygusu emanet ve hilafet yükümlülüğünü gerekli kılmaktadır.²¹

Kâinat insanoğluna emanettir. Allah her şeyi düzenli yaratmıştır. Onun yaratmasında herhangi bir boşluk yoktur. O herkese ve her canlıya yetecek miktarda nimetlerini dağıtmış ve bol bol ihsan etmiştir. İsrâf edilmediği takdirde dünyanın ve evrenin nimetleri tükenmeyecektir. Emaneti en güzel şekilde gelecek sahiplerine devretmek insanlık görevidir.²²

Sûfilere göre bize emanet edilen çevrenin korunması insanlık sorumluluğumuzdur. Buna göre insan çevrenin asıl sahibi değildir, onu sadece emaneten kullanmaktadır. Bu durumda, asıl sahibi olmadığımız şeyde çok büyük tasarruflarda bulunmamak, özellikle ona zarar vermemek asıl sorumluluktur. Ayrıca, sorumluluğumuz sadece emaneti korumakla bitmemekte, onun halifesi olmak, daha üst düzeyde görev ve sorumluluklar da yüklemektedir.²³

Kur'ân'da salihlerin Allah'a; "Bizi muttakilere önderler kıl"²⁴ diye dua ettikleri belirtilmektedir. Kur'ân'ın beyanına göre muttakiler, Allah'a ve çevrelerine karşı sorumluluklarını hakkıyla yerine getirenlerdir. Buna göre en önde olanlara da önder olabilmek için çaba göstermek ve bunun gerçekleşmesi için Allah ile irtibat

²⁰ Şamil Öçal, "Ortaçağ Felsefesinde Ahlaki Bir Problem Olarak 'Dünya Algısı'", *Felsefe Dünyası*, Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara 2010/2, Sayı, 52, s. 143-144.

²¹ Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 126.

²² Mustafa Karataş, "Hz. Peygamber'in Şehirleşme ve Yerleşim Konusunda Çevre Bilincini Geliştirmeye Yönelik Çabaları", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. I, s. 342.

²³ Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 126.

²⁴ Furkan, 25/74.

halinde olmak gerekmektedir. Bu, bütünsel, atılımcı üretken ve dinamik bir bakış açısıdır. Hayata dinamizm getiren bir hayat felsefesidir."²⁵

İnsanın halife olması çevreyi imar ve geliştirmesini gerekli kılmaktadır. İnsanın halife olması, doğaya ve hayvanlara üstünlük taslamak, onlara hakimiyet kurup her şeyi kendi türü ve hatta toplumu için tüketebilme imkanına kavuşmak, onları kendi çıkarlarının basit araçları konumuna indirmek değil, sunulan bu nimetlerle sınanması ve imtihan edilmesidir.²⁶ İnsanın halifeliği doğuştan gelen kategorik bir halifelikten ziyade potansiyel bir halifeliktir; bu üstün niteliğin sorumluluğunu yerine getirerek bu potansiyeli gerçeğe dönüştürebilenler, gerçek anlamda halife sayılırlar.²⁷

Sûfiler tüm varlıklara saygı duymayı ve onların hayat hakkına ilişmemeyi öğretmektedirler. Çevre bilinci oluşturmada belki en temel husus varlıklara saygı duymak ve onların hayat hakkına ilişmemek, onları tahrip etmemek ve katletmemektir. Onlar çevrelerindeki varlıkları Allah'a karşı vazife yapan şuurlu varlıklar olarak görmenin ötesinde kendilerinin dost ve yardımcıları olarak da mütalaa etmişlerdir. Sûfiler tabiatın faydalanırken tabiatdaki dengeyi bozmamaya özen göstermişlerdir.²⁸

Sûfilere göre insan ve tabiat iki ayrı ve birbirine yabancı unsur değil, aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış birer mahluktur. İnsanla tabiat arasındaki derece farklılığı insana, tabiata ve oradaki yaratılmışları istediği gibi kullanmasını değil, sorumluluk duygusuyla ve israf etmeden yararlanmasını gerektirir.²⁹

2.3. Sûfilerin Tabiata Karşı Erdemli Yaklaşımı

Çevrenin nimet olduğunu düşünen ve kâinat nimetlerinden gereğince faydalanmayı öngören, emanet ve halifelik sorumluluğuyla çevrenin imarına koyulan sûfiler, sorumluluklarının ötesinde çevresindeki varlıklara iyilikler yapmayı, sevgi beslemeyi, feragatte bulunmayı öngörmüşlerdir.³⁰ Sûfilerin çevreye sorumluluklarının ötesinde muhabbet ve merhamet nazarıyla bakmaları, âlemde haksız yere herhangi bir cana kıymamalarını, kimseye acı vermemelerini, hiçbir varlığa zulüm etmemelerini ve her türlü merhametsizlikten kaçınmalarını

²⁵ Başkurt, "Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 22-23.

²⁶ Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 28.

²⁷ Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 130.

²⁸ Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 27.

²⁹ Mustafa Hizmetli, "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre Bilinci, *İSTEM İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, yıl: 7, Sayı: 14, 2009, s. 209.

³⁰ Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 126.

sağlamıştır. Erdemlilik sadece merhameti değil, merhamete muhtaç olan veya olmayanlara karşı elden geldiğince muhabbeti de gerektirmektedir. Bu da çevreye yönelik erdemliliğin ikinci temel ilkesidir.³¹

Çevremizdeki varlıklara sevgi ilgiyi, ilgi de iyilik etmeyi gerektirir. Gerçek sevgi, sevilene karşı yapılabilecek bütün kötülükleri de önler. Sevgi, canlı-cansız tüm varlığı kapsar; dağları ve gökleri bile kuşatır. Sevgi bir şeyden zevk almayı, hoşnut ve memnun olmayı ve onu güzel görmeyi sağlar. Memnuniyet, hoşnutluk ve güzel görmeye neden olan sevgi, güzel ilişkiye, güzel davranmaya ve iyilik etmeye de neden olur. Doğal çevre ve hayvanlara karşı olan sevgi ve iyilik etme, belki de en üstün iyiliklerdendir; çünkü bu tür iyilikler karşılık bekleyerek yapılabilecek iyiliklerden değil, karşılıksız iyiliklerdendir ve bu da iyiliğin en üstün şeklidir.³²

Bütün varlıklara sevgi ve merhametle bakmak ve yaklaşmak, tasavvufi tecrübenin zorunlu bir sonucudur. Kesrette boğulan, ilgi dağılması yaşayan çatışma ruhuna sahip olan bireyler çatışma, açgözlülük, saldırganlık, bencillik, kin, zulüm, kötü niyet ve diğer kötülük tarzlarını doğururken tasavvufi tecrübe vahdet bilincine ermeyi, bütün ayrımları ortadan kaldırmayı ve farklılıkları izale etmeyi öngörmektedir.³³ Tasavvufî gelenekte değil insanı herhangi bir varlığın bile ötekileştirilmesi söz konusu değildir. Ayrı bedenlerde ortak ruhun yaşaması hedeflenmektedir. Tüm eşyada tecelli eden ilahi isimlerin birliğine dikkat çekilir. Klodfarer; "Türklerin kedisi bile başkadır. Gittiğiniz mahallede kedi köpek sizi görüp kaçıyorsa, orası Rum, Ermeni veya Yahudi mahallesidir. Çünkü onlar hayvanı tekmelerler, sopalarlar. Hayvan, insanı görünce kaçır. Eğer kedi ve köpek kaçmıyorsa, orası Türk mahallesidir." diyor.³⁴ Bakınız bir medeniyetin kudsiyeti ve ulviyeti, kedinin, köpeğin davranış ve hareketinde de tecelli ediyor. Gönenli Mehmed Efendi bir grup öğrencisiyle yolda giderken, içlerinden bir tanesi yolda bir teneke parçasını tekmeleyerek; "Pis teneke" der. Hoca Efendi "Sen tenekeye pis dedin." diye ağlamaya başlar. Zira o hilkatte Allah'ın tecelliyatını görür ve ona üzülür. Mesele Yaratandan ötürü yaratılanı hoş görmektir. Çünkü Müslümanlar tabiata karşı da saygılı ve şefkatli olmalıdır.³⁵

³¹ Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 130.

³² Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 131.

³³ Tüzer, "Mistik Birlik ve Ekoloji", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 90.

³⁴ Ali Murat Daryal, "21. Asra Girenken Ahmet Ziyâüddin Gümüşhânevi'den Türk Dünyasının Öğrenecekleri", *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi Sempozyum Bildirileri 11-12 Temmuz 1992*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 137-138.

³⁵ Daryal, "Gümüşhânevi'den Türk Dünyasının Öğrenecekleri", *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi Sempozyum Bildirileri*, s. 137-138.

2.4. Sûflerin Çevreye Bilgelik Nazarıyla Bakışı

Erdemli yaklaşımın ötesinde sûfler tabiata karşı irfanî ve hikemî/bilgelik bakış açısını sergilemişlerdir. Hikmet nazarıyla âlemi temaşa eden havassü'l-havâs, eşyanın künhüne vakıf olmak, varlıkların, olayların ve olguların arka planına vukufiyet kesbetmek isterler. Hikmet bakış açısına sahip olarak eşyaya kudsiyet atfederler.³⁶

Müslümanlar için mescitler kutsal mekânlardır. “*Yeryüzü bana mescit kılındı...*”³⁷ hadisiyle Peygamber Efendimiz de yeryüzünün tamamını kendisine mescit kılındığını söylemiştir. Bu hadis-, şerif, yeryüzünün en azından mescit mesabesinde bir kutsallık taşıdığını göstermektedir.³⁸

“*Doğu da Batı da Allah'ındır; nereye dönerseniz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar...*”³⁹

“*Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili, içindi lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki doğuya da batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu) nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna erıştırir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah dilediği kimseyi nuruna erıştırir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.*”⁴⁰

âyet-i kerimelerinde yer ve gök, canlı ve cansız tüm varlıkların kutsiyetini beyan etmektedir. Bu âyetlerde belirtildiği üzere her yerin Allah'ın nuru olması ve Allah'ın nurunu yansıtmaması, her yere kutsalın yansımaları ve ondan bir şeylerin taşıyıcısı olarak bakmanın mümkün, meşru ve hatta makbul olduğunu göstermektedir.⁴¹

3. Sûfînin Kozmik Âlemle Uyum İçerinde Olması

Tasavvufî gelenekte insanın kendisini tanıyabilmesi için evren, tabiat ve her alandaki ahenk ve dengeye dikkat etmesi gerekmektedir. Sûfîden beklenen içindeki ahengi yakalayabilmesi, kendi derinliğini fark edebilmesi, mana ve amacını kavrayabilmesi, adil, dengeli, ölçülü ve ahenkli bir yaşam sürmesidir. Tasavvufta insan-çevre, insan-tabiat, insan-kozmetik evren ve insan-Yaratan

³⁶ Yaran, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 126-127.

³⁷ Buhari, Salat, 56; Müslim, Mesacid, 3; Nesâî, Mesâcid, 42.

³⁸ Yaran, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 132.

³⁹ Bakara, 2/115.

⁴⁰ Nur, 24/35.

⁴¹ Yaran, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 132.

ilişkinine sürekli dikkat çekilmekte, bu dengeleri ve ahengi koruyacak insanların yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Tabiatdaki iç kanunları ihlal etmeyenler ancak böylesi ölçü ve ahengi ruhunda ve yaşamında gerçekleştirenlerdir.⁴²

*“Bütün âlem, bütün insanlar bir beden gibidir. Herkesin, her şeyin başı da, canı da sensin.”*⁴³*“Hepimiz bir ağacın dalları gibiyiz. Senin aşkın ise onları sallayıp duruyor.”*⁴⁴ diyen Mevlânâ, insan ile doğa arasındaki ayrımın ortadan kaldırılmasını, organik birliğin sağlanmasını ve bütünlüğün gerçekleşmesini talep etmektedir. Gerçek olan ikilik ya da çokluk değil, varlığın birliğidir.⁴⁵

Günümüz ekolojik çalışmalarında ekonomistlerin bakış açısı benimsenmiştir. Ekolojistler ekolojik dengeye dair yaklaşımlarında daha çok doğanın “besin zinciri” oluşuna dikkat çekmişlerdir. Yine onlar besin zinciri olarak kabul ettikleri doğayı, “bitkisiyle, hayvanıyla, dağıyla, taşıyla, insanıyla bir bütün” olarak görmüşler, tüketirken ekolojik dengeyi gözetmeyi öngörmüşlerdir. Doğaya besin zinciri şeklinde bakış açısı sergileyen ekolojistlerden farklı olarak sûfiler daha çok metafizik, etik ve ontolojik bakış açısını ön plana çıkarmışlardır. Tasavvufi bakış açısının temel dinamiğinde tabiat, “besin zinciri”nden çok, “varlık zinciri”dir. Tabiatı varlık zincirinin önemli bir halkası olarak gören sûfiler, “âlemdeki her şeyi bütüncül dekorun vazgeçilmez bir unsuru” olarak görmüşlerdir.⁴⁶

Merâtibu’l-vücûd anlayışında varlık zincirinin halkalarına dikkat çeken sûfiler, âlemdeki herşeyi Bir’in tezahürü kabul etmişlerdir. Dolayısıyla evrendeki tüm yaratılmışlar birbirine vücudî/ontik olarak birbirine bağlı ve bağımlı durumdadır.⁴⁷ Bütün yaratılmışları kâinat ağacının dalı ve budağı şeklinde değerlendiren Mevlânâ, şu ifadesiyle insanı kâinata mensup görmekte, doğayı insanın evi ve bedeni olarak nitelemektedir.

*“Bütün âlem, bütün insanlar bir beden gibidir. Herkesin, her şeyin başı da canı da sensin.”*⁴⁸

Mevlânâ örneğinde sûfiler, insanın mensup olduğu âleme rahmet nazarıyla bakmasını, tabiatla ilişkisini ölçülü ve dengeli biçimde sürdürmesini, tabiatın nimetlerinden faydalanırken ekosistemi gözetmesini öncelikli vazife olarak ifade etmişlerdir. İnsanlığın tabiatla olanı kullanmasından, ondan faydalanmasından ve

⁴² Başkurt, “Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 21.

⁴³ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. I, s. 121.

⁴⁴ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. I, s. 287.

⁴⁵ Tüzer, “Mistik Birlik ve Ekoloji”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 88.

⁴⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 77.

⁴⁷ Tüzer, “Mistik Birlik ve Ekoloji”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 89.

⁴⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. I, s. 287.

hayatı için gerekli olan şeyleri çıkarmasından daha tabii bir durum olamaz. İnsanın hayatını idame ettirebilmek için tabiatta hammadde olarak bulunan nimetlerden istifade ederken, tabiatın imkanlarından faydalanırken, insanın gereksinimlerini sağlayan hammaddeleri üretirken ölçülü tüketime dikkat etmesi esastır. Tabiatta olanı tüketirken dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ekolojik dengeye/tabiat düzenine/ekosisteme zarar vermemektir.⁴⁹ Tasavvufun bakış açısına bugün daha fazla muhtacız. Tasavvufun günümüz insanına katkılarından biri de eşyaya bakış açımıza yönelik katkısıdır. Tasavvufi terbiyeye sahip olanlar kâinatı sünnetullahın eseri bilmekte, kâinata rahmet nazarıyla bakarlar, Allah'ın kuşatıcı rahmetini varlığa yansıtırlar.⁵⁰

İnsan-Tabiat Dengesi

İnsan, doğanın bir parçasıdır, dolayısıyla onunla karşılıklı etkileşim içinde bulunduğunu ve kendi çıkarları ile doğal dengenin çıkarları arasında çok yakın bir ilişkisi olduğunu unutmamalıdır. Artık bizim yaşama hakkımız olduğu kadar, diğer canlıların da yaşama haklarının olduğunu ve dünyamızın insanlara değil, insanların dünyaya ait olduğu gerçeğini kabul etmemiz gerekmektedir.⁵¹

Güzeli Görme ve Bulma Çabası

Yaratılışı nefesü'r-Rahman'ın eseri olduğundan bahseden sûfilere, kâinata aslolanın güzellik olduğunu, kötülüğün ise izafiliğini kabul ederler. Tasavvuf eğitimi sâlike güzellik duygusunu kazandırır. Tasavvuf, insanı sürekli olarak çevresindeki bu güzellikleri görmeye, üzerinde düşünmeye çağırır, çevresindeki güzelleri bulmaya ve güzel eserler ortaya koymasını öngörmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz yaklaşımlar sonucu olarak sûfilere göre âlem, kendindeki bütün güzellikleri insana ayrı ayrı görünüm, ayrı ayrı biçimler şeklinde ve doğal olarak sunmaktadır. Mürşid-i kâmiller müritlerine güzelin değerini fark etmelerini, doğanın imkanlarını israf etmemelerini ve kâinattaki kozmik ahengi muhafaza etmelerini vurgulamışlardır. Sûfilere göre insan güzelliğe ve güzellik deneyimine doğada ulaşır. İnsan güzelin yaratıcısına bu güzellerin aracılığı ile ulaşabilir. Bunların her biri insanı hedefe götüren kanıtlardır. Her insanda güzele eğilim vardır. Hemen

⁴⁹ Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 28.

⁵⁰ Başkurt, "Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak", *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 15.

⁵¹ Mustafa Köylü, "Çevre Eğitimi: Dinî Bir Yaklaşım", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008, c. II, s. 171.

bütün insanlar bir güzelin var olduğu konusunda hemfikirdirler. İnsanların büyük bir çoğunluğu onu olduğu yerde sezecek yetenektedir.⁵²

Güzeli arayan, güzel söz söyleyen, güzel düşünen, güzel işler yapan, güzele davet eden sûfi, çevresine duyarlı insanlardır. Kâinatı okumaya çalışan, kâinata ibret nazarıyla bakan, âlemleri seyre koyulan sûfiler, akl-ı selim, zevk-i selim ve kalb-i selim sahibi isimler olmuş, inançlarının gereği olarak çevre sorunlarına duyarlı olmuşlardır. Zira ekolojik dengeyi korumak nasıl önemli ise, insanlardaki vicdanî dengenin ve oto-kontrol sisteminin de konulması o derece önemlidir.⁵³

Sonuç

Yeryüzünün “ayet” olduğunu bilen sûfi, insana muhabbetle, eşyaya merhametle yaklaşır, canlı ve cansız bütün yaratılmışlara Hak nazarıyla bakar. Allah, insan ve âlem ilişkisine dikkat çeken, kesrette vahdeti, vahdette kesreti görmeyi hedefleyen sûfiler, şuhûd makamında eşyada tecelli eden Hakk’ın esmasını anlamaya çalışırlar.

Konuşmamı Yunus Emre’nin “Çağırayım Mevlam Seni” ilahisiyle tamamlamak istiyorum:

Dağlar ile taşlar ile çağırayım Mevlam seni
 Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlam seni
 Sular dibinde mahi ile sahralarda ahu ile
 Abdal olup yahü ile çağırayım Mevlam seni
 Gökyüzünde İsa ile Tur dağında Musa ile
 Elindeki asa ile çağırayım Mevlam seni
 Hamd ü şükruallah ile vasf-ı Külhüvallah ile
 Daima zikruallah ile çağırayım Mevlam seni
 Bilmişim dünya halini terk ettim kıyl-u kalini
 Baş açık ayak yalın çağırayım Mevlam seni
 Yunus okur dille ile ol kumru bülbüller ile
 Hakkı seven kullar ile çağırayım Mevlam seni.

⁵² Başkurt, “Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. II, s. 22-23.

⁵³ Karataş, “Hz. Peygamber’in Çevre Bilincini Geliştirmeye Yönelik Çabaları”, *Çevre ve Din Sempozyumu*, c. I, s. 342.

SÛFÎ DÜŞÜNCEYE GÖRE ÇEVRE BİLİNCİNİN ONTOLOJİK TEMELLERİ

*Sema ÖZDEMİR**

Giriş

Dînî anlayış, insana tabiata karşı sorumluluğunun bilincinde olmasını tavsiye eder. Bu teşvikte pratik faydalar bir yana ontolojik sebepler de büyük önem taşımaktadır ve bu ontolojik boyut çevre bilincinin sûfiler tarafından ısrarla vurgulanmasında son derece etkili olmuştur. Genelde tasavvufî düşüncenin tamamında kendini gösteren bu etkinin, özelde vahdet-i vücûd ekolünde daha da bâriz bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi söz konusu ekolün, varlığın birliği düşüncesine bağlı olarak, eşyâyı ve bütün kâinâtı Hakk'ın tecellî ettiği bir ayna mesâbesinde görmesi, bu yüzden de tabiata gösterilen, hürmet ve itinânın, hakîkatte Tanrı'ya gösterilen ihtirâmın işareti kabul edilmesidir. Nitekim sûfiler bu çerçevede, her şeyde ilâhî bir vechin bulunduğunu söylemişler, ayrıca insanın küçük âlem, âlemin de büyük insan olduğunu belirterek ve insandaki hakikatlerin âlemde de bulunduğuna inanarak tabiata bir kutsallık atfetmişlerdir. Diğer taraftan, tüm mevcutların 'kün' 'ol' emriyle varlık kazandığını, bu sebeple de ilâhî birer kelime olduklarını ifade ederek söz konusu kutsallığı ontolojik açıdan temellendirmek istemişlerdir. Bu tebliğde vahdet-i vücûd düşünürlerinin tabiat algısı çerçevesinde, gerçek bir sûfinin çevre ahlâkını neden bu derece önemseydiği ontolojik boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, semaozdem@hotmail.com.

I.Vahdet-i Vücûd Düşüncesinin Temel Argümanları

Vahdet-i vücûd düşüncesinin çevre ahlâkını nasıl temellendirdiğini anlamak için öncelikle vahdet-i vücûd kavramından bahsetmek gerekir. Tasavvuf düşüncesinin en önemli meselelerinden birini teşkil eden bu kavram, kısaca varlığın ‘bir’ olduğu anlamına gelmektedir. Bu görüşü savunan sûfilere göre ‘var olma’ kavramı Cenâb-ı Hak’dan başka hiçbir şeye yüklenemez. Gerçek varlık sadece Hak’a âittir. Âlemde müşahede ettiğimiz her şey ilâhî varlığın tecellîsinden ibarettir. Sûfiler bu düşüncüyü çeşitli örneklerle açıklamaya çalışmışlardır. Bu örnekler arasında özellikle ayna ve renkli camlar metaforları son derece önemlidir. Varlığın birliği düşüncesine göre, âlemdaki tüm mevcutlar, ilm-i ilâhîde birer sabit hakikat olarak bulunmaktadır ve dış dünyada herhangi bir varlık gücüne sahip değildir. Ancak Cenâb-ı Hak, zâtına mahsus ilâhî isimlerin yansımalarını görmeyi dileyip, mahlûkatı yaratınca, başka bir deyişle birer ayna mesâbesindeki sabit hakikatlere tecellî edince bu hakikatler dış dünyada zuhur etmiştir. Nitekim sûfilerin çokça zikrettiği bir kudsî hadiste “*Ben gizli bir hazinedim. Bilinmek istedim ve mahlûkatı da bunun için yarattım*” buyrulmuştur. Böylelikle kutsal ilâhî isimlere âit sınırsız özellik, mevcutların hakikatleri üzerine yansımıştır. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken asıl husus, hakikatlerin istidâdı meselesidir. Şöyle ki bu isimler ‘şey’lerin üzerine tüm cömertliğiyle tecellî etse de, önemli olan yansıdığı hakikatin bu tecellîyi yansıtabilme potansiyeldir. Bu durumda eşya ayna gibidir. Bir ayna ne kadar iyi cilâlanmış ve pürüzsüz hale getirilmiş olursa, görüntüyü o kadar iyi ve doğru yansıtır. Aslında lunaparklardaki sihirli aynalar bu husus için güzel bir örnektir. Burada cilâsı iyi yapılmamış bozuk satırlı aynalar insanları olduklarından çok daha uzun, kısa, şişman ya da zayıf vb. gösterirler. Oysa aynaların sergilendiği salonun çıkışında her şeyiyle düpedüzgün bir ayna bulunmakta ve kendisine bakana gerçekte nasıl olduğunu göstermektedir. İşte bu sebeple sûfiler ısrarla gönül aynasının mânevî kirlere temizlenmesinden ve buna bağlı olarak da halvet, riyâzet, mücâhede gibi ibâdetlerden bahsederler. Diğer taraftan “*Mü’min mü’minin aynasıdır*” hadîsinin işâri yorumlarında da bu husûsa dikkat çekilmiş, mü’min olan insanın, el-Mü’min olan Cenâb-ı Hak için bir ayna mesâbesinde olduğu vurgulanmıştır. Özetle ilâhî isimlerin ışığı olduğu gibi yansır, fakat bu ışığa mazhar olan hakikatler, onu ancak kendi gücü ve sınırları nisbetinde tahakkuk ettirebilir. Ancak her ne olursa olsun aynaya ait kusur ya da farklılıklar, kendisine yansıyan görüntünün tek bir kaynaktan geldiği gerçeğini değiştirmeyecektir. Konuyla ilgili ikinci bir örnek de güneşi yansıtan renkli camlar örneğidir. Buna göre ışık aslında renksizdir, fakat yansıdığı cam yeşilse yeşil, maviyse mavi, kırmızıysa kırmızı görünür. Bununla birlikte camların ışığı farklı renklerde göstermesi, her birinde yansıyanın özünde güneş ışığından başka bir şey olmadığını unutturmamalıdır. Muhakkik sûfiler Cenâb-ı Hak ile mevcutlar

arasındaki bu heyecan verici irtibatın nasıl kurulduğu sorusunu ise *Nefes-i Rahmânî* ile açıklar. Dolayısıyla burada nefes-i Rahmânî kavramından da söz etmek gerekir.

II. Nefes-i Rahmânî

Muhakkik sûfî Dâvûd Kayserî nefes-i Rahmânî'yi "*Vücûdun, el-Vehhâb ve el-Cevâd'ın mertebesinden a'yân-ı sâbite üzerine yayılması*" diye tanımlar.¹ Vahdet-i vücûd düşüncesine göre Cenâb-ı Hak mevcudâtı yaratmak istediğinde onlara '*kün*' yani '*ol*' lafzıyla emretmiş, bu emre ittibâ eden sâbit hakikatler dış dünyada zuhur etmişlerdir. İşte bu '*kün*' emrinin verildiği anda kutsal nefes-i Rahmânî sayesinde eşya ilâhî bir tecellîye mâruz kalmıştır. Bu tecellînin nefese benzetilmesinin sebebi, sonuçları bakımından insanın nefesiyle yakından ilgili olmasıdır. Bilindiği gibi insanın nefesi bâtından zâhire çıkan bir havadır ve bu hava boğaza çarparak sesi meydana getirir. Sonra da boğazın çeşitli yerleri, dişler ve dudaklar vâsıtasıyla ses harfe dönüşür. Harflerin terkîbinden ise kelimeler meydana gelir. Rahmânî nefes de dışta var olduğunda ona âit bir taayyün ortaya çıkar. Tüm rûhânî ve cismânî sûretler '*cevher*' adı verilen bu taayyünde bulunur. Daha sonra nefes bu cevherde çeşitli mertebe ve makâmlarda zuhûr eder. Böylelikle *ilâhî taayyün*, *harfler* ve *kelimeler* meydana gelir. Çünkü '*ayn*'ların sûretleri, nefes-i Rahmânî'de ortaya çıkmaktadır ve bu yüzden nefes aylar için cismî sûretlerin maddesi gibidir.²

Dolayısıyla sûfîler sadece Kelîmullah olan Hz. Mûsâ'yı, Kur'ân-ı Kerîm'de *kelimetullah* olarak geçen Hz. İsâ'yı ve eşref-i mahlûkat kabul edilen insanı değil, âlemdeki tüm mevcutları ilâhî birer kelime olarak kabul ederler. Zira en büyüğünden en küçüğüne, en güçlüsünden en zayıfına kadar her şey, nefes-i Rahmânî'ye bağlı olarak özünde gizli bulunan ilâhî bir kudsiyete sahiptir. Dahası tecellîde tekrarın imkânsızlığı sebebiyle *-ki tekrar bir çeşit eksiklik* ve *Yaratıcı'nın kemâliyle çelişir*- âlemdeki her şey biriciktir. Aslında eşyanın özündeki bu birlik kendisi üzerinde tecellî eden ilâhî ismin biricik olmasına bağlıdır. Böylelikle dış dünyada zuhur eden her şey Cenâb-ı Hakk'ın zâtına âit özel bir ismi tecellî ettirir. Sûfîler şey ile Yaratıcı arasındaki bu özel bağı *vech-i hass* yani *özel yön* diye isimlendirmişlerdir. Bu sebeple hiçbir mevcut diğerinin mazhar olduğu isme ve özel yöne ortak olamaz. Dolayısıyla da sadece kendine âit ve başka hiçbir mevcudun yapamadığı özel bir zikre sahiptir. Bu birlikten dolaydır ki muhakkik sûfîler, "*Her şeyde bir delil vardır, O'nun biricikliğine delil olan*" demişlerdir. Böylelikle âlemdeki hiçbir nesnenin fazlalık ya da

¹ Dâvûd Kayserî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem (Muttalau Husûsi'l-Kelim fî Meânî Fusûsi'l-Hikem)*, (nşr. *Hefdu Hemîn Nümâyişgâh*), *Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî*, Tahran 1375, s. 413.

² Kayserî, *a.g.e.*, s. 737, 855; 877.

gereksizlikle itham edilmesi mümkün değildir. Her şey kendisi olarak çok özeldir ve bir başkası asla bu özelliğe sahip olamayacaktır.

Eşyadaki bu ilâhî sır, beraberinde çok önemli bir sonucu getirir: Canlılık. Her şeyde sâri olan bu ilâhî hüviyet sayesinde, durağan gibi görünmesine rağmen, *cansız* diye nitelendirdiklerimiz de dâhil olmak üzere tüm mevcutlar canlıdır. Çünkü nefes-i Rahmânî'nin sirâyet ettiği her şey kendine özgü bir hayâtîyet kazanır. Hangi derecede olursa olsun bütün *'kelimeler'*in hayat sâhibi olması ilâhî nefesin tek tek her birine sirâyet etmesine dayanır. Sûfiler *"Yere bir ip sarkıtsaydınız kesinlikle Allah'ın üzerine düşerdi."* hadîsini bu sirâyetle açıklamışlardır. Onlara göre *'üst'* ya da *'alt'* gibi yönlerden herhangi birinin Allah'a nisbetinin eşittir. Çünkü Hak âlemdeki mevcutların bir kısmını değil, hepsini ihâta etmektedir. Öyleyse Hakk'a *'üst'* ya da *'alt'*ın nisbet edilmesi arasında bir fark yoktur.³ O her şeyle sımsıkı bir irtibat halindedir.

Netîce îtibâriyle hâriçte varlık kazanmış hiçbir şey, yâni hiçbir *'kelime'* hayattan hâlî değildir. Eşyadaki bu canlılığı ancak Hakk'ın esrârından ve âlemde apaçık görünen nûrundan perdelenmemiş kimseler bilebilir. Bunlar gerçek hayâtı elde etmiş ve iç dünyâlarını aydınlatmış kimseler olup tüm mevcutların diri olduğunu ve Hakk'ı tesbîh ettiklerini müşâhede ederler. Nitekim sahâbeden İbn Mes'ûd'un *"Biz yemek yerken, onların tesbihlerini duyardık"* dediği rivâyet edilmiştir. Tesbîh eden bir şeyin canlı olmaması ise mümkün değildir. Yine müezzinin sesinin ulaştığı her şeyin onun için şehâdetinde bulunacağıın haber verilmesi ve Hz. Peygamber'in yolda selamladığı taş ya da ağaçların bu selâma cevap verdikleri rivâyeti eşyadaki canlılığın örnekleridir. Bununla birlikte şüphesiz her mevcûdun canlılık derecesi eşit değildir. Çünkü hayâtın dereceleri vardır ve her şey varlık türüne bağlı olarak bu hayattan bir paya sâhiptir.⁴

III. Devriye Nazariyesi

Sûfilerin çevre bilincindeki ontolojik sebepleri çözümlenmeye çalışırken devriye nazariyesinden de bahsetmek gerekir. Hiç ilgisi olmamakla birlikte zaman zaman reenkarnasyonla karıştırılan bu nazariyeye göre âlemdeki her şey sürekli bir dönüşüm içindedir ve buna bağlı olarak da hiçbir şey olduğu hal üzere bâkî değildir. Mesela tohum toprağa ekilince bitkiye dönüşür. Bir hayvan tarafından yenince hayvana dâhil olur ve onun etini, kemiğini vs. meydana getiren unsurlardan biri haline gelir. Bu hayvan kesilip bir insan tarafından yenilince de insana dâhil olarak onun bedenini oluşturur. Neticede insan da ölür ve beden toprağa karışır, böylelikle döngü yeniden en başa döner. Yine aynı şekilde tohum

³ Kayserî, *a.g.e.*, s. 993.

⁴ Bkz. Kayserî, *Tahkîku Mâi'l-Hayât ve Keşfü Esrârî'z-Zulumât, er-Resâil* içinde (haz. Mehmet Bayraktar), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 1997, s. 185.

ekilir, buğday olur, buğdaydan un, undan ekmek yapılır, insan tarafından yenir ve neticede ölen insanla birlikte toprağa geri döner. Bu sebeple insan toprak olmaktan, bitki ya da hayvan ise insan bedenine karışmaktan uzak değildir. Nitekim Ömer Hayyâm bir rubaisinde elindeki şarap testisiyle konuşur ve ona aslını sorar. Şarap testisi şaire gözyaşları içinde cevap verir ve şöyle der: *“Ben vaktiyle âşıkların bakmaya doyamadığı nazlı bir güzelin al yanağıydım. O güzel öldü de onun toprağa dönen vücûdundan beni alıp testi yaptılar. Şimdi ise sana şarap sunmadayım”*

Gerek vahdet-i vücûd düşüncesinin temel argümanları olan kelime, *ilâhî isimler*, *nefes-i Rahmânî* ve *vech-i hass* gibi kavramlara, gerekse tasavvufi edebi literatürümüzde pek çok örneklerine rastlayacağımız devriye nazariyesine baktığımızda görürüz ki sûfler âlemi ve eşyayı hayret verici bir genişlik ve derinlik içinde seyretmektedir. İşte bu engin düşünce tarzıdır ki sûfiyi âleme, tabiata, dünyaya, eşyaya ve nihayet kendine karşı da mükemmel hassâsiyete sahip bir muâmele tarzına sevk etmiştir. Kâinâtı bu bakış açısıyla seyretmek, dînî literatürdeki pek çok argümanı daha anlamlı hale getirmektedir. Mesela Hz. Peygamber, sahabesine kuyu başında susuz gördüğü köpeğe kuyuya inerek su çıkaran günahkâr adamın bağışlandığını anlatmış, çok ibadet etmesiyle bilinen fakat kedisini bir odaya hapseden kadının Allah katında makbul olmadığını bildirmiş, sahibinden şikâyetçi olan deveyi sahibine karşı korumuştur. Yine o peygamberdir ki önlerinden geçirilen bir cenazeyi görünce hürmetle ayağa kalkmış, cenazenin bir yahudiye ait olduğu söylenince *“O da insan değil midir?”* buyurmuştur. Bir kudsî hadiste Cenâb-ı Hakk’ın *“Ey kulum! Hastalandım ziyaretime gelmedin, susadım su vermedin, acıktım doyurmadın”* diye hitab etmesi ve kulun *“Ya Rabbi! Sen tüm bu eksikliklerden uzaksın, nasıl olur”* diye şaşkınlığını beyanı üzerine *“Kulum hastalandı gitmedin, acıktı doyurmadın, susadı su vermedin. Şüphesiz onun ihtiyaçlarını giderseydin beni de orada bulacaktın”* buyurması böyle bir bakış açısına sahip olan bir insan için çok özel bir anlam taşır. Bu hususta daha pek çok örnek vermek mümkündür. Şüphesiz *“Rabbim! Bana eşyanın hakikatini göster”* diye dua eden Hz. Peygamber’in bu tavırları sadece yalın bir merhamet ve iyilik duygusundan değil, daha ötede eşyanın hakikatinde gizli bulunan ilâhî özün sırrına karşı hürmet, muhabbet ve coşkunun derinliğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Öyleyse sûfnin bu konudaki hassâsiyeti de sadece duygusal değil, aynı zamanda bilişsel bir davranış olmalıdır. Bu, söz konusu davranışın devamlılığı bakımından önemlidir. Zira insan bir duygu durumunu her zaman koruyamayabilir. Ancak bu duygu bilgiyle temellendirildiği takdirde, hissiyat zayıflasa bile davranış büyük oranda aynı olacaktır.

Sûfilerin hayatlarında ve eserlerinde çevre ahlakıyla ilgili dikkat çeken pek çok hikâye vardır. Mesela Aziz Mahmud Hüdayî hocası Üftade için çiçek toplamak istemiş ancak tüm çiçeklerin zikrettiğini duyunca onları koparamamış, sadece zikrini artık yerine getiremeyen solmuş bir çiçeği koparabilmiştir. Muhyiddin ibn Arabî, bir hayvana karşı içinde soğukluk ve iticilik hissetmiş, bu duygusundan arınabilmek için bir müddet o hayvanı yanında taşımıştır. Diğer taraftan sûfiler Hz. Peygamber’in bir tavsiyesine uyarak, eşyâyı yaratılmış olduğu sebep dışında hiçbir amaç için kullanmamaya ve gerekmedikçe âit olduğu yerden ayırmamaya dikkat etmişlerdir. Bu sebeple tasavvufî menkıbelerde bir çakıl taşı bile tekmelemekten kaçınan sûfilerin hikâyelerine rastlamak mümkündür. Yine klasik tasavvuf kitaplarında anlatılan bir hikâyeye göre, Dâvûd (as) bir gün Zebur okurken, sayfaların arasına girmiş küçücük kırmızı bir kurt görür ve Rabbine herhangi bir işe yaramaz gibi görünen bu ufacık hayvanı neden yarattığını sorar. Cenâb-ı Hak ise o kırmızı kurdun, sahip olduğu özel bir zikrin bulunduğunu ve Allah’ı pek çok insandan daha çok zikrettiği kendisine bildirilir. Burada Hz. Peygamber’in *“Kıyametin koptuğunu bile görerseniz, elinizde bir fidan varsa dikiniz”* hadisini de hatırlamak gerekir. Az sonra kökünden sökülecek bir fidanı dikmek ilk bakışta anlamsız görünebilir. Oysa sûflere göre o ağaç çok kısa bir an bile olsa kendine özgü zikrini yerine getirecek ve belki de bu zikir sayesinde zuhur edecek ilâhî rahmet, o ânın dehşetini az da olsa hafifletecektir.

Sonuç

Yukarıda tasavvufî düşüncenin sûfinin tabiat ve çevre ahlâkını oluşturan ve olgunlaştıran dört temel argümandan bahsettik: Varlığın birliği ve bu birliğe bağlı olarak tüm mevcutların kutsal ve ilâhî bir öze sahip olmaları; Nefes-i Rahmânî ve onun sayesinde Yaraticı ile mevcut arasında kurulan özel bağ; bu ilâhî tecellî sebebiyle cansız diye nitelendirdiklerimiz dâhil olmak üzere tüm eşyaya sirâyet eden canlılık ve mevcutlar arasında sürekli bir döngüyü sağlayan, birini diğerinden tümüyle soyutlamamamıza izin vermeyen devriye nazariyesi. Peki, hayatını bu dört argüman üzerine yerleştiren bir insan nasıl bir hayat kurar? Öncelikle böyle bir insan için kâinattaki bir toz zerresi bile anlamsız ve amaçsız değildir. O, sırf keyfi için yanından geçtiği bir ağacın yaprağını koparıp, iki dakika sonra yere bırakamaz. Bilir ki bunu yapmakla yaprağı değil, onun özündeki ilâhî özü incitecek, onun zikrine mânî olacaktır. Yine böyle bir insan sofrasına gelen ekmeği çöpe atamaz. Bilir ki bunu yapmakla tohumdan, buğdaydan, undan geçerek nihayet insan bedenine karışma talihini elde etmişken, onu yeniden döngünün başına sürükleyecek ve aslında ekmeği değil, onun yıllarca süren macerasını çöpe atmış olacaktır. Nehir kenarında aldığı abdestte bile suyu fazla kullanamaz. Zîrâ bilir ki hiçbir şeyi ihtiyacından fazla harcamak ve o şeyin kâinattaki diğer canlılara faydalı olmasına engel olmak hakkına sahip değildir. Bu

örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak burada özet olarak şu kadarını söylemek gerekir ki hayatını bu aşkın ve derin boyutlara göre yaşayan insan, âlemi aynı ilâhî nefesten zuhûr eden ve birbirinden ayrılması mümkün olmayan bir bütün olarak görür. Böylelikle her şeyin kendi çerçevesinde özel bir vazifeye sahip olduğunu bilir ve ne akli ne de gönlü ona zarar vermeye izin vermez. Bu engin bakış açısına günümüzde önceki çağlara göre daha fazla ihtiyaç duyduğumuzda şüphe yoktur. Zîrâ insanoğlunun bugün ürettiği nükleer canavarlıklar, değil dünyamıza artık uzaya bile el uzatmaya başlayan vahşi davranışlar ve sınır tanımaz kan dökme arzusuyla yukarıda anlatılan hassas yaşam tarzı arasındaki uçurum inanılmaz ölçüde büyüktür. Anlaşılan o ki insan pek çok şeyi, ama en çok da kendi özünü seyretmeyi unutmuştur ve dünyamıza verdiğimiz bu zararı önlemek için bu yüksek irfan bilincini yeniden harekete geçirmek, bu mirasın sahipleri olarak boynumuzun borcudur.

MEVLANA VE EKOLOJİ

*Musa Kazım ARICAN**

Giriş

İçinde bulunduğumuz yüzyıl, insanın tabiata ve onun içinde var olan tüm varlığa bakışını kökten değiştirmek zorunda olduğu bir yüzyıl olarak değerlendirilmektedir. Bunun neden böyle olduğuna dair birden fazla gerekçe ileri sürülmektedir. Bu gerekçelerin her biri çevresel bir problem ya da sorun olarak görülmektedir.

O halde nedir çevre? Çevre, insanın maddi ve manevi olarak içinde bulunduğu ortamın adıdır. Neden insanların en fazla gündemini oluşturan bir konudur çevre? Çünkü insanoğlu, bizzat kendi elleriyle doğal ve yapay çevresini sınırsız ve sorumsuz davranışlarıyla tahrip etmektedir? Bunun sonucunda da insanları, tüm canlı ve cansızları tehdit eden çevre krizleri ve çevre sorunları meydana gelmektedir.

Çevresel problemler neden ve nasıl ortaya çıkmıştır? Batının sanayi devrimi ve bilimsel-teknolojik ilerleme amacıyla doğal denge kurallarına uymaması ve bu şahane düzeni bozmaya başlamasıyla çevresel sorunlar büyük bir hızla günümüze kadar birikerek gelmiştir. Ciddi çözümler sunulamayan ve insanların dünya görüşünden kaynaklanan yanlış çözüm önerileri sonucunda

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, aricankazim@gmail.com.

çevresel sorunlar bir çıkmaza girmiştir ve artık bu gezegende yaşayan tüm insanların ortak paydası olmuştur çevre ve çevre sorunları.

Çevre Felsefesi

Günümüz dünyasının çevre sorunları yeni bir felsefi disiplinin doğmasına neden olmuştur: Çevre felsefesi. Çevre felsefesi, çevre problemlerine felsefi ilginin arttığı 1960'lı yıllardan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle üçüncü dünya ülkelerindeki hızlı nüfus artışı dolayısıyla beslenme sorunları ve çevre üzerinde oluşturduğu baskı ekseninde bu felsefe gelişmeye başlamıştır.

Çevre felsefesi kavramı, doğal dünyayı ve insanın doğal dünyayla ilişkisini inceleyen felsefi soruşturma etkinliği için kullanılmıştır. Diğer taraftan çevre felsefesi, tüm canlı türleri ve inorganik yapıların ahlaki bir düzen için engeller oluşturmadıklarını göstererek tabiat ve insan ırkına ahlaki bir yapı geliştirme çabasıdır.¹

Bu bağlamda Amerikalı filozof William James şöyle der: 'Tabiatın dış yüzü değişmez fakat ondaki ifadenin anlamı değişir. Tabiat ölü idi ve şimdi tekrar canlıdır. Bu, tıpkı bir kişiye sevgiyle veya nefretle bakmak arasındaki fark gibidir'.²

Çevre Etiği

Çevre etiği, etik teorilerin gelişmesine katkı yapmış düşünürlerin temel yaklaşımları bağlamında çevre teorilerinin tanıtımı ve eleştirisine katkı yapan bilimsel çalışmalardan biridir. Bu çerçevede ele alınan konular arasında derin ekoloji ve ekofeminizm gibi kuramsal yaklaşımların yanı sıra, Aristoteles'in insan-doğa ilişkilerine yön vermesini önerdiği kurallar da yer almaktadır.

Çevre etiği, insanlar ile doğal çevrenin arasındaki ahlaki ilişkilerin sistemli olarak incelenmesidir. Bu da iki kısım olarak taksim olunmaktadır: İnsan merkezli etik (Antroposentrik) ve insan merkezli olmayan etik. İnsan merkezli etiğe göre, her ne kadar doğal dünyaya karşı sorumluluklarımız olduğu söylenirse de doğal dünyaya karşı doğrudan bir sorumluluğumuz bulunmamaktadır. İnsan merkezli olmayan etiğe göre ise hayvanlar ve bitkiler gibi öteki doğal nesnelere de ahlaki bir statüye sahiptir. Buna göre tüm etik kurallar gözden geçirilmelidir.³

¹ Hasan Ünder, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yayınları, Ankara 1996, s. 12, 15.

² Suckiel, Ellen Kappy Suckiel, Cennet Savunucusu William James'in Din Felsefesi, Çeviren, Celal Türer, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 26.

³ Mevlüt Albayrak, *Felsefe Ve Din Din Felsefesine Giriş*, Asil Yayın, Ankara 2007, s. 335.

Çevre Sorunları

Çevre konusunda sorun olarak görülen hususları ayrı ayrı ele almak gerekmektedir. Bunların başında ilk olarak, küresel iklim değişimi gelmektedir. Bununla bağlantılı olarak tarım, vahşi doğa ve hayvanlar zarar görmekte, bu durum artan bir şekilde de devam etmektedir. Doğanın dengesini bozan sel felaketleri, yıkıcı fırtınalar ve salgın hastalıklar daha önce olduğundan daha tehlikeli boyuta ulaşmakta ve etkileri felakete dönüşmektedir.⁴

İslam Düşüncesinde Çevre Felsefesi/Etiği

İslam dünya görüşü, temeline tevhit ilkesini alan ve bu nedenle de her şeyin yaratıcısı ve sahibi olarak Allah'ı kabul eder. Diğer yandan da canlı merkezli bir yapı içinde sorumluluk sahibi olarak insana önemli ödevler yükler. Buna göre insan sadece kendine ve diğer insanlara karşı değil, tüm tabiata karşı sorumludur. Bunun yanında tabiat, insandan bağımsız ve onun hizmetine sunulmuş kaba bir yapı değil, kutsallığı ve maneviliği olan bir sistemdir. Yani dünya hiçbir şeyin olmadığı boş bir alan değil, amacı olan bir 'yer'dir.

Mevlana ve Ekoloji

İslamın çevreye bakışı ele alınırken bu konuda Mevlan'nın herhangi bir katkısının olup olmadığını incelemek de kayda değer olsa gerektir. Zira Müslüman bir düşünür, şair, âlim olan Mevlana'nın tarihin ta o dönemlerinden, acaba çevreye karşı herhangi bir duyarlılığı, yaklaşımı ve çevresel konularda düşünceleri, mesajları ve şiirleri var mıdır? sorusunun cevabı önemlidir. “

Mevlana'nın Âlem Anlayışı

Mevlana'ya göre âlem aşk diyarıdır. Aşkla mukayese edildiğinde kanun ve akıl ikinci dereceden bir fenomendir. Aşk Allah'tan kaynaklanır ve yaratıcı olan Allah'a yönelir. Bu nedenle yaratılış sürecinde safha safha ilerleyen aşk her adımda yeni varlık formları oluşturur.⁵

Mevlana'ya göre ilk âlem yani dünya, imtihan âlemidir. İkinci âlem, yani ahiret ise şunun bunun yaptıklarının mükâfat ve mücazatını görme âlemidir.⁶ Bu bağlamda Mevlana şöyle der: ‘Bu cihan tamamıyla fanidir, aradığını sebatlı, kararlı âlemde ara! Suretin sıfırdan ibarettir. Dilediğini mana âleminden dile, zira

⁴ Albayrak, a.e., s. 329.

⁵ M. M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi, C. 3, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 55, 56.

⁶ Kamil Yaylalı, Mevlana'da İnanç Sistemi, İrfan Matbaası, İstanbul 1975, s. 272.

o âlem ancak bakidir, mamurdur; başka türlü olmasına imkân yoktur. Çünkü terhib-i zıt olan şeylerden değildir'.⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki Mevlana'ya göre her yerde hayat vardır ve hayat bir gayeye matuf faaliyettir. Sufli olan kendinden daha üstün olana nüfuz eder; bu bir yok oluş değil, özümseme, asimilasyon şeklinde olur. O, gök cisimlerinin hareketlerinin salt mekanik olmadığını bilakis aşkın sonsuz okyanusunda dalgalar olduğunu söyler.⁸

Mevlana'da Ekoloji

Mevlana Celâleddin Rûmî İslam tasavvuf hayatının önemli şahsiyetlerinden birisidir. Mevlana, Anadolu erenlerinden Yunus emre gibi, düşüncelerini daha ziyade şiirler ve ilahilerle dile getirmektedir. Mevlana, düşüncelerini ve anlatmak istediği fikirleri genellikle doğadaki canlı ve cansız varlıklar gibi bitki, hayvan, su ve ağaç gibi varlıklara benzetme yaparak ve onlarla yoğurarak dile getirir. Onun, doğadaki canlı ve cansız varlıkları anlatımına katması, onun doğaya, tabii çevreye ve canlı-cansız tüm tabiata verdiği değeri ve önemi gösterdiği gibi, en müstesna çevreciliğini de ortaya koymaktadır.

Mevlana düşüncelerini şu satırlarda açıkça ortaya koyar:

'Dinle, bu ney nasıl şikâyet ediyor, ayrılıkları nasıl anlatıyor: Beni kamışlıktan kestiklerinden beri feryadımdan erkek, kadın... herkes ağlayıp inledi. Ayrılıktan parça parça olmuş, kalp isterim ki, iştihak derdini açayım'.⁹

'Toprak, su, yer ve kıvılcımlı ateş... bizimle her şeyden habersiz, fakat Allah ile her şeyden haberdardırlar'.¹⁰ 'Bunların hepsi de bu aleme göre ölü, fakat hakikat aleminde diridir. Burada susup duruyorlar ama orada söylemekteler'.¹¹

'Rüzgâr, toprak, su, ateş kölelerdir. Benimle, seninle ölüdürler. Hak'la diridirler, ancak Onun emrini tutarlar'.¹²

'Allah, âleme ne de hoş, ne de güzel bir sofraya yaymıştır. Fakat o sofraya, aşağılık kişilerin gözlerinden pek gizlidir'.¹³

⁷ Yaylalı, age, s. 267.

⁸ M. M. Şerif, age, C.3, s. 55.

⁹ Mevlana, *Mesnevi*, C. I, çev. Veled İzbudak, Gözden geçiren Abdülbaki Gölpınarlı, MEB yay. İst. 1988, s. 1.

¹⁰ *Mesnevi*, C.II, s. 182.

¹¹ *Mesnevi*, C.III, s. 82.

¹² *Mesnevi*, C. I, s. 66.

¹³ *Mesnevi*, C. V, s. 28.

‘Boyuna, enine geniş bir yeryüzü... Orada nice nimetler var, nice sonsuz yiyecekler. Dağlar, denizler, ovalar, bostanlar, bağlar, çayırlar...’.¹⁴

Mevlana Mesnevisinde dile getirmeye çalıştığı söz konusu düşünceleriyle mahlûkatın her birinin, akıl ve temyiz sahibi olanlarının da olmayanlarının da Allah’ı tesbih ettiklerinden, her birinin tesbihinin farklı olduğundan birbirlerinin tesbihinden, halinden diğerlerinin habersiz olduğunu vurgular.¹⁵

Yine bu açıdan bakıldığında bütün varlığın temeli manevidir, ruhidir. Manevi kavramını Mevlana’nın düşünce dünyası içinde tanımlamak kolay değildir. Zira onun anlayışına göre kimi zaman madde bile manevidir, ruhidir. Bu açıdan bakıldığında Mevlana’ya en yakın düşünür Leibniz’dir. Mevlana’da da, Leibniz metafiziğinde olduğu gibi Allah evrensel kozmik bir monat yani bölünmez bir cevherdir. Çünkü bu anlayışta hayatsız madde yoktur. Madde en düşük derecedeki varlıklarda bile canlıdır.¹⁶

Bir başka ifadeyle Mevlana’ya göre madde, bitki ve hayvanlar âlemindeki monatlar asli, ilahi köklerine dönmeye çalışan, mücadele eden düşük seviyedeki meleklerdir. Her şeyde aslına dönme eğilimi prensibi, dünyanın her yerindeki bütün varlıklar için geçerlidir.¹⁷

Sevgili Dostlar,

Mevlana, çevreyi ve tabiatı sorumlu kullanmayı da tavsiye eder. Tabiatı sınırsızca ve sorumsuzca kullanmaya karşı uyarır. ‘Varlık köyünün sahibinden ‘yediklerini geri ver’ diye ferman çıkar’.¹⁸ diyerek bu düşüncesini dile getirir.

İnsanın tabiata yaptığı zarar aslında kendinedir. Dönüp dolaşıp o zarar, onu bulur. ‘Bu cihan dağdır, bizim yaptıklarımız ses. Seslerin aksi yine bizim sentimize gelir’.¹⁹ der Mevlana.

Esasen ekoloji Mevlana’nın tasavvuf felsefesinin bir parçasıdır, diyebiliriz. Zira ona göre dünya her nefeste yeniden yaratılmakta ve yenilenmektedir. Fakat biz dünyayı öylece durur gördüğümüzden, bu yenilenmeden haberdar değiliz.²⁰

Mevlana şu mısralarında tüm kâinatın bir an ölüp, öbür an dirildiğini şöyle dile getirmektedir:

¹⁴ Mesnevi, C. III, s. 5.

¹⁵ Yaylalı, age, s. 178.

¹⁶ M.M. Şerif, age, C. 3, s. 49.

¹⁷ M.M. Şerif, age, C. 3, s. 50.

¹⁸ Mesnevi, C. I, s. 151.

¹⁹ Mesnevi, C. I, s. 17.

²⁰ Mine Kışlalıoğlu, Çevre ve Ekoloji, Remzi Yayınevi, İstanbul 1993, s. 14.

‘Her an âlem yenilenmekte,
 Ve biz görünüşte aynı kaldığından,
 onun yenilenmiş olduğunun farkında değiliz,
 beden de, benzerinin devamlılığı olmasına rağmen
 hayat, ırmak gibi her zaman bir yeniliğe akmakta’.²¹

Belki de çevrecilik anlayışına farklı bir açılım kazandıran ve bu yönüyle en önemli çevrecilerden biri diyebileceğimiz Mevlana, tüm evreni Allah’la iletişim halinde, canlı, diri ve dinamik olarak görür. Ve şöyle der: ‘Toprak ve su, ateş ve hava, bize ölü görünseler de, Allah indinde canlıdır’. Yani demek oluyor ki, kâinatta ne varsa, bize ölü gözükse de, gerçekte canlıdır. Her şey tabii olarak ruh, akıl ve irade sahibidir. Varlıklar arasında canlı ve cansız ayrımı yoktur. Ancak onların canlılık derecesi farklıdır. Bazıları insanlar tarafından görünüp algılanabiliyor, bazıları ise insani çıplak gözle algılanamıyor.

‘Ey gün, doğ! Atomlar oynuyor, cezbeye kapılmış ruhlar oynuyor. Kulağına, dansının onu nereye sürüklediğini söyleyeceğim. Havada ve çöldeki bütün atomların bizim gibi divane olduklarını iyi bil...’ diyen Mevlana’da gördüğümüz gibi, inancımızda da, tüm kainat ve onun en küçük parçacıkları canlıdır ve hareket halindedir. Bu hareket, bir düzen ve intizama göredir. Bunu da sağlayan, Yüce Kudret sahibi olan Allah’tır. Bu nedenle, tüm tabiat en derin saygıya, önem ve itina gösterilmeye layıktır.

Mevlana’nın buradaki anlayışında olduğu gibi mutasavvıflar için, tüm kainatın yapısıyla, tek bir atomun yapısı arasında fark yoktur. Semayı idare eden ve dervişlerin ortasındaki şeyh, aynı zamanda güneş sisteminin ortasındaki güneşi, hem de atom sistemindeki ortadaki atom çekirdeğini temsil eder. Dervişler ise, hem güneş etrafında dönen gezegenleri, hem de aynı anda atom çekirdeğinin etrafındaki elektronları temsil ederler. Hareket halindeki şeyhin etrafında dönen dervişler hep birlikte hem kainatın ve hem de atomun bir bütün olarak hareket ettiğini gösterirler.²²

Meşhur Mevlevî yazarlardan Eflakî, *Menâkibu’l-Ârifîn* adlı eserinde, Mevlevî semasının hikâyesini anlatırken özetle şöyle der: ‘Hz. Mevlana, bir gün Konya çarşısından geçerken, sonradan dostu olacak olan mücevherci Selahaddin Zerkubî’nin dükkanında onun çekici altında dövölmekten inleyen altın zerreciklerinin (atomlarının) sesini işitince durakladı, iyice dinleyip düşündükten

²¹ Mehmet Bayrakdar, *Modern Bilim ve Tasavvuf*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 80.

²² Mehmet Bayrakdar, *Modern Bilim ve Tasavvuf*, s. 101.

sonra, sokak ortasında birden bire sema yapmaya başladı. Bu da, Mevlevî semasının başlangıcı oldu. Mevlana'nın kendisi semasında her şeyden önce atomun yapısını sembolize etmiş ve onu örnek almıştır'.²³ Dolayısıyla Mevlevî seması, her şeyden önce yaratılışı ve tüm kainatın yapısını sembolize etmektedir. Yine o, ilk yaratılışı ve son yaratılışı, yani kainatın ve insanın yaratılışıyla dirilişini birlikte sembolize etmektedir.²⁴

Böylece Mevlana tasavvuf anlayışının bir gereği olarak tüm kainatı ve onun en küçük parçaları atomları, dolayısıyla her şeyi daima sonsuz ve sınırsız olarak bir hareket içinde görmektedir. Buradaki hareketler tesadüfî de değildir, adeta bir orkestranın müziğine uyan dansçıların dansı gibi ahenkli ve ritmiktir. Bu da insan gibi her şeyin canlı olduğuna işaret etmektedir.

İslam kültür hayatında da, doğaya ve varlıklara en derin saygının gösterildiği bilinmektedir. Bunu, ilk olarak, doğanın manevi bir değeri olduğunu ve tüm canlı-cansız varlıkların korunması gerektiğini vurgulayan Yüce Kitabımız Kur'an-ı Kerimde görmekteyiz. 'O, göğü yükseltmiştir, dengeyi koymuştur. Artık dengeye tecavüz etmeyin. Dengeyi doğru tutun, dengeyi bozmayın' (Rahman: 7-9.) ayetinde işaret edildiği üzere, alem tabii bir dengeye ve ölçüye göre yaratılmıştır. İnsan, sorumsuz ve ölçüsüz davranışlarla bu düzeni bozmamalıdır. Zira bilinmelidir ki tüm bunlar, insana emanet olarak verilmiştir ve bu emanet titizlikle korunmalıdır.

Benzer çevreci tavırları sevgili Peygamberimizde de görmekteyiz. Onun Medine civarını sit alanı olarak belirlemesi, Taif ve diğer şehirleri koruma altına alması, boş arazileri ormanlaştırma faaliyeti, hayvan ve bitkilerin öldürülmesini yasaklaması, günümüzün çevreci ya da ekolojik faaliyetlerine benzeyen güzel örneklerdir. Kur'anî ve Peygamberî çevreci tavır, Müslümanlarca da devam ettirilmiştir. Kuş hastaneleri, kuş vakıfları ve hayvan evleri gibi günümüzün sivil ve sosyal faaliyetleri Müslümanlarca inançlarının gereği olarak ve doğaya saygı ilkesi gereğince icra edilmekteydi. Bizler de, bu konuda, ilhamını Kur'an'dan ve Hz. Peygamberden alan ecdadımız ve Mevlana gibi daha hassas, duyarlı ve aktif olmalıyız. Ekolojik düzen bozulduğu zaman, bunun sorumlusu tüm insanlık olacaktır ve zararını da en fazla bizler göreceğiz. Nitekim, Yüce Allah 'İnsanların elleri ile işledikleri yüzünden karada ve denizde bozulma çıkar; Allah da belki geri dönerler diye yaptıklarının bir kısmını kendilerine tattırır'. (Rum: 41.) buyurmaktadır.

²³ Mehmet Bayrakdar, Modern Bilim ve Tasavvuf, s. 103.

²⁴ Mehmet Bayrakdar, Modern Bilim ve Tasavvuf, s. 100.

Sonuç

Sevgili çevre dostu dinleyenlerim,

Mevlana hemen hemen her konuda vermek istediği bir mesajı bitki, ağaç ve hayvanları anlatımına katarak, onlarla benzetme yaparak dile getirmektedir. Onun doğadaki canlı veya cansız türünden bu varlıklarla anlatım yapması, doğaya, tabii çevreye ve tüm canlı ve cansızlara verdiği önemi, değeri ve müstesna çevreciliğini ortaya koymaktadır. Öte yandan Mevlana bağlamında çevrecilik sadece eylemlerde bulunmak değil, aynı zamanda tabii çevrenin korunması için, bütün varlıkların manevi bir değeri olduğu yönünde düşünceler serdetmek, yazılar kaleme almak ve şiirler dile getirmektir.

Mevlana'nın tüm yazılarında baştan sona ekolojik şiirleri, çevreci kıssaları konu edinmiş olduğu gözükmektedir. Ona göre âlemde her ne var ise Allah'a köledir. Her şey ona kulluk etmektedir. Her şey canlıdır, cansız diye bir şey yoktur. Ancak bize cansız görünmektedir. Bu nedenle Mevlana hiçbir varlığa zulmetmemeyi, hor davranışta bulunmamayı tavsiye eder. Tabiattaki her şeyin amacının Allah'a kul olmak olduğunu ifade eden Mevlana, bir anlamda çevreciliğin, ekolojik faaliyetlerin manevi olabileceğini, her şeyin fiziki boyutu yanında metafizik boyutunu da görerek, doğadaki her şeyin canlı ve değerli olduğunu, yaşama hakkı bulunduğunu anlatmaya çalışmaktadır.

Öyle anlaşıyor ki, canlı ve cansız tüm varlıklarla etkileşim ve iletişim içinde olan insan, Yüce Mevla'nın yarattığı bu varlıklara en derin saygıyı, hassasiyeti ve ilgiyi göstermelidir. İnsan Allah'ı bilmeye ve O'na ibadet etmeye yükümlü olduğu gibi, bu evreni de imar etmek ve doğal düzenini korumak durumundadır.

İNSAN AHLAKI BAĞLAMINDA *MESNEVÎ*'DE BALIK METAFORUNUN TASAVVUFÎ YORUMU

*Büşra ÇAKMAKTAŞ**

Özet

Mevlânâ, *Mesnevî* isimli eserinde dinî ve ahlâkî meseleleri anlatmak için çeşitli metaforlardan yararlanmıştır. Mevlânâ'nın metaforik bir anlatımı tercih etmesindeki gayesi, ahlâkî ve manevî hakikatleri idrak sahiplerine sunmaktır. Mevlânâ insan ahlaki ve maneviyâtı konularıyla ilgili söz söylerken en çok da hayvan metaforlarına başvurmuştur. Hayvan metaforlarını kullanarak meseleleri daha ilgi çekici hale getirip tenkitlerini hayvanlar üzerinden yaparak tepki çekmeden rahat bir şekilde ortaya koyan Mevlânâ, *Mesnevî*'de insan ahlaki bağlamında özellikle “balık” metaforuna birçok kez başvurmuştur. O, balık metaforunu tek anlamlı bir yapı içerisinde kullanmamış, ona hem menfî hem de müsbet manalar yüklemiştir.

Giriş

Mevlânâ, insanlığın entelektüel tarihi boyunca tartışılan varlık, bilgi, ahlak ve ayrıca tasavvufî öğretinin temel kavramları gibi meseleleri anlatırken sık sık fil, öküz, eşek, aslan, papağan, ayı, kuş, deve, köpek, kurbağa, ceylan, yılan, sinek, karınca gibi çeşitli hayvan metaforlarına başvurmuştur.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, bcakmaktas@sakarya.edu.tr.

Mevlânâ'nın metaforik anlatımında kullandığı bu hayvanlar hikaye ve motiflerde çoğunlukla karakteristik özellikleriyle öne çıkmışlardır.¹ O telkin etmek istediği fikre göre maksadına en uygun olan hayvanı seçmiştir. Seçtiği bu hayvanların bazen iyi, bazen kötü, bazen ise hem iyi hem kötü yönlerini öne çıkarmış ve her hikayenin sonunda farklı bir ahlâkî esasa vurgu yapmıştır.²

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de insan ahlakı bağlamında en çok başvurduğu metaforlardan birisi balık metaforudur. Balığın *Mesnevî*'de pek çok farklı metaforik çağrışımı bulunmaktadır. Mevlânâ eserinde balık metaforunu tek anlamlı bir yapı içerisinde kullanmamış, ona hem menfi hem de müsbet manalar yüklemiştir. Mevlânâ balık metaforuyla bir hikayede evliyâullah ya da Hakk'a aşık olan kimseyi kastederken; başka bir hikayede ise tam aksine hırsı yüzünden yoldan çıkmış ya da muhabbetten yoksun kimseyi kastetmiştir.

Biz de bu tebliğimizde öncelikle metafor kavramına ve *Mesnevî*'de metaforik anlatım usûlüne kısaca temas ettikten sonra, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de insan ahlakı bağlamında balık metaforuna yüklediği manaları ve bunlara *Mesnevî* şârihlerinin yorumlarını dokuz başlık altında incelemeye çalışacağız:

I. Metafor

Metafor kelimesi “meta” ve “phora” kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. “Meta” Grekçe kökenli bir kelime olup sözlükte getirmek, taşımak,³ aşmak, daha üst düzeyde ele almak manalarına gelmektedir⁴. “Phora” ise sözü aktarmak anlamındadır. Böylece “bir meseleyi başka bir şekilde ifade etmek” sanatına metafor denilmiştir. Metafora, tabii olan bir mana ve meselenin, mecâzî olarak dile getirilmesidir de denilebilir.⁵ Metafor kelimesi ayrıca dar anlamlı bir sözcüğü geniş anlamda kullanma, ironi⁶, üstü kapalı olarak iki şeyi birbirine benzetmek⁷ manalarında da kullanılmaktadır.

Soyut kavramları somutlaştırmak ya da belirsiz ve anlaşılması zor olan meseleleri kolay anlaşılır duruma getirmek maksadıyla kullanılan metaforik

¹ Nejdet Durak, “Mesnevî’de Metaforik Anlatımlarda Kullanılan Hayvan Motifleri ve Felsefi Değerlendirmesi”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri*, Rumi Yay., Konya, 2006, s. 159

² Özgün Baykal, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Hayvan Hikâye ve Motifleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, c.5, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1964, s. 27-29

³ William L. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanities Press, New Jersey 1980, s.352

⁴ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., 1999, s. 587

⁵ Nihat Keklik, *Felsefede Metafor*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 1

⁶ William L. Reese, *a.g.e.*, s. 352

⁷ Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, 1996, s. 488

anlatımla ilkçağdan beri tüm düşünce tarihi boyunca özellikle felsefî, edebî ve dinî metinlerde sıkça karşılaşılmaktadır.

Felsefe tarihinde metafor sanatının en eski örneklerine Pitagoras'ta rastlanmaktadır. Onun kullandığı en önemli metaforlardan birisi mevsim metaforudur. Pitagoras insan hayatının dört safhası olduğunu ifade etmekte ve bunları dört mevsime benzetmektedir.⁸

İlkçağ filozoflarından Platon ise idealar teorisini temellendirirken mağara istiaresine başvurmuş ve bu yolla maddî nesnelere dediğimiz şeylerin, ideaların gölgelerinden ibaret olduğunu ortaya koymuştur.⁹

Aristoteles de *Politika* isimli eserinde sık sık metaforlara başvurarak yönetim şekillerinden bahsederken, oligarşik yönetim şekillerini sert ve şiddetli ses tonlarına, demokratik yönetim şekillerini ise yumuşak ve hafif tonlara benzetmiştir.¹⁰

Ortaçağ filozoflarından Augustinus bir devletin bireylerinin mutluluğunun savaşlarla değil bilgelik, adalet ve barışla sağlanabileceğini ifade ederken her bireyi alfabenin bir harfine benzeterek şöyle söylemiştir: "...her birey, yeryüzündeki işi ne denli geniş olsa da, adeta bir dili teşkil eden her bir harf gibi, bir şehrin ya da bir krallığın ögesidir."¹¹

Metaforik anlatıma Machiavelli, Thomas More, Campanella, Francis Bacon, Descartes, Thomas Hobbes, Locke, Rousseau, Schopenhauer, William James, Freud, Bergson gibi yeniçağ filozoflarında da rastlanmaktadır. Örneğin Descartes felsefe nedir sorusuna cevap ararken felsefeyi bir ağaca benzeterek şunları söylemektedir: "*Böylece bütün felsefe bir ağaç gibidir: kökleri metafizik; gövdesi fizik; ve bu gövdeden çıkan dallar da diğer bilimlerdir.*"¹²

İslam filozofları arasında da metaforik anlatıma sık sık başvuranların olduğunu görmekteyiz. Bunlardan Fârâbî *Medînet'ül-Fâzıla*'da görüşlerini izah ederken metaforik anlatımı tercih etmiştir. Erdemli şehir ile sağlıklı beden arasında benzerlikler bulunduğunu ifade eden Fârâbî bu şehrin reisini vücudun hakim uzvu olup diğer tüm uzuvların kendisine bağlı olduğu kalbe benzetmiştir.¹³

⁸ Nihat Keklik, *a.g.e.*, s. 12-13

⁹ Nihat Keklik, *a.g.e.*, s. 16-20; Platon, *Devlet*, İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 183-186

¹⁰ Aristo, *Politika*, trc. Niyazi Berkes, Meb Yay., İstanbul 1944, c. 4-8, s. 10

¹¹ Mete Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969, c. 1, s. 213

¹² Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, Maarif Matbaası, 1943, s. 21

¹³ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, trc. Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 67

İslam filozoflarından İbn Miskeveyh'in üç nefis teorisiyle ilgili izahında düşünen nefsi eğilme ve yumuşaklık bakımından altına, hayvânî nefsi ise sertlik ve kabalık bakımından demire benzetmesi de metaforik anlatıma bir örnek olabilir.¹⁴

Şehâdet âleminin ötesindeki metafizik bir âlemi ve insanın zâhirinden çok bâtınını kendisine konu edinen tasavvuf düşüncesi ve edebiyatı alanında da bazı ahlâkî ve soyut meseleleri ifade etmek için metaforik anlatım usûlüne başvurulduğu görülmektedir. Metafizik meseleler ehl-i tasavvuf tarafından çoğunlukla görünür âlemde yer alan motifler kullanılarak izah edilmeye çalışılmıştır.¹⁵

Bunlardan Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet* isimli eserinde insanı bir şehre, onun aza ve parmaklarını o şehrin sanatçılarına, şehveti maliye müdürüne, gazabı emniyet müdürüne, şehrin padişahını kalbe, veziri ise ise akla benzetmiştir.¹⁶

Feridüddin Attâr da *Mantuku't-Tayr*'da hüdhüd ve çeşitli kuşlar arasında geçen diyaloglarda vahdet-i vücûd düşüncesini temellendirmeye çalışmıştır. Kuşların simurğa olan yolculuklarını, bu yolda çektikleri sıkıntıları, bazılarının da tahammül edemeyip yoldan ayrılmalarını ve bazılarının helâk olmalarını da yine bu bağlamda ele almış, ayrıca sâlikin seyr ü sülûk sürecinde yaşadığı tecrübeleri de kuş ve vadi metaforlarını kullanarak sembolik bir dille anlatmıştır.¹⁷

İbn Arabî ise vahdet-i vücûd ve vücûd mertebeleri meselesinin izahını daha vâzıh hale getirmek için çeşitli metaforlardan yararlanmıştı. İbn Arabî'nin zaman zaman başvurduğu metaforlardan en önemlisi gölge metaforudur. Buna göre bu varlık âlemi misâl âleminin, misâl âlemi ruhlar âleminin, ruhlar âlemi a'yân-ı sâbite âleminin, a'yân-ı sâbite ilk taayyünün, ilk taayyün ise lâ taayyün mertebesinin gölgesidir. Bu durumda zâtın vücûdu tek ve biricik hakîkat ve gerçek vücûd; mahlûkât ise vücûd-ı hakîkinin gölgelerinin gölgesinden ibarettir.¹⁸ İbn Arabî *Fusûsu'l-Hikem*'in Yusuf Fassı'nda bu hakîkati şöyle ifade etmiştir: "Birbirimize muhtaç olmak bakımından, yoksunluk sahibi olduğumuz bellidir. O

¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk ve Tathîru'l-ahlâk*, thk. İbnü'l-Hatîb, Matbaatü'l-asriyye, 1977, s. 65

¹⁵ Ahmet Ögke, "Mesnevî'de Har (Eşek) Metaforu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 [2007], sayı: 18, s. 20

¹⁶ İmam Muhammed Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Merkez-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1983, c. 1, s. 19

¹⁷ Feridüddin Attâr, *Mantuku't-Tayr*, trc. Mustafa Çiçekler, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 13

¹⁸ Mustafa Tahralı, "Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd", Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İfav Yay., İstanbul 2013, c. 2, s. 35

halde bizim isimlerimiz, Allah'ın isimleridir; çünkü hiç kuşkusuz, muhtaçlık O'nadır. Varlıklarımız gerçekte O'nun gölgesidir."¹⁹

II. Mesnevî'de Metaforik Anlatım

Mevlânâ *Mesnevî* isimli eserinde dinî ve ahlâkî meseleleri izah ederken çoğunlukla metaforik anlatımı tercih ederek, vermek istediği mesajlara okuyucunun kolayca adapte olmasını sağlamış, bu usûlle konuya canlılık ve zenginlik katmasının yanı sıra okuyucuya yalın ve kolay anlaşılır bir tasvir sunmuştur. Aynı zamanda bu şekilde dinî ya da ahlâkî içerikli mesajını verirken onun anlaşılmasını ve hatırdta kalmasını kolaylaştırmıştır. Mevlânâ, düşüncelerini somut örneklerle ve çeşitli misallerle sunarak sadece entelektüel seviyesi yüksek kitlelerce değil, aynı zamanda geniş halk kitleleri arasında da anlaşılmıştır.²⁰

Mevlânâ'nın metaforlara başvurmasının birçok sebebi vardır. O, bu sebeplere eserinde zaman zaman işaret etmiştir. Bu yöntemi tercih etmesinin başlıca sebeplerinden birisi Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde metaforik anlatıma yer verilmesidir.²¹ Mevlânâ "*Tanrı bile hikayeler söylemekte, misaller getirmektedir.*"²² ifadesiyle bu duruma işaret etmiştir.

Bunun yanı sıra Mevlânâ bazı hakikatleri ehil olmayan kimselerden gizlemek ve sırrı fâş etmemek için metaforlara başvurduğunu "*Peygamber, kapalı bir tarzda meşveret ederdi. Ashap cevap verir, düşman haberdar olmazdı. Düşman, baştan ayağı bilmesin, bir şeyi sezmesin diye reyini kapalı misalle söylerdi. Bu misalle muradını anlatmış olurdu. Ağyar sualinden bir koku bile duymaz, hiçbir şey anlamazdı*" dedi.²³ sözleriyle ifade etmiştir. Mevlânâ böylece dilin imkanlarını sonuna kadar kullanarak başvurduğu remiz ve sembollerle anlattığı hikayenin ardında, ancak o remiz ve sembol hakkında bilgi sahibi olan kimselerin çözebileceği bir yapı ortaya koymuştur.²⁴

Mevlânâ'nın anlaşılması güç olan soyut kavramları anlaşır hale getirmek maksadıyla da metaforik anlatımı tercih ettiği görülmektedir. Bunu şu sözlerle ifade etmektedir; "*Bu misal getirme söz arasında bir vasıtaadır. Herkesin anlaması için vasıta şarttır.*"²⁵

¹⁹ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, trc. Ekrem Demirli, Kabalcı Yay., İstanbul 2008, s. 110

²⁰ Nihat Keklik, "Mevlânâ'da Metafor Yoluyla Felsefe", *Felsefe Arkivi*, sayı: 26, İstanbul 1987, s. 26

²¹ Hasan Çiçek, "Kadim Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana'nın Mesnevi'sinde Metaforik Anlatım", *A.Ü.İ.F.D.*, c. 44, sayı: 1, Ankara 2003, s. 296

²² Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. Veled Çelebi, Doğan Kitap, İstanbul 20120, c. 3, b. 2114

²³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, b. 1053-1055

²⁴ Nejdî Durak, "Mesnevî'de Metaforik Anlatımlarda Kullanılan Hayvan Motifleri ve Felsefi Değerlendirmesi", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri*, Rumi Yay., Konya, 2006, s. 157

²⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 5, b. 228

Mevlânâ ayrıca anlayış bakımından zayıf kimselerin meseleleri kavrayabilmeleri için metaforlara başvurmanın gerekliliğini şöyle açıklamaktadır; “*Fakat sevdalı ve bir zayıf kişi anlasın diye bir örnek verir, bir suretle tasvir ederler. O şey, örnektir, onun misli değil. Bu örneği de donmuş kalmış akıl, bunu anlasın diye getirirler. Akıl keskindir ama ayağı gevşektir. Çünkü gönlü yıkıktır, bedeni sağlam.*”²⁶Mevlânâ’nın, kurduğu bu çağrışım mekanizmasıyla en zor meseleleri bile her seviyede insana kolayca anlatabilme kabiliyetine sahip olduğu da müşahede edilmektedir.²⁷

Mevlânâ “*Çocuk da işin mahiyet ve hakikatini bilmese bile misalle anlar hiç olmazsa. Bu misalden sonra ben, bunu biliyorum desen yanlış olmaz, doğrudur.*”²⁸ sözüyle de çocukların ve gençlerin bazı meselelerin mâhiyet ve hakikatlerini anlama noktasında misale ihtiyaçları olduğuna ve bu sebeple metaforik anlatımı tercih ettiğine temas etmektedir.

Tüm bunların yanı sıra Mevlânâ metaforik anlatım ve sembolik dil kullanmanın sağladığı anlatım imkanlarına ve üslûb güzelliğine rağmen mesajı muhataba ulaştırırken bazı sıkıntılar yaşanabileceğinden de bahsetmektedir.²⁹ Bu anlatım tarzının sadece sûretin görülüp mananın ihmal edilmesine sebebiyet verebileceği konusunda okuyucu uyarmaktadır. Mevlânâ söylenen sözle yetinilmemesine dikkat çekmekte, okuyucunun hakikate ulaşmak için çaba sarfetmesi gerektiğine vurgu yapmakta³⁰ ve “*Mesnevî’nin sözlerindeki suret de surete kapılanı azdırır, yolunu kaybettirir, manâya bakan kişiye de yol gösterir, doğru yolu buldurur. Allah da “Bu Kur’ân, gönül yüzünden bazılarını doğru yolu gösterir, bazılarının da yolunu azıtır” buyurmuştur.*”³¹demektedir.

III. *Mesnevî’de Balık Metaforu*

1. *Hakk’a Âşık Kimse, İnsân-ı Kâmil, Evliyâullah*

Mevlânâ’nın balık kelimesine yüklediği en yoğun metaforik anlamlardan birisi Hakk’a âşık kimse, insân-ı kâmil ve evliyâullahtır. Nitekim Mevlânâ vahdet denizine dalmış olan ehl-i aşkı suya doymayan balıklara benzeterek;

“*Bizim gamumuzdan günler, vakitsiz bir hale geldi; günler yanlışlarla yoldaş oldu./Günler geçtiyse, geçip gitsin; korkumuz yok. Ey temizlikte naziri olmayan, hemen senkal!/Balıktan başka her şey suya kandı, rızkı olmayana da günler*

²⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 6, b. 117-119

²⁷ Abdullah Öztürk, “Hayvan Hikayelerinde Mevlânâ ve La Fontaine”, *Selçuk Üniversitesi VI. Milli Mevlânâ Kongresi Tebliğler*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 1992, s. 144

²⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, b. 3640

²⁹ Nejdet Durak, *a.g.m.*, s. 157

³⁰ Semih Ceyhan, “Mesnevî” *D.İ.A.*,c.19, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2004, s. 329

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 6, b. 655-656

uzadı./Ham, pişkinin halinden anlamaz, öyle ise söz kısa kesilmelidir vesselâm.”³² demiştir.

Buna göre bu beyitlerde ehl-i sülûkun üç sınıfına işaret edilmiştir. Birinci sınıf Hakk’ın muhabbet deryâsının balıkları olup nurlar deryâsına dalmış, yüz denizi içseler yani bin makamı geçseler yine de taleb ve iştîyâkı elden bırakmayan kimselerdir.³³ Bu kimselere ehl-i aşk denilir. Ehl-i aşk Hakk’ın isim ve sıfatlarının birer mazharı olan eşyayı görüp, âfâk ve enfüste Hakk’ın tecellîlerini müşâhede etmektedirler.³⁴ İkinci sınıf ise sadece tek kaynaktan gelen suya kanmış balıklar gibi vuslat suyuna doymuş kimselerdir.³⁵ Bunlar “Allah’ın aşk kadehinden o kadar içtim ki bir yudum daha içecek olsam yok olacağım” diyip aza kanaat edenlerdir.³⁶ Üçüncü sınıf ise vahdet deryâsının balığı olmayıp hakîkatlerden nasibi olmayan oyun ehlidir.³⁷

Şârih-i Mesnevî İsmail Hakkı Bursevî’ye göre de Mevlânâ bu sözleriyle balığı Hak aşığına, suyu ise feyz-i Hakk’a benzetmiştir. Balığın sebatı suyla olduğu gibi Hak aşıklarının sebatı da feyz-i Hak ileidir. Bu Hak aşıkları suya doymayan balıklar gibidir. “*Rabbim benim ilmimi arttır*”³⁸ ayeti de bu hakîkate işaret etmektedir. Merâtib her ne kadar bekâ makamında son bulsa da Hak aşıkları için seyre nihayet yoktur ve bu aşk denizinin balıkları olan aşıklar tecellî-i ilâhiyyenin nihayetsiz olduğunu müşâhede etmektedirler. Bursevî aşk derdine düşen bu kimselerin ehl-i hakîkatin sohbetinden ayrılamayacaklarını da ifade etmiştir.³⁹

Abidin Paşa’ya göre ise Mevlânâ balıktan gayrı olanlar ifadesiyle ruhânî kabiliyeti olmayan, sırların ve manevî gerçeklerin çok azını bilen ve bununla da yetinen akli orta derecede olan kimseleri kastetmektedir.⁴⁰ Veliyy-i kâmiller ise suyun dışında kalmaya dayanamayan balıklar gibi sırlar ve ruhânî haller içinde olmadıklarında ıstırap içinde kalıp rahatsız olan kimselerdir. Ona göre bu ıstıraptan kurtulmak isteyenler Hakk’a kemâliyle iman etmeli, emirleri yerine

³² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, b. 15-18

³³ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Şerh-i Mesnevî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, c.1, s. 42

³⁴ Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, Kitabevi, İstanbul 2006, c. 1, s. 86

³⁵ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e.*, c.1, s. 42

³⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. ve şerh: Tahiru’l-Mevlevî, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1963, c.1, s. 71

³⁷ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e.*, c.1 s. 43

³⁸ Tâhâ 20/114

³⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 136-137

⁴⁰ Abidin Paşa, *Mesnevî Şerhi*, sad. Mehmet Sait Karaçorlu, İz Yay., İstanbul 2007, c. 1, s. 23

getirmeli ve gayret içinde bulunarak sebatla saadeti davet etmelidir.⁴¹ Nitekim aşk deryâsına kanmayan bu kimselerin susuzluğu ancak Hakk'a ulaşınca geçecektir.⁴²

Mevlânâ diğer bir beyitte de Hak aşıklarını denizde yüzmekten asla bıkmayan balıklara, vücûd-ı mutlakı ise deryâya benzetmiştir;

“O, İsâ'nın bir renkte oluşundan koku almamıştı. O, İsâ küpünün mizacından huy kapmamıştı./Yüz renkli elbise, İsâ'nın sâf küpünden saba rüzgârı gibi sade ve lâtif bir hale gelir, tek bir renge boyanırdı./Birlikteki bu tek renklilik, insana usanç ve sıkıntı veren tek renklilik değildir./Belki o tek renk deniz gibidir, ona dalanlar da balık gibi hayat ve neşe içindedirler./Karada gerçi binlerce renk var, ama balıkların kurulukla cengi var!/Misal olarak söylenen balık kimdir, deniz nedir ki yüce ve ulu padişah, ona benzesin!/Varlık âlemindeki yüz binlerce denizler ve balıklar, o ikram ve ihsan huzurunda secde ederler.”⁴³

Sarı Abdullah Efendi'ye göre uşşâk-ı ilâhî muhabbet ve vahdet deryâsının balıkları olup onların hayat ve rahatı vecd ve aşk-ı Lâ-yezâl ileddir. Onlar da balıkların sudan bıkmaması gibi vahdet deryâsında yüzmekten bıkmazlar. Bu hal, zevk erbâbından başkasının nasibi değildir. Balıkların kurulukla imtihanlarının olması gibi aşk-ı Sübhânî ile vahdet deryâsına dalan aşıkların da imtihanının sûtret âlemi ile olduğunu ifade eden Sarı Abdullah Efendi, kesretten firar eden bu aşıkların aşk-ı Hüdâ'dan başkasını bilmeyip, aşkın bir zerresini bile yaratılmışlardan hiçbir şeye vermediklerini ifade etmiştir.⁴⁴

Benzer bir yorum yapan Abidin Paşa da berrak suyun içinde hayat bulan balıklara benzettiği kâmillerin, vahdâniyet ülkesinden ve vahdetten ayrılmayı bir cehennem azabı olarak kabul ettiklerini ifade eder.⁴⁵ Ayrıca Mevlânâ'nın ifade ettiği gibi renklilik de yalnızca bu fânî âlem için söz konusudur. Bu sebeple vahdet deryâsının balıkları olan kâmiller, ârifler ve evliyâullah bu fânî şeylerden uzak dururlar. Hep Hay ve Bâkî olan Allah'ı ararlar. Kendi durumları ve lisanlarıyla ikram ve cömertlik sahibi olan Allah'a sürekli secde ederler.⁴⁶

Bir başka beyitte ise Mevlânâ yine enbiyâ ve evliyâyı nur deryâsında yüzen balıklara benzeterek şunları söylemiştir;

“Daha nice yüz bin gizli Padişahlar var ki o nur âleminde yüceliğe sahiptirler, makamları vardır./Allah, her yoksul, onların adlarını anmasın diye

⁴¹ Abidin Paşa, *a.g.e.*, c. 1, s. 24

⁴² Kenan Rifâî, *Şerhli Mesnevî Şerif*, Hülbe Yay., Ankara 1973, s. 9

⁴³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, b. 500-505

⁴⁴ Sarı Abdullah Efendi, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288, c. 1, s. 386

⁴⁵ Abidin Paşa, *a.g.e.*, c. 1, s. 164

⁴⁶ Abidin Paşa, *a.g.e.*, c.1, s. 165

gayretinden adlarını gizledi./O nura ve denizde balıklar gibi yaşayan nuranilere ant olsun.../O nura ve o denizi, denizin canı desem de lâyük değil. O âleme yeni bir ad aramaktayım."⁴⁷

İsmail Ankaravî'ye göre bu beyitlerde tavsif edilen kimselere "*Evlîyâm, kubbem (örtüm) altındadır. Onları benden başkası tanımaz.*" hadisinde de işaret edilmiştir.⁴⁸Denizdeki balıklar gibi yaşayan bu kimseler Hakk'ın maşukları olup, Hak onları ağıyârın nazarından kışkandıdığı için bu manevî âlemin padişahlarının isimleri meçhul kalmıştır. Böylece nefsanî arzularının dilencisi olan kimseler onların adlarını ağızlarına alamamışlardır.⁴⁹

Mevlânâ "*Allah'ı gören Allah'a mensuptur; o denizi gören, o balıktır./Bu cihan denizdir, ten balık, ruh da sabah nurundan mahcup Yunus.*"⁵⁰beyitlerinde de balık metaforuyla yine enbiyâ ve evliyâyâ işaret etmiştir. Buna göre bahr-ı vahdeti gören ve deryâ-yı hakîkate dahil olan kimse ârifler nezdinde deryâ-yı ilâhînin balıklarıdır. Allah'ı basar-ı basîretle görüp müşâhede eden kimse de ehlullahtır. Yani zât-ı ilâhînin tüm sıfatlarını mezâhir-i kevnîyede müşâhede eden kimselere ehlullah denir ve Allahîler diye tabir edilir. Onlar ebrâr ve ahyârdan kerâmet ve harikulade olaylara vasıl olan evliyâdır. Bu cihan ise Allah'ın sıfatlarının mazharı olması hasebiyle deryâ gibidir.⁵¹

Yine "*Bekçi, uyuyanlara göredir. Balıkların bekçiye ne ihtiyacı var? Çamaşırcıya elbise giyenler muhtaçtır. Çırçıplak canın ziyneti Allah tecellisidir.*"⁵²beytinde ise bekçiler mürşidleri, uyuyanlar hicâb-ı keserâtta müstağrak olan gafilleri, balıklar ise deryâ-yı vahdette yüzen ârifleri sembolize etmektedir. Mevlânâ bu beyitlerde mürşidlerin kadrinin ehl-i gaflet üzerinde ziyade olup, balıklara benzettiği âriflerin gafletten kurtuldukları için mürşide ihtiyaçlarının olmadığı hakîkatine vurgu yapmıştır.⁵³

Mevlânâ diğer bir beyitte ise balıkla yılanı karşılaştırarak ilm-i ledün sahibi evliyâ ve enbiyâyı balıklara, nefs-i emmâre sahibi kimseleri ise yılanı benzetmiştir:

"Daima suda kalmak balığın harcıdır. Yılan, nereden balıkla yoldaşlık edebilecektir?/Fakat dağlarda öyle düzenbaz yılanlar vardır ki bu denizde balıklık

⁴⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, c. 2, b. 931-934

⁴⁸ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c. 2, s. 153-154

⁴⁹ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 3, s. 261

⁵⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c.2, b. 3139-3140

⁵¹ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c. 2, S. 479

⁵² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b. 3523-3524

⁵³ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 4, s. 444

etmeye kalkışır./Hileleri halkın aklını başından alırsa da denizden nefretleri, nihayet kendilerini rezil eder gider”⁵⁴

Buna göre enbiyâ ve evliyâ suyun içinde yaşayan balıklar gibi marifet ve hikmet deryâsına dalmaktadırlar. Yılan tabiatlı olan nefis-i emmâre sahibi kimseler ise halka kendilerini Hak yolunun suyuna dalan balıklar olarak tanıtmaktadırlar.⁵⁵ Bu kimseler maârif-i evliyâyı çalıp onlara takliden sözler söyleyerek halka marifet satmaktadırlar.⁵⁶ Hakîkat deryâsının balıkları olan aşık ve sadıklar taâtan kaçmazlar, yılan tabiatlı olanlar ise taâta yaklaşmazlar.⁵⁷

2. İman Sahibi Âbid Kimse

Mevlânâ *“Hele her gece, bütün ruhlar, bütün akıllar, o uçsuz bucaksız derin denizde batar, yok olurlar./Yine sabah vakti, o Allah’a mensup ruhlar ve akıllar, balıklar gibi denizden baş çıkarırlar./Güz mevsiminde o yüz binlerce dallar, yapraklar; bozguna uğrayıp ölüm denizine giderler.”⁵⁸* ifadeleriyle Allah’a bağlı olan, sabah vaktinde daima farz olan ibadetlerini ve hayırlı insânî görevleri yerine getiren iman sahibi âbid kimseleri vahdetin geniş deryâsında görünen balıklar olarak tavsif etmektedir. Bu âbid kimseler insanlık âlemini aydınlatır ve mutlu ederler.⁵⁹

Mevlânâ yine aynı bağlamda bir başka beyitte ise bir şahısta hem küfre hem de imana istidât ve salâhiyet bulunduğunu ifade eder ve kuvve-i melekiyesi yani iman gücü baskın olup mümin olmayı tercih eden insanı balığa benzetererek şöyle söyler:⁶⁰

“Çünkü senin gözünde onun küfrünün, kötülüğünün hayali var, halbuki dostun gözünde onun müminlik hayali cilve etmekte./Görüyorsun ya.. Bu bir kişide iki iş de var. Gâh balık oluyor, gâh olta!/Yarısı mümin, yarısı kafir. Yarısı hırs, yarısı sabır!/Allah’ın “içimizde mümin var de var, kâfir ve eski putperest de” dedi.”⁶¹

Buna göre her insan kuvve-i melekiye ve kuvve-i şeytâniyeden mürekkebirdir. Bu iki kuvvetten hangisi galip olursa o kimseden o kuvvete münasib fiil sâdır olur. Kuvve-i şeytâniyeden ef’âl-i küfriye ve kuvve-i melekiyeden ef’âl-i imâniye sudûr eder. Kuvve-i melekiye galib olduğundan insan balık gibi

⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, b. 3595-3597

⁵⁵ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c.3, s. 594

⁵⁶ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 6, s. 314

⁵⁷ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c.3, s. 594

⁵⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c.1, b. 1890-1892

⁵⁹ Abidin Paşa, *a.g.e*, c.2, s. 10

⁶⁰ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 3, s. 172

⁶¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b. 603-606

halka faydalı olur. Kuvve-i şeytâniyye galib olunca ise olta gibi bir yere saplanır. İnsan böyle iki muhtelif kuvvetten mürekkebe olduğu için yarısı mümin yarısı kafir olur. Küfrü onu hırs ve tama'a, imanı sabra sevkeder.⁶²

3. İnsân-ı Kâmile İtaat Eden Saîdler

Mevlânâ evliyâullahtan âgâh olup insân-ı kâmile itaat eden kimseleri İbrahim Edhem'e iğne getiren balıkları benzetir;

*"Balıklar, hırkasını diksin diye ona iğne getirirler. Bu, ipliğin iğneye tâbi olmasına benzer./O emîr, balıkların İbrahim Ethem'in emrini yerine getirdiklerini, balıkların ağızlarında iğneyle sudan baş çıkardıklarını görünce vecde geldi./Bir ah çekip "Balık bile pîri tanıyor. Yuh olsun o tapudan sürülen tene!/Balıklar bile pîri biliyorlar da biz ondan uzağız. Biz, bu devletten mahrumuz da onlar erişmiş" deyip,/Secde ederek ağlaya, ağlaya perişan bir halde yola düzüldü; bu kerametın aşkından divaneye döndü!"*⁶³ diyen Mevlânâ'ya göre marifet-i Hak hususunda diğer insanlardan daha ileride olan insân-ı kâmiller karşısında bütün eşya bu anlamda cehil mertebesindedir.⁶⁴ Bu beyitlerde geçen İbrahim Edhem'e iğne getiren bu balıklar ise cehil mertebesinde olmayıp insân-ı kâmillerin mertebelerine vakıf olarak onlara itaat eden kimseleri sembolize etmektedir. O halde onların mertebelerinin yüksekliğine vâkıf olmayıp sûret-i zâhirelerine bakarak manadan uzak olan kimseler şakîler, balıklar ise saîdlerdir.⁶⁵

4. Meczûb, Âşık

Mevlânâ balık metaforuyla cezbe halinde bulunup akli başında olmayan kimseleri de kastetmiştir. Ebrâr ve ahyârda denilen bu aşıklar çeşitli makamlarda seyredip vahdet denizine dalmışlardır. Bu meczûb ve aşıkların gidişini, karnı üstünde giden balığın gidişine benzetmiştir.⁶⁶ Mevlânâ bu bağlamda şöyle söylemektedir;

*"Âşık, Ruh gibi bir ayağını yukardan aşağıya atar; bir ayağını fil gibi eğri büğrü basar./Bazen bir dalga gibi bayrak diker, yücelir. Bazen balık gibi suyun içinde gider, görünmez./Bazen de remilcinin remil dökmesi gibi ahvalini toprak üstüne yazar."*⁶⁷

5. Ehl-i Sûret ve Muhabbet Fakiri Kimse

Mevlânâ gıdâ-yı sûrî peşinde koşan fakirleri kara balığına benzetererek insan ahlakına dair anlatımında balık metaforuna menfî bir mana da yüklemektedir.

⁶² Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 3, s. 172

⁶³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b. 3335-3340

⁶⁴ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 4, s. 401

⁶⁵ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 4, s. 402

⁶⁶ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c.2, s. 291-292

⁶⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 2, b. 1780-1782

Mevlânâ'ya göre bu kimseler şeklen balığa benzeseler de adeta denize tahammülleri olmayan balıklar gibidirler.⁶⁸ Kara balığına benzeyen ehl-i sûretin hakiki fakirin ancak resmi olabileceğini ifade eden Mevlânâ bunları sahte dervişlere yani lokma fakirlerine benzetmektedir. Onlara maârif-i ilâhiyye ve hakâyık-ı rabbâniyye nimetlerinin verilmemesini tavsiye etmekte⁶⁹ ve bu sûret fakirlerinin özelliklerini şöyle açıklamaktadır;

“Şu halde yoksullar, Allah cömertliği aynalarıdır. Hak ile Hak olan ve varlıktan tamamı ile geçen hakikî yoksullarsa mutlak nur olmuşlardır./Bu iki çeşit yoksuldan başkaları (yani varlığı olmayanlarla varlıktan geçenlerden başkaları) esasen ölüdür. Bu çeşit adam bu kapıda değildir, perdedeki, nakıştan, suretten ibarettir./Allah’a muhtaç ve susamış kişiyle Allah’a ait bir şeye sahip olmayan ve ondan başkasını dileyen kişi arasındaki fark/O kişi, yoksulun resmidir, canı yoktur, ekme yemez. Köpek resmine kemik atma./O, Allah fakiri değil, lokma fakiridir. Ölü resmin önüne yemek tabağını koyma./Ekme yoksulu, karada balıktır. Şekli balık şeklindedir ama denizden ürküp kaçar.”⁷⁰

Bu beyitlerin şerhinde fakirlerin iki kısma ayrıldığını ifade eden Ankaravî'ye göre birinci kısım fakirler Allah'a muhtaç olup ona muhib ve müştak olanlardır. Diğer kısım ise Hakk'a taâttan, marifetten, kurb ve muhabbetten fakir olan kimselerdir. Mevlânâ'nın kara balığına benzettiği bu kimseler mahlûk cânibine yönelmişlerdir. Bunlar Hakk'ın nimetine müstehak değildir. İman ve ihsanı olmayıp Hakk'a arz-ı ihtiyaç eylemeyen kimse nimetin kadrini bilmez, ona şükretmez. Bu sebeple o, önüne nimet konulmaya da layık değildir. Bu kimseler balık şeklinde oldukları halde denizden nefret edip ondan ürken varlıklara yani Mevlânâ'nın tabiriyle kara balıklarına benzemektedir.⁷¹

Abidin Paşa da fakirleri iki kısma ayırır. Bir kısmı Hakk'a, diğer kısmı ise halka karşı fakir olanlardır. Hakk'a karşı fakir olanlar hakkın mutlak varlığı karşısında kendi varlıklarını yok edebilenlerdir.⁷² Halka karşı fakir olanların ise fikri ve zikri Hakk'a bağlı değildir. Onlar dünyanın geçici hazlarına kalplerini bağlamış maneviyatsız kimselerdir. Onlara hakikatleri anlatmak köpek resmine kemik atmak gibi boş ve faydasız bir iştir. İşte bu kimseler dervişlikten çok uzaktırlar ve hakikat deryâsına yaklaşma konusunda adeta sudan nefret eden kara balıkları gibidirler.⁷³

⁶⁸ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 2, s. 237

⁶⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. ve şerh: Tahiru'l-Mevlevî, c.1. k.4, s. 1306

⁷⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 1, b. 2750

⁷¹ İsmâil Rusûhî Ankaravî, *a.g.e*, c. 1, s. 525

⁷² Abidin Paşa, *a.g.e*, c. 2, S. 253

⁷³ Abidin Paşa, *a.g.e*, c. 2, S. 254

6. Hırsı Yüzünden Yoldan Çıkış Kimse

Mevlânâ balık metaforuna yine menfî bir mana yükleyerek hırsı yüzünden yoldan çıkmış kimseyi tok olduğu halde oltadaki yemin peşine düşen balığa benzetmekte ve şöyle söylemektedir:

“Nice balık vardır ki su içinde her şeyden eminken boğazının hırsı yüzünden oltaya tutulmuştur./Nice namuslu, örtülü kadın vardır ki ferciyle boğazının şomluğundan rüsva olmuştur./Nice bilgili ve iyi huylu kadı vardır ki boğazının yüzünden rüşvet almış, utanıp yüzü sararmıştır.”⁷⁴

Diğer bir beyitte ise Mevlânâ hırsları sebebiyle kendisini felakete sürükleyen insanları pisboğazlı balıklara benzeterek bu kimseleri şöyle uyarmaktadır;

“A balık, sonuna bak isin, oltaya değil! Fakat pisboğazlığın, senin isin sonunu gören gözünü kapattı!/İki gözle evveli sonu gör... kendine gel, iblis gibi tek gözlü olma!”⁷⁵

Mevlânâ’ya göre balık nasıl ki oltaya takılıp canından oluyorsa, hırs ve istekleri yüzünden dünyanın fânî nimetleri peşinde koşan kimseler de dünyanın oltasına takılmakta ve ona esir olmaktadır.

7. İnsan-ı Kâmilin Davetine İcabet Etmeyen Kimse

İnsan-ı kâmilin hakikatinden habersiz ve onun davetinden müteessir olmayan kimseleri tavsif ederken Mevlânâ yine balık metaforuna başvurup şöyle söylemektedir;

“Ancak canı ve kanadı olmayan, yahut balık gibi aslından sağır ve dilsiz olan müstesna!/Hayır... yanlış söyledim, sağır bile Allah vahyine karşı baş koyup secde etse Allah ona duygu ihsan eder.”⁷⁶

Mevlânâ’ya göre bu kimseler cansız ve kanatsız kuşa ya da dilsiz ve sağır olan balıklara benzerler. Mevlânâ esasında böyle kimseleri his kulağı sağır olanlara teşbih etmenin hata olduğuna, çünkü his kulağı sağır olan kimselerin vahy-i ilâhîye itaat ettiklerinde Hakk’ın onlara can kulağıyla işitmek hassasını bahşedeceğine ve bu ihsân-ı ilâhî sebebiyle hakikatleri ve manaları idrak etmeye başlayacaklarına dikkat çekmektedir.⁷⁷

8. Nefsinin İsteklerine Uyan Kimse

Mevlânâ *“Dünya seni de balık gibi oltasına takmıştır... Şehzade bir yıl kaldı, sense altmış yıldır o oltadasın!/Tam altmış yıldır onun oltasında mihnetler*

⁷⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 3, b. 1695-1697

⁷⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 4, b. 1708-1709

⁷⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 4, b. 860

⁷⁷ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, c. 7, s. 258

içindesin... ne bir hoşluğum var, ne bir sünnete uyarısın!/Günahkâr bir bedbahtsın... ne dünyanın güzel, ne vebalden, günahtan kurtulmuşsun!/Dünyanın üfürüğü bu düğümleri pek sıkı düğümledi... sen artık tek yaratıcının üfürüğünü iste!"⁷⁸sözleriyle dünya nimetlerinin büyüüne kapılıp nefsinin isteklerine boyun eğen kimselere seslenmektedir. Dünyayı bir büyücüye benzeten Mevlânâ bu büyücünün sihrinden kurtulmak için insanda gizli olan istidâd-ı ezelnin üzerine terettüb eden hükm-i ilâhîyi bilen bir insan-ı kâmile bağlanmak gerektiğini ifade eder. Mevlânâ nefsinin isteklerine uyan bu kimselerin bu dünya karşısındaki durumunu oltaya takılan balığın haline benzetmektedir. Ona göre bunlar dünyevî haz ve şehvetlere dalmış kişi dünya oltasında mihnetler içerisinde beklemektedirler. Bu kimseler sünnet-i seniyye ve şeriat üzere fiil işlemedikleri için ahirette de rahata nail olmayacaklardır.⁷⁹

9. Dirâyetli, Dirâyetsiz ve Ahmak Kimse

Mevlânâ üç balık hikâyesinde balık metaforunu üç farklı insan profilini tasvir etmek için kullanmıştır.

Hikâyeye göre, gölde birlikte yaşayan üç balık bir gün birkaç balık avcısı görür. Üç balıktan akıllı olanı avcılardan kaçmak için kimseye danışmadan zorlu bir yolculuğa çıkar, birçok meşakkat çeker ve yolun sonunda denize ulaşır kurtulur. Yarım akıllı olan diğer balık ancak ölü taklidi yaparak avcılarının tuzaklarından kurtulabilir. Üçüncü balık ise tam bir acziyet gösterir, avcılar ağlarını attıktan sonra aklı başına gelir ve canını kurtarma ümidiyle çırpındıysa da avcılarının ağlarına takılmaktan kurtulamaz.⁸⁰

Mevlânâ'ya göre dar olan bu dünya gölünden vahdet ve hakikat deryâsı tarafına gidip hakikat-i vücûd deryâsını isteyen kimseler avcılarını görünce kimsenin sözüne kulak asmadan yollara düşen balığa benzemektedirler. Böyle dirâyetli kimseler vahdet yoluna girerek aynı bu balık gibi yolda çok zorluklar çekip zorlu uçurumları aşmakta⁸¹ sonunda ise akıllı balığın denize ulaşır kurtulması gibi onlar da nefis-i sâfiye ve kâmile mertebesine ulaşır havf ve hüzünden kurtulmaktadır.⁸²

Mevlânâ yarım akıllı balık ile de vücûd-ı izâfî deryâsında kalıp kendi mevhum varlıklarının ve nefislerinin hükmüne tabi olan dirâyetsiz kimseleri tasvir etmektedir. Mevlânâ'ya göre böyle kimseler kendi varlıklarının mevhum olduklarını idrak ettiklerinde ise kendilerini suyun akışına bırakan balıklar gibi

⁷⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 4, b. 3199-3202

⁷⁹ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, c. 8, s. 417

⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. 4, b. 2203-2285

⁸¹ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, c. 8, s. 128

⁸² Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, c. 8, s. 127-129

azab çekmemek ve tamamıyla emniyette kalmak için meseleler karşısında hiçbir irade ortaya koymayıp dirâyetsizliği tercih etmektedirler.⁸³

Mevlânâ kurtulmak için hiçbir çaba sarf etmediği halde son anda aklı başına gelip çırpınmaya başlayan âciz balığı ise bu çokluk âlemi içinde kendi nefsinin halâs etmek için türlü türlü tedbirlere müracaat eden ahmak ve âciz kimselere benzetmektedir. Enbiyâ ve evliyâyâ tabi olmayan bu ahmak kimselerin aldığı her bir tedbir yeni bir elem ve azab doğurmuştur. Onların fânî olan hayatları böyle geçmiştir. Balığın avlanıp canından olması gibi böyle kimseler de dünyada ve ahirette azaba düçâr olmuşlardır.⁸⁴

Sonuç

Mevlânâ *Mesnevî*'de insan ahlakına dair mesajlarında balık metaforunu çoğunlukla insanın müsbet yönlerini tasvir etmek için kullanmış ve insanın ulvî, melekî ve manevî tarafına vurgu yapmıştır. Mevlânâ zaman zaman da bu metafora menfî manalar yükleyerek insanın süflî, nefsânî ve hayvânî yönlerine işaret etmiştir. Böylece Mevlânâ balık metaforunu kullanarak anlaşılması zor olan bazı ahlâkî hakikatleri anlaşılır hale getirmiş ve eseri okuyan herkesin bu hakikatlerden kendi seviyesine göre bir pay alabilmesini sağlamıştır.

⁸³ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c.8, s.135-136

⁸⁴ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e*, c. 8, s. 137-138

Kaynakça

Abdullah Öztürk, “Hayvan Hikayelerinde Mevlânâ ve La Fontaine”, *Selçuk Üniversitesi VI. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğler*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 1992

Abidin Paşa, *Mesnevî Şerhi*, sad. Mehmet Sait Karaçorlu, İz Yay., İstanbul 2007

Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, Kitabevi, İstanbul 2006

Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., 1999

Ahmet Ögke, “Mesnevî’de Har (Eşek) Metaforu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 [2007], sayı: 18

Aristo, *Politika*, trc. Niyazi Berkes, Meb Yay., İstanbul 1944

Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, Maarif Matbaası, 1943

Fârâbî, *el-Medînetü’l-fâzıla*, trc. Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul 1956

Feridüddin Attâr, *Mantuku’t-Tayr*, trc. Mustafa Çiçekler, Kaknüs Yay., İstanbul 2006

Hasan Çiçek, “Kadim Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana’nın Mesnevi’sinde Metaforik Anlatım”, *A.Ü.İ.F.D.*, c. 44, Sayı. 1, Ankara 2003

İbn Miskeveyh, *Tehzîbü’l-ahlâk ve Tathîru’l-ahlâk*, thk. İbnü’l-Hatîb, Matbaatü’l-asriyye, 1977

İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, trc. Ekrem Demirli, Kabalıcı Yay., İstanbul 2008

İmam Muhammed Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Merkez-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1983

İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2004

İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Şerh-i Mesnevî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, c.1, s. 42

Kenan Rifâî, *Şerhli Mesnevî Şerif*, Hülbe Yay., Ankara 1973

Mete Tunçay, *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969

Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. ve şerh: Tahiru'l-Mevlevî, Ahmed Sid Matbaası, İstanbul 1963

Mevlânâ, *Mesnevî*, trc. Veled Çelebi, Doğan Kitap, İstanbul 2012

Mustafa Tahralı, “Fusûsu'l-Hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd”, Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İfav Yay., İstanbul 2013

Nejdet Durak, “Mesnevî'de Metaforik Anlatımlarda Kullanılan Hayvan Motifleri ve Felsefî Değerlendirmesi”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri*, Rumi Yay., Konya 2006, s. 157

Nihat Keklik, “Mevlânâ'da Metafor Yoluyla Felsefe”, *Felsefe Arkivi*, sayı: 26, İstanbul 1987

Nihat Keklik, *Felsefede Metafor*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990

Özgün Baykal, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Hayvan Hikâye ve Motifleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, c.5, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1964

Platon, *Devlet*, İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 183-186

Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, 1996

Sarı Abdullah Efendi, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288

Semih Ceyhan, “Mesnevî” *D.İ.A.*, C.19, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2004

William L. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanities Press, New Jersey 1980

VII. BÖLÜM
TARİHSEL SÜREÇ ÇERÇEVESİNDE ÇEVRE VE AHLAK
BİLİNCİ

ÇEVRE DİNAMİKLERİNDEN TOPRAK VE DİNLERDE TOPRAK ALGISI

*Münir YILDIRIM**

Giriş

Çevre dinamiklerinden belki de en önde geleni topraktır. Arkaik dönemlerden itibaren toprak yaşadığımız dünyada hayatın oluşmasının temel taşlarından biri olarak kabul edilir. Diğer yandan tabiat filozof ve düşünürleri toprağı dört temel unsur arasında sayar. Toprak, canlıların önemli bir bölümünün yaşama alanını teşkil eder. Toprak, insan dâhil üzerinde yaşayan bitki, hayvan ve diğer canlıların ana kucağını simgeler.

Toprak, yerkabuğunu kaplayan çeşitli mineral ve organik maddelerin farklı oranlarda karışımından meydana gelmektedir. Toprak canlıların yaşam alanlarının sürdürebildiğı yerdir. Ekolojik dengenin birçok unsurunu barındırdığından canlılar için vazgeçilmezdir. Bu bağlamda başta insanlar olmak üzere bitkiler, hayvanlar ve mikro canlılara kadar pek çok ayrıntıyı bünyesinde ihtiva etmektedir. Toprak sürekli değışim halinde olup üzerindeki canlıların kalıntılarının dönüşümü bir çeşit toprak fonksiyonları gibidir. Toprak bitki örtüsünün beslendiğı kaynakların temel deposudur. Toprağın üst tabakası insanlarla birlikte diğer canlıların beslenmesinin kaynağıdır.

Toprağı tehdit eden bazı temel etkenler bulunmaktadır. Bu etkenlerin gerek doğal gerekse de insanlar tarafından devreye girmesi toprak açısından ciddi

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, myildirim@cu.edu.tr.

sorunları beraberinde getirmektedir. Bunların en önde gelenleri insanlar tarafından toprağın da içinde bulunduğu çevre kirliliğidir. Burada toprakla birlikte diğer çevre unsurlarının da kirlenmesine onların bozulmasına tabii şartlarından tehlikeli hale gelmesinde temel faktör inşadır. Diğer taraftan ikinci etken başta erozyon olmak üzere tabii etkenlerdir. Tabii etkenlerden erozyon yani toprağı üst katmanlarındaki verimli tabakanın aşınması olayı toprağın kaybedilmesini yol açtığından insanlar gibi diğer canlıları da etkilemektedir. Zira bitkiler ve hayvanlar toprağın erozyona maruz kalan üst tabakalarına bağımlı bir şekilde beslenirler. Burada tabii döngünün devreye girmesiyle bitkilerin gerekli oksijeni ve su buharını sağladığı ve insanların da yaşamlarını sürdürebilmesi için güneş enerjisini topladığı görülmektedir.

İnsanlar varlıklarını sürdürebilmeleri için başka canlılara ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple insanlığın hayatta kalabilmesi için başta hava ve suya sonra da toprağa muhtaçtır. İnsanlar için yaşamsal değerde öneme sahip toprak, aşırı verilen kimyasal maddeler, sanayi atıkları sonucu kirlenmektedir. Toprağın bu derece kirlenmesi bitki ve hayvanları da etkilemekte, onlarla beslenen insana da geçmektedir.

A. Dinler ve Çevre

Dinler, toprağa pek çok değer atfetmiş ve bunun sonucunda çeşitli toprak algıları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda toprağa Tanrısal kimlik ve özellik veren inançlara rastlanmıştır. Toprak, gizemli ve üretken bir Tanrı figürü haline de getirilmiştir. Arkaik inanışlarında toprak “Ana” olarak düşünülmüş ve kadınla doğurganlık yönünden aralarında irtibat kurulmuştur. Bu benzeyiş toprak ve doğurganlık arasında mistik dayanışmaya kadar götürülmüştür. Dinlerde toprak, yer Tanrısının ruhu ve mekânı biçiminde de algılanmıştır. Sümer’de Enki, Eski Yunan’da Artemis yer Tanrısı ile ilişkilendirilir. Toprak, dinlerde ve mitolojilerde genelde dişil karakterde “Ana Tanrıça” formunda ifade edilmiştir. Eski Anadolu, Suriye ve Kıbrıs dini inanışlarında da toprak, insanları kucağında yaşattığından ve koruduğundan dolayı kutsal sayılmıştır. Bu bölgelerde Tanrı “Kibele” toprakla ilişkilendirilmiş ve ona Ana Tanrıça olarak tapınılmıştır.

Toprak ve yeryüzüne saygı İslam öncesi Türk dini inanışlarında da kendini göstermiştir. Geleneksel Türk dini inanışlarında toprağın kutsandığı inanışlar “Yer-Su” ya da “Yer-Sub” kültü başlığı altında değerlendirilmiştir. Eski Türk inanışlarına göre toprak her şeyden önce insanı kucağında barındırdığından, onu beslediğinden ve koruduğundan dolayı ana biçiminde algılanmıştır. Arkaik kültürlerde toprağa atfedilen Ana Tanrıça rolü bir bakıma eski Türk inanışlarında da benzer nitelik kazanmıştır. Toprağında içerisinde yer aldığı, su, ırmak, ağaç, orman, ateş, dağ ve taş kültürleri Türkler’deki kutsal tabiat anlayışlarını

yansıtmaktadır. Günümüzde Anadolu’da İslam dininin çeşitli formları altında bu inanç motifleri varlığını canlı bir şekilde hala sürdürmektedir.

Arkaik dönemlerde dini inanışlarda kutsallık atfedilen toprak algısı İslam dini tarafından da değerli kılınmıştır. İslam inancına göre Hz. Âdem’in topraktan yaradılışı, toprağın temizleyici yönü ve insanın öldüğünde tekrar toprağa dönmesi temel bakış açısını yansıtmıştır. Bu bağlamda İslam ile birlikte diğer dinler toprağı kutsal ve korunması gereken bir değer olarak görmüştür.

B. Muhtelif Dinlerde Toprak Algısı

ba) Hint Kökenli Dinlerde Toprak Algısı

Dinler temelde benzer hareket noktaları olmakla birlikte toprağa çok önem vermektedir. İlkel kabile toplumlarından başlayarak milli ve evrensel dinlerde toprak her zaman kutsallaştırılmış ve insanın var olmasına sebep etken olarak algılanmıştır. Hint kökenli inanışlardan Buddizmin temel inanç esaslarından “*dharma*” ya da “*dhamma*” dini kanunları, Budha’nın öğretilerini ifade ettiği gibi tabiatdaki her şeyi de karşılamaktadır. Kutsal tabiatın barındırdığı toprak, ağaç, ırmak dağ, ateş, bitkiler ve hayvanlara saygı göstermek aynı zamanda dinin içerisinde yer almaktadır.¹ Bunun yanı sıra Buddizmin temel inanışlarından “Karma” doktrini de tabiatın, yeryüzünün yeniden dönüşümü, yeniden ihyası ve düzeni olarak da anlaşılmaktadır². Buddizm’de “ *Her kim yeryüzünü, hava, su ateş ve bitkileri ihmal eder veya dikkate almazsa kendi öz varlığını dikkate almamış olur. Zira insan doğanın dışında değil, bilakis onun bir parçasıdır*”³ anlayışı mevcuttur. Buddizme göre insanlar, hayatlarını devam ettirebilmek için yiyecek, giyecek, barınak gibi ihtiyaçlar konusunda doğaya muhtaçtırlar. Bu itibarla doğadan en iyi şekilde yararlanabilmek için onu anlamak, onunla uyum içinde olmak, onun işleyişini kavramak gerekmektedir. İnsana doğa ile ilişkilerinde tahripkâr olmayan nazik bir tavır sergilemeyi tavsiye etmektedir.⁴ Nitekim insan üzerinde yaşadığı kutsal tabiata başta toprak olmak üzere diğer çevre unsurlarına saygılı olmalıdır.

Yine bir diğer Hint kökenli inanç Hinduizm’de kâinat Tanrı’nın bir parçası olarak düşünüldüğünden kutsanmış, var olan her şeydeki huzur ve dinginliğin bozulmaması istenmiştir. Bunun yanında yeryüzü dolayısıyla da toprak dışıl bir karakter biçiminde ana olarak düşünülmüştür. Toprağın da ihtiva edildiği

¹ Yaşar Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, İstanbul 2011, s. 188.

² Donald K. Swearer, “*Ecology and Religion: Ecology and Buddhism*”, *Encyclopedia of Religion*, Vol: IV, USA 2005, s. 2627.

³ İbrahim Özdemir, *Din ve Çevre*, Ankara 1997, s. 88.

⁴ Fersahoğlu, s. 186.

yeryüzüne diğer dini geleneklerdeki gibi Ana Tanrıça görevi yüklenmiştir.⁵ Hindu kutsal metinlerinde toprağı kutsayan dinsel verilere de rastlanmaktadır. *“İçinde tahıl ve mısır tarlalarının yeşerdiği, nefes alan ve hareket eden her şeyi barındıran, denizin, ırmağın ve diğer suların yattığı yeryüzü! En güzel ürünlerini bize ver. Yeryüzü, anneciğim, gökyüzündekilerle uyum içinde beni güvenli kıl. Ey Hikmet sahibi! Beni şefkat ve bollukla kucakla.”*⁶ Yine Hindu din adamları ilahilerinde, insanlığın toprağına olan bağlılıklarını ve ona olan saygılarını dile getirmektedirler. Toprak, insanlar, hayvanlar ve diğer bütün varlıkların mekânı olarak kabul edilir. Bütün canlılar ve organizmalar varlığını ona muhtaçtırlar. O, insanlığa bütün zenginliğini bahşetmekte, üzerinde yaşayanları beslemekte ve doyurmaktadır. Nitekim Hinduların yaptığı şu dua toprağına verilen değer açısından çok önemlidir. *“Ey Toprak Ana! Tepelerin, karlı dağların, uçsuz bucaksız ormanların kutsaldır. Bize merhamet et ve bize mutluluk ihsan eyle. Verimli olasın ve bizleri besleyesin. Hangi ırk ve millet olursa olsun bütün insanları desteklemeye devam edesin. Tabii afetlerden bizleri koruyasın. Hiç kimse senin çocuklarını esir edemesin... Toprak Ana'nın aynen kozmik inek gibi bize çok fazla refah getirmesini dileriz... Ey Toprak Ana! dileriz ki, bizler semavi varlıklarla konuşup anlaşabilecek zeka ve hikmete sahip olabiliriz.”*⁷ Hinduizm’de başta insan olmak üzere ağaç, orman ve bitkilerin korunması için toprağına sahip çıkılması öngörülmektedir. Toprakların korunmasının bitkileri oluşturan ağaç ve ormanlara zarar verilmemesi, toprakların erozyona maruz kalmaması için ormanların büyük bir öneme haiz olduğu ifade edilmektedir.⁸

bb) İlahi Dinlerde Toprak Algısı

İlahi dinlerden Yahudilikte toprağın korunması aynı zamanda pek çok şeyin de korunması anlamına gelmektedir. Her şeyden önce Yahudilikte toprağı da ihtiva eden kutsal tabiat insana emanet olarak verilmiştir. Bu yüzden Yahudi inancında Tanrı'nın vermiş olduğu bu emaneti korumak, ona sahip çıkmak ve onların üzerinde adaletli bir şekilde istifade de bulunmak inancı bulunmaktadır. Yahudi inancında yeryüzü insanın istifadesine sunulmuş, toprak üzerinde ziraat yapılması, insanların yaşamlarını sürdürebilmesi için topraktan yararlanılması vurgulanmıştır. Bu çerçevede Tanrı tarafından yaratılan topraklar insanların istifade edebilmeleri için onlara bir nimet olarak verilmiş ve bunun da korunması

⁵ Vasudha Narayanan, *“Ecology and Religion: Ecology and Hinduism”*, Encyclopedia of Religion, Vol: IV, USA 2005, s. 2620.

⁶ Özdemir, s. 90.

⁷ Hammet Arslan, *“Hint Dinlerinde ‘Ahimsa’ Öğretisi: Hiçbir Canlıyı İncitme”*, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu”, Cilt: I, İstanbul 2008, s. 80-81.

⁸ Fersahoğlu, s. 181.

istenmiştir.⁹ Yahudi çevre anlayışına göre Tanrı kâinatı bir düzen içerisinde yaratmıştır. Buna göre Tanrı'nın yarattığı Güneş, Ay, Yıldızlar, Bitkiler, Hayvanlar ve nihai olarak da insanlar hepsi bir düzen içerisinde kendi konumlarına göre yaratılmıştır. Âdem, cennetteki hayatında isim vermiş olduğu mahlûkatla uyumlu yaşamaya yemin etmiştir. Bundan dolayı zamanın başlangıcında insan, Tanrı'nın huzurunda diğer varlıklara karşı sorumlu davranmayı kabul etmiştir.¹⁰

Yahudi geleneğinde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da Tanrı insanı kendi suretinde yaratmıştır. Üstelik buna ilaveten Tanrı insanlığı günahattan kurtarmak için İsa bedeninde insanlar arasında yaşamıştır. Hıristiyan inancına göre Tanrı (Baba) âlemin yaratıcısı ve bir sanatkâr gibi eserini en iyi şekilde yaratmıştır. İnsan da en iyi şekilde yaratılan bu kutsal tabiatı korumakla yükümlüdür.¹¹ Tanrı'nın yarattığı yeryüzü yine Tanrı tarafından insana başılsanmıştır. İnsan, bu başılsamayı sınırsız bir yetki olarak görmekten ziyade sonraki kuşaklara emanet aldığı gibi aktaracaktır. Yeryüzünün ve üzerindeki toprağın tahsisi edilmiş bir miras olarak dikkatli bir şekilde kuşaktan kuşağa aktarılması bir nevi Hıristiyan toprak anlayışını yansıtmaktadır. Dolayısıyla insanlığın görevi yeryüzünü içerisindeki zenginliğiyle birlikte gelecek nesillere aktarmaktır.¹² Zira Hıristiyan inancı yeryüzünün krallığının ve mülkiyetinin Tanrı'ya ait olduğunu vurgulamaktadır. Hıristiyan çevre anlayışında da insan, Tanrı'nın bir ahenk ve düzen içerisinde yaratmış olduğu âlemi korumakla görevlidir. İnsan, Tanrı'nın büyük bir eseri olan kutsal tabiatı kötüye kullanma, bozma, israf ve tahrip etme hakkına sahip değildir. Bilakis kendisine sunulmuş olan bu ahenk, güzellik ve dengenin korunmasından sorumludur. Hıristiyan bakış açısına göre insanın bütün mahlûkate Tanrı'nın lütfunun ve hâkimiyetinin tezahürü olduğundan onlara kardeşçe davranması gerekmektedir. Yahudi geleneğinde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da tabiatın ve çevrenin kutsal boyutu vurgulanarak, korunması gerektiği anlayışına varılmıştır.¹³

Toprak unsurunu da içinde barındıran çevre konusuna İslam dini daha çok ahlaki açıdan bakmakta denilebilir. Çevrenin de bir toplumsal sorun olarak ortaya çıkması ahlaki bir bakış anlayışına yol açmaktadır. Dolayısıyla İslam çevre

⁹ Hava Tirosh-Samuelson, "Ecology and Religion: Ecology and Judaism", Encyclopedia of Religion, Vol: IV, USA 2005, s 2644.

¹⁰ Özdemir, s. 93.

¹¹ John B. Cobb, "Ecology and Religion: Ecology and Christianity", Encyclopedia of Religion, Vol: IV, USA 2005, s 2648.

¹² Hakan Olgun, "Yahudi-Hıristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu", Cilt: I, İstanbul 2008, s. 66-67.

¹³ Özdemir, s. 95.

anlayışı da ilahi dinler başta olmak üzere diğer dinlerin ortaya koymuş oldukları kâinatı ve bizim üzerinde yaşadığımız kutsal tabiatı korumaya yöneliktir. Bu bağlamda İslam'a göre en güzel şekilde yaratılan insan kendisinin de içerisinde yaşadığı kutsal tabiattaki düzeni, ahengi ve ihtişamı bozmamaya çalışacaktır. Bu hususun insanın ilahi bir görevi olduğu Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerinde anlatılmaktadır. “*Yeryüzünde fesatlık, bozgunculuk ve böbürlenmek*” gibi kötü hasletlerin yasaklanması hem insana hem de kutsal tabiata zarar verilmemesi ilke olarak tanınmıştır.

İslami çevre anlayışına göre her şeyden önce çevre Allah'ın eseridir. Çevreyi korumak, onun bir ayeti olarak değerini muhafaza etmektir. Çevrenin insanlığa olan faydalarının onu korumak için yegâne sebep olduğunu sanmak çevreyi yanlış kullanmaya ve tahrip etmeye kadar götürebilir. Tabiattaki bütün varlıklar yaratıcısına devamlı tesbih halinde bulunur. İnsanlar bu tesbihin şeklini veya niteliğini anlamayabilirler. Fakat Kur'an'ın tanımladığı bu gerçek, çevreyi korumak için ilave bir sebep olabilmektedir. Ayrıca kâinattaki kanunların Allah tarafından konulmuş olması bilinci, bu kanunların gerektirdiği dengenin muhafazası, çevrenin bizden sonraki kuşaklara da bozulmadan aktarılması insanın ilahi görevidir. Nitekim Kur'an'ın deyişiyle yeryüzünün emanetinin insana yüklenmesi ilahi görevin insan için onurunu göstermektedir.¹⁴

İslam'daki toprak anlayışını temellendirmek için Kur'an'ın toprakla ilgili verilerinden başlamak gerekmektedir. Kur'an her şeyden önce “*Yeryüzü*” tabirini kullanmaktadır. Bu tabir kutsal tabiat olarak zikrettiğimiz nesneyi de karşılamaktadır. Burada tabiidir ki yeryüzünü oluşturan unsurlardan biri de hiç şüphesiz topraktır. Diğer taraftan Kur'an'da direkt topraktan bahseden ayetlere de rastlanmaktadır. Hatta toprakla ilgili kelimeler başta insan olmak üzere diğer canlı türleri ile de ilişkilendirilmektedir. Kur'an'da çeşitli münasebetlerle geçen toprak genelde insanla irtibatlı olmakla, insanın topraktan yaratıldığı, ondan çıkan gıdalarla beslendiği, ölünce yine toprağa gireceği ve oradan da diriltilip hesaba çekileceği açıkça belirtilir. Buradaki yaklaşımın özü insanın nereden geldiğini bilmesi ve bu sebeple toprağa karşı duyarlı olmasına dikkat çekilmektedir. İnsanın toprakla iç içe olduğu gibi onunla doğrudan alakalı olduğu gerçeği de vurgulanmaktadır.¹⁵

İslam'da toprak unsurunun insanla münasebeti insanın yaratılışı ile başlamaktadır. Zira İslam dinine göre insan, yeryüzünün iki asli unsuru olan toprak ve sudan yaratılmıştır. Yine bu durum insanın toprak ve sudan oluşan fiziki

¹⁴ Özdemir, s. 124-126.

¹⁵ İsa Yüceer, “*Kur'an'da Toprak ve Yeryüzü Lafızları*” Acta Turccica, Yıl IV, Sayı: 1, Ocak 2012, s.193.

yapısına ruh verilmek suretiyle canlı bir konuma getirildiğinden bahsedilir. Bundan sonraki süreçte insan hayatı toprakla irtibatlı olarak devam etmekte ve o yeryüzünde yetişen ürünlerden gıdalarını almaktadır. Sonunda ise topraktan geldiği gibi yine toprağa verilerek yaratıcının huzuruna çıkacağı belirtilmektedir. Burada insan ruhu ilahi huzura yükselirken topraktan gelen beden yine toprağa ilave edilmekte ve toprak kendinden bir unsur olan bedeni içinde tutarken bir süre sonra insan vücudu toprağın bir parçası haline almaktadır.¹⁶

Toprakla ilgili kavramlar Kur'an'da değişik isimler altında geçmektedir. Bu kavramlara bakıldığında toprağın altını ifade eden “*sera*”, toprağın üstü anlamındaki “*arz*”, çamuru karşılayan “*tıyn*” ve direkt toprakla ilgili olan “*turab*” isimleri geçmektedir.¹⁷ Bunların Kur'an'da ne kadar ve ne sıklıkla geçtiklerinden ziyade kutsal tabiatın en önemli unsuru yeryüzüne ehemmiyet verilmesine ve emanetçi olarak insana bunları koruması gerektiği ifade edilmektedir. İslam'ın toprak hususunda dikkat çekici önemli hareket noktaları bulunmaktadır. Bunlar, insanın (Âdem'in) topraktan yaratılışı, ölünce toprağa gömülmesi, topraktan tekrar diriltilmesi, toprağın temizleyici bir yapısının bulunması gibi yönleri anlatılmaktadır.

İnsanın (Âdem'in) topraktan yaratılışı “*Allah katında Âdem'in durumu neyse İsa'nın durumu da odur. Nitekim Allah Âdem'in yaratılış hamurunu topraktan oluşturdu; sonra ona 'Ol' dedi ve o da oluş sürecine girdi.*”¹⁸ ayeti ile açıklanmaktadır. Yine bir başka ayette topraktan yaratılış “*Ey İnsanlar! Öldükten sonra dirileceğiniz konusunda bir şüpheniz varsa, bilin ki biz sizi ilkin topraktan yarattık...*”¹⁹ anlatılmaktadır.

Toprağın bütün dini geleneklerde olduğu gibi İslam'da da kutsal kabul edilmesi ilk planda insanın ondan yaratılmasıyla daha sonra da Allah'ın canlıların yaşaması için yarattığı yeryüzü ile ilişkilendirilmesinden olsa gerektir. Zira toprağın da içerisinde yer aldığı yeryüzü insana emanet edilmiş ve insan bu emaneti taşımayı, sorumluluk almayı kabul etmiştir. Nitekim başta sorumluluğu ve emaneti üstlenmeyi kabul eden insana da bunu korumak düşmektedir.

Sonuç

Dinler, çevre problemleri karşısında insanlara geniş perspektifler getirmeye çalışmışlardır. Tanrı tarafından insana sunulan bu çevrenin bozulmaması, korunması ve sonraki kuşaklara temiz bir biçimde aktarımı öngörülmüştür. Bu

¹⁶ Yüceer, s. 194.

¹⁷ Yüceer, s. 194.

¹⁸ Ali İmran 59.

¹⁹ Hac 5.

noktada insana düşen de kendisine emanet olarak sunulan bu nimetin farkına varabilmesidir. Toprağın da içerisinde yer aldığı kutsal tabiatın muhafazası insanlar için başka bir alternatifi olmayan zorunluluktur. İnsan, varlık sebebinin, hayatının sürdürebilme imkânının ve öldükten sonra da tekrar ait olduğu şeye dönüşeceğini her zaman hatırlamalıdır. Bu çerçevede insanlığın ilk sahnesinden itibaren var olan ve insanlığın sonuna kadar da devam edecek olan dinler, başta kutsal tabiat olarak nitelenen yeryüzüyle birlikte toprağın korunmasında insanlar için birer rehberdir.

ZEUGMA KENTİ'NDE SU VE EKOLOJİK DENGEE ETKİSİ

*Ayşe EROĞLU**

Özet

Bir kent için gerekli olan su ve verimli topraktır. Zeugma Kenti bu gereksinimler nedeniyle Fırat Nehri yakınlarına kurulmuştur. Suyu etkili verimli kullanmak için birtakım önlemler almışlardır. Su deposu ve su kanalları oluşturmuşlardır. Su kanalları olası sel baskınlarına karşı kenti korumuştur. Her evin mozaikli bir avlusu ve sarnıcı olması, evin su ihtiyacını karşılamak olmakla birlikte, mozaikli havuzlar sıcak mevsimin etkisini azaltmak amaçlı kullanılan doğal klimalardır.

Anahtar Kelimeler: Zeugma Kenti, Su, Toprak, Medeniyet, Su Deposu,

Abstract

Water and fertile soil, they are what necessary for a city. Because of these requirements, the city of Zeugma has been established in the vicinity of the Euphrates River. For the efficient use of water, some measures have been taken. Water tanks and water channels have been formed. Water channels were likely to protect the city against floods. Each house had a courtyard and a cistern in mosaic, was to meet the water needs of the house. Also, mosaic pools were used for natural air conditioning to reduce the effects of the hot season.

Key Words: City of Zeugma, Water, Earth, Civilization, Water Tank

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı, ayserogluayse@hotmail.com.

Giriş

İnsan dünyaya geldiği anda ilk olarak kendine bir mekân elde etme çabası içerisinde girmiştir. Fakat bu mekânın birtakım özellikleri olması gerekir. Bunlar, su, verimli toprak gibi insanın hayatını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyulan doğal maddelerdir. Su insan hayatında olmazsa olmazlardan en önemlisidir. Su kaynak olarak hayatımızın neresindedir? Bir toplum suya ihtiyaç duyar mı? Su bir ihtiyaç mıdır? Su niçin insan için bu kadar gereklidir? İnsan temel gereksinimi olan suyu nasıl elde eder? Suyu elde etmek için ne gibi çabalar gösterir? Temel gereksinimi olan suyu kullanırken insan belirli bir yöntem geliştirir mi? İnsan suyu verimli ve etkili kullanmak için bir takım çözümler geliştirir mi? İnsan suya birtakım tanrısal ve mistik anlamlar yüklemişler midir? Biz bütün bu problemleri Zeugma Kenti çerçevesinde cevaplandırmaya çalışacağız.

Mikro kozmos olarak insanın, makro kozmos olan âlemde yaşamını idame edebilmesi için birtakım unsurlara ihtiyacı vardır. Bu unsurlar yaşamın esasını teşkil eder. Bu sebeple Thales temel madde olarak suyu görür ve bunun için de Tanrısal yaratma gücünün, mıknaş taşındaki çekme kuvveti gibi bir hayat gücünün bulunduğunu düşünür¹. Thales'i temel madde olarak suyu seçmeye götüren nedenlerden bir kısmı mitik, bir kısmı da rasyoneldir. Bu suyun sadece Yunan mitolojisinde işgal ettiği yerdir. Şöyle ki: Bazıları bugünkü kuşaktan uzun zaman önce yaşamış olan Tanrıları ele alıp onlar hakkında ilk açıklamayı önermiş. Çünkü onlar dünyayı meydana getiren varlıklar olarak Okeanos kabul etmekte ve Tanrıların, şairlerin Styks adını verdikleri su üzerine yemin etmektedirler. Bu da suyun en eski ve en saygın unsur olduğunu göstermektedir. Suyun temel madde seçilmesinin rasyonel nedenleri ise, su ile hayat düşüncesi arasında doğrudan bağlantının olmasıdır. Thales'in, Akdeniz'i aşarak, Mısır'a yapmış olduğu seyahatler, ona suyun insan yaşamındaki önemini ve değerini göstermiştir. Hepsinden önemlisi suyun hiçbir gözlem aracı olmadan, ısısına bağlı olarak katı, sıvı ve gaz haline dönüşebilen yegâne madde olmasıdır². Thales' in, suyu temel madde olarak görmesinde, yaşadığı toplumun coğrafi ve sosyo-kültürel yapısının etkin olduğunu düşünmekte yarar vardır.

Empedokles ise temel madde olarak, dört öge ya da kök madde bulunduğunu, toprak, hava, su ve ateş olarak belirlenen bu dört ögenin değişmez

¹ Walther Kranz, Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar, Çev: Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, 1994 İstanbul, s.27.

² Ahmet Cevizci, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Asa Yayınevi, Bursa 2001, s.12; Kranz,a.g.e., s.28-29; Ernst von Aster, Felsefe Tarihi Dersleri İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi, Macid Gökberk, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1943, s.14-16; Alfred Weber, Felsefe Tarihi, Çev: H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s.12.

olup, evrendeki oluş ve değişimin bu dört ögenin karışımından meydana geldiğini öne sürmüştür. Empedokles'göre evrendeki farklı maddeler, farklı oranlarda birleşen bu dört kök maddeden meydana gelir. Buna göre, kemik 4:2:2 oranıyla, ateş, su ve topraktan meydana gelmektedir; oysa kan ve ette, dört kök maddeden de eşit oranda vardır³. Görüldüğü gibi, Empedokles'in düşündüğü bu dört unsurdan biri de sudur ve o insan vücudunun bir kısmının sudan müteşekkil olduğunu ifade ederek insanın suya her daim ihtiyaç duyduğunu dile getirmektedir. Böylece suyun yaşam için olmazsa olmazlardan olduğu açığa çıkmaktadır.

Su insan için neden önemli bir unsurdur? Küreselleşen dünya ile birlikte iklim değişiklikleri söz konusudur. Bu, suyu daha da değerli hale getirmektedir. Her ne kadar söylenmese de geçmiş topluluklarda su yeryüzü gibi "ana" olarak kabul edilirdi.⁴ Yeryüzünde toprak verimliliğini sağlayan sudur, dolayısıyla su olmasa toprağın da bir anlamı yoktur. Bilindiği üzere, bir medeniyet ne zaman su sıkıntısı çekmeye başlasa, suya yakın bir mekân bulma arayışına girer.

Zeugma Kentinde Su ve Suyun Kullanımı

Bir kentin kuruluşu için mekân önemli bir ayrıntıdır. Geçmiş medeniyetlere baktığımızda bir kentin kuruluşu için, olmazsa olmazlarından birisi de sudur. Yapılan arkeolojik kazılarda Urartular'dan itibaren barajların varlığını tespit etmek mümkündür. Bu da eski devirlerde suyu toplamak, bir araya getirmek için birtakım çalışmaların yapıldığını gösterir.

Zeugma Kenti de bütün medeniyetlerde olduğu gibi aynı kaygılar güdülerek kurulmuştur. Başka bir ifadeyle Zeugma Kenti için de su çok değerli bir maddedir. Bu nedenle kent; coşkun akan, bitmek tükenmek bilmeyen bir hazine gibi görünen Fırat Nehri'nin kenarına kurulmuştur. Zeugma Kenti Nizip yakınlarında Belkıs Köy'ündedir. Günümüzde koruma altına alınmış sit alanı haline getirilen bu eski medeniyet beşiği, ziyaretçilerini beklemekle birlikte kentteki kazılar da halen devam etmektedir. Önceden yapılan kazılar ve çıkarılan mozaikler, nesnelere Zeugma Müzesi'nde sergilenirken, daha sonra elde edilen kalıtların, buldukları mekânda sergilenmesi gerektiği düşünülmüş, kazılan mekân aslına uygun bir şekilde bırakılmış ve üstü örtülerek koruma altına alınmıştır.

Erken dönemlerde insanların suya taptıkları görülür. Şöyle ki, toprağı simgeleyen Ana Tanrıça (Toprak Ana), suyu simgeleyen Su Tanrısı ve Hava

³ Ahmet Cevizci, a.g.e., s.57,59.

⁴ İskender Oymak, Anadolu Su Kültürünün İzleri, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:15:1(2010) s.36

Tanrısı'ndan oluşan baş tanrı çifti haline gelir.⁵ Toprak gibi su da tanrılaştırılıyorsa suyun bir medeniyet için ne düzeyde değerli olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere Yunan Medeniyetinde her nehrin bir tanrısı vardır. Yani bu o dönemde suyun kutsal olduğunu gösterir. Anadolu'da su, yeryüzündeki bütün akarsular, özellikle de Ürdün, Fırat, Dicle ve Karun nehirleri hayat suyudur⁶. Muhtemelen bu kentinin sakinleri, bu inanç doğrultusunda şehri Fırat Nehri kenarına kurmuşlardır. Kenti nehir kenarında kurmuş olmaları elbette ki suyu etkin bir şekilde kullandıkları anlamına da gelmektedir. (Resim 1 Fırat Nehri)

Zeugma Kenti'nin temiz bir su kaynağı var mıydı? Yunan ve Roma kentlerinin en önemli sorunlarından biri su temin etmektir. Yeni bir yerleşim merkezi kurulurken veya var olan bir merkez genişletilirken, yeni su kaynakları bulmak, incelemek ve suyu yerleşim merkezine kadar taşımak gerekiyordu. Ayrıca küçük de olsa da bir depolama olanağı sağlanmalıydı.⁷ Zeugma'nın su ile ilk ilgisi; Fırat kıyısında bir yerleşim yeri olmasıdır.⁸ Zeugma'nın suya en yakın olan kısmı ise Bahçe Dere idi.⁹ Kapı geçidi kazıldığında, eşiğin batısında ve bitişik vaziyette ana kayaya oyulmuş bir sarnıç ve tevzii deposuna ait blok taşın kare kesit bir kuyu bileziği bulunmaktadır. Yaklaşık 0,70 altında ise üç değişik yöne giden su künkleri görülmektedir¹⁰. Yapılan kazıda koridora girildiğinde atık su toplama yeri bulunmaktadır.¹¹ Zeugma'da aynı düşünceyle bir araya getirildiği için Belkis Tepesi'nde kocaman sarnıçlar vardır ve suyu bu dev sarnıçlarda depolamışlardır. Bu sarnıçlarda biriken yağmur suları muhtemelen şehrin suyunu karşılamaktaydı. Biz bunu şehrin su deposu gibi düşünülebiliriz. İşte su şehre bu şekilde dağıtılmış. (resim 2-4)

Günümüzde de en elverişli ve bereketli su kaynağı, bir tepenin eteğindeki pınardır. Su buradan kendine doğal bir çıkış yolu bulur ve buradaki suyun akışı sürekli.¹² Bu nedenle Zeugma Kenti'nin içme suyu Zeugma'ya yakın olan Arıl'dan gelmektedir. Arıl'dan suyu getirmek için neler yaptıkları halen gizemini korumaktadır. Bununla ilgili henüz bir bulgu elde edilememiştir. Bu bilinmezliğin nedeni ise; Fırat'ın suyunun temiz olmadığı düşünüldüğü için bu suyun farklı bir yerden getirilmiş olma ihtimalidir.

⁵ Oymak, a.g.m., s.36

⁶ Oymak a.g.m.,s.39

⁷ J.G. Landels, Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik, Çev: Barış Bıçakçı, Tüpitak Popüler Bilim Kitapları, 2004 Ankara, s.33

⁸ Catherine Abadie Reynal, Rıfat Ergeç, 1998 Zeugma Kurtarma Kazısı, s.249

⁹ Catherine Abadie Reynal, Rıfat Ergeç, 1998 Zeugma Kurtarma Kazısı, s.250

¹⁰ Rıfat Ergeç, Belkis/Zeugma 1997-1998 Kurtarma Kazıları, S.261

¹¹ Rıfat Ergeç, Belkis/Zeugma 1997-1998 Kurtarma Kazıları, s.262

¹² Landels, a.g.e., s.37

Eski dönemlerde çevreye uyumlu bir şekilde, suyun temizliğini sağlayan bir yöntem kullanılıyor muydu? Roma şehirlerinde suyun yer çekimi yardımıyla taşınabileceği iki su yolu çeşidi vardı. Açık su yolu genellikle taştan bir yapı içine inşa edilen sıva ya da çimento sızdırmazlığı sağlayan bir kanaldan oluşmaktadır. Akan suyun seviyesini sabit tutmak için, kanalın bütün yol boyunca aşağı yukarı aynı eğime sahip olması gerekir.¹³ Resimde görüldüğü üzere burası onların caddesidir, caddenin sol tarafından temiz su kanalı (resim 5), sağ tarafında (resim 6) ise kirli su kanalı bulunmaktadır. Bu kanallarla yağmur suyunun Fırat nehrine aktıldığı görülmektedir. O dönemde yağmur sularının yol açacağı seller bu şekilde önlenmeye çalışılmıştır.

Zeugma Kent’inde M.Ö. 6000. yüzyıllarda Fırat Kenarında, atölyelerde taş işçiliğinde suyu kullanmışlardır. Örneğin; suyu matkap gibi kullanıp taşları oymuşlardır. (Resim 7 de görüldüğü üzere.)

Bu dönemde olduğu gibi o dönemde de nehirler üzerinde ticaret yapılıyordu. Başka bir ifadeyle, nehir ticari bir amaçla da kullanılıyordu. Aynı zamanda burada tarımın çok gelişmiş olduğu ve çok çeşitli bitkiler yetiştirildiği de düşünülmektedir. Yani nehri tarım ürünlerini sulama için de kullanmışlardır. Tohum örnekleriyle ilgili araştırmalar devam etmekle birlikte, çevrede pek çok tarımsal faaliyet ve botanik çalışmalarının var olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda çalışmalar henüz sonuçlanmadığı için konuyla ilgili herhangi bir kaynak gösteremiyoruz.

Zeugma Kent’indeki evlerin kuruluş sistemine baktığımızda, yapılan kazılarda Dioysos evinin batı kesiminde; figürlü, mozaik döşeli sığ bir havuz, bir çeşme ve kayaya oyulu bir sarnıç bulunmaktadır. Sığ havuzun kenar taşlarından sadece doğusundakiler korunmuştur. Sığ havuzun doğu bitişiğinde kısmen korunmuş olan çeşme yer alır. Çeşmenin kuzeyinde sarnıç vardır. Sarnıç, kalker ana kayaya oyularak yapılmıştır. Gövdesi armut formu olup, 4.82 m derinliğindedir. Kare biçiminde 0.45 m genişliğindeki ağız 0.60-0.65m. ebatındaki blok taşlar bu mozaik sarnıcın batısını ve kuzeyini çevreler. Sarnıcın batı bitişiğinde ise su kanalı mevcuttur. Bu sarnıcın etrafında mozaikler bulunmaktadır. Sarnıcın güneyinde su künkleri yer alır. Bu künkler sığ havuzun yağmur sularını sarnıca aktarmaktadır. Ana kaya zeminine oyulmuş bir de su kanalı mevcuttur.¹⁴ (Resim 8) Aynı şekilde kuzeyindeki kazılarda da sarnıç su kanalları bulunmuştur.¹⁵ Başka bir ifadeyle M.Ö 300 döneminde hava çok sıcak olduğu, bu durum evlerin mimari yapısına ve kullanılan malzemelere de

¹³ Landels, a.g.e., s.37

¹⁴ Mehmet Ünal, Baraj Sonrası Zeugma’da Yapılan Kazı Çalışmaları, s.142-142

¹⁵ Ünal, a.g.m.s.143-144

yansımıştır. Evlerin şöyle bir özelliği mevcuttur. Alışık olduğunuz ev yapılarından ziyade bu evlerin girişinde ilk olarak avlu değil tuvaletle karşılaşsınız. Tuvaleti geçtikten sonra avluya girersiniz. Her avluda bir mozaik vardır. Avlularda sarnıç ve çeşme görmek mümkündür. Mozaiklerin ana amacı üzerinde biriken suyu sarnıca aktarmak, bir yandan da hoş bir görüntü vermektir. Mozaik üzerindeki bu suyun en önemli özelliklerinden biri de o sıcak iklimde üstlendiği klima görevidir.

Avluların bulunduğu yerler su ile ilgili olduğu için betimlemeler de suyla yapılır. Mozaiklerde o dönemin sosyal, kültürel ve dinsel özelliklerini yansıtan betimlemeler kullanılmıştır. Kent için bir kaynaktan getirilen su dışında ayrıca her ev kendi suyunu depolamaktadır. Oluşturulan bu denge sayesinde, genel kaynaklar daha az kullanılmıştır. Bu sarnıçları hemen her evde görmek mümkündür.

Sonuç

Zeugma Kenti'nde, suyu verimli ve etkili kullanmak için birtakım yöntemler geliştirmişlerdir. Suyu depolamak için bir yerlerinin olması olası su yetersizliğine karşı önlem alınmasını sağlamıştır. Temiz ve pis su kanallarının olması seller sonucunda fazla suların burada birikmesini sağlayarak olası sel baskınlarından Kent'in korunması sağlanmıştır. İçme suyu Fırat Nehri'nden değil de başka temiz bir su kaynağından getirmiş olmaları özellikle sağlıkları için içme suyunun önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Her evin girişinde bir tuvaletin olması özelde evlerde genelde tüm kent içinde bir kanalizasyon sisteminin olduğunu göstermektedir. Avluya açılan her evde bir sarnıç ve mozaik olması ise, her evin suyunun biriktirildiği bir deponun olduğunu göstermektedir. Mozaikler ise o dönemin sanatının ne derece geliştiğini göstermekle birlikte yazın 65 derecelik sıcaklıklara karşı oluşturulan klima sistemini bize göstermektedir. Bin yıllar üzerinden geçmesine rağmen mozaiklerin, su depolarının ve su kanallarının varlığı kullanılan malzemenin önemini ve yapılan işe verilen önemi gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

Aster Ernst von, Felsefe Tarihi Dersleri İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi, Çev: Macid Gökberk, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1943.

Cevzici Ahmet, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Asa Yayınevi, Bursa 2001.

Ergeç Rifat, Belkıs/Zeugma 1997-1998 Kurtarma Kazıları.

Kranz Walther, Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar, Çev: Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994.

Landels, J.G. Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik, Çev: Barış Bıçakçı, Tüpitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2004.

Oymak İskender, *Anadolu Su Kültürünün İzleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:15:1(2010) s.36.

Ünal Mehmet, Baraj Sonrası Zeugma'da Yapılan Kazı Çalışmaları, s.142-142

Weber Alfred, Felsefe Tarihi, Çev: H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

Kültür Bakanlığı, Catherine Abadie Reynal, Rifat Ergeç, 1998 Zeugma Kurtarma Kazısı, s.249

RESİMLER

Resim 1(Fırat Nehri)

Resim 2(Belkıs Tepesindeki Büyük Sarnıç)

Resim3(Büyük Sarnıç)

Resim 4(Büyük Sarnıç)

Resim 5(Temiz Su Kanalı)

Resim6(Kirli Su Kanalı)

Resim7

Resim 8

M.Ö. II. BİN BAŞLARINDAN İTİBAREN ANADOLU'YA GELEREK TİCARET YAPAN ASURLU TÜCCARLARIN TİCARET AHLAKI VE ÇEVRE BİLİNCİ

*Seher KEÇE TÜRKER**

Özet

Bilgi Şölenine çağrı yazısında ana başlık olarak "İslam Düşünce Tarihi ve Çevre Bilinci" esas alınmıştır. Ele aldığım konu Milattan önceki zamanları anlatıyor; ancak ilk insan Âdem Peygamberden itibaren tek din olduğunu; bunun genel adına İslam dendiğini biliyoruz. Buna göre M.Ö. II. Binli yıllarda insanlar ticaret yaparken birbirlerine nasıl davranıyorlardı, ticaret ahlakı var mıydı, çevreye sahip çıkıyorlar mıydı? Sorularının yanıtını ararken zamanımızda mı yoksa M.Ö. mi insanlar; ticari ahlaka önem veriyor ve çevreye karşı daha bilinçliydi? Soruların yanıtını Anadolu'ya gelen Assurlu tüccarları örneğinden yola çıkarak açmaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler; Assurlu Tüccarlar, Ticaret Ahlakı, Çevre Bilinci

Giriş

Ticaret eyleminin insanlık tarafından keşfedilmesi insanlık tarihinin erken dönemlerindedir. Çoğu tarihçi ticaretin, iletişimle birlikte takas yöntemiyle başlamış olduğunu düşünmektedir. Ticaretin ortaya çıkış nedeni, insanın ihtiyaçlarını karşılama isteğidir. Üretimin ve kaynakların kısıtlı olmasından dolayı insan, kendinde olmayan mal veya hizmeti bir başkasından sağlamak istemiş,

* Eğitimci Yazar, seherturker@hotmail.com.

bunun için de kendinde bulunan mallarla değiş tokuş yapmaya başlamıştır. Daha sonra iş bölümünün gelişmesi ve ticari malların çeşitlerinin artmasıyla ortak bir değişim aracına ihtiyaç duyulmaya başlamış. Böylece ekmek, altın, fasulye, inci gibi mallar, para gibi değişim aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Paranın keşfi, ticaretin kolaylaşmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Taşımacılığın ve iletişimin de gelişmesiyle ticaret bugünkü halini almıştır. Bu gelişim sırasında ticareti düzenleyici kanunlar yapılmıştır.

Assurlular Yukarı Mezopotamya'da kurulmuştur. Başkenti. Ninova şehridir. Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında ticaret yapmışlardır. Assurlular, ticaret amacıyla Anadolu'ya geldiklerinde yazıyı da getirmişler. Böylece Anadolu, hem yazıyı öğrenmiş hem de tarih çağlarına girmiştir. Assurlular daha çok Anadolu'da yaptıkları ticaretle tanınırlar. Anadolu'da ticari koloniler ve büyük bir askeri imparatorluk kurdular. Asur Pazar yerlerine "Karum" denir. Ön Asya'da atlı birlik kuran ilk kavimdir. Güçlü orduları ve şiddetli kanunları vardı. Mezopotamya'da ölümden sonra hayat inancı olmadığından, anıt mezarlara rastlanmaz. M.Ö 612 yılında Pers egemenliğine girmiştir.

Kayseri 5000 yıla uzanan tarihi boyunca Anadolu'nun cazibe merkezlerinden biridir. Kuzey ile güneyi, doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların kesişme noktasında yer almış ve birçok millet için stratejik bir konuma sahip olmuştur. Bu milletler günümüze ulaşsın ulaşmasın eserleri ile Kayseri'yi ihya etmekten kaçınmamışlardır. Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kayseri (eski Mazaka, Kaisareia), klasik çağlarda Kapadokya adı verilen bölgededir. Kızılırmak'ın güneyinde bulunan bu bölge, Tuz Gölü'nden Fırat nehrine kadar uzanır. İpek Yolu buradan geçer; bu nedenle her çağda tüm ulusların ilgisini çekmiş ve pek çok uygarlıkların beşiği olmuştur. Kayseri, M.Ö. 4000 ile M.S. 2000 olmak üzere 6000 yıllık bir tarihe sahiptir. M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'ya gelen Hititler, Kayseri'ye 22 km uzaklıkta bulunan Kültepe (Kaniş) şehrini kurmuşlardır. Kültepe, Kayseri ovasının en büyük şehri ve Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir. Kültepe'nin hemen yanında yer alan Karum'da (Pazarşehir) yapılan kazılarda bu döneme ait çivi yazısı ile çeşitli yazılı tabletler bulunmuş ve bu tabletlerden Asurlu tüccarlarla Hititli yerliler arasındaki ticari ilişkilere ait bilgiler elde edilmiştir. Kültepe, M.Ö. 4000 yılından Roma devri sonuna kadar devamlı olarak yerleşme görmüştür.

¹ **Karum:** Ticaretin yapıldığı pazar yeri, ticari organizasyonun yapıldığı yer, liman, koy anlamındadır.

² **Strateji** veya **sevkülceys**, uzun vadede önceden belirlenen bir amaca ulaşmak için izlenen yoldur.

Mö 2. Binde Ticaretin İşleyişi

Batı Anadolu'dan Asya'nın içlerine, Afganistan'a kadar uzanan geniş coğrafyayı saran ticaret yolları; Erken Tunç Çağı olarak da tanımlanan MÖ 3. binyılın ortalarında oluşmuştur. O dönemde bölgelerarası mal akışının en yoğun gözlemlendiği hatlar, Mezopotamya'yı doğuda İndus bölgesi ile Afganistan'a ve güneyde bakır kaynağı Umman'a bağlayan yollardı. Orta Tunç Çağında (MÖ 2000-1600) bu durum değişmeye başlamış, Mezopotamya ve Elam'ı (Batı İran) Anadolu ve Suriye'ye bağlayan ticaret yolları gittikçe önem kazanmıştı. O dönemde stratejik önemi en yüksek ham madde olan bakırdır. MÖ 18. yüzyılın sonlarından itibaren Mezopotamya'ya, Suriye üzerinden ithali gittikçe artan Kıbrıs bakırı yüzyıllardır kullanılmakta olan Umman bakırının yerini almıştır. Geç Tunç Çağında (MÖ 1600-1200) ise Kıbrıs'ın bakır ihracatının artması; Minos, Girit ve Miken Yunanistan'ının doğuyla ticaretinin yoğunlaşması ve bölgede oluşan ticaret ağlarına Orta Akdeniz adalarının da katılmasıyla ticari trafiğin yoğun eksenini daha da batıya, yani denize kayar. Bu gelişmeler sonucu özellikle MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda bölgelerarası mal dolaşımı çok büyük boyutlara ulaşmış ve deniz taşımacılığı daha önce olmadığı kadar önem kazanmıştır.

MÖ 2. Binyılda Bölgelerarası Ticareti

MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında gelişen ticaret ağlarından bazıları özellikle iyi bilinir. Bunlardan biri Kuzey Mezopotamya'daki Assur ile Kayseri yakınındaki Kaneş (Kültepe) şehir devletleri arasında MÖ 1920-1750 arasında işleyen mal akışıdır. Bu yolla Anadolu'ya kalay ve Mezopotamya'nın büyük rağbet gören kumaşları ithal edilirken, Anadolu gümüşü de Mezopotamya'ya ihraç edilmiştir. Bu ticaret, faaliyetleri gereği bazen yıllarca Kaneş'te ikamet etmek zorunda kalan Assurlu tüccarlar tarafından yönetilmekteydi. Kültepe'de yürütülen kazı çalışmalarında bu tüccarların yaşadığı mahalle (karum) açığa çıkarılmış ve bu şahısların yazışmalarını içeren yaklaşık 20 bin kil tablet günümüzden 4 binyıl önce gerçekleşen uluslararası mal değiş tokuşuyla ilgili ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Anadolu'ya gönderilecek kalay önce (muhtemelen Afganistan, Tacikistan veya Özbekistan'daki yataklardan) İran üzerinden Assur'a getirilmekteydi.

İhracı yapılan kumaşların büyük bölümü de Güney Mezopotamya'da üretiliyordu. Yani Kaneş-Assur hattı, aslında daha doğuya ve güneye yayılan geniş ticaret ağının parçasıydı. Gerek karumların gerekse wabartumların oldukça büyük bir kısmı Kapadokya Bölgesi'nin içinde kalmaktadır. Zengin altın, gümüş ve bakır yataklarına sahip olan Anadolu tunç alışı için gerekli olan kalay bakımından fakirdi. Tacirlerin beraberlerinde getirdikleri kalay, çeşitli kumaşlar ve kokular ticaretin ana malzemeleriydi.

Hiçbir zaman politik üstünlüğe sahip olmayan düzenlenmiş örgüt, Assur'dan gönderilen 'limu' adı verilen valilerce yönetiliyordu. Assurlu tacirler sayesinde Anadolu'da ilk defa yazı görülür. 'Kapadokya Tabletleri' olarak adlandırılan Eski Assurca yazılmış çivi yazılı metinlerden, tacirlerin geçiş yolları üzerindeki beylere % 10 yol vergisi verdikleri, borçlu olan halktan %30 oranında faiz aldıkları, Anadolu krallarına sattıkları mal üzerinden %5 vergi verdikleri anlaşılmaktadır. Yine bu tabletlerde Assurlu tacirlerin Anadolulu kadınlarla evlendikleri ve nikâh sözleşmelerinde, Anadolulu kadınların kocaları karşısında bazı haklarını koruyacak maddeler bulunduğu görülmektedir.

Assurlu tacirler yazıdan başka silindir mühürler, madencilik, tapınak ve tanrı fikirlerini de Anadolu'ya getirmişlerdir. (Kaynak: Nevşehir Valiliği 1998 İl Yıllığı)

Assur Devleti Kuralları

Asurlular, aşırı savaşçılıklarının yanında büyük bir medeniyet meydana getirmişler, kuvvetli bir hükümet teşkilâtı kurmuşlar tek tanrı fikrini benimsemeye başlamışlar, çivi yazısını kullanmışlar, sanat, edebiyat, mimarlık ve hukuk alanlarında birçok eserler yaratmışlardır. Asurluların sanatlarında Sümer, Hitit sanatlarının izleri açıkça görülse de Asur sanatındaki doğruluk, gerçek bağlılık, nispetlerde ve çaptaki ululular, bu sanatı, öbür sanatlardan ayırır.

-Eski Assur devleti, başkentini Orta Mezopotamya'da Assur kentinde [günümüzde Kal'at Sargat (veya Shergat)] kuruldu.

-Assurlularda hiçbir zaman askeri baskı egemen olmadı, tüccarlarını gönderdiler. MÖ 1920 dolaylarından başlayarak merkezini Assur kentinin oluşturduğu bir ticaret organizasyonu kuruldu.

-Kadın ve erkek tüccarlar Mezopotamya'da üretilen ve bol bulunan bazı malları Anadolu'ya taşıdılar.

-Devletin sağlıklı yürümesi için yasalar yaptılar. Tüccarları desteklediler. Yolların güvenliğini sağladılar.

-Zamanla Assurlular Anadolu'ya yerleşip ev, depo sahibi oldular.

Bu ticaret sistemini, MÖ 1750-1720 yıllarına kadar sürdürdükleri anlaşılıyor. Assur kralı Kral I. Erişum (veya başka yazılışı Irişum) ticaret devrimi yapmıştır. Tüccarlar ticaretlerini 14-60 eşekli kervanlarla yaptılar. Assur'dan Kaneş'e geldiler (Kaneş, Kültepe). Her eşek ortalama 65-90 kg yük taşıyordu. Yük dokuma olursa ağırlık 30-50 kg olurdu. 1000 km. mesafe 6 haftada aşılmıştı. Fırat ve Dicle vadilerinden, Torosların dağ geçitlerinden veya Maraş yolundan geçerek geliyorlarmış. Yollarda haydutlar varmış. Eşekler Kaneş

Kültepe'de saraya gelirmiş. Anadolu beylerinin çok gelişmiş hukuk sistemi vardır. Gümrük denetimi yapılmıştı. Tüccar %10 gümrük vergisini ödedikten sonra mallarını götürüyormuş.

-Asur Sehir Meclisi Kaniş şehrinde görev yapmak üzere elçi tayin ediyordu. Bu elçiler Anadolu'da, Asur Devletini temsil ediyor ve Asur Devleti adına Anadolu'daki diğer krallıklarla olan ilişkileri sürdürüyor ve Asur Devletinin Anadolu'daki en yüksek görevlisi oluyordu. Elçilerin bu özelliklerini gösteren belgeler bulunmaktadır. Diplomatik yazışmalarda Kaniş karumuyla birlikte şehrin elçisine de seslenilmektedir.

Ticari Yükler

-Tunç yapımı için kalaya ihtiyaç vardır. Kalay Afganistan, Türkmenistan ve İran'dan geliyor. Kalay Kültepe'de var ama yeterli olmadığından dış alım yapıyorlar.

-³Lapis lazuli, İsfahan, Tebriz, Afganistan,

-Asurlu kadınların dokudukları Babil kumaşları Anadolu'da çok meşhur olmuştur.

-Fildişinden yapılmış tarak, takı, süs kutuları, kutsal eşyalar. Değerli taşlar (Mezopotamya, Hazar denizi, Afganistan, İran vs.den gelir.

-Anadolu'da Çorum'da akik yatağı var.

-Bakır: Ergani (yaygın)

³ **Lapis Lazuli:** İçeriği mineral değil kaya özellikleri taşıyan, doğada daha çok lacivert rengine rastlanan yarı şeffaf, değerli bir taştır. Taşın ismi Latince ve Farsçadan günümüze harmanlanarak gelmiştir ve mavinin taşı anlamındadır. Yüzyıllar boyunca özellikle takı, oyma, mozaik ve süs eşyalarında sıklıkla kullanılmıştır. Lapis Lazuli taşını tarihte en fazla kullanan antik çağ Mısır Medeniyetidir. Mısırlı kadınlar Lapis Lazuli'nin tozundan elde ettikleri mavi boya için göz farı olarak da kullanmışlardır. Sümerler ise Lapis Lazuli'yi daha çok biblo ve mühür yapmakta kullanmışlardır. Lapis Lazuli özellikle çocuk dostu bir taş olarak anılmakta, kemikleri güçlendirdiği, büyümeyi desteklediği, özgüveni aşıladığı, çocukları kazadan beladan koruduğu kabul edilmektedir. Yetişkinler için Lapis Lazuli gecenin taşı olduğundan uyku için yardımcıdır. Kaygı duygusunu azaltır. Duyu organları ile ilgili rahatsızlıklara iyi geldiği, özellikle gece yükselen ateşin düşürülmesine, az çalışan tiroit bezinin uyarılmasına, sindirim sistemi zehirlenmelerine iyi geldiği belirtilmektedir. Cilt dostu olduğu eski çağlardan beri kabul edilen Lapis Lazuli'nin alerjilere iyi geldiği hala düşünülmektedir. Migren ağrılarında da teskin edici şifalı değerli taş olarak kullanılmaktadır. Kişiyi iletişim cesareti veren, açık yürekli olmaya teşvik eden bir taştır. Astrolojide *Satürn* gezegeninin taşıdır. Lapis Lazuli gümüş kullanılarak monte edilmiş, ya da altın renkli metaller ile takı haline getirilmiş olmalıdır. Ten ile teması kesinlikle sağlanmalıdır. Lapis Lazuli mutlaka Cumartesi gecesi kullanacak kişi tarafından ilk kez takılmalıdır. Böylelikle taşın enerji temizliği sağlanmış, kullanacak kişiyi uyumlu hale getirmesi söz konusu olabilecektir.

-Gümüş: Toroslar'da Bolkar

-Tuz

-Anadolu halkı da ticarete başlar, malları Anadolu'ya dağılır. Kayseri, MÖ 3-2. Bin yılda Anadolu'nun ticaret merkezidir. birim fiyat / şekel / mina gibi birimlerle değiştirilebiliyor.

(60 şekel = 1 mina; 60 mina = 1 talent; 2 mina yaklaşık 1 kg'dır)

Bir büyük karum çevresinde wabartumlar var. Bunların sayıları 100'ü bulur. Pek azını tanıyoruz. Bazılarını yazılı belgelerden biliyoruz, ancak tam yerini bilmiyoruz.

-Kervanlar geçtikleri yerlere vergi verirler.

-⁴Obsidyen, Tuz gölü yakınlarında Tuz Alışverişi değişim veya metal değiş tokuşu yapılırdı.

-Kervanlar geçtikleri yerlere vergi verirler.

-II. Lagaş hanedanı beyi Gudea, Lagaş'ta inşa ettiği ünlü tapınağının yapımında kullanmak üzere Urfa bölgesinden taş, Amanos dağlarından sedir kerestesi getirmiştir. Dicle üzerinden Hahhum'dan altın tozu getirmiştir. Önemli ticaret merkezleri; Kaneş (Kayseri),Buruşhattum (Acemhöyük) ,Konya, Karahöyük, Ankuwa (Alışar), Hattuş (Boğazköy).

Doğal Kaynaklar

Asurların Que adını verdikleri Kilikya; İran, Mezopotamya, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yaklaştıran stratejik konumuyla, imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı aynı zamanda cazibe merkezi olmuş, bunun sonucu olarak istilâlara uğramıştır. Bölgenin M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren özellikle ekonomik bakımdan, devletlerarası ilişkilerde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Asurluların Que dedikleri Ovalık Kilikya'nın, Mısır'a mobilya ihraç etmekte olduğuna dair kayıtlara rastlanılmıştır. Asur krallarının hemen her yıl tekrarladıkları seferlerde, temel amaçlarından birisinin de sedir ağacı kesmek olduğu anlaşılmaktadır

⁴ **Obsidyen, volkan camı** (obsidiyen), doğal yollarla oluşan volkanik kökenli bir cam türüdür. Lavın hızlıca soğuması ve kristalleşmeye yetecek kadar zaman geçmeden donmasıyla oluşur. Genellikle felsik lav akıntılarının, soğumanın hızlı olduğu kenar bölümlerinde bulunur. Kristal yapıda olmadığından, keskin kıyıları moleküler inceliğe ulaşabilir. Bu özelliğinden ötürü eski çağlarda ok ucu olarak kullanılmış, günümüzde ise cerrahların kullandığı neşterlerin kesici kısımlarında kullanılmaktadır.

Asur krallarının Mezopotamya’da tapınak yapımı için ihtiyaç duydukları keresteyi Kilikya’dan karşılama yoluna gitmelerinin bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Ayrıca Soloi (Pompeiopolis-Viranşehir) isminin Hititçe’deki “sulai”yle (kurşun) bağlantılı olup “demir veya bir başka maden yığını anlamına gelebileceği tespiti de bölge maden zenginlikleri açısından bir fikir vermektedir.

III. Salmanassar’ın M.Ö. 837 yılında düzenlediği seferde geçen Tunni Dağı’nın, gümüşüyle zengin Bolkardağ ve Aladağ olduğu belirtiliyor Bunların dışında Tabal Ülkesi maden kaynaklarının yani Niğde ve Faraşa (Çamlıca) madenlerinin Tarsus üzerinden Asur’a aktarımı bölgeye ayrı bir önem kazandırıyordu. Asurluların Que adını verdikleri Kilikya, ilk çağlardan beri Anadolu’nun deniz yoluyla Akdeniz ülkelerine ve kara yoluyla doğu ülkelerine bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak konumunda olmuştur. Bu bakımdan Que’ye stratejik ve jeopolitik önem kazandıran unsurlara, bölgenin Anadolu’yu Mezopotamya’ya bağlayan önemli karayolu geçitleri de eklenmelidir. Akdeniz sahillerini Suriye ve Mezopotamya’dan ayıran Amanoslar ile Antitoroslar oldukça yüksek olup, çok az yerden geçit verirler. Eski çağlarda Mezopotamya ve Kuzey Suriye’den Anadolu’nun iç bölgelerine iletişim, bu az sayıdaki geçitler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Söz konusu geçitler, ticarî ve kültürel alışveriş için olduğu kadar, savaşlar için de her zaman önem taşımıştır. Ayrıca Hatay ve İç Anadolu’nun bağlantısı için hayati öneme sahiptiler. Öte yandan Adana ovaları; tarıma elverişli çok geniş toprakları, sularının bolluğu ve ikliminin elverişliliğiyle, Anadolu’nun istisnai bölgelerinden birisini oluşturmuştur.

Assurlu Tüccarlar

Assurlu tüccarlara, ticaret yapma hakkı verilerek şehrin etrafına yerleştirildikten sonra; kendi takvimlerini, ölçü-tartı sistemlerini kullanmışlar; kurmuş oldukları koloni daireleri (kārum/ wabartum) yerlilere karşı onların haklarını savunmuş, mallarını depolamış, onlara kefil olmuş ve aralarındaki davaları çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Yerlilerle Assurlular arasındaki davalara oturdukları şehrin kralı tarafından bakıldığı anlaşılmaktadır. Öldürülen bir Assurlunun kan parasının ödenmesi ve suçlunun bizzat Assurlular tarafından öldürülmesi, Assurlularla ilgili kararlarda adil olunması taraflar arasında yapılan antlaşma metninde belirtilmiştir. Assurluların can ve mal güvenliklerinin sağlanması, mallarının sigorta edilmesi, ticarete sınırlama getirilmemesi, onlardan angarya istenilmemesi, mallarını ucuzca satışa zorlanmamaları gibi koruyucu önlemler yer almaktadır.

Asur krallarının Kaniş kārumuna gönderdiği mektuplarda kima awat naruaım “taş stelin hükmü gereğince” tabiri Kültepe metinlerinde geçmektedir.

Anadolu'da halledilemeyen davalar Assur'a gönderiliyor ve Assur'da kutsal hamrum odasında Şehir Meclisi davayı çözerek bir avukat aracılığı ile Kaniş kârumuna yolluyordu. ⁵Taş stelin hükmüne göre faizi ve faizin faizini ödeyecek 'taş stelin sözüyle bize kaydetti' ifadelerinden hareketle bir stelin varlığı anlaşılabilir.

Kültepe metinlerinde; Kaniş, Wahşuşana, Turhumit, Purușhattum gibi büyük kolonilerde büyük /küçük denilen meclislerin bulunduğu ve burada tüccarların davalarının görüldüğü anlaşılır. Buna örnek bir belgede şunları okuyoruz; 'onlar, onların davalarını tetkik ettiler ve konu meclise çağrıldı, onlar bu yüzden meclis sekreterini çağırıldılar ve sekreter meclis önüne çağrıldı. Sekreter hesap adamını bir tek büyük adam dışında meclisi toplantıya çağırmasa ise, eğer sekreter büyük adam olmaksızın meclisi toplantıya çağırırsa 10 şeqel gümüş ödemek zorundadır. Küçük adamlar arasında hiç biri hesap adamı olamaz ve o koloni kapısında kötü davranamaz. Eğer o koloni kapısında kötü muamele ederse gümüş ve altınla ilgili bir hüküm müzakere edildi. Onlar mecliste ayakta durdular ve onlar mecliste bir hüküm verdiler, meclisten onlar alıp götürülecek.

Anadolu'da mahallî idarelerde bir değişiklik olduğu zaman yerli beyler veya beyçeler, Asurlu tüccarların ticari faaliyetlerini garanti altına almak için "yemin" ederlerdi. Kârum'da bulunan özel bir mahalde de ⁶(HAMRUM), Asurlu tüccarlar Anadolu hudutları dâhilinde kaçakçılık yapmayacaklarına dâir "yemin" ediyorlar, ticarî anlaşmaya göre her iki taraf karşılıklı olarak aşağıdaki maddeleri garanti ediyorlardı.

⁵ **Taş stelin:** Üzerinde yazıt, bezeme ya da her ikisi birden bulunan, dik olarak zemine yerleştirilen dar taş levha. Dikili taş, taş anıt.

Stel veya stela, dikilmiş, yüksekliği eninden uzun yekpare bir taştan oluşan bir yapıttır. Sözcük Yunanca stele yani "(dikili) duran blok"tan gelir. Ahşap olanlarına da rastlanmıştır. Stelin farklı şekillerde kullanılan farklı tipleri vardır. Örneğin özellikle Antik Yunan'da rastlanan mezar taşı mahiyetinde steller vardır. Bunlara mezar steli de denir. Amarna'da ise sınırı işaretleyen Akhenaten steli bulunur; steller sınır işaretleri olarak da kullanılmışlardır. Bunların dışında askeri zaferleri anan steller de mevcuttur. Mezopotamya'da da salt anıt mahiyetinde, çoğunlukla kral buyruklarının yazılı olduğu steller bulunmuştur.

Steller Antik Yakın Doğu, Yunanistan ve Mısır ve bunlardan bağımsız olarak Çin, bazı Budist kültürleri ve Mezoamerikan uygarlıklarda bulunmuştur. Antik Mısır ve Orta Amerika'dan kalan büyük sayılarda steller bu uygarlıklar hakkındaki en büyük ve önemli bilgi kaynaklarından biridir. Stellerin üzerindeki yazı ve çizimler o zamana ve uygarlığa dair önemli bilgiler verir.

⁶ **Hamrum:** Kârum'da bulunan kaçakçılığa karşı korumaya alınmış özel bir mahaldir.

Anadolu Bey ve Beyçeleri:

1- Kârüm ve wabartum'larda korunma hakları saklı kalmak şartı ile oturma hakkı.

2- Yerli Bey ve beyçe'nin hudutları dâhilinde tüccarlara seyahat güvenliği, hırsızlık ve yol kesmelere karşı teminat.

3- Asur imparatorluğunun siyâsî ve hukukî kararlarını kolonileri uygulayabilmeleri için sınırları aşan nüfuz hakkı.

Asurlu Tüccarlar:

1- Getirilen malları herkesten önce ilk seçme ve ilk satın alma hakkı. Aynı zamanda saray bu malları % 10 ucuza alma hakkına da sahip bulunuyordu1.

2- Kervanlara konan vergileri ödemek. Umumiyetle en çok ödedikleri vergi "NİSHATUM" = (bir nevi gümrük vergisi) adı verilen vergi olup, bu vergi kumaşlardan % 5, kalaydan da % 3 ve her yük için de 2 mina2 idi. Asur tapmaklarının mallarından ise vergi alınmıyordu.

3- Demir ve diğer madenler ve bilhassa kıymetli madenlerden dâimi pay hakkı ödemek zorundaydılar.

Asurlu tüccarların mallarını altın veya gümüşe çevirerek Asur'a aktardıkları, satılan malın veya verilen borcun taksitlere bağlandığı da görülmektedir.

Wahşuşana Kârüm Mahkemesi: Wahşuşana Koloni Çağı'nın bir krallık merkezidir. Assurlu tüccarların buraya yerleştirilmek suretiyle ticaret yapmışlar. Burada yaşayan tüccarların aralarındaki davalara koloni mahkemesi bakıyordu. Şayet dava burada çözülemez ise, bir belge düzenlenmek suretiyle Kaniş Kârümüne gönderiliyor ve orada sonuçlandırılıyordu. Burada davalı- davacı ve şahitlerin tanrı Aşşur'un kılıcı ya da sembolü önünde yemin ettikleri anlaşılmaktadır. Şû-İştar isimli tüccar Ennum-Aşşur ve Manuki-Aşşur'u dava ederek, 4 kişiyi şahit tutmuştur. Dava, altından beş kat daha değerli olan amutum madeniyle ilgilidir. Bu madeni alan tüccarların bunun karşılığında saraya 3200 mana bakır taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Kaniş kârümünün Wahşuşana kârümüne yazdığı belgeden, Uşur-şa-İştar'ın Suen-pilahı dava ettiği anlaşılmaktadır. Wahşuşana kârümünün kararına göre, Şehrin yani Assur'un 3 adet belgesi ile ilgili borçların ödenerek tabletin kırıldığını öğreniyoruz.

Aynı belgede, Adad-şululi mühürlü ve zarflı belgeyi Kaniş'te Adad-damiq'e teslim ettiğiinden bahseder. Borcuyla ilgili belgenin verilmesini, mühürlü

belgenin açılmasını, Aşşur-nādā ile birlikte belgeyi açıp zarflı tableti koymalarını ve Aşşur-nādā'nın tableti mühürlemesini talep eder. Bir başka mahkeme zabtından anlaşıldığına göre, Şūmalibi-Aşşur ve Adad-şululi isimli şahıslar hakem tutarak aralarındaki davayı sonuçlandırmışlardır. Adad-şululi'nin Adaddamiqlle olan bakır alacağı davası Turhumit kārūm mahkemesinde görülmüştür. Bir mahkeme zabtından anlaşıldığına göre, Adad-şululi hakem tatarak, Sukkallim isimli şahsı 3 ½ mana temiz bakırı kendisine ödenmediğinden dolayı dava etmektedir.

Wahşušana kārūmunda görülen davalardan en ilginç olanı **Asurlu tüccardan boşanan yerli bayana nafaka bağlanması** konusundadır. Asurlu tüccar, Pilah- İstar yerli bayan Tatana ile boşanmışlar ve Pilah-İstar'ın bu bayana, yıllık ihtiyacı olan giyecek, yakacak odun ve yağ ile aylık 8 mana bakırı nafaka olarak vereceği olmadığını, Amur-İstar'dan boşanan İstar-bašti'nin 50 mana bakır boşanma parası ile memnun edilmesi ve şahitler hazurunda karara bağlanarak bir belge düzenlenmesinden öğrenmekteyiz. Böylece Koloni Çağı'nda Anadolu'da kadınların haklarının korunduğunu ve çevre ülkelere göre daha insani uygulamaların varlığını görmekteyiz.

Turhumit Kārūm Mahkemesi: Turhumit Şehri'nin günümüzde de bakır yatakları bakımından zengin olan, Orta Karadeniz bölgesinde bulunduğu kabul edilmektedir. Bu şehirde bakırın damıtıldığı tasfiyehanelerin bulunduğunu ve Assurlu tüccarların getirdikleri kalay ve kumaşları, adi bakırla değiştirdikten sonra bu şehre getirerek, burada temiz bakırla takas ettiklerini öğrenmekteyiz. Turhumit Şehri'nde yerleşen Assurlu tüccarların ticarî faaliyetlerini daha rahat yapabilmelerini sağlayan kārūm dairesinin kolonistler aralarındaki davaları çözüme kavuşturmuş olduğu görülmektedir.

Bir mahkeme zabtına göre, Hapalzina şehrinde, Dān-Aşşur ile Kudadim muhtemelen iki ortak olup, birbirlerini dava etmişler, Kudadim, Dān-Aşşur'a, Kusia ve Aşşur-bāni'ye olan borçlarını ödemesini söylemekte ve Dān-Aşşur'da ödediğini beyan etmektedir. Kudadim ise niçin onlara ödeyeceğini sormaktadır. Söz konusu iki kişiye verilen kalay için Ulama'dan gelene kadar ödeyeceğini Kudadim kabul etmekte ve Dān-Aşşur'da ödemediğini belirtmektedir. Bunun üzerine Turhumit kārūmu kararını vermektedir. Bir başka mahkeme zabtında ise yine iki tüccar arasındaki alacak davası söz konusudur.

Asurlu tüccarlar arasında gerçekleşen bir yerli cariye'nin satışı Turhumit kārūm mahkemesince onaylanmıştır³. 1 talent 15 mana temiz bakırla ilgili davada Turhumit kārūmunun büyük küçük meclisince karar verilmiştir. Belge, İnā'nın limum olduğu yılın Hubur ayına tarihlenmiştir. (M.Ö. 1873).

Puruşhattum Kārum Mahkemesi: Koloni Çağı'nda, Puruŝhattum ŝehrinde Asurlu tūccarların bir kolonisi vardır. Puruŝhattum ŝehri Kaniŝ'ten itibaren batı yönünde Asurlu tūccarların en son uğradıkları yer olduğundan Konya Ovası'nda olacağı kabul edilmektedir. Puruŝhattum ŝehrinde pek çok Assurlu tūccarın yerleşerek ticaretle uğraştığı anlaşılmaktadır. Assurlu tūccarlar, Puruŝhattum sarayının ihtiyacı olan hammadde ve mamul eşyayı sağlamak suretiyle ticaretlerini sürdürmüşlerdir. **Buraya çeşitli türden kumaşlar, kalay ve bakır sevk etmişlerdir.** Belgelerimizde çok sık geçen ŝehir isimlerinden biri olması dolayısıyla, Koloni Devri'nde en canlı ticarî hayatın olduğu ŝehirlerden biridir. Assurlu tūccarlar bu **ŝehirde ŝirketlerinin bir bürosunu açarak burada ticaret yapmışlardır.** Aralarındaki anlaşmazlıkları da kurmuş oldukları kārum dareisi çözüme kavuşturmuştur diyebiliriz. Puruŝhattum ŝehrinde ticaretle uğraşan iki tūccar, Ennum-Aŝŝur ve Uŝur-ŝa-İŝtar isimli şahıslar, Suea'yı kāruma hakem olarak göndermek suretiyle, davalarını çözüme kavuşturmuşlardır. Burada Suea'nın 1 talent 30 mana 3 ŝeql gibi büyük meblağda borçlu olduğu anlaşılıyor. Burada yine Puŝu-kēn'in oğlu Buzāzu ile Ennum-Aŝŝur arasındaki davaya ışık tutan bir belgeden Ennum-Aŝŝur'un 1 talent 40 mana alacaklı bulunduğu görülmektedir.

Anadolu'da ticaretle uğraşan Asurlu tūccarların Anadolu-Asur arasında gelip giden kervanlarla mal sipariŝ ettikleri ve Anadolu'da kazandıkları parayı da bu ŝekilde Asur'a gönderip oradaki hesaplarına aktardıkları veya karşılığında mal alarak tekrardan Anadolu'ya sevk ettikleri ve bununla ilgili çıkan anlaşmazlıklarda hemen mahkemeye başvuracaklarını beyan ettikleri anlaşılıyor. Buna örnek olan bir belgede, Amur-İŝtarın 10 manalık gümüşle ilgili belgesini İli âlime verdiği ve onu bu şahsın Asur'a götürerek orada Buzutā'ya teslim ettiği ŝayet 10 mana gümüş tutarınca ticarî malı Puruŝhattum'da İli-âlim için Amur-İŝtara vermez ise, belgeyi Buzutā hâkim mahkemesine götürecektir denilmektedir. Burada şahitlerin isimleri belirtilmekte ve belgeyi Buzutā'ya teslim ettikleri ifade edilmektedir.

Ulama Wabartum Mahkemesi: Ulama ŝehri Koloni Devri'nde önemli bir yol güzergâhında bulunmaktaydı. Buna göre Kaniŝ'ten Konya Ovası'na giden yol buradan geçmekte ve Puruŝhattuma varmaktaydı. Ayrıca, Ulama'nın Tuz gölünün kuzeyinde bulunan Wahŝuşana ile de bağlantısı bulunuyordu. Ulama'nın Aksaray'ın batısında olacağı kabul edilir. Ulama wabartumunda Asurlu tūccarların problemlerinin çözüme kavuştuğunu görmekteyiz.

ŝalatuwar Wabartum Mahkemesi: ŝalatuwar ŝehri Puruŝhattum ile Wahŝuşana ŝehirleri arasında önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Assurlu tūccarlar bazı madenleri ucuz olduğundan bu ŝehirden almaktaydılar. ŝalatuwar

wabartumunda görülen davalardan biri, vebadan ölmüş bulunan Aşşur-re'î'nin oğlu ile Aşşur-taklâku arasındadır. Anlaşıldığına göre, iki aile şirketi birlikte ticaret yapmışlardır. Aşşur-rei'nin oğlu Pilah-İştar ile Aşşur-taklâku hakem tutmak suretiyle mahkemeye başvurmuşlar, Aşşur-taklâku babasının hissesinde azalma olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu beyan etmiş Pilah-İştar ise, o şahitlerin yemin etmeleri gerektiğini söylemiş ve böylece Şalatuwar wabartumu kararını vermiştir. Söz konusu mahkeme zabtının bir kopyası daha bulunmuş olup böylece davacılar arasında belgelerin çoğaltılarak dağıtıldığını görmekteyiz. Buradan Şalatuwar **Şehri'nde iki önemli tüccar ailesinin ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır.**

Hahhum ile Asur arasında yapılmış olan antlaşma metnine göre, Asurlular hakkında verilecek olan kararların adil olması gerektiği, Asurluya ait geminin batırılması durumunda malların parasının tazmin edilmesi, Kaniş'te olduğu gibi öldürülen bir Asurlu için kan parası ödeneceği ve suçlunun Asurlular tarafından öldürüleceği belirtilmiştir.

Tawinia Kārum Mahkemesi: Asurlular arasında bir kölenin kime ait olacağı konusunda çıkan anlaşmazlık, Tawinia kārum mahkemesi tarafından karara bağlanmış, şahitlerin ismi belirtilmek suretiyle, bir belge düzenlenmiştir. Kārum mahkemelerinde görülen davaların karara bağlanmasından sonra, tanrı kapısında bir belge düzenlenerek, davalı ve davacıya birer nüsha verildiğini gösteren bir mahkeme zabtı vardır. Buna göre şahitler, Tanrı Aşşur'un hançeri önünde şahitlik yapmaktadırlar. Hattuş Şehri'nde Assurlu tüccarların oturdukları bilinmektedir. Burada yapılan kazılarda ortaya çıkarılan 4. tabakanın Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır. Büyük kale eteklerinde 8. tabakada yerleşim yeri ortaya çıkarılmış ve 11. tabakada Asurca belgeler bulunmuştur.

Urşu Kārum Mahkemesi: Urşu, Kültepe metinlerinde bir kaç yerde geçmektedir. Urşu Şehri'nin genellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde Fırat nehrinin geçit verdiği bir yere yakın olacağı, Gaziantep'ten uzakta olmadığı, Abdülaziz Dağı'nın güneyinde bulunduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır. Burası belki de bugünkü Urfa şehri olmalıdır. Urşu Şehri'nde Assurlu tüccarların bir kārumu bulunmaktaydı. Kolonilerdeki tapınaklarda tanrı Aşşur'un kılıcı yanında, adaletin sembolü olan terazinin de bulunduğunu Urşu kārımunun, Kaniş kārımuna gönderdiği bu belgeden anlaşılıyor. Mektupta, hırsızların Tanrı Aşşur'un tapınağına girdikleri, altından güneş kursunu, tanrı Aşşur'un hançerini çaldıkları ve teraziyi parçaladıkları anlatılmaktadır.

Hanakkak Wabartum Mahkemesi: Hanakkak Şehri'nin Eski Hitit Krallığı zamanında önemli bir kült merkezi olan Hanhana olduğu düşünülmüştür. Hanhana ise, Ankara-Çankırı yolu üzerindeki İnanlık'la sınırlandırılmaktadır.

Hanaknak Şehri'nde Asurlu tüccarların bir kolonisi (wabartum) bulunmaktaydı. Bu kolonide bulunan wabartum dairesinde tüccarların davalarının sonuçlandırıldığına dair bir mahkeme zabtından, Šü-Laban ve Atā isimli Asurlular hesap yaparak, Šü-Laban'ın Atā'ya olan 2 ½ mana 3 Őeşel gümüş borcunu ödeyeceği karara bağlanmıştır.

Zimišhuna Wabartum Mahkemesi: Zimišhuna wabartumunun karara bağladığı bir mahkeme zabtına göre¹⁰², İdī-İštar Aninumun ođlu Aššur-ıdī'yi mahkemeye vererek, Puruštattum'da babasının evine giren hırsızların yakalandığını ve evden gümüş, bakır, kalay ve kumaşların çıkarıldığını söyleyip, babasının evinde bulunan maldan alacaklı olduğunu beyan etmektedir. Bunun üzerine Zimišhuna wabartumu kararını vermiştir.

Karum Evleri

M.Ö. 2000'li yıllarda, Anadolu'nun en gelişmiş ticaret merkezi olan Kaniš sehrinde, karum evleri ve bunların mimarî yapıları hakkında birtakım sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır. Karum evlerindeki oda sayısına ve günlük hayatta kullanılan esyalara bakıldığında, ailelerin kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. 2–3 katlı, sık ve düz damlı evlerin oluşturdugu mahalleler, tas döseli sokaklar ve küçük meydanlıklar, Kaniš sehrinde canlı bir hayatın sürdüğünü göstermektedir. Kaniš sehrinin bazı mahallelerinde Asurlular'ın ve yerlilerin bir arada oturdukları anlaşılmaktadır. Kazı sonuçlarına göre, Asurlu tüccarların sayısı, Karum alanında yerlilerden fazladır. Karum evleri, Koloni Dönemi Anadolu'sunun, mimarî yapısını yansıtmaktadır. İçlerinde fırını, ocacı, tandırı, havanı ve bugday ambarları bulunan bu evler, iki katlı olup, bazılarının tabanları tas döşemedir. Anlaşıldığı kadarıyla, Assurlu tüccarlar, evlerini yerli mimarî tarzda inşâ ettirmişler veya önceden inşâ edilmiş yerli evlerini satın almışlardır.

Ev alım–satımı ile ilgili metinlere¹²⁸ bakıldığında, evlerin satış fiyatlarının farklı olduğu görülmektedir. Bu fiyat farkı, evlerin genişlik ve kalitesine göre değişiyor olmalıdır. Evin fiyatı olarak 60 Őeşel gümüş; başka birinde Őeşel gümüş ödeneceği belirtilmektedir. Ev satış fiyatları karşılaştırıldığında “betum” evlerin, oturmak amacıyla kullanılan bir ev mi, yoksa ticarî amaçla kullanılan bir yer mi olduğu bilinmemektedir.

Sonuç

Assurların ticaret hayatında kısaca söz ettik. Asur'lular gaddar oldukları gibi garip geleneklere sahiptiler. Savaş, devletin en önemli gelir kaynağıdır. Yenilgiye uğrattıkları devletleri haraç vermeye zorladıkları gibi onların bağlılığını çeşitli şekillerde göstermelerini istiyorlardı. Değer verdikleri büyüklük ve özgürlük sadece zor ve Őiddet hareketleriyle. En iyi bildikleri Şey, savaşmaktı. Her

türlü savaş aracını geliştirmede ustaydılar. Kısıcılıkları masallara geçecek nitelikteydi. Her savaştan sonra binlerce savaş esiri ateşe atılır veya diri diri duvarlara gömülür ya da kazığa oturtulurdu. İnsanların öldürülmeden önce derilerinin yüzülmesi de olağan uygulamalarıydı. Asur'lulara karşı özgürlüklerine kavuşma hareketi Med'lerde başladı. Dejonas haraç ve vergilerini öderken halkı gizlice örgütleyordu. Daha sonra General Keyaksar bu çabaya devam etti. Asur okullarında askeri eğitim aldığı için orduyu Asur usullerine göre hazırlıyordu. General Keyaksar komutasındaki birlikler isyan ettikten sonra Asur ordularını üst üste yenmeye başladı. Kısa süre sonra Asurbanipal ölünce Asur'da iç karışıklık başladı. General Keyaksar komşularından aldığı yardımla tekrar Asur'un üzerine yürüdü ve Ninova'yı kuşattı. Yeni kral, ailesi ile birlikte kendini alevler içinde kalan sarayına attı. MÖ.612 yılında Ninova yıkılıp ortadan kaldırıldı. Yıkıntıları hiçkimse tarafından onarılmadı. Asur devleti diğer halkların sevinç duyguları içinde yıkıldı. Yenilen Asur halkı, birlikte varolmalarını sağlayacak özkültüre sahip olmadığı için dağıldı.

Bu kadar kötü ruhlu oldukları halde ticareti, kurallar içerisinde yapmış olmaları insanı hayrete düşürüyor.

Asurlu tüccarlar, Anadolu'da istedikleri gibi ticaret yapamamakta, yerli beyler ile yapmış oldukları antlaşmalar çerçevesinde ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Tüccarların, yerli idareciler tarafından alınan birtakım vergilerden kurtulmak ve yasaklanmış bazı malların ticaretini yapmak için yasadışı yollara başvurdıkları ve gümrük izni olmadan malı şehre sokmak için "harran suk/qinnim" 13 "gizli yol, dar yol" adı verilen yolları kullanarak kaçakçılık yaptıklarını öğrenmekteyiz. Anadolu sarayları, kaçakçılık hususunda Asurlu tüccarlara karşı oldukça sert tutumlar içerisindeydi. Borcundan dolayı bir Assurlunun firmasına, sarayın el koyduğu görülmektedir. Şu-Belum, Dalaş'ın oğullarına sordu. Şu-Belum söyle (söyledi): Babanızın firmasını saray tuttu ve babam gümüsü saraya tarttı..."

Asurluların geliştirdikleri ticari faaliyetlerin, hukuki terimlerin hepsi ve işleyişi, kaçakçılık da dâhil olmak üzere bugün de devam etmektedir. Neredeyse Assur ticaret kurallarına yenisi eklenmemiş diyebiliriz.

Kaynakça

Akademisi Arkeoloji Dergisi 12, 25-48.

Arkeoloji Dergisi 33. Sayısı

Ökse A. T. ve A. Görmüş BASKIDA, “Demir Çağında Salat Tepe” Veli Sevin’e Armağan.

Ökse, A. T. E. Atay, M. Eroğlu ve Y. Tan 2009, “İlısu Barajı İnşaat Sahasına Rastlayan Dicle Aktüel

SEVER, Dr. Hüseyin Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi Ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi

ŞAHİN, H. Ali, Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu Ve Asur’da Yemin’in Anlamı

Vadisi’nin Tunç ve Demir Çağları’ndaki Yerleşim Sistemleri ve Kültür Tarihi” Türkiye Bilimler

<http://www.msxlab.org/forum/medeniyetler-tarihi/56415-asurimparatorluğuasurlular.html#ixzz2ZORsXT8x>

tp://www.sosyalokulu.com/Sayfa_Modul.asp?nedir=sayfa&id=68#ixzz2YRS2vJmT

VIII. BÖLÜM
İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE
AHLAK BİLİNCİ

MÜHENDİSLİKTE ÇEVRE VE AHLAK KAVRAMI

*Mustafa Yılmaz KILINÇ**

Özet

Kavramlar kelimelerle ifade edilir. Her kelimenin bir lügat manası, ıstılah manası, mecazi ve kinayeli manalar gibi çeşitli manaları vardır. Biz burada “Çevre” ve “Ahlak” kelimelerinin lügat manalarını verip esas ISTILAH manalarından bahsedeceğiz. Mühendislikte çevre ve ahlak ne manaya geldiğini ve ilimde bir terim olarak nasıl kullanacağımızı açıklayacağız.

Bir kelime değişik bilim dallarında da farklı manada bir terim olabilir. Özet olarak mühendislikte çevre varlıkların ortamı ve canlıların yaşam ortamı diye tarif edilebilir. Ahlak ise mühendislikte “etik” yani “meslek ahlakı” olarak kullanılır. “Ahlak”ın dinde manası belki özetle “Allah’ın rızasına uygun huy ve davranışlardır.” Denilebilir. Meslek ahlakı çok önemlidir. Kişi belki din ölçüleriyle ahlaklı sayılmayabilirse de, belki mesleğinde dürüst, samimi, doğru iş yapan vicdanlı biri olabilir. Ahlak belki sosyolojide ve felsefede tamamen farklı manaları da ihtiva edebilir.

Çevre kavramı da aynıdır. Mühendislikte çevreyi canlı ve cansız varlıkların içinde bulunduğu bir ortamdır diye tarif etmiştik. Mühendislikte de çevre faktörleri, çevre ve olayların ve varlıkların etki-tepki ilişkileri incelenebilir. Olaylar ve varlıkların davranışları, sebep ile netice ilişkileri gözlem ve deneylerle incelenir, analiz edilir, genel hükümler çıkarılır. Mühendislikte gaye ileriye

* Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, mykilinc@hku.edu.tr.

yönelik tahminlerde bulunabilmektir. Çevreden yararlanma, koruma ve gelecek nesillere de aynı kalitede ve miktarda bir yaşam ortamı bırakabilme gayreti en mühim hedeftir. İşte bunu yapmak meslek ahlakıdır, çevre ahlakıdır.

Bu tebliğde “Çevre” ve “Ahlak” kavramlarına değişik bir çerçeveden bakarak, mühendislik görüş ve manalarını açıklamaya çalışacağız.

1.Giriş

Ahlak kuralları umumiyetle ehl-i kitap olan din adamları tarafından tarif edilmiştir. Mesela ahlak kurallarını Yahudiler Tevrat’tan, Hıristiyanlar İncil’den, Müslümanlar Kur’andan çıkarmışlardır. Genellikle meslek ahlakı kuralları ise gelenek ve görenekle beraber mesleğin özelliklerinden çıkarılır. Meslek ahlakı deyince mutlaka dini inancı gerektirmez, amma yinede inancın tesiri görülebilir. Çevreye yaşam ortamı veya yetişme muhiti de diyoruz. İnsanlar yaşamın gerektirdiği her şeyi içinde yaşadığı çevreden alır. Çevre yaşamın şartı olduğundan çok önemlidir. Mühendislikte çevre deyince canlı ve cansız bütün varlıkların bir arada olduğu, bulunduğu ortam akla gelir. Canlılar için yaşama muhitidir, cansızlar için bulunduğu ortamdır. Ekoloji ilmi ise çevredeki canlı cansız her şeyin birbirine olan tesir, etki ve ilişkilerini inceleyen bir bilim dalıdır. Ekoloji ile çevre iç içedir. Ekoloji çevrenin en iyi kullanılmasını, çevrenin korunmasını ve çevreden en iyi şekilde nasıl yararlanılabileceğini öğretir. Çevre bütün bilim dallarının ilgi sahasına giren bir konudur. Mühendislikte çevre tabii kaynakların en iyi şekilde insanlık yararına nasıl kullanılacağını esas alır. Çevrenin, tabiatın, tabii kaynakların ilme, tekniğe ve özelliğine uygun kullanılması, israf edilmemesi, kirletilmemesi bilimsel olarak gereklidir ve buna bilimsel etik diyebiliriz. Tahrip etmeden kaynaklardan yararlanmak, sürekliliği sağlayarak gelecek nesillere de aynı kalite ve miktarda kaynak bırakmak en büyük insani ve ilmi bir etikdir. Biz buna sürdürülebilir kalkınma diyoruz ki, böyle yapmak ilmin, insanlığın ve vicdanın gereğidir. İnsan olmanın gereği mesleki ahlakın şuuruyla, tatbikiyle olur. Çevrenin korunması ve iyi kullanılması yaşamın ve insanlığın menfaatidir. İnsan kendi yaşadığı ortamı, içindeki kaynakları en iyi ve en faydalı şekilde kullanmak mecburiyetindedir. İnsanların yeme-içme, barınma ve örtünme gibi zaruri ihtiyaçları işte bu tabii kaynaklardan sağlanmaktadır. İhtiyaçlar miktar ve kalite ile ölçülür ve sağlanır. En azından aynı miktar ve kalitede kaynakların gelecek nesillere bırakılması ilmin ve insanlığın en büyük görevidir. Bunun adına sürdürülebilir kalkınma ve çevre ahlakı, etik diyebiliriz. Bizi çevre ahlakına zorlayan kaynak ya ilim ve insanlıktır ya da dini kaynaktır, Kur’andır. Eğer kurallar dini ise, Allah’a dayanıyorsa mutlak ve insanlık mutlak yararlanır. Çevre ahlakı (etik) gelenek, görenekle değişebilir. İlim ve insanlığın ışığında ölçüler konmadığı takdirde çevre ahlakı her zaman istismar

edilebilir. Böyle olduğu takdirde gelecek nesillerin yaşama şartları zorlaşmış olur, hatta çok tehlikeli boyutlara ulaşabilir.

2. Çevre ve Mühendislik

Mühendislik mevcut kaynakları insanlığın ihtiyaçlarını karşılamak için hemen kullanma, vasıtalar üretme, mal ve hizmet üretme, teknolojik gelişmeleri hızlandırma bilim ve sanattır. Mühendislik ihtiyaçları anında sağlayan ve bunu çevreyi ve içindeki tabii kaynakları üretimde kullanarak yapan bir faaliyetler mesleğidir. Bir diğer ifade ile medeniyetin gerektirdiği her türlü alet, edevat, vasıta üreten, yani teknoloji üreten tatbiki bir bilim dalıdır. Medeniyetin gereği ihtiyaçlar, anında karşılanmalıdır. Medeniyet hızla ilerlediğine göre mühendis de kararlarını hızlı bir şekilde almalıdır. Ani yapılan faaliyetlerin ileride ne gibi yan tesirleri ve reaksiyonları olacağını çok iyi bilmek gerekmektedir. Çevreyi ve içindeki kaynakları çok iyi bilmek ilim gerektirmektedir. Her kaynağın özelliği ilmin ışığında belirlenip, özelliğine uygun kullanmak mühendisliğin görevidir. Eşyaları tabiatına uygun kullanmak hem devamlılığı hem de verimliliği sağlar ve israfı, kirliliği ve çevreyi tahrip etmeyi önler. Bu şekilde bir yaklaşım gelecek nesillerin yaşama şartlarını garanti altına alır. İsraf, kirlenme, erozyon, tahrip, verimliliğin düşmesi ve devamlılığın kesilmesi eşyanın tabiatına uygun olarak kullanılmamasından ve yanlış mühendislik faaliyetlerinden ileri gelir. Çevrenin ve tabii kaynakların kullanımında ekoloji ve ÇED (Çevre Etki Değerlendirme) raporları geleceğin garantisi için ölçü ve kriterleri verecektir. Ekoloji bilim dalı ve neticede ÇED raporları herhangi bir mühendislik projesi, faaliyeti yapmadan ne gibi çevrede değer bozukluklarının olabileceğini bize bildirir ve bizi uyarır. Projeleri ve faaliyetleri alacağımız tepkilere göre en doğru çözüm yollarını seçerek yapma imkânımız olacaktır. Kaynakların sabit olmasına karşın talepler sürekli artmaktadır. Kaynakların verimliliğinin artırılması şart olduğu gibi devamlılığın ve sürdürülebilirliğin sağlanması zaruridir. Görüldüğü gibi mevcut kaynakları yok etmek, israf etmek, verimliliğini düşürmek ve araziyi çoraklaştırmak düşünülemez olmalı ve aksini yapmak insanlık suçu ve ahlaksızlık kabul edilmelidir. Çevre ahlakı ve meslek ahlakları etik şartlardır ve elzemdirler.

Çevrede bulunan bütün tabii kaynaklar mühendislik faaliyetleriyle en modern teknolojiyi uygulayıp, özelliklerine en uygun kullanma yeri ve şekli tespit edilmelidir. Toprak, su, bitki örtüsü, hava ve diğer canlı cansız kaynaklar tabiatına, özelliklerine en uygun yerde, gayede ve metotta kullanılmalıdır. Bu güne kadar yapılan hatalar, bilinçli veya bilinçsiz su toprak ve hava kirliliğine, ormanların tahribine, erozyon ve taşkınlarla, asit yağmurlarına ve daha birçok felaketlere sebep olmuştur. Bazı çevre felaketlerinin dönüşü imkânsız olup, kayıpları ebedidir. Mesela erozyonla giden topraklar, yangın ve yanlış kullanma

ile giden ormanların yeniden eski haline gelmesi için yüzlerce seneye ihtiyaç vardır. Bu felaketlere insan ömrü için dönüşü yok diyebiliriz.

Artık ilim ve teknoloji bize en uygun davranış ve faaliyetin ne olduğunu gösterecek durumdadır. Çevre kaynakları tabiatlarına uygun, ilim ve teknolojinin gerektirdiği şekilde kullanılırsa hem mevcut nesiller hem de gelecek nesiller refah ve saadet içinde olur. Bu yapılmıyor veya yapılamıyor ise çevre ahlakı bakımından sorunların olduğu aşikârdır. İşte bu meslek ahlakı, mühendislik ahlakı Kur'an ile de bağdaşırsa mükemmel olur ve gerçek manada insanlık huzura kavuşur. Eğer vicdan yoksa iman yoksa tek başına ilim ve tekniğin ileri olması insanlığına huzur ve refah getirmez. Esas olan o ilim ve tekniği insanlığın yararına kullanmaktır.

Bu söylediklerimize en güzel misal Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarıdır. Nükleer enerjideki teknik ilerlemenin kabahati yoktur, fakat onu kullananların mesleki ve insani ahlaktan uzak olduğu aşikârdır. Onun için etkin çevre ahlakı ve çalışma ahlakı çok önemlidir. Mühendislik medeniyettir, medeniyet ise ahlakı, vicdanı ve insanlığı gerektirir.

3. Çevre ve İnsan Sağlığı

Çevredeki kaynaklar özelliklerine uygun kullanılırsa insan sağlığı da korunmuş olur. Her kaynağın kendine has özellikleri vardır. Bazı kaynaklar belirli bir sınıra kadar tahrip edilirse ve kendi haline bırakılırsa eski halini ulaşabilir. Fakat bu sınır aşılsa kaynağın eski halini alması söz konusu değildir. Mesela orman belirli bir sınıra kadar özelliğini muhafaza eder. Eğer sınır aşılsa orman özelliğini kaybeder. Toprak ana kayadan meydana gelen kadar üstten kaybolursa özelliğini muhafaza eder, sınır aşılsa erozyon hızlı demektir. Toprağın eski haline gelmesi insan ömrünü aşar. Bazı kaynaklar ise miktar aynı kaldığı takdirde kaliteleri bozulabilir. Su ve hava gibi kaynaklar, bu kaynaklara örnek olarak gösterilebilir. Güneş enerjisi gibi bazı kaynaklar ise kirlenemez, tüketilemez. Şükür Güneşe bir şey yapamıyorlar. Okyanuslar, denizler, nehirler, yer altı suları, madenler ve atmosfer hep yaşamımız için lüzumlu olan ve bize yaşama imkânları veren tabii kaynaklardır.

Eğer çevre ve kaynakları ilme ve tabiatına uygun olarak kullanılmazsa meydana çıkan problemler; kirlenme, taşkın ve erozyon gibi eski haline getirmek için milyonlar harcama gerektirir veya sağlığımızla öderiz. Yapılan tahribatların bedelini bize tabiat ve kanunları (Tabiat Allah'ın sanatıdır.) sonunda ödetir. İşte burada kirlenme ayrı ödeyen ayrı olmaktadır. Bu etik değildir ve ahlaka uymaz. Çevrenin korunması sağlıktır, refah, huzurdur, medeniyettir, etik, ahlak.

4. Sonuç

Kâinata ait kanunlar her bilim dalında gelişmiş, keşfedilmiş ve bu kanunlardan yararlanarak teknoloji üretilmiştir. Teknoloji insanların medenice yaşamasını sağlamıştır. Bu dünyada ilmin gereğini yapan burada teknolojik olarak ilerler. Dini inancı olsa da olmasa da ilmin gereğini yapan milletler ilerlemiştir. Fakat eğer inanc, vicdan yoksa bu teknoloji diğer milletleri sömürmek ve yutmak için kullanılırsa insanlık ilmin en ileri olduğu asırlarda dahi inler. Günümüzde dünyanın ekseri milletleri teknolojisi ileri milletlerce ezilmekte, sömürülmekte, işkence ve zulümle öldürülmektedir. İnsani değerler ters çevrilmekte, insanlara zulmetmek, onları sömürmek ilerencilik ve açığözlülük kabul edilmektedir. Bu durumlardan ne ilmin ne de teknolojinin kabahati vardır. Kabahat ilmi ve teknolojiyi sömürmek ve zulmetmek için kullanan vicdansız, imansız ve ahlaksız insanlardır. İlim ve teknoloji meslek ahlakı ve gerçek ahlakla birleşmedikçe insanlık huzura kavuşamayacaktır.

KENTLERDEKİ BİTKİLENDİRMELERİN KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*Mustafa YILMAZ**

Özet

Son dönemlerde, kentleşme ile beraber, yerleşim merkezlerinde yoğun bitkilendirme faaliyetleri yürütülmektedir. Kentlerdeki bitkilendirmelerde çoğu zaman ekolojik uyum ve kültürel birikim ihmal edilmiştir. Yeni kentleşme ve yapılardaki mimari kimliksizlik, bitkilendirmelere de yansımıştır. Kentlerde, çevrecilik adına dikilen birçok bitki çoğu zaman yöreye uygun olmayan ve kültürel bağ bulunmayan “yabancı” türlerden seçilmiştir. Ülkemizdeki estetik değeri yüksek doğal bitkilerin çoğu kentlerde kendine henüz yer bulamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri doğal türlerin kültürel olarak yeterince sahiplenilmemesidir. Özgün mimari eserlerde olduğu gibi, bitkilendirmelerde de doğal çevre, kültür ve medeniyet ile bağlantılı daha doğru ve anlamlı çalışmalar yapılmalıdır.

Anahtar kelimeler: Bitkilendirme, Ağaçlandırma, Kent ormancılığı

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Orman Fakültesi, mustafayilmaz@ksu.edu.tr.

Giriş

Ülkemizde kırsaldan kentlere göç ve kentleşme son yarım asırda hızlanmıştır. Son dönemlerde, kentleşme ile beraber, yerleşim merkezlerinde yoğun bitkilendirme çalışmaları yürütülmektedir. Kent içi ve çevresindeki bitkilendirmeler ve bakımı belediyelerin en önemli faaliyet alanlarından biri durumuna gelmiştir.

Yaklaşık bir asırdır, kentlerdeki bitkilendirmelerde çoğu zaman ekolojik uyum ve kültürel birikim ihmal edilmiştir. Yeni kentleşme ve yapılardaki mimari kimliksizlik, bitkilendirmelere de yansımıştır. Kentlerde, çevrecilik adına dikilen birçok bitki çoğu zaman yöreye uygun olmayan ve kültürel bağ bulunmayan “yabancı” bitkilerden seçilmiştir.

Tüketim ekonomisi ve yabancı hayranlığı sıklıkla bitkilendirme çalışmalarına da egemen olmuştur. Anadolu coğrafyasında kırsal alanda yüzyıllardır bütün olumsuzluklara direnerek günümüze kadar gelmiş olan çok sayıda doğal bitki, maalesef kentlerde kendine henüz yer bulamamıştır. Tohum ve fidanların uluslararası ticaretinin yaygınlaşması, doğal bitkilerin özellikle kentlerde ihmal edilmeleri ve kültürel sahipsizlikleri bu durumun en önemli nedenleridir.

Bu bildiriye, bitkilerin kültürlerdeki yeri, bitkilendirme çalışmalarında tür seçimi ve ülkemizde kentlerde özellikle park, bahçe ve yol kenarlarında yapılan bitkilendirme faaliyetlerinin kültür ile ilişkisi ele alınmıştır.

Bitkilerin Kültür ve İnançlardaki Yeri

Kültür, kısaca bir toplumun kendi tarihi içinde meydana getirdiği değer hükümlerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Topçu, 2010). Yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak, tarihi süreç içinde insanlarla belli bitkiler arasında özel ilişkiler ve yakınlıklar meydana gelmiştir. Bazı bitkilere toplumun geneli tarafından kabul edilen sembolik anlamlar yüklenmiştir. Hatta birçok ülke bazı bitkileri milli bitki olarak sahiplenmiştir. Bazı milli ağaçlar şöyledir: İhlamur (Çek cumhuriyeti, Slovenya), zeytin (Arnavutluk, Yunanistan, İtalya), şeker akçaağacı (Kanada), mabet ağacı (Çin), saplı meşe (Hırvatistan), kayın (Danimarka), huş (Finlandiya, Rusya), meşe (Almanya), servi (İran), Toros sediri (Lübnan), Himalaya sediri (Pakistan), mantar meşesi (Portekiz). Bu milli ağaçlara ülkelerindeki bitkilendirme çalışmalarında özel önem verilmektedir.

1936 Berlin Olimpiyatlarında birinci olan her sporcuya Almanya'nın milli ağacı olan meşe fidanı hediye edilmiştir. Meşe kudret, kültür, medeniyet ve zaferin sembolü olarak kabul edilmektedir (Kozak, 1939). Lübnan'ın bayrağını

yaşlı bir Toros sediri ağacı, Kanada'nın bayrağını ise şeker akçaağacının yaprağı süslemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette ağaçlardan bahsedilmektedir. Bir ayette (İbrahim suresi/24), güzel söz, “kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaca” benzetilmiştir. Ayrıca cennet sıklıkla içinde ağaçların bolca olduğu bahçeler olarak tasvir edilmektedir. İncil'de de çok yerde özellikle sedir ağacından söz edilmektedir. Sedir ağacı, devlet gücü, şan, şeref, zenginlik ve otoritenin simgesi olarak gösterilmektedir (Asan, 2010). Diğer inançlarda da genel olarak ağaçlara simgesel anlamlar yüklendiği, korunması gerektiği, hatta bazen kutsandığı görülmektedir.

Bazı Bitkilerin Kültürümüzdeki Yeri

Tarihi süreç içinde Türkler, bazı çiçek ve ağaçlarla yakınlık kurmuşlar ve bu bitkilere özel anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle Osmanlı döneminde, bazı gül çeşitleri, lâle, karanfil, sümbül, nergis, salkım, hanımeli, leylak gibi bitkiler “milli çiçekler”, salkımsöğüt, gülibrişim, erguvan, çınar, çitlenbik gibi ağaçlar milli ağaçlar olarak tanımlanmıştır ve şehirlerde ve motiflerde yaygın olarak kullanılmıştır (Cevat Rüştü, 1918; Baytop, 2001).

Özellikle Osmanlı döneminde gül ve lâle yetiştiriciliğine büyük önem verilmiştir. Gülün Hazreti Peygamber'in terinden doğduğu ve bu nedenle, “gül koklamak sevaptır” düşüncesi halk arasında yaygındır (Baytop, 2001). “Bazı İslami kitaplarda, geometrik bir gül şekli “Verd-i Muhammedi” adıyla Peygamber'in timsali olarak yer almaktadır” (Baytop, 2001).

Tarihimizde ve inancımızda lâleye çok önem verilmiştir ve bir sembol olarak değerlendirilmiştir. “Lâle” kelimesi harf itibarıyla “Allah” lafzına tevafuk etmektedir ve “Allah”, “lâle” ve “hilal” kelimeleri lâle çiçeğinde birbirleriyle kaynaşmış ve saklıdır (Cevat Rüştü, 1926). Lâle, Osmanlı İmparatorluğunun sembol değerlerinden biri olup, İstanbul'da, 18. yüzyılın başlarında 2000 civarında lâle çeşidi bulunmaktaydı (Baytop, 1992).

Osmanlı döneminde yüzlerce çeşit ve isimde lâle, gül ve karanfiller yetiştirilmekteydi (Cevat Rüştü, 1917). Çiçeklerin isimlendirilmesine özel önem verilirdi. Padişah 4. Mehmet zamanında Çiçekçibaşı Solakzade Çelebi başkanlığında kurulan “Meclis-i Şükufe” (Çiçek Akademisi) adlı bir kurul vardı ve görevlerinden biri de çiçeklerin isimlendirilmesiydi (Cevat Rüştü, 1916a; Baytop, 2001). Çiçekler isimlendirilirken, özelliklerine göre çiçeklere bir ruh ve kimlik kazandırılıyordu. *Bazı lâle adları*: Âsâr-ı izzet, Esrâr-ı İlahî, Âb-ı kevser, Âteş-i aşk, İhsân-i kudret, İkbâl-i saâdet, İhsan-ı vedûd, Envâr-ı irem, Envâr-ı feyz, İhsân-ı hüdü. *Bazı karanfil adları*: Elmaspâre, Bedr-i Münir, Gülzar, Gülçin,

Şîrâze, Nakş-ı kudret, Tozkoparan, Şems-i Münir, Gümüş fincan. *Bazı gül adları:* Okka gülü, Ahmediyye gülü, İnkisar gülü, Kadife gülü, Hekimbaşı sarısı, Anber gülü, Elmasiye, Siyah gül, Nazarlık gülü.

Yüzyıllar süresince, Anadolu'daki bazı ağaçlarla ayrı aşinalık ve yakınlıklar oluşmuştur. Özellikle köylerdeki yaygınlığından dolayı söğütler başta türküler olmak üzere edebi eserlerde geniş yer bulmuştur. "Eğdim söğüt dalını", "Derelere söğüt diktim", "Manda yuva yapmış söğüt dalına", "Salkım söğüt", "Sel önüne söğüt diktim bir sıra" içinde söğüt geçen türkülerden bazılarıdır. Kısakürek (1939), Anadolu insanı ile söğüt arasındaki ilişkiyi şöyle ifade etmiştir: "Düşündüm ki söğüt içli ve ketum Anadolu'nun en canlı remzidir. ... Söğüt topraktan değil, Anadolu'nun ruhundan çıkmış gibidir. Onun için o ruhun şahsiyetine en güzel timsal odur".

Anadolu'da ağaçlarla kurulan yakınlıklara, çok sayıda örnek verilebilir. Erguvan ağacı, Osmanlı döneminde özel addedilen ve yaygın olarak dikilen ağaçlardandır. Emir Sultan Hazretleri Bursa'da "erguvan sohbetleri" düzenledi ve ismi erguvan ile özdeşleşmişti (Kara, 2003). Ülkemizde, tarihten günümüze yaygın olarak dikilen ağaçlardan biri de servi ağacıdır. Serviler, sonsuz sükun ve uhreviyatı simgelediğinden dolayı özellikle mezarlıklarda sıklıkla kullanılmıştır (Asan, 2010).

Kutlu (2002), İstanbul'da bir sokakta muhtemelen bir kuşun gagasından düşerek kendiliğinden gelen küçük bir iğde ağacı ile ilgili duygularını şöyle ifade etmektedir: "Memleketten, nazlı yârdan, konu-komşudan haber getiren bir allı turna, bir ucu yanık mektup, bir türkü gibi. İğdelere dokunmayın, onların kokusu senede bir gün bile olsa bize sıla-yı rahim imkânı sağlıyor".

Diğer yandan ülkemizde çok sayıda yerleşim yerinin adı bir bitkiden gelmektedir. İsimleri bitki adlarından gelen yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır: Söğüt, Gülnar, Gülşehir, Tut, Sarıçam, Kavak, Karaağaç, Kızılağaç, Çınar, Dardağan, Pelit, Ardıç, Meşe, Gültepe, Laleli, Papatya, Şimşirli.

Osmanlı döneminde, gül, lâle, karanfil, servi ağacı gibi bitkiler Kur'an, dini kitaplar, ferman, cilt kapakları, ağaç eşya ve mezar taşları üzerinde süsleme motifi olarak sıkça kullanılmıştır (Baytop, 2001).

Kent Bitkilendirmelerinde Tür Seçimi

Kentlerde yapılan bitkilendirme çalışmalarında tür seçimi son derece önemlidir (Harris vd., 2004; Dirik, 2008). Bitki kullanımında tür seçilirken beş aşamalı bir eleme önerilmektedir (Dirik, 2008): ekolojik uyum, biyolojik kapasite, estetik değer, işlevsel değer ve bakım ihtiyacı.

Kullanılacak tür öncelikle ekolojik olarak uygulama sahasına uygun olmalıdır. Ekolojik uyum, tür seçiminde en başta dikkat edilmesi gereken husustur. Günümüzde özellikle estetik değerinden dolayı beğenilen birçok bitki uygun olmayan yerlere dikilebilmektedir. Bu da ilerleyen dönemde gelişme ve kuruma problemlerine yol açmaktadır. Örneğin karasal iklime sahip İç Anadolu bölgesinde kullanılan ılıman iklim isteyen sahil bitkilerinde, sıklıkla gelişim ve kuruma sorunları gözlemlenmektedir.

Kullanılacak türlerin biyolojik kapasiteleri yakından tanınmalıdır. Büyüme hızları, bitkinin ömrü, biyotik ve abiyotik zararlılara karşı durumu, köklenme özellikleri ve olgunlaştığındaki görünümü dikkate alınarak seçim yapılmalıdır.

Bitkiler çoğu zaman estetik amaçlar için tercih edilmektedir. Bitkilerin boyu, görünümü, kabuk, yaprak ve çiçek rengi, yaprak şekilleri seçimde öne çıkabilmektedir. Bir türün estetik değere göre seçimi, ekolojik uyum ve biyolojik kapasite elemelerinden geçtikten sonra düşünülmelidir. Estetik değere sahip doğal türler, kendi yetiştiği bölgelerde kullanıldığında bu şartları genel itibarıyla sağlamış olmaktadır.

Bitkilerin seçilmelerindeki en önemli sebeplerden biri de işlevsel değerdir. Gölge mekanlar oluşturma, eğimli yerlerde zemini tutma, manzara oluşturma, rüzgar, toz ve gürültüye karşı perde oluşturma, kentlerdeki yaban hayatını destekleme ağaçların en başta gelen işlevlerindedir. Örneğin Osmanlı döneminde İstanbul'da çitlenbik ağacının en fazla kullanılmasının nedenlerinden biri, kuşların bu ağacın meyvelerini çok sevmesidir. Bilindiği gibi Osmanlı dönemi yapıların (cami, köprü, köşk, saray, vb.) birçoğunda duvarlarda kuş evleri ve sarayları bulunmaktadır.

Kentlerde kullanılan bitkilerin bakımı da önemli bir husustur. Dikildiği yere göre, bitkilerin budama, biyotik (böcek, mantar gibi) ve abiyotik (rüzgar, yangın gibi) faktörlere karşı korunma, gübreleme ve sulama ihtiyaçları bulunmaktadır. Tür seçiminde bakım ihtiyaçları ve bakım yapma imkânlarını da dikkate almak gerekmektedir.

Cevad Rüştü (1916b), yaklaşık 100 yıl önce milli duyarlılıktan uzak, sadece ekonomik nedenlerle fidan satanlardan şu ifadelerle şikâyet etmektedir: "... eski sevimli bahçelerimiz, lâlezarlarımız yerine, şimdi, krizantemler, primeralar, tırfillar, ... gibi milli olmayan çiçekler, palmyeler gibi zevk-i selim-i millimizi tırmalayan dikenli Frenk hurmalarıyla süslenmiş parklarımız, bahçelerimiz görülüyor". "Şehrimizde böyle türedi fideciler fide satmak suretiyle temin-i maişet ettiklerinden bunlar bahçelerde tarz, sistem, şekl-i milliyet düşünmeyerek

sırf fidan sürmek fikriyle kesif bir garsiyat yaparak bahçelerimizi usulsüz çirkin bir şeikle sokuyorlar”.

Günümüzde, tasarım olarak daha özenli bahçeler yapılsa da, tür seçimi bakımından Cevat Rüştü'nün şikâyet ettiği durumdan çok daha vahimdir. Yaklaşık 100 yıl önce sahil yerleşim yerlerine getirilmesi dahi yadırganan palmiyeler, bugün ekolojik ve kültürel uyumuna bakılmadan iç bölgelerdeki yerleşim yerlerinde dahi dikilmeye ve özenle yaşatılmaya çalışılmaktadır. Birçok ülkede istilacı tür olarak mücadele edilen akasya ve kokarağaçlar, ülkemizin kentlerinde, doğal yoldan veya bizzat yetkililer eliyle her geçen gün çoğalmaktadır. Çiçeklerde ise yabancı tür ve hibritlerin işgali çok daha fazladır. Bu bilinçsiz ve kontrolsüz bitkilendirmelerle, kentlerimizi çoğu zaman anlamsız, imgesiz, alâkasız ve en önemlisi âdeta “tüketilen” ruhsuz bitkiler işgal etmiştir. Kendi bitkilerimizin ihmal edilmişliğini, gül bitkisi özelinde Baytop (2001) şöyle ifade etmektedir. “Bugün Türkiye’de eski gül çeşitlerini yetiştiren hiçbir gül bahçesi ve eski gül çeşitlerini tanıyan hiçbir bilinçli gül meraklısının bulunmaması hüznün verici bir olaydır”.

Bitkiler, özellikle çiçekler, tanıılan, ünsiyet edilen, konuşulan hatta Yunus Emre'nin dizelerinde olduğu gibi (Sordum sarı çiçeğe, Boynun neden eğridir? Çiçek eydür derviş baba, Kalbim Hakka doğrudur) halleşilen canlılar iken, son dönemlerde günlük tüketilen renkli nesnelere dönüşmüştür. Zengin bitki çeşitliliğine rağmen, doğal olmayan türlerin yaygın kullanımı ile, şehirlerimiz kent florası bakımından âdeta yabancılaşma ve başkalaşma sürecine girmiştir.

Tür Seçiminde Doğal ve Yabancı Türler

Kentlerdeki bitkilendirmelerde doğal türlerin mi yoksa yabancı türlerin mi kullanılması gerektiği uzun yıllardır tartışmalı bir konudur. Son dönemlerde genel olarak “doğal olan en iyidir” yaklaşımı hakim olmaya başlamıştır (Johnston vd., 2012). Doğal türlerin kullanılması ile aynı zamanda, türlerin doğal ortamları dışında korunması, kent ekosistemlerinde biyolojik çeşitliliğe katkı ve yaban hayatını destekleme gibi fonksiyonlar da yerine getirilmiş olmaktadır. Aslında kentlerde ağırlıklı olarak doğal türlerin kullanılması, toplumun kendi doğasına ve kültürüne sahip çıkması olarak da ifade edilebilir. Bunun en güzel örneklerinden biri Atina şehrinde özellikle yol ağaçlandırmalarında kullanılan turunçlardır. Atina şehri, bir Akdeniz bitkisi olan turunç ağaçları ile de dikkati çekmektedir ve turunç ağacı oradaki tarihi ve kültürel eserlerle son derece uyum içindedir hatta bir parçasıdır.

Doğal türler ile insanlar arasında geçen yüzyıllar içinde kültürel bağlar oluşur ve birikir. Bu bitkiler yakından tanınır, çoğuna özel anlamlar yüklenir,

değişik hastalıklara karşı kullanılır. Çoğu zaman bitkilerin adları, bu uzun insan bitki ilişkilerinin neticesinde ortaya çıkmıştır.

Ülkemiz çok zengin bir bitki çeşitliliğine sahiptir. Bu zenginliğe rağmen, genel olarak şehirlerimizde yurtdışından getirilen yabancı bitkiler daha fazladır. Ülkemizdeki doğal türlerin büyük çoğunluğu henüz kentlere inmemiştir. Halen süs bitkisi olarak değerlendirilmeyen, görünüm, meyve ve çiçekleri bakımından son derece dekoratif bitkiler bulunmaktadır. Türkiye'nin öncü bitki bilimcilerinden Hikmet Birand 1948 yılında ismi "kara orman" anlamına gelen Karabük'e gittiğinde şehir içine yabancı bir tür olan akasya dikildiğini gördüğünde, yöredeki ormanlarda bulunan kent için uygun türlerin ihmal edilmesini "Ne ayıp, ne ayıp!" diyerek kınamıştır (Birand, 2008). Yaklaşık 65 yıl önce ayıplanan bu durum, günümüzde memleketin her bir bölge ve köşesinde özellikle top akasya dikimleriyle artarak devam etmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Ülkemizde kent bitkilendirmeleri, 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artmıştır. Bu bitkilendirmelerde genel olarak tür seçimine gerekli önemin verilmediği görülmektedir. Yurtdışından çok sayıda yabancı tür ülkemize girmiş ve memleketin birçok yerinde ekolojik ve kültürel uyumuna bakılmadan yaygın olarak kullanılmaktadır.

Türkiye'de bitki çeşitliliği son derece zengindir. Bu zenginlik içinde henüz üretilerek yararlanılmayan kentlerde kullanılabilecek çok sayıda dekoratif ve değerli bitkiler bulunmaktadır. Doğal bitkilerin daha yakından tanıtılması ve buldukları yörelerdeki kentlerde kullanılması için kapsamlı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Özgün mimari eserlerde olduğu gibi, bitkilendirmelerde de yöre, kültür ve medeniyet ile bağlantılı daha doğru ve anlamlı çalışmalar yapılmalıdır. İçindeki bitkilerle beraber kentler, buldukları coğrafyanın ruhunu yansıtmalı ve doğadan esintiler sunmalıdır. Kentlerdeki bitki çeşitliliği, içinde buldukları bölgenin doğal ve kültürel ruhunu aksettiren anlam zenginliğini de içermeli ve sezdirmelidir.

Şehirlerimizdeki bitkilendirme çalışmalarına "kültür politikası" çerçevesinde yaklaşılmalıdır. Doğal türlerin kullanılmasına, ülkemizdeki doğal ve kültürel mirasın korunması, kentlere taşınması ve yeni kuşaklara tanıtılması olarak bakılmalıdır.

Kaynakça

Asan, Ü., 2010. Boğaziçi'nde Yaşayan Tarih, Zamana Tanıklık Eden Anıt Ağaçlar, İstanbul Ağaç ve Peyzaj A.Ş. Yayını, 256s.

Baytop, T., 1992. İstanbul lâlesi, Kültür Bakanlığı Yay. No: 1415, Ankara.

Baytop, T., 2001. Türkiye'de eski bahçe gülleri. Ankara, Kültür Bakanlığı, 149s.

Birand, H., 2008. Anadolu Manzaraları, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 119s.

Cevat Rüştü, 1916a. Çiçek Encümen-i Dânişi, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 2.Cilt, No:2/33, s.124-126. (Polat, N.H., 2001. Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine, Cevat Rüştü'den bir güldeste, Kitabevi, 533s.).

Cevat Rüştü, 1916b. Türk Bahçeleri 4, İkdâm gazetesi, 6 Ağustos 1916, s.2. (Polat, N.H., 2001. Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine, Cevat Rüştü'den bir güldeste, Kitabevi, 533s.).

Cevat Rüştü, 1918. Şehirlerimizin Sal-dide Ağaçlarını Muhafaza Edelim, Çiftçiler Derneği Mecmuası, No:8, s.304-305. (Polat, N.H., 2001. Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine, Cevat Rüştü'den bir güldeste, Kitabevi, 533s.).

Cevat Rüştü, 1926. Lâleler 1, Akşam gazetesi, 2 Mayıs 1926, s.2. (Polat, N.H., 2001. Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine, Cevat Rüştü'den bir güldeste, Kitabevi, 533s.).

Dirik, 2008. Plantasyon (Bitkilendirme ve Dikim) Teknikleri, İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları 4729/490 ISBN 978-975-404-800-1. 2008, 543 s.

Harris, R.W., Clark, J.R. and Matheny, N.P. 2004. Arboriculture: Integrated Management of Trees Shrubs and Vines. Prentice Hall, Harlow, 580p.

Johnston, M., Nail, S. and James, S. 2012. 'Natives versus Aliens': the relevance of the debate to urban forest management in Britain. *In: Johnston, M. and Percival, G. (Eds.) Trees, People and the Built Environment*. Forestry Commission Research Report. Forestry Commission: Edinburgh.

Kara, M., 2003. İsmi erguvan'la özdeşleşen derviş: Emir Sultan Buhari, Bursa Defteri, Haziran 2003, Sayı:18, s.143.

Kısakürek, N.F., 1939. Söğüd. Ağaç ve Orman Antolojisi (Edt. M.A. Gökberk), Titaş basımevi, Ankara, s.30.

Kutlu, M., 2002. Erguvan, iğde ve kavak, <http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/Mayis/22/mkutlu.html>. Yeni şafak gazetesi, 22.05.2002.

Topçu, N., 2010. Kültür ve Medeniyet, İstanbul, Dergah Yayınları, 208s.

KAHRAMANMARAŞ-ADANA OTOYOLU ÇEVRESİNDEKİ KARAYOSUNLARINDA AĞIR METAL ANALİZLERİ

*Bahadır KOZ**

Özet

Bu araştırmada, Kahramanmaraş-Adana otoyolu çevresinden toplanmış karayosunlarının analiz edilmesi ile otoyol çevresindeki ağır metal kirliliği incelenmektedir. Deneylerde, Enerji ayırmalı X-Işını floresans spektrometresi (EDXRF) kullanılmıştır (Epsilon 5, PANalytical, Almelo, The Netherlands). Elde edilen sonuçlar göstermektedir ki, karayosunlarında Alüminyum, Vanadyum, Krom, Mangan, Demir, Nikel, Bakır, Çinko ve Kurşun mevcuttur. Mevcut çalışmanın esas amacı; Kahramanmaraş-Adana otoyolu boyunca toplanan karayosunlarında trafik kaynaklı ağır metallerin yoğunluklarını belirlemektir. Bu çalışma; bu bölgedeki trafik yoğunluğu ile ilişkili karayosunlarının analiz edildiği ilk çalışmadır. Bu yüzden bu çalışmada; otoyol boyunca ağır metal analizleri yapılmıştır ve bu ağır metallerin insan ve ekoloji için muhtemel tehlikeleri kısaca tartışılmıştır. Kurşun konsantrasyonu ile trafik yoğunluğu arasında güçlü bir ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ağır Metal; Karayosunu; Akdeniz Bölgesi; Kirlilik

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, bahadir.koz@giresun.edu.tr, bahadirkoz@yahoo.com.

1. Giriş

Son yıllardaki endüstriyel gelişmeler ve hızlı şehirleşmeden dolayı, çoğu ülkede, atmosferik kirlilik ciddi şekilde çevrenin bozulmasına sebep olmaktadır. Biyomonitörleme yaklaşımlarının genel avantajı; teknik ekipmanların masrafsız, örneklemenin kolay ve arazide organizmaların bol bulunmasıdır (Szczeponiak ve Biziuk, 2003). Bitkilerin analizi, toprak ve su gibi biyotik matrislerin geleneksel analizleri ile kıyaslandığında çok avantajlara sahiptir (Conti, 2005). Karayosunları, yüksek bitkilerin aksine, kök sistemleri ve kütikula tabakasına sahip değildir, bu yüzden bütün yüzeyleri ile mineral absorpsiyonunu gerçekleştirirler. Bu yüzden karayosunları biyoindikatör olarak kullanılmaktadır (Markert, 2007). Karayosunları, dokularında ağır metalleri büyük miktarlarda depolarlar (Grodzinska ve ark., 2001).

Verimli ve esnek bir taşıma sistemi, yaşam kalitesi ve dünya ekonomisi için son derece önemlidir. Bununla birlikte, Karayolları, arazi tüketimi, gürültü ve hava kalitesi açısından önemli bir olumsuz faktördür. Ayrıca bu durum, bitkileri, hayvanları ve insanları tehdit etmektedir (Dockery, 2001). Son yıllarda, Kurşun trafiğin sebep olduğu hava kirliliğinin esas belirleyicisi olarak kullanılmaktadır (Jaradat and Monami, 1999). Çoğu ülkede, trafik emisyonlarını kontrol programları geliştirilmiştir; 1990'da kurşunsuz benzin kullanımı USA ve Kanada'da zorunlu olmuştur. 1993'te Avusturya benzer bir kanunu çıkaran ilk Avrupa ülkesi olmuştur (Khare and Sharma, 2003). Çevre kirliliğinin artan farkındalığından dolayı, Orta ve Batı Avrupa'da Kurşun emisyonları 1970'lerin sonundan itibaren önemli ölçüde düşmeye başlamıştır (Massadeh and Snook, 2002). Türkiye'de ise hala kurşunsuz benzin kullanımı kanunla yasaklanmamıştır, fakat 1990'lı yıllardan beri ithal edilen ve Türkiye'de üretilen araçların motorları kurşunsuz benzini kullanımına uygundur.(TURKSTAT, 2005).

Bu çalışmanın amacı; EDXRF Spektrometresi ile Türkiye'nin doğu Akdeniz bölgesinde bulunan Kahramanmaraş-Adana karayolu çevresinden toplanan karayosunlarında ağır metal konsantrasyonlarını belirlemektir. Çalışma alanı, 185 km uzunluğunda olup, geçtiği illerde toplam 3.726.326 insan yaşamaktadır (www.tuik.gov.tr, 2012).

2. Materyal ve Metod

2.1. Örnekleme ve Hazırlama

Karayosunu örnekleri, Türkiye'nin Doğu Akdeniz bölgesinde bulunan Kahramanmaraş-Adana otoyolu boyunca 23 istasyondan toplandı. (Şekil 1 ve Tablo 1). Karayosunlarının örnekleme işlemleri kabul edilebilir sonuçları elde etmek için oldukça önemlidir (Smith, 2004). Trafik yoğunluğu ile ağır metal

konsantrasyonları arasındaki potansiyel ilişkiyi belirleyebilmek için, karayosunu örnekleri şehir merkezlerinden, şehirlerarasından ve trafik yoğunluğunun hemen hemen hiç olmadığı kontrol bölgesinden toplanmıştır.

Karayosunu örnekleri, ağaç, kaya ve toprak üzerlerinden, spatula yardımı ile haziran 2011’de toplandı. Toplanan örnekler, geçici olarak poşetlere konuldu. Habitatı, substratı, yüksekliği, coğrafik konumu, toplanma tarihi gibi bazı önemli notlar alındı. Örnekler laboratuara getirilerek makroskopik ve mikroskopik incelemelere tabii tutuldu ve Moss Flora Britain and Ireland (Smith, 2004), Die Moos-und Farnpflanzen Europas (Frey ve ark., 1995), Flora dei Muschi D’Italia (Pedrotti, 2001), The Bryophyte Flora of Israel and Adjacent Regions (Herrnstadt ve ark., 2004) gibi flora kitaplarından yararlanılarak tür teşhisleri gerçekleştirildi. Kontrol bölgesi olarak ta Kahramanmaraş-Süleymanlı köyü seçildi, çünkü; burası, insan ve trafik kaynaklı ağır metal kirliliğinden uzak bir bölgedir.

2.2. Metod

Ölçüm parametreleri, Epsilon 5 EDXRF (Enerji Ayırmalı X-Işını Floresan Spektrometresi) yazılımı kullanılarak gerçekleştirildi. Örnekler, 8 µm kalınlıkta Be- penceresine sahip, sıvı azotla soğutulmuş, vakum donanımlı PAN-32 Ge X-Işını dedektöründen Gd tüpünden ışınlar gönderildi. Elementlerin her bir grubu için ölçüm parametreleri Tablo-1’de verilmiştir.

Dedeksiyon sınırları arka plandaki karekökü üç kez kullanılarak hesaplandı (Curie, 1995). Sonuçlar mevcuttur (Tablo 2).

2.3. İstatistiksel Analizler

Karayosunlarının kurşun konsantrasyonu ile trafik yoğunluğu arasında Pearson correlations (SPSS) uygulandı ve araç sayısı ile kurşun konsantrasyonu arasında önemli bir ilişki bulundu ($p < 0.05$, $r = 0.77$, $N = 23$).

3. Sonuçlar ve Tartışma

Şehir merkezleri ve şehir merkezleri arasından toplanan karayosunlarının ortalamaları ve yedi elementin konsantrasyon değişimleri Tablo 4’te verilmiştir. Al, V, Cr, Mn, Fe, Ni, Cu, Zn ve Pb, çevre için ağır metallerdir. Sonuçlar gösterdi ki; numunelerde bulunan ağır metallerin ortalama konsantrasyonları şu şekildedir: Al (4.59 g/kg), V (68.27 mg/kg), Cr (4.64 mg/kg), Mn (431.86 mg/kg), Fe (3.89 g/kg), Ni (30.44 mg/kg), Cu (51.5 mg/kg), Zn (49.10 mg/kg) and Pb (41.10 mg/kg). Al, V, Cr, Mn, Fe, Ni, Cu, Zn ve Pb’un en yüksek konsantrasyon değerleri sırasıyla; Beyoğlu-Şekeroba, Kılılı-Türkoğlu, Nurdağı-Bahçe, Batı Adana, Ceyhan-Adana, Adana, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş ve Adana’da gözlemlendi; en düşük konsantrasyon değerleri ise sırasıyla, Toprakkale-Ceyhan, Türkoğlu,

Kahramanmaraş, Kahramanmaraş-Kılılı, Osmaniye, Kahramanmaraş-Kılılı, Kahramanmaraş, Osmaniye ve Türkoğlu-Beyoğlu'nda gözlemlendi.

Kontrol bölgesindeki numunelerdeki elementlerin (Al, Cr, Mn, Fe, Ni, Cu, Zn, Pb) konsantrasyonları Tablo 5'te mevcuttur. Konsantrasyonlar sırasıyla şu şekilde verilmiştir; 2.88 (g/kg), 1.73 (mg/kg), 374.5 (mg/kg), 1.87 (g/kg), 17.63 (mg/kg), 37.23 (mg/kg), 28.2 (mg/kg) ve 24.62 (mg/kg). Beklenildiği gibi, kontrol bölgesindeki elementlerin konsantrasyonları otoyol kenarından toplanan karayosunlarındaki elementlerin konsantrasyonlarından oldukça düşüktür.

Tablo 6'da, mevcut sonuçlar ile literatürdeki bazı sonuçlar kıyaslanmıştır. Tabloda görüldüğü gibi, mevcut sonuçlar, Avrupa'daki farklı ülkelerden alınan ölçümlerden oldukça yüksektir. Bu yüzden çevre kirliliği Türkiye'de çok ciddi bir problemdir. Türkiye'de kurşunsuz benzin kullanımı daha yeni, 2011 yılında çıkan kanunla yasaklanmıştır. Fakat 1993'ten sonra Türkiye'de üretilen ve ithal edilen araçların motorları kurşunsuz benzin kullanımına uygundur (www.cevreorman.gov.tr/moz).

Kurşun'un ana kaynağı kurşunlu benzin kullanımı, atıkların yakılması ve endüstridir. Kurşun kirliliği, nüfus yoğunluğu ve şehirleşme ile ilişkilidir. Kurşun, entellektüel performansı ve bilişsel gelişimi azaltmaktadır ve yetişkinlerde ise kalp hastalıkları ve kan basıncını artırmaktadır (Commission of the European Communities, 2001).

Cu ve Zn araba ve kamyonlardan çevreye verilmektedir (Garg ve arkadaşları, 2000). Ağır metal ihtiva eden yerlerde yaşayan insanlar, yüksek düzeyde bu kimyasallara maruz kalırlar (IARC), Krom'un insan için muhtemel kanserojen olduğunu kabul etmektedir (IARC, 2008). Yüksek düzeylerde Krom bulunduğu, akciğer ve midede zarara sebep olmaktadır. Nikel'in en bilinen sağlık etkisi; alerjik reaksiyonlardır. Bu durumlara sebep olan çoğu kaynak, Otomobil eksozları, gübreler, endüstriyel atıklar, petrol tüketimidir (www.tuberoze.com).

Tablo 6'da da görüldüğü gibi, mevcut sonuçlar, Avrupa'dan farklı ülkelerden elde edilen sonuçlardan oldukça yüksektir. Bu durum, Türkiye'de çevre kirliliğinin çok ciddi bir sorun olduğunu göstermektedir. Bu durumun en temel sebebi kurşunlu benzin kullanımı, şehirleşme ve endüstriyel faaliyetlerdir. Ağır metaller, çevreye, taşıma, endüstriyel faaliyetler, fosil yakıtlar, tarım, şehirleşme ve diğer insan faaliyetleri gibi farklı kaynaklardan verilmektedir.

5. Sonuçlar

Karayosunları, ağır metallerin birikiminin tahmini bakımından, diğer organizmalar veya enstrümanlarla kıyaslandığında birkaç avantaja sahiptir. Karayosunları bütün yüzeyleri ile etkili bir şekilde mineral depolama kapasitesine sahiptir (Zechmeister ve arkadaşları, 2003). Ağır metal konsantrasyonları gösterdiği ki, Doğu Akdeniz bölgesindeki atmosferik ağır metal kirliliğinin belirlenmesi için karayosunları iyi bir indikatör bitkilerdir. Cr, Mn, Co, Ni, Cu, Zn, Pb ağır metallerdir, çalışma alanından toplanmış karayosunlarında belirlenmiştir. Sonuçlar gösterdi ki; Şehir merkezlerinden toplanmış karayosunlarının ağır metal konsantrasyonları, şehirlerarasından toplanmış karayosunlarının ağır metal konsantrasyonlarından oldukça yüksektir. Bu durumun sebebi; Nüfus ve insan aktiviteleri ile tüketilen fosil yakıtlar, endüstriyel faaliyetler, şehirleşme ve trafik yoğunluğudur. Bu tür çalışmalar aynı bölgede her 5 yılda bir tekrarlanarak durum ortaya konulmalıdır.

Kaynakça

Communities of the European Commission, 2002. Commission Regulation (EC) 221/2002 of 6 February 2002 amending regulation (EC) No.466/2002 setting maximum levels for certain contaminants in foodstuffs. Official journal of the European Communities. Brussels, 6 February 2002.

Conti, M., 2005. A statistical approach applied to trace metal data from biomonitoring studies. *Int. J. Environ. Pollut.* 23, 29-41.

Dockery, D.W., 2001. Epidemiological evidence of cardiovascular effects of particulate air pollution. *Environ. Health Pers.* 109, 483-486.

Duran. C., Soylak, M., Bulut, V.N., Gundogdu, A., Tufekci, M., Elci, L., Senturk, H.B., 2007. Specification of Cr(III) and Cr(VI) in Environmental Samples of ter Solid Phase Extraction on Amberlite XAD-2000. *J. Chinese Chem. Society* 54, 625-634.

Frey, W., Fram, J.P., Fischer, E., Lobin, W., 1995. *Die Moos-und Farnpflanzen Europas*. Stuttgart.

Garg, B.D., Cadle, S.H., Mulawa, P.A., Groblicki, P.J., Laroo, C., Parr, G.A., 2000. Brake wear particulate matter emissions. *Environ. Sci. Technol.* 34, 4463-4469.

Grodzinska, K., Szarek-Lukaszewska, G., 2001. Response of mosses to the heavy metal deposition in Poland-an overview. *Environ. Pollut.* 114, 443-451.

Herrnstadt, I., Heyn, C.C., Bischler, H., Jovet-Ast, S., 2004. *The Bryophyte Flora of Israel and Adjacent Regions*. Jerusalem.

IARC, 1993. *IARC Monographs on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans*, Vol. 58, Lyon, France.

Jaradat, Q.M. and Monami, K.A. 1999. Contamination of roadside soil, plants, and air with heavy metals in Jordan, a comparative study. *Turk. J. Chem.* 23, 209-220.

Khare, M., Sharma, P., 2003. Fuel options. In: Button KJ, Hensher DA (Eds.). *Handbook of Transport and Environment*. Elsevier, Amsterdam, 159-183.

Koz, B., Cevik, U., Bulut, V.N., Kaya, S., Gundogdu, A., Celik, N., 2013. Heavy metal analysis by moss species in the Black Sea Region of Turkey, *Fresenius Environmental Bulletin*, 22, 1287-1295.

Markert, B., Breure, A. and Zechmeister H.G., eds., 2003. *Bioindicators and Biomonitors-Principles, concepts and applications*, Elsevier, New York.

Markert, B., 2007. Definitions and principles for bioindication and biomonitoring of trace metals in the environment. *J. Trace Elements* 21, 77-82.

Massadeh, A.M., Snook, R.D., 2002. Determination of Pb and Cd in road dusts over the period in which Pb was removed from petrol in the UK. *J. Environ. Monit.* 4, 567-572.

Ötvös, E., Pazmandi, T., Tuba, Z., 2003. First national survey of atmospheric heavy metal deposition in Hungary by the analysis of mosses. *Sci. Total. Environ.* 309, 151-160.

Pedrotti, C.C., 2001. *Flora Dei Muschi D'Italia*. Roma.

Rühling, A., Steinnes, E., 1998. Atmospheric heavy metal deposition in Europa 1995-1996. *NORD* 15, 1-66.

Smith, A.J.E., 2004. *The Moss Flora of Britain and Ireland*. Edinburgh.

Szczepaniak, K., Biziuk, M., 2003. Aspects of the biomonitoring studies using mosses and lichens as indicators of metal pollution. *Environ. Res.* 93, 221-230.

TURKSTAT (Turkish Statistical Institute), 2005. *Road Motor Vehicle Statistics*.

www.cevreorman.gov.tr/moz (February 15, 2010)

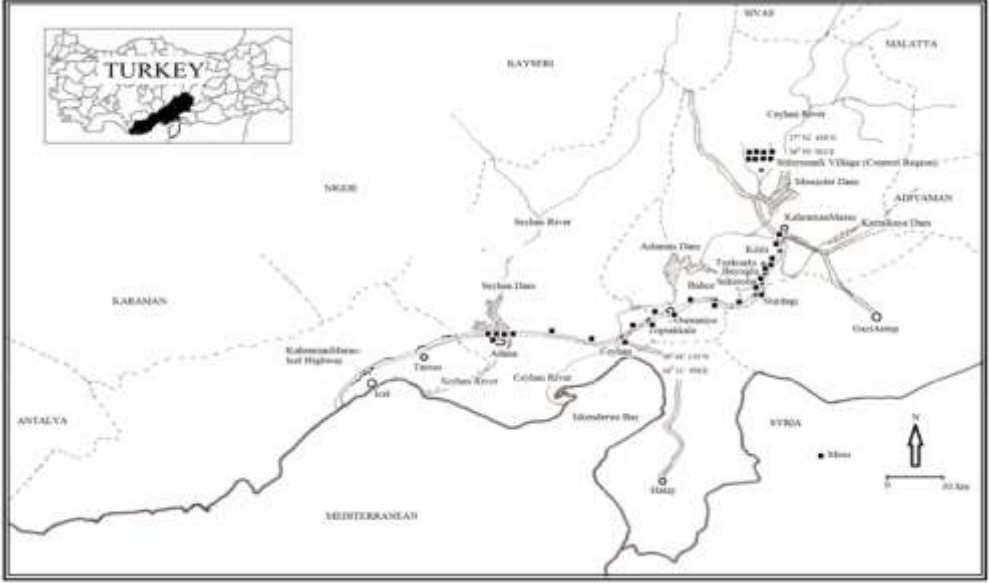
www.tuberoze.com/Heavy_Metal_Toxicity.html(March 20, 2009)

www.tuik.gov.tr (December 26, 2007)

Zechmeister, H.G., Grodzinska, K., Szarek-Lukaszewska, G., 2003. Bryophytes. In: Markert, B.A., Breure, A.M., Zechmeister, H.G. (Eds.), *Bioindicators/Biomonitoring (Principles, Assessment, Concepts)*. Elsevier, Amsterdam, pp.329-374.

Şekiller Dizini

Şekil 1. Çalışma Alanı

Şekil 1

Örnek Numarası	Yerleşim	Tür adı	Günlük ortalama araç sayısı (2012)(www.kgm.gov.tr)	Nüfus (2011)
1	Kahramanmaraş	<i>Hypnum cupressiforme</i>	17654	1044816
2	Kahramanmaraş-Kılılı	<i>Brachythecium rutabulum</i>	7979	
3	Kılılı-Türkoğlu	<i>Pleurozium schreberi</i>		
4	Türkoğlu	<i>Grimmia hartmanii</i>		14539

5	Türkoğlu-Beyoğlu	<i>Homalothecium sericeum</i>	5904	
6	Beyoğlu-Şekeroba	<i>Ctenidium molluscum</i>	5798	
7	Şekeroba-Nurdağı	<i>Tortella tortuosa</i>		
8	Nurdağı	<i>Pleurozium schreberi</i>	5187	16452
9	Nurdağı-Bahçe	<i>Scleropodium purum</i>	3816	
10	Bahçe	<i>Homalothecium sericeum</i>	5394	13207
11	Bahçe-Osmaniye	<i>Tortella fragilis</i>	11144	
12	Osmaniye	<i>Leucodon sciuroides</i>	7933	204057
13	Osmaniye-Toprakkale	<i>Neckera complanata</i>		
14	Toprakkale	<i>Tortella tortuosa</i>	8710	8208
15	Toprakkale-Ceyhan	<i>Amblystegium serpens</i>	11175	
16	Ceyhan	<i>Schistidium apocarpum</i>	11175	106487
17	Ceyhan-Adana	<i>Grimmia hartmanii</i>	11754	
18	Ceyhan-Adana	<i>Racomitrium canescens</i>	34117	

19	Doğu Adana	<i>Amblystegium serpens</i>	34117	
20	Adana	<i>Grimmia hartmanii</i>	34117	2085225
21	Adana	<i>Tortella fragilis</i>	23014	2085225
22	Adana	<i>Tortella tortuosa</i>	16955	2085225
23	Batı Adana	<i>Schistidium apocarpum</i>	16297	

Tablo 1 Kahramanmaraş-Adana otoyolundaki istasyonların tablosu

Sıralama	Elementler	İkincil Amaç	Çalışılan X-Işını	Ölçüm Zamanı
Ti-Ga	Al, V, Cr, Mn, Fe, Ni, Cu, Zn	Ge	K _α	400
W-U	As, Pb	Mo	L _α	400

Tablo 2 Standart örneklerin ölçüm parametreleri

Element	DLs	Sertifika referans Değerler	Bulunan Değerler
V	2.9	66 (59-73)	68
Cr	2.0	60 (49-74)	66
Mn	2.5	631 (604-650)	580
Fe	1.1	2.57 (2.52-2.63)	2.46
Ni	1.2	9.7 (7.9-11.6)	10.2
Cu	1.0	11 (9-13)	11
Zn	0.7	104 (101-113)	98
Pb	0.9	51 (47-56)	55

Tablo 3 Standart örnekler IAEA 7 için sertifika değerler ve deneylerin kıyaslaması ve Epsilon 5 için DLs (mg/kg)

Nu mun e No	Tür İsmi	Al (g/k g)	V (mg/ kg)	Cr (mg/ kg)	Mn (mg/ kg)	Fe (g/k g)	Ni (mg /kg)	Cu (mg/ kg)	Zn (mg/ kg)	Pb (mg/ kg)
1	<i>Hypnum cupressiforme</i>	4,04	51	2,3	306	2,65	21	91,6	91	49
2	<i>Brachythecium rutabulum</i>	5,54	63	2,5	130	2,54	13	67,2	83	20
3	<i>Pleurozium schreberi</i>	4,31	84	2,9	235	2,86	17	74,5	32	13
4	<i>Grimmia hartmanii</i>	4,77	23	2,5	556	4,9	18	58,6	64	27
5	<i>Homalothecium sericeum</i>	3,34	55	3,7	274	3,59	15	54,8	17	5
6	<i>Ctenidium molluscum</i>	5,97	74	3,8	250	3,35	18	63,7	68	12

7	<i>Tortella tortuosa</i>	4,58	69	3,9	306	3,38	19	56,6	58	21
8	<i>Pleurozium schreberi</i>	2,42	72	4,4	575	3,63	37	61,3	85	28
9	<i>Scleropodium purum</i>	5,15	65	7,6	629	4,34	36	35,2	68	22
10	<i>Homalothecium sericeum</i>	2,52	76	4,5	407	3,2	19	44,5	44	26
11	<i>Tortella fragilis</i>	4,95	63	4,6	374	3,5	21	50,8	69	24
12	<i>Leucodon sciuroides</i>	2,55	64	5,2	279	2,12	32	45,6	24	32
13	<i>Neckera complanata</i>	3,53	53	5,3	656	5,45	32	43,8	71	31
14	<i>Tortella tortuosa</i>	3,15	79	5,2	460	4,62	34	36,1	43	24
15	<i>Amblystegium serpens</i>	2,04	66	5,6	274	4,69	23	38,6	37	33
16	<i>Schistidium apocarpum</i>	2,38	72	5,4	467	4,23	32	72,2	29	47
17	<i>Grimmia hartmanii</i>	4,74	78	5,8	352	5,97	32	52,1	58	45
18	<i>Racomitrium canescens</i>	4,92	62	5,9	413	4,12	24	63,8	43	52
19	<i>Amblystegium serpens</i>	2,39	75	6,7	272	4,15	43	41,6	27	65
20	<i>Grimmia hartmanii</i>	2,32	83	5,6	482	3,19	49	40,7	25	86
21	<i>Tortella fragilis</i>	2,55	72	5,3	687	3,61	47	35,7	15	74
22	<i>Tortella tortuosa</i>	3,84	76	5,9	477	5,11	47	24,7	23	59
23	<i>Schistidium apocarpum</i>	3,16	72	5,5	892	3,75	39	35,5	20	56

	Max.-Min. Değerler	5.97 - 2.04	84- 23	7.6- 2.3	892- 130	5.97 - 2.12	49- 13	91.6- 24.7	91- 15	86-5
	Ortalama	3.70	67.26	4.78	418.9 5	3.86	29.0 4	51.70	47.56	37

Tablo 4 Kahramanmaraş-Adana otoyolu boyunca karayosunlarının ağır metal konsantrasyonları ve örnekleme bilgisi

Numune İsmi	Al (mg/ g)	Cr (mg/k g)	Mn (mg/k g)	Fe (mg/ g)	Ni (mg/k g)	Cu (mg/k g)	Zn (mg/k g)	Pb (mg/k g)
<i>Pleurozium schreberi</i>	2.84	1.75	356	1.25	17.4	33.7	24.3	21.5
<i>Racomitrium canescens</i>	3.64	1.83	382	2.68	19.27	38.3	36.4	24.9
<i>Homalothecium sericeum</i>	2.07	1.86	373	2.12	21.2	33.5	29.6	30.1
<i>Tortella tortuosa</i>	2.38	1.79	374	1.23	15.73	39.7	26.8	21.3
<i>Ctenidium molluscum</i>	2.68	1.70	389	2.16	18.81	40.8	37.3	24.2
<i>Scleropodium purum</i>	2.58	1.62	374.	2.46	16.05	36.2	27.3	31.4
<i>Brachytehecium rutabulum</i>	3.13	1.72	367	1.63	17.1	30.1	18.5	21.9
<i>Grimmia hartmanii</i>	3.77	1.55	381	1.44	15.55	45.6	25.4	21.7

Ortalama	2.88	173	374.5	1.87	17.63	37.23	28.2	24.62
Min.- Max. Değerler	2.07- 3.77	1.55- 1.86	356- 389	1.23- 2.68	15.55 -21.2	30.1- 45.6	18.5- 37.3	21.3- 31.4

Tablo 5 Kontrol bölgesi (Süleymanlı Köyü)'nden toplanan karayosunlarındaki elemental konsantrasyon

Çalışma Alanı	Cr	Ni	Cu	Zn	Pb	Kaynaklar
Polonya	1.0	1.4	8	43	13.6	Rühling ve Steinnes. 1998
Almanya	1.4	1.6	9	54	7.8	Rühlingve Steinnes. 1998
Norveç	1.1	1.6	5	38	5.8	Rühling ve Steinnes. 1998
Macaristan	2.8	5.0	12	52	19.5	Ötvös ve ark.. 2003
Türkiye Türkiye	52.2 46.44	17.2 30.44	268 515.06	176 304.27	39.1 53.86	Koz ve ark., 2013 Mevcut Çalışma, 2013

Tablo 6 Mevcut sonuçların literatürdeki sonuçlarla kıyaslanması (mg,kg⁻¹)

IX. BÖLÜM
SOSYO KÜLTÜREL BAĞLAMDA ÇEVRE VE AHLAK

ÇEVRE, İNSAN VE KÜLTÜRÜ BİRBİRİNE BAĞLAYAN ETMEN: SU

*Mahmut AVCI**

Özet

İçinde bulunduğumuz dünyada insan ve çevresinin birbirine bağlanması etkileşimle olur. İnsan müdahil olmadığı bir çevrede dünyaya gelir ama öbür yandan bu çevreye kendinden bir biçim verme gücünü de taşır. Yine insan geçmişe ait olanı anlayabilir ve anlamlandırabilir ama değiştiremez; öte yandan geleceğe ait olanı kurgulayabilir ve onu üretme yolunda adım atabilir. Bu makalede çevrenin en yaşamsal içeriklerinden biri olan su konusuna insanın kültürel yaklaşımları, özellikle de kendi kültürümüzdeki yaklaşımlar inceleme konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, insan, ahlak, su, kültür.

Water: The Factor Which Link Environment, Human and Culture to Each Other

Abstract

In the world which we live in, human and environment influence each other. However, Man come to the world that he did not interfere in changing it. Eventhough he has the capacity in rechanging that world by himself. Despite this, Man is capable to understand and explain things related to the past but he can create and produce whatever he which as regard to future. This article will address the issue

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, mahmut.avci@usak.edu.tr.

of water as a vital factor within environment with consideration to the culturel approaches of people, especially our cultural approaches.

Key Words: Environment, human, ethic, water, cultur.

Giriş

Algılayan, düşünen ve ilişki kuran bir suje ile verili, algılanabilir ve ilişki kurulabilir bir obje arasındaki etkileşimden ortaya çıkan sonuçlar felsefenin temel problem alanlarından birisini oluşturur. Bu etkileşimin ilk ortaya çıkışı en başta çevreseldir denilebilir. Sujenin çevresinde olup bitenler onu doğrudan etkilediği gibi, onu şekillendirmektedir de. Bu sebeple sujenin yaklaşımları ve değerlendirmeleri önem arz etmektedir. Çevre konusu da belki öncelikli suje meselelerindedir diyebiliriz. Bu nedenle içinde bulunduğumuz dünyanın birbirine bağlanması insan ve çevre etkileşimiyle olur. Tarihsel bağlam itibariyle ortaya çıkan sonuçlar da bu ilişkilerin kavranması ve doğru şekilde birbirlerine bağlanmasını etkiler.

İnsan müdahil olmadığı bir çevrede dünyaya gelir ama öbür yandan bu çevreye kendinden bir biçim verme gücünü de taşır. Yine insan geçmişe ait olanı anlayabilir ve anlamlandırabilir ama değiştiremez; fakat geleceğe ait olanı kurgulayabilir ve onu üretme yolunda adım atabilir. Kendi haline bırakılan, kendi içinde serbestçe devinmeye terk edilmiş bir çevrenin insan için hiçbir önemi yoktur. Onun düzene sokulması, geliştirilmesi ve korunması zorunluluğu vardır. Hiç şüphesiz bunu sağlayacak felsefi temellere de ihtiyaç vardır. Bir ağacın gelişebilmesi için köklerini yerin altına doğru yayma zorunluluğu nasıl varsa, çevre bilincinin de insanın zihni temellerinde kök salması zorunluluğu vardır. Bu bütünlük anlayışı bakış açımızın temel dayanak noktası olabilir.

Çevre konusunda kütüphaneler dolusu eserler yazılmış ve hergün pek çok şey söylenmekte ve yazılıp çizilmektedir. Bu sebeple çevreye ait bütün meseleleri bu makalede ele almaya çalışmak niyetinde değiliz. Yukarıdaki perspektiften sonra, konunun büyüklüğü de göz önüne alınınca, çevrenin en yaşamsal içeriklerinden biri olan su konusuna insanın kültürel yaklaşımlarını ele almaya çalışacağız.

I. Çevre

Çevre, genel bir tanımlamayla “canlıların içinde yaşadığı, hayati bağlarla bağlı oldukları ve çeşitli şekillerde birbirlerini etkiledikleri ortam” olarak düşünülebilir.¹ Çevre, bir canlının yaşamı üzerinde etkili tüm faktörlerin

¹ Kazım Yıldız, Şengün Sipahioğlu ve Mehmet Yılmaz, Çevre Bilimi, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2005, s. 14.

kompleksi olarak; belirli bir yaşam mekânında etkili olan fiziksel, kimyasal, biyotik faktörler bütünlüğü olarak; canlı ve cansız varlıklar ile bunların karşılıklı ilişkilerinden oluşan biyolojik sistemleri ifade eden bir kavram olarak; bir organizmanın veya organizmalar topluluğunun yaşamını sağlayan ve onu sürekli etkisi altında bulunduran süreçler, enerjiler ve maddesel varlıkların bütünlüğü olarak da maddelendirilebilir.² Yine çevre, “insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları, fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam ve içinde yaşadığımız doğal ortam” diye de genişletilebilir.³

İnsanı çevreleyen fiziki ve biyolojik ortam olarak çevre, onun üzerinde etkisi devamlı hissedilen önemli bir gerçekliktir.⁴ Halihazırdaki çevre değerlendirmeleri mümkün oldukça günümüz şartları içerisinde yapılmaktadır. Eski çağlarda insanın çevresinden bahsederken, çevre, o anda yaşanan yerden başkası değildir. Yani daha açık bir ifadeyle insanın yaşadığı kenti, kasabası veya köyü onun fiziki ve sosyal çevresini oluşturuyordu. Bugün dünyanın her yeri günümüz insanının çevresini oluşturuyor.⁵ Çevreyi, içinde yaşadığımız, ilişkide bulunduğumuz yakın muhitimiz olarak tanımlayabiliriz; evimiz, çalışma ortamımız, sokağımız ve mahallemiz çevre kavramı içine girer. Biraz daha ufkumuzu genişlettiğimizde yaşadığımız şehir, ülke ve bölgenin de bu çevre kavramının içine girdiğini görüyoruz. İletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte çevrenin sınırları artık gezegenimizi kapsayacak şekilde genişlemiştir.⁶

II. İnsan

İnsan, bir varlığa ad olduğu için herhangi bir zamana indirgenmeden değerlendirilmelidir. Zira şimdi varolan dün'e göre gelecek, yarın'a göre de dün de olur ve bu döngü zamanın son bulmasına kadar gider. Eğer insan, bir bütünlük içinde düşünülmezse, olmayan bir zaman dilimine sıkıştırılmış olur. Neticede medeniyet tarihi içinde farklı kültürleri oluşturmuş bir varlığı bir zaman dilimiyle daraltmak onun tanımını eksik kılar. O halde şöyle bir tanımlama yapılabilir: “İnsan sürekli olarak kendisini araştıran, varoluşunun her anında varoluşunun koşullarını inceleyen ve denetleyen bir varlık olarak dikkat çeker.

² Necmettin Çepel, Genel Ekoloji, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yay., İstanbul, 1983, s. 19-20.

³ http://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fal_%C3%A7evre (17/08/2013)

⁴ İbrahim Özdemir, “Kur'an'a Göre Çevre”, İslam İlimleri Dergisi, Güz:1-22, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Ankara, 2006.

⁵ Kemal Göz, “Çevre Ahlakı ve İnsan”, Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 12 (1):92-100, Artvin, 2011.

⁶ <http://www.msxlabs.org/forum/cevre-bilimleri/187742-cevre-nedir-cevre-hakkinda-genel-bilgiler.html#ixzz2eal2XULL> (02/09/2013).

İnsanı kendisine rasyonel bir soru sorulduğunda, rasyonel bir yanıt verebilen varlık olarak da tanımlayabiliriz. İnsanın gerek bilgisi gerekse ahlaklılığı bu çerçevede içinde kavranabilir. İnsan, bu temel becerisi, yani kendine ve başkalarına yanıt verebilme becerisi ile sorumlu bir varlık, bir ahlaksal özne olur.”⁷

Felsefe araştırmalarının ulaşmak istediği amaçlardan biri de insanın ne olduğu sorusuna yanıt verebilmektir. Bu soruya yanıt vermenin yolu, insanı sadece doğal evrenin bir parçası olarak değil, kendi ürettiği kültür içinde ele almaktan geçer. Çünkü kültür, bir organizma olarak biyoloji yasalarına bağımlı doğa varlığı insanın değil, biyolojik ve fizyolojik çevresini niteliksel bir değişime uğratabilen insanın bir başarısıdır.⁸

Bunun gereği olarak sorumlu bir varlık olması beklenen insanın çevreyle ilişkisinde şu sorular önemlidir: Çevre kaynakları tüketilen bir şey olduğuna göre ona nasıl yaklaşılmalıdır? İnsan bütün durumlarda çevreyi koruyabilir mi? Çevrenin zarar görmesi neticesinde insan nasıl etkilenir? Başka insanların sorumsuzluğu bizi etkilemeli mi? Bu gibi sorulara verilecek cevaplar bizim çevreye yaklaşımımızı ortaya çıkardığı gibi kültüre yaklaşımımızı da belirlemektedir.

III. Kültür

Çağımızdaki problem alanlarına yaklaşırken problemin mevcut olduğu kültüre ait kavramaların tanımlamalarının iyi yapılması gerekmektedir. Çünkü çevresel problemler kültürlerinden bağımsız değildirler. Anlam ve değer üretimi toplumsal tüm faaliyetlerin içinde varlığını sürdürür. Kültürel yapıyı, fikir-değer-anlam zinciri ve tüm bunların üretildiği yaşamsal bir alan olarak ele aldığımızda yaşam biçimlerinden zihinsel yapılara, sanatsal motiflerden bireysel davranışlara kadar geniş bir yelpaze içerdiğini görebiliriz. Ekonomik ilişkiler, siyasal yapılar, aile ilişkileri, diğer sosyal alanlar ve toplumsal etkinliğin bütünü dolaylı ya da dolaysız şekilde iletişim kuran insanlar arasındaki ilişkilerden oluştuğu için tüm bu faaliyetler genel anlam ve değerler sistemi içinde kurulmuştur.

Bu noktada sınırlı bir kaç kültür tanımlamasıyla yetinmeye çalışacağız. Önemli kültür filozoflarından H. Wein insanın içinde yaşadığı toplumundan öğrendiklerinin -kültür- onun fiziki yeterliliklerinden daha önemli olduğunu söyleyerek “kültür, insanın en büyük ve en önemli aracıdır; insan, kozmostaki

⁷ Ernst, Cassirer, *An Essay On Man*, Yale University Press, New Haven, USA, 1972, s. 5-6.

⁸ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s.154.

yerinin ona yüklediği problemleri, yalnız bu araç sayesinde çözebilir”⁹ hükmüyle kültürün önemini çok iyi bir şekilde ifade etmektedir.

Günümüze kadar anlam değişmelerine uğramış kültür kavramının anlam farklılıkları kelime köküyle doğrudan ilgilidir. M. Korlaelçi kültür kelimesinin etnik kökeninden ve anlamlarından şöyle bahsetmektedir. “Kültür kelimesi cultura’dan gelmektedir. Latince’de, colère, sürmek, ekip-biçmek; cultura ise Türkçe’deki ekin karşılığında kullanılmaktadır.”¹⁰

Kültür sözcüğünün bitki ve hayvanların yetiştirilmesi, geliştirilmesi anlamına gelen etimolojik kökünün içinde barındırdığı dinamik yönünün varlığı, bugün kullandığımız kültür kavramının içeriğinin de tarihsellik ve kültürel gelişim bağlamında benzer anlamlar taşıması sonucunu doğurur. Doğal koşullarından ötürü farklı coğrafyalarda yaşayan insan topluluklarının gerek maddi gerekse manevi yaşamı üretmelerinde niteliksel olarak benzerlik ya da farklılıklar gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple kültürü yer ve zaman kavramlarından bağımsız düşünmek de mümkün değildir.¹¹

Kültür, dünya hakkında nasıl düşündüğümüzü ve onu nasıl algıladığımızı açıklar. İnsan ve kültür arasındaki ilişki için sonuç olarak şu söylenebilir: “Kültür, insanın meydana getirdiği bir şey ve insansal yaşamın koşuludur. İnsan kültürü yaratır fakat kültür de insanı yaratır.”¹²

Çevre, insan ve kültür tanımlamalarından sonra, şimdide, su konusunun kültürlerdeki yerini detaylandırmaya çalışacağız.

1. Bir Varlığa Ad Olarak Su

Canlıların yaşaması için hayati bir öneme sahip olan su, bilinen tüm yaşam biçimleri için gerekli ve vazgeçilmez bir maddedir. Su, aynı zamanda, sınırlı, alternatifsiz, görselliği çok yüksek, akıp giden, kendi dünyasında karmaşık bir yapıya da sahiptir.¹³ Bu öneme binaen suyun olduğu yer canlıların yaşam ve ilgi merkezi olmuştur. İnsanlar da tarihin başlangıcından beri sudan en iyi şekilde yararlanmaya çalışmışlardır. “Aslında insanlık tarihi bir ‘suyu arayış tarihi’dir.

⁹ Hermann Wein, *Tarih, İnsan ve Dil Üzerine Altı Konferans*, (çev. İsmail Tunalı), İ.Ü.E.F Yayınları, İstanbul 1959, s. 23.

¹⁰ Murtaza Korlaelçi, “Kültür”, *Felsefe Dünyası*, Sayı:8, Temmuz 1993, s. 39.

¹¹ Mahmut Avcı, “Ernst Cassirer’de Kültür Felsefesinin Temellendirilmesi”(Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s. 22-23.

¹² George F. Kneller, “Kültür, Kişilik ve Eğitim”, *Educational Anthropology An Introduction*, çev. Mahmut Tezcan, John Wiley sons, Inc. U.S.A. 1965, ss. 42-66.

¹³ Muhammed Karataş, Seyfullah Çevik, “Stratejik Doğal Kaynak Olarak Suve Türkiye’nin Konumunun Değerlendirilmesi” Akademik Araştırmalar Dergisi, İstanbul, 2010, S ayı 45, s. 1-29.

Bu sebeple hemen her kültürde kutsallık izafe edilen su, tarihin hiçbir döneminde sadece H2O olmadı, her zaman zengin kültürleri taşıyarak aktı.”¹⁴

Su, hayatın devamı için şart olmasının yanında insanların yerleşik düzene geçmelerinde de etkin bir role sahiptir. Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin’de kurulan uygarlıkların hepsinde su temel bir unsurdur. Yerleşimi bir su kenarına kurmak eskiden beri insanlığın bulduğu en basit yoldur. Su, medeniyetin başlamasında da en önemli etmendir. Şehirleri deniz, göl veya nehirlerle yakın bulunan toplumlar gelişirken, suyun az bulunduğu yerler ise kalkınmamıştır. Yaşamı tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlere bağlı olan insanoğlu, bunları ancak su sayesinde elde edeceğini de bilmekteydi. Hatta ticareti ve refahı da suya borçluydu. Neticede su tam anlamıyla hayatın ta kendisiydi.

Yaşamın vazgeçilmez bir parçası olan su, ekolojik, biyolojik, sosyolojik, kültürel ve daha birçok yönden büyük bir öneme sahiptir. Suyun sağladığı yararın yanında suyun içkin değeri de yani, suyun kendi içindeki değeri de dikkate alınmalı ve sadece kullanımı bakımından değerlendirilmemelidir. Sadece yaşamı sürdürmek için zorunlu değil, aynı zamanda yaşam destek sistemlerinde, ekonomik gelişmede, toplumların gönencinde ve kültürel değerlerde su, başrol oynamaktadır.¹⁵

Felsefe tarihine bakıldığında su ile ilgili düşüncelerin kökeni Eski Yunan’daki Doğa Filozoflarına kadar gitmektedir. Doğa felsefesi, Yunan yarımadasında akılcı bir özellik kazanmıştır. Sistematik felsefenin başlangıcı sayılan Thales’den önce, toplumun din, dünya, toprak ve doğayla ilgili görüşlerini ortaya koyan Homeros, Hesiodos gibi bilgeleri ve şairleri de vardı. M.Ö. 600’lerde Thales’le başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl süren bir dönemi kapsayan doğa felsefesinde amaç, varlığın ana ilkesini bularak, her türlü varolanı bu ilke ile açıklamaktı. Felsefeyi bir doğa açıklaması olarak gören bu yaklaşıma göre, varlığın ana maddesi felsefi düşünüşle belirlenebilir ve doğa, evren ve insan bu ana maddeyle açıklanabilirdi. Thales evreni, Yunan dini ya da mitolojisinin sunduğunun dışına çıkararak anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Thales “Her şeyin ana maddesi sudur.” açıklamasıyla ilk defa doğa felsefesini başlatmıştır.¹⁶

Yine doğa filozoflarından Empedokles, varlığın hava, su, toprak ve ateşten ibaret olan dört unsurdan oluştuğunu, bunların çeşitli şekillerde birleşerek

¹⁴ http://www.zaman.com.tr/besir-ayvazoglu/su-gibi-aziz-olmak_827118.html(25/08/2013)

¹⁵ Elif Çolakoğlu, “Ortak Bir Değer Olarak Su Ve Su Etiği”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Zonguldak,2009, s. 109–116.

¹⁶ A. Kadir Çüçen, Felsefeye Giriş, Asa Kitabevi, Bursa, 2001. s. 41 vd.

cisimlerin sonsuz türlerini ortaya koyduğunu söyleyerek İlk Çağ felsefesinde önemli bir yer alan dört unsur teorisini kurmuştur.¹⁷

Yeniçağ'dan itibaren varlık ve çevre problemleri farklı bir boyut kazanmış, Sanayi Devrimi ve Modernleşmeyle birlikte doğaya hakim insan düşüncesi kendine yer bulmuştu. Doğanın temel maddelerinden su konusu da bu çerçevede daha çok çevre problemleri içinde kendine yer bulmaya başlamıştı. Fakat bu yazıda, bu problemleri tartışmadan suyun kültürle ilişkisine geçeceğiz.

2. Eski İnanç ve Kültürlerde Su

Birbirinden oldukça farklı kültür ve inanışlara rağmen hayatın dört temel unsuru içinde yer alan suyun bütün dünya mitolojisinde ortak bir kavram olarak yer alması, onun önemini ve evrenselliğini göstermektedir.

Canlıların yaşaması için şart olan su, insanoğlu tarafından çok eski devirlerden beri kutsal bir varlık addedilmiştir. Dinlerin ortaya çıkışı ile birlikte, muhtelif tanrılar, tanrıçalar, yarı tanrı mukaddes varlıklar şeklinde; şahıslştırılan suyun, hayat, şifa, bereket, kuvvet, güzellik ve zevk verici hassalarını sembolleştiren eserler, abideler yapılmıştır. Anadolu'daki Eski Çağ insanların deniz, göl, nehir, pınar, yağmur, tanrı ve tanrıçaları veya bunlarla ilgili olaylar hakkında düzenlemiş oldukları efsane, hikaye ve destanlar, devirler boyunca ve kısmen değişerek günümüze kadar gelmiştir.

Dünyanın yaratılışı ile ilgili mitlerin çoğunda, dünyanın başlangıçta bir okyanustan ibaret olduğuna inanılmaktadır. Sümer mitolojisinde evrenin kökeni ile ilgili olarak Sümer Tanlarının listesini veren bir tablette, adı 'deniz' için kullanılan Tanrıça Namnu, 'Gök'ü ve 'Yer'i doğuran ana olarak tasvir edilmektedir. Babilonya Mitolojisine göre başlangıçta evrende tatlı su okyanusu Apsu ile tuzlu su okyanusu Tiamet dışında başka bir şey yoktur. Bu ikisinin birleşmesinden tanrılar var olmuştur.¹⁸ Mısır yaratılış mitosuna göre ise, hayatın kaynağı kadim sulardır. Atum Kaos'un sularından yükselerek kuru toprakla üzerinde durabileceği bir tepcecik oluşturur. Bu kadim tepcecik ilk hayatın çıktığı yerdir.¹⁹ Yunan mitolojisinde de, Su Tanrısı Poseidon ve Atlantis adasına ait efsaneler, Su Tanrıçaları, deniz canavarları, deniz efsaneleri, deniz şarkıları, önemli yer tutar. Yine en güçlü Tanrılardan biri olan Okeanus'un adı bugün hala

¹⁷ Walter Kranz, Antik Felsefe-Metinler ve Açıklamalar, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yay., İstanbul, 1984, s. 171-172.

¹⁸ Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, çev; Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 257,448.

¹⁹ Fred G. Bratton, Yakın Doğu Mitolojisi, çev; N. Muallimoğlu, Marmara Ün. İlahiyat Fak.Yay. İstanbul 1992, s. 68.

kullanılmaktadır.²⁰ Eski İran’da da su, Tanrının yarattığı yedi önemli maddenin ‘ikincisi’ olarak kabul edilir. Yine göklerden sonra var edilen, yaratılışı elli gün süren ve dünyanın her bölgesinde yer altında bulunan suya saygı duymuş olan eski İran halkları onu kirletmeği de günah saymışlardır. İnançlarında suyu koruma konusunda hassas dinî emirler de her zaman var olagelmiştir. Bütün bunların yanı sıra su, Zerdüşť ayinlerinde de sürekli bulundurulması gerekli öğelerden biri olmuştur.²¹

Asurluların Fırat’ı, Mısırlıların Nil’i, Hintlilerin Ganj’ı kutsal sayan inançları ve yılda bir kez bu sulara yıkanarak günahlarından arınma istekleri sembolik arınma isteğinin tezahürü olarak değerlendirilebilir.²² Yıkanmanın hemen bütün din ve kültürlerde maddi-bedeni bir temizlik olmasının yanı sıra manevi-sembolik arınma anlamı da taşıdığı, bu nedenle oldukça eskiye dayanan yaygın bir gelenek olduğu bilinir.²³ Bugün Afrika’da Animizm’e inananlar, suyun ruhu ve hafızası olan ve yaşayan bir nesne olduğunu, beden değiştiren ruhun uğrak yerlerden birinin de su olabileceğini kabul etmektedirler.²⁴ Medeniyetin geliştiği toplumlarda su ile ilgili söylem ve efsanelerin olması ve geliştirilmesi önemlidir. Zira bütün kültürel ürünler buna göre oluşturulmaktadır.

3. İslam İnançında Su

İlahi dinlerin sonuncusu olan İslam’ın Hz. Muhammed’e indirilmeye başlamasıyla birlikte dünya hayatında yeni bir dönem başlamıştır. İslam, Allah’a inanca çağırırken, yaratılışla ilgili pek çok ayeti de göz önüne seriyordu. İslam’ın Kutsal Kitabı Kur’an-ı Kerim’de varlıkla ilgili diğer konuların yanında su ile ilgili pek çok ayet de yer almaktaydı. Bu ayetlerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

“Sizi kendisiyle tertemiz kılmak, sizden şeytanın pisliklerini gidermek, kalplerinizin üstünde (güven ve kararlılık duygusunu) pekiştirmek ve bununla ayaklarınızı (arz üzerinde) sağlamlaştırmak için size gökten su indiriyordu”. (Enfal Suresi, 11. Ayet).

“Allah, gökleri ve yeri yaratan ve gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü ürünler çıkarandır. Ve onun emriyle gemileri, denizde yüzmeleri

²⁰ [http://tr.wikipedia.org/wiki/Poseidon\(27/08/2013\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Poseidon(27/08/2013))

²¹ [http://nyildirim.wordpress.com/2008/02/21/iran-mitolojisinde-su-su-ile-ilgili-kutsallar-ve-torenler/\(28/08/2013\)](http://nyildirim.wordpress.com/2008/02/21/iran-mitolojisinde-su-su-ile-ilgili-kutsallar-ve-torenler/(28/08/2013))

²² Ayla Ödekan, “Hamam” maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, c: 2, s.750.

²³ M. Kamil Yaşaroğlu, “Hamam”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 15, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, s. 402- 434.

²⁴ Sabahattin Demircan, “Kutsal Su”, Yeşiliz, Sayı: 3, İstanbul, 2007, s. 41.

İçin size, emre amade kılandır. İrmakları da sizin için emre amade kılandır.” (İbrahim Suresi, 32. Ayet).

“Biz gökten su indirdik, böylelikle orada her güzel olan çiftten bir bitki bitirdik.” (Lokman Suresi, 10. Ayet)

“Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üzerinde yürümekte, kimi iki ayağı üzerinde yürümekte, kimi de dört (ayağı) üzerinde yürümektedir. Allah, dilediğini yaratır. Hiç şüphesiz Allah, herşeye güç yetirendir.” (Nur Suresi, 45. Ayet)

Bu ve benzeri ayetler suyun önemine yeteri kadar vurgu yapmaktadır. Bunun yanında İslam’ın ikinci ana kaynağı Sünnet’te de su konusuna önemle yer verilir. Peygamberimizin, varlığın başlangıcının su ile ilgili olduğuna ilişkin bir hadisini İmran b. Husayn (r.a.) şöyle nakleder: “Ezelden Allah’tan başka bir şey yoktu, arşı da su üzerinde idi. Levh-i Mahfuz’da her şeyi yazdı, gökleri ve yeri yarattı”(Sahîh-i Buhârî, Kitâbu Bedi’il-Halk, 1348). Yine Hz. Peygamber, “Üç şey vardır ki bunlar asla yasaklanamaz: Su, ot ve ateş”(İbni Mâce, Ruhûn:16; Ebû Davûd, Buyû,60; Ahmed b. Hanbel, V,364) buyurmuştur. Bu yasaklanamayan üç unsurun müslümanların ortak malı olduğu bildirilmiştir.

Temizliğe dayanan İslam dini, bu yönü ile de suya ayrı bir önem atfetmiştir. Hz. Peygamber, “İmanın yarısı temizliktir” (Müslim, Taharet 1) buyurmuştur. “Su temiz olarak yaratılmıştır, rengini, kokusunu ve tadını değiştirmedikçe onu hiçbir şey kirletmez” diyen Hz. Peygamber, tabiatta bulunan dere, göl, deniz, yağmur, kar ve buz sularının asıl ve öz itibarıyla temiz olduğunu ifade etmiştir.

Hz. Peygamber suyun israf edilmeden kullanılmasını da tavsiye etmiştir. İbn Amr bin el-Âs (r.a.) şöyle nakletmektedir: “Peygamber, abdest almakta olan Sa’d’ın yanına uğradı ve ona : ‘Nedir bu israf?’ dedi. ‘Abdestte israf olur muymuş’ diye soran sahabeye Hz. Peygamber, ‘Evet, sen akar suyun kenarında bulunsan bile’ buyurmuştur.” (İbn Mâce, 425).

Sa’d İbn Ubâde, Rasulullaha gelerek, hangi sadakanın hoşuna gideceğini sorduğunda Hz. Peygamber, ‘su’ diye cevap vermiştir (Ebu Dâvud, Zekât 41). Ölenlerin ruhuna kuyu, çeşme gibi su vakıfları yaptırmak ta Peygamberimizin tavsiyeler arasındadır. Sa’d İbn Übâde vefat eden annesi için bir kuyu kazdırmıştır.(Ebu Dâvud, Zekât 42; Nesâî, Vesâyâ 9).

Ayet ve hadislerin yanında fıkıh ve ilmihal kitaplarında su ile ilgili meselelere yer verilmiş ve fıkhi tartışmalar yapılmıştır.²⁵ Yine zezem suyunun önemi, tarihsel yeri ve bereketiyle ilgili de İslam külliyyatında bir hayli zengin birikim mevcuttur. İslam Tarihindeki en büyük trajedilerden biri olan Hz. Hüseyin'in ve beraberindekilerin Kerbelâ'da susuz can vermeleri, sadece Şiilerde değil, Sünnilerde de derin bir hassasiyetin doğmasına yol açmış ve su ihtiyacını gidermek için kuyu açmak, çeşme, sebil, selsebil vb. yaptırmak büyük sevaplardan sayılmıştır. İbadetlerinin temeli temizlik olan bir dinin su hassasiyeti bu çalışmaya sığmayacak kadar büyüktür.

IV. Türk Kültüründe Su

Dünya üzerindeki büyük medeniyetlerin kültürüne kısa bir bakıştan sonra kendi kültürümüzde suya verilen öneme de değinmeye çalışalım.

1. İslam'dan Önceki Türklerde Suya Bakış: Yer-Su Kültü

Eski Türk Yaratılış Mitolojisinde insanın varlığından bahsedilirken su ile ilgili şu ifadeler onun önemine işaret etmektedir;

Yerin yer olduğunda sularla kaplıydı her yer

Ne gök vardı ne de ay ne güneş ne de bir yer.

Tanrı uçar dururdu insanoğluyca tekti.

İnsan daldı sulara aldı bir avuç toprak

Sulardan çıkıp verdi Tanrısına sunarak.

"Yaratılsın yer!" dedi Tanrı sulara saçtı.

Yeryüzü yaratıldı denizler karalaştı."²⁶

Bu şiir, Türklerin tarih öncesi dönemlerde evrenin yaratılışının denizlerden kaynaklandığına inandıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Dünya üzerinde pek çok toplumda dünyanın ana maddesi olan su, hava, toprak ve ateşin varlığına Eski Çağlardan itibaren inanılmış olmakla birlikte, Türklerde, bunlardan 'su'nun önemli bir yeri vardır. Türkler'in yer-sulara duydukları ilahî yaklaşımlardan Türk dünyasındaki sulara sahip olma ve denizlere ulaşma idealini anlamak mümkündür.²⁷ Türkler'in, kara üzerinde, hayvanlarını otlatmak ve hayatî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeşil ve sulak

²⁵ bkz. Ömer Nasuhi Bilmen: Büyük İslam İlmihali, İstanbul,1949.

²⁶ Bahattin Ögel, Türk Mitolojisi I, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 451-452.

²⁷ Bahattin Ögel, Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1988, s.702-703

alanlar aradıkları bilinmektedir. Ancak, suyun temel hayatî ihtiyaçları karşılamaındaki öneminden başka, Türkler’de su kültürü bir inanın ve felsefenin de parçası olmuştur.²⁸

Eski Türk inanışlarında önemli bir yere sahip olan kültlerden biri Yer-Su Kültü’dür. Eski Türk kitabelerinde dağ, ağaç, orman, kaya ve su kültleri yer-su adıyla ifade edilmektedir.²⁹ Bütün ırmaklar, göller ve pınarların da dahil olduğu su, Türklerde, kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul edilmesinin yanında koruyucu ve cezalandırıcı Tanrı olarak da kabul edilirdi.³⁰ ‘Tanrı, Türk’ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasını diye’ Kağanları Türk milletinin üzerine getirip koyar. Vazifesini iyi yapmayan veya isyan edenleri ise yer ve sular cezalandırır. Bu bakımdan yerdeki sular, Türklerin sadece dinlerinde değil, devlet anlayış ve inanışlarında da büyük öneme sahiptir.³¹

Bir yerin vatan olabilmesi için, yer ve sularına birlikte sahip olmak gerekiyordu. Hunlar’da devlet ve Kağan ‘Türk’ün yer ve sularının sahibi’ydi. Kültigin de atalarının kendilerine bıraktığı ‘yer ve sular sahipsiz kalmasını diye’ milletini düzene koyduğunu anlatmaktadır. Orhun kitabelerinde, Bilge Kağan milletine seslenerek, devletin milletin bekasının ‘Türk Kağanından, beylerinden, yerinden suyundan ayrılmamak’ olduğunu vurgulamıştır.³²

Türk devletlerinin Orta Asya’dan Anadolu’ya ve Avrupa’ya gelinceye kadar pınarlar, nehirler, göller ve nihayet deniz çevrelerinde önemli kültür çevreleri kurdukları tarihî belgelerle sabittir ve dikkat çekicidir. Orta Asya’da Orhun ve Selenga ırmakları çevresi Göktürkler’in, Sirderya Oğuzlar, Karadeniz’e dökülen bütün nehirler İskitler döneminde Türkler’in yerleştikleri birkaç su çevresine örnek olarak verilebilir.³³

2. İslam’ın Kabulünden Sonra Türkler’de Su Kültürü

İslamiyeti kabullerinden sonra da Türkler, akın akın Batı’ya doğru göç etmişler ve su ile irtibatlarını arttırmışlardı. Türklerin Anadolu’yu yurt edinmelerini müteakiben yerleşmelerini, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu’nun en uç kıyı kesimlerine kadar ulaştırmışlardır. Siyasi hakimiyetten sonra kültürü inşa ederken de suyu esas almışlar ve yerleşimlerini buna göre oluşturmuşlardır.

²⁸ Hatice Palaz Erdemir, “Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/2 Spring 2011, p. 819-836, Turkey.

²⁹ Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1986, s. 48.

³⁰ Murat Uraz, Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s. 180.

³¹ Bahattin Ögel, Türk Mitolojisi-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 315.

³² Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği, Emel Matbaacılık, Ankara, 1981, s. 31-40.

³³ Ögel, Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.437.

Hatta pek çok sınır su esas alınarak oluşturulmuştur. Yine devletler arasındaki anlaşmalarda buna göre tesis edilmiştir.

Kültürümüzde su hiçbir zaman ihmal edilmemiş, aksine çevresinde bir medeniyet ve buna bağlı olarak kültür, sanat, edebiyat oluşturulmuştur. Pek tabii olarak İslam'ın temizliğe ve medeniyete verdiği önem de Türklerin yaşamında su kültürünün oluşmasına temel teşkil etmiştir. Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti'nde, suyun önemine binaen hamamlar, köprüler, çeşmeler, havuzlar, fiskiyeler, sebiller ve şadırvanlar yapılmış, buraların devamlılığı için pek çok vakıf kurulmuştur. Yine Anadolu'nun pek çok yerinde her türlü hastalığı şifa dağıtan kaplıcaların varlığı ve bunların çevresinde oluşmuş efsaneler ve hikayeler de zengin su kültürümüzün birer numuneleridirler. Günümüze kadar gelen bu eserler, bu topraklardaki su kültürünün en güzel şahitleridirler.

Su, atasözleri ve deyimlerimize de girmiştir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde iki yüzün üzerinde su ile ilgili atasözü ve deyim bulunmaktadır.³⁴ “Bin bir dereden su getirmek, Zeytinyağı gibi suyun üstüne çıkmak Ayağı suya değmek, Ayaklarına kara sular inmek, Bir bardak suda fırtına koparmak, Havanda su dövmek, Düğününde kalburla su taşımak, Pişmiş aşa soğuk su katmak, Su koyuvermek” gibi deyimlerin yanı sıra, “Su akarken testiye doldurmalı, Su testisi suyolunda kırılır, Su uyur düşman uyumaz, Taşıma suyla değirmen dönmez” şeklindeki atasözleri birkaç örnek olarak gösterilebilir. Atasözü ve deyimlerin yanında kişi adlarında da su isimleri önemli yer tutar. Sözelimi Pınar, Yağmur, Nehir, Deniz, Irmak ve Su isimleri ülkemizde çokça yer bulmaktadır.

Su konusu, hikaye ve romanlarda sık sık kullanıldığı gibi, aşıkların değişlerinde, tekerlemelerde ve şiirlerde de önemli bir yere sahip olmuştur. Sadece Fuzulî'nin “Su Kasidesi”nden bahsetmek bile suyun edebiyatımızdaki yerini anlatmaya yeterlidir. Yine ressamaların ilham kaynakları arasında nehirler, göller ve denizler önemli bir sanat kaynakçası olmuştur.

Geleneksel kültürümüzde “Hıdrellez Şenlikleri” olarak kutlanan gün de suyun önemini gösterir. İnanışa göre Hızır ve İlyas iki kardeştir. Bu kardeşlerden birisi karadakileri, diğeri de sudakileri kötülöklere karşı korur. İki kardeş her yıl 6 Mayıs'ta bir su başında bir araya gelirler. Yine ‘yağmur duası’ da susuzluk ve kuraklık zamanlarında bir din adamı önderliğinde yerine getirilen dini bir ritüel olarak kültür hayatımızda önemli bir yer tutar. Dini yaşantıda önemli bir yere sahip olan mezarlıklar ve mezar taşları da su ile bağlantılıdır. Ölünün defninden

³⁴ [http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri&kategori=atalst&kelimeget=su&hngget=tam\(02/09/2013\)](http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri&kategori=atalst&kelimeget=su&hngget=tam(02/09/2013))

sonra mezarın üstüne su dökülmesi, mezarların üstüne kuşların su içmesi için bir suluğun yapılması Türk mezar kültüründe yaygın olarak görülmektedir.

Sonuç

Çevrenin, insanın ve kültürün en önemli unsurlarından biri olan su, gereken öneme her zaman sahip olmuştur ve olacaktır. İnsan yaşamını doğrudan ilgilendiren her şeyin içerisinde muhakkak su bulunmaktadır. İnsanın hammaddesinde var olan ve onun vazgeçilmezi olan su kıyamete kadar önemini devam ettirecektir. Hemen hemen her kültürde bizimkine benzer su kültürünün mevcudiyeti ona sahip olmayı da değerli kılmaktadır. Son zamanlarda medyada ve dünya kamuoyunda bu işin önemi işlenmeye başlamış ve çeşitli kuruluşlar teşekkül ettirilmiştir. Aslında insanların sadece duyarlılığını artırmak ve israftan uzaklaşmak geleceğimizi kurtarmamıza katkı sağlayacaktır. Kısacası, su, hayat, dayanışma, paylaşma ve güzellik demektir.

Kaynakça

- A. Kadir ÇÜÇEN. **Felsefeye Giriş**, Asa Kitabevi, Bursa, 2001. s. 41 vd.
- Abdulkadir İNAN. **Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1986, s. 48
- Aydın TANERİ. **Türk Devlet Geleneği**, Emel Matbaacılık, Ankara, 1981, s. 31-40
- Ayla ÖDEKAN. “**Hamam**” maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, c: 2, s.750
- Bahattin ÖGEL. **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1988, s.702-703
- **Türk Mitolojisi I**, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 451-452
- **Türk Mitolojisi-II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 315
- Doğan ÖZLEM. **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s.154.
- Elif ÇOLAKOĞLU. “**Ortak Bir Değer Olarak Su Ve Su Etiği**”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Zonguldak,2009, s. 109–116
- Ernst, CASSİRER. **An Essay On Man**, Yale University Press, New Haven, USA, 1972, s. 5-6.
- Fred G. BRATTON. **Yakın Doğu Mitolojisi**, çev; N. Muallimoğlu, Marmara Ün. İlahiyat Fak.Yay. İstanbul 1992, s. 68
- George F. KNELLER. “**Kültür, Kişilik ve Eğitim**”, Educational Anthropology An Introduction, çev. Mahmut Tezcan, Johnwiley sons, Inc. U.S.A. 1965, ss. 42-66.
- Hatice Palaz ERDEMİR. “**Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı**”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/2 Spring 2011, p. 819-836, Turkey.
- Henry HOOKE. **Ortadoğu Mitolojisi**, çev; Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 257,448
- Hermann WEİN. **Tarih, İnsan ve Dil Üzerine Altı Konferans**, (çev. İsmail Tunalı), İ.Ü.E.F Yayınları, İstanbul 1959, s. 23.
- İbrahim ÖZDEMİR. “**Kur’an’a Göre Çevre**”, İslam İlimleri Dergisi,

Güz: 1-22, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Ankara, 2006.

Kazım YILDIZ. Şengün Sipahioğlu ve Mehmet Yılmaz, **Çevre Bilimi**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara, 2005, s. 14.

Kemal GÖZ. “**Çevre Ahlakı ve İnsan**”, Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 12 (1):92-100, Artvin, 2011.

M. Kamil YAŞAROĞLU. “**Hamam**”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 15, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, s. 402- 434.

Mahmut AVCI. “**Ernst Cassirer’de Kültür Felsefesinin Temellendirilmesi**”(Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s. 22-23.

Muhammed KARATAŞ, Seyfullah ÇEVİK. “**Stratejik Doğal Kaynak Olarak Suve Türkiye’nin Konumunun Değerlendirilmesi**”, Akademik Araştırmalar Dergisi, İstanbul, 2010, S ayı 45, s. 1- 29.

Murat URAZ. **Türk Mitolojisi**, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1994, s. 180

Murtaza KORLAELÇİ. “**Kültür**”, Felsefe Dünyası, Sayı:8, Temmuz 1993, s. 39.

Necmettin ÇEPEL. **Genel Ekoloji**, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yay., İstanbul,1983, s. 19-20

Ömer Nasuhi BİLMEN. **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul,1949.

Sabahattin DEMİRCAN. “**Kutsal Su**”, Yeşiliz, Sayı: 3, İstanbul, 2007, s. 41

Walter KRANZ. **Antik Felsefe-Metinler ve Açıklamalar**, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yay., İstanbul, 1984, s. 171-172

http://www.zaman.com.tr/besir-ayvazoglu/su-gibi-aziz-olmak_827118.html(25/08/2013)

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Poseidon>(27/08/2013)

<http://nyildirim.wordpress.com/2008/02/21/iran-mitolojisinde-su-su-ile-ilgili-kutsallar-ve-torenler/>(28/08/2013)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri&kategori=atalst&kelimeget=su&hngget=tam (02/09/2013)

<http://www.msxlab.org/forum/cevre-bilimleri/187742-cevre-nedir-cevre-hakkinda-genel-bilgiler.html#ixzz2eal2XULL> (02/09/2013)

KÜLTÜRÜMÜZDE ÇEVRE BİLİNCİ VE SORUMLULUK

*H. Ömer ÖZDEN**

Özet

Türk-İslam kültüründe çevre bilinci oluşturmak ve devam ettirmek, oldukça önemlidir. İslam'dan önce milletimizde bir çevre bilinci mevcuttu. Bu bilinç, milletimizin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra, İslamiyet'in çevreye verdiği önemden dolayı daha da artmış ve milletimiz, hem doğal çevreyi koruma, hem yeni bitki alanları oluşturma konusunda hassas davranmış, savaşlarda doğal çevrenin zarar görmemesine gayret edilmiş, hayvan hakları korunarak onların doğal hayattan kopmamalarına özen gösterilmiştir. Gerek yük hayvanlarının eziyet görmemeleri için, gerekse insanlarla içli dışlı olan kedi, köpek, kuş cinsinden hayvanlar için vakıflar oluşturularak telef olmalarının önüne geçilmiştir.

Bildirimizde insan-çevre arasındaki bağdan söz edildikten sonra, çevre bilinci oluşturmak için insanlara yüklenen sorumluluğa ve bu sorumluluğun nasıl oluşturulduğuna değinilecek ve sonuçta çevreye karşı daha duyarlı olmak konusunda bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

İnsan-Çevre Münasebeti

Toprağı, ağacı, otu, yaprağıyla; karıncası, solucanı, yılanı, çıyanıyla; denizi, gölü, akarsuyu, balığıyla; ceylanı, karacası, aslanı, kurdu, kaplanıyla; kartalı, şahini, kargası, leyleğiyle; koyunu, keçisi, sığırı, devesiyle; dağı, ovası,

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı, omerozden25@hotmail.com.

kanyonu, çölü, vahası, vadisiyle; sesi, sessizliği, sisi, buharı, yağmuru, karı, sıcağı, soğuğuyla ve nihayet insanıyla bir bütündür çevre. Yaratıcı, bu tabiat bütünlüğünü bir dengeye göre kurmuş ve doğal işleyişi içerisinde dengeyi koruyucu kanunlarını da yerleştirmiştir. Dışarıdan herhangi bir müdahale olmadıkça, kendi kanun ve kuralları çerçevesinde bu dengenin bozulması pek de mümkün gözükmemektedir. Ancak son aşırıda evrenin dengesinde önemli ölçüde bozulma olduğu gözlenmektedir. Bu tespit, bilim adamları tarafından ortaya konulduğu gibi, gören ve anlayan herkesin de gözlemlediği bir vakiydir. Öyleyse sorulması gereken soru öncelikle şu olmalıdır: Tabiatıta var olan bu doğal denge niçin bozulmuştur ve bu doğal yapıyı bozan nedir ya da kimdir?

Bilindiği gibi evrende ve doğada estetik bir bütünlük ve buna bağlı olarak da hem yapısal hem de yaşamsal bir denge bulunmaktadır. Evren, gezegenleri, bunları sarıp sarmalayan atmosfer gibi tabakalarıyla eksiksiz bir yapıya sahiptir. Tanrı tarafından konulmuş olan fizik kanunları sayesinde gezegenler birbirlerini çekerek ve iterek aralarındaki mesafeleri korur, böylece çarpımlar önlenir ve evren, güvenli bir şekilde çalışır. İçerisinde yaşadığımız dünyada da yapısal bir bütünlük ve denge bulunmaktadır. Dünyada, mevsimler gibi birbirini takip eden zaman dilimleri arasında bir düzenlilik bulunduğu gibi, dağ, ova, nehir, vadi, yayla, deniz, göl, orman, çöl gibi yeryüzü şekilleri arasında da olağanüstü bir düzenlilik vardır. Hatta kıtaların diziliş konumlarının bile bir denge dahilinde yaratılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yapısal denge, evrenin ve dünyanın yaratılışında ve yaratılan varlıkların sıra düzeninde de kendini göstermektedir. Dünya üzerindeki varlıkların, belli bir sıralama gözetilerek yaratıldığı bilimsel olarak da kanıtlanmış durumdadır. Yani hem kutsal dini metinlerde, hem felsefede, hem de bilimde anlatıldığına göre dünyada basitten karmaşığa doğru bir yaratılış sırası takip edilmiştir. Bilim ve felsefenin verilerine göre bir gezegen olarak yaratılmasından sonra, dünyanın içinde ve üzerindeki varlıkların yaratılış sırası, basitten karmaşık olana doğru olmuş ve sırasıyla madenler, bitkiler, sonra yine aynı sıra düzeninde hayvanlar yaratılmıştır. Nihayet dünya, artık üzerinde düzenli bir hayat sürdürülebilir bir hal aldıktan sonra, en karmaşık, anlaşılması en zor varlık olarak insanlara varlık kazandırılmıştır. İşte bu yaratılıştan sonra dünya ve içindekiler, Allah tarafından öncelikle yaratılış sırasında ön sıralarda bulunanlara emanet edilmek istenmiş, fakat onlar, bu emaneti koruyamayacaklarını anlayıp bu göreve yanaşmamışlardır. İnsan ise teklif edilen emanetin ne olduğunu çok iyi kavrayamadan hemen bu teklifi kabul etmiştir. Kur'an'da Yüce Yaratıcı bu durumu Ahzap suresinin 72. ayetinde şöyle ifade etmektedir:

إنا عرضنا الأمانة على السماوات والأرض والجبال فأبين أن يحملنها وأشفقن منها وحملها الإنسان إنه
كان ظلوما جهولا

“Biz, emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik. Onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. Hiç kuşku yok ki insan çok zalim, çok cahil bir hale gelmiştir.”

Sadece dünyadaki değil bütün evrendeki varlıklar kutsaldır. İnsan kendisine emanet edilmiş olan bu kutsal varlıkları koruyacağına dair söz vermiş ve zaman içinde bu emanete riayet ettiği de hor kullanıp ziyan ettiği de olmuştur.

Dünyada yaşamsal bir denge de bulunmaktadır. Gerek hayvanlar, gerekse insanlar, yaşama süreleri dolunca ölmektedirler. Ancak bu yaşama sürecinde hem kendi türleri içinde hem de türler arasında bir mücadele görülmektedir. Hayvanlar arasındaki mücadele, daha çok kendi varlıklarını korumaya ve hayatta kalmaya yöneliktir. Yaratıcının kurmuş olduğu bu dengeyi keşfeden Biyolog Darwin, hayvanların hayatta kalma mücadelesinin seçkinleşme sonucunu doğurduğunu belirtmektedir. Darwin’in tespitine göre hayvanlar, hayatta kalma mücadelesi verirken güçlü olanlar, güçsüz, sakat ve hastalıklı olanları yiyerek hem kendi türünün hayatta kalmasını, hem de karşısındaki türün seçkinleşmesini sağlamaktadır. Bu da tabiattaki dengenin korunmasına yol açmaktadır.

Tabiatta bulunan bu denge, başlangıcından bu yana doğal işleyişi içerisinde bozulmamış olmakla birlikte, tabiatı koruyacağına ilişkin Yaratıcıya söz vermiş olan insanın, kendisini keşfettikten sonra tabiata karşı pek de duyarlı davranamaması sebebiyle bozulmuştur. İnsan, önemli bir güç olan bilgiyi sadece kendi çıkarları uğruna kullanmaya ve böylece doğaya egemen olma duygusuyla hareket etmeye başladığından itibaren, icat ettiği aletlerle doğadaki dengeyi kendi lehine bozmuş ve doğal işleyişe müdahalede bulunmaya başlamıştır.

İnsanın doğadaki dengeyi bozmasına neden olan problemler çok çeşitlidir. Bu problemleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Tabiattan beklentinin çok fazla olması. Tabiat, verici bir yapıya sahiptir. Hüdayi nabit bir şekilde sürekli üreten tabiat, ürettiklerini doğal yollardan tüketir. Kendine yetecek şekilde tükettiği ürünlerini depolama ya da aktarma şansı olmayan tabiatın bu özelliğini insan fark ederek kullanmaktadır. Sözelimi arılar, ürettikleri balı kendilerine yetecek kadarıyla beslenmekte, artanını insan kullanmaktadır. Hatta insan, arıların ballarının tamamını alıp onları, daha kalitesiz olan şeker yedirerek doyurmakta ve arıları adeta sömürmektedir. Hep daha fazlasını isteyen insan, doğada ne bulmuşsa kendisi için almış ve aldıklarıyla yetinmeyip daha da fazlasını istemiştir.

2- İnsan, toprağın verimliliğini arttırmak için başlangıçta doğal yollarla gübreleme yaparken daha fazla verim alabilmek için kimyasal gübreler üreterek toprağın doğal yapısını bozmuş ve daha fazla ürün alayım derken toprağın kalitesi düşürülmüştür.

3- Azla yetinmeyip daha fazlasını istemekten dolayı tabiatta katliamlara girişilmiştir. Bir balık avlamak yetecekken on balık, on balık yetecekken yüz ve hep daha fazlasını isteyince tabiattaki denge de alt üst olmuştur.

4- Orantısız bir şekilde artan nüfustan dolayı yetersiz kalan gıda üretiminden dolayı insanlar, gıdaların genetiğiyle oynamakta ve böylece gıda üretimini artırmaktadırlar. Ancak bu sağlıksız gıda üretimi, beraberinde sağlığın bozulmasına neden olmaktadır. Bir taraftan gıdaların öz yapısı bozulurken, bu durum hem toprağın, hem suyun yapısını bozmakta, diğer taraftan insanın, genleriyle oynanmış bu gıdayı tüketmekten dolayı sağlığı bozulurken aynı zamanda bozulmuş toprak, diğer tüm gıdaların ve bitkilerin de normal yapısını bozup yaşam dengesini alt üst etmektedir.

5- Doğadaki dengeyi bozan hususlardan biri de çevreyi kirletmektir. Çevreyi kirletmenin hem kimyasal hem de fiziksel boyutları vardır. Bir yandan genleriyle oynanan gıdaların ekilmesi sonucu toprağın temel yapısına zarar verildiği gibi, evsel atıklar denen çöpler, tıbbi atıklar denen hastane malzemeleri, fabrika atıkları, kalitesiz kömür, sigara dumanı, deodorant gibi kimyevi maddelerin bilinçsiz kullanımı sonucu ortaya çıkan kirliliğin her yana saçılmasıyla da yaşadığımız ortam kirletilip yaşam kalitesi düşürülmektedir.

Öyleyse doğadaki dengeyi bozan, insan ve onun aşırı istekleridir.

Evrenin ve dünyanın kendisi için yaratıldığını düşünen insan, başlangıçtan itibaren doğayı çoğunlukla kendi menfaatleri için sevmiş ve bir çıkar ilişkisi içerisinde bulunmuştur. Tabiatı korumak için herhangi bir tedbir alma gereği duymaksızın, gerek doğal olarak tabiatta bulunan her tür varlıktan, gerekse kendi gayretleriyle yetiştirmiş olduğu ürünlerden sonuna kadar yararlanmış ve önce farkına varmadan, sonra da bilerek doğayı sömürmeye başlamıştır. Bütün bunları yaparken doğayı aynı zamanda seven insan, bu sevgiyi hep kendisine doğru çevirdiği için doğanın uğrayabileceği felaketi ve yok olma tehlikesini de görememiştir. Beslemiş olduğu ağaç ve evcil hayvanları korumuşsa da çevreye geniş çapta verdiği zararları da anlayamamıştır. Kendi yetiştirdiği canlılara duyduğu sevgi ve koruma ise bilinçli bir çevrecilik değildir. Çünkü eski zamanlarda insanların çoğu, çevreyi ve bu çevrede mevcut canlıları birer varlık olarak, birer değer olarak görmemiş, sadece kendilerine menfaat sağladıkları için korunması gereken şeyler olarak kabul etmişlerdir. Sözelimi süt verdiği sürece

koyununa, keçisine, ineğine değer vermiş, herhangi bir hastalığı olup olmadığına bakmamıştır; dalı kırılan bir meyve ağacına, artık meyve yediremeyeceği gözüyle bakmış, bir ağacın dalının veya tamamının kırılıp ölmesinin anlamını kavrayamamıştır.

Daha sonra gücü arttığı nispette bu sömürmeyi artıran insan, nihayet son zamanlarda doğanın aşırı yıpranıp yorulduğunu görerek bu kez de koruma altına alma gayretlerine girişmiş bulunmaktadır. Artık ormanda ayağı kırılan bir hayvanın bacağına iyileştirmek için çabalar harcanmakta, ozon tabakasında oluşan deliğin büyümemesi için gayret gösterilmekte, ormanların yangınlarını önlemek için insanlar uyarılmaktadır.

Çevreye duyarlılığın artmasında, insani çıkarların korunması anlayışı bulunduğu gibi, çevrenin insan aleyhine dönmeye başladığını görmekten kaynaklanan sorumluluk hissini hatırlanmasının da bulunduğunu söyleyebiliriz. İnsan, kendisine emanet olarak verilmiş olan çevreyi koruyacağına dair vermiş olduğu sözü yeni yeni hatırlamaya başlamış ve tükenmeye yüz tutmuş tabiatı tekrar canlandırabilmenin peşine düşmüştür.

Türk-İslam Kültüründe Çevreye Bakış

Bu genel panoramaya mukabil, kendi kültürümüze şöyle bir baktığımızda, gerek İslam öncesi dönemde, gerekse İslam'ın doğuşu ve onu kabul ediş sürecimizle birlikte milletimizde bir çevre bilincinin bulunduğunu görmekteyiz. Tanrı dağlarına ve Ötüken ormanlarına bir kutsallık yükleyerek oraların tarumar edilmesini engelleyen Türk milleti, yaptığı savaşları da genellikle hep açık arazide yapmayı tercih etmek suretiyle çevrenin zayı olmasını önlemiştir. Gerek İslam öncesi, gerekse İslamiyet'i kabul ettikten sonra yapılan savaşlar öncesinde verilen talimatlarda ormanlara, ekili arazilere, hayvanlara, savaşla ilgisi olmayan sivil vatandaşlara dokunulmaması özellikle vurgulanmış ve öyle de yapılmıştır. Pek çok dini özelliğin örtüşmesinin yanında eski Türk kültüründeki çevre bilincinin, İslamiyet'teki çevre anlayışıyla uyum sağlamasının da milletimizin bu yeni dini kabul etmesinde etkili olduğunu düşünüyorum. Sözelimi eski Türkler, kuşlara, özellikle de güvercinlere çok değer verir, hatta kutsal sayarlardı. Çünkü güvercinlerin, Gök Tanrı ile insanlar arasında aracı varlıklar olduğuna inanırlardı. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ederken saklandığı mağaranın girişinde güvercinlerin yuva yapması sayesinde müşriklerin saldırısından korunması, Türk milletinin Hz. Peygamber'i sevmesine ve İslamiyet'i seçmesine vesile olan olaylar arasında yer almıştır diyebiliriz. Bu demektir ki Türklerin İslamiyet'i seçmesinde çevreci yaklaşımının da etkisi bulunmaktadır. İslamiyet'i seçtikten sonra da milletimiz, çevre konusunda duyarlı olmaya daha fazla özen

göstermiş ve çevreyi, doğayı koruma altına almıştır. Bunlara birkaç örnek olarak şunları sayabiliriz:

Türk milleti, muhtaç olan, yolda kalan, tahsil gören insanların mağdur olmaması için nasıl çeşitli vakıflar kurmuş, aşevleri açmışlarsa, hayvan haklarına da son derece saygı göstermiş, onların beslenme ve korunmalarını temin edebilmek için çeşitli vakıflar kurmuşlardır. Yabancı seyyahların Türkiye'ye geldikten sonra yazdıkları seyahat anılarında gördükleri hayvanlarla ilgili vakıflardan hayretle söz etmeleri, Avrupa'da bu tür kurumların bulunmadığını göstermektedir. "Türk şefkati, hayvanlara bile şamildir. Bunları beslemek için vakıflar ve ücretli adamlar vardır; bu adamlar, sokak başlarında köpeklere ve kedilere et dağıtırlar. Bu hayvanlar o sadakaya alışmış olduklarından, dağıtıcıların seslerini o kadar iyi tanırlar ki iştirir iştirmez hemen sokak başına üşüşmekte kusur etmezler." Zenginler ya belli bir miktar parayı kasaplara ve fırıncılara verip her gün kedi ve köpekleri beslemelerini isterler, ya da kedi ve köpeklerin barınmaları için küçük binalar yaptırıp onları orada hem barındırır hem de beslerlerdi. Bunların en bilinenlerinden biri İstanbul Yedi Kule'de yaptırılmış vakıf, diğeri de Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın eşi Zeynep Kamil Hanım'ın sahipsiz kedilere ciğer dağıtılması için kurduğu vakıftır.

Türk milleti, diğer hayvanlar arasında kuşlara, özellikle de güvercin, kırlangıç, kumru, leylek, bülbüle ayrı bir ilgi göstermiştir. Atalarımız, kuşların diğer hayvanlar arasında daha savunmasız ve korunmasız olmalarından dolayı onlara kuş evleri, kuş köşkleri ve hatta kuş sarayları yapmışlardır. Adlarından da anlaşılacağı üzere bu yapılar için özel tasarımlar geliştirmişlerdir. Bu özel yapılar, ilk olarak XVI. asırda İstanbul'da yapılmış, daha sonra Amasya, Tokat, Kayseri, Bursa, Niğde, Filibe, Tırnova ve daha pek çok şehirde inşa edilmiştir. Bu yapılar, cami, medrese, minare, köşk, saray, han, kervansaray, çeşme, türbe, ev gibi yapıların duvarlarının güneş alan ve rüzgara maruz kalmayan kısımlarına ya gömülü olarak ya da duvara bitişik olarak yapılmışlardır. Mermer, tuğla veya ahşaptan yapılan bu özel yapılar, tek odalı veya çok odalı olurlardı. Bu yapılar, hangi binada inşa ediliyorsa, onun minyatür bir modeli olurdu.

Milletimizin mensupları arasında, kuşların özellikle kış aylarında aç kalmamaları için onlara yiyecek temin eden vakıflar kuranları, bazı türlerini evcilleştirip evlerinde bakımlarını yaparlarken bazılarını da kafesten kurtarıp özgürlüklerini başışlayanlar vardır. Yine atalarımız, kuşların haklarına riayet ederek kuşların yuvalarını koruma altına almış, yuvaları bozanlara ve onlara eziyet edenlere de cezalar tahakkuk ettirmişlerdir. Kafeste mahkum kuşları gören pek çok kişinin bu kuşları satın alıp serbest bıraktıklarını anlatan seyyahlar, bazı fakir Hıristiyan çocukların da bunu geçinme kapısına çevirdiklerini ve

yetiştirdikleri kuşları kafese koyup yufka yürekli Müslüman Türklerin önünden geçirdiklerini, bunu gören Türklerin de kuşu satın alıp serbest bıraktıklarını, ancak kuşların uçarak tekrar alıştıkları eve gidip defalarca satın alınarak serbest bırakıldıklarını yazmaktadırlar. Bu davranışla Türklerin, din ayırımı yapmaksızın ihtiyaç sahibi her insana da yardım ettikleri anlaşılmaktadır.

Tarihi mezarlıklara bakıldığında mezarların kenarlarına suluklar yerleştirildiği veya mezarların ayakucundaki başlıkların oyuk olduğu görülmektedir. Ecdadımızın bunu yapmalarının nedeni, bu suluklara konulan suyla kuşların susuzluklarını gidermek içindir. Bugün bu adet hala devam ettirilmektedir.

Atalarımız, sadece hayvanların açlığını gidermek için vakıflar kurmamışlar, hastalanmış veya ayağı kırılmış hayvanların tedavileri için hastaneler de kurmuşlardır. Bazı yabancı yazarlar, Türklerin hastalanan kedi köpekler için hayvan hastaneleri kurduklarını aktarmaktadırlar.

Yine milletimiz, yollarda yorulan yük hayvanlarının bakımlarının sağlanması ve açlıklarının giderilmesi için de vakıflar tesis etmişler ve ayırım yapmaksızın buralarda konaklayan herkesin yük hayvanlarıyla buralarda ilgilenen görevliler istihdam etmişlerdir. Hatta bu yük hayvanlarına kötü davrananlara ve fazla yük taşıtanlara cezalar da tahakkuk ettirmişlerdir.

Sahipsiz başıboş hayvanların yararlanmaları, ormanlardaki hayvanların gıda temini için ormanlara ve boş arazilere gıdalar bırakılmak üzere vakıflar tesis edildiği de tarihi kayıtlardan bilinmektedir.

Türk milleti sadece hayvanları düşünüp vakıflar oluşturmamış, aynı zamanda ağaç konusunda da sorumlu davranıp ağaç dikimine ve korumasına dikkat etmiştir. Ev yapacakları bir alanda ağaç varsa bu ağacı kesmemişler, ağacın evin içinde bulunmasına bile razı olmuşlar ve evin tavanında ağaca yetebilecek bir boşluk bırakıp bu ağacın evin süsü olmasını sağlamışlardır.

Meyve vermeyen yabancı ağaçların bile kurumasını önlemek için Osmanlı döneminde sulama vakıfları kurulmuştur.

Bilindiği gibi İslam inancında canlı cansız tüm varlıkların Allah'a secde ettiğine inanılır. En fazla secdeye varan canlı varlıkların ise ağaçlar olduğu ve dikilen ağaçların diken kişiye dua ettiği kabul edilir. Ağacın gölgesinden istifade edenlerin ettikleri duaların da yine ağacı dikenlere gittiğine inanılır. Eski Türk adetleri arasında doğan çocuk için ağaç dikmenin uğurlu olduğuna ve ağacın ömrünün uzunluğunun, çocuğun ömrünü uzatacağına inanıldığından dolayı uzun ömürlü ağaçlar dikilmesine dikkat edilirmiş. Ölen kişi, diktiği ağaçla anılır.

Askere gidenler için de yine ağaç dikilir ve ağacın dualarının gencin sağ salim dönmesine sebep olacağına inanılır. Hatta askerlik uzadığında yakılan türküler olur ve dikilen ağacın durumu türküde dile getirilir. Sözelimi “oğlum sen gideli yedi yıl oldu / Diktiğin fidanlar meyveyle doldu” türküsü bunun bir örneğidir.

Türk tasavvuf ekollerinde de hayvan, bitki ve ağaç sevgisi en üst düzeydedir. Hacı Bektaş-ı Veli, hep yanındaki ve kucağındaki hayvanlarla resmedilir, Anadolu'nun Türk vatani yapılmasında emeği bulunan Geyikli Baba'nın geyiklerle olan bağı çok iyi bilinmektedir. Tasavvufta hayvanlara bakıp onların rahatsızlıklarını gidermek, olgunlaşmanın yollarından biri olarak gösterilmiştir. Bahaeddin Nakşibend'in yedi yıl boyunca hayvanlara bakıp onlarla adeta hemhal olduğu rivayet edilir.

Benzer şekilde tasavvuf ekollerinde bitki ve ağaçların da korunması öğütlenmiştir. Boş arazileri ormana çeviren tasavvuf ehli pek çoktur. Osmanlı dönemi mutasavvıflarından Bali Baba, Sofya yakınlarında kendi elleriyle diktiği fidanlarla büyük bir orman oluşturmuştur; bugün mevcut olan bu yer Bali Baba Ormanı olarak bilinmektedir.

Meşhur Türk mutasavvıflarından Halveti tarikatının Sünbülüyye kolu şeyhi Sünbül Efendi, kendisinden sonraki halifesini tayin edebilmek için müritlerine, dergâhı en iyi kim süslerse onu halifesi olarak tayin edeceğini söylemiş. Müritler kopardıkları çiçekler ve bitkilerle dergâhta birer köşe hazırlamışlar. Merkez Efendi isimli mürit ise kuru bir otu bir köşeye yerleştirip beklemiş. Bunları inceleyen Sünbül Efendi, Merkez Efendi'ye neden kuru bir ot getirdiğini sorunca o da “bütün otlar ve çiçekler secde ederek ibadet ediyorlardı. Onları ibadetlerinden alıkoyamadım, içlerinde sadece bu ot ibadetini tamamlamıştı, bu nedenle onu koparıp getirdim” deyince halife olarak onu seçmiş ve buradan itibaren de Sünbülüyye'de yeşil koparmamak bir gelenek halini almıştır.

Türk edebiyatında da gül ile bülbül bir arada işlenerek bir bülbülün güle olan aşkı kasidelere, gazellere konu edilmiş ve bu iki varlık, aşkın sembolü olarak edebiyatımızda ölümsüz yerlerini almışlardır.

Cumhuriyet döneminde de ağaca, ormana ve çevreye önem verilmiş, mesela Atatürk Orman Çiftliği bu konuda bir örnek oluşturmuştur. Ankara'da oldukça büyük bir alandaki sazlık ve bataklığı kurutturup burada tarım alanları ve çiftlikler oluşturulmasını sağlayan Mustafa Kemal Paşa'nın bu davranışı, bataklığı sadece kurutmak değil, yerine yeni ekili dikili alanlar bırakmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Yalova'da bir köşk yaptırmıştır. Ustalar, üzerine doğru eğilen çınar ağacının köşkün çatı ve duvarına zarar vermesinden endişelenerek çınarın kesilmesine karar vermişlerdir. O sırada köşkün

yakınlarında bulunan Mustafa Kemal Paşa, çınar ağacının dalının kesilmesi yerine köşkün taşınmasını önermiş ve nasıl yapılabileceğini de anlatmıştır. Köşkün etrafı temellerin altına kadar eşilmiş, köşkün taşınacağı yer de aynı seviyede eşilip düzeltilerek İstanbul'dan getirilen raylar, bu boşluğa döşenmiş ve köşk, raylar üzerinde yürütülerek yeni yerine taşınmıştır. Bundan dolayı bu köşke yürüyen köşk denilmektedir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki asıl amacı, gelecek nesillere bir çevre bilinci vermektir.

Günümüzde de 'Toprak Dede' olarak bilinen Tema Vakfı Başkanı Hayrettin Karaca, toprağın önemine dikkat çekerek erozyonla mücadele etmekte, yeşili ve ağacı korumaya ömrünü vakfetmiş bulunmaktadır. Yalova'da kurduğu botanik bahçesinde dünyanın ender bitki türleri vardır ve burası aynı zamanda bir bitki gen bankası konumundadır.

Bütün bu hassasiyetin temelinde hem Türk kültürünün hem de İslam inanç ve kültürünün çevreye duyarlılığının bulunduğunu söyleyebiliriz. Peygamberimizin "Kıyamet kopmaya yakınken elinizde bir ağaç fidanı varsa ve onu dikmeye vakit bulabilirseniz onu dikin" hadisi bu konuda oldukça anlamlıdır ve bütün Müslümanlar bu konuda titiz davranmışlardır.

Sonuç ve Değerlendirme

Kültürümüzde çevreye verilen bütün bu değer ve önem, ahlaki bir sorumluluğun yansımasıdır. Geçmişimizdeki bu muhteşem çevre bilinci ve sorumluluğu, günümüzde kamusal olarak devam ettirilmektedir. Çevre, orman, su ve tarımla ilgili bakanlıklar, kamusal alanda gerekli özeni göstermekte ve çıkarılan kanunlarla su, hava, orman gibi çevresel faktörler korunmaktadır. Ancak problem, kişisel sorumlulukların yerine getirilememesinden kaynaklanmaktadır. Sorumluluk, ahlaki bir konudur ve iradeyle, akılla ilintilidir. Aklını kullanabilen insanlar sorumlu tutulurlar. Aklını kullanamayanların ise hukuki ve ahlaki sorumluluğu bulunamaz. Toplumumuzda aklını kullanabilenlerin kullanamayanlara oranı ezici bir üstünlüktedir. Öyleyse çevre konusunda herkes sorumludur. Toplumumuzda sorumluluk sahibi insanların sayısı çok olduğuna göre problem, bu sorumluluğun farkındalığının sağlanmasındadır diyebiliriz. Bu da bir bilinçlendirme eğitimini gerektirir. O halde sorulması gereken soru, bu eğitimin nasıl verilebileceği olmalıdır.

Kanaatimce bu eğitim çok kapsamlıdır ve toplumun bütün tabakalarını içine almaktadır. Öncelikle ailelerin bu bilince kavuşturulması gerekmektedir ki doğacak çocukların da bebekliklerinden itibaren ebeveyn tarafından arızasız olarak yetiştirilmesi sağlanabilsin. Bu eğitim, okul öncesi, aile içerisinde ve sonra da okullarda etkili bir şekilde devam ettirilirse bireysel anlamda bilinçli fertler

yetiştirilebilir. Bireysel bilinç geliştirilerek topluma da kazandırılacak olursa, çevre bilinci üst düzeyde olan bir toplum oluşturulabilir. Toplum bilinçli olduğunda nemelazımcılık ortadan kalkar ve yanlış yapılan her iş ve girişim, bizzat toplum tarafından engellenebilir. Yani toplum, çevreye karşı yanlış yapan ferdi, toplumsal etkinliklerin dışında bırakarak yalnızlığa terk edebilir. Bir süre sonra toplumun bir üyesi olmadığını hisseden fert, bu gizli cezalandırmayla kendine gelip sorumluluklarının farkına varabilir. Böylece içtiği suyun pet şişesini, aldığı sebze ve meyvenin naylon torbasını, kimyasal atıkları, kirlenmiş petrol atıklarını sorumsuz bir şekilde etrafa atamaz hale gelebilir. Böylece şehirlerimiz, köy ve kasabalarımız daha fazla yaşanabilir hale gelmiş olur.

Kaynakça

Bahaeddin Yediyıldız, “Müessesese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XV, ss. 25-53, Ankara, 1982.

Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, ss. 403-408, Ankara, 1988.

H. Ömer Özden, “Türk Vakıf Kurumunun Duygusal ve Felsefi Temelleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 4, Sayı: 2, ss. 339-349, Erzurum, 2004.

İsmet Binark, “Türk Vakıflarının Tarihçesi ve Yabancı Gözüyle Vakıflarımız”, *Millî Kültür Aylık Dergi, Kültür Bakanlığı Yayını*, , Yıl: 1, c. 1, Sayı: 7, ss. 30-35, Ankara, 1977.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. III, İstanbul, 1983.

Mehmet Bayraktar, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

ÇEVRE ETİĞİNİ ATASÖZLERİ BAĞLAMINDA DÜŞÜNMEK

*Nejdet DURAK**

*Ayşe Sıdıka OKTAY***

Özet

Atasözleri söyleyeni bilinmeyen, her toplumun tarihi gelişim süreci içerisinde ortaya çıkan; ortak deneyimlerin, gözlemlerin, değerlerin ifadesi olan, kısa ve özlü, kalıplaşarak yerleşmiş sözlerdir. İnsan, şüphesiz içinde yer aldığı doğal çevresi ile bir bütünlük arz etmektedir. Farklı iklim ve coğrafi şartların getirdiği unsurlarla zenginleşen bu özlü sözler aynı zamanda insanların çevre bilincini, ahlâkî tutumunu, hayat tarzlarını ifade etmesi açısından da anlamlıdır.

Günümüz küreselleşme süreci ile küresel boyutta etkilerini hissettiğimiz çevre sorunları ve bunların çözüme kavuşturulması noktasındaki çabalar büyük ölçüde çevre sorunları karşısında geliştirilen etik yaklaşımlarla yakın bağlantı içersindedir. Çevre eğitiminin temelini şüphesiz çevreye ilişkin bilginin artırılması ve olumlu tutum geliştirilmesi oluşturmaktadır. Fakat bu eğitim sadece bir bilgi aktarımı olmakla sınırlı tutulamaz. Çevre eğitimi aynı zamanda kişiler ahlâkî sorumluluğunu belirginleştiren, tutum ve ahlâkî eylemlerle ilgili olmak durumundadır. Bu eğitimin insan hayatına her aşamada ve durumda kesintisiz olması önemlidir. Bu çalışma kültürel bir değer olan atasözlerinde çevre

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nejdetdurak@sdu.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ayseoktay@sdu.edu.tr.

duyarlılığını, çevre etiğine ilişkin algının oluşumundaki etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kavramlar: Atasözleri, Çevre Etiği, Etik, Kültür

To Think About the Environmental Ethics within the Context of Proverbs

Absract

Proverbs are short and concise words that their authors are unknown, and they have been emerged within the historical development of each society and been formed as the standard expressions of the common experiences, observations, societal values. Human beings are naturally an integral part of their environment in which they live. These concise words are brought about by the different climatic and geographical conditions, but they make also a sense in terms of expressing people's way of life, and their environmental consciousness and moral attitudes. Today we feel the effects of globalization and global environmental problems, and the attempts to solve these problems are very closely linked with the point of resolving ethical approaches developed largely in the face of environmental problems. Environmental education is the basis for the development of a positive attitude regarding the environment and increase knowledge. However, this training is not just limited to being a knowledge transfer. Environmental education must be related with the clarification of people's moral responsibility and their attitudes and moral actions. It is important to have continuous training of human life at every stage and condition. The purpose of this study aims to evaluate the sensitivity of the environment in the proverbs as cultural values, the effects of the formation of the perception of environmental ethics.

Keywords: Proverbs, Environmental Ethics, Ethics, Culture

Giriş

Atasözleri, sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarılarak halk hafızasında yer etmiş kalıplaşmış ifadelerdir. Atasözleri, kültürümüzün temel kaynakları içersinde yer alan *Divânü Lugati'l-Türk*'de ve *Kutadgubilig*'de "sav" adıyla anılmaktadır

İslamiyet'e girişimizle birlikte atasözleri, Darb-ı mesel (çoğulu durûb-i emsâl), mesel, emsal, hikmet, hisse sözcükleriyle ifade edilmeye başlanmıştır.¹ Mesel benzeme, benzetme, örnek anlamına gelen misâl kelimesinden türemiştir.

¹ Aydın Oy, "Atasözü", *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 44-46, s. 44;

Herkes tarafından yeri geldikçe kullanılan, ikinci bir şeyin halinin birincisinininkine benzetildiği meşhur sözdür. Bu yaklaşıma göre bir sözün mesel yani atasözü olabilmesi toplumun kabulüne bağlıdır. Bu kabulün temelinde o sözün bir hakikat, bir hikmet marifet, bilgi, sanat cümlesi olarak telakki edilmesi bulunmaktadır.

Atasözleri kimin ilk defa söylediğinin kesin olarak tespit edilmesinin mümkün olmadığı topluma mal olmuş anonim halk edebiyatı unsurlarıdır. Atasözleri az sözle çok şeyi anlatan, akılda kolay tutulan, cinas, kinaye, intak, teşbih, tezat gibi, ölçülü ve kafiyeli söz sanatları içeren ifadelerdir. Atasözleri bir hüküm taşımalarından dolayı deyim ve vecizelerden ayrılırlar.²

Atasözleri her milletin kendi kültürel yapısına ait, dile ifade gücü kazandıran, veciz, düşündürücü, öğretici, öğütleyici ve yol gösterici değerleridir. Her milletin kendi dilinde atasözü örnekleri bulunmaktadır. Bunların yazılı ilk örnekleriyle Mezopotamya'da bulunan tabletlerde karşılaşmaktayız. Tevrat'da "Hz. Süleyman'ın meselleri olarak adlandırılan sözlerle bunlar arasında bir ilginin bulunduğu araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Sümerlilerde atasözlerinin bulunduğu ve bir eğitim aracı olarak okullarda kullanıldığı bilinmektedir.³

Türk atasözlerinin yazıya geçirilmiş en eski örnekleri Orhun Abidelerinde yer almaktadır. Göktürk alfabesiyle ve Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde eski Türk atasözlerine ait örneklere rastlanmaktadır. Kâşkarlı Mahmut bu Türk atasözlerinin ilk derleyicisidir. Bilinen en eski Türk lûgatı olan *Divânü Lugati'l-Türk*'de önemli miktarda atasözü yer almaktadır.⁴ Bunlar atasözleri kültürümüzün günümüze ulaşmış belki en eski örnekleri olarak tanımlanabilir. Bu atasözlerinin önemli bir kısmı günümüzde halen bazı fonetik ve morfolojik değişikliklerle kullanılmaktadır. Dede Korkut Kitabı da Oğuz Türkçesiyle söylenmiş atasözlerine geniş yer veren eserlerdendir.⁵ Pendname, nasihatname gibi eserler atasözlerinin yaygın olarak kullanıldığı eserler arasında yer alırlar.

Kültürün en önemli unsurlarından biri atasözleridir. Atasözleri kişinin düşünce ve yargılarını ifade etmede tarihi birikimi, geleneği yansıtarak onu kuvvetlendiren, etki uyandıran, konunun önemini vurgulayan, mesajın kolaylıkla anlaşılmasını sağlayan ve en önemlisi değer aktarımına olanak veren kültür

² Muallim Nâci, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri: Sânihâtü'l-Arab*, Haz. Ömer Hakan Özalp, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2002, s. 10; Numan Yazıcı, *Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 23 vd.; Aydın Oy, a.g.m., s. 44.

³ Aydın Oy, a.g.m., s. 44.

⁴ *Divânü Lugati'l-Türk*'de 1. ciltte 163 2. ciltte 51 ve 3. ciltte 104 adet olmak üzere toplam 318 adet "Sav" denilen atasözü yer almaktadır. Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1985. Bu eser çalışmada (DLT) kısaltmasıyla gösterilecektir.

⁵ Aydın Oy, a.g.m., s. 44-45.

unsurlarıdır. Mehmet Kaplan her biri ayrı mânâ ve hikmet taşıyan atasözlerini, kültür dili olarak tanımlamaktadır. ⁶ “Halk edebiyatı, halkın yaşayışının, inanç ve değer hükümlerinin bir hazinesidir. Bu edebiyat beşikten başlayarak insan hayatının bütün safhalarını içine alır.” ⁷ Sosyolojik olarak kültür kavramı bir toplumsal grubun üyelerinin ortak kazanımlarını ifade etmektedir. Bu yönüyle kültür, bir toplumu oluşturan fertlerin tutumlarına, davranışlarına, söylemlerine kaynaklık teşkil eden, içselleştirilmiş “zihniyet” olgusunun toplamına denir.⁸

İnsanlar arasındaki duygu ve düşüncelerin aktarımında, anlaşma sağlanmasında tabii bir vasıta olan dil insanı insan kılan temel varlık koşullarından biridir.⁹ Dil sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde bir toplumun maddi, manevi, dini, ahlâkî ve sosyo-kültürel yapısını yansıtan bir kültür unsurudur. Bu yönüyle dil kültürün en önemli taşıyıcısıdır. Dil ile kültür birbirine eşdeğer tek bir varlığın birbirinden ayrılmaz iki parçası gibidir. Kültür dilde varlık bulur, yaşar, birikir ve gelişir.¹⁰ İnsanın kendisi dışında kalan dünyayı, varlıkları tanıması, sosyalleşmesi, ortak bir takım değerler üzerinde uzlaşması ancak dil ile mümkündür.

Kaplan bu hususun altını çizmektedir: “Dil bir milletin kültürel değerlerinin başında gelir... Aynı dili konuşan insanlar ‘millet’ denilen sosyal varlığın temelini teşkil eder. Dil duygu ve düşünceyi insana aktaran bir vasıta olduğu için, insan topluluklarını bir yığın veya kitle olmaktan kurtararak, aralarında ‘duygu ve düşünce birliği’ olan bir cemiyet, yani ‘millet’ haline getirir.”¹¹ Kısacası bir toplumun geçindiği bütün kültür değişimleri dilde yankısını bulmaktadır. Ünlü Alman filozof Heidegger’in “dil insanın evidir” ifadesiyle ortaya konan insanın temel değeridir. Dil yapıp ortaya çıkarılmış, bitmiş bir ürün, eser olmayıp sürekli gelişen zihinsel bir etkinliktir. Ulusların bütün manevi özellik ve karakterleri dillerine yansımaktadır¹² Kaplan’ın ifadesiyle: “Her millet dilini kendi ihtiyaçlarına, kültür ve medeniyet seviyesine, zevkine göre yaratır.”¹³ Dil bir toplumu bir araya getiren, birleştiren, geçmiş ve geleceği bir aynı düzlemde buluşturan en temel kültür unsurudur.¹⁴ Bu kültür unsurunun en temel

⁶ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 148.

⁷ Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 41

⁸ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, Çev. Ahmet Kotil, İletişim yayınları, İstanbul 1991, s. 9-22.

⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2004, s. 3-4.

¹⁰ Doğan Aksan, *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2008, s. 20.

¹¹ Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 35.

¹² Doğan Aksan, a.g.e., s. 19.

¹³ Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 133

¹⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 13, s. 19.

yapıtaşlarından biri olan atasözleri geçmişin birikimini, değer sistematiğini taşıması açısından büyük öneme sahiptir.

“Atasözleri, her milletin atalarının uzun gözlem ve deneyimleri ile oluşur ve gelecek nesillerin de kullanabilecekleri genel bir kural haline dönüşürler. Kullanılmaya başlandığı ilk çağlardan itibaren günümüze kadar sosyal yapıya, değer yargılarına, zamana, bölgelere, dilin gelişimine, gelenek ve göreneklerine, dinî hayatlarına ve ağız özelliklerine göre bir gelişim sürecinden geçerek kalıplaşmış ifadeler haline gelirler.”¹⁵ Atasözleri bir edebi anlatım türü olmalarının yanı sıra çok uzun anlatımlara girmeden, en az sayıda cümle ile fikirleri etkili ve kuvvetli ifade etmeye olanak sağlamasıdır. Bir kültür unsuru olarak toplumların tarihi tecrübesinden süzülerek olgu ve olayların en iyi şekilde özetlenmesine, tasvir edilmesine imkân vermektedir. Bunun yanı sıra konumuz açısından vurgulanması gereken bir diğer önemli yönü de insanların atasözleri aracılığıyla kendisi için bir ders veya nasihat çıkarmasını olanaklı kılan değer, norm taşımasıdır. Özön atasözlerini halk felsefesi olarak tanımlamaktadır.¹⁶

Atasözleri yazılı kültürün yaygın olmadığı dönemlerde kültürel bilginin muhafaza edilmesini, gelecek nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Atasözleri aynı zamanda dil aracılığıyla toplumun hayat tarzını, dünya görüşünü, gelenek ve örfünü, düşünce biçimini, inançlarını, hayatı algılayışını, nüktelerini, çevre koşullarını, yansıtan kültür unsurlarıdır.

Atasözleri bizden önceki kuşakların düşünce ve tecrübelerini, yaşayışları, gelenekleri, ortak bir geçmişi, değerleri, inançları, hayata bakışı, derin bir felsefeyi yansıtan sözlü kültürümüzün en önemli parçasıdır.¹⁷

Atasözleri ilk ortaya çıkıp kullanılmaya başlandığı dönemlerden itibaren sosyal yapının, değer yargılarının, dinin, dilin, törelerin, medeniyetin bir aynası olmuş, toplumu yansıtan manzumeler olarak, tarihi süreçte çeşitli aşamalardan, değişimlerden geçerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁸ Çotuksöken'e göre atasözleri bir toplumun değer yargılarını ifade eden özlü sözlerdir.¹⁹ Bu açıdan atasözleri bir toplumun mensuplarının uyması gereken ilke ve kuralları ifade eden, hayata bakışını, algılayışını yansıtan, zihniyet dünyasını temsil eden, bir farklı ifadeyle karakterini gösteren değer manzumeleridir. Bu konuya dikkat çeken Numan Yazıcı'ya göre: “Atasözleri milletlerin atalarından kalma birer armağan,

¹⁵ Numan Yazıcı, *Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 21.

¹⁶ Mustafa Nihat Özön, *Atasözleri*, İstanbul 1956, s.

¹⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995, s. 27.

¹⁸ Aydın Oy, a.g.m., s. 44.

¹⁹ Yusuf Çotuksöken, *Atasözlerimiz*, İstanbul 1988, s. 7.

sosyal, dinî, iktisâdi alanlarında kullandıkları kültür birikimleridir. Geçmişin adetlerini ve geleneklerini, insanların birbirleriyle, tabiatla ve tabiattaki varlıklarla olan ilişkilerini, eğlencelerini, sevinçlerini ve mutluluklarını, elem ve kederlerini günümüze yansıtırlar.”²⁰ Bu açıdan kültür dünyamızın en önemli unsurlarından birini oluşturan atasözlerimizin olumlu değerlerin yerleşmesi ve aktarılmasında büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamak gereklidir. Muallim Nâci’ye göre “Lûgat ve ıstılahça edeb dediğimiz şeyin en güçlü kaynağı bu sözlerdir.”²¹

İnsanların davranışlarının, inançlarının, hayat tarzlarının ve değer yargılarının işlendiği atasözlerinde zaman içinde şekil ve ifade yönünden farklılıklar olsa da aktarılmak istenen mesaj aynı kalmayı sürdürmüştür. Çelik bu hususa değinmektedir: “Yarı göçebe ve avcı bir toplumdaki yerleşik tarım toplumuna geçiş yani toplumun hayat tarzının değişmesi de bazı atasözlerinin ya tamamen unutulmasına veya çok az kullanılır olmasına sebep olmuş, bazıları ise muhteva aynen kalmış ama, ‘arşan karışa sıçğan ötin ködezür’ (kocayan arşan sıçan deliğini gözler.) atasözünde olduğu gibi bazı unsurlar değişmiş, arşanın yerini kurt almış ve bu atasözü bugün Anadolu’da ‘Kurt kocayınca köpeklere maskara olur’ şeklinde kullanılır olmuştur.”²²

Atasözleri özellikle dil ve folklor üzerine çalışanların çabalarıyla yayınlanan çeşitli eser ve kitaplarla, derlemelerle üzerinde önemle durulması gereken bir kültürel mirastır. Kaplan bu hususa değinerek şu ifadelerle yer vermektedir: “Türk halk edebiyatı aşk, ölüm, hasret, tabiat sevgisi, acıma, alay, din duygusu, kahramanlık, ahlâk gibi beşeri bütün duyguları işler...bir kaya gibi insanoğlunun temel duygularına dayandığı için üzerine en yüksek binaları inşa etmeğe” imkan sağlar.”²³

Çalışmamızın Türk atasözlerinde çevre algısını ortaya koymayı amaçladığı için nitel bir araştırma yöntemi olan doküman incelemesi tercih edilmiştir. Konuyla ilgili yazılı materyaller gerek kitaplardan gerekse internet ortamında faydalanılarak atasözleri değerlendirmeye alınmıştır. Burada Türkçe atasözleri tespit edip ve yorumlarken ilgili bütün kaynakları tarayıp tüketmek iddiasında olmayacağız. Bu çalışmamızda inceleyeceğimiz atasözlerini saptamada asıl kaynak olarak Türk Dil Kurumunun internet ortamında yayınlanan *Atasözleri Sözlüğü*’nün yanı sıra, Besim Atalay’ın *Divanü Lûgat-it-Türk* Tercümesi²⁴, Ömer

²⁰ Numan Yazıcı, *Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 21.

²¹ Muallim Nâci, a.g.e., s. 10.

²² Ali Çelik, “Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti’t-Türk’teki Atasözlerinde Zaman İçinde Görülen Değişiklikler*”, *Uluslar arası Kâşgarlı Mahmud Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Rize 2008, ss. 8- 16, s. 13.

²³ Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 41.

²⁴ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1985.

Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* ile Nurettin Albayrak'ın *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*'nden yararlandık.²⁵ Bu sözlüklerde bulunan atasözlerinden argo ve kötü anlam çağrıştıranlar bir tarafa bırakılarak, konuyla ilgili genel çerçeveyi temsil etme noktasında yeterli karakteristik vasfa sahip olduğu düşünülen yaklaşık 115 âdetini seçtik ve bağlantılı ilişkililerine göre tasnif ettik. Atasözlerinin seçiminde bilinen ve günlük dilde yer etmiş olanlarını almaya dikkat ettik. Bu atasözlerini çevre etiği bağlamında, yerleşik, kalıplaşmış tutumlardan farklı olarak değerlendirmeye çalıştık.

Ekolojik Bir Bakış Açısı Kazandırmada Türk Atasözlerinin Yeri

Tarihi süreç içerisinde insanın çevre ile etkileşimi farklı düzeylerde karşımıza çıkmıştır. Çevre ve insan arasındaki karşılıklı etkileşim belki de insanın varlık koşulunu belirleyen en temel belirleme koşullarından birini oluşturmaktadır. İnsanın hayatını sağlıklı bir tarzda sürdürmesi için büyük bir önem taşıyan bu etkileşimin taşıdığı nitelik aynı zamanda kişinin hayat kalitesini de oluşturmaktadır. İnsanın maddi ve manevi bütünlüğünün korunması ve geliştirilmesi noktasında bu ilişkinin büyük önem taşıdığı söylenebilir. İnsan içinde yer aldığı ekolojik unsurlarla bazen mücadele ederek, bazen onunla uyumlu bir birliktelik kurarak, bazen de kendini antropolojik merkeze alma duygusu ile onunla mücadeleye girerek, dönüştürerek, veya günümüzde örneklerini sıkça gördüğümüz koruma duygularıyla bu ilişkiyi sürdürmektedir. İnsanın çevre ile olan ilişkisi dinlerinde önem verdiği bir konudur. Kur'an'da insan çevre ilişkisinde nasıl davranılması gerektiğine yönelik yaklaşık 500 âyet yer almaktadır.²⁶

İnsanın tabiat ile olan ilişkisi tarihi gelişim süreci içerisinde farklı boyutlarda kendini göstermiştir. İnsanın tabiat kuvvetleri karşısında günümüzden farklı olarak hâkim olmadığı dönemlerde insan hayatı üzerinde gerek düşünce, gerek inanç ve kültürel olarak bu etkileri hissetmemek mümkün değildir. Yaşadığı çevre ve iklim şartlarının insanın kişiliği, karakteri ve fiziksel yapısını etkileyeceğini ve bir takım değişikliklere sebep olacağını düşünen İbn Miskeveyh (öl. 1030), İbn Haldun (öl. 1406), gibi Müslüman filozoflar vardır. Ayrıca bu etkileşimin farklı iklim ortamlarında yaşayan insanlar açısından düşündüğümüzde farklı kültürel geleneklerin gelişmesini doğal karşılamak gereklidir. İnsanın karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğu tabii çevrenin, yaşayan canlı türlerinin, bitki florasının kültür ortamındaki yansımalarını, farklılaşmalarını da

²⁵ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995.

²⁶ Zeki Yıldırım, "Kur'an ve Çevre Sorunları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, Erzurum 2012, s. 73.

gözlemlemek mümkündür. Kültürün taşıyıcısı ve bir bakıma günümüzdeki hafıza disklerinin görevini gören atasözleri, tabiatı algılayış ve anlayış bakımından bizlere kültürel normları, hayata bakış ve yorumlayışının zengin bir birikimini sunmaktadır.

Yukarıda işaret edildiği gibi bir edebiyat ürünü olarak atasözleri içinden çıktığı toplumun dil zevkini, mantık anlayışını, değer yargılarını ifade etmektedir. Aynı dünyayı paylaşan ve ekolojik sistemde karşılıklı bağlantıları olan canlılar bu ekolojik dengenin bozulmasının ortaya çıkaracağı tahribatin sonuçlarını birlikte karşılayacaktır. Doğanın kendine özgü bir yapısı, işleyişi olup, bunun insan eliyle değiştirilmesinin insan yaşamına doğrudan etkisi bulunmaktadır.

Ahlâk, öncelikle kişinin kendisiyle, toplumsal ilişkileriyle fiziki çevresiyle belirginlik kazanmaktadır. Dolayısıyla insan hem çevre problemlerin kaynağında hem de çözümünde bu ahlâkî yönüyle belirleyici olmaktadır. Doğaya uygun yaşama, doğayla uyum içinde olma bir bakıma insanlığın bu dünyada var olduğu dönemden itibaren var olan birlikteliğine işaret etmektedir.

Ahlâk bir insan başarısıdır. İnsan davranışları insanın biyolojik niteliklerinden ziyade kültürel ve ahlâkî etkenlerle şekillenmektedir. Ahlâk, insana özgü bir nitelik olarak hayatının her aşamasında onu kuşatmakta ve insan bir ahlâk varlığı olarak tanımlanmaktadır. Ahlâkî alanı belirginleştiren en önemli yönlerden biri insan doğasında olana değil, olması gerekene işaret eden normatif bir ilim dalı olmasıdır. Bu yönüyle değer bilinci kişinin bilinçli ve özgür olarak, kendi vicdanıyla, iradesiyle katıldığı bir değerler sistematiğini ifade eder. Olması gerekenle olan arasındaki karşıtlık insanın ahlâkî sorumluluğunu, katılımının belirginleştiği ve böylece ahlâkî gerilimin yaşandığı bir sahadır. Bu yönüyle ahlâk bir insan başarısıdır. İnsan, seçen, davranışı belirleyen, iyiye doğru, değere doğru yönelen bilinçtir.

Önceleri iki kişinin olduğu yerde ahlâk kurallarının varlığından ve ahlâklılıktan söz edilirken bu anlayış çevre sorunlarının gündeme gelmesiyle insan/birey ile diğer canlı varlıklar arasındaki ilişkiler, insan merkezli çevre etiği anlayışının önemini kaybetmesiyle insan/birey ile diğer varlıklar (sadece canlı değil, toprak, hava, deniz, akarsu gibi su kaynakları) arasındaki ilişkileri belirleyen kurallar olarak çok daha geniş boyutta düşünölmeye başlanmıştır. Ekosistem doğal yaşam ortamlarında canlıların ve cansızların içinde yer aldıkları çevre unsurlarıyla bağlantılı bir birlikteliğe, ilişkiler ağına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Günümüzde çevre sorunları olarak adlandırdığımız sorunlar mevcut olan bu dengenin genellikle insan eliyle değiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan çevreyle ilgili etik problemler insan çevre

ilişkisinde çevreye ne oranda müdahale etmesi veya dönüştürme, tahrip etme noktasındaki eylemlerin ahlâkî olarak incelenmesini, tartışılmasını içermektedir.²⁷

Çevre etiği, insanın çevreye karşı olan ahlâkî sorumluluklarının incelendiği ve insanın bir üyesi olarak yer aldığı doğal çevrenin değerlerinin ele alındığı bir disiplindir. İnsan çevre ilişkisinin ahlâkî bir perspektiften incelenmesi ve değerlendirilmesidir. İnsanın sorumluluk duygusu içinde çevreye yönelmesinin temel ilkelerinin mahiyeti, doğaya karşı olan sorumlulukları, bir değer olarak tabiatın varlık koşullarının ne olduğu bu incelemenin konusunu oluşturmaktadır. Çevreye karşı ahlâkî bakış açısı, insanın kendisi dışında kalan varlıklarla olan ilişkisinin, nasıl eylemesinin incelenmesini içermektedir. Bu bakış açısı insanın kendisini kuşatan tabii çevreye karşı kendisi için hayati bir öneme sahip olan suya, bitkiye, havaya sadece faydalanılacak bir nesne gözüyle bakmanın yerine onun varlığına saygı duymayı, anlamayı temellendirmeyi kısacası felsefi bir gözle bakmayı içermektedir. Bu açıdan çevre etiği insanın, insana özgü nitelikleriyle, felsefeyle, tabiatı anlama ve değer verme çabasının bir ifadesidir.

İnsanların tabiatla, bitkilerle, diğer canlılarla olan ilişkileri farklı kültür ortamlarında birbirinden oldukça farklı değerlendirmeler içerebilmektedir. Atasözleri içinde yaşanan kültürden beslenmektedir. Bu anlamda toplumun çevre algısı atasözlerine yansımıştır.

Atasözlerinde çevre konusunda “iklim”, “yeryüzü şekilleri”, “toprak”, “bitkiler” ve “sular” “nüfus artışı”, “göçler” ve “ekonomik faaliyetler işlenmiştir. Atasözlerinde çeşitli “çevre sorunlar ve çevreye duyarlık” da yaygın olarak dile getirilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde atasözlerinin analizi, insan-çevre ilişkilerini yansıtan en önemli göstergeler arasında yer almaktadır.²⁸ Atasözlerini kuşatıcı bir perspektiften ele alıp incelediğimizde büyük bir bölümünde ideal bir insan profilinin çizilmeye çalışıldığını görürüz. Atasözlerindeki insan profili diğer insanlara karşı sevgi ve saygı duyan, onları bir kişi olarak benimseyen, bencil ve çıkarıcı olmayan, adaleti gözeten, insanlara zulmetmeyen, mutluluğun kazandırılmasını gaye edinen, haksızlıkların karşısında duran, yardımlaşan, yoksulları koruyan, bencillikten uzak, bir hayat tarzının ve değerlerin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür.²⁹

²⁷ Ray Billington, *Felsefeyi Yaşamak, Ahlak Düşüncesine Giriş*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, s. 347.

²⁸ Kamile Gülüm-Mustafa Boz, “Doğa Üzerine Söylenmiş Türk Dünyası Ortak Atasözlerinin Coğrafi Analizi (Kırgızistan-Türkiye Örneği)”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 24, Temmuz - 2011, ss. 354-369, s. 356.

²⁹ Yusuf Çotuksöken, *Atasözlerimiz*, İstanbul 1988, s. 9.

Atasözleri insanlara bazı yargılar, inançlar, kanat ve tutumlar, davranışlar kazandırmanın yanı sıra aynı zamanda onları bazı yargı, kanaat, inanç, tutum ve davranışlardan uzaklaştırma noktasında da etkili olmaktadır. Dolayısıyla insanlara çevre ve etik ilişkisinde bilincin kazandırılmasında teşvik veya engel olma noktasında etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Yaran'a göre Batı etiğine, özellikle normatif etiğe genel olarak bakıldığında üç büyük etik kuramından bahsetmek mümkündür. Bunlar erdem etiği, yarar etiği ve ödev etiğidir. İslam ahlâkına bu açıdan baktığımızda üç büyük gelenekten söz etmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi dini ahlâk, ikincisi tasavvufi ahlâk, üçüncüsü ise felsefi ahlâktır. İslam çevre ahlâkında konusunda belirgin bir kuramsallaşmadan söz etmemiz mümkün değildir. Atasözleri felsefi ahlâkın kendisinden yararlanabileceği zengin bir literatürü göz önüne sermektedir.³⁰

Çevre söz konusu olduğunda saygı ve sorumluluk gibi kavramları etik değerler olarak karşımıza çıkar. Bu değerler kişinin tabiatla olan ilişkisini düzenlemekte, çevreye yönelik davranışlarını belirleyen kuralları ifade etmektedir. Bu açıdan insan ve doğa arasındaki ilişkinin, dengenin ekolojik olarak sürdürülebilirliği büyük önem taşımaktadır. Çevre bilinci oluşturmanın yolu insanlara felsefi bilinç kazandırmaktan geçmektedir. İnsanın, bitkisiyle, toprakla, suyla, tabiatla yer alan canlılarla ilişkisini sorgulaması, anlamlandırması, temellendirebilmesi, metafizik boyutta kavrayabilmesi için felsefi bir bakışı gereklidir. Çevreyi merkeze alan bir etik anlayışın önceliği insanın kendisi dışında kalan varlıklara ve canlılara karşı nasıl davranması gerektiği oluşturmaktadır.³¹ Atasözlerimizi bu açıdan değerlendirdiğimizde insanların sahip olması gereken normları ifade etmesi noktasında, büyük ölçüde duyarlılığı, sorumluluğu ve saygıyı öne çıkarmaktadır.

Burada dil anlam ilişkisi konusunda felsefi tartışmalara girecek değiliz ancak çevre ile ilgili atasözleri bizim kültürümüzün insanımızın doğayı çevreyi nasıl algıladığı, onu nasıl anlamlandığı hakkında ipuçları verdiği kadar doğanın işleyişi ve bu işleyişin Allah'ı, insanın yapısını anlamada nasıl kullandığı, doğa ve insan arasında nasıl bir uyum görüldüğü konusunda da bilgi verir. Bu bir yönüyle tabiatla insan arasındaki ilişkidir. Bu benzerlik ilişkisi felsefe ve tasavvufta mikro kozmos makro kozmos olarak tanımlanmaktadır. Küçük kâinat olan insan ile büyük kâinat olan tabiat arasında kurulmaya çalışılan bir ilişki söz konusudur ve bununla tabiattaki düzen ve ahenk, denge ve itidal insan hayatına

³⁰ Cafer Sadık Yaran, *Ahlâk ve Etik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010, s. 130.

³¹ Fikri Gül, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, 2013, ss. 17-21, s. 19-20.

ve ahlâkına da yansıtılmak istenmektedir.³² Böylelikle insanların zihninde doğa ve insanın aynı kaynaktan geldiği, işleyişlerinde benzerliklerin varlığı konusunda bir uyum gördüklerine işaret edilir. Ayrıca doğanın işleyişi ile insan doğasının arasındaki doğma, beslenme, büyüme, gelişme, dal budak salma, kirlenme, hastalanma, ölme, yokluk vb. yönlerden gördükleri bu benzerlikleri ve uyumu insanlara nasihat olması açısından kullandıkları gibi tam tersine insandan yola çıkarak çevremizdeki varlıkların da benzer süreçler yaşayabildiklerine dolayısıyla insan hayatına verilen önem ve değer diğer varlıklar içinde söz konusu olabileceğine dikkat çekilmek istenmiştir. Böylece adeta “kızım sana söylüyorum gelinim sen anla misali ben çevreyi, doğayı örnek veriyorum onu sen kendine uygula” veya “ben çevredeki varlıkları örnek veriyorum ama sen onu kendine anla” yaklaşımı sergilenmiştir.

Türk Atasözlerinde İnsan ve Çevre İlişkisinin Temelleri

Türk atasözlerinin temel kaynağını kültür belirlemektedir ancak kültürü belirleyen ana unsurlardan birisi de dindir. Dolayısıyla Kur'an ve İslam'ın çevre anlayışı atasözlerindeki çevre algısını da belirlemektedir. İnsanın tabiatı işleme kültürü oluşturduğu için kültür tabiat üzerindeki insan başarısı olarak görülür.³³ Bu sebeple düşünce tarihi insanın tabiat üzerinde inşa ettiği kültür bilincinin tarihi olarak adlandırılır.³⁴ Öncelikle tevhid akidesi gereği evreni ve içindeki varlıklar bir bütün olarak algılanmalıdır. Çünkü bütün varlıklar var oluşları bakımından Allah'a bağlıdır. Dolayısıyla tabiat O'nun celal ve cemal sıfatlarının tecellisidir. Buna bağlı olarak tabiat bütünüyle Allah'ın varlığının ve ilahi sıfatlarının eseri olan ayetleri, işaretleridir. Bu yaklaşım iki yönden önemlidir. İlk olarak tabiata zarar veren Allah'ın eserlerine zarar vermiş, tabiatı seven Allah'ı ve eserlerini sevmiş olur. Bu yaklaşıma göre tabiat ayetlerin³⁵ de

³² Kenan Gürsoy, “Doğa Karşısında İnsan”, *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Söyleşi; Mehmet Yüksel, S. 4, Çevre Sayısı, 2009, ss. 36-40, s.37.

³³ Kenan Gürsoy, a.g.m., s. 37.

³⁴ Kenan Gürsoy, a.g.m., s. 40.

³⁵ Örnek olarak şu ayetlere bkz. Nahl 16/49 “Göklerde ve yerde bulunan canlılar ve melekler büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler (boyun eğerler).”; İsrâ 17/44 “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halim'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.”; Hac 22/18 “Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir. Birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah, kimi alçaltırsa ona saygınlık kazandıracak hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz Allah, dilediğini yapar.”; Rahman 55/6 “Otlar ve ağaçlar (Allah'a) boyun eğerler.”; Hadid 57/1 “Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tespih etmektedir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”; Cuma 62/1 “Göklerdeki ve yerdeki her şey, mülkün sahibi, mukaddes, mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ı tespih eder.”

işaret ettiği gibi insan için kulluk bilincini paylaştığı, kendisi gibi Allah'ı tesbih eden, secde eden bir dosttur.³⁶

Diğer taraftan kâinatı anlamak, yaratıcıyı, Allah'ı tanımak, yaratılış, yaratılışın tüm unsurlarını, yaratıcı-öz ilişkisini anlamak demektir. Kur'an çevrenin incelenmesini, doğa olayları üzerinde düşünülmesini istemekte bunları Allah'ın varlığına kanıt olarak sunmaktadır.³⁷ Kâinat kitabını okumak Allah'ı, sıfatlarını ve yarattıklarını bilmeyi gerektirir. Kur'an tabiatın fiziksel boyutu yanında manevi bir boyutu olduğunu da haber vermektedir.³⁸ Kur'an âlemi bir ölçü ile yarattığını,³⁹ diğer varlıkları da bir ümmet olarak gördüğünü,⁴⁰ hiçbir varlığı boş yere yaratmadığını⁴¹ belirtmektedir. Dolayısıyla kâinatta yaratılan her bir varlığın âlemdeki düzen ve ahenk içinde bir işlevi, yaratılış amacı ve ontolojik olarak varoluşsal bir değeri vardır. Yahudi-Hıristiyan kültüründe âlemdeki tüm varlıkların insana hizmet için yaratıldığı düşüncesi hâkimdir. Bu sebeple tüm varlıklar insana hizmet ettikleri ölçüde değerlidirler. Oysa İslam anlayışına göre varlıklar kendilerini yaratan varlığa işaret ederler ve bundan dolayı saygı ve özeni hak ederler. Nitekim Allah Kur'an'da bal arısı, karınca gibi varlıklara hitap etmiş/vahyetmiş onları kendisine muhatap almıştır. Hatta bunlar surelere ad olmuştur. Bundan dolayı kâinattaki tüm varlıklar insana hizmet etseler bile onlar özünde insana verilen emanetlerdir ve bir emanet gibi korunmayı gerektirirler. Bu Allah'ın alemde yarattığı düzen ve dengenin bozulmaması açısından da önemlidir. Nitekim Peygamberimiz nehir kıyısında abdest alırken bile suyun israf edilmemesini istemiştir.⁴² İslam'ın çevre ve tabiat anlayışı ister istemez kültürümüze işlemiş ve bunun yansımaları olarak atasözleriyle dile gelmiştir.

³⁶ Mustafa Çağrırcı, "Çevre Ahlâk İlişkisi", *"Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi"*, sayı 4, Çevre Sayısı, 2009, ss. 8-13, s.10.

³⁷ Mesela bkz. Bakara 2/164 "Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."; Al-i İmran 3/190; Nahl 16/ 66; Gâsiye 88/17-20.

³⁸ Recep Kılıç, *Ayet ve Hadisler Işığında İnsan ve Ahlâk*, TDV Yay. Ankara, 1995, s. 118 vd.

³⁹ Mesela Rahman 55/5-9,

⁴⁰ En'am 6/38 "Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler."

⁴¹ Sâd 38/27 "Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu (yaratılanların boş yere yaratıldığı iddiası) inkâr edenlerin zannıdır. Cehennem ateşinden dolayı vay inkâr edenlerin hâline!"

⁴² Recep Kılıç, *a.g.e.*, s. 117-125; İbrahim Özdemir, "Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiğine Doğru", *İslam ve Ekoloji, Bahşedilmiş bir Emanet*, haz. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, Çev. Nureddin Elhüseyni, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 45-59; İbrahim Özdemir, "Dinimizin Çevremize Kattığı Anlam", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Şöyleşi; Kerime Cesur, sayı 4, Çevre Sayısı, 2009, ss. 46-49, s.47-48.

Yeryüzü sadece insanların değil, bütün canlılar için yaratılmıştır. İnsan yeryüzünü çeşitli canlılarla farklı düzlemlerde paylaşmaktadır. Atasözlerinde dikkatimizi çeken temel unsurlardan birisi insan ve tabiat arasında kurulan bağlantıdır. Atasözleri yapısı itibarıyla içerdiği metaforik anlatımlarla insan ve tabiatı birbirine benzeterek ele almaktadır. Bu anlatımlarda insan tabiatın doğal bir parçası olarak doğadaki kimi canlılarla sadece biyolojik bir benzerlikle değil aynı zamanda karakter ve huy açısından benzer vasıflara sahip olarak betimlenmektedir. Bu yönde dikkatimizi çeken bir diğer yönde canlı ve cansız tabiat ile insan arasında kurulan bu irtibatla ahlâki vasıfların öne çıkarak bu benzerliğin ve birlikteliğin tesis edilmesidir, İnsan ekosistemin doğal bir parçasıdır ve kurulan bu benzerlik olumlu veya olumsuz ilişkilerin karşılıklı olarak birbirini etkileyeceğine işaret etmektedir.

Bu konuda örnek olarak şu atasözlerini verebiliriz:

“Tay atlaşınca at dinlenir, oğul erginleşince babası dinlenir.”⁴³, “Armut dalının dibine düşer”, “Erkek sel, kadın (avrat) göl.”, “Her eğri ağaçtan yay olamaz”, “İlimsiz âlim meyvesiz ağaç gibidir”, “Ağaçtan maşa olmaz.”, “Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (sakın).”, “Kişinin alası içinde, atın alası dışındadır.”⁴⁴, “Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe.”⁴⁵, “Dağ dumansız insan hatasız olmaz.”, “Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz değer.”⁴⁶, “İnsan sözünden (ikrarından), hayvan yularından tutulur.”, “Kara bulutu yel açar, rüşvet ise yurt açar.”⁴⁷, “Ağaca dayanma kurur, adama (insana) dayanma ölür.”, “Kurt köyünü (tüyünü) değiştirir. Huyunu değiştirmez.”, “Bir ağaçta gül de biter, diken de.”, “Meyveli ağacı taşlarlar.”⁴⁸, “Rüzgâr eken fırtına biçer.”⁴⁹, “Kurttan kurt, aslandan aslan, şom olandan şom doğar.”, “Ağacın meyvesi olunca, başını aşağı salar.”, “Ağaç kökünden yıkılır.”, “Altın ateşte, insan mihnette belli olur.”, “Ağacın kurdu içinde olur.”, “Çok söz anlaşılmaz, yalçın kaya yıkılmaz.”⁵⁰, “Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.”⁵¹, “Oğlanın ki oğul balı, kızın ki bahçe gülü.”, “Yel kayadan ne koparır (alır, anlar, aparır).”

⁴³ **Tay atatsa at tınur, oğul ereyse ata tınur**, DLT, C. 1, s. 206-207.

⁴⁴ **Kişi alası içtin, yalkı alası taştin**, DLT, C. 1, s. 91, İnsanın (adamın) alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır

⁴⁵ bkz. İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa

⁴⁶ Ağaç ucuna yel deyer, değerli (güzel) kişiye söz gelir, **Yığaç uçuña yel tegir, körklüg kişiğe söz kelir**, DTL, C. 1, s. 319.

⁴⁷ **Kara bulutg yel açar, urunç bile el açar**, DTL, C. 1, s. 364.

⁴⁸ bkz Al elmaya taş atan çok olur.

⁴⁹ bkz Herkes ektiğini biçer, Yel gibi gelen sel gibi gider.

⁵⁰ **Telim sözüğ ukşa bolmas, yalın kaya yıksa bolmas**, DLT, C. 3, s. 20.

⁵¹ **Tag tagka kabuşmas, kişi kişiğe kabuşur**, DLT, C. 2, s. 103.

İnsan, şüphesiz içinde yer aldığı doğal çevresi ile bir bütünlük arz etmektedir. Bu yönüyle çevre ile ilgili atasözleri insanın kültürel doku içerisindeki hayata bakışını yansıtması, değer yargısını ifade etmesi, onu uyarması, davranışlarına yol göstermesi, bilgi sunması açısından anlamlıdır.

Yukarıdaki atasözleri tabiattaki işleyişle insan karakteri arasındaki paralellik kurarak metaforik bir anlatımla tabiatın işleyişinden yola çıkarak insanın tabiatı ve buna bağlı olarak huy ve karakteri hakkında bilgi vermekte, bir anlamda insana ayna tutmakta, tabiatı örnek alarak ahlâkını düzeltmesini beklemektedir.

Tabiatla insan karakteri arasında kurulan paralellikler insanın içinde yaşadığı çevre ile anlaşılabilirliğini göstermektedir. İnsan ve içinde yaşadığı tabiat arasında kurulan bu benzerliği yansıtan metaforik ifadeler; örneğin: “kurt tüyünü değiştirip huyunu değiştirmez”, “ilimsiz âlim meyvesiz ağaç gibidir”, “her eğri ağaçtan yay olamaz”, “bağlı koyun yerinde otlar”, “eğri ağaçsız orman olmaz”, “armut dalının dibine düşer”, “çok yağış yeri bozar, çok söz ili”, “gök ağlamasa, yer gülmez”, “ağaç, ağaç içinde büyür”, vb atasözleri toplum felsefesini yansıtan özlü sözler olarak, çevre ile insan karakterini ilişkilendirerek yorumlayan ortak değer ve normların ifadesidir. Bu açıdan atasözleri ve deyimler Türkçenin güzelliğine ve kavram zenginliğine, anlatım gücüne vurgu yapmasının yanı sıra davranışları şekillendiren, hayat anlayışını yansıtan kültür unsurlarıdır.

Türk Atasözlerinde İklim Algısı

Atasözleri aynı zamanda insanın tarihi süreçte tabiatı yakından gözlemesini ve değerlendirmelerini içeren zengin bir birikimi de bizlere sunmaktadır. Bu türden atasözleri aynı zamanda halk takvimi olarak tanımlayabileceğimiz günlük hayatın işleyişi ve düzenlenmesi ile ilgili zengin bir folklorik kaynak durumundadır. Mesela: “Yağmurlu günde yat, rüzgârlı günde rahvan git” “kavak yaprağını tepeden dökerse kış çok olur”, “Dut yaprağı açtı, soyun; döktü giyin” “Yaz yağmuru tez geçer.” “Gök gürlenmeden yıldırım çakmaz.” “mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır”, “şubatın sonundan, martın onundan kork.”, “palamut çok biterse kış erken olur”, “nisan yağar sap olur, mayıs yağar çeç olur”, “kasım yüz elli yaz belli” vb atasözleri tabiattaki işleyişle ilgili uzun yılların getirdiği birikimi ve tecrübeyi aktaran bilgi hazineleridir.

Türk Atasözlerinde Bitki ve Toprak Algısı

Türk atasözlerinde doğal çevre unsurlarından biri olan bitkilere, özellikle ağaçlara büyük önem verildiği görülmektedir. Bunda birçok kültürde ve Türk

kültüründe ağaca yönelik mistik, destansı değerlendirmelerin etkili olduğu ifade edilebilir.⁵²

Genel bir bakış açısıyla bitkiler üzerine söylenmiş atasözlerini değerlendirdiğimizde ağaca, yeşile karşı sevgi ve saygının, onları koruma, yaşatma sorumluluğunun vurgulandığı görülmektedir. “Yaş kesen baş keser.” “Ağaçsız memleket duvaksız geline benzer.” vb atasözleri bu açıdan örnek verilebilir. “Ağaç ağaç içinde büyür.”, “ağaç yaprağıyla gürler (güzeldir)”, atasözleri yeşilin ve ağaçların kendisine ait doğal bir çevreye sahip olduğu ve bunun korunmasına yönelik ekolojik bir bakış açısını öne çıkarmaktadır. Ayrıca “susuz ağaç meyve vermez” atasözünde ağaçların doğadaki varlığını sürdürmesi meyve vermesi ve büyümesi için gerekli özenin gösterilmesi zarureti ögütlemektedir

“Ağaçlı obayı sel almaz.”, “bir dalın gölgesinde bin koyun eğlenir.”, “ağacı çok olan köyün mezarı az olur.” vb. atasözleri sadece bir tabiat güzelliği olmanın ötesinde, ağacın insan hayatı için taşıdığı değere; insanları sel gibi tabii afetlere karşı korunması, insan ömrünü uzun kılması gibi etkilerine işaret etmektedir.

Benzer bir yaklaşımı toprak ile ilgili atasözlerinde yakalamamız mümkündür. “Bağ bayırda, tarla çayırdadır.”, “tarlanın taşlısı, karının (kadının) saçlısı.”, “toprağı işleyen, ekmeği dişler.” “Bir avuç altının olacağına bir avuç toprağın olsun.” vb atasözleri Türk kültüründe toprağa verilen önemi, saygıyı, sevgiyi ve ziraat yapmanın değerini göstermektedir. Toprak sadece üzerinde tarımsal faaliyet yapılan bir kara parçası olmanın ötesinde yurt kavramında kendini gösteren bir millet olmanın da temel unsurunu teşkil etmektedir. Mesela: “Toprağını ele, sele verme.”, “toprağımı sattım belalara çattım.”, “yabancı koyun kenara yatar.”, “yabancı köpek yedi mahalleden kovulur.”, vb. atasözlerinde toprak, korunmasını önem verilmesi gereken toplumsal bir değer olarak ifade edilmektedir.

Türk Atasözlerinde Hayvan Algısı

Atasözlerinde doğal çevre unsurlarından biri olan hayvanlara karşı iyi muamelede bulunulması, şefkatle yaklaşılması gerektiği öne çıkmaktadır. “Yaralı kuşa kurşun sıkılmaz.”, “Her kuşun eti yenmez.” atasözlerinde hayvanlara karşı iyi muamelede bulunulması, onlara karşı iyi davranılması öğütlenmektedir. “Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez.”, “Aç at yol almaz, aç it av almaz.” “Köpek ekmek veren (yediği) kapıyı tanır.” vb. atasözlerinde hayvanları aç bırakmamanın, beslemenin önemine işaret ettiği gibi bir anlamda ahlâk felsefesine

⁵² Daha geniş bilgi için bkz. Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2004.

ait ödev, hak, sorumluluk kavramlarını hatırlatmaktadır. Bu bakımdan atasözlerimiz, tabiattan faydalanabilmek için onlara karşı gereken sorumluluk duygusu ile davranmanın, bu alışkanlığı kazanmanın zarureti vurgulamaktadır.

Türk kültürüne özgü hayat tarzının getirdiği unsurların bu atasözlerine yansıdığını belirtmemiz gerekir. Bu anlamda “at yiğidin yoldaşdır.”, “at adımına göre değil, adamına göre yürür.” “köpeksiz sürüye (köye) kurt girer. (iner)” “ineğin sarısı toprağın karası.”vb atasözleri günlük hayatta kendisinden faydalanılan hayvanlarla olan ilişkilerin kültürel yansımaları olarak değerlendirilmektedir.⁵³

Atasözleri kişinin toplum içinde uyması beklenen davranışları, kuralları gösteren bir düstur niteliğindedir. Bu açıdan toplumların karakterini, hayat karşısındaki tavrını, zihniyetini ifade etmektedir. Hayvanlarla ilgili atasözlerinde dikkatimizi çeken bir diğer önemli yön de fabl türü eserlerde karşımıza çıkan insanın ahlâki vasıflarının hayvanlara atfedilerek insanlara ahlâkî öğüt ve tavsiyelerin bu canlılar aracılığıyla aktarılmasıdır. Mesela: “Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya tırnaktır ya bağırsak.”, “yalnız kaz ötmez.”⁵⁴, “tuzaklan korkmuş kuş kırk yıl çatal ağaç üstüne konmaz.”⁵⁵, “balık ağa girdikten sonra akli başına gelir.” gibi atasözlerini bu bağlamda değerlendirmemiz mümkündür. Bunlar bir tür ahlâkî değer aktarımının yapıldığı atasözleridir. Ayrıca tabiattaki bazı hayvanlar çeşitli karakteristik vasıfları öne çıkarılarak hayata dair tecrübeler ve bilgiler insanlara kazandırılmak istenmektedir. “Arı, bal alacak çiçeği bilir.”, “arı gibi çalış, aslan gibi ye.”, “arı gibi eri olanın cennet gibi yeri olur.”, “arı kahrını çekmeyen balın kıymetini bilemez.” vb. atasözlerinde arılar çalışkanlığın, verimliliğin, iş birliğinin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır.⁵⁶

Türk Atasözlerinde Su Algısı

İnsan hayatının vazgeçilmez bir unsuru olan su ekolojik ve biyolojik olarak büyük bir öneme sahiptir. Gerek insanların gerekse bitki ve hayvanların hayatlarını sürdürebilmeleri için mutlak gereksinim duydukları bir varlık koşuludur. İnsanın su başta olmak üzere tüm çevresel kaynaklara karşı sorumluluğu bulunmaktadır. Suyun ve su elde edilen kaynakların nasıl kullanıldığı, dağıtıldığı, bu konudaki tercihler ve bu tercihlerin sonucunda

⁵³ Ufuk Karakuş-Murat Keçe, “Türk Atasözlerinde Doğal Çevre Algısı ve Çevre Eğitimi Açısından Önemi”, Journal of World of Turks (ZfWT), Vol. 4, No. 3 (2012), ss. 131-145, s.140.

⁵⁴ **Yalñus kaz ötmes**, DLT, C. 3, s. 384.

⁵⁵ **Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl ayırı yıgaç üze konmas**, DLT, C. 2, s. 331.

⁵⁶ Eyüp Sertaç Ayaz, “Türkiye Türkçesinde Arı İle İlgili Atasözleri ve Deyimler”, *Acta Turcica*, Yıl: III, Sayı 1/1, Ocak 2011, www.actaturcica, ss. 86-101, s. 87.

etkilenecek canlıların durumu konuyu bir anda etik alanına taşımaktadır.⁵⁷ Atasözlerimizde geçen: “Su içene yılan bile dokunmaz.” ifadesi suya verilen değerlerin bir göstergesidir. “Damlaya damlaya göl olur”, “Su testisi su yolunda kırılır”, “su akar yatağını bulur.” vb atasözleri ise bir yandan suyun insan hayatında taşıdığı değere işaret ederken diğer yandan sudan hareketle insanlara ahlâkî öğüt verme niteliğini taşımaktadır. “Bir gün su içeceğin çeşmeyi (suyu) bulandırma.” atasözü içme suyu olarak kullanılan suyun ve temiz su akan çeşmelerin kirletilmemesini vurgulamaktadır.⁵⁸

Suyla, ırmakla, denizle ilgili atasözleri Türk kültüründe suyun hayat için taşıdığı önemin bir ifadesidir. “Susuz ağaç meyve vermez.”, “su başı çimenli olur”, “Komşu huyundan bostan suyundan belli olur.”, vb atasözleri doğal çevre unsurlarından biri olan suyun bir hayat kaynağı olarak ekolojik sistemdeki önemine işaret etmektedir.

“Deniz köpeklerin ağzıyla pis olmaz.” “ölüyü diriye temiz eden sudur.”, “Temiz su akar durgun su kokar.”, “akarsu pislik tutmaz.”⁵⁹ gibi atasözleri Türk kültüründe suyun temizliği ve hayat için taşıdığı önem yanında, suyun temizliğinin korunması konusunda dönemin bilgi anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Türk Atasözlerinde Tabiat Algısı ve Ahlâk

Atasözlerinde dikkatimizi çeken bir yönde tabiattan seçilen örneklerle ahlâkî öğüt ve nasihatlerin, normların, değer yargılarının genç kuşaklara aktarılmasında kullanılmasıdır.

Bu konuya işaret eden bazı atasözleri şunlardır: “Dağda gez belde gez, insafi elden bırakma.”, “Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş kiriş düğümlemez.”⁶⁰, “Kavakta nar olmaz, kötülerde ar olmaz.”, “Ateş alev ile söndürülmez.”⁶¹, “Taşı ısıramayanın öpmesi gerekir.”⁶², “Her zaman gemicinin istediği rüzgâr esmez”, “Her taş baş yarmaz”, “Gülü seven, dikenine katlanır”, “Balık baştan kokar.”⁶³, “Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur.”, “İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir.”, “Ak koyunun kara kuzusu da olur.”, “Allah uçamayan kuşa alçacık dal verir.”, “Kurt yavrusu kurt olur.”, “Ağaç kökünden yıkılır.”

⁵⁷ Elif Çolakoğlu, “Ortak Bir Değer Olarak Su ve Su Etiği” *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 9, 2009, ss. 109-116, s. 110.

⁵⁸ Ufuk Karakuş-Murat Keçe, a.g.m., s.142.

⁵⁹ ayr. bkz. Akan su yosun tutmaz.

⁶⁰ **Kurug yıgaç eğilmes, kurmuş kiriş tügülmes**, DLT, C. 1, s. 198.

⁶¹ **Otuğ oyguç birle öçürmes**, DLT, C. 1, s. 177.

⁶² **Taşığ isrumasa öpmiş kerek**, DLT, C. 1, s. 163.

⁶³ ayr. bkz. Balık baştan avlanır.

Atasözleri fiziki, biyolojik ve sosyal çevre arasındaki uyuma işaret etmektedir. Bu denge ve uyumun bozulması insanın ve doğanın sağlığını bozacaktır. Yukarıda yer alan “Dağda gez belde gez, insafı elden bırakma.”; “Balık baştan kokar.”; “Allah uçamayan kuşa alçacak dal verir.” gibi atasözleri aslında bu uyuma işaret ederek tabiattaki, ekosistemdeki dengenin bozulmaması konusunda insanlara nasihat etmektedir.

Atasözlerinde dikkatimizi çeken bir diğer önemli yönde temel bazı ahlâki erdemlerin tabiatla ilgili örneklerden hareketle verilmesidir. Bir anlamda insan ile doğadaki varlıklara arasındaki benzerliğe işaret edilerek analogik bir tarzda gelecek nesiller ahlâkî bakımdan eğitilmektedir. Aslında bu insanın tabiatı kendisinden farklı bir varlık alanı olarak görmemesi açısından da önemlidir. Örnek olması açısından bazı erdemleri tabiat ve canlılarla ilişkilendiren atasözlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

Bilgili Olmak: “Arı, bal alacak çiçeği bilir”, “Çalıda gül bitmez, cahile söz yetmez.”, “Cahile söz anlatmaktansa, deveye hendek atlatmak iyidir.”, “Bilgisiz insan meyvesiz ağaca benzer.”⁶⁴

Cesaret: “Değirmende doğan sıçan gök gürültüsünden korkmaz.”⁶⁵, “Alıcı kuşun ömrü az olur.”

İffet (özdenetim):⁶⁶“Her çiçek koklanmaz.”, “Horoz ölür, gözü çöplükte kalır.”

Çalışkanlık: “Tarlada izi olmayanın harmanda sözü (yüzü) olmaz.”, “Baskısız yongayı yel alır; sahipsiz tarlayı sel alır.”, “Tarlayı koçan zapt etmez, saban zapteder.”, “Ekmeyince bitmez, dilemeyen bulamaz.”⁶⁷ gibi atasözleri çalışkan olmanın önemine işaret etmektedir. Ahlâki bir değer olarak kişinin tembellik etmemesi, ahlâken çalışkan bir insan olması öne çıkarılmaktadır.

Sabır “Sabırla koruk helva olur.”, “dut yaprağı atlas bir çiçekle bahar (yaz) olmaz.”, “Bir bulutla kış gelmez.”⁶⁸

Adalet “Bak dünya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı.” “Rüzgâra (karşı) tüküren, kendi yüzüne tükürür.”⁶⁹

⁶⁴ ayr. bkz. Cahil adam meyve vermeyen ağaca benzer.

⁶⁵ **Teğirmende toğmuş sıçan kök kökregiñe korkmas**, DLT, C. 3, s. 282.

⁶⁶ Ahlâk felsefesinde iffet ölçülü olmak, bedeni ve nefsanî arzulara kendini kaptırmamak anlamına gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul 2011, s. 53.

⁶⁷ **Tikmeğince önmes, tilemegince bulmas**, DLT, C. 2, s. 20 -21.

⁶⁸ Bir karga ile kış gelmez, (gelmiş sayılmaz.) **Bir karga birle kış kelmes**, DLT C. 2, s. 25.

⁶⁹ Göge tükürse, yüzüne düşer. **Kökge suysa yüzge tüşür**, DLT, C. 3, s. 132.

Kanaatkarlık: “Ovadaki sülünü ararken, evdeki tavuğu kaçırma.”⁷⁰, “Ağılda oğlak doğsa, dere boyunda otu biter.”⁷¹

Çevre insanın sadece biyolojik varoluşu için gerek duyduğu kendisine verilmiş bir nimet olmayıp aynı zamanda kişinin metafiziksel varoluşuyla ilgili sorunlarını cevaplamada kendisinden yararlanabilecekleri, ruhsal varoluşunu ifade etmede kendisinden hareketle bir takım neticelere ulaşabilecekleri bir varlık alanıdır. İnsanların çevreyle ilgili gözlemleri, onun üzerinde düşünmesi (taakul), ve doğru dersler çıkarması (tefekür), çevreninbiyolojik vasfını aşan yönüdür. Dolayısıyla atasözlerini çevre konusunda değerlendirdiğimizde hikmetli söz ifadesinde yerini bulan tabiatın insanın ders çıkarmasını, kendisine bahşedilen emaneti anlamasını, tabiat kitabını okumayı, bu bilinçle hareket etmeyi göstermektedir.⁷²

Bu olumlu olarak değerlendirebileceğimiz genel bakışın yanında olumsuz olarak nitelendirebileceğimiz bazı atasözlerinin de varlığından bahsetmemiz mümkündür. Atasözleri bir olayı nüanslı olarak aksettirdiği için atasözleri arasında bazen birbiriyle çelişki ifade eden örneklerle karşı karşıya kalınır. Bu onların farklı olay ve davranışları söylenmesinden kaynaklanmaktadır.⁷³ “Her kimin bağı var, yüreğinde dağı var.”, “Ne dağda bağım var, ne çakaldan davam.”, “Vakitsiz öten horozun başını keserler.” “Balta değmedik ağaç olmaz.” vb atasözlerini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Ayrıca vurgulanmalıdır ki atasözlerinin bir kısmın da yer alan aşırı genellemeler bu hatalı değerlendirmelere yol açmaktadır.

Çevreye Karşı Duyarlılığı Artıran Atasözleri

Atasözleri, içinde doğup, yerleştiği kültür ortamında bir bakıma ayna görevi görmektedir. Bu yönüyle toplumun çevre algısı, tabiatla ilişkisi, davranış tarzları toplumsal bellek olan atasözlerine de yansımıştır.

Atasözleri ait oldukları dilin ve kültürün hayat algısının, sorunlar karşısındaki tutumunun birer ifadesidir. Şüphesiz her düşünce kendisinin ortaya konulduğu kültürel ortam içerisinde anlamlı ve tutarlıdır. Bundan dolayı konu, günümüzün tek biçimliliğe ulaşmayı hedefleyen anlayışından sıyrılarak kendi bütüncül sistematiği içerisinde incelenmelidir. Elbette ki herhangi bir düşünce ve tasavvurun büyüklüğü ve universal bir nitelik taşıyıp taşımadığı, özgünlüğü onun diğer düşünce ve fikir dünyasında ortaya konulan düşünce ürünleri ile mukayesesi

⁷⁰ Yazıdaki süblin eyergeli, ebdeki takagu uçgınma, DLT, C. 1, s. 447.

⁷¹ Ağılda oğlak togsa arıkda otı öner, DLT C. 1, s. 65, Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter

⁷² Cafer Sadık Yaran, *Ahlâk ve Etik*, s. 139-140.

⁷³ Aydın Oy, a.g.m., s. 44.

ile ortaya konulabilir. Bütüncül bir bakış açısı ile bakıldığında Türk atasözlerinin olumlu bir çevre ağırlığını sunduğu ifade edilebilir.

Aşağıdaki atasözleri çevreye karşı duyarlı davranmayı, değer vermeyi, korumayı vurgulayan örnekler olarak değerlendirilmektedir:

“Yaş kesen baş keser.”⁷⁴, “Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur.”, “Aklına geleni işleme, her ağacı taşlama.”, “Ağaç yaprağıyla gürler (güzeldir).”, “Baskısız yongayı yel alır; sahipsiz tarlayı sel alır.”, “Deniz sevilir de, densiz sevilmez.”, “Ağaç yeşert meyve getirsin, oğlan büyüt ekmek getirsin.”, “Bağa bak, üzüm olsun, yemeye yüzün olsun.”, “Toprağı işleyen, ekmeği dişler.”, “Bir avuç altının olacağına bir avuç toprağın olsun.”, “Arı kahrını çekmeyen balın kadrini ne bilir.”, “Ağaçsız memleket duvaksız geline benzer.”, “Ağaçlı köyü su basmaz.”, “Ağaca beşikten mezara kadar muhtacız.”, “Bir ağacın gölgesinde bir sürü yaşar.”, “Damlaya damlaya göl olur.”, “Su damlası, altın tanesi.”, “Bağ babadan zeytin dededen kalır.”

Atasözlerinin vurguladığı temel unsur insan doğada varoluşundan bu yana var olan, doğadan yararlanması ve doğa ile iç içe bir hayat sürdürmesinin onun temel varlık koşulunu oluşturmasıdır. Yukarıda yer alan atasözlerinde görüleceği üzere Ağaca, toprağa, suya gereken önemin, ihtimamın gösterilmesi; insan ve insanın yaşadığı doğal ortam arasında mevcut olan uyumun korunması, atasözlerinde vurgulanan temel değerlerdir. İnsan doğayı işlemiş, bilgi birikimine ve teknik ilerlemeye bağlı olarak ondan faydalanmıştır, Çalışmak toprağı tabiatı dönüştürücü bu eylemin kapsamı onu tahrip etmeden, kirletmeden, dönüştürmeden olmalıdır. Yukarıda yer alan atasözlerine baktığımızda karşılıklı ilişki onu tahrip, yok etmeden sürdürülmelidir. “Bağ babadan, zeytin dededen kalır” atasözünde ifadesini bulan yaklaşım, bunun sadece günü kurtarmak için yapılacak çabalarla değil kuşakların aynı bilinç ile gerçekleştirecekleri çabalara bağlı olduğunu göstermektedir. Doğal hayat çeşitli dengeler üzerine kurulmuştur. İnsanın çevresiyle kurduğu ilişkide mevcut doğal dengeyi ortadan kaldıracak müdahaleler, günümüzde örneklerini sıklıkla gördüğümüz çevre sorunlarına yol açabilecektir. Bazı atasözleri ekolojik sistemdeki var olan bu dengenin varlığına işaret etmektedir:

“Yel esmese yer çürür.”, “Akarsu pislik tutmaz.”, “Ağaçlı obayı sel almaz.”, “Ağaçsız köy toz görünür.”, “Ağacı çok olan yerde kıtlık olmaz.”, “Gök ağlamasa, yer gülmez.”, “Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter.”, “Bal olan yerde sinek de olur (bulunur).”, “Dağ dumansız insan hatasız olmaz.”, “Allah dağına göre kar verir.”,

⁷⁴ Bir farklı versiyonunda “baş kes, yaş (ağaç) kesme” şeklinde geçen bu atasözü ağaç kesmenin kötülüğüne işaret, ağaç kesmeyi insan öldürmekten daha büyük bir kötülük olarak tanımlamaktadır.

“Buğdayın yanında karamuk otu da sulanır.”⁷⁵, “Karga kaza özense bacağı kırılır.”⁷⁶, “Kayın ağacına katılık, söğüt ağacına tazelik yaraşır.”⁷⁷, “Güzün gelişi yazdan bellidir.”⁷⁸, “Dağı kement eğmez, denizi kayık germez.”⁷⁹, “Kayın ağacına katılık, söğüt ağacına tazelik yaraşır.”⁸⁰, “Ağacı çok olan köyün, mezarı az olur.”

Bu atasözlerini felsefi bir bakış açısıyla değerlendirdiğimizde dikkatimizi çeken temel unsurlardan birisi onların sadece insanın çevreyle olan ilişkisinin neticesinde ortaya çıkmış bir bilgi birikimi olmanın ötesinde, insanın kavrayış gücünü aşan biçimde varlıkların, olayların ve olguların arka planını tam bir vukufiyetle değerlendirmesidir. Bu açıdan atasözlerinin çevreye bakışı bilgelik gözüyle, hikmetle bir bakıştır. Şüphesiz bu bakış açısının yerleşmesinde İslam dinin getirdiği evrensel mesajın etkili olduğunu ifade etmek gerekir.⁸¹ Her varlık bir değerdir ve insan onlara karşı davranışlarında sorumluluk duygusuyla, gerekli duyarlılığı göstererek, kadrini bilerek davranmalıdır.

Atasözleri aynı zamanda olan olay ve olguları tasvir etmesinin ötesinde, bunun gerektirdiği doğrultuda davranabilmesi için normlar ortaya koymaktadır. Yukarıda yer alan: “*Aklına geleni işleme, her ağacı taşlama.*” “*Bağa bak, üzüm olsun, yemeye yüzün olsun*” vb. atasözleri insanın tabiatla olan ilişkisinde nasıl eylemesi gerektiğini belirleyen normları belirlemektedir. Atasözlerinin bu açıdan bütüncül, kuşatıcı bir çevre etiğini öne çıkardığını açıkça ifade edebiliriz. Çevreye özen ilişkisi insanın her türlü eylemlerinde çevreye özen göstermesi. Onu koruması, doğal kaynakları özenli kullanmasını, önlemler almasını öngörür. Tabiat ve insan arasında kurulan bu denge ve İşbirliği ilkesi çevrenin ortak bir miras olduğu bilinciyle hareket ederek işbirliğini, Dünya’nın ekolojik dengesinin korunması noktasında ortaklaşa hareket etmenin önemi vurgulanmaktadır.

Jardins’e göre: “Etik yargılar oluşturmak, öğütler vermek, neyin gerekli ya da zorunlu olduğuna ilişkin değerlendirmeler yapmak normatif etik ile uğraşmak demektir.”⁸² Atasözlerini bu açıdan değerlendirdiğimizde toplumun etik kodlarını belirleyen çevre duyarlılığının sınırlarını çizen temel değerleri yakalamamız

⁷⁵ Buğday katında sarkaç subalur, DLT, C. 3, s. 240.

⁷⁶ **Karga kazga ötgünse buti sınır**, DLT, C. 1, s. 254.

⁷⁷ **Kayın kasıña, söküť süliñe**, DLT, C. 3, s. 369.

⁷⁸ Küz keligi yayın belgölüg, DLT, C. 3, s. 160; **Küz keligi yazın yayın bilgürer.** (Güzün gelişi yazdan bellidir.), DLT, C. 2, s. 172.

⁷⁹ **Tagig ukrukın egmes, teñizni kaygıkın bükmez**, DLT, C. 1, s. 100.

⁸⁰ **Kayın kasıña, söküť süliñe** DLT, C. 3, s. 369, Söğütde tazelik, kayında sertlik vardır. **Söğüt süliñe kayın kasıña**, DLT, C. 3, s. 134.

⁸¹ Cafer Sadık Yaran, *Ahlâk ve Etik*, s. 135-136.

⁸² Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği Çevre Felsefesine Giriş*, Çev. Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 60.

mümkündür. Bütün çevre tartışmaları felsefi etikte bulabileceğimiz dikkatli bir çözümlenmeyi gerekli kılar.

Sonuç

Atasözlerinin çevre etiği açısından olumlu bir bakış açısı kazandırmada rolü ne olabilir? Her şeyden önce açıkça ifade etmeliyiz ki atasözleri doğal çevresi içersinde yaşayan insanların belirli bir denge ve uyumun var olduğuna ve bunun korunmasına işaret etmektedir. Bu açıdan atasözlerinin soyut kavramların ve değerlerin daha kolay aktarılmasını imkânlı kılacaktır. Birçok kültürel değerimiz, kendisine gerekli önem gösterilmediği, hayatın içersine dâhil edilemediği için kaybolmak üzeridir. Bundan dolayı atasözleri genç kuşaklara çevre ile ilgili konularda olumlu bir tutum kazandırma noktasında bir eğitim vasıtası olarak afişlerde ve bilimsel sunumlarda kullanılması teşvik edilmelidir. Bunun gerçekleştirilmesi kültürel bir değer neşv-ü nevâ bulmasına, ifade güzelliğine, akılda kolay kalıcılığa, bilginin daha verimli ve kolay aktarımına imkân verecektir.

Etik kuramlar ortak inançları, paylaşılan değerleri açığa çıkarır ve sistemleştirir. Bu açıdan atasözleri toplumun yaşayan hafızası olarak paylaşılan değerleri yansıtmaya açısından bir değere sahiptir. Dolayısıyla etik kuramları oluştururken kendisinden faydalanabileceğimiz zengin bir materyali bize sağlarken aynı zamanda mevcut etik kuramların geleneğimizde oynadığı, düşünme biçimine yansıyan, somut örneklerinden hareketle anlaşılmasını sağlamaya açısından da önem taşıyacağını ifade edebiliriz.

Bilineceği üzere çevre etiğinde farklı ve derin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Atasözleri gibi somut kültür unsurlarının kullanımı aynı zamanda felsefi tartışmalara girişmeden, çevre etiğiyle ilgili sorunların tartışılmasında ve anlaşılmasında ortak bir dil işlevi sağlayacaktır.

Çevre etiğinin temel kavramlarından birisini hak oluşturmaktadır. Çevresel hakların kapsamının çizilmesi, sorumlulukların temellendirilmesi için gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevrenin miras olarak bırakılması için denetim ve yaptırımların tesis edilmesi zarureti bulunmaktadır. Önemli olan ekosistemin sağlıklı bir şekilde işlemesidir. Bu atasözlerini değerlendirdiğimizde bütün canlıların doğal haklara sahip olduğunun ve insanlar tarafından onlara layık oldukları saygının, değer verilmesi ortaya çıkmaktadır. Atasözleri ancak kullanıldıkları takdirde yaşar.

Atasözlerinin felsefi bir bakış açısıyla incelenmesi, düşünme yöntemlerimizin eleştirel bir incelenmesini, düşünme tarzlarımızdaki varsayımların ortaya çıkarılmasını, felsefi etiğin yaşayan, somut dilinin

anlaşılmasını ve değerlendirilmesini olanaklı kılar. Felsefede etik kuramların en önemli işlevlerinden biri rehberlik ve değerlendirmeyi mümkün kılmasıdır. Atasözlerinin felsefi olarak değerlendirilmesi bu rehberlik ve değerlendirme açısından da somut olgu ve olaylarla karşılaştırılmasını, tavsiyelerde bulunurken kendisinden faydalanabileceğimiz mümbit bir kültür unsurunun varlığına işaret etmektedir.

Batıdaki çevreye insana sağladığı fayda oranında araçsal niteliklerinden dolayı değer veren anlayışların bizim kültürümüze yerleşmediği, dini anlayışın daha baskın olduğu söylenilebilir. Atasözleri için gerekli olan metafiziksel ve kültürel temel dinden sağlanmıştır. Bunun sonucunda çevreyle ilgili atasözlerimizde İslam dininin tevhid akidesinin izlerine rastlanır. Atasözlerinin insanla çevresini bir bütün olarak algılanmasını sağlayan, aralarında düzen ve uyum olduğu anlayışını veren bir bilinç oluşturmaya çalıştığı görülür. Dolayısıyla atasözlerindeki doğa ve çevre algılarımız bunları anlamsız, amaçsız kendisine ait içsel bir değeri olmayan varlıklar yığını olarak görmek yerine, canlı, hareketli, kendi içinde bir düzeni, işleyişi, amacı ve anlamı hatta kişiliği olan bir varlıklar dünyası olarak değerlendirmektedir ve bu nitelikleriyle tabiat ve çevre insanın kendisine örnek alabileceği bir işleve sahiptir.

Kaynakça

Aksan, Doğan, *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2008.

_____, *Her Yönüyle Dil*, TDK Yayınları, Ankara 1998.

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995.

Albayrak Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul 2009.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1985.

Ayaz, Eyüp Sertaç, “*Türkiye Türkçesinde Arı İle İlgili Atasözleri ve Deyimler*”, Acta Turcica, Yıl: III, Sayı 1/1, Ocak 2011, www.actaturcica, ss. 86-101.

Billington, Ray, *Felsefeyi Yaşamak. Ahlâk Düşüncesine Giriş*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.

Çağrı, Mustafa “*Çevre Ahlâk İlişkisi*”, ”*Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı 4, Çevre Sayısı, 2009, , ss. 8-13.

Çelik, Ali, “*Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinde Zaman İçinde Görülen Değişiklikler*”, Uluslar arası Kâşkarlı Mahmud Sempozyum Bildiriler Kitabı , Rize 2008, ss. 8- 16.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2004

Çolakoğlu, Elif, “*Ortak Bir Değer Olarak Su ve Su Etiği*” ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 5, S. 9, 2009, ss. 109-116.

Çotuksöken, Yusuf, *Atasözlerimiz*, İstanbul 1988.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2004.

Gül, Fikri, “*İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe*”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14, 2013, ss. 17-21.

Gülüm, Kamile – Boz, Mustafa, “*Doğa Üzerine Söylenmiş Türk Dünyası Ortak Atasözlerinin Coğrafi Analizi (Kırgızistan-Türkiye Örneği)*”, Marmara Coğrafya Dergisi, S. 24, Temmuz - 2011, ss. 354-369.

Gürsoy, Kenan “*Doğa Karşısında İnsan*”, *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Söyleşi; Mehmet Yüksel, sayı 4, Çevre Sayısı, 2009, ss. 36-40.

İslam ve Ekoloji, Bahşedilmiş bir Emanet, haz. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, Çev. Nureddin Elhüseyni, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2007

Karakuş, Ufuk – Keçe, Murat, “*Türk Atasözlerinde Doğal Çevre Algısı ve Çevre Eğitimi Açısından Önemi*”, Journal of World of Turks (ZfWT), Vol. 4, No. 3 (2012), ss. 131-145.

Kaplan, Mehmet, *Kültür ve Dil*, Dergah Yayınları, İstanbul 1999.

Kılıç, Recep *Ayet ve Hadisler Işığında İnsan ve Ahlâk*, TDV Yay. Ankara, 1995.

Muallim Nâci, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri: Sânihâtü'l-Arab*, Haz. Ömer Hakan Özalp, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2002.

Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, Çev. Ahmet kotil, İletişim yayınları, İstanbul 1991

Oy, Aydın, “*Atasözü*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1991, ss. 44-46.

Özdemir, İbrahim, “*Dinimizin Çevremize Kattığı Anlam*”, *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*”, Söyleşi; Kerime Cesur, sayı 4, Çevre Sayısı, 2009, ss. 46-49.

Özön, Mustafa Nihat, *Atasözleri*, İstanbul 1956.

Yaran, Cafer Sadık, *Ahlâk ve Etik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.

Yaran, Cafer Sadık, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, Dem yayınları, İstanbul 2011.

YAZICI, Numan, *Atasözleri ve Deyimler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.

Yıldırım, Zeki, “*Kur'an ve Çevre Sorunları*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 38, Erzurum 2012.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri

AHİLİK KÜLTÜRÜNDE BİREY-ÇEVRE İLİŞKİSİNİN ETİK İLKELERİ

*İsmail KIVRIM**

Ahilik Türk insanını Anadolu'daki bin yıllık tarihi içerisinde en fazla etkileyen sosyo-kültürel müesseslerden biridir.

Ahilik, Fütüvvet gibi tüm İslâm dünyasında değil, yalnız Anadolu'da ve Türk illerinde varlığını göstermiştir. Ahilik, kökleri itibariyle her ne kadar Fütüvvet teşkilatına dayandırılrsa da birçok araştırmacı tarafından Türklere özgü bir kurum olarak kabul edilmektedir¹.

Ahiliğin, İslâm dünyasındaki Fütüvvet teşkilatından esinlenerek kurulduğu bilinmektedir². Ahilik, başlangıçta her ne kadar Fütüvvet teşkilâtının içinde teşekkül etmiş olsa da bilahare ayrı bir biçimde yapılanmıştır. Bu iki kurum arasında nispeten benzerlikler ve ortak noktalar bulunsa da aralarında bariz farklar da vardır³. Fütüvvet teşkilâtı ortadan kalktıktan sonra da Ahilik, Anadolu ve Balkanlar'da ki varlığını uzun süre devam ettirmiştir.

-
- * Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ikivrim@hotmail.com.
- 1 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s.198; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara 1997, s. 43-49.
- 2 Claude Cahen, "İlk Ahiler Hakkında", (çev. Mürsel Öztürk), *Bellekten*, L/197, Ankara 1986, s. 591-601; Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2005, s. 61-74.
- 3 Mustafa Köksal, *Ahilik Kültürünün Dünü ve Bugünü*, Ankara 2007, s.113-114.

Anadolu'da Ahiliği başlatan olay Orta ve Yakın Doğu'yu, Suriye ve Anadolu'yu alt üst eden kanlı ve acımasız Moğol saldırılarıdır⁴. Anadolu Ahiliğinin kurulmasında ve gelişmesinde Moğol saldırıları etken rol oynamıştır. Bu katliamlardan batıya kaçan şehirli Türk esnaf ve sanatkârlar, Anadolu içlerine kadar ilerlediler. Sürekli ve kalabalık göçlerle Anadolu'ya gelen esnaf ve sanatkârlar burada birleşerek örgütleniyorlardı. Daha sonra birer konuk evi ve geceleri toplantı yerleri olan Ahi zaviyelerini kurdular. Örgütlenmelerindeki amaç kendilerinden sonra gelenlerin, zorluk çekmeden kimseye yük olmadan namerde el avuç açmadan alın teriyle yaşamlarını sürdürmeleri için onların tezgâh ve aletlerini kurmaktır. Önce gelenler, sonra gelen çoğu; esnaf yahut sanatkâr âlim, şair, tasavvuf ehli Alpler, gönül eri Alperenler, Horasan erenleri, kılıç eri gaziler, iş eri Ahiler, abdallar, bacılar gibi binlerce soydaşına kucak açıp mihmandarlık yapıyorlardı. Sonra gelenlere yardımcı olan Ahiler kurdukları, “*Akı örgütü*” nü zamanla Anadolu, Rumeli, Balkanlar ve Kırım'a taşıyarak oralara yerleştirdiler⁵.

Ahi teşkilatının inanç, adab, ilke, kural ve esaslarının yazılı olduğu kaynaklara “*Fütüvvet-nâme*” adı verilir. Fütüvvet-nâmeler kaynağını Kur'an ve sünnetten almaktadırlar. Teşkilata girenlerin öncelikle fütüvvet-nâmelerde yer alan kural ve kaideleri kabul edip onlara uyması gerekiyordu. Fütüvvet-nâmeler, yalnız şehir ve köylerde yaşayan halka değil aynı zamanda göçebe ve yarı göçebe halka da hitap eden temel eserlerdi. Ahi nizamnamelerinde yer alan dini, ahlaki ve mesleki kurallar, Selçukludan sonra Osmanlılar aracılığı ile Anadolu dışındaki coğrafyalara yayılmıştı. Ahilik, temelinde var olan sevgi, saygı, doğruluk ve dürüstlük gibi ilkelerle daha çok sanayi ve ticaret alanlarındaki işletmeler üzerinde etkili olmuştur. Yayıldığı yerlerde verimliliği artırarak huzurlu toplumların oluşmasını sağlamıştır⁶.

Ahilerin ciddiyetle üzerinde durduğu konulardan biri ahlak konusu olmuş ve ahlaka büyük önem vermişlerdir. Ahilikte ahlâkî değerler ön plana çıkarılmıştır. Onlara göre ahlakın olduğu yerde eşitlik, özgürlük, sevgi, kardeşlik ve adâlet gibi ulvî değerler ile dirlik-düzen vardır. Ahiliğin ahlâkî alanda icra etmeye çalıştığı temel esaslardan birisi de bir sınıfın, bir zümrenin, bir ferdin bir diğeri üzerinde egemenlik kurmasına karşı çıkmak ve eşitliği savunmaktır. Ahiler

4 Çağatay, *Ahilik*, s. 79-85.

5 Müjgan Cunbur, “Ahmet Yesevî'nin Ahi ve Gazileriyle Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri”, *Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (29-30 Nisan 1993)*, Elazığ 1993, s. 63-68; İlhan Şahin, “Ahî Evran”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 530.

6 Refik Hilmi Soykut, “İşletmecilikte Disiplin ve Ahlak”, *Ahilik Yolu*, S.77, İstanbul 1992, s.13.

müntesiplerine vermeye çalıştığı ahlâkî terbiye ile kardeşlik, cömertlik, yiğitlik ve yardımseverlik duygularını yayma azminde olmuşlardır⁷.

Akşamları Ahi zaviyelerinde kişinin eline, beline ve diline hâkim olması, kapısını ve sofrasını açık bulundurması yönünde ahlâkî ve terbiyevî eğitimler verilirdi. Ahiler, toplum fertlerinin ahlâkî değerlerinin şekillenmesinde büyük rol oynamış ve cemiyette temiz ahlaklı ve yardımsever kişilerin sayılarının artmasına katkıda bulunmuşlardır. Böylece Türk esnaf ve zanaatkârları arasında güçlü bir yardımlaşma ve dayanışma meydana getirmişlerdir⁸. Halil İnalçık Ahiliğin ahlak anlayışı hakkında şunları söylemektedir: “Ahilik adabı yüzyıllar boyunca Anadolu Türk halkının millî karakterini belirlemiştir. Bugün sosyal antropologların Türk köy ve kasabalarında sıradan Türk insanının davranışları üzerinde tespit ettikleri özellikler, olağanüstü bir konukseverlik, güç durumda olanların yardımına koşma, özveri ve dayanışma, emece denilen tarlada hep birlikte ortak çalışma, büyüğe saygı, hırsızlıktan, cinsel tacizden ve başkası aleyhinde kötü söz söylemekten dikkatle kaçınma, yiğitlik ve civanmertlik hepsi fütüvvetnamelerde telkin edilen ideal insan sıfatlarıdır”⁹.

Ahilik müessesesi mensuplarının bazı özelliklere sahip oldukları bilinen bir hakikattir. Sosyal, dinî ve tasavvufî fikirlere dayanan bütün akımlar, mensuplarında ortak özellikler ararlar. Ahiliğe mensup olanların, cemiyet içinde itibarlı şahsiyetler olabilmeleri için, bu müesseseye ilk girişten itibaren bazı özellikleri benimsemeleri gerekir.

Ahilik’te fert basitten mürekkebe doğru yol alır. Yani, fert önce fetâ (yiğit), sonra Ahi, en sonda şeyh olur. Ancak, şeyhlik makamına çok az kişi ulaşır. Kademelere göre Ahiliğin mensuplarında sırasıyla şu özellikler aranır.

Fetâ’nın Özellikleri

Ahîlik müessesesine yeni giren (mürîd olan) de şu özellikler aranır¹⁰:

Sıdk, Sefâ, Emanet, Takvâ, Kerem, Mürüvvet, Hayâ

Bu özelliklere sahip olanlar fetâ’lığa kabul edilirler. Bunlara sahip olmayanlar ahilik müessesesine alınmazlar.

7 Ekrem Erdem, *Ahilik: Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli*, Ankara 2009, s.97.

8 Neşet Çağatay, *Ahilik Nedir*, Ankara 1990, s.46, 96.

9 Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, İstanbul 2009, s. s.40.

10 Burgazî, “*Fütüvvetnâme*”, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), *İ.Ü. İ.F.M.*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1954, s. 124.

Ahi'nin Özellikleri

Fetâ'nın bütün özelliklerini taşıyan bir kişinin Ahi olabilmesi için şu şartları da taşıması gerekir¹¹:

Cömertlik, Namazını kazaya bırakmaması, Hayâ ve edep sahibi olması, Dünyayı terk etmesi, Helal kazanç, İlim sahibi olması, Büyüklerin (devlet adamları) kapısına gitmemesi

Bu şartlara sahip olup, Ahi olan kişinin dört nesnesi açık ve üç nesnesi kapalı olmalıdır¹²:

Açık olmaları gerekenler:

Gönlü açık olmalı, Kapısı açık olmalı, Eli açık olmalı, Sofrası açık olmalı.

Kapalı olmaları gerekenler:

Gözü kapalı olmalı, Dili kapalı olmalı, Şalvarı kapalı olmalı.

Ahi'liğin Afetleri

Ahi olmuş bulunanlar, ahlâkî özelliklerden bazılarını kaybettikleri takdirde, Ahîlik yolundan ayrılmış olacakları fütüvvet-nâmelerde geniş yer almaktadır. Ahlâkî davranış bozuklukları Ahilik müessesesinde afet olarak kabul edilir ve bunlarla mücadele edilir. Kişiyi Ahi'likten düşüren afetler şunlardır¹³:

İçki içmek, Zina etmek, Livata etmek, Gammazlık, Münafıklık, Kibir, Hased, Kin, Yalancılık, sözünde durmamak, Hıyanet, Namahreme bakma, Ayıp arama, Cimrilik, Gıybetle bulunma, Bühtan, Hırsızlık, Haram yemek.

Ahîlik'te afet olarak sayılan ahlâkî bozukluklar toplum düzenini sarsan, hatta toplumların yok olmalarına sebep olan illetlerdir.

Ahlâkî eğitim ile Ahîliğin prensipleri olan özelliklerin kazandırılması gaye edinilmiştir. Ahlâkî eğitim ile ferdin cemiyet içinde ve dışında nasıl davranması icabettiği ve hangi özelliklere sahip olması gerektiği öğretilir. Ahîliğin ahlâkî eğitiminin hedefi iyi insan yetiştirmektir¹⁴.

11 Burgazî, "Fütüvvetnâme", s. 125-126; Çağatay, *Ahîlik*, s. 158.

12 Burgazî, "Fütüvvetnâme", s. 132; Çağatay, *Ahîlik*, s. 162.

13 Nâsîrî, "Fütüvvetnâme", (çev. Abdülbaki Gölpinarlı), *İ.Ü. İ.F.M.*, Cilt. II, İstanbul 1950, s. 223-225; Çağatay, *Ahîlik*, s. 163.

14 İsmet Çetin, "Bir fikir Sitemi olarak Ahîlik", *II. Uluslar arası Ahîlik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (13-15 Ekim 1999 Kırşehir)*, Ankara 1999, s. 91.

Ahîlik Eğitiminde Meslek Ahlâkı ve Görgü Kurallarına Temel Teşkil Eden İlkeler

Ahi birlikleri Kur'an ve sünnetten hareketle oluşturdukları ilkelerini mensuplarına benimseterek ferdi, fetâlıktan şeyhliğe ve yamaklıktan ustalığa giden tarzda kemâle ulaştırmaya çalışmışlardır. Benimsetilmek istenen ilkelerle ferdin meslekî ve ahlâkî (kendisi ve toplumla ilgili) davranışları olgunlaştırılmaya çalışır. Benimsetilmeye çalışan ilkeler fertte meslekî ahlâk ve görgü kuralları olarak tezahür eder. Fütüvvet-nâmelerde geçen, ahilikle meslekî ahlâk ve görgü kurallarının temel ilkelerini oluşturan ilkeler kısaca şu şekilde sıralanabilir¹⁵;

- İyi huylu ve güzel ahlâklı olmak,
- İşinde ve hayatında, kin, hasetlik ve gıybetten kaçınmak,
- Ahdinde, sözünde ve sevgisinde vefalı olmak,
- Gözü, gönlü ve kalbi tok olmak,
- Şevkatli, merhametli, adaletli, faziletli, iffetli ve dürüst olmak,
- Cömertlik, ikram ve kerem sahibi olmak,
- Küçüklere sevgi, büyüklere karşı edepli ve saygılı olmak,
- Alçakgönüllü olmak, büyüklük ve gururdan kaçınmak,
- Ayıp ve kusurlarını örtmek, gizlemek ve affetmek,
- Hataları yüze vurmamak,
- Dost ve arkadaşlara tatlı sözlü, samimi, güler yüzle ve güvenilir olmak,
- Gelmeyene gitmek, dost ve akrabayı ziyaret etmek,
- Herkese iyilik yapmak, iyiliklerini istemek,
- Yapılan iyilik ve yardımı başa kakmamak,
- Hakka, hukuka, hakkaniyete riayet etmek,
- İnsanların işlerini içten, gönülden ve güler yüzle yapmak,
- Daima iyi komşulukta bulunmak, komşunun eza ve cahilliğine sabretmek,
- Yaradandan dolayı yaratıkları hoş görmek,
- Hata ve kusurları daima kendi nefsinde aramak,

15 Yaşar Çalışkan, M. Lütfi İkiz, *Kültür, Sanat ve Medeniyetimizde Ahîlik*, Ankara, 1993, s. 21-23; Veysi Erken, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahîlik*, Ankara 1998, s. 91-93.

- İyilerle dost olup, kötülerden uzak durmak,
- Fakirlerle dostluktan, oturup kalkmaktan şeref duymak,
- Zenginlere, zenginliğinden dolayı itibardan kaçınmak,
- Allah için sevmek, Allah için nefret etmek,
- Hak için hakkı söylemek ve hakkı söylemekten korkmamak,
- Maiyetinde ve hizmetindekileri korumak ve gözetmek,
- Açıkta ve gizlide Allah'ın emir ve yasaklarına uymak,
- Kötü söz ve hareketlerden sakınmak,
- İçi, dışı, özü, sözü bir olmak,
- Hakkı korumak, hakka riayetle haksızlığı önlemek,
- Kötülük ve kendini bilmezliğe iyilikle karşılık vermek,
- Belâ ve musibetlere sabır ve tahammüllü olmak,
- Müslümanlara lütufkâr ve hoş sözlü olmak,
- Düşmana düşmanın silahıyla mukabelede bulunmak,
- İnanç ve ibadetlerinde ihlâslı olmak,
- Fani dünyaya ait şeylerle öğünmemek, böbürlenmemek,
- Yapılan iyilik ve hayırda hakkın hoşnutluğundan başka bir şey gözetmemek,
- Âlimlerle dost olup dostlara danışmak,
- Her zaman her yerde yalnız Allah'a güvenmek
- Örf, adet ve törelere uymak,
- Sır tutmak, sırları açığa vurmamak,
- Aza kanaat, çoğa şükür ederek dağıtmak,
- Feragat ve fedakârlığı daima kendi nefsinden yapmak

Meslek Ahlâkı

Ahilik'te meslek ahlâkı, doğruluk ve sadakate dayanmaktadır. Bütün işlerde doğru hareket ön planda tutulmuştur. Ahinin meslekî ahlâkının dayandığı prensipler şu şekilde sıralanabilir:

- Müşteriyi aldatmamak

- Malı överek yalan söylememek
- Hileli ölçüp tartmamak
- İhtikâr (karaborsacılık) yapmamak
- Müşteriyi kızdırmamak
- Alış-verişte iyi muamelede bulunmak
- Çalışanın sorumluluğunu bilmesi
- Çalışanın işinde dikkatli olması
- Çalışan ferdin işi savsaklamaması

Bu prensipleri yaşayış felsefesi haline getirmiş bulunan Ahilik müessesesinin mensupları arasında pazarlık görülmez. Çünkü Ahi ahlâkı ile yoğrulmuş bulunanlar, fahiş fiyatla mal satmayı veya fahiş fiyat isteyerek malın değerinin pazarlık konusu yapmayı büyük ahlâksızlık olarak kabul ederler.

Ahilik müessesesinin meslek ahlâkının bir diğer özelliği de ustaya bağlılıktır. Müessesenin mensubu, usta dahi olsa kendisini yetiştirenlere her zaman saygılı davranmayı ahlâkî bir meziyet olarak kabul eder.

Ahilik çevreye de önem vermiştir. Örneğim, Çankırı demirciler çarşısında dükkânların kapanma zamanı geldiğinde, her gün sıra ile nöbet tutan bir dükkân ustasının uyarısı ile çarşıda bulunan bütün ustaların aynı anda işlerini bırakmaları ve ateşi söndürmeleri, bunun nöbetçi usta tarafından da kontrol edilmesi ile mahkeme sicil defterlerine göre bu çarşıda 467 yıl hiç yangın çıkmadığı belirtilmektedir¹⁶.

16 Alparslan Sandur, “Açık Hava Müzeleri İçerisinde Ahilik ve Esnaf Kültürü”, *II. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (13-15 Ekim 1999 Kırşehir)*, Ankara 1999, s. 274.

Kaynakça

Bayram, Mikâil, “Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi”, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2005.

Burgazî, “*Fütüvetnâme*”, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), *İ.Ü. İ.F.M.*, C. XV, Sayı 1-4, İstanbul 1954.

Cahen, Claude, “İlk Ahiler Hakkında”, (çev. Mürsel Öztürk), *Belleten*, L/197, Ankara 1986.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, İstanbul 1979.

Cunbur, Müjgan, “Ahmet Yesevî'nin Ahi ve Gazileriyle Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri”, *Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (29-30 Nisan 1993)*, Elazığ 1993.

Çağatay, Neşet, *Ahilik Nedir*, Ankara 1990.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara 1997.

Çalışkan, Yaşar, İkiz, M. Lütfi, *Kültür, Sanat ve Medeniyetimizde Ahilik*, Ankara, 1993.

Çetin, İsmet, “Bir fikir Sitemi olarak Ahilik”, *II. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (13-15 Ekim 1999 Kırşehir)*, Ankara 1999.

Erdem, Ekrem, *Ahilik: Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli*, Ankara 2009.

Erken, Veysi, *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Ahilik*, Ankara 1998.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, İstanbul 2009.

Köksal, Mustafa, *Ahilik Kültürünün Dünü ve Bugünü*, Ankara 2007.

Nâsırî, “*Fütüvetnâme*”, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), *İ.Ü. İ.F.M.*, Cilt. II, İstanbul 1950.

Sandur, Alparslan, “Açık Hava Müzeleri İçerisinde Ahilik ve Esnaf Kültürü”, *II. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, (13-15 Ekim 1999 Kırşehir)*, Ankara 1999.

Soykut, Refik Hilmi, “İşletmecilikte Disiplin ve Ahlak”, *Ahilik Yolu*, S.77, İstanbul 1992.

Şahin, İlhan, “Ahî Evran”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988.

X. BÖLÜM

ÇEVRE AHLAKI, MODERNİZM VE ANLAM İLİŞKİSİ

VARLIK BİLİNCİNE DAYALI ÇEVRE AHLAKI

*Muhammet Şevki AYDIN**

Genel anlamıyla “ahlaklı” denince şu anlaşılabilir: Kendi değerlerini oluşturmuş; onlara göre hayatını düzenleyen, kendini denetleyen ve yöneten özgür bağımsız birey. Bir bireyin böyle bir konuma gelebilmesi, belli bir sürecin izlenmesini gerektir ve bu sürecin dur durak bilmeden hayat boyu devam etmesi gerekir. Çünkü söz konusu “özgür ve bağımsız birey” olmanın tek bir kalıbı yoktur; kendi içinde derecelenebilmekte ve dereceleri bir bir yükselme işi ömür boyu sürecek niteliktedir.

Bu sürecin başında bireyin, bir bütün olarak varlık dünyasını ve tabii ki bunun içinde kendi varlığını anlamlandırması yer almaktadır. Bu anlamlandırma işi, varlığı küllî/tümel olarak kavrama çabası olmak durumundadır. Bütünsel bir kavrama olmadan varlık dünyasına ait hiçbir şeyi doğru anlayamayız (Kırş. Yavuz, 2002:96). Varlık dünyasını tanıma ve anlama merakı, esasen bireyin fitratında/doğasında yer alan bir potansiyeldir ve bunun geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bireyin bizzat gerçekleştirmesi gereken bu varlığı anlamlandırma işi, yoğun bir düşünme ve sorgulama sürecini işletmesi suretiyle gerçekleşebilmektedir (Pınk, 2011:228). Bu sürecin sonunda oluşturulan ve hayat boyu da işlenmeye devam edilecek olan varlık anlayışı, bireyin kendi dünya

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, msaydin@erciyes.edu.tr.

görüşünü, hakikat idrakini ve hayat felsefesini oluşturmasına kaynaklık eder. Birey, oluşturduğu bu hayat felsefesine göre hayatını düzenleme ihtiyacı duyar.

İşte bu noktada birey, varlık felsefesinden hareketle ahlak olgusunu keşfeder. Zira varlık dünyasını ve onun içinde kendi konumunu tanıyan birey, ister istemez varlık dünyasıyla, canlı cansız bütün varlıklarla ilişkilerini sorun edinir; onlarla ilişkilerinin neliği ve nasıllığı üzerine düşünmeye başlar. Bireyin, tamamen iç dünyasında oluşan ve onu varoluşsal bütünlüğe, tutarlılığa ve bilinçliliğe kavuşturan anlam duygusu, zorunlu olarak bu ilişkiler ağı içinde tutum ve davranışlarını belirleme meselesini sorun edinmesine neden olur. Bu bilinçle birey, varlıklara yönelik tutum ve davranışlarını belirlemesini kılavuzlayacak değerler oluşturur ve o değerlere içtenlikle sahip çıkar (Bk.Sayar, 2008: 32). Bu sahip çıkış, varoluşun hakikatini kavramanın ürünü olarak ahlaka sahip çıkıştır. Bir başka ifadeyle bu, bireyin varlık tasavvuruna ve değer idrakine dayalı gerçek ahlakı, kendi iç dünyasında oluşturmasıdır. Gazzalî gibi İslâm düşünürlerine göre gerçek ahlak, işte sözü edilen süreç sonunda bireyin iç dünyasında oluş(turul)an melekedir ki, o tutum ve davranışlar olarak kendini dışa vurur (Kılıç, 2006:174.; Aydın, Ekim, 2011).

Görüldüğü gibi, ahlaki bilgiler, bireye sıradan teorik bilgi aktarımı şeklinde kazandırılmaz; bunlar, bireyi sıradan bir haberdar etmeye yönelik değil, bir “beceriye” bir “yapabilmeye” yönelik ve elverişli bilgilerdir. Bunlar, kişinin özgür çabasıyla gerçekleştirebilecek ahlaki davranışa yöneltirler insanı. Ahlak öğretimi, öğrenciye kendi yapabileceğini serbestçe geliştirme, kendisi olma imkânını sağlayan bir yöntem oluşturmak durumundadır. Ahlak eğitiminin değişmeyen amacı, emirlere eleştirmeden uyan ve onları uygulayan bir varlık oluşturmak değil; bağımsız, kendi varlığına/özgürlüğüne sahip çıkan insanın yetişmesini kılavuzlamak olmalıdır. (Bk. Pieper, 1999: 122, 126.) Hz. Peygamber’in zina etmek isteyen gençle diyalogu, bu konuda ilginç bir örnektir (Ahmed b. Hanbel, Musned, V, 256). Ahlakı oluşturma işi, bireyin gelişim özelliklerine, yeteneklerine göre cereyan ettiğinden dolayı, son tahlilde bireyin varlık tasavvuru ve hayatı anlamlandırması ne kadar üst düzeyde ise, inşa ettiği değerleri, dolayısıyla ahlakî gelişmişliği de o kadar üst düzeydedir.

Esasen bütün konuları doğru anlamının, varlık hakkında hakikî bilgiyle mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Bu bilgiyi üreterek anlamlandırma noktasında vahyin eşsiz katkısı, kendini göstermektedir. Nitekim Kur’an’ın ilk ayetleriyle insanlığa ulaştırılan da bu bilgidir. İlk inen ayetlerde Allah’ın yaratıcı olduğuna işaret edilmesi, okunması gerekenleri okumaya ‘Allah’ın adıyla başlamak’ ilkesinin konması(96/Alak:1) ve bunun bütün işlere teşmil edilmesi (Aclunî, II, 174), önceliği ve üstünlüğü sadece Allah’a ait görmektir.

İslâm, merkeze Allah'ı yerleştirdiğinden varlık dünyasında insan zorunlu olarak 'ikincil' varlık haline gelmiştir. Varlık dünyası ve hayat Allah'ın sıfatlarının, yapıp etmelerinin bir tezahürü olduğundan dolayı, bunların iyi tanınıp kavranması oranında, Allah'ın gücünün, yaptıklarının, nimetlerinin, ihsanlarının mahiyetinin daha iyi kavranması mümkün olur. Allah'ın yapıp etmelerinin kavranması da varlık dünyasını ve varlık bütünü içinde insanın konumunun daha iyi anlamlandırılmasına katkı sağlar.

Bu anlamlandırma, bireyin imanını güçlendirerek onda Allah'a şükran duygularının ve sonsuz bir muhabbetin oluşmasına (25/Furkan: 62) ve bunun uzantısı olarak da yükümlülüklerinin farkına varmasına yol açar. Bu birey, sözü edilen yükümlülükleri, Allah'a şükürünün ve muhabbetinin gereği olarak yerine getirmeye çalışır ve bunu zevkle gerçekleştirir. Çünkü o, insanlarla, varlıklarla ve bütün kâinatla ilişkilerini Yaratıcısı'yla ilişkisinin tabii uzantısı olarak düzenlemeye çalışır. Dindarlık, işte bu ilişkilerin açılımını ortaya koyan İslâm öğretisinin böyle anlaşılması, yorumlanması, benimsenip zevkle uygulamaya konulması işidir.

İslâmî öğretiye göre evrendeki bütün varlıkları ve bu varlık dünyasına hükmeden yasaları Allah yaratmıştır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın eseri ve sanatıdır. Allah "her şeyi bir ölçü ve dengede yaratmıştır. (54/Kamer: 49) En küçük varlıktan en büyüğüne kadar hiçbir şey, değersiz, "anlamsız, ruhsuz " sıradan bir varlık olarak düşünülemez. Aksine her birinin kendince bir kimliği, misyonu ve mesajı vardır; Yaratıcısı'nın kudretini, ilmini, iradesini, celâl ve cemâlini yansıtmaktadır; O'nun hakkında bir belgedir (41/Fussilet, 53.; 6/En'am, 38). İslâm metafiziğinde evrenin bir de manevî boyutu bulunmaktadır; "âlem", bilmek anlamına gelen "ilm" kökünden gelmekte ve kendisiyle Yaratıcı'nın bilindiği Allah'ın dışındaki varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısına göre alem, kendi diliyle yaratıcısını anlatan bir kitaptır; ona "kâinât kitabı" denmektedir. (Ardoğan, 176) Bu kitap, insanlara yaratılış ve ilahî sıfatları açıklayan tabii ayetlerle doludur; bu tabii ayetler, insanın sezgi ve aklını harekete geçirerek hakikati idrak etmeye yönelir. Bu sebeple Kur'anî ayetlerle varlık ayetleri, birbirlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır; dolayısıyla Allah'ın bu iki kitabının ayetleri birlikte okunmalıdır ki doğru anlaşılabilirler.

Bütün varlık dünyası, abes hiçbir şey yapmayan Allah'ın eseri olduğuna göre, âlemdeki her varlık, ilahî hikmet ve sanatı yansıtmaktadır ve O'nun verdiği görevi yerine getirmektedir: "Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız."(17/İsrâ: 44). "Gövdesiz bitkiler ve ağaçlar da Allah'a secde

ederler.” (55.Rahman, 6) “Gökte ve yerde olanların, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah'a secde ettiklerini görmüyor musunuz?” (22.Hac,18) “Oysa göklerdeki ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olmuş ve O'na döndürüleceklerdir.”(3/Âl-i İmran: 83. Ayrıca bk. 13/Ra'd: 15). Her şey ve herkes, kendine verilen özelliklere ve yeteneklere göre bir görev ve işleve sahiptir, onu yerine getirmektedir. Taş taşılığını, su suluğunu, toprak topraklığını, ateş ateşliğini, bitki bitkiliğini vs. yapmaktadır. Varlık dünyasında insanlar ve cinler dışında bütün varlıklar, Allah'ın kendilerine yüklediği görevi ister istemez yerine getirmek durumundadır; insanlar ve cinler gibi isyan etme özgürlükleri yoktur. Bu birkaç ayet bile göstermektedir ki İslâm'a göre tabiat, değerden bağımsız değildir; tabiat'ın fizikî olduğu kadar metafizik bir boyutu da vardır.

Bütün kâinat, insanın hizmetine(31/Lokman:20.; 23/Mü'minun:21) ve emanetine verilmiş(2/Bakara:30.; 6/En'am: 141), dünyada başıboş bırakılmamış(75/Kıyame: 36); şükretmesi istenmekte (22/Hac:36), böylece imtihan edilmektedir(Mülk:2) ve ötede sahip olduğu nimetlere ilişkin hesaba çekilecektir(102/Tekâsür: 8). İslâm ahlâkına göre, her şeyden önce değerlerin nihai kaynağı insan değil Allah Teâlâ'dır; insan, tabiatın hakimi değil emanetçisi konumundadır. Çizilen bu İslâmî çerçeve, tabii çevreden ve Allah'ın nimetlerinden faydalanılmasına izin verilen insanın, bu faydalanma esnasında tam bir kulluk bilinciyle hareket edip ölçülü olmasını, gereksiz ve keyfi kullanımdan uzak durmak suretiyle doğal dengeyi korumasını öngörmektedir. Müslüman birey, dünya nimetlerinden yararlanırken sınırsız ve sorumsuz bir tüketim anlayışıyla, ölçü gözetmeksizin hareket edemez. Aksine o, bütün hareketlerini ve tüketim biçimlerini öngörülen ilkelere dayandırmak zorundadır. Ölçsüzlük ve savurganlık Allah tarafından yasaklanmıştır. “Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir. Bitkiler ve ağaçlar secde etmektedirler. Ve O, gökleri yükseltti ve her şey için bir denge koydu. Sakın dengeyi bozmayın.” (55. Rahman, 5-8) “... İşte bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa, onlar zalimlerin ta kendileridir.”(2/Bakara 229) “Kim Allah'ın koyduğu sınırları tecavüz ederse, kendine zulmetmiş olur.” (65/Talak:1) “... İsrâf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (7/A'râf, 31).

Allah'ın yarattığı bütün varlıklarını koruyup kollamak, onlarla “salih (sulhu esas alan)” ilişkiler içinde olmak Müslümanın Allah'a kulluk görevinin, dindarlık bilincinin gereğidir. İnsan, bu ilişkilerinin iyi veya kötü sonuçlarıyla hem dünyada hem de ahirette karşılaşacak, özellikle de ahirette tüm yapıp ettiklerinin hesabını bir bir verecektir. Bu nedenle Kur'an, Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetmenleri mükafatla müjdelemekte ve onları gözetmeyenlerin de bizzat

kendilerine zulmettiklerini belirtmektedir(65/Talak:1): “İşte bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah ve Resulü’ne itaat ederse, Allah onu cennete girdirir ...” (4/Nisâ:13) “İnsanların kendi tutum ve davranışları sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmaktadır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır; (asıl ceza ise ahirettedir. 30/Rûm: 41).

Bu ve benzeri ayetler, insanın âlemle/çevreyle ilişkisinin, bir ahlâk meselesi olarak değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Başka ifadeyle İslâm ahlakı ve özelde çevre ahlakı, onun alem ve insan telakkisinden bağımsız düşünülemez. İnsanın Allah’a kulluk yükümlülüğü, kozmosla ilişkilerini de kapsayıcı ve onları belirleyici olduğundan mümin, çevreyle ilişkisini Allah’a karşı sorumluluğu çerçevesinde görmek ve bu ilişkilerini ihsan bilinciyle (Allah’ı görüyormuşçasına ve O’na beğendirmeye niyetiyle) gerçekleştirmekle görevlidir. Vahyin rehberliğindeki varlık ve hayata dair derinlikli düşünce, rasyonel bilgi, sorgulayarak anlama çabası, İslâm’ın ahlak esaslarını hakkıyla anlama ve hayatla bütünleştirmeye katkı sağlar. Bilişsel düzeyde varlığı ve varoluşu böyle anlamlandırma temeline dayanan, insanın anlam arayışına cevap veren bir dindarlık, görev ve sorumluluklarının bilincine varma imkanını bireye kazandıracığından dolayı onun çevreyle sağlıklı ilişki kurma yetkinliğini ve becerisini kazanmasına katkıda bulunur. Çünkü insan, evrenden kopuk değil, onunla bütünleşmiş bir üye olduğunu düşünerek davranışlarını belirleyecektir (75/Kıyame:36).

İnsan fıtraten tam bir iç tutarlılık ve bütünlük arar. Fıtrat dini olan İslâm, insanın imanı ile tutum ve davranışlarının, dolayısıyla ahlakının tam bir bütünlük ve tutarlılık içinde olmasını öngörür. Bu nedenle de, ameli imandan bir cüz görmese de, imanla amel arasında organik bir bağ, bir sebep sonuç ilişkisi kurar (Bk. Aydın, Ağustos, 2011). Kur’an’da sık sık “iman eden ve salih amel işleyen” nitelmesi kullanılır. İmanın gereği olarak yapılması istenen tutum ve davranışlar Kur’an’da “salih amel” kavramıyla ifade edilir. Bunu, “hem imanı ile hem de çevresiyle uzlaşılı/sulh/uyum içinde olan eylem” şeklinde anlayabiliriz. İşte iç dünyasında yukarıda sözü edilen tahkîkî iman oluşan bireyde ahlakî tutum takınma ihtiyacı doğal olarak kendini gösterir.

Allah tarafından sadece müminlere değil de “tüm âlemlere” rahmet olarak gönderilen (21/ Enbiya,107) Hz. Peygamber(sav), tahkîkî imana dayalı çevre anlayışı ve ahlakının ilk ve en muhteşem örneğidir. Doğal dengeyi koruma, ölçülü hareket etme konusunda ki hassasiyeti nedeniyle abdest alırken çok su kullanan bir sahabîyi “Bu israf da nel” diye uyararak Peygamberimize “Abdestte israf olur mu?” diye sorulması üzerine o, “Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsanız

bile..” şeklinde cevap vermiştir(Müsned, II). Onun(sav) sevgi, şefkat ve merhameti tüm varlıkları kuşatmış; her türlü canlı varlık o merhametten hissesini almıştır. Hz. Peygamber, hayvanların ve kuşların korunmasını, onlara eziyet edilmemesini, temizlik ve bakımlarının yapılmasını, yaratılışlarına uygun işlerde kullanılmasını, fazla yük yüklenmemesini, av yasağı koyarak rastgele eğlence için avlanılmamalarını emretmiştir. (Bilgi ve kaynaklar için bk. Canan,1984: 195-210). Bu şefkat ve merhamet Peygamber'ini örnek edinen müslümanlar da tarihte bunun çok güzel örneklerini sergilemişler; göçmen kuşlar için vakıflar yapacak kadar bu bilinci ileriye taşımışlardır.

İnsanın onuru ve tüm evrenle entegre olduğu fikrinden yola çıkan İslâm ahlak eğitimi, bireyde tüm varlık dünyasına karşı sorumlu olduğu farkındalığını oluşturmakla yükümlüdür. Bu farkındalık bireyin, sadece sosyal çevresiyle değil canlı cansız bütün varlıklarla sağlıklı, verimli ahlakî bir iletişim kurmasının önünü açar; onlara karşı kanıksamışlık halinin oluşmasını önler. Zira günümüz insanının ilişki içinde olduğu varlıklar hakkındaki kanıksamışlığı nedeniyle onlar üzerinde düşünmemesi, varlık bütünü içinde onları anlamlandırma çabasını göstermemesi, çevreyle hoyratça ilişkiler kurmasının altında yatan başlıca nedenlerden biridir.

Dinin değerlerini/ilkelerini anlamlandırırken mutlaka bunların hayatla, varlık dünyasıyla, özellikle de ilgili bireyin bu varlık dünyasındaki hayatıyla irtibatını sağlamak gerekmektedir. Müslüman dindar bireyi yetiştirirken onun hayat ve varlık konusundaki bilgi ve bilinç düzeyini yükseltmeye, bu alana ait bilgileri kullanarak dinin öngördüğü değerleri uygulanabilir nitelikte anlamlandırmasını sağlamaya ihtiyaç duyulmaktadır. (Aydın, 2011: 101) İslâm'ın varlık anlayışını esas alarak tüm dünyaya ekolojik duyarlılıkla yaklaşma bilincini bireye kazandıracak olan ahlak eğitimi sürecinde, insanın hayatında çevrenin yeri, çevre kirlenmesi, doğal kaynakların korunması, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan türlerin koruma altına alınması gibi ekolojik dünya sorunları da öğretime konu edilecektir. Üstelik bu çevre sorunları, “tüm insanlığın aynı gemide olduğu” bilinciyle, küresel boyutlarıyla ele alınacaktır.

Bireyin entelektüel düzeyi/birikimi, vahyi anlama düzeyini ve ahlakî gelişmişliğini belirleyici olduğundan dolayı(39/Zümer: 9.; 35/Fâtır: 27/28), İslâm ahlak eğitimi, akli etkin kullanmayı alabildiğine öne çıkararak bireyin anlam arayışını, düşünme ve kavrama yeteneğini geliştirmeyi kendine ilke edinmek durumundadır. Çünküahlak, salt bir kurallara uymadan ibaret değildir; o bir “olma” meselesidir, görünme meselesi değil. “Olma” ise, insanın içindeki bu entelektüel gelişim/donanım olmadan gerçekleşemez.

Her davranış, kendini doğuracak uygun yaşantı sonucunda oluştuğundan dolayı, hangi ahlakî davranış kazandırılacaksa ona uygun bir çevre düzenlenerek bireyin o çevreyle etkileşim içine girmesini (yaşantı geçirmesini) sağlamak gerekmektedir. İyi bir sosyal çevre oluşturmaktan, iyi örnekler sunulmasına, sağlam teorik zemin oluşturmaya kadar her bakımdan uygun yaşantıları belirleyip düzenlemekve o yaşantıları geçirmelerini sağlamak ahlak eğitiminin sorumluluğundadır. Ahlak eğitimi, öğrenen kişide hedeflenen/istenilen hayatın niteliklerine ilişkin güçlü bir bilinç/farkına varma düzeyi oluşturmakla yükümlü olduğundan, teori ve pratiğin, gündelik hayat problemlerinin bir aradalığını sağlamak zorundadır. Bu ise, bilginin keşfi ve başka alanlara transferini sağlar. Bu sayede birey, kişisel, sosyal, ekonomik, siyasal, moral ve estetik vb. hayattaki tüm unsurlarla yüz yüze gelir (hayatı bilgiye dönüştürür) ve zaman zaman da edindiği teorik değerlerin bilgileriyle hesaplaşır. Böylesi ahlak eğitiminde eğitilen, günümüzde her alana ilişkin problemler hakkında düşündürülerek onları fark etme ve çözüm üretme sürecine çekilerek kendi değerlerini oluşturma imkânını elde eder. (Bk.Kale, 2007: 320). Malumat ezberletmekle yetinen bir eğitimin bunu gerçekleştirmesi mümkün değildir.

Gerek geçmişte belli asırlarda, gerekse günümüzde Müslümanlar olarak bizim çevre meselesini İslâm'ın öngördüğü boyutlarda ve duyarlılıkla ele alamadığımız, acı bir gerçektir (Bk.Yavuz,2002: 96.; Özdemir, 2013.) Bugün de ezberci eğitimimiz, insanımızın varlık dünyası üzerinde düşünerek bir dünya görüşü ve hayat anlayışı oluşturmaya ve ona yaslanan bir çevre ahlakını üretmesine katkı sağlamıyor; tam aksine engel oluyor.

Tabiatın manevî/metafizik boyutundan soyutlanarak sadece maddî olgular dizisinden ibaret mekanik bir sistem olarak algılanması; Allah'ın değil de insanın değerlerin kaynağı olarak görülmesi; aleme emanetçi halife olarak değil de hakim olma düşüncesiyle yaklaşılması; bütün bu düşüncelere kaynaklık eden seküler bir dünya görüşü ile tabiatı fethetme görevi yüklenmiş bir bilim ve sınırsız üretim ve tüketimi hedefleyen bir teknoloji anlayışı, günümüz çevre sorunlarının karmaşık bir hale gelmesinin başlıca nedenleridir.

Sonuç

Sonuç olarak İslâm ahlakî insanı varlık bütünlüğü içinde ele almakta; insanın tabiatın hakimi değil de halifesi, emanetçisi ve koruyucusu olarak görüp ona özel bir ahlakî sorumluluk yüklemekte, getirmiş olduğu evrensel ilke ve değerleriyle insanın Yaratıcısı, kendisi ve de çevresi ile uyumlu olmasının imkânını hazırlamakta, böylece mutluluk ve huzurun altyapısını oluşturmaktadır. Bu varlık idrakine dayanan İslam çevre ahlakını özümseyen birey, gereksiz yere ve sırf canı istedi diye bir yaprağı bile koparamaz; kedisini aç, saksıdaki çiçeğini

de susuz bırakamaz. Asla bir hayvana eziyet edemez. Yiyeceğın ambalajını arabasının camından rastgele atamaz. Fabrikasının atıklarını filtrelemeden deniz, göl ve nehirlere boşaltamaz. Onun varlıklara karşı saygısı, çevre ahlakına ilişkin sorumluluk bilinci, bunu yapmasına izin vermez.

Kaynakça

ARDOĞAN, Recep (2009), İslam'da Çevre Teolojisi, Ankara.

AYDIN Muhammet Şevki, Açık Toplumda Din Eğitimi/Yeni Paradigma İhtiyacı, Nobel Yayınları, 2011.

AYDIN Muhammet Şevki, "İman-Amel İlişkisi Bağlamında Ahlak", Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, 2011.

AYDIN Muhammet Şevki, "Ahlakta Niyyet", Diyanet Aylık Dergi, Ekim, 2011.

AYDIN Muhammet Şevki, "Din Eğitimi Ahlak Üretiyor Mu?", Diyanet Aylık Dergi, 2012.

CANAN İbrahim, Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, 3. Bs. 1984, İstanbul.

KALE Nesrin, "Nasıl Bir Değerler Eğitimi", Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, s.313-322, Dem yay. İstanbul, 2007.

KILIÇ Recep ve diğerleri, Din ve Ahlak Felsefesi, İlitam yay., Ankara, 2006.

ÖZDEMİR İbrahim, "Bahşedilmiş emanet olarak çevre", Zaman Gazetesi, 16 Temmuz 2013.

PINK Daniel H., Aklın Yeni Sınırları Kavramsal Çağda İş Başarısının 6 Anahtarı, MediaCat yay., 4.bs, İstanbul, 2011.

SAYAR Kemal, Ruh Hali, 4.bs. Timaş yay. İstanbul, 2008.

YAVUZ Hilmi, Felsefe Yazıları, 2.bs., 2002, İstanbul.

ÇEVRE-İNSAN ARASINDAKİ İLİŞKİ “EMANET” MERKEZLİDİR

*Mahmut ÇINAR**

Bismillah ve'l-hamdülillah ve's-salâtü ve's-selamü ala resûlillah. Emmâ ba'dü.

Sayın Başkan, değerli katılımcılar!

Sözlerimin başında hepinizi saygıyla selamlarım.

Sempozyumumuzun son oturumunun son konuşmacısı olmanın bütün dezavantajlarının farkındayım. Ayrıca ev sahibi üniversitenin mensubu olarak misafirlerimize ikramda bulunmanın gerektiğinin ve yapılabilecek en iyi ikramın sözü uzatmadan bitirmek olduğunun da farkındayım. Bu nedenle sözü uzatmadan tebliğimle ilgili birkaç hususu özetlemekle yetineceğim.

Hem çevreyi hem de insanı yaratan Yüce Allah, Kur'ân'da birçok defa tabiattaki varlıkların insanın emrine amade kılındığını ifade etmektedir. Âlemin gerçek sahibi olan Allah'ın âlemdeki diğer varlıkların tamamı ya da bir kısmını insanın emrine sunması, bu varlıkların insanın mülkiyetine geçmesi şeklinde değil, insanın ihtiyacı kadar bunlardan istifade etmesi ve bu varlıklara karşı hakkaniyetli olması ilkesine bağlanmıştır. Aslında bizim sahip olduğumuzu düşündüğümüz hiçbir şey gerçekte bizim mülkiyetimizde değildir. Buna bağlı olarak Yüce Allah “Size rızık olarak verdiklerimizden infak ediniz” buyurmaktadır. Bu ifade her şeyin Allah'a ait olduğunu, kendisine ait olan

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, cinarmahmut02@gmail.com.

şeylerden dilediği kadar ve dilediği gibi bize verdiğini bildirmektedir. İnsanların da bu gerçeği bilerek ellerinde bulunan emanetlerden istifade etmeleri istenmektedir.

Tebliğimizde Kur'ân'dan yola çıkarak, Yaratıcının yaratıp emrimize amade kıldığı (teshir) varlıkların bizlere O'nun birer emaneti olduğuna dikkat çekilmektedir. Buna bağlı olarak çevremizdeki tabiat varlıklarıyla ilişkilerimizi nasıl ve ne şekilde düzenlememiz gerektiğine dair sorular sorulmakta ve bu sorulara emanet nazariyesi çerçevesinde cevaplar aranmaya çalışılmaktadır.

Çevre ve ahlak çerçevesinde üzerinde durulması gereken hususlardan biri, hiç kuşkusuz insan hayatının ayrılmaz bir parçası olan tabii varlıklardır. Tabiat derken, insanın hayatını sürdürmek için yararlandığı ve çevresinde bulunan her türlü eşya kastedilmektedir. Bunun kapsamına hava, su, toprak, bitkiler ve hayvanlar gibi insan eseri olmayan unsurların tamamı girmektedir. Şüphesiz insanın çevresinde, hemcinsleri olan diğer insanlar tarafından ortaya konulan birçok unsur da bulunmaktadır. Tarihi eserler, sosyal mekânlar ve toplumun bir bütün olarak ya da birey olarak yararlandığı insan yapımı olan bütün unsurları bu kapsama dahil etmemiz mümkündür. Bu unsurlar, geçmiş insanların eserleri olması itibariyle emanet kapsamına alınabilmekte ise de, daha çok tabii varlıkları dikkate aldığımızdan dolayı tebliğimizin kapsamının dışında kalmaktadır. Ancak önemine binaen bu konuda kayıtlara geçmesi için bir hususu dikkatlerinize arz etmeden geçemeyeceğim. Bir önceki oturumda Ayşe Hanım, Roma döneminden kalan su kanallarından bahsetti. Gerçekten ben de memuriyete ilk başladığım yıllarda, şu anda Atatürk barajı su havzasının altında kalan bir köyde imamlık yapmıştım. O köyden geçen ve Kahta çayından Samsat kalesine su taşıyan bir su kanalının kalıntıları, bin küsur yıl sonra bile bütün canlılığıyla ayakta idi. Ne yazık ki geçmiş nesillerden bize emanet kalan bu eser de birçokları gibi bugün suyun altında kalmıştır. Gerek yapılan barajlar ve diğer yapılar nedeniyle, gerek bugün büyük bir üzüntüyle izlediğimiz Halep gibi bir kısım yerlerde savaşlardan dolayı kaybolan geçmiş nesillerin bize bıraktığı emanetlere -maalesef- riayet etmediğimizi ve bunun üzerinde durulmaya değer bulduğumu dikkatlerinize arz etmek isterim. Bu durumda tebliğimizin konusu, Yüce Allah tarafından yaratılarak istifademize sunulan tabiat unsurlarıyla sınırlandırılmaktadır.

Üzerinde yaşadığımız ve yaşamımızı sürdürmemiz için kendisinden istifade ettiğimiz tabiat varlıkları üzerindeki hakkımız ve bunlardan istifade etme limitimiz, kuşkusuz sınırsız değildir. Tabiatla olan ilişkimiz ve bu ilişkiyi sürdürürken dikkate almamız gereken hukukî ve ahlakî birtakım ilkelerin bulunduğu/ bulunması gerektiği de aynı şekilde herkesin malûmudur. Söz konusu hukuki ve ahlâkî ilişkinin düzenlenmesi, tabiat varlıklarının kaynağı ve varlık

amaçları üzerine bina edilmiştir. Bu durumda ilgili tabiat varlıklarından yararlanan her bireyin, bu varlıklara karşı kendisini konumlandırması ve bu doğrultuda bir hassasiyet kazanması gerekmektedir. Söz konusu konumlandırma tabiat için belirlenen kaynak ve amaçlar doğrultusunda yapılmak durumundadır.

Genel olarak tabiat-insan ilişkisine bakıldığında dört temel unsurun ön plana çıktığı görülmektedir. Bu unsurlar, tabiatın kaynak ve amaçları ile tabiatın istifade eden insan dikkate alınarak ön plana çıkmaktadır. Buna bağlı olarak dört unsuru Tabiatın yaratıcısı olan Allah ve O'nun açısından bakıldığında tabiatın insanın emrine sunulması (teshiri) ile insan ve onun açısından bakıldığında emaneti yüklenmiş olması olarak belirlememiz mümkündür. Söz konusu unsurlar arasında insan tabiat ilişkisini düzenlemede kilit rol oynadığından, emanet unsuru diğerlerinden sıyrılarak daha bir önem kazanmaktadır. Dolayısıyla insan tabiat ilişkisini emanet kavramı üzerinden irdelememiz gerekmektedir. Buna bağlı olarak tabiatın kaynağı ve sahibi olarak Allah, O'nun tabiatı insanın hizmetine sunması ve insanın bu tabiatın istifade ederken bir emanetçi olduğunun bilincinde olması gibi hususların irdelenmesi, tebliğimizin ana başlıklarındandır.

Yaratıcı-Tabiat İlişkisi

Kur'ân'da birçok defa tabiatın Allah'a aidiyetinden bahsedilmektedir. İnsan da dahil âlemde bulunan her şey Allah'ındır. Bunların mülkiyeti bir tek O'na aittir. Âlemde bulunan her şeyi kendisi yarattığı gibi, bunlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkını da sadece kendi uhdesine almıştır. Kur'ân'da bu anlamda meâlen şöyle buyrulmaktadır: "Göklerde olanlar ve yerde bulunanlar Allah'ındır."¹"Göklerin ve yerin ve bu ikisi arasında olanların mülkiyet ve yönetimi Allah'a mahsustur".² "Âlemlerin sahibi Allah'tır".³ "Göklerin, yerin ve bunların arasındaki olanların sahibi Allah'tır".⁴"Her şeyin sahibi Allah'tır".⁵

Meâlleri verilen ayetlerin yanı sıra Kur'ân'da, tabiat varlıklarının tamamının Allah'ın mülkiyetinde olduğuna dair, daha birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin delâlet ettikleri en önemli husus, insanın sahibi olduğunu düşündüğü tabiatındaki varlıkların, gerçekte kendisine ait değil, Allah'a ait olduklarıdır. Buna göre Yüce Allah, hem tabiat varlıklarının sahibi hem de nihaî planda onların üzerinde tasarruf sahibidir. Onlardan istediği şekilde istifade ettirdiği gibi onları istediği gibi kullandırır.

¹ el-Bakara 2/ 284; Ali İmran 3/ 109; en-Nisa 4/ 126, 131, 132, 170, 171, eş-Şûrâ 42/ 53.

² el-Bakara2 / 107; Ali İmran 3/ 189; el-Mâide 5/ 120, 170.

³ el-Fatiha 1/ 1.

⁴ eş-Şuara 26/ 24.

⁵ el-Enam 6/ 164.

Tabiat üzerinde sınırsız tasarruf sahibi olan Yüce Allah, ondaki varlıkları insanın istifadesine sunmuştur. Bu varlıklardan farkında olduklarımız ve doğrudan mübaşeretle hayatımızda yer alanlardan başka, farkında olmadığımız bir kısım unsurların da istifademize sunulduğundan hiç şüphe yoktur. Kur'ân'da söz konusu istifadeye sunulma "Teshir" tabiriyle ifade edilmektedir. Bu hususu ifade eden birkaç ayeti mealleriyle birlikte zikretmemiz mümkündür:

وَسَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ

Belirlenmiş yörüngelerinde hareket ederek ısı ve ışık veren güneşle ayı sizin hizmetinize verdi. Gece ile gündüzü de hizmetinize verdi⁶.

لَنْ يَبَالَ اللَّهُ لِحُومِهَا وَلَا دِمَاؤِهَا وَلَكِنْ يَبَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ

(Kurbanlık hayvanların) etleri ve kanları asla Allah'a ulaşmaz. Fakat O'na sizin takvanız (Allah'a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiğinden dolayı Allah'ı büyük tanıyasınız. İyilik edenleri müjdele⁷.

وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ

Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: "Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size lütfümü artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir"⁸.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ

Görmüyor musun ki, Allah bütün yerdekileri ve emri uyarınca denizde akıp gitmekte olan gemileri sizin hizmetinize vermiştir. İzni olmaksızın yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutuyor. Şüphesiz ki Allah, insanlara karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.⁹

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ

Göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki lütuflarımı tamamladığını görmediniz mi? Yine

⁶ İbrahim 14/33.

⁷ el-Hac 22/37.

⁸ İbrahim 14/7.

⁹ el-Hacc 22/65.

de insanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.¹⁰

وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

Allah, göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir lütuf olarak) sizin hizmetinize vermiştir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.¹¹

Görüldüğü gibi buraya aldığımız ayetlerde, açık bir şekilde tabiattaki varlıkların insanın istifadesine sunulduğu kaydedilmektedir. Bu anlamda Kur’ân’ın kullandığı tabir “teshir” tabiridir. “Teshir”, “Belirli bir amaç için sevk etmek” ve “Başka bir seçeneği olmaksızın bir şeyin özel bir konuya tahsis edilmesi” anlamına gelmektedir.¹² Buna göre Yüce Allah, tabiat varlıklarının mülkiyetini değil, sadece istifade etme hakkını geçici olarak insana vermiştir. Zaten ilgili varlıkların nesilden nesile tevârüs etmesi de bunu göstermektedir. Buna göre her ne kadar Yüce Allah, tabiatı insanın istifadesine sunmuş ise de, insanın belirlenen amaç dışında bu varlıklar üzerinde tasarrufta bulunması, hem ilâhî hukuk açısından hem de etik değerler açısından doğru değildir. İnsanoğlu söz konusu varlıkları birer emanet olarak görüp ona göre istifade etmek durumundadır. O halde üzerinde durmamız gereken bir başka husu da tabiat insan ilişkisini emanet kavramı üzerinden ortaya koymak olmalıdır.

Tabiat İnsan İlişkisi ve Emanet

Emanet, “nefsin bir konuda sükûn bulması ve korkunun kaybolması” anlamına gelen “emn” ve “emân” gibi mastarlarından türetilmiştir.¹³ Genel olarak emânet, “güvenilen bir kimseye, koruması ya da yararlanması için, karşılıklı rıza ile geçici olarak bırakılan şey” anlamındadır. Bu durumda emanet her hangi bir materyal olabildiği gibi, özel bir mecliste sarf edilen bir söz de olabilir. Kavram, Kur’ân’da tamamı birbirine yakın anlamlarda kullanılmakla beraber, zaman zaman farklı anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir. Gerek anlam açısından gerek içerik yakınlığı açısından emânet tabirinin ilgili olduğu iki husustan biri “imân” diğeri ise “adalet”tir. Ayrıca Kur’ân’da emânetin insana verildiği ve onun da bunu kabul ettiğini ifade eden ayette geçen “emanet” tabirine hem iman (tevhid) hem de adalet anlamı verilmiştir.¹⁴ İnsanı diğer varlıklardan ayıran alamet-i farikası olarak işaret edilen emanet ve bunun insanla ilişkisi hakkında, Yüce Allah “Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz ettik de onlar korkarak bunu

¹⁰ Lukmân 31/20.

¹¹ el-Câsiye 45/13.

¹² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur’ân* (nşr. Muhammed Halil Aytânî), Beyrut, 1426/2005, s. 233.

¹³ el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁴ el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 35.

kabullenmediler. İnsan ise yükümlülüğü kabul etti”¹⁵ buyurmaktadır. Etimolojik ilgi ve yakınlığından dolayı öncelikle imân ve emanet üzerinde durmamız gerekmektedir.

Emanet-iman ilişkisine dikkat çeken Hz. Peygamber’in şu ifadesi oldukça düşündürücüdür:

وَقَالَ النَّبِيُّ (ص) لَا إِيْمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ

“Emaneti olmayanın imanı, ahde vefa göstermeyen de dini yoktur.”¹⁶

Aynı şekilde Kur’ân’da Allah’a ve resûlüne hıyanet etmek emanete hıyanet etmek olarak nitelendirilmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

Ey inananlar! Allah'a ve Peygambere karşı hainlik etmeyin, size güvenilen şeylere bile bile hıyanet etmiş olursunuz.¹⁷

Ayrıca Yüce Allah Kur’ân’da müminlerin özelliklerini sayarken bunlardan birisinin de emanete riayet olduğunu kaydetmektedir:

وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

Onlar ki, emanetlerine ve verdikleri söze riayet ederler.¹⁸

Emanetle adaletin birbirinin olmazsa olmaz parçaları (mütelâzım) olduğuna işaret eden Nisâ suresi 58. ayete göre emanet ve adalete bağlılık iç içe bir şekilde sunulmaktadır.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ۚ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.

Hayatımızın her alanında, bize örnek olarak sunulan Peygamberimiz “Muhammedü'l-Emîn” olarak tanımlanmaktadır. Onun henüz peygamber olmadan önce bile bu şekilde tanımlanmış olması, emanete riyeti ne kadar içselleştirdiğini göstermesi açısından önemli olduğu gibi, onu terbiye eden

¹⁵ el-Ahzâb 33/72.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV 145, 154.

¹⁷ el-Enfâl 8/27

¹⁸ el-Müminûn 23/8.

rabbinin terbiyesinde hangi unsurları ön plana çıkardığını anlamamız açısından da bizlere önemli imkânlar sunmaktadır.

Sonuç

İçerisinde bulunduğumuz bu âlemde, diğer varlıklar karşısında şuur sahibi olmamızdan kaynaklanan görece bir üstünlüğümüzün varlığından şüphe duyulmaz. Yine bizleri şuur sahibi insanlar olarak, diğer varlıkları da şuursuz ve istifademize sunulan varlıklar olarak yaratıp bu âleme yerleştirenin de Yüce Allah olduğundan hiç kuşku duyulmaz. Dolayısıyla hem bizim hem de diğer varlıkların gerçek sahibi O'dur. İstifademize sunulan bütün varlıklar, bütün imkânlar birer emanettir. Emanetin neye karşılık geldiği, ne anlam ifade ettiği ve nasıl davranmak gerektiği bilinmektedir. Özellikle bir mümin için iman-emanet ilişkisi ve âlemin nizam ve intizamında kilit öneme sahip olan adalet-emanet ilişkisi sön derece önem taşımaktadır. Buna bağlı olarak, tabiatta istifade ettiğimiz her şeyin birer emanet olduğu şeklindeki bilincin an be an taze tutulması gerekmektedir. Teşrik-i mesaide bulunduğumuz hemcinslerimizden, kullandığımız eşyaya kadar, yediklerimiz ve içtiklerimizden soluduğumuz havaya kadar istifademize sunulan hiçbir şey üzerindeki tasarruf hakkımız limitsiz değildir. Ayrıca tasarruf tarzımızı da kendi önceliklerimize göre değil, bunları bize emanet olarak veren gerçek sahibinin koyduğu ölçü ve kurallar dâhilinde belirlemek mecburiyetindeyiz.

Bizlere birer emanet olarak sunulan söz konusu nimet ve imkânlardan istifade ederken iki hususu sürekli dikkate almak durumundayız. Bunlardan biri israf etmeme diğeri ise bu imkânları tüketmeden, deforme etmeden sonraki nesillere iletme zorunluluğudur.

Beni sabırla dinlediğiniz için hepinize teşekkür eder, saygılar sunarım.

İSLÂM VE ÇEVRE – İNSAN VE ÇEVRE

*Süleyman YAPICI**

Özet

Bilindiği gibi insan çevresiyle var olmuş, bu çevre içerisinde hayatını sürdürmüş ve gelecekte de sürdürmeye devam edecektir. İnsan hayat faaliyetini sürdürmek için çevresinde bulunan tabii ya da bundan faydalanarak oluşturduğu yapay kaynak ve malzemeyi kullanmaktadır. Bunu yaparken de çevresindeki tabiatı düşüncesizce kullanmış, sömürmüş, tahrip etmiş ve kirletmiştir. Yeryüzünde artan insan nüfusuna paralel olarak tabiattaki tahribat da o oranda derinleşmiştir. Özellikle Batı’da XIX. yüzyılda gelişen sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan tabiattaki kirlenme ve tahribat çevre sorunlarını da gündeme getirmiştir. Çevre sorunları karşısında belirlenen tutum ve davranışlar farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Bu kimi zaman özünde ideolojik tutumları barındıran marjinal grupların bir uğraşısı halinde tezahür ederken kimi zamanda dini ve felsefi referanslardan gücünü alan duyarlılıklar olarak kendini ifade etmektedir. Biz bu tebliğimizde İslâm inanç ve kültürünün çevreye bakışını incelemekteyiz.

Giriş

Asrımızdaki hızlı endüstrileşme, nüfus artışı ve çarpık şehirleşme ile beraber bir takım çevre sorunları da ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bugün dünyanın birçok yerleşim merkezi, bu sorunlardan bir veya birkaçı ile karşı

* Araştırmacı – Yazar, s.yapici@yahoo.com.tr.

karşıyadır. Çevre tahribatı etrafında oluşan terminoloji, eğitilmiş çevrelerden sade vatandaşa kadar hemen herkesin zihin dünyasında geniş bir yer tutmaktadır. Her gün medyada, gezegenimiz için hayati önemi haiz kutuplardaki buzulların erimesinden yağmur ormanları olarak bilinen Amazon ormanlarının tahribatına kadar çevreyle ilgili pek çok haber ve değerlendirme yer almaktadır. Bunun yanı sıra, bugün çevre sorunlarıyla ilgili olarak küresel boyutta bir duyarlılığın oluştuğu da bir gerçektir.

Batı'da çevre sorunlarının insanoğlunun gündemine gelmesi XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Sanayi devrimi bir yandan insanlık için hayati bir önem arz ederken diğer yandan da yerküreyi yaşanmaz bir felaketle karşı karşıya bırakmış bulunmaktadır. Öyle ki, çevremizi oluşturan ve yeryüzünün en değerli varlıkları olan su, hava ve toprak arasında var olan ilişki ve hassas denge her geçen gün biraz daha bozulmaktadır. Çünkü bunlardan birinin kirlenip tahrip olması, diğerlerine de sirayet etmekte böylece zincirleme bir seyirle tüm çevrenin kirlenmesi söz konusu olmaktadır. Nitekim atmosfere atılan bir gaz, önce havayı kirletmekte ve bu kirlilik su tarafından emilmekte ve sudan toprağa bırakılmaktadır. Böylece devrini tamamlayarak tüm çevrede etkili olmaktadır.

Gezegenimizi böylesine tehdit eden bu felaket karşısında başta ABD olmak üzere bilim ve teknoloji alanında ileri ülkeler bazı palyatif tedbirler almaktadırlar. Buna paralel olarak bazı sosyal gruplar da çevre tahribatı karşısında duyarlı tepkiler ortaya koymaktadırlar. Ancak bütün bu tedbir ve tepkiler, tahribattan sonra ortaya konan bir mahiyet arz etmektedir. Bunun kaynağında modernitenin insanoğlunu sevk ettiği ölçsüz tüketim kültürü bulunmaktadır. Çünkü pozitivist yaklaşımdan beslenen modern hayat telakkisi insanlığı yeryüzü cenneti peşinde koşturmaktadır.

Biz bu tebliğimizde, tabiatın kaynaklarını doymak bilmez bir iştihayla sonuna kadar tüketip dengelerini tahrip eden Batılı anlayışların aksine, tabiatı şefkatli bir anne kucağı gibi görüp insanlığın onun bağrında uyumlu bir şekilde yaşamasını öngören İslâmî telakkileri inceleyeceğiz.

1. İslâm ve Çevre

Kur'an ve Kâinat

Kur'an'ın kâinatla ilgili yaptığı ilk tespit, onun yoktan yaratıldığı gerçeğidir. Ancak bu yaratılış rasgele, tesadüfen ve kaotik olmayıp aksine Yaratıcının ilmi, iradesi ve kudretinin bir sonucu olarak tam bir düzen, ahenk ve mükemmellikte gerçekleşmiştir.

Kur'an'ın ortaya koyduğu çevre anlayışının temeli, insan dâhil bütün mahlûkatın (canlı-cansız) Allah tarafından yaratıldığı esasına dayanır. Bu anlayışta insan ve tabiat birbirinin karşısında konumlanmayıp aynı Yaratıcı tarafından yaratılmış “topluluklar (ümme)tir.”¹ İslâm'a göre, insanla tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup insanın, tabiata ait bütün unsurlara dilediğince hükmetme değil, onlardan ölçülü biçimde yararlanma tavsiye edilmektedir. Allah'ın “her şeyi bir ölçüye göre yarattığı”² göz önüne alınırsa, bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü görülmektedir. Çünkü tabiat insana ait olmayıp Allah'ın mülküdür. Tabiat nizamı onda (belli kurallar dâhilinde) istediği değişiklikleri yapabilen insanın emrindedir. İnsanın tabiattan yararlanmasında ve onu kullanmasında ahlaki davranma zorunluluğu vardır. İslâm, insandan, tabii bilimleri ve tabiatın genel düzen ve güzelliğini oluşturan kanunları araştırmasını ve onları anlamasını ister.

Emanet ve Halifelik

Tüm bunlardan dolayı, göklere, yere ve dağlara teklif edilen, fakat onların yüklenmekten çekindikleri ve korktukları “emanet”³ insana yüklenmiştir ki bu da “halifelik”⁴ görevidir. Bu açıdan bakılınca, İslâmî dünya görüşünün, Allah'ın yarattığı ve kendi varlığının âyetleri olarak bildirdiği ekolojik dengeleri, tabiattaki nizam, intizam ve düzeni bozan ve yok eden bir halifelik anlayışını onaylamadığı görülmektedir. Zira halife demek, vekil demektir. Bunun anlamı ise, insanın Allah'ın yeryüzünden sorumlu tuttuğu, yeryüzünün sorumluluk ve korunmasını ona bıraktığı tek varlıktır. Bu vekil, bu âlemi belli bir düzen, denge ve ahenkle yaratan Zat'ın emanetine ihanet edemez. Bu düzeni ve ahengi bozduğu ve tahrip ettiği anda artık o kötü bir vekil olarak anılacaktır.

Dünyadaki kaynakların sınırlı olduğunun her gün daha iyi anlaşıldığı; sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi modellerinin tartışıldığı bir ortamda, Kur'an'ın her şeyi “Allah'ın bizlere bir nimeti ve lütfu olarak”⁵ sunan anlayışını daha iyi vurgulamak gerektiği açıktır. İslâm irfanında, âlemleri yoktan var eden Yaratıcı, eşsiz bir tasarımla kâinatı yarattıktan sonra, imarını ve kullanımını şuur sahibi kulları ve halifesi olan insanlara emanet etmiştir. Zirâ bu anlayışa göre, dünya, insanoğlunun hem beşiği, hem döşegi hem de mabedidir.

¹ En'am Suresi, Âyet:38.

² Furkan Suresi, Âyet:2; Ra'd Suresi, Âyet:8; Kamer Suresi, Âyet:49.

³ Azhab Suresi, Âyet:72.

⁴ Bakara Suresi, Âyet:30; Neml Suresi, Âyet:62; Fatıd Suresi, Âyet:39; En'am Suresi, Âyet:165.

⁵ Nahl Suresi, Âyet: 18; Hucurat Suresi, Âyet: 8; Casiye Suresi, Âyet: 13.

Nimetlerden Yararlanma ve Şükür

İslâm'ın tabiatın düzeni ve çevreye dair görüşü, bu inanç sisteminin iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnette yer almaktadır. Bilindiği gibi İslâm'ın kutsal kitabı, kâinat ve insanı bütüncül bir sistem içinde kabul eder. Dolayısıyla Kur'an'ın bazı âyetleri, insanlara olduğu kadar tabiatın varlıklarına da hitap eder. Çoğu kez kutsal metinlerde Allah, bitkiler, hayvanlar, güneş ve yıldızları varlığı ve birliği için şahit tutmaktadır. Ayrıca kâinata yer alan pek çok unsuru da insanlığın hizmet ve istifadesine sunmuştur.

Kur'an'ın öngördüğü eğitilmiş insan, Batılı telakkilerin rağmına tabiatı, üstesinden gelinip haddi bildirilen bir düşman olarak değil, aksine onunla uyumlu hareket edip sunduğu nimetlerinden yararlanmayı hedeflemelidir. İnsanın, tabiatın sunduğu nimetlerden istifade etmesi ve bunun karşılığında ibret alıp şükretmesiyle ilgili bazı âyetler şöyledir:

*“Allah öyle bir Allah'tır ki; gökleri ve yeri yarattı, gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli meyveler çıkardı; emri gereğince denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi, ırmakları da emrinize verdi.”*⁶

“Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır.

Yeryüzünde sizin için yarattığı değişik renklerdeki şeyleri de sizin hizmetinize sunmuştur. Elbette bunda öğüt alan kimseler için bir ibret vardır.

*Yine denizden taze et (balık) yiyersiniz ve ondan takındığınız süs eşyasını çıkararsınız diye, denizi emrinize veren Allah'tır. Gemilerin denizde suyu yarararak gittiklerini görüyorsun. Lütfundan rızık aramanız ve şükretmeniz için Allah böyle yapmıştır.”*⁷

*“Görmedin mi ki, Allah bütün yerdekileri ve emriyle denizlerde akıp giden gemileri hep sizin buyruğunuz altına verdi. Göğü de izni olmaksızın yere düşmekten o (koruyup havada) tutuyor. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatlidir, çok merhametlidir.”*⁸

⁶ İbrahim Suresi, Âyet: 32.

⁷ Nahl Suresi, Âyet: 12-14.

⁸ Hac Suresi, Âyet: 65.

“O, göklerde ve yerde bulunan her şeyi kendinden bir lütuf olarak sizin hizmetinize vermiştir. Şüphesiz bunda düşünen topluluklar için ibret ve deliller vardır.”⁹

Görülmektedir ki, bu âyetler, Allah'ın insana verdiği değerın açık bir göstergesidir.

Ölçü ve Dengeyi Koruma

Kur'an-ı Kerim yeryüzü ve gökyüzündeki canlı cansız bütün varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını şu âyetle ifade etmektedir:

“Yeryüzünü düzgün bir şekilde yarattık ve oraya sabit dağlar yerleştirdik. Orada hikmetle ölçülmüş her şeyden bitkiler bitirdik. Orada hem sizin için, hem de sizin rızıklarını veremediği- niz kimseler için geçim yollarını yarattık...”¹⁰

Kur'an ayrıca, insanın tabiatın faydalanma esnasında bu ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine de dikkat çekmektedir

“(Allah) yeri mahlûkat için (aşağıya) koydu.

Orada meyveler ve salkımlı hurma ağaçları vardır.

Yapraklı taneler ve hoş kokulu bitkiler vardır.”¹¹

el-Muhit

Kur'an, tabiatı, Allah'ı hem keşfeden hem de gizleyen nihai bir tecelli olarak tasvir eder. Daha derin bir manâda, İslâmî bakış açısına göre, bizzat Allah insanları ihata eden ve kuşatan nihai (muhit) çevredir, diye iddia edilebilir. Kur'an'da şu âyette olduğu gibi, Allah'a her şeyi kuşatıcı (Muhit) denilmesi son derece anlamlıdır:

“Göklerde ve yerde ne varsa Allah'a aittir. Ve Allah (ın ilmi ve kudreti çepeçevre) her şeyi kuşatan (muhit)dır.”¹²

Yukarıdaki âyetten de anlaşıldığı üzere, “*muhit*” kelimesi, çevre manasına gelmektedir. Gerçekten de, insan ilahi “*Muhit*”e gark olmuştur. Ancak nefsin günah işlemesinin altında yatan ve zikirle üstesinden gelinebilecek olan gaflet ve dalgınlık yüzünden bunun idrakinde olmamaktadır. Allah'ı zikir etmek, O'nu her yerde görmek ve “*el-Muhit*” olarak O'nun hakikatini hissetmek demektir. Gerçekten de, çevre krizine, insanın kendisini kuşatan ve hayatını idame ettiren

⁹ Casiye Suresi, Âyet: 13.

¹⁰ Hicr Suresi, Âyet: 16-20.

¹¹ Rahman Suresi, Âyet: 10-12.

¹² Nisa Suresi, Âyet: 126.

hakiki “çevre” olarak Allah’ı görmeyi reddetmesinin sebep olduğu söylenebilir. Dolayısıyla modern zamanlarda çevrenin insan eliyle tahrip edilmesi, çağdaş insanın îlâhî çevreden kopmuş olmasının bir neticesidir. Kur’an’da tasvir edilmiş ve Hz. Peygamber’in hadis ve sünnetleriyle de teyit edilmiş olan bu tabiat anlayışının bir sonucudur ki, İslâm’ın öngördüğü insan, dünyaya dolayısıyla çevreye, cennet nimetlerinin buradaki bir tecellisi, yansıması olduğu için daima büyük bir sevgi besler.¹³

Tabiatı Koruma ve Kollama

Kur’an’ın çevreyle ilgili dikkatimizi çektiği ilk nokta şudur. “*Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.*”¹⁴ Bu nedenle çevreyi geniş bir perspektiften anlamak ve ele almak zorundayız. Tüm çevrelerin yaratıcısının ve sahibinin aynı zamanda insanın da yaratıcısı olduğu unutmamalıdır. Bu telakkiye göre, insanlar dünyanın başlangıcından kıyamete kadar tabiatı ihtiyacı olan unsurlardan istifade edecektir. Ancak tabiatındaki unsurlardan bir kısmı mamul durumda olduğu için kullanıma elverişli durumdadır. Bununla beraber insanlığın ihtiyacını karşılayacak bir kısım unsur ise ham madde durumundadır. İşte bunların mamul hale getirilmesi için uygulanacak işleme sürecinde tabiatın kollanması gerekmektedir. Çünkü bu sürecin denge içinde götürülmemesi, tabiatın tahribini beraberinde getirecektir. Bu bakımdan tüketimle üretim arasındaki dengeyi gözetmek gerekmektedir. Bu dengeye riayet edilmediği takdirde insanın zarar göreceğini kutsal metin şöyle ifade etmektedir:

“*Başınıza (her) ne musibet geldi ise, kendi ellerinizin kazancı (olan günahlar sebebi) ile dir*”¹⁵,

“*İnsanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak yeryüzünde bozulma başladı. Belki dönerler diye Allah (C.C.) yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını onlara tattıracaktır*”¹⁶

¹³ Âyetlerin işaret ettiği bu tabiat telakkisi, Batı felsefelerinin yücelttiği tabiatçılıkla karıştırılmamalıdır. Kur’an’ın tarifi doğrultusunda tabii çevreye duyulan iştiağ ve hassasiyet Allah’ın yaratmasında zuhur eden hikmetin elde edebilmesinde bir vasıta olarak kabul edilmelidir. Nitekim bu husus Kur’an’da şu âyetle teyit edilmektedir:

“*Bununla beraber, doğu da Allah’ın, batı da Allah’ındır. Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah’a çıkar. Şüphesiz ki, Allah (ın rahmeti) geniştir, O, her şeyi bilendir.*”Bakara Suresi, Âyet: 115.

¹⁴ Fatiha Suresi, Âyet: 1-3.

¹⁵ Şuarâ Suresi, Âyet: 30.

¹⁶ Rum Suresi, Âyet: 41.

2. İnsan ve Çevre

Denge (Ölçü) ve İsrâf

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm'ın kutsal metinlerinde kâinatın Allah tarafından yaratıldığı ifade edilmektedir. Bu ilahi buyruğa göre gökleri güneş, ay ve yıldızlarla; yeryüzünü çiçekler, ağaçlar, bağlar, bahçeler ve çeşitli hayvan türleriyle süsleyen Allah'tır. Yeryüzünde suları akıtan, gökleri (diresiz) tutan, yağmurları yağdıran, gece ve gündüz arasındaki sınırı koruyan yine Allah'tır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. Bitkileri ve hayvanları çift olarak yaratan ve onların çoğalmasını sağlayan da yine Allah'tır. Allah daha sonra da insanoğlunu yaratmıştır.

Daha başlangıçta İslâm insanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkına ilişmemeyi öğretmektedir. Çünkü her Müslüman, *“Yedi kat gök, yeryüzü ve bunlarda bulunan varlıklar Allah'ı tesbih ederler. Onu övgüyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur”*¹⁷ inancını taşır.

Buradan hareketle Müslümanların çevreyi sorumsuzca tahrip edemeyeceği, tabiatı bilinçsizce kullanamayacağı nas'la sabit bir emirdir. Bu husus, çevre bilincinin oluşması açısından önemli bir noktadır. Bu bilinci alan bir kimsenin çevreyle ilişkisi de ona göre ölçülü olacaktır. En azından çevresindeki varlıkları kendisinin dost ve yardımcıları görecektir. Onlardan faydalanırken dengeyi bozmamaya dikkat edecektir. Zirâ Kur'an-ı Kerim israfı haram, savurganlığı şeytanın kardeşliği saymaktadır. Bu husustaki bazı âyetler şöyledir:

*“Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde güzel giysilerinizi giyin ve yiyin, için, fakat israf etmeyin, Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”*¹⁸

“Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver. Bununla beraber malını saçıp savurma.

Çünkü (malını) saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.

Elini boynuna asıp bağlama (cimri olma), hem de onu büsbütün açıp saçma (israf etme); aksi halde kınanmış olursun ve eli boş açığa kalırsın.

*Gerçekten senin Rabbin, kullarından dilediğinin rızkını genişletir ve dilediğini kısar. Şüphesiz ki Allah, kullarının durumlarından haberdardır, her şeyi görendir.”*¹⁹

¹⁷ İsrâ Suresi, Âyet: 44.

¹⁸ A'raf Suresi, Âyet: 31.

¹⁹ İsrâ Suresi, Âyet: 26-27, 29-30.

“Size verdiğimiz rızıkların en temizlerinden yiyin ve bunda taşkınlık etmeyin, sonra üzerinize gazabım iner. Kimin üzerine de gazabım inerse, muhakkak o mahvolur.”²⁰

Buna bağlı olarak Hz. Peygamber’in de Müslümanlara bir tavsiyesi bulunmaktadır: Akarsu dahi olsa abdest alırken israfa gidilmemelidir.²¹

el-Kuddus

İnsanla çevre ilişkisini düzenleyen bir diğer husus da Müslüman bir insanın kendisinin Allah’ın isimlerine mahzar olduğuna, bu isimlerin kendisinde tecelli ettiğine inanmasıdır. Allah’ın isimlerinden birisi “*Kuddus*” ismidir. “*Kuddus*”, mukaddes, temiz, pak olan demektir. Bu ismin bir tecellisi olarak Yaratıcı yeryüzünde meydana gelen tabii kirlenmeleri kurmuş olduğu ekolojik sistemle sürekli olarak temizlemektedir. Her mevsim ölen binlerce hayvan leşleri, kurumuş bitki artıkları istihaleye (kimyevi bir değişime) tabi tutulmakta ve temizlenmektedir. Ayrıca rüzgârlar vasıtasıyla yeryüzü adeta süpürülmekte ve yağmurlarla yıkanmaktadır.

Bu noktada İslâm’ın öngördüğü insan, “*Kuddus*” isminin bir yansıması olarak kendisini ve çevresini temiz tutması gerektiği inancıyla hareket eder ve üzerine düşeni yapar. Ayrıca Müslümanın Allah’ın ahlakıyla ahlaklanması gerektiğini öğütleyen bir kutlu söz/bir kelam-ı kibar vardır. Bu konu bağlamında düşünülecek olursa, çevre bilincine sahip olma ve çevre kirliliğinin önüne geçmenin de Allah’ın ahlâkıyla ahlaklanma olarak değerlendirilmesi gerekir.

Dünyayı İmar

Kur’an-ı Kerim Allah’ın yeryüzünü imar görevini insana yüklediğini beyan eder. Bir ayette “*Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah’tır*”²² buyrulmaktadır. Ayette geçen “*isti’mar*” kelimesine müfessirler tarafından iki anlam yüklenmiştir. Bunlardan birincisi, “*Allah sizi, yeryüzünü imar ediciler yaptı*”²³, ikincisi de, “*Allah yeryüzünü sizin imar etmenizi istedi*”²⁴ şeklindedir.

Birinci tefsir şekli tekvînî emri; yani Allah’ın insanı dünyayı imar edecek şekilde yarattığını ifade ederken, ikincisi teklîfî emri; yani Allah’ın insandan dünyayı imar etmesini istediğini beyan eder. İslâm uleması yukarıda zikrettiğimiz âyete dayanarak, meskenlerin yapılması, su kanallarının açılması, ağaçlandırma

²⁰ Taha Suresi, Âyet: 81.

²¹ İbn Mace, İkame, 193.

²² Hud Suresi, Âyet: 61.

²³ İbn-i Kesir, Tefsir, 2/450.

²⁴ İbn’l-Cevzi, Zadü’l-Mesir, 4/133.

çalışmaları gibi imar işlerinin topluma farz olduğunu söylemişlerdir.²⁵ İnsan tabii veya dini bir görev olarak elbette ki yeryüzünü imar edecektir. Ama bunu, tabiatı tahrip etmeden yapmalıdır. Müslüman ahlakı bunu gerektirir.

3. Hz. Peygamberin Uygulamalarında Çevre

Yesrib'den Medine'ye

İslâm'ın çevreye verdiği önemi bizzat Hz. Peygamber'in uygulamalarında görmekteyiz. Hz. Peygamber, hicret ettiği Yesrib'in ismini Medine (aydın, medeni insanlar şehri) olarak değiştirmiş ve Medine'ye hicretle birlikte ilgilendiği ilk iki şey mescid ve konuttur. Hz. Peygamber, Medine'de imar faaliyetlerine katılarak yaşadıkları şehrin mamur hale gelmesi için çalışmıştır. “*Şehirleriniz güzel, camileriniz sade olsun*” ve “*Yollarda ihtilafa düştüğünüzde onu 7 zira²⁶ inşa ediniz*”²⁷ uygulama ve tavsiyeleriyle şehircilik anlayışında yeni bir dönem başlatmıştır.

Haram Bölge (Milli Park)

Bugün bütün devletler tarafından uygulanan bir kısım yasaklarla korunan ve insanların istifadesine sunulan “*milli park*” uygulaması ilk defa Hz. İbrahim tarafından haram ilan edilen Mekke ve civarını içine alan belli bir bölge bu haramlılık ve yasaklılığını Hz. Peygamber devrine kadar muhafaza edilmiştir. Ağacını kesmek, otunu yolmak, kuş ve diğer yabani hayvanları avlamak yasaktır. Bu yasağa cahiliye Arapları da sıkı sıkıya uymuşlardır.

Hz. Peygamber, Mekke'nin yanında Medine ve Taif bölgelerini de “*haram*” alanı ilan ederek oralarda ağaç kesmeyi ve avlanmayı yasaklamıştır. Hz. Peygamber, bu yöndeki uygulamalarında Medine'nin her yönüne doğru 36 km.lik bir alanı koruluk (hıma/haram) bölgesi ilan etmiştir.²⁸

Hz. Peygamber, Hayber'den dönerken, Medine'ye yaklaşınca, şehre işaret ederek, “*Ya Rabbi! Hz. İbrahim Mekke'yi, haram kıldığı gibi, ben de Medine'yi haram kıldım. Onun iki kayalığı arası haramdır, ağaçları kesilemez, hayvanları avlanamaz, otu yolunamaz, ağaçlarının yaprağı silkelenemez.*”²⁹

²⁵ Ebu Hayyan, el-Bahru'l-Muhit, 6/175.

²⁶ Parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısmın bu miktara denk düşen uzunluk biriminin adıdır. Zira; Uluslararası Birimler Sistemi kabulünden önce kullanılan uzunluk ölçülerindedir 75 cm ile 90 cm arasında değişen zira şekilleri vardır.

²⁷ İbn-i Mace, Ahkam: 16; Ahmed bin Hambel, Müsned, c.2, s. 466; Ahmed bin Hambel, Müsned, c5, s. 357; Buhari, Mezalim: 29; Ramuzu'ul Ehadis, 1/25, Hadis no: 14.

²⁸ Batı dünyası ancak kaç asır sonra Hz. Peygamber'in bu uygulamasında öngördüğü “*milli park*” uygulamasına geçebilmiştir.

²⁹ Buhari, Cihad: 71; Müslim, Hacc: 458, 464, 472; Ebu Davud, Menasik 96.

Hız. Peygamber, bu yasağın ciddiyet ve önemini belirtmek için, onu ihlal edenlere karşı vicdani ve ameli olmak üzere gayet sert müeyyideler vazetmiştir. Vicdani müeyyideyi şu hadis ifade eder:

*“Medine, Air ve Sevr dağları arasında kalan kısımlarıyla haramdır. Orada kim yasak işlerse veya işleyeni himaye ederse, Allah'ın, Meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah, kıyamet gününde, onun ne tövbesini ne de fidyesini (farzlarını ve nafilelerini) kabul eder.”*³⁰

Hız. Peygamberin Medine'nin haramiyetini fiilen korunması için de, yasağı işleyenlere karşı bazı pratik ve tatbiki tedbirler vazetmiş, suçlunun maddeten cezalandırılmasını emretmiştir. Elbiselerinin ve malzemelerinin müsadere edilmesini emretmiştir.³¹

Mekke ve Medine dışında Hız. Peygamber, Taiflilerin isteği üzerine Taif ve civarındaki vadinin ağaçlarının kesilmesini, hayvanlarının öldürülmesini yasaklamıştır.³²

İslâm, inanlarına çevre temizliğinin yanı sıra, iç ve dış temizlik yükümlülüğü de getirmiştir. İslâm, temiz olmayı ve temizliği imanın şartlarından sayar. Böylece iman etmeyle temiz olma arasında doğrudan bir ilişki kurar. İbadetlerin kabul edilmesinin ilk şartı maddi ve manevi temizlik olduğu gibi, imanda kemalin şartı da temizliktir, Bundan dolayı temizlik bütün tarih boyunca Müslümanların en çarpıcı özelliği olmuştur.

Orman Tesisi

Çevre sağlığı ve yeşil saha meselesinde, en önemli hususlardan biri de, günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılamak üzere hususi şekilde orman tesisi ve bunun kullanılmasına getiren disiplindir. El-Gabe denilen yer için Hız. Peygamberin *“Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı olmak üzere ağaçlar diksin”*³³ diye emretmesi üzerine ağaçlar dikilerek El-Gabe orman haline getirilmiştir.

³⁰ Buhari, Fezailu'l-Medine 1, Cizye 10, 17, Feraiz 21, İ'tisam 5; Müslim, Hacc 467, (1370); Ebu Davud, Menasik 99, (2034, 2035), Tirmizi, Vela ve'l-Hibe 3, (2128).

³¹ Müslim, Hacc: 461; Ebu Davud, Kenasik: 96; Futunu'l -Buldan: 1/15-17.

³² Hamidullah, İslâm Peygamberi: 1/331-332; Ebu Davud, Mesaik: 240.

³³ Belazuri, Fütunu'l-Buldan: 1/17.

Maddi ve Manevi Temizlik

Hz. Peygamber, bir hadislerinde; *“temizlik imanın yarısıdır”*³⁴ buyurmaktadır.

Hz. Peygamber’in Allah’tan aldığı ilk âyetlerden bir kısmı da şöyledir: *“Ey bürünüp sarınan (Resulüm)! Kalk ve insanları uyar. Sadece Rabbini büyük tanı. Elbiselerini tertemiz tut. Kötü şeyleri terk et.”*³⁵

Bu âyetteki temizlik mutlakdır, yani hem maddi, hem de manevi temizlik buna dâhildir. Hz. Peygamberin hayatında ve uygulamalarında;

1. Görünen pisliklerden temizlenmek.
 - a) Beden temizliği,
 - b) Elbise temizliği,
 - c) Mekân temizliği,
 - d) Gıda temizliği.
2. Azaları günahlardan temizlemek,
3. Kalbi kötü düşünce ve vesveselerden temizlemektir.

Çevre ve Mekân Temizliği

Hz. Peygamber, sadece beden ve ev temizliği üzerinde durmamış, evin dışarıya uzantısı kabul edilen ve ayrılmaz bir parçası olan *“avluların”* temiz tutulmasına da ayrıca dikkat çekmiştir:

*“Allah pak ve naziftir, paklık ve nezafeti sever; kerim ve cömerttir, kerem ve cömertliği sever. Öyle ise, avlularınızı ve boş sahalarınızı temiz tutun. Yahudilere de benzemeyin, onlar çöplerini evlerde toplarlar.”*³⁶

Özellikle herkese açık yerlerin ve en önemlisi mescidlerin her yönden temizliği üzerinde durulmuştur.³⁷

Hz. Peygamberin hadislerinde uzak çevrenin de her çeşit rahatsızlık verici kirlenmelerden korunmasıyla ilgili emirleri vardır. Hz. Peygamber (S.A.V.) şöyle buyurur:

“Lanete uğramışlardan olmaktan sakının. Ashab;

³⁴ Müslim, Taharet: 1.

³⁵ Müdessir Suresi, Âyet: 1-5.

³⁶ İbn-i Kayyim, Tıbbun-Nebevi, s. 216.

³⁷ Ebu Davud, Salât: 13; Tirmizi, Salât: 412.

- *Bunlar da kim, ey Allah'ın Resulü? diye sorunca, Resulullah (S.A.V.) açıklar;*

-*Halkın gelip geçtiği yollar, gölgelendikleri yerlerde abdest bozanlardır.*"³⁸

Kirletilmesi yasaklanan gölgeden maksat, sadece meyveli ağaçların gölgesi değildir. Halkın istirahat ve dinlenmek için oturduğu bütün gölgeler yasağa dâhildir. Ağaç gölgesi, duvar gölgesi, kaya vs. gölgesi hepsi birdir. Ayrıca bir mü'minin hadiste ifade edilen yasağa sadece "*abdest bozma*" olarak anlamaz, her çeşit kirletmeleri içine alır. Zira o devir için şişe, konserve kutusu, kâğıt, poşet, paket artığı gibi kirleticiler söz komşu değildi. Her taraftan gelip geçene rahatsızlık veren bir diken, bir dal parçasının, bir taşın, bir kelime ile eziyet veren şeyin giderilmesinin önemi ifade edilmiştir.

Hadislerde yollarla ilgili talimat daha çok yer alır. Hadislerde ısrarla üzerinde durulan hususlardan özellikle yolların temizliği ve muhafazası, rahatsızlık veren şeylerin "*eza*" ların yollardan kaldırılması "*imandan bir şube*" olarak tavsif edilmiştir.

"İman yetmiş kusur şubedir. En üst şubesi 'La ilahe, illallah' sözü, en aşağısı da yoldan 'eza' yı (rahatsız edici şeyi) kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir."³⁹

Ayrıca "*eza*" yı yani yoldan geçeni rahatsız edecek bir şeyi kaldırmak "*sadaka*" olarak tarif edilmiştir.⁴⁰

Yoldan gelip geçenlere rahatsızlık veren "*eza*" yı temizlemek ne kadar önemliyse, ne kadar kıymetli bir amel ise, onu kirletmek de o kadar kötü ve ayıplanmış bir amel olmaktadır. Hz. Peygamber, "*kirletilmemesi*" için de Müslümanları uyarmıştır:

"Müslümanları yollarında rahatsız edenlere, onların lanetleri vacip olmuştur."⁴¹

Yol dahil, her yerde, her durumda, her halde mü'minleri rahatsız edici şeylerden yani "*eza*" dan ümmeti uzaklaştırmak maksadı ile şöyle buyurmuştur:

"Allah mü'mine eziyet edilmesini sevmez."⁴²

³⁸ Müslim, Taharet: 68.

³⁹ Müslim, İman: 58; Buhari, Hibe:35; Ebu Davud, Edeb:160.

⁴⁰ Müslim, Zekât: 55; Buhari, Mezalim:24; Ebu Davud, Tetavvu: 12.

⁴¹ Mecmau' z -Zevaid: 1/204.

⁴² Tirmizi, Edeb: 59.

Hayvanların Korunması

Kur'an, hayvanların da birer insan gibi ümmet olduklarını, “*Kitap*” ta onları da ihmal etmediğini bildiriyor:

“*Yerde yürüyen hiç bir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş hariç olmamak üzere hepsi sizin gibi ümmetlerdir. Biz o kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık...*”⁴³

Âyette, “*Kitap*” ta ihmal edilmedikleri bildirilen hayvanlardan sinek, sivrisinek, örümcek, karınca, arı, kurt, eşek, katır, at, öküz ve inek, deve, koyun, yılan, domuz, maymun ve köpek gibi pek çok vahşi ve ehli hayvanın isimleri çeşitli sebeplerle Kur'an'da zikredilmektedir.

Ayrıca Bakara (İnek), Nahl (Arı), Ankebut (Örümcek), Neml (Karınca) Sûresi gibi bazı sureler de isimlerini metinde adı geçen bu hayvanlardan almaktadır.

İslâm'ın hayvanlarla ilgili talimatını Hz. Peygamberin uygulama ve tavsiyeleri ortaya koymaktadır.

3.6.1. Hayat Haklarına Riayet

Hz. peygamber (S.A.V.) karga, çaylak, akrep, fare, yırtıcı hayvanlar ve yılan⁴⁴ gibi gerek hayvanlara ve özellikle de insanlara zararlı olanlar hariç, diğer hayvanların boş yere öldürülmemesi gerektiğini belirtir.

Kurbağa, karınca, arı, hühüd ve çekirge gibi bir kısım hayvanların öldürülmesini de kesin olarak yasaklamıştır.⁴⁵

3.6.2. Gıdalarına İtina Göstermek

Hayvanlara karşı mesuliyeti gerektiren önemli hususlardan biri, onların gıdalarıyla ilgilidir. Susamış bir köpeği sulayan yolcunun günahlarının Allah tarafından affedildiğini belirten meşhur hadis⁴⁶, yine kedisini hapsederek açlıktan ölmesine sebep olan kadının cehennemde azabına uğrayacağını belirten hadis⁴⁷, yolculuk esnasında otlı yerlerden geçildiğinde hayvanların “*otlardan hakkının*”

⁴³ Enam Suresi, Âyet: 38.

⁴⁴ Buhari, Cezau's-Sayd:5; Fehu'l Bari: 4/407.

⁴⁵ Ebu Davud, Edeb: 167,168; Mecmau'z Zevaid: 4/41.

⁴⁶ Buhari, Bedü'l Hak: 17.

⁴⁷ Buhari, Ezan: 9; Müslüm, Birr: 13; İbn-i Mace,Zühd: 30.

verilmesini⁴⁸, yolcu mola verdiği zaman, hayvanın otunu vermeden kendisinin yemek yememesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁹

3.6.3. Temizlik ve Bakımı

Hayvanların vücut, tırnak vb. temizliğinin yapılmasını⁵⁰, sağılma sırasında incitilmemesini⁵¹ talimatını verdiğini görmekteyiz.

3.6.4. Yavruya İtina Gösterilmesi ve Hayvan Neslinin Korunması

Hz. Peygamber, hayvan yavrusunun gıdasına dikkat edilmesi⁵², sağlam hayvanları sağarken yavrusunun ihmal edilmemesi⁵³, kuş yuvalarının bozulmaması⁵⁴, yumurtalarının⁵⁵ ve yavrularının⁵⁶ alınmaması için emir vermiştir.

3.6.5. Fazla Yük Vurmamak

Hz. Peygamber, hayvanlara vurulan yük miktarının kapasitelerini aşmaması hususunda çok titiz davranmıştır.⁵⁷ Hz. Ömer ise, bir deveye vurulacak yükün kapasitesini 600 rıtı⁵⁸ olarak tespit etmiştir.⁵⁹

3.6.6. Hayvanları Fitri Vazifelerinde Kullanmak

Hz. Peygamber, özellikle ehli hayvanlar için fitri vazifelerine uygun düşmeyen tasarruflardan kaçınmasını, binek hayvanlarını durdurup, üzerinde sohbet etmeyi yasaklamıştır.⁶⁰

3.6.7. Eziyet ve İşkenceden Men

Hz. Peygamberin hayvanlarla ilgili olarak koyduğu önemli yasaklardan biri eziyettir ki, bu sadece dövmekle olmayıp her çeşit eziyet bunun içine girer. İbn-i Ömer, Hz. Peygamber'in bu yasağına umumi bir ifade ile "*Nebi (S.A.V.) hayvanlara işkence yapanlara lanet etti*"⁶¹ diyerek haber verir.

⁴⁸ Metalibü'l-Aliye: 2/157; Tirmizi, Edeb: 75; Müslim, İmaret: 178.

⁴⁹ Avnu'l-Ma'bud: 7/223.

⁵⁰ Mecmau'z-Zevaid: 4/65-66.

⁵¹ Mecmau'z-Zevaid: 8/196.

⁵² Mecmau'z-Zevaid: 8/196.

⁵³ Usdü'l-Gabe: S2/486.

⁵⁴ Ebu Davud; Cenaiz: 1.

⁵⁵ Tayalesi: 44; El-Ebedu'l-Müfred: 139.

⁵⁶ Ebu Davud, Edeb: 167, Cihad: 121; El-Metalibu'l-Aliye: 3/29.

⁵⁷ El-Metalibu'l-Aliye: 2/156.

⁵⁸ Yakyışık 235-240 kg.

⁵⁹ Kettani, Teratib: 2/152.

⁶⁰ Ebu Davud, Cihad: 61.

⁶¹ Buhari, Zebaih, 25; Müsned: 4/31-33; Mecmau'z-Zevaid: 8/106.

Canlı hayvanların hedef olarak ateş edilmesini⁶², yüzüne vurularak dövülmesini⁶³, dövme ve damga vurulmasını⁶⁴, hayvanların kızıştırılmalarını⁶⁵ hayvanı kulağından tutup çekmeyi⁶⁶, hayvanların yaralı bırakılmalarını ve avcılıkta avı öldürücü olmaktan çok göz çıkarıcı, diş kırıcı olan sapanın kullanılmasını⁶⁷ yasaklamıştır.

Hayvanları sağanların hayvanın memelerini kanatmaması için tırnaklarını kesmelerini emretmiştir.⁶⁸ Ayrıca canlı iken hayvanın, herhangi bir uzvunun kesilmesini⁶⁹, hayvanı keserken ona merhametli ve şefkatli olmayı⁷⁰, bıçağın bilerek ve hayvanın gözünden saklanmasını⁷¹ emreder.

3.6.8. Hakaretten Men

Hz. Peygamber, hayvana çeşitli şekillerde eziyet etmeyi yasaklamakla kalmıyor, manevi eziyeti, sözle yapılacak hakaretleri beddua ve kötü sözleri⁷², lanet etmeyi⁷³ de yasaklamıştır.

Sonuç

Modern zamanlarda, Batı'dan başlayarak küresel boyutta tüm gezegene yayılan üretim ve tüketim anlayış ve pratikleri çevre felaketlerini de beraberinde getirmiş bulunmaktadır. Yakın geçmişe kadar Batı dünyasının hayat telakkisinde bireyin çevreyle olan ilgisini düzenleyen herhangi bir müeyyide bulunmamaktaydı. Ancak ekolojik dengenin bozulmasından sonradır ki, bir duyarlılığın olduğu gözlenmektedir. Oysa İslâm'ın temel kaynakları olan Kuran ve hadislerle bunları referans alan İslâmî irfan ve geleneğinde insanla çevre ilişkisi kurallara bağlanmıştır.

Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. İnsan ise Allah'ın yeryüzündeki emanetçi ve halifesidir. Dolayısıyla kendisine emanet edilen tabiata da dilediği gibi tasarruf edemez. Keza, tabiattaki her şey de Allah'ın varlığının bir âyeti, yani işareti ve belgesidir. Tabiatın bu kutsal ve manevi boyutuna ısrarla dikkatimizi çekilirken, bunun

⁶² Buhari Zebaih: 25; Darimi: 2/10; Mecmauz-Zevaid: 5/256; Üsdü'l-Gabe: 1/354.

⁶³ Mecmauz- Zevaid: 8/109; Tirmizi, Cihad: 30.

⁶⁴ El-Metalibu' l-Aliye: 2/282.

⁶⁵ Tirmizi, Cihad:30; Ebu Davud, Cihad: 56.

⁶⁶ İbn-i Mace, Zebaih: 3.

⁶⁷ İbn-i Mace, Savd: 11.

⁶⁸ Üsdül-Gabe: 2/206, 486; 7/348.

⁶⁹ Tirmizi, Et'ime: 4; Ebu Davud, Sayd:3; Darimi: 2/20.

⁷⁰ Mecmau'z-Zevaid: 4/33.

⁷¹ İbn-i Mace, Zebaih: 3.

⁷² Sindi, Haşiyela'n Nesai: 1/34.

⁷³ Müslim, Birr: 80; Ebu Davud, Cihad: 55; Mecmau'z-Zevaid: 8/76, 77.

arkasından da Allah tarafından yaratıldığımızı ve hesap vermek için tekrar O'na döneceğimiz vurgulanır. Halife olan insan, ahiret günü emanete karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir. Tabiat bağlamında da insanlar eylemlerinin ve davranışlarının hesabını vereceklerdir.

Kısacası, her samimi Müslüman, çevremizi ve içindeki tüm canlıları onları yaratan ve bizlere emanet eden Rabbimiz adına sevmek ve korumakla yükümlüdür. Bu kanuni bir yükümlülükten daha çok sevgi temelli ahlaki bir yükümlülüktür.

Kaynakça

Azımabadi, Muhammed Şemsu'l Hak Ebut Tayyib: *Avnul Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud*, Beyrut 1995.

Belazuri, Ebu'l Abbas Ahmed İbn-i Yahya: *Fütuhu'l Buldan*, Çev: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

Buhari, Muhammed İbn İsmail: *el- Edebü'l- Müfred*, Konya 2011.

Buhari, Muhammed İbn İsmail: *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi*, A. Naim, K. Miras, Diyanet Bas. Yay., 1980.

Çantay, Hasan Basri: *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1976.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as Es-Sicistani: *Sünen-i Ebu Davud*, Çev: Hüseyin Kayapınar, Necati Yeniçel, Şamil Yayınları, İstanbul.

Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhit*, Beyrut 1992.

ed-Darimi, Abdullah b. Abdurrahman: *İmam Ebu Muhammed; Sünenü'd Darimi Tercüme, Şerh ve Tahkik*, Doç. Dr. Abdullah Aydınli Madve Yayınları; İstanbul.

El-Askalâni, İbn-i Hacer: *el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye*, Kuveyt 1973.

El-Eskalani, İbn-i Hacer: *Fethu'l-Bari bi Şerhi'l Buhari*, Kahire 1959.

El-Müslim, Ebu'l-Huseyin Haccac: *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Ter: Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1978.

Gümüşhanevi, Ahmed Ziyaüddin: *Ramuzu'l Ehadis*, İstanbul.

Hamidullah, Prof. Dr. Muhammed: *İslâm Peygamberi*, Çev: Mehmet Yazgan, İstanbul 2004.

İbn Kayyim El Cevziyye, *Tibbu'n Nebevi*, Çev. Yusuf Ertuğrul, Uygun Matbaacılık.

İbn'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir*, Beyrut 1984

İbn-i Hambel, Ahmed: *Müsned-i Ahmed İbn-i Hambel*, Beyrut 1978.

İbn-i Kesir, Ebu'l Fida İsmail: *Tefsir*, İstanbul 2010.

İbn-i Mace, Ebu Abdillah Muhammed İbn-i Yezid el-Kavzini: *Sünen-i İbn-i Mace*, Beyrut 1978.

İbnu'lEsir, İzzeddin: *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabi*, Kahire 1970.

Kettani, Abdulhayy İbn-i Rabbniyyü'l Ümmeti: *Nizamu'l-Hükümeti'n-Nebeviyye el-Müsemma et-Teratibü'l İdariyye*, Ter: Dr. Ahmet Özel, İstanbul 1990.

Nureddin el-Heysemi, Ali b. Ebi Bekr: *Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid*, Çev: Adem Yerinde, İstanbul 2007.

Sindî, Ebu'l-Hazen Muhammed İbnu Abdil Hadi: *Haşiyetu's-Sindi Ala'n-Nesâî*, Mısır 1349.

Tirmizi, Muhammed İbn-i İsa: *Sünenü't-Tirmizi*, Çev: Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1401/1981

XI. BÖLÜM
AHLAKÎ DEĞERLER, ÇEVRE VE EĞİTİM

ÇEVRE, AHLAK VE DİN EĞİTİMİ

*Dilaram AKRAMOVA**

Hayatta insanı motive eden ve yapması gereken işleri onun için kolaylaştıran pek çok dinamik vardır. İnsanı motive eden en önemli unsurlardan biri de şüphesiz ki, *din*dir. Bu faaliyetleri yaparken dini motivasyondan yararlanmak, insanların işlerini kolaylaştıracak ve verimliliği artıracaktır. Buna bağlı olarak dinî kaynakların çevre konusu hakkında söylediklerini, ahlaki öğretilerinin insan üzerindeki etkilerini ve bunda Din Eğitiminin rolünü ve önemini ortaya koymak insanların bu hususlarda daha duyarlı davranmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Çevre, Ahlak, Eğitim, İnsan, Din, Din Eğitimi, Çevre Eğitimi.*

Çevreyi korumak, çevre temizliği, ekolojik dengeye zarar vermemek gibi konulara son zamanlarda çokça vurgu yapılmakta ve basın yayın organlarında çok sık yer verilmektedir. Toplumda ise vurgulanan bu hususları hayata geçirebilmek için dernek vakıf gibi sosyal oluşumlar meydana getirilmektedir. Bu organizasyonlar insanların dikkatlerini konuya yoğunlaştırmak ve bir çevre bilinci oluşturmak amacıyla çeşitli faaliyetler yapmaktadırlar. Müslümanların bu tür faaliyetlerden uzak kalmaları düşünülemez. Şüphesiz ki, hayatta insanı motive

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı, akramova@gantep.edu.tr.

eden ve yapması gereken işleri onun için kolaylaştıran pek çok dinamik vardır. İnsanı motive eden en önemli unsurlardan biri de dindir. Bu faaliyetleri yaparken dini motivasyondan yararlanmak yapılacak işleri kolaylaştıracaktır. Buna bağlı olarak dinî kaynakların mezkur konu hakkında söylediklerini ortaya koymak, insanımızın bu hususlarda daha duyarlı davranmasına yardımcı olacaktır.

Hayatta insanı motive eden ve yapması gereken işleri onun için kolaylaştıran pek çok dinamik vardır. İnsanı motive eden en önemli unsurlardan biri de şüphesiz ki, dindir. Bu faaliyetleri yaparken dini motivasyondan yararlanmak insanların işlerini kolaylaştıracak ve verimliliği artıracaktır. Buna bağlı olarak dinî kaynakların mezkur konu hakkında söylediklerini çeşitli vesilelerle ortaya koymak, insanımızın bu hususlarda daha duyarlı davranmasına yardımcı olacaktır. Biz de burada genelde dinin ve din eğitiminin çevre bilincine nasıl bir katkı sağlayabileceğini, dini kaynakların bu hususlarda neler söylediğini ve nasıl bir yönlendirme yaptığını ortaya koymaya çalışacağız. Kısacası bu çalışma, insanda çevre bilinci ve duyarlılığı oluşturmada dinin ne gibi bir katkısı olabileceğini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Çevre etrafımızdaki her şeydir. Çevre ilişki halinde olduğumuz canlı ve cansız her şeyi içerir. Bir çok teknolojik ve bilimsel avantaja sahip olsak da yaşayabilmek ve sağlıklı kalmak için hava, su, besin ve enerji oluşturan çevreye bağlıyız. Sonuç olarak çevrenin bir parçasıyız ve ondan ayrı değiliz.

Birçok çevre tanımı bulunmaktadır. Ancak bilimsel olarak çevre; bir organizmanın etrafındaki biyolojik, kimyasal ve fiziksel alandır, diye tanımlanır.

Sonuç olarak çevre; insanlar ve diğer varlıkların yaşamları boyunca yaşamsal faaliyet ve ilişkilerini sürdürdükleri, etkileşim içinde buldukları fiziksel, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır.¹

Din; insan davranışlarını yönlendiren, yaşama anlam katan kutsal ya da doğa üstü bir ya da daha çok güç ve yaratıcı kavramına dayanan bir inançlar, sembeler ve törenler sistemidir.²

İki tür din vardır. İnsanların koydukları ilkeler çerçevesinde oluşturulan dine beşeri (insani) din; ilkelerini vahiy yoluyla peygamberlerin insanlara ilettiği dine de semavi (göksel) din denir.³

¹ Ekoloji ve Çevre Bilgisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 129.

² Bakırcıoğlu, s. 259.

³ Bakırcıoğlu, s. 260.

Eğitim; kasıtlı ve planlı etkileme çabası olarak tanımlanır.⁴ Kişinin kendisinde kasıtlı ve istendik değişiklikler meydana getirmesi olarak da tanımlanabilen eğitimi bir kültürlenme süreci olduğu da söylenebilir.⁵

Din Eğitimi; herhangi bir dinin veya mezhebin inançlarını ve doğmalarını belletme, aşılama ya da uygulamalarını belletmeye denir. Buna dini terbiye ve dinsel eğitim de adı verilir.⁶

İnançlar, eğitimin öğelerindedir. Dolayısıyla Din Eğitimi ve kültürünün verilmesi, din kişiliğinin kazandırılması demektir. Din ve eğitim insanla başlamıştır ve ikisi de insan merkezlidir.

Çevre-İnsan İlişkisi.

Evrendeki varlıklar birbiriyle bağlantılı hiyerarşik bir düzen meydana getirmektedir. En küçük ve en az karmaşık birimler kendilerinden daha büyük ve kompleks üst sistemlerle etkileşim içinde çalışırlar. Her düzeydeki birim kendi içinde dinamik bir bütündür ama üstündeki veya altındaki birimlerle bağlantısı olmaksızın varlığı düşünülmez. Dolayısıyla insan hayatının devamlılığı ve kaynaklardan en optimal düzeyde ve en uzun zaman diliminde faydalanabilmek için bu sistemin korunması şarttır. İnsan tabii varlığı itibariyle bu sistemin bir parçasıdır, çeşitli ekolojik alt ve üst sistemlerin arasında yerini almıştır. Ancak o, bu parçaların oluşturduğu bütünü göremez ve onların tek tek varlık düzenindeki önemini, icra ettikleri vazifeleri tam olarak kavrayamaz. Bu sebeple tabii düzeni koruyacak şekilde zihninin kurulması gerekir. Daha basit ve açık söyleyecek olursak bizler kurulu bir dünyada doğmakta, fakat sosyal hayatın ürettiği bir bilinçle doğal çevremizle ilişki içine girmekteyiz. Çocukluktan itibaren gerek ailemiz ve gerekse yakın sosyal çevremizden aldığımız düşünce kalıpları ve davranış tarzıyla tabii çevremize yaklaşırız. Dolayısıyla sosyal çevremizin görmediği veya görmezden geldiği pek çok şeyi biz de görmeyiz. Çevremizde farkına varmamız ve korumamız gereken birçok şey olmasına karşın, çoğunlukla bunların farkında bile olmayız. Çünkü bunları ya biz kurmamışızdır, ya da her gün göre göre alışkanlık kazanmışızdır. Her an teneffüs ettiğimiz havanın, ışık ve ısıya muhtaç olduğumuz güneşin, havamıza oksijen üreten ve bize psikolojik bir haz veren yeşilin, içimizi açan berrak mavi gökyüzünün, zümrüt yeşili rengiyle insanları kendine çeken denizin varlığını ancak bunlar olmadığı zaman, ya da kullanılamaz hale geldiğinde fark ederiz. Fark ederiz de insan için ne büyük bir değer olduklarını o zaman anlarız. Dolayısıyla bir bütün olarak sosyal yapıya

⁴ Bilgin, Din Eğitiminin Genel Eğitim'deki yeri, AÜİF Dergisi, C. XXIV, s. 470.

⁵ Bilgin, Din Eğitiminin Genel Eğitim'deki yeri, AÜİF Dergisi, C. XXIV, s. 470.

⁶ Bakırcıoğlu, s. 260.

eğitim yoluyla etki edip insanımızda bir zihniyet devrimi gerçekleştirmek gerektiği açıktır. Bunu yaparken de İslam'ın evren ve varlıkla ilgili söylediklerinden yararlanmanın çevre bilinci oluşturmada büyük bir etkisinin olacağına inanıyoruz.⁷ Bunu gerçekleştirmek içinde din eğitime ihtiyaç vardır.konunun daha iyi anlaşılması için şimdi din eğitimi ve kavramlarını ele alalım.

Madem insan, hayatî faaliyetlerini, his, istek ve duygularını üç davranış tipinden ancak dengeli olanına uygun şekilde kanalize ettiği zaman 'hakiki insan' olabilecektir; öyleyse asıl mesele maddî hayatın devamıyla ilgili olan, tepkisel olarak ortaya çıkan veya aklî melekelerin gerektirdiği bütün davranış ve faaliyetleri 'denge' platformunda gerçekleştirmeye yol açacak eğitimi insana kazandırabilmektir. Yoksa olumlu davranışa yol açamayan öğretimin faydadan çok zararı olacak, bilgiyi pratiğe dönüştüremeyen 'bilim hamalları', ilimden beklenen fonksiyonun önünde aşılması güç bir set meydana getireceklerdir. Bütün insanî faaliyet neveleri ile ilgili olan bu genel düşünce er, çevreyle alâkalı problemlere de aynen uygulanabilir.⁸

Çevre ve Eğitim

Çevre eğitimi disiplinlerarası bir çalışma bir çalışma alanıdır. Hem bilişsel hem de duyuşsal alanda amaçları vardır. Bilişsel alandaki amaçları, kişileri daha çevre okur-yazar (environmentally literate) yapmaya yönelirken, duyuşsal alandaki amaçları çevreye ve çevre sorularına karşı değer ve tutumları oluşturur.

Kişisel ve toplumsal eğitimle uyandırılacak çevrebilimci, çevre hukukunun en sağlıklı güvencesidir. Havayı, suyu ve toprağı temiz ve güzel tutacak önlemler kaynağını hukuktan almakla birlikte, eğitimin katkısı da büyüktür.

Çevre sorunlarının arkasında yatan esas sorunların insanın kendisi olduğu gerçeği ancak 1960'lı yıllarda anlaşılabilmiştir. Çevre ve insan arasındaki hassas dengenin korunması insanın sorumluluğundadır. Genel eğitimle birlikte çevre eğitimi, insanları sorumluluklarının bilincine vardırarak ve yarattığı çevre sorunlarının çözümüne katılımlarını sağlamak için en uygun yol olarak görülmektedir.⁹

Toplumda çevre ile ilgili bilinçlenmeyi engelleyen davranışları geliştirebilmek için, bireyin bugünkü davranışlarını belirleyen şartlarını

⁷ Mert, (Çevre ve Din Sempozyumu) II/ 26, 27.

⁸ Ayvaz, *a.g.m.* s. 5,6.

⁹ Tombul, *a.g.e.* s. 14.

değiştirmek gerekir. Bu da, toplumun doğal olguya karşı ahlaki tavrını köklü bir biçimde değiştirmek mümkün olmaktadır. Bu da eğitim yoluyla olmaktadır.

İnsanların çevre sorunlarının ve meydana getirdiği zararların farkına varması için yaşadıkları yerin kirlenmesi, bozulması gerekmektedir. Ancak bu durumda da belki çok gecikilmiş olunacak, belki de telafisi mümkün olmayacak zararlar meydana gelebilecektir. Çünkü yaşanan olaylar göstermiştir ki bozulan çevrenin, doğanın yeniden düzeltilmesi bazen mümkün olmamakta, bazen de mümkün olsa bile hem zaman almakta hem de maddi olarak yüklü olmaktadır.¹⁰

Çevre eğitiminin tarihi oldukça yenidir. Daha doğrusu çevre sorunlarının ortaya çıkmasının bir sonucu olarak çevre eğitimi gündeme girmiştir. Zira her şeyde olduğu gibi bu konuda da insanları eğitilmesi gerektiği, çevre sorunlarının daha ortaya çıkmadan çözümü için bunun şart olduğunun anlaşılmasının tarihi oldukça yenidir. Peki çevre eğitimi ne anlama gelmektedir?

Çevre eğitimi tanımlayan bilim adamları onu “insanın biyofiziksel ve sosyal çevresiyle ilgili değerlerin, tutumların ve kavramların tanınması ve ayırt edilmesi” olarak tanımlanmaktadır. Çevre eğitiminin amacı ise “dünyanın karşı karşıya bulunduğu (çevresel) sorunlardan haberdar olan, bu sorunların nasıl çözüleceğini bilen ve buna gönüllü olan vatandaş yetiştirme” olarak ifade edilmektedir.

Görüldüğü gibi çevre eğitiminin tanımı ve amaçları birçok varsayımı kabul etmektedir. Bunların başlıcası ise, modern insanın çevre konusunda eğitime/eğitilmeye muhtaç olduğudur. Bu varsayım modern insanın kendisi ve çevresiyle ilgili sahip olduğu bilgi ve değerlerini yeniden tanımlamasını da beraberinde getirmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında çevre eğitiminin tarihi en iyimser bir tavırla 1970’li yıllardan ötesine gidememektedir. Ülkemizde bunun ders olarak yerini almasının tarihi ise daha yenidir.¹¹

Günümüzde çevre eğitimi gerekli kılan pek çok neden vardır. Bunlardan bazıları doğrudan, bazıları da dolaylı olarak çevreyi ve ekolojik dengeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenlerin başlıcaları şunlardır: a. Aşırı ve dengesiz nüfus artışı. b. Tabii kaynakların aşırı kullanımı ve israf. c. Çevre kirliliği. d. Nükleer silahlanma. e. Tabiat düzeninin bozulması.¹²

¹⁰ Tombul, *a.g.e.* s. 3.

¹¹ Özdemir, *Çevre ve Din*, s. 23.

¹² Köylü, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, s. 266,

Çevre Eğitiminde Amaç

Çevre sorunlarının, insanda bulunan açgözlülük, kıskançlık, tatminsizlik, vurdumduymazlık, sorumsuzluk, tembellik gibi hoş karşılanmayan duyguların teknolojinin de katılımıyla büyüyen ölçekte yeryüzüne yansıtılması sonucunda ortaya çıktığı bugün birçok düşünür tarafından dile getirilmektedir. Bizde de birçok fikir adamının belirttiği gibi asloian görünürdeki değil işin kaynağındaki sorunlara eğilmektir. 'Kaynak sorun, insanı hatalı ve tahrip edici davranışa iten his, düşünce ve duygu altyapısı olduğuna göre, eğitimden beklenen bu altyapıyı düzenleyici ve dengeli harekete sevkedici yönde zemin oluşturmaktır. İşte o zaman eğitim asıl fonksiyonunu ifa etmiş olacaktır.

Eğitim plânlamasında bulunanlara ve pedagoğlara düşen görev, kaynak sorunu ortadan kaldıracak ilmi materyalleri, eğitim uygulamacılarına takdim etmektir. Bu materyaller, aslı kaynaklarımızdan özümşenerek genç nesillerimize aktarıldığında diğer birçok sorunda olduğu gibi çevre sorunlarında da iyileşmeler görüleceği muhakkaktır.¹³

Çevre ve Din Eğitimi

Çevreyi Korumada Dinin Önemi

Çevre sorunları ve bunların çözümü söz konusu olduğunda unutulmaması gereken bir olgu da din ve kültür konusudur. Zira insanlar belli bir kültür ve belli bir dini atmosfer içerisinde dünyaya gelmektedir. Bu kişilerin kendileri, diğer insanlar ve gerekse dünya ve doğayla ilgili değer yargılarını dinleri ve kültürleri oluşturmaktadır.¹⁴

Dinin de ana ögesi olan ve çevreye en büyük etki gücüne sahip olan insanın başlangıcı ilen dinin, eğitimin, dolayısıyla insanın çevreyle olan ilişkisinin başlangıç tarihi de aynıdır. Eğitimin öğelerinden olan din ve onun öğretileri insanın davranışlarını ve çevresiyle olan ilişkilerini direk etkilemektedir.

İnsanoğlu tek başına hayatını sürdüren bir varlık değildir. Öncelikle bir aile ortamında bir yandan ihtiyaçları karşılanarak gelişimini sürdürürken, diğer yandan da aile ve toplumdaki öğrendikleri ile sosyal bir varlık olmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda insan ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamını devam ettirmek için tabiattan yararlanmakta ve doğadaki varlıklardan istifade etmektedir. İnsanın içinde bulunduğu ortamla olan bu ilişkisi, onun istediği şekilde bu ilişkiyi gerçekleştirmek yerine bazı görev ve sorumluluklarını göz önünde bulundurarak sürdürmesini de beraberinde getirmektedir. Çünkü keyfi davranmak, ilişkiye zarar

¹³ Ayvaz, a.g.m. s. 6.

¹⁴ Özdemir, a.g.e. s. 71, 72.

verebileceği gibi, belli bir zaman sonra ilişki içindeki varlıklardan birinin diğerine de hakim olmasına yol açabilir. Bu nedenle ilişkinin sağlıklı yürüyebilmesi belli görev ve sorumlulukların bilinmesi, dikkate alınması ve gereği gibi uygulanması ile mümkündür.¹⁵

İnsanoğlunun yeryüzündeki yaşam serüveninde ilişki içinde olabileceği ortam ve varlıklara karşı görev ve sorumlulukları kendisine dinler vasıtasıyla da hatırlatılarak, varoluş amacına uygun davranmasına yardımcı olunmuştur.¹⁶

Bu bağlamda çevre olgusunun dinlerde nasıl yer aldığına ve bu dinlerin çevreye bakış açılarına değinelim.

Bazı Dinlerde Çevre

Tarih bize gösteriyor ki insanların dinlerini ve kültürlerini hesaba katmayan eğitim ve kalkınma programları hedefine ulaşamamakta ve insanlar adeta kendilerine dayatılan bu programlara direnmektedirler. Bunu hesaba katmayan bazı dayatmacı, totaliter ve baskıcı rejimlerin yıkılışına hepimiz şahit olduk. Sosyolojik, antropolojik ve psikolojik araştırmalarla da desteklenen bu gerçeği göz önünde bulunduran BM teşkilatı, çevre korumada her milletin kendi dini ve kültürel zenginliklerinden yararlanmasını tavsiye etmiştir. Hedef ve amaç; dünyayı ve ekosistemi korumak, daha sağlıklı bir gelecek olduğuna göre bu hususta dinlerin yapacağı katkı elbette büyüktür.

Bu çerçevede, dünyanın en büyük çevre örgütlerinden birisi olan *World Wide Fund for Nature* (Doğa İçin Dünya Fonu) 1986 yılında yaptığı bir toplantıda dünyanın en büyük dinlerinin (İslâmiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm) temsilcilerini bir araya getirerek çevre sorunlarına çözüm bulmada dinlerin katkısını ve önemini tartışmışlardır. Yine konunun dini boyutunu vurgulayan diğer önemli bir olayda Şubat 1990 yılında Moskova’da meydana gelen; Astronom Carl Sagan ve tanınmış 22 bilim adamının Global çevreyi korumada kendilerine katılmak ve yardım etmek için dünyanın tanınmış dini liderlerine yaptıkları yardım çağrısıdır. Bu bilim adamları dini liderlerle buluşma yeri olarak da, beklenilenin tersine, Moskova’yı tercih ettiler. Bilindiği gibi Moskova 70 yıldır dinsizliği resmen kabul eden ve her türlü dini faaliyeti yasaklayıp baskı altına alan totaliter bir rejimin başkentliğini yapıyordu. Bu çağrıyı yapan bilim adamlarının vurguladıkları gerçek şuydu: “Çevre koruma ve doğal güzellikleri muhafazada kesinlikle dinin önemli bir yeri vardır.” Pozitivizm ve bilimin insanlığın bütün dertlerine çare bulacağı ve bütün sorunlarını çözeceği,

¹⁵ Kula, a.g.m., s. 362.

¹⁶ Kula, a.g.m., s. 362.

böylece dine ve her türlü manevi değerlere modern dünyada yer olmadığını ileri süren anlayışın artık savunulamayacağı anlaşılmış bulunmaktadır. Hatta bugünkü sorunların bir çoğunun bu anlayışın ürünü olduğu bazı bilim adamlarınca ısrarla ileri sürülmektedir. Ancak bu gerçeğin dünyanın önde gelen bilim adamlarınca bu bağlamda altının çizilerek ifade edilmesi ilginç olduğu kadar önemlidir. Zira modern bilim tarihinde ilk defa bir sorunun çözümü için bilim adamlarının, dinden ve dini liderlerden yardım istediklerine şahit olunmaktadır. Aslında dünyamızın geleceği ve çevre sorunlarının arz ettiği tehdidin boyutları düşünüldüğünde böyle bir çağrı için geç bile kalındığı söylenebilir. Çevre sorunlarının üstesinden gelmede dinin oynayacağı role İngiliz tarihçi ve düşünür A. Toynbee: *“İnsanoğlunu maddi hırsın ilham ettiği teknolojinin sonuçlarından korumak için bütün dinlerin ve felsefelerin taraftarları arasında dünya çapında bir işbirliğine ihtiyacımız olduğunu sanıyorum.”* diyerek işaret etmiştir.¹⁷

Burada dünyada en yaygın dinlerdeki çevre anlayışlarına kısaca göz atacağız.

1.Taoizm: Taoizm’e göre insanın doğa ile uyum içinde olması esastır ve bu doğayla mutlu olmak demektir. Çin geleneğinde, özellikle Taoizm ve Neo-Konfüçyanizm’de doğaya karşı bağlılık ve onun metafizikî öneminin kavrandığı görülmektedir. Taoizm’de ekolojik bilgeliğin en derin ve göz alıcı ifadeleri dile getirilir.

2. Budizm: Budizm’de canlılar birbirinin akrabası sayılır. Hiçbir canlıyı incitmemek hedef alınır. Budizm’in etkin olduğu yörelerde, Buda’nın bir ağaç altında dünyaya gelmiş olması ve felsefesine ilişkin ilhamın kendisine yine bir ağaç altında gelmesi nedeniyle ağaçlar kutsal sayılır.

Budizm, insana, doğa ile ilişkilerinde tahripkâr olmayan, nazik bir tavır tavsiye eder.

Sigolava Sutta’sında bu tavır güzel bir benzetme ile anlatılmaktadır. Buna göre bir hane sahibi mal biriktirmeyi arının çiçeklerden nektar toplaması gibi yapmalıdır. Arı, ne çiçeğin kokusuna, ne de güzelliğine zarar verir.

Budizm’in meşhur beş emri (pança sila) her budistin yerine getirmesi gereken umdelerdir. Bunlardan birincisi hayata zarar vermemektir. Bu, her türlü silahı bir kenara atmak ve hiçbir canlıyı yaşama hakkından mahrum etmemek şeklinde açıklanmaktadır.

¹⁷ Özdemir, a.g.e. s. 72,73.

Budizm'e göre gürültü çıkarılmamalı, toprak, hava ve su kirletilmemelidir. Temiz olmalıdır; çevre temiz tutulmalıdır.¹⁸

3.Hinduizm: Hinduizm'de bazı dağlar, nehirler, özel bitkiler, başta inekler olmak üzere hayvanlar kutsal sayılırlar.1 Bunun için çevreye saygı gösterilir.

4.Caynizm: Caynizm'de hiçbir canlı varlığı incitmeme gayreti vardır. Bütün hayvanların bakıldığı, tedavi edildiği Cayna hastanelerinden bahsedilmektedir.2

5.Manihanizm: Manihanizm'de, Mani'nin farz kıldığı üç mühürden biri, hayvan ve bitkilere zarar verecek her türlü faaliyetten uzak durulmasıdır. Maniheistler, hiçbir bitki ve hayvanı öldürmeye izinli değillerdir.

Eski Türk dinlerinde dağ, ağaç, orman, mağara, su (Pınar, ırmak, göl) ve kayanın kutsallığına inanmak, onların yer-su inançlarının bir bölümünü oluşturmaktadır. Eski Türklerde kayın ağacının ayrı bir yeri vardı ve bu ağaç olmaksızın ayin yapmazlardı.

6.Yahudilik

Yahudiliğe göre Evren içinde en son yaratılan insan, varlıkların en ayrıcalıklı olanıdır. İnsan Evren'de tam anlamıyla bir tasarrufa sahiptir. Evrendeki her şey insanın emrine amade kılınmıştır. Tüm varlıkların içinde insan daha önemlidir. Ahd-i Atik'te tabiatın dini hayat görüşünde önemli bir yer tuttuğunu gösteren Hoşea'ya Rabbin esenlik için canavarlarla ve bitkilerle ahitleşmesini ilham etmesi; ya da Hz.Nuh'a temiz olup olmadıklarına bakmaksızın bütün hayvanları muhafaza etmesinin emredilmesi gibi belirli atıflar vardır. Aynı şekilde, bakir tabiat ve yabanî ortam, bir imtihan ve ceza yeri olduğu kadar, bir sığınak ve tefekkür alanı ya da cennetin yansıması olarak da görülmüştür.

Yahudilerde çevre ile insan arasında bir denge kurulmasına özen gösterilmiştir.

7.Hristiyanlık

Hıristiyanlık, özü itibariyle çevreci bir dindir.

Hıristiyanlık, evrendeki ekosisteme bakışta Yahudilikten farklı bir anlayış getirmemiştir. İnsan merkezli bir çevre korumacılığı vardır. Doğa, manevi hayatın dengesi sayılmış, bütün doğanın esenliği paylaştığına ve Mesih'in ikinci gelişinde evreni tazeleyip yeniden inşa ettiğine inanılmıştır. İlk kilise babaları içinde

¹⁸ Kayadibi, a.g.m. s. 281.

Origen, İreanaeus, Maximus, Nyssa'lı Gregori gibi Ortadoks teolojisinin kurulmasında çok etkili olan Grek babaları da bir doğa teolojisi geliştirmişlerdir. Özellikle Origen ile İreanaeus ilahi öğretiyi sadece insana ve onun dinine değil, bütün doğaya ve yaratılmışlara teşmil etmişlerdir. Aynı şekilde onların izleyicileri de doğanın manevi görüntüsüne derin ilgi duymuşlardır.¹⁹

İnziva hayatı sürdüren keşişler baş başa kaldıkları doğanın korunmasına özen göstermişlerdir. Anadolu'da 4. yüzyılda yaşayan Kapodakyalı Aziz Basil'in hayvan ve bitkilerin korunması için bir takım teşebbüslerde bulunduğu bilinmektedir. Hıristiyanlıkta çevreye karşı saygılı olma ve onu koruma vardır.²⁰

İslam'ın Çevre Algısı

İnsanoğlu tek başına hayatını sürdüren bir varlık değildir. Öncelikle bir aile ortamında bir yandan ihtiyacı karşılanarak gelişim sürdürürken, diğer yandanda aile ve toplumdaki öğrendikleri ile sosyal bir varlık olmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda insan ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamını devam ettirmek için tabiattan yararlanmakta ve doğadaki varlıklardan istifade etmektedir. İnsanın içinde bulunduğu ortamla olan bu ilişkisi, onun istediği şekilde bu ilişkiyi gerçekleştirmek yerine bazı görev ve sorumluluklarını göz önünde bulundurarak sürdürmesini de beraberinde getirmektedir. Çünkü keyfi davranmak, ilişkiye zarar verebileceği gibi, belli bir zaman sonra ilişki içindeki varlıklardan birinin diğerine de hakim olmasına yol açabilir. Bu nedenle ilişkinin sağlıklı yürüyebilmesi belli görev ve sorumlulukların bilinmesi, dikkate alınması ve gereği gibi uygulanması ile mümkündür.

İnsanoğlunun yeryüzündeki yaşam serüveninde ilişki içinde olabileceği ortam ve varlıklara karşı görev ve sorumlulukları kendisine dinler vasıtasıyla da hatırlatılarak, varoluş amacına uygun davranmasına yardımcı olunmuştur.²¹

Kur'an'a göre halife sıfatıyla yeryüzüne gönderilen varlık olarak insan olmak demek, halifetullah konumunun gerektirdiği mesuliyetin şuurunda olmak demektir. Yeryüzü kendisine emanet edilerek ona sahip çıkacak olan insan; bu görev ve sorumluluğunu Allah'ın kulu olarak, O'nunla ilişkisini sürdürmek suretiyle gerçekleştirirken diğer yandan da kendi iradesini yeryüzüne sahip çıkacak şekilde kullanmalıdır.²²

¹⁹ Kayadibi, a.g.m. s. 282.

²⁰ Kayadibi, a.g.m. s. 283.

Farklı dinlerde çevre algısı için ayrıca bk. Köylü, Çevre Eğitimi (Sempozyum 2. cilt) s. 174.

²¹ Kula, a.g.e., s. 362, 363.

²² Kula, a.g.e., s. 363.

“O, göklerde ve yerde olanları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir” (Casiye, 45/13) ayetiyle Tabiat alanına işaret edilmektedir. Bu ayetle aynı zamanda insanın bütün canlı varlıklar arasında sadece kendisine, içinde bulunduğu tabiatı bilinçli şekilde kullanma yeteneği ile donatıldığı hatırlatılarak insan-tabiat ilişkisinin çerçevesi de belirtilmiştir. Bu çerçeve, Allah’ın insanı böyle bir özellikle donattığına dikkat çekilerek ifade edilmekte ve insanın tabiatla muhatap olduğu ancak bu tehlikenin Allah-insan-tabiat eksenini etrafında gerçekleşmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Aynı zamanda Kur’an-ı Kerim’de tabiatı yer alan varlıklara birtakım vesilelerle de değinilerek; hem tabiat tanıtılmaya çalışılmakta, hem de insanın tabiat karşısındaki sorumluluğunu, yeryüzünde halife olma özelliğine uygun şekilde gerçekleştirmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Mesela Ra’d suresinin (13) 3. ve 4. ayetlerinde, yeryüzündeki dağlardan vadilerden akan nehirlerden ve yeryüzünde her türlü bitkiden iki cins yaratılmasından, su ile sulanan üzüm bağlarından, ekinlerin, hurma ağaçlarının birbirinden farklı olduğundan bahsedilerek, bunları varedenin Allah olduğu hatırlatılmakta aynı zamanda bunlar üzerinde düşünüp birtakım dersler çıkarılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Aynı şekilde İsrâ suresinin (16) 7. ayetinde de Allah’ı inkar edenlerin kuşların boşlukta nasıl uçtuğuna bakmaları gerektiğine işaret edilerek hem tabiatındaki varlık tanıtılmakta hem de Allah-insan-tabiat ilişkisine dikkat çekilmektedir.²³

Kur’an-ı Kerim’de belirttiğimiz insan-çevre ilişkisi çerçevesinde insanın dikey ve yatay ilişki boyutu, Allah-insan/insan-Allah boyutuyla dikey, insan-tabiat, insan-insan, boyutuyla yatay şeklinde kurulmaktadır. Bu ilişki düzlemi Kur’an’da insana hatırlatılarak onu kuşatan varlık alanı, muhatap olduğu varlıklar tanıtılmakta ve onlarla ilişki boyutu gösterilmektedir. İnsanın bu ilişki düzlemini sağlıklı gerçekleştirmesi açısından da dikkat etmesi gereken bazı ilkeler de Kur’an’ı Kerim’de değinildiğini görmekteyiz.

Batı düşüncesi çevre etiğinde henüz çok büyük kuramlar gelişmiş değildir. Derin ekoloji (deep ecology) ya da canlımerkezli (biocentric) etik ve yüzeysel ekoloji (shallow ecology) ya da insanmerkezli (anthropocentric) koruma etiği (conservation ethics), en bilinen kuramlardan ikisidir. Derin ekoloji yanlıları daha radikal görüşleri savunurken, koruma etiği yanlıları daha ılımlı ya da yüzeysel görüşleri savunmaktadırlar. Örneğin yüzeysel ekolojiye göre, bitki ve hayvan türleri gibi doğal çeşitlilik insanın kullanabileceği bir kaynak olarak yararlı görülürken ve korunması gerektiği savunulurken, derin ekolojiye göre doğal çeşitliliğin her bir ögesinin insana sağladığı yarardan bağımsız olarak kendi özsel

²³ Kula, a.g.e., s. 363.

değeri vardır ve bundan dolayı korunmalıdır. Yine örneğin çevre kirliliği, yüzeysel ekolojiye göre, ekonomik büyümeyi tehdit ediyorsa azaltılmalıdır; oysa derin ekolojiye göre, çevre kirliliğinin azaltılması ekonomik büyümeden daha önce gelir ve buna bakılmaksızın azaltılmalıdır. Keza, kaynak kavramı, birincilere göre, insanlar için kaynak, ikincilere göre ise, bütün canlılar için kaynak anlamına gelmektedir.

Bize göre, derin ekoloji yanlılarının çevre ve ahlak açısından, insan merkeziliği aşan çok daha yüksek değerleri savunduğu ve bizim aşağıda Batı'daki gibi kutuplaştırmak yerine dikey sıralama içinde sunacağımız İslam çevre etiği kuramlarının daha yüksek düzeydekilerine yakın olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte derin ekoloji ekolü de yeterince gelişmiş ve olgunlaşmış olmayıp kendi içinde gelişimine ve farklılaşmalarını sürdürmektedir.²⁴

Batı etiğine - özellikle de normatif etiğe - genel olarak bakıldığında ise - en azından günümüzde - üç büyük etik kuram görülür. Bunlardan - tarihsel olarak bakıldığında - birincisi erdem etiği, ikincisi yarar etiği, üçüncüsü de ödev etiğidir. İslam (normatif) etiğine genel olarak bakıldığında da üç veya dört büyük etik kuramdan, sistemden ya da ekolden bahsedildiği görülür. Birincisi geleneksel) dini ahlak, ikincisi tasavvufi ahlak, üçüncüsü de felsefi ahlaktır. Bunlara dördüncü olarak (kimine göre kelami, bize göre ise daha haklı olarak) fıkhi ahlakı eklemek mümkündür. İslam çevre etiğinde ise bildiğimiz kadarıyla henüz belirgin bir kuramlaşmadan bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Ancak, eğer yanılmıyorsak, bireysel ahlak görüş ve kanaatleri, bireyler ötesi benimsenmişliği olan ahlak ilke ve kanıtlarına, ahlak ilkeleri ve kanıtları da, daha geniş kapsamlı ve birleştirici-bütünleştirici olan etik kuramlara ve sistemlere dayanırlar. Dolayısıyla öncelikle etik kuramların belirlenmesi ya da bilinmesinde yarar vardır.

Etikte ve çevre etiğinde kuramın anlamı ve önemi konusunda Joseph Jardins çok daha sistematik bilgi vermektedir. Ona göre çevre etiğinin incelenmesi açısından kuramlar hakkında bilgi sahibi olmayı anlamlı kılan dört genel neden vardır. Birinci olarak, etik kuramları, etik sorunları tartışmak ve anlayabilmek için ortak bir dil işlevi görür, ortak inançları ve paylaşılan değerleri açıklığa kavuşturur ve sistemleştirirler. İkinci olarak, çeşitli etik kuramları geleneklerimizde önemli roller oynadıklarından, pek çoğumuzun düşünme biçimlerine de yansır. Etik kuramları öğrendikçe düşünce tarzlarımızdaki örüntüleri ve varsayımları daha iyi tanıyabilir, görüşlerimizi daha iyi yansıtabilir ve onları daha iyi savunabiliriz. Üçüncü olarak, bir etik kuramın geleneksel işlevlerinden biri rehberlik ve

²⁴ s.129 Yaran, Ahlak ve Etik,, 130.

değerlendirme yapmasıdır. Kuramları özgül durumlara uygularken ve özgül tavsiyelerde bulunurken onlardan yararlanırız. Son olarak da, kimi yorumculara göre, kuramlar karşılaştığımız çevre sorunlarından bazılarının nedenini de oluşturduklarından, etik kuramlar konusunda bilgi sahibi olmak önemlidir.

Bu denli önemine binaen, yukarıda değindiğimiz etik kuram tiplerini de dikkate alarak ama onlara tam bağlı kalma zorunluluğu da hissetmeksizin, İslam çevre etiğinin büyük/temel kuramı olduğunu ya da olabileceğini düşünmek bize mümkün ve yararlı gözükmektedir. Bu 4 kuram şunlardır:

1. Yararlılık (Menfaat) Kuramı
2. Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı
3. Erdemlilik (Fazilet) Kuramı
4. Bilgelik (Hikmet) Kuramı

Bunların hepsi de geniş anlamda İslam çevre etiği kuramlarıdır; ve bu itibarla da, aynı oranda olmamakla birlikte, hepsinin temelinde Kur'an ve Sünnet öğretileri ve öğütleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu farklılaşmayı sağlayan, önemsedikleri kavram ve eylemlerin öncelik sırasıdır. Bazıları çevreye yarar-zarar ekseninde yaklaşırken, bazıları görev ve sorumluluk bilincini daha fazla öne çıkarmaktadır. Kimisi de erdemlilik ya da bilgeliği merkeze almaktadır. Bunlar, öne çıkarılan ilkeleri gördüğümüzde daha fazla netleşecektir.²⁵

Yararlılık (Menfaat) Kuramı:

Yararlılık veya faydalılık ya da menfaat kuramı, tabiata her şeyden önce yarar-zarar kavramları ekseninde bakar. Yarar ve zararda asıl dikkate alınan da insanın yarar ve zararıdır. Çok katı veya aşırı versiyonu olmamakla birlikte, bu kuram büyük ölçüde insan merkezli bir kuramdır. Çevrenin insana çeşitli açılardan yararlar sağladığı gerçeği, Kur'an'da da sıkça belirtilen ve dikkat çekilen hususlardandır.

“Gökleri ve yeri gereğince yaratmıştır. ... İnsanı nutfeden yaratmıştır. ... Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır. Onların etlerini de yersiniz. Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız. Kendi kendinize zor varacağınız memleketlere, yüklerinizi taşırlar. ... Sizin için atları, katırları ve merkepleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır. Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır. ... Yukarıdan size suindiren O'dur. Ondandır içersiniz; hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzüm ve her türlü ürünü yetiştirir. Düşünen

²⁵ Yaran, a.g.e., s.130-132

kimseler için bunda dersler vardır.” (Nahl/16: 3-10). Yararlılık kuramının aşağıda detaylandıracağımız iki temel ilkesi olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan biri “nimet ilkesi” denilebilecek olan, tabiatın insana dünyevi, biyolojik, bedensel vb. konularda faydalar, menfaatler sağlaması, bir diğeri de, “ayet ilkesi” denilebilecek olan, tabiatın insana manevi, teolojik, ahlaki vb. konularda dersler, delaletler, ibretler vererek epistemolojik, teolojik ve ruhsal gelişimimize yönelik yararlar sağlamasıdır. Bu iki ilkenin her ikisini birden şu kısa ayette görmek mümkündür: “Ehli hayvanlarda size ders vardır; onlardan çıkan sütte size içiririz; onlarda daha birçok menfaatiniz vardır...” (Mü’minun/23: 21) Yararlılık kuramı ve onun ilkeleri, İslam çevre etiğinin öncelikli ve yaygın bir kuramıdır; ama bu onun en önemli ve üstün olduğu anlamına gelmemektedir. Kar-zarar hesabı mantığı ile çevreye bakan bu kuramın bir üstünde Sorumluluk kuramı gelmektedir.²⁶

Sorumluluk (Mesuliyet) Kuramı:

Sorumluluk kuramı, yararlılık kuramı kadar insan merkezci ve faydacı değildir. Çevremizdeki varlıklara, bizim faydamıza olup olmamaları açısından ziyade, onların hakları ve bizim de onlara karşı ödevlerimiz, görevlerimiz, yükümlülük ve sorumluluklarımız açısından bakmayı esas alır. Herhangi bir şeye, bize faydası açısından bakmakla, bizim ona karşı sorumluluklarımız açısından bakmak elbette bir değildir ve ikincisi birincisinden daha üst düzeyde bir bakıştır.

İnsan kendisine verilen her türlü nimetten ve dolayısıyla bunların önemli bir kısmını oluşturan çevreden Allah’a karşı sorumludur ve sorguya çekilecektir. Bu konuda da var olan pek çok ayetten sadece bir iki kısa örnek vermek yeterlidir: “Sonra o gün, size verilmiş olan her nimetten sorguya çekileceksiniz.” (Tekasür/102: 8) İnsan sahip olduğu nimetlerden ve ilişki içinde olduğu öteki varlıklardan sadece Allah’a karşı değil kendi vicdanına karşı da sorumludur ve onu vicdanı da er veya geç sorguya çekecektir: “Kitabını oku, bugün, hesap görücü olarak sen kendine yetersin.” (İsra/17: 14). Sorumluluk kuramı ile ilgili olarak da iki temel ilke dikkati çekmekte veya öne çıkmaktadır. Aşağıda göreceğimiz üzere bunlara, emanet ve hilafet ilkesi demek mümkündür. Yani, çevre bize emanettir ve bu emaneti koruyup ona hıyanet etmemek bizim görev ve sorumluluğumuzdur. Ayrıca, sorumluluğumuz sadece emaneti korumakla bitmemekte, onun halifesi olmak, daha üst düzeyde görev ve sorumluluklar da yüklemektedir. Yararlılık ve sorumlulukla ilgili bu ilk iki kuram, İslam çevre etiği ile ilgili temel ilkeleri kapsamaktadır. Bunların ilkelerine uyulduğunda Batı çevre etiğinde yüzeysel ekoloji veya koruma etiği denilen kuramlardaki etik

²⁶ Yaran, a.g.e., s.132,133.

gereklilikler karşılandığı gibi ötesine de geçilmektedir. Bununla birlikte, İslam çevre etiğinin daha ileri düzeyi oluşturan iki kuramından daha söz etmek mümkündür. Üçüncü düzeydeki kuram erdemlilik kuramıdır.²⁷

Erdemlilik (Fazilet) Kuramı:

Herhangi bir şeye ya da çevreye menfaat açısından bakmanın üzerinde sorumluluk açısından bakmak var olduğu gibi, görev ve sorumluluk açısından bakmanın üzerinde de, gönüllülük ve erdemlilik açısından bakmak vardır. Dolayısıyla sorumluluk kuramının üzerinde de erdemlilik kuramı gelmektedir. Birine karşı sorumluluklarımızı yerine getirmek, çoğu kere, fıkhi veya hukuki bir meseledir. Sorumluluğun ötesinde iyilikler yapmak, sevgi beslemek, feragatta bulunmak ise ahlak ve erdem meselesidir. Bu husus çevre için de geçerlidir; ve çevreye erdemli bir insanın bakışıyla bakmak, İslam çevre etiğinin daha üst düzey bir kuramıdır. Bu bağlamdaki ayetler saymakla bitmeyeceği için tek bir kısa örnek yeterlidir: *"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür."* (Zilzal 99/7-8).

Erdemlilik kuramının da birçok ilkesi olabilmekle birlikte, en temel sayılabilecek iki tanesinin acıma ve sevgi, merhamet ve muhabbet olduğunu söylemek mümkündür. Menfaatin üstünde mesuliyet, mesuliyetin üstünde fazilet olduğu gibi, faziletin üstünde de hikmet veya bilgelik kuramı vardır.²⁸

Bilgelik (Hikmet) Kuramı:

Bilgelik, erdemli davranışların da ötesinde bir derinlik, sıradan insanlar bir yana, sorumluluğunu yerine getiren erdemli insanların bile kavrayış gücünü aşan biçimde varlıklar, olaylar ve olguların arka planına vukufiyet ve bunun gerektirdiği gibi davranabilme, ama aynı zamanda bilgisinin sınırı konusunda sıradan insandan bile daha mütevazı olabilme gibi üstün niteliklerin adıdır. İslam çevre etiğinin belki en üst düzeyi de çevreye bilgelik gözüyle bakmak ve çevremizdeki her şeyde olağan üstü bir bilgelik görebilmektir. Bu durumu bildiren pek çok ayetten biri şudur: *"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları, ancak ve ancak gerektiği gibi [hak ve hikmet üzere] yarattık, ama insanların çoğu bilmezler."* (Duhan/44: 38, 39. Krş. Rum/30: 8).

Bilgelik kuramının da iki temel ilkesinin olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar, Kur'an'ın bahsettiği ama herkesin anlaması kolay olmayabilen, tabiattaki varlıklarla ilgili ubudiyet ve kutsiyet ilkeleridir. Bunlar her varlığın kendi içinde

²⁷ Yaran, a.g.e., s.133, 134.

²⁸ Yaran, Ahlak ve Etik, s.135.

değerli olduğunu gösteren ve böylece İslami ekolojinin en derin ya da en yüksek ilkelerdir. Yararlılık, sorumluluk, erdemlilik ve bilgelikten oluşan bu dört kuramın her biri, kendilerine uyan iki temel İslam çevre etiği ilkesini öne çıkarmakta ve böylece sekiz (8) temel İslam çevre ilkesi ortaya çıkmaktadır. Bu ilkeler, bir bakıma kuramlardan daha önemlidir. Çünkü kuramlara göre, en azından kavramsal olarak, daha yaygın ve tartışmaya daha az açık kabulleri yansıtmaktadırlar.²⁹

İslam Çevre Etiğinin İlkeleri.

1. Nimet (/Hizmet) İlkesi: ‘Çevre Nimettir’

Yararlılık kuramı ile bağlantılı olan ve çevreye bakışın, bilgi düzeyine göre farklılık göstermekle birlikte herkes tarafından anlaşılıp kabul edilecek olan en gerçekçi ve en yaygın ilkesi, çevremizdeki varlıkların bizim için birer nimet, ihtiyaçlarımızı karşılamaya ve kendilerinden istifade etmemize yönelik birer kaynak olduklarıdır. Çevre bizim birçok ve hatta belki bütün ihtiyaçlarımızı karşılar. Ama biz bunların iki türüne Kur’an’da özellikle dikkat çekildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan en birincisi, çevrenin bizim maddi, bedeni ihtiyaçlarımızı karşılayan, bize bedensel varlığımızı idame ettirebilmemiz konusunda yararlı olan bir nimet olmasıdır. Bu hususu belirten ayetlerden sadece birkaçı şöyledir: “Allah’ın gökte olanları da, yerde olanları da buyruğunuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?...” (Lokman/31: 20). “Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı sizin istifadenize [sizin hizmetinize] vermiştir. ... Yeryüzünde rengarenk şeyleri de sizin için yaratmıştır. Bunda, öğüt alan kimseler için ibret vardır.” (Nahl/16: 12-13)

Çevre bizim için nimettir, bizim istifademize sunulmuş, bizim buyruğumuz altına verilmiştir ve bize hizmet etmektedir; ancak, daha önce de değindiğimiz gibi, burada yanlış anlaşılması gereken bir husus vardır. Kur’an, insana hitap ettiği için doğal olarak insanı daha fazla vurgulamakla birlikte, yerde ve gökteki bu nimetlerin sadece insan için değil, bütün canlılar için olduğunu da birden fazla yerde açıkça ve hatta bu nimetleri vurgulayan bir surenin en başlarında belirtmektedir: “Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir.” (Rahman/55: 10), “Yeri yaydık, oraya sabit dağlar yerleştirdik, orada her şeyi bir ölçüye göre bitirdik. Orada sizin ve rızık veremeyeceğiniz kimseler için geçimlikler meydana getirdik.” (Hicr/71: 19,20).

Yukarıdaki ilk ayette genel gerçek açıkça belirtildikten sonra, yeryüzü nimetleri sayılır, oradaki şeylerin birer nimet olarak bahşedildiği vurgulanır ve

²⁹ Yaran, a.g.e., s.135, 136.

insanın bunları yalanlayamayacağına dikkat çekilir: “*Orada meyveler, salkımlı hurma ağaçları, kabuklu taneler, güzel kokulu otlar vardır. Ey insanlar ve cinler! Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız? Öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız? (Rahman/55: 11-77)*

Nimet ilkesinin uygulama alanında öncelikle Müslümanlardan istediği ve sonra da tüm insanlar için öngördüğü hususlardan biri onu kirletmemek, temiz tutmak (taharet), bir diğeri de onu israf etmemektir (tasarruf).

Büyük veya küçük çapta çevre kirliliğine neden olmamak, çevre temizliği konusunda çok duyarlı ve titiz olmak, İslamın temizlik konusundaki genel vurgusunun ne kadar haklı, yerinde ve gerekli olduğunun en açık göstergesidir. Müslüman her konuda kirliliğe karşı olmak ve temizlikten yana olmak zorundadır: “*Giydiklerini temiz tut. Kötü şeyleri terke devam et.*” (Müddessir/74: 4,5) Nimette aslanan, onun kadrini, kıymetini bilmek, onu gereksiz yere kullanmamak, israf etmemektir. Çevre sorunlarının pek çoğu israfla bağlantılıdır; ve bu sorunların çözümüne katkıda yapılabilecek en öncelikli ve de en kolay şeylerden biri, israftan kaçınmak ve tasarruf anlayışımızı sadece kendi ekonomimiz açısından değil çevre açısından da geliştirmektir. İsfraf, İslam ahlakının yerdiği, tasarruf da övdüğü, teşvik ettiği bir davranıştır. Bunlar İslam çevre etiğinin de her zaman ve her yerde uyulması gereken en geçerli kurallarındandır. “*Onlar, sarfettikleri zaman ne israf ederler ne de cimrilik, ikisi arasında orta bir yol tutarlar.*” (Furkan 25/67). Kur’an, böyle böyle davranılmayıp israfta sınır tanınmadığında er veya geç, günümüz çevre sorunları krizinde olduğu gibi, pişman olunacak bir halle karşılaşılacağı konusunda da herkesi uyarır: “*Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın.*” (İsra 17/29)

Çevrenin biyolojik varlığımız için nimet olması, yararlılık kuramının ilk ilkesidir ama çevrenin bize yararı sadece biyolojik varlığımıza katkıyla sınırlı değildir. Çevre bizim bedensel varlığımıza katkıda bulunduğu gibi, ruhsal varoluşumuza da katkı sağlar; buna da ayet ilkesi demek mümkündür.³⁰

2. Ayet (/Delalet/İbret/İşaret) İlkesi: ‘Çevre Ayettir’

Çevremizdeki varlıklar, Kur’an’ın belirttiği üzere, düşünen insanlar için bir akıl yürütme kaynağı ve insanların ‘nereden geldik, nereye gidiyoruz?’ gibi büyük varoluşsal ve metafiziksel sorularını cevaplamalarında ders alacakları önemli rehberlerinden biridir. Ayet ilkesi her şeyden önce insanları, çevreyi gözlemleyip

³⁰ Yaran, a.g.e., S. 136, 137.

üzerinde düşünmeye (taakkul) ve bu derin düşünceden değerli ve doğru dersler çıkarmaya (tefekür) çağırılmaktadır. “Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah’ın gökten indirip yeri ölümünden sonra dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre amade duran bulutları döndürmesinde, düşünen kimseler için deliller [ayetler] vardır.” (Bakara/2: 164. Krş. Al-i İmran/3: 190; Rum/30: 20-25, 46; Şura/42: 29) “Kesin olarak inananlara, yeryüzünde ve kendi içinizde Allah’ın varlığına nice deliller vardır; görmez misiniz?” (Zariyat/51: 20,21) Bu ilke tabiata okul gibi, kitap gibi (tekvini kitap) ve hatta öğretmen gibi bakmayı ve ondan dersler çıkarmayı tavsiye etmekte ve gerektirmektedir. Tabiatın ders vericiliği, başta doğal teoloji veya doğa teolojisi bağlamında ilahiyat,1 özellikle teleolojik delil bağlamında din felsefesi1 ve ahlaki erdemlerin kozmik temellendirilmesi bağlamında etik veya ahlak olmak üzere öğrenmenin ve kendini geliştirmenin pek çok alanını kapsamaktadır. Bu ders vericilik ve ders alma bağlamında bir ayette şöyle denmektedir: “Yukarıdan size su indiren O’dur. Ondan içersiniz; hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler ve her türlü ürünü yetiştirir. Düşünen kimseler için bunda dersler vardır.” (Nahl/16: 10. Krş. Casiye/45: 3-6)Yararlılık kuramının nimet ve ayet ilkelerinden başka ilkeleri de olabilirse de biz bu iki temel ilkeyi vurgulamayı yeterli bularak, bunların bir üstünde ve tamamlayıcısı olan sorumluluk kuramının iki temel ilkesine geçiyoruz. Sorumlulukla bağlantılı ilk ilke emanet, ikincisi hilafettir.³¹

3. Emanet İlkesi: ‘Çevre Bize Emanettir.’

Emanet ilkesi iki şekilde anlaşılabilir. Çevre insana emanettir; yani insan çevrenin asıl sahibi değildir, onu sadece emaneten kullanmaktadır. Bu durumda, asıl sahibi olmadığımız şeyde çok büyük tasarruflarda bulunmamak, özellikle ona zarar vermemek (hıyanet etmemek) asıl sorumluluktur. Emanet ilkesi ikinci tarzda ve daha insan merkezli anlaşıldığında ise, çevremizdeki varlıklar bize emanet edilmiştir anlamına gelmektedir. Yani korunmaya muhtaç şeyler vardır ve onların korunması, bize güvenilerek, bize teslim edilmiştir. Bu bakış açısı da çevreyi daha ziyade koruyup kollama sorumluluğunu dile gerektirmektedir.

“Doğrusu Biz, sorumluluğu [emaneti] göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da onlar bunuyüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zalim ve çok cahil olan insan ise onu yüklenmiştir.” (Ahzab/33: 72)Bütün evren, insana emanet edilmiştir. İnsan kendinden sorumlu olduğu gibi evrende var olan insan dışı varlıklardan da sorumludur. Çünkü o, akıl nimetine sahip tek varlıktır. Kendi

³¹ Yaran, a.g.e., S. 139, 140.

varlığı da dahil olmak üzere bütün varlıklara karşı emanetçi olmanın bilinci ile hareket etmelidir.

Uygulamada yapılması gereken, öncelikle emanet olan çevreye hıyanet etmemek, onun zarar görmesine imkan vermemek, bozulmasına neden olmamak, sonra da onu en mükemmel ve dengeli haliyle korumaktır. Çünkü Kur'an'a göre hiç kimse emanete hıyanet etmemelidir: *“Hiçbir peygambere ganimete ve millet malına [emanete] hıyanet yaraşmaz; haksızlık kim yaparsa, kıyamet günü yaptığı ile gelir, sonra, haksızlık yapılmaksızın herkese kazanmış olduğu ödenir.”* (Al-i İmran/3: 161).

Sorumluluğumuz sadece emanete hıyanet etmemek ve mevcudu en güzel haliyle korumakla sınırlı değildir. Çünkü vasfımız, deyim yerindeyse, sadece emanetçilik değil, bundan çok daha fazlası ve çok daha üstünüdür. İnsanlar, her şeyden önce ve her şeyden önemli olarak, yeryüzünde Allah'ın halifeleridir. Bu da bizi hilafet ilkesine getirmektedir.³²

4. Hilafet (/Vekalet) İlkesi: ‘Biz Yeryüzünün Halifeleriyiz.’

Hilafet ilkesi, sorumluluk kuramının ikinci ve daha üst düzey ilkesidir. Terim kaynağını Kur'an'daki şu ve benzeri ayetlerden almaktadır: *“Rabbin meleklere ‘Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim’ demişti; melekler, ‘orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz Seni överek yüceltiyor ve Seni devamlı takdis ediyoruz’ dediler; Allah ‘Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim’ dedi.”* (Bakara/2: 30)

Hilafet ilkesinin gerektirdiği en önemli sorumluluklardan birincisi çevreyi imar ve geliştirme, ikincisi de çevreyle olan imtihanımızı, denenmemizi/sınanmamızı kazanmaktır. Şu ayet açıkça Allah'ın insanlardan yeryüzünü korumakla kalmayıp imar etmelerini istediğini göstermektedir: *“... Allah'a kulluk edin; O'ndan başka tanrınız yoktur; sizi yeryüzünde yaratıp orayı imar etmenizi dileyen O'dur...”* (Hud/11: 61).

Şu ayet de halife kılınmamızın nedeninin, doğaya ve hayvanlara üstünlük taslamak, onlara hakimiyet kurup her şeyi kendi türümüz ve hatta toplumumuz için tüketebilme imkanına kavuşmak, onları kendi çıkarlarımızın basit araçları konumuna indirmek değil, sunulan bu nimetlerle sınanmak, imtihan edilmek olduğunu göstermektedir. *“Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün yapan O'dur. ...”* (En'am/6: 165).

³² Yaran, a.g.e., S. 141, 142.

İnsana düşen çevremizde bulunanlarla ve onlara karşı muamelelerimizle yapılan bu imtihanda başarılı olmaktır. Zaten bazı âlimlere göre, insanın halifeliği doğuştan gelen kategorik bir Halifelikten ziyade potansiyel bir halifeliktir; bu üstün niteliğin sorumluluğunu yerine getirerek bu potansiyeli gerçeğe dönüştürebilenler, gerçek anlamda halife sayılırlar. Halifeliğin gereği olan imarı yapmak ve özellikle imtihanı kazanmak da bizi, daha üst bir kuram olan erdemlilik kuramına ve onun iki temel ilkesi olan merhamet ve muhabbet ilkelerine getirmektedir.³³

5.Varoluşun ve Yaratılışın Anlamı İlkesi: Yerde ve gökte yaratılan, varolan her şey, bu yaratılışın gayesi içerisinde davranmak durumundadır. Çünkü varolan her şeyin bir amacı gayesi vardır. Fatır suresinin (35) 38-39. ayetlerinde bu husus şu şekilde ifade edilmektedir. *“Biz gökleri ve yeri ve ikisi arasında bulunanları oyun ve eğlence olsun diye yaratmadık. Onları ancak ve ancak bir gayeyle yarattık. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler”*. Bir başka ayette de Cenab-ı Hak, *“Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak bir gayeyle ve belirli bir süre için yarattık; inkâr edenler uyarıldıkları şeylerden yüz çevirmektedirler”* (Ahkaf, 46/3) buyurarak varlığın bir gayeye matuf olarak yaratıldığına dikkat çekmektedir.

Varlıkların yaratılış gayesi de Kur’an’da çok veciz bir şekilde şu ayetle vurgulanmıştır. *“Yedi gök ile yer ve onların içinde yer alan her şey O’nu tesbih eder, (anar). Onu övgü ile tesbih etmeyen hiçbirşey yoktur. Ne var ki siz onların tesbihini anlamazsınız, O hakimdir, Bağışlayandır”*. (İsra, 17/44)³⁴

6. Bütünlük İlkesi: Varlıkların birbirinden tamamen ayrı ve kopuk olmadığını anlamamızı sağlayan bu ilke, Kur’an’da çok açık bir şekilde mesela; yeryüzü ve gökyüzünden bahseden ayetlerde görülmektedir. Bu ayetlerde arz ve semavat birlikte bir bütünlük prensibi içerisinde zikredilmektedir. Aynı zamanda Allah’tan, insandan ve tabiattan bahsedilirken bütünlük ilkesi çerçevesinde bu üç unsur öz önüne alınarak atıflar yapılmaktadır. Mesela Bakara suresi 64. ayet bu bütünlük ilkesi içinde vaz edilen hususların birbiriyle bağlantı noktasını gösterme açısından önemli ayetlerdendir. Bu ayette, gökyüzü ve yeryüzünün yaratılmasında gece ile gündüzün peşpeşe gelmesinde, denizdeki gemide, rüzgarda, gökten inen suda ve gökyüzündeki bulutlarda düşünen bir millet için Allah’ın varlığı ve birliğine dair pek çok delil olduğu ifade edilerek tabiattan bahsedilirken bu bahsin insana yönelik olduğu ve Allah’ın varlığı ve birliğini kendisine bahşedilen şeylerle kavraması gerektiğine dikkat çekilmekte ve Allah-insan-tabiat bir

³³ Yaran, a.g.e., S. 143, 144.

³⁴ Kula, a.g.e. s. 363, 364.

bütünlük prensibi içerisinde ele alınmaktadır. Böylece varlık alemindeki birimler arasında bir ilişkinin olduğu, birbirine bağlı bir düzenin bütünlük ilkesi çerçevesinde yansıdığı ortaya konmaktadır. Eğer varlıklar arasında bir kopukluk olduğu ve birbiriyle ilişkisi olmadığı varsayılırsa çevreye bakış açısı değişecektir. Aynı zamanda her yapılan şey sadece yapanı veya yapılanı ilgilendirir şeklinde bir anlayış hakim olacaktır ki, bencilce bir düşünüşün sonucu olan bu anlayış çevre sorunlarına yolaçacaktır. Nitekim spreylere ozon tabakası ile ilişkisinin olup olmadığı dikkate alınmadığından ozon tabakasının delinmesinde önemli bir rolünün olduğu çok sonraları anlaşılmıştır.

7.Karşılıklı İlişki İlkesi: Varlıklar arasında bir ilişkinin olduğu bütünlük ilkesine bağlı olarak birbirlerinden kopuk olamayacağı prensibi onların karşılıklı bir ilişki içinde olduklarını ve birbirlerini etkileyebileceğini de gösterir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de göklerde ve yerde olanların insanoğlunun emrine verildiği (Casiye, 45/13) belirtilerek, diğer yandan da insanların kendi elleriyle yaptıkları şeylerden dolayı karada ve denizde fesadın meydana geldiği ifade edilerek (Rum, 30/41) tabiat-insan ilişkisine dikkat çekilmektedir. Zira insanoğlu, düşünen, hisseden, anlayan, bilen bir varlık olarak tabiattaki varlık ve nesnelere olan ilişkisini dinamik bir şekilde sürdürür. Onlardan yararlanır, yeni birtakım şeyler üretir. Yeme, içme barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılar. Ancak insan ihtiyaçlarını karşılarken aşırı davranır, israf eder, egemen olma arzusu ile tabiatı istediği gibi kullanmaya çalışırsa, tabiatı tahrip eder. Tabiattaki dengeyi bozarak kendisi için ihtiyaçlarını karşılamak üzere sunulan tabiat, tehlike oluşturmaya başlar.³⁵

8.Denge İlkesi: Bu ilke, karşılıklı ilişkinin belli bir ölçü, ahenk içinde ve mevcut yapıyı bozmayacak şekilde gerçekleşmesini sağlayacak anlayışı ifade etmektedir. Bu yönüyle, denge ilkesi insanın ilişkisinde belli ölçülere dikkat etmesi gerektiğini gösteren bir ilkedir.³¹ Mesela Mülk suresinin 3-4. ayetlerde Allah'ın gökyüzünü yaratırken bir ahenk ve uygunluk içinde yarattığına dikkat çekilerek bir dengesizlik, uygunsuzluk, eksiklik görebilmek için iki defa insanın gözünü çevirip bakması istenmekte ancak gözün bitkin ve aciz kılacağına işaret edilmektedir. Aynı şekilde Furkan suresi 2. ayette, Allah'ın her şeyi bir ölçüye göre düzenlediğinden bahsedilmektedir. Böylece kainatta bir denge gözetildiği ve bu dengeyi devam ettirecek şekilde davranılması gerektiği anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de mevcut dengenin sağlanması açısından dikkat edilmesi gereken hususlar da zikredilmiştir. Fesat ve bozgunculuk yapmamak, (28/83, 29/36), israftan kaçınma (7/31), emanete riayet etme (3/75-76, 33/72-73, 82;

³⁵ Kula, a.g.e , s. 367.

23/8, 70/32), davranışlarda aşırıya gitmeme (2/190) vb. dengeyi sağlayacak olan hususlar arasında yer alan örneklerdir.³⁶

Günümüzde çevre sorunlarının ortaya çıkışında etkili olan hususlar arasında bu denge ilkesinin yeterince gözetilmemesinin de etkisi söz konusudur. Bu açıdan doğanın birbiriyle ilişkiler içinde bir dengeler sistemine sahip olduğunu, Rachel Carson bazı örneklerle ortaya koymakta ve bu hususa dikkat çekmektedir. O, kimyasal ilaçların karmaşık biyolojik sistem hesaba alınmadan kullanıldığında faydadan çok zararın meydana geldiğini, ekosistemin dengeler sistemi olduğunu, bu denge içinde birinin bozulması halinde tüm sistemi etkileyen sonuçların elde edileceğini belirtmektedir. Arizonadaki Kaibab adı verilen bir ceylan türünün başına gelenleri de bu dengenin bozulması açısından önemli bir örnek olarak göstermektedir. “ Bir zamanlar Kaibab isimli ceylanlar dengeli bir yaşam içinde iken, oradaki halk bu ceylanları koruyalım diye Rek çevredeki kurt ve sırtlanların tümünü öldürmüşler. Düşmanları ölen ceylanlar büyük bir hızla çoğalmaya başlamışlar ve sayıları o kadar çok artmış ki gıda ihtiyaçlarını gideremez duruma düşmüşler ve bunun sonucu olarak toplu ölümler baş göstermiştir. Tek tek kurt ve sırtlanların öldüreceklerinden çok daha fazlası açlıktan sürüler halinde ölmüş, ayrıca o çevredeki bitki örtüsü aç ceylanların herşeye saldırmasından büyük zarar görmüş.”³⁷

Bu örnek bize, “insanların bizzat kendi işledikleri yüzünden kara ve denizde fesat belirdi. Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını kendilerine tattırır” (Rum, 30/41), ile “onlar yeryüzünü ıslah etmeyip bozgunculuk yaparlar” (Şuara, 26/152) ayetlerini tekrar düşünmemiz gereğini hatırlatmaktadır.³⁸

9. Merhamet İlkesi: ‘Merhamet tüm canlıları kapsar.’ Erdemlilik, sorumluluğun gereklerini yerine getirmenin üstünde bir şeydir. Çevreye de sorumluluğumuzun sıradan gereklerinin üstünde bir gözle bakmak, İslamın çevre etiğinin temel ilkelerinden olsa gerektir. Çevremizdeki doğa ve canlılar, en üstün erdemlerle kendilerine muamele etmemizi hak etmekte ve bu tarz muameleler bizim daha yetkin/kamil insan olmamızın da gereği olmaktadır. Erdemli insan, tüm ilişkilerinde erdemli düşünüp duyan ve erdemli davranan insandır. Çevreyle ve özellikle de çevremizdeki canlılarla ilişkimizde riayet etmemiz gereken en önemli erdemlerden biri merhamet erdemidir. Merhamet öncelikle, haksız yere öldürmemek, acı vermemek, zulüm etmemek, yani merhametsiz olmamaktır. Bir hadiste hayvanlarla ilgili merhametsizliğe karşı insanlar şöyle uyarılır: “*Haksız*

³⁶ Kula, *a.g.e.*, s.368, 369.

³⁷ Kula, *a.g.e.*, s.369.

³⁸ Kula, *a.g.e.* s.368,369.

olarak bir serçeyi öldürenen Cenab-ı Hak kıyamet gününde hesap soracaktır.”(Müslim, “Sayd”, 57).

Merhamet ikinci olarak da, kendimizin sebep olmadığı durumlarda da zor, zayıf ve mazlum durumda olanlara acımak ve yardım elini uzatmaktır. Çevremizdeki canlılar çoğu zaman böyle durumlara düşebilmektedir. Bu durumda onlara merhametsizlik etmemekle kalmayıp, şefkat ve merhametle yaklaşarak yardım etmek İslam çevre etiğinin yüksek ilkelerindedir. Yine bir hadiste merhamete şöyle teşvikte bulunmaktadır: “Siz yeryüzünde olanlara merhametli olunuz ki, göktekiler de size merhametli olsunlar.”(Ebu Davud, “Edeb”, 58; Tirmizi, “Birr”, 16).

Erdemlilik sadece merhameti değil, merhamete muhtaç olan veya olmayanlara karşı, elden geldiğince muhabbeti de gerektirmektedir. Bu da çevreye yönelik erdemliliğin ikinci temel ilkesidir.³⁹

10. Muhabbet (Sevgi) İlkesi: ‘Muhabbet tüm varlığı kapsar.’ Muhabbet veya sevgi, birçok erdemsizliği önleyen, bir çok erdemi de kapsayan ve gerektiren en yüksek erdem ya da en yüksek erdemlerden biridir. Örneğin sevgi ilgiyi, ilgi de iyilik etmeyi gerektirir. Gerçek sevgi, sevilene karşı yapılabilecek bütün kötülükleri de önler. Sevgi ile ilgili bu hususlar, çevre sevgisi için de geçerlidir. Sevgi Merhamette olduğu gibi daha ziyade canlılara yönelik olmak durumunda da değildir. Sevgi, canlı-cansız tüm varlığı kapsar; dağları ve gökleri bile kuşatır. Nitekim Hz. Peygamber’in Uhud dağı ile ilgili söylediği söz çok meşhur ve manidardır: “Uhud öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz.” (Buhari, Cihad, 71; Müslim, Hacc, 504).

Sevgi bir şeyden zevk almayı, hoşnut ve memnun olmayı ve onu güzel görmeyi sağlar. Bunlar çevre sevgisi için de geçerlidir ve bazı ayetlerde bile gözükmektedir: “Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve birçok faydalar vardır.... Onları getirirken de, gönderirken de zevk alırsınız.... Sizin için atları, katırları ve merkepleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır....” (Nahl/16: 5-8). “Allah, yeri canlı yaratıklar için meydana getirmiştir. Orada meyveler, salkımlı hurma ağaçları, kabuklu taneler, güzel kokulu otlar vardır.” (Rahman/55: 10-12).

Memnuniyet, hoşnutluk ve güzel görmeye neden olan sevgi, güzel ilişkiye, güzel davranmaya ve iyilik etmeye de neden olur. Doğal çevre ve hayvanlara karşı olan sevgi ve iyilik etme, belki de en üstün iyiliklerdendir; çünkü bu tür iyilikler

³⁹ Yaran, a.g.e., S. 144, 145.

karşılık bekleyerek yapılabilecek iyiliklerden değil, karşılıksız iyiliklerdendir ve bu da iyiliğin en üstün şeklidir.

Nitekim bir ayette şöyle buyrulur: *"O, yaptığı iyiliği birinden karşılık görmek için değil, ancak yüce Rabbinin hoşnutluğunu gözeterek yapmıştır. Elbette kendisi de hoşnut olacaktır."* (Leyl 92/19-21). Erdemlilik, elbette insanların ulaşabileceği en üst düzeylerdendir. Bununla birlikte, sıradan erdemliliğin de üzerinde, erdemlilikle bilginin ve dini bağlamda biraz da maneviyatın birleştiği bilgelik, hikmet sahibi olma hali daha da üst bir düzey olsa gerektir. Bu düzey de bizi, bilgelik kuramının iki temel ilkesi olan ubudiyet ve kutsiyet ilkesine getirmektedir.⁴⁰

11. Ubudiyet İlkesi: ‘Her varlık abidtir.’ Bilgelik kuramı, çevredeki varlıkların insandan bağımsız olarak özsel değer taşıdıklarını görme ve kabullenmenin dini/İslami bir versiyonudur. Ama bilgelik, herkesin ulaşması veya anlaması gereken bir düzey değildir. Bilgelik kuramının birincisi ilkesi Kur’ani terimlerle ifade edilmek istendiğinde, ubudiyet ilkesi demek mümkündür. Ubudiyet ilkesi, canlı cansız bütün varlıkların abid ve arif varlıklar gibi görülebilmesi gerektiğini çağrıştıran bir ilkedir. Çünkü Kur’an’da defalarca çevredeki bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettiği ve O’na secde ettiği gibi hususlar açıkça belirtilmektedir: *“Göklerde ve yerde olanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah’a secde ettiklerini görmüyor musun? ...”* (Hacc/22: 18)

Göklerde ve yerde bulunan her canlı ve melekler, büyüklük taslamaksızın Allah’a secde ederler. Fevklerinde olan Rablerinden korkarlar ve emroldukları şeyleri yaparlar.” (Nahl/16: 49, 50. Krş. Rahman/55: 6).

Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, bu ve bundan sonraki ilkeler herkesin tam olarak anlaması beklenen hususlar olmasa gerektir. Zaten bu noktadaki anlama güçlüğü Kur’an’da da belirtilmektedir: *“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız.”* (İsra/17: 44. Krş. Hadid/57: 1; Cuma/62: 1; Nur/24: 41)

Ubudiyet ilkesi, çevreyi sadece abid gibi görmeyi değil, onun ötesinde, kalp yumuşaklığı ve takva gibi konularda kendisiyle kıyaslanılabilecek ve hatta gıpta edilebilecek varlıklar olarak görmeyi de çağrıştırmaktadır. Nitekim taşlarla ilgili şu ayet bu hususa güzel bir örnektir:

⁴⁰ Yaran, a.g.e., S. 145, 146.

“(Ne var ki) bunlard an sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır. Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar kaynar. Öylesi de var ki, çatlar da ondan su fışkırır. Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır.”(Bakara/2: 74).⁴¹

12. Kutsiyet İlkesi: ‘Her varlık kutsaldır.’ Kutsiyet ilkesi, bilgelik kuramının ikinci ve genel olarak İslam çevre etiği ilkelerinin de sekizinci ve sonuncusudur. Varlıkların, abit olmalarının da ötesinde kutsal bir değer taşıdıklarının kabulü anlamına gelir. Müslümanlar için mescitler kutsal yerlerdir; ve Hz. Peygamber, yeryüzünün tamamının kendisine mescit kılındığını söylemiştir: “Yeryüzü bana mescit kılındı ...” (Buhari, Salat 56, hadis no: 84; Müslim, Mesacid 3, hadis no: 521; Nesai, Mesacid 42, hadis no: 256).

Bu hadis, yeryüzünün en azından mescit mesabesinde bir kutsallık taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, tam olarak anlamak kolay olmasa da, yer veya gök, canlı veya cansız tüm varlıkların kutsiyetini çağrıştıran Kur’an ayetleri de vardır.

“Doğu da Batı da Allah’ındır; nereye dönerseniz Allah’ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar...” (Bakara/2: 115). “Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.” (Nur/24: 35).

Bu ayetlerde belirtildiği üzere her yerin Allah’ın olması ve Allah’ın nurunu yansıtması, her yere kutsalın yansıtması ve ondan bir şeylerin taşıyıcısı olarak bakmanın mümkün, meşru ve hatta makbul olduğunu göstermektedir.¹ Bu da İslam çevre etiğinin en üst düzey ilkesi olsa gerektir.⁴²

Sonuç

İnsanda vicdan, fedakarlık, adalet gibi ahlaki unsurların gelişimi ilk önce ailede, sonra da gerek özgün gerekse yaygın eğitim yoluyla gerçekleşmekte ve algılar, doğrular, yanlışlar bu ortamlarda şekillenmektedir. İnsan ve kültürlenme süreci sonunda olaylara, insanlara ve çevresine karşı yargılarını, bakış açısını oluşturarak davranışlar geliştirmektedir. Doğggğgal çevremizle ilişkilerimizde bu düşünce ve davranış kalıplarına göre olmaktadır. Örneğin yediği bir çikolatanın

⁴¹ Yaran, a.g.e., S. 146, 147.

⁴² Yaran, a.g.e., S. 148, 149.

ambalajını ya da elindeki bir mendili yer atmanın yanlış olduğu kendisine öğretilmeyen, hatta sürekli yapılan ve gözünde çok normal bir hale gelen bu davranışa sahip bir birey ancak eğitimle tekrardan yaptığı davranışın yanlış olduğunu fark edip doğru olanı yapar.

Çevre karşısındaki tutumumuz, onu nasıl gördüğümüzle yakından ilgilidir. Doğayı, gelişmiş ve kendi kendine çalışan ruhsuz ve anlamsız büyük bir makine olarak gördüğümüzde bundan kendince bir etik doğar. Buna karşı doğanın kalbinden söz eden, örneğin ormanı bir birlik ve bir *gestalt* olarak gören bakış açısından çevre sadece edilgen bir varlık değildir. O, yaşayan büyük bir beden, bir bireydir.”⁴³

Bu hususta eğitimin, çevre eğitiminin ne denli önemli ve fonksiyonel olduğu, konularımızda ele alındı. Burada ise özellikle meselenin ana çözüm merkezi olan ahlaki değerlerin gelişimin gerçekleştirilen eğitim süreci içerisindeki din eğitiminin önemine ve güçlü tesirine dikkat çekmek istiyorum.

Dinlerin varlık, evren ve doğa hakkındaki yaklaşımlarına ve açıklamalarına baktığımızda hepsinde ortak olarak çevrenin emanet olduğu, diğer canlıların haklarına da riayet edilmesi gerektiği ve adalet, insanın yaptığı iyi ya da kötü her şeyden sorumlu olduğu ve sonuçlarının kendisini mutlaka etkileyeceği vurgulanmakta ve öğütlenmektedir.

Dinlerin hitap ettiği birincil topluluk şüphesiz kendi doğduğu dönemdeki topluluk ve insanlardır. Bu dinlerin yaptırım gücüne sahip olan emir, öğüt ve öğretileri inanç temelli olmakla birlikte toplumsal hayatın yeni alanları, yeni kültür ve insanlar arası ilişkilerle modern dünya ile uyumun, gelişmesinin ve ilerlemesinin sağlanması bilimsel yöntemler ve disiplinlerle olmaktadır. Bu dinlerin eğitim alanı için de böyledir. Buradan da din kültürünün ve öğretilerinin bireye koşullara ve zaman uygun ve sağlıklı bir şekilde verilmesi din eğitimi ile gerçekleşeceği sonucu çıkmaktadır.

Bu makale boyunca çevre ve çevre sorunları açısından eğitimin, dinin ve din eğitiminin ne kadar gerekli, vazgeçilmez ve etkili olduğu anlatılmaya çalışıldı. Bu da din eğitiminin önemini ve insanlık için, dünya için elzem olduğunu ortaya koymaktadır.

⁴³ Evkuran, Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine, s. 36.

Kaynakça

Ayvaz, Zafer, *Çevre Eğitime Giriş*, 9 Eylül Üniversitesi Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık sayısı, no.: XXI, 1996.

Bilgin, Beyza, *Din Eğitiminin Genel Eğitim'deki yeri*, AÜİF Dergisi, Ankara 1981, c. XXIV.

Ekoloji ve Çevre Bilgisi, *Anadolu Üniversitesi Yayınları*, Eskişehir 2012, III. baskı.

Evkuran, Mehmet, *Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine*, (Çevre ve Din Sempozyumu, s. 35-48).

Kayadibi, Fahri, *Çevre Sorunları ve Dinlerin Çevreye Bakışı*, (Uluslar arası Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 15-16 Mayıs 2008; Tübitak ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin katkılarıyla), s.279-287.

Köylü, Mustafa, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, Dem Yayınları, İstanbul 2012, I. baskı.

Kula, Naci, *Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi*, Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: IX, cilt: 9/2000.

Mert, Muhit, “*Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine*”, (Çevre ve Din Sempozyumu, s. 31-34).

Mustafa Köylü, “*Çevre Eğitimi; dini bir yaklaşım*”. (Çevre ve Din Sempozyumu, s. 165-188)

Tombul, Fatih, *Türkiye'de Çevre İçin Eğitime Verilen Önem*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2006.

Yaran, Sadık, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yayınları İstanbul, 2010

AHLÂKSIZ İKTİSATIN NEDEN OLDUĞU NEGATİF DIŞSALLIKLAR

*Arif ÖZSAĞIR**

*İlyas BAYAR***

Özet

Max Weber'in Protestan ahlâkına dayandırdığı kapitalizm, sahip olması gereken temel değerlerden uzaklaşıp, sekülerleşerek her şeyi metâ haline getiren bir anlayışa dönüşmüştür. Seküler anlayışın günümüz ekonomilerinde hâkim paradigma olması, bireye sınırsız sermaye biriktirmesini gaye edindirmiş, sınırsız sermayeye ulaşma amacı ise bireye her istediğini yapabilme izlenimi verdirerek, bireyin denetimsiz bir kâr anlayışı ile doğal kaynakları ve dolayısıyla çevreyi tahrip etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşım ekonomide 'negatif dışsallık' olarak kabul edilen çeşitli maliyetlere ve kaynakların optimal bir biçimde kullanılmamasına neden olmaktadır. Ahlâktan yoksun, 'kişisel çıkar' ve 'rasyonel mantalite' üzerine kurulu bir iktisat, büyümeyi sağlamak adına ekosistemi tahrip etmektedir. Aynı zamanda söz konusu anlayış doğal kaynakları kıt olarak gösterip bu yolla korku ve endişe üretmektedir. Bu bağlamda geleneksel iktisadın varsayımları tekrar incelenmeli ve derin bir analize tabi tutulmalıdır. Dünya nüfusunun %23'ünü oluşturan Gelişmiş Ülkeler, doğal kaynakların %85'ini, dünya enerjisinin %70'ini, metallerin %75'ini, besinlerin %60'ını

* Doç.Dr., *Gaziantep Üniversitesi*, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ozsagir@gantep.edu.tr.

** *Gaziantep Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu*, ilyasbayar86@gmail.com.

tüketmektedirler. Sürekli tekrarlanan ekonomik krizler “tüketmek için üretmek” döngüsü üzerinden yeniden tahlil edilmelidir. Bu bildiride ahlâkı dışlamış bir iktisat anlayışının doğayı nasıl tahrip ettiğini, doğal yaşamı ve canlıların yaşamını tehdit eden çevre sorunlarının nedenleri, sonuçları ele alınacaktır. Ayrıca çalışmada çevre sorunlarının önüne geçmek için yeni iktisat anlayışının nasıl olması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, İktisat, Çevre, Dışsallıklar .

1. Giriş

İktisat kavramı, geleneksel iktisadın tanımıyla “kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyacının karşılanması” şeklinde tanımlanır. Böyle bir tanımın izaha muhtaç yönleri olmakla birlikte söz konusu tanım, insan-insan ilişkisini reddeden nötr bir yaklaşımın ürünüdür. Hâlbuki ekonominin hayat bulmasını sağlayan, ekonomiyi bütün kurum ve kuruluşlarıyla reel ve tabii kılan insandır. Bu anlamda Alfred Marshall, ekonomiyi “insanlığın günlük hayatında sergilediği davranışların incelenmesi” biçiminde tanımlar. İnsanın hem fizik hem de metafizik boyuta sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, ahlâki değerlerin ekonomideki yeri büyük bir öneme sahiptir.

Kâinata düzenli bir biçimde işleyen dengeye, evrende gözle göremediğimiz derecedeki radikal değişim ve dönüşüme insanın hiçbir müdahalesi yokken, doğadaki dengenin bozulmasına neden olan eylemlerin sebebi insanların sınır tanımaz istekleridir. Agnes Heller, “Ahlâkı, varlığa özen göstermektir” şeklinde tanımlar. Bu bağlamda ahlâkı rehber edinen bir birey ister istemez varlığa özen göstererek her istediğini yapmaya mukadder bile olsa isteklerini sınırlayan bir mekanizmanın olduğunu görecektir.

Çevre, varlığın en geniş bir biçimde hayat bulduğu yeri ifade eder. Çevre kirliliği/sorunları insan yaşamının her anını etkileyen bir durum olarak karşımıza çıkar. İnsan hayatını yaşanabilir kılan sadece insanın isteklerine ulaşma derecesi değil aynı zamanda hayvan, bitki ve ekosistemin sorunsuz ya da en az miktarda sorun yaşadığı bir tabiat gereklidir. Yirminci yüzyılın sonlarından başlamak üzere çevre kirliliğinin boyutları küresel bir tehlike haline gelecek derecede artmıştır. Hızlı nüfus artışı, tüketimin daha fazla özendirilmesi, besin ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük yeni tarım arazilerinin teminin gerekli kılmış, ekosistemin dengesinin en önemli sağlayıcıları olan ormanlar ve yeşil alanlar hızla azalmış buna bağlı olarak da karbon emisyonu (zehirli gazlar) ve atıklar artmıştır. Bu sorun sadece hali hazırdaki insanların varlığını değil aynı zamanda gelecek nesilleri de bir tehdit oluşturmaktadır.

Uygarlık tarihi irdelendiğinde, insanoğlunun barınma, yeme, giyinme türünden ihtiyaçlarını karşılamak üzere avcılık-mağara yaşam biçiminde başlayan ve şekillenen yaşamı, “küresel bir köy” olarak tabir edilen günümüze değin sürekli tüketim-üretim sarmalında bir işlev görmüştür. Endüstri devriminin yaşandığı toplumlarda, sanayi uygarlığı yaşamı bütün yönleriyle (siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel) değiştirerek, bir bakıma toplumsal dönüşüm ve gelişme yaşatmıştır. Kapitalist üretim biçiminin dünya ölçeğinde birçok yerde varlığını yaygın bir hale getirerek zenginlik yaratması, refah düzeyinde önemli artışların zeminini oluşturması olumlu olsa da, Paretoyu yaklaşımın öngördüğü “ bir kimsenin faydasını azaltmadan diğerinin faydasının arttırılamayacağı” ilkesinin yansımaları her zaman var olmuştur. Bu yaklaşımda da dezavantaj kısmı her zaman az gelişmiş ülkelerin payına düşmüştür.

Ekonomik gücün devletlerarası rekabette öneminin anlaşılmasıyla birlikte gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelerin sahip olduğu doğal kaynaklar üzerinden o yöre/bölgede yaşayan insanların çevre haklarını gözetmeden üretimlerini sürdürmektedirler. Daha fazla sahiplenme/sahiplik duygusu ile sınırsız sermaye biriktirmeyi gaye edinen kimi girişimciler, yatırımcılar çevreyi, doğayı tahrip etmekten kaçınmamaktadırlar.

Çevre sorunlarının azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma politikalarının oluşturulmasında elbette ki devletin oluşturacağı siyasi ve ekonomik politikalar, yasal mevzuatlar, ceza-i müeyyideler gereklidir. Fakat devletlerin/hükümetlerin, çevre kirliliğini/sorunlarını önlemek için yapacağı çalışmaları maliyet-fayda karşılaştırılması ekseninde düşünerek, söz konusu sorunların büyük bir ekonomik yük yükleyeceği gerekçesiyle çözmekten kaçınması, hem şimdi hem de gelecek nesiller için telafisi zor tahribat ve yıkıma sebebiyet verecektir. Bireyin diğerkâm olmasını sağlayacak, çevrede tahribat ve yıkım yapmadan üretim yapmaya teşvik edecek, “vicdan” merkezli, görünmez el vazifesi görecektir olan ahlâklı bir ekonomik sistemdir.

2. Seküler Ahlâk Ve Ekonomi

Modernleşme süreci ile birlikte bireyi mutlu kılan en önemli ideanın, tüketiciler için daha çok tüketmek, üreticiler için daha fazla kâr elde etmek anlayışı gösterilmektedir. Günümüz problemlerine çözüm üretmek amacıyla yapılacak çalışmalarda nirengi noktası, uygarlıkları inşa eden insan tipolojisini, “modern kimlik-olması gereken kimlik” açısından karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktır. Modern bilimlerin dünya görüşü, kilisenin bilime dönük her şeyi yasaklamasına ve düşünce dünyasının Ortaçağ Skolastik dünyasına hapsedilmesine benzer bir biçimde 18. Yüzyılın sonlarından başlamak üzere bireyin sahip olduğu manevi ve metafizik alanını reddetme eğiliminde olmuştur.

Bilgiye ulaşmanın yolu ampirik ve gözlem olarak kabul edilmiş ve bu anlayışlar epistemolojinin zeminini oluşturmuştur.

Sekülerizm, ahlâkı ve değerleri bilimsel anlayıştan arındırmak isteyenler için bir düşünce pratiği haline gelmiştir. Sekülerizm terimi, Latince “saeculum” kökünden türeyen “secular” teriminin “zaman” ve “mekân” kavramlarını birlikte çağrıştıran bir kavramı ifade eder. ”Zaman” boyutu secular kavramının şimdi, hâlihazırda oluşunu; “mekân” boyutu ise dünyevi olduğunu gösterir. Şu halde saeculum çağdaş vakıalar (olaylar) manasındadır. Sekülerleşme ya da laikleşme insanın akıl ve fikirlerinin fizikötesi (metafizik) denetimden kurtarma sürecini ifade etmektedir. Sekülerleşme sadece siyasal ve sosyal hayatın veçhelerinden ziyade hayatta var olan tüm alanların (dolayısıyla kültürel hayatında) dine dayanan ya da dinsel atfedilen değerlerden arındırılması (ayrılması), dini değerlerden bağımsızlaştırılması şeklinde açıklanmaktadır (Attas, 2003:40-41) ya da sadece bu dünyayı yaşanabilir kabul edip, öte dünyadan ilişkisini koparma temeline dayalı insan merkezci düşünme ve hayatı devam ettirme biçimi olarak ifade edilmektedir (Demir ve Acar, 2005:357).

Salt “aklı” orijine alan, rasyonalizmi esas alarak yaşamını devam ettirmeye çalışan “Batı” iktisadı, sekülerleşme sonucu üretim ve tüketim miktarını artıracak şekilde refah düzeylerinin artmasını sağlamıştır. Sekülerleşmenin bu olumlu tarafı ile birlikte, dünya genelinde ise telafisinin zor olduğu bir olumsuzluk süreci yaşatmıştır. Sekülerleşme kültürün çözülüp çöküntüye uğramasına, *doğal çevrenin dengesinin bozulup eko-sistemi tahrip etmesine*, ırkçılığın yükselen bir değer haline gelmesine, ekonomik sömürü ile beraber gelir dağılımında müthiş dengesizliklere yol açarak ekonomide bir bunalım dönemi başlatmıştır (Duran, 1997:92).

Sekülerizmin ekonomik veçhesini dünyada halen en yaygın ideolojik sistem olan kapitalist anlayışta görmek mümkündür. Kişisel çıkar anlayışını *bencilleştirerek* hayatın merkezine oturtan ve rasyonalite eksenli düşüncüsü bir yaşam biçimine dönüştüren kapitalizm, ahlâki anlayışın en geniş ve büyük dairesi olan alturizm (diğerkâmlık), empati gibi önemli meseleleri güncelden çıkarmaya çalışmaktadır. Elbette bireyin kişisel çıkarını düşünmesi fitrî ve doğuştan gelen bir haldir. Bireysel anlamda, bireyin kendisini geçindirme çabası, başkasına yük olmaması gibi nedenler kişisel çıkar peşinde koşmanın meşruluğunu ifade eder. Bireysel anlamda bu böyle iken, birey toplum içinde yaşadığından yani “ortak” yaşam alanında göstereceği davranışlarda “rasyonel olma” ya da “bencillik” gibi kaygılarla yapacağı tutum ve davranışlar, kendi dışındakilere “ötekine” zarar vereceği anda kişisel çıkarın peşinde olma meşruluğunu yitirir. Maliyetleri minimize etmek amacıyla çevrenin, doğanın dengesinin bozulmasına neden olan

dışsallıklar, kârını arttırmak amacıyla sahte ürünler üretmek gibi sayılarını arttırmanın mümkün olduğu bu türden örnekler kişisel çıkarın meşruluğunu zedeler. Moral değerlerin dominant olduğu bir toplumda kişisel çıkar varsayımı oluşturulacak iktisat politikalarının da etkin olması beklenemez.

Kapital kavramı Encyclopaedia Britannica’da daha fazla servet sağlamak için kullanılan sermayeyi, kapitalizm bu uğraşmayı yerine getiren iktisadi sistemi ifade eder (Ahmed, 1975:16). Günümüz bakış açısıyla kapitalizm ele alındığında akla sınırsız bir sermaye biriktirme, daha fazla tüketme, tamamen ruhu dışlayan madde eksikli bir yaşama ideali akla gelmektedir. Hâlbuki kapitalizmin kuruluş aşamasındaki tasavvur ve günümüz anlayışlarının mutlaka karşılatırmalı bir analizi gereklidir. Bu konuda en öncü ve yetkin düşünür Max Weber’dir. Weber’e göre kapitalizmin yegâne amacı ve varlık nedeni “maksimumu kâr” değildir. Weber bu durumu şöyle ifade etmektedir.

“Sahip olma güdüsünün “kazanç çaba”sının, kâr çabasının, olanaklı en fazla parayı kazanma çabasının kendi içinde kapitalizm ile doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur. Bu çaba şimdi olduğu gibi eskiden de garsonlar, doktorlar, arabacılar, sanatçılar, fahişeler, rüşvet alan görevliler, askerler, asiller, denizciler, kumarbazlar ve dilenciler arasında yaygındır. Yeryüzünde bütün çağlarda ve ülkelerde bunlar all sorts and can didions of man (her çeşit ve her durumda olan insanlar) için vardı ve olacaktır da yeter ki bunun nesnel olanağı bir biçimde sağlanmış olsun. Bu safça kavram belirlemelerinde vazgeçilmesi gerektiğini insanın daha kültür tarihinin emekleme döneminde öğrenmesi gerekir. Sınırsız kazanma açlığı hiçbir biçimde kapitalizm ile aynı şey değildir; ne de “ruh”u ile aynıdır. Kapitalizm olsa olsa bu us dışı güdünün dizginlenmesi en azından mantıkî olarak dengelenmesi ile özdeş olabilir “ (Weber, 2010: 10).

Benzer bir biçimde kapitalist ekonomik anlayışın, tüketimi ekonomik devinimin motoru olarak görmesi ve daha fazla tüketmenin toplam faydayı artıracacağı tezine dayanmasının Weber’in anlayışında bir yeri yoktur. Weber’e göre Asketik Protestanlık, “mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış tüketimi özellikle lüks tüketimini sınırlamıştır” (Weber, 2010:141).

Weber’in yukarıda tarif ettiği kapitalizm, dev tekellerin dünya ekonomisine hâkim olması, özellikle sermaye hareketlerinin uluslararasılaşarak ekonomik arenada yaygınlaşması ile birlikte meşruluğunu zedelemiş ve varlığını oluşturan ana umdelerden kopmuştur. Asketik (çileci) yaklaşımdan uzaklaşıp sadece dünyayı yaşanabilir kılan ve sekülerleşen kapitalist zihniyet, sermayeyi sınırsız bir şekilde biriktirmeyi hedefleyen bir mekanizmaya dönüşmüştür. Kapitalist ekonominin yarattığı tahribatların ve meydana getirdiği acımazlıkları ortadan kaldırmak adına konulan koruyucu yasalar kuşkusuz sınırlı bir biçimde etkin

olacaktır. Özsağır'ın ifadesiyle bireyin sapkın davranışlarının engellenmesi ve bireyi iyiye yönlendirecek olan ahlâki değerler ancak *görünmez el vazifesi* görülebilir (Özsağır, 2013:53). Bu anlayıştan hareketle serbest piyasa ekonomisinin etkin ve optimal bir iktisadi yapı ortaya koymasının olmazsa olmazı ahlâki değerlerle donatılmasıdır.

Weber, döneminde kapitalizmin esas anlayışını ifade eden asketik yaşamdan uzaklaşarak seküler bir hal aldığına dair şu sözleri sarfetmiştir:

“Bu dünyanın malları insanlar üzerinde artan ve nihayet kaçınılmaz bir güç kazanmıştır. Bugün Protestanlığın ruhu belki de kafesten kaçmıştır. Şimdi mekanik temele dayanan muzaffer kapitalizmin bu desteğe artık ihtiyacı yoktur” (Weber, 2010:80).

Bu bağlamda seküler bir mantığa bürünen iktisat “*sosyal ilişkilere dayalı bir ekonomi*” açıklayamaz bir duruma gelir (Özsağır, 2013:57).

Sekülerleşen kapitalizmin egemen bir yaşam biçimine dönüştüğü “Batı” toplumlarında ekonominin sürekli krizlerle karşı karşıya gelmesini sosyolog ve psikanalist Erich Fromm iki zıt kaynak olan Luther ve Calvinistler ile Kapitalist düşünürlerin seküler düşüncelerine bağlamaktadır (Duran, 2009). Ki bu durum kapitalist düşünürler tarafından da tekrarlanmaktadır. Van Den Haag, kapitalizmin yarattığı modern dünyanın temel düşünce sisteminin sekülerizm olduğunu belirtmektedir. (Van Den Haag, 2004:199).

Luther, Spinoza ve Calvin gibi düşünürler bireyin kendi çıkarını en yükseğe çıkarmak istemesini ve sürekli elemenden kaçıp hazzın peşinde koşmasının doğru olmadığını, bireyin Allah'ın iradesine bağlı kalınması gerektiğini savunan dindar düşünürler idi. Kapitalist düşünce fikrini savunanlar ise insanın dışındaki bir gücün insanı araçsallaştırmayacağını savunan bir yaklaşıma sahiplerdi. Kapitalist düşünürlere göre bireyin sürekli hazza yönelik tutumu ve bencil bir davranış sergilemesi asil bir davranış ifade eder. İki zıt görüşten günümüze devamı akseden Calvinist yaklaşımda din kökenli hareket eksenini terk edip insanı bilim, teknoloji odağında yorumlayan, insanı araçsallaştıran bir düşünceye evirildi. Alman filozof Jürgen Habermas da daha önce savunduğu bu anlayıştan sıyrılarak yeni bir anlayış arayışı içinde olmuştur. Habermas'a göre hayatın her anında din olgusunun dışlanması toplumsal zarara neden olmuştur. Ekonomik hayatta insan davranışlarını yönlendiren tek faktörün kâr maksimizasyonu olduğunu dolayısıyla bu anlayışın bireyde hırsı ve tutkuyu amaç, insanı araçsal bir hale getiren idrak boyutuna vardığıdır. Habermas, bireyin paraya ve güce tapma inancının ancak dini ahlâkla gemlenebileceğini dile getirmiştir (Habermas'tan aktaran Duran, 2009).

Modernite öncesi dönemlerde hem ekonomik hem de politik sistemlerin meşruiyet kaynağı kutsallardı. Modern hayat, bireyi aynı zamanda hem gelenekten hem de kutsaldan koparmıştır. Kutsalın yerine yeni bir anlayış ikame edemeyen modern anlayış “anomi” olarak adlandırılan, toplumda ya da bireylerde değerlerin kaybolmasına, hiçbir norma bağlı kalınmamaya yönelten bir yaşam biçimi sunmuştur. Bundan dolayı ekonomik ve politik sistemler, ahlâki ilkelerden yoksun bırakılarak toplumsal bunalım ve çözümlere neden olmuştur. Sosyo-kültürel dinamiklerden kopan bir ekonomik anlayış kaçınılmaz bir sorun olarak ekonomik, meşruiyet, aidiyet, motivasyon krizlerine maruz kalır. Bu bağlamda, toplumu sahip olduğu değer yargılarından, ahlâki ve dini anlayıştan koparmak meşruiyet krizini de beraberinde getirir. Aynı durum kapitalist anlayış içinde geçerlidir. Max Weber’in Protestan ahlâki üzerine inşa ettiği kapitalist sistem, bir meşruiyetin ifadesiydi. Modern zamanla birlikte gelenekten kopan kapitalizm, geliştikçe ekonomik sistem bağlamında otarşik bir anlayışla herhangi bir ahlâki sisteme ihtiyaç olmadığından hareketle, kutsaldan seküler bir anlayışa evrilmiştir. Bireyselliğin alturizmle kaynaşamaması, ussallığın temel karakteristik olarak görülmesi, görünmez el prensibinin etkin bir biçimde işlememesi küresel ekonomik krizlerin sık sık yaşanması ve gelir dağılımının istenilen seviyede olmaması kapitalist anlayışı yeniden sorgulatmaktadır.

3. Çevre ve Ekonomi

Çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süreç içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunulabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı olarak tanımlanmaktadır (Keleş ve Hamamcı, 1993:21). Bu tanımdan anlaşılacağı üzere çevre sorunları gibi negatif dışsallıklar sadece lokal bir bölgeyi değil çevreyi kullanan herkesi olumsuz etkiler. Örneğin sigara içenlerle içmeyenlerin olduğu bir ortamda o ortamdakiler negatif dışsallığın maliyetine katlanır. Fakat çevre sorunları, bir bütün halinde toplumun bütünü negatif etkiler.

Günümüzde yakın bir döneme kadar “çevre” derken “hava”, “çevre sorunları” denildiğinde akla “hava kirliliği” gelirdi. Fakat ekonomideki çevre sorunu diğer ekonomik sorunlar olan işsizlik, enflasyon gibi yerini daha geniş bir tanımlamaya evirdi. Suyun, havanın, toprağın, doğanın kirlenmesinin yanı sıra insanın yerleşimi, sağlık sorunları, beslenme sorunları, eğitim ihtiyacı, yeşil alan problemi, dönüşülebilir evler yeni ekonomi paradigmasının yeni çevre anlayışını nitelemektedir (Başol, Gökalp, t.y:44).

Çevre sorunları bağlamında çevre kirliliğinin birçok yönü olmakla birlikte dünyadaki kurum ve kuruluşlar bu sorunların önem derecesine göre farklı bir

biçimde sıralama yapmaktadırlar. Örneğin Avrupa Birliği kapsamında çevre kirliliğini ele aldığımızda akla şu konular gelmektedir (Engin, 2007:96).

- Havanın korunması
- Suyun korunması
- Doğal yaşamın korunması
- Ormanların korunması
- Atık Yönetimi
- Endüstriyel kirlilik
- Tehlikeli kimyasallar
- Radyasyon sorunu
- Gürültü kirliliği
- İklim değişikliği

Çevre kirliliği bir dışsal maliyetin ifadesidir. Kirliliğin bize yarar sağlayan faaliyetlerin bir sonucu olduğundan hareketle (şehirlerimizi aydınlatmak için yapılan elektrik santralleri, yiyecek üretilen çiftliklerden gelen gübrelerin nehre dökülmesi) hiçbir çevre politikasında hedef çevre kirliliğini ortadan kaldırmak değildir. Amaç kirliliği minimize etmektir (Krugman ve Wells, 2010:434-436).

James Watt'ın 1786 yılında buhar makinesini tasarlamasıyla başlayan sanayi devrimi ile birlikte çevre sorunları baş gösterse de daha önce de bu sorunlar mevcuttu. Her ne kadar günümüzde negatif dışsallık derken akla sanayiden kaynaklanan hava kirlenmesi gelse de İngiltere de Viktorya döneminde (1837-1901) evlerde kömür yakılması çevre kirliliğinin başlıca nedeni olmuştur (Stiglitz, 1981:263). Çevre sorunlarının yoğun bir biçimde hissedilmeye başlaması esasında II. Dünya savaşı sonrası yıllara tekabül etmektedir. Savaş yalnızca insan ölümlerine, yaralanmalarına, sefalete, açlığa değil bunların ötesinde gelişmişliğin göstergesi sayılan şehirlerin, sanayi kuruluşlarının ve çevrenin zarar görmesine neden olmuştur (Özdemir, 1998:68-69).

Çevre sorunlarına ekonomik sistemlerin bakış açısı temelde iki başlık altında incelenebilir (Başol, Gökalp, t.y:45).

1- Birinci görüş, çevre sorunlarının hem kapitalist hem de sosyalist sistem de aynı öneme ve niteliğe sahip olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre özel sektöre benzer bir biçimde kamunun kontrolü altındaki sanayiler, işletmeler çevreyi kirletmektedir.

2- İkinci görüşe göre kapitalist sistemi ayakta tutan ve yakıtı kabul edilen başlıca güç tüketimdir. “kirleten öder” kuralı kapitalist anlayışta yoktur. Çünkü kapitalizm hem çevre hem de kent sorunlarına dair gelecekte bir planları

yoktur. “Profitopolis” anlayışı yani kâr güdüsü öncelenecek toplumsal sorunlar geri plandadır.

Çevre kirliliğinin ekonomik boyutu dışsallıklar ölçeğinde ele alınır. Dışsallık, piyasa aksaklıklarından biri olarak “bireylerin ya da firmaların başka bireyler ya da firmalar üzerinde etkisi olan ve etki altında kalanın bu etkinin bedelini ödemediği ya da kendisine bu bedel ödenmeyen bir eylemi” ifade eder (Stiglitz, 1981:262). Dışsallık kavramı, negatif dışsallık (dışsal maliyetler) ve pozitif dışsallık (dışsal faydalar) olmak üzere ikiye ayrılır. Dolayısıyla bir birey ya da firmanın başkalarına yükledikleri ve bundan dolayı bir bedel ödemedikleri maliyet negatif dışsallığı ifade eder. Çevre kirliliği bir negatif dışsallık örneğidir (Krugman ve Wells, 2010:437). Pozitif Dışsallık ise dışsal fayda olarak da tanımlanır, bir malı ve ya hizmeti satın alan ya da satanların üçüncü kişilere herhangi bir bedel ödetmeksizin fayda sağlamasıdır. Örneğin bulaşıcı hastalığa yakalanan bir bireyin para ödeyerek aşısı olması hastalığın yayılma riskini ortadan kaldırır (Yıldırım vd, 2011:302).

Çevre kirliliği gibi negatif dışsallıklar, piyasa mekanizmasının başarısız olmasının temel nedenlerinden biridir. Dışsallıkların olduğu bir yerde ekonomik etkinliğin bozulması kaçınılmazdır. Bu bağlamda piyasa başarısızlıklarının ortadan kaldırılması için devletin ekonomiye müdahale etmesini gerekli kılar (Krugman ve Wells, 2012:433).

2013 İklim Koruma Endeksi verilerine baktığımızda enerji üretimine bağlı en önemli sera gazı üreticisi 8 ülke ve dünya ölçeğindeki karbondioksit salınımlarına baktığımızda dünyayı en çok kirleten ülkelerin başında ABD ve Çin bulunmaktadır. Karbon emisyon oranına bakıldığında ilk 8 sıralama şöyle oluşmaktadır.

Ülke	Küresel Ölçekte CO2 Emisyon Oranı (%)	Küresel Ölçekte Enerji Üretimi (%)
Çin	21.42	19.34
ABD	16.26	17.36
Hindistan	4.94	5.42
Rusya	4.84	5,49

Brezilya	4.19	2.08
Japonya	3.52	3,89
Almanya	2.34	2,56
Endonezya	2,33	1,62

Kaynak: Climate Change Performance Index, 2013.

IMF verilerine göre geçen yıl GSYH büyüklüğüne göre ilk 20 ekonomi arasında 2013 için beklenen rakamlar şu şekilde:

Ülke	Cari Fiyatlarla GSYH; \$
ABD	16.237,7
Çin	9.020,3
Japonya	5.149,9
Almanya	3.598,0
Fransa	2,739.3
Brezilya	2.456,7
İngiltere	2.422,9
Rusya	2.213,6
İtalya	2.076,0
Hindistan	1.972,8

Kaynak: www.dunya.com

Yukarıdaki verilerden hareketle GSYH büyüklüğü ile çevre kirliliği arasında pozitif bir korelasyonun olduğu görülecektir. Dünyayı en çok kirleten ilk 8 ülkeden 7'sinin GSYH büyüklüğü bakımından ilk 10 sıraya girdiği görülmektedir. Aynı şekilde dünyadaki en büyük beş kapitalist ülkesi olan (The Five Most

Capitalist Countries in The World, Peerform, 09.09.2013) Almanya, ABD, Çin, Hindistan ve Japonya her iki tabloda da yer alması iddiayı güçlendirmektedir.

Ekonomik anlamda az gelişmişlik-gelişmişlik anlayışını Kazgan, Kuzey-Güney metaforuyla açıklamaktadır. Kuzey ülkelerin (ABD, Batı Avrupa, Rusya) çevre kirliliğinin esas kaynağı olduklarını kendi verilenlerinden hareketle anlayabiliriz. Bununla birlikte kimya fabrikaları başta olmak üzere Kuzey'deki birçok şirket çevre kirlenme yatırımlarını güneye aktarmak eğilimindedirler. Bu eğilim coğrafi olarak dezavantaja sahip olan Güney'in denizlerinin, nehirlerinin atıklarla dolmasına neden olmaktadır (Kazgan, 2012:397).

Dışsallıklara çözümler noktasında birbirini tamamlayacak kamusal ve özel çözümler mevcuttur. Kamusal çözümleri 4 başlık altında toplamak mümkündür (Stiglitz, 1981:270).

1. Devlet tarafından verilecek olan para cezaları.
2. Negatif dışsallığa neden olan kurum/kuruluşlara negatif dışsallığı azaltmak için yapacakları harcamalara sübvans etmek.
3. Düzenlemeler yapmak, örneğin otomobiller için egzoz standardı getirmek.
4. Hukuk sisteminden yararlanarak yasal çözümlere gitmek.

4. Negatif Dışsallıklara Bir Çözüm Olarak: Ahlâk

Çevre-ahlâk bağlamında toplum-tabiat ilişkileri, dönemin (18.yy) bilimsel görüşüne benzer bir biçimde hatta aynı düzlemde seküler ve insan-merkezli (antroposentik) anlayışa sahip olmuştur. Daha önceleri kâinattaki düzenin, ahengin, güzelliklerin “aşkın ve mutlak” bir varlık tarafından yaratıldığı anlayışı, Neo-Darwinizm'in tesadüf ve evrimle temellendirmeye çalışan bir anlayışına hapsedilmiştir. İnsanın hayattaki tek amacının mücadele etmesi gereken bir kimliğe büründüren anlayış, hayatta kalmanın yegâne ilkesini ”mücadele ve savaş” olarak nitelemektedir. Bu anlayış diğerkâmlık yerine bireysellik, empati yerine rekabeti öngörerek güçlünün güçsüze, kuvvetlinin zayıfa gelişmişin az gelişmiş tahakkümüne yol açmıştır (Özdemir, 1999:299-300). Bu yaklaşıma benzer bir biçim de liberal kapitalizm düşüncesi de çevre değerlerine salt iktisadi kaynak açısıyla yaklaşmaktadır. Bu anlayış çevreye, antroposentrik (insan-merkezli) bir nazarla olaya yaklaşmakta ve doğal kaynaklara bizzat varlıkları itibariyle bir değer atfetmemektedir. Bu anlayışla çevresel değerleri korumanın gereği/gerekçesi insan ihtiyaçlarını karşılama eksenlidir. Yani insana faydalı olan korunmaya değer olan değerdir prensibi hâkimdir (Bıçkı, 2001:40).

Kapitalist ideolojinin çevrede yarattığı tahribatı “tüketim anlayışına” bakarak ele almak gerekir. Modern ekonomi, etkinlik kavramını esas alarak

“*optimal üretim çabası*” şeklinde tüketimi yaygınlaştırma çabasıdır. Daha çok tüketicinin insanı daha fazla mutlu edeceği anlayışına sahip bir toplumsal anlayış oluşturma çabası içinde olmuştur. Hatta ekonomi ya da iktisadın tanımı temel ders kitaplarında yapılırken “kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyacını karşılamak” şeklindedir. Kâinattaki kaynakların yeterli olduğu, kıt olmadığı esasında aşikârdır. Sınırsız olan ihtiyaçlar değil, insan hırslıdır. Gandi bu çelişkiyi şu şekilde ifade etmektedir: “Yeryüzünün kaynakları her insanın ihtiyacını gidermeye yeter, ancak herkesin hırsına yetmez” (Gencer, 2008:55-56). Bu anlayış esasında toplumsal felaketlere de yol açabilme potansiyeline sahiptir. Başta Afrika ülkeleri olmak üzere, örnek edindirme yoluyla azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin sahip olduğu tüketim kalıplarına özendirilmesi bir felaketin habercisi olur. *Liberalizmin albenisi* olan bol tüketim anlayışının dünyada 3,8 milyar nüfusa sahip düşük-gelirli, alt-orta gelirli ülkeler ABD’deki, Yunanistan’daki tüketim düzeyine ulaştığını varsayarsak önü alınmaz çevresel felaketlere neden olur (Kazgan, 2012:397).

Dışsallıkları önlemek için kamusal çözümlerin yanında özel çözümler olarak konulabilecek iki çözüm vardır. Bunlardan birincisi Coase Teoremidir. Yani dışsallığı meydana getirenler ile dışsallıklardan etkilenenlerin bir araya gelip dışsallığı içselleştirmeleridir. Örneğin sigara içenlerin ve içmeyenlerin olduğu bir ortamda sigara içmeyenlerin kaybı daha fazla ise sigara içmeyenler bir araya gelip sigara içenlere tazminat ödeyebilirler. Ya da aynı balık sahalarını kullanan balıkçıların bir araya gelip aşırı avlanmayı önlemek için belirli kurallar koyması gibi. İkinci yol ise sosyal yasaklar yoluyla dışsallığı önleme çabasıdır. Toplumsal hayatta sıkça rastlanan ve istenilen bir durumun ifadesi olarak “Sana yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapma” altın kuralını hayata geçirmek. Yani iktisat diliyle “pozitif dışsallıklara neden ol” “negatif dışsallıklara neden olma” (Stiglitz, 1981:266-67).

Erdemli bir birey, piyasa aksaklıklarının minimize edilmesine, piyasanın etkin bir biçimde varlığını sürdürüp gelişmesi için arzulanan bir insan modelini ifade eder. Ahlâkın önemsedığı doğruluk, sadakat, dürüstlük ve çalışkanlık gibi “iyi” kabul edilen davranışlar vasıtasıyla insanın erdemli bir şahsiyete dönüşüp karşısındakini aldatmaması, borcunu inkâr etmemesi, senetlerini ödemeye sadık kalması gibi hoş görülen davranışlar piyasanın iyi işleyip piyasaya pozitif dışsallık sağlar (Acar, 2002:14-15). Bu anlayışla birlikte ahlâka sahip iktisadi aktörlerin (girişimciler, firmalar) üretim yaparken sadece kısa vadede kârlılık eksenli değil, çevreyi koruyan ve “sosyal sorumluluk” anlayışının firmalara kattığı prestijden hareketle yapacakları üretim piyasa için istenilen bir durumu ifade edecektir.

5.Sonuç

Modern batı uygarlığı, bütün kurum ve kuruluşlarıyla her alanda sorunlarına çözüm üretemeyen küresel bir kriz halindedir. Bu bağlamda kutsal ve geleneği hayatın tüm alanlarından dışlayan modernite eksenli batı anlayışı, “yabancılaşma” olgusunu doğurmaktadır. Yabancılaşmayı besleyen anomi kavramı ile bireyler kuralsız bir yaşam anlayışını benimser, insandan kâinata kadar uzanan bir iletişimsizlik hali ortaya çıkar. Bu anlayışla batı iktisadının temel taşlarını oluşturan adil olmayan rekabet, maksimum kâr, kişisel çıkar, sınırsız sermaye isteği, tüketim çılgınlığı gibi anlayışların dünyada yarattığı tahribat ve yıkım ortadadır. Bu anlayışların aynı zamanda dünyayı büyük bir buhrana götüreceği aşikârdır. Üreticilerin maksimum kârlılığı sağlamak adına, insan sağlığını göz ardı eden ve çevreyi tahrip eden üretim anlayışına yönelmeleri, söz konusu firmaları kurumsallaştırmayacağı gibi bu tür firmaların günümüzde “iletişim ağı” göz önünde tutularak piyasadan dışlanmasına yol açar. Bu bağlamda çevre kirliliği/sorunları negatif dışsallığın ifadesidir. Negatif dışsallıkları minimize etmek için formel kurumların (hukuk, yasalar, mevzuatlar) yanında informal kurumların (ahlâk) önemine vurgu yapılmalıdır. Özellikle ilköğretim kademesinden başlamak üzere hem lisans hem de yüksek lisans derslerinde çevre-ekonomi ilişkisi ele alınırken, mutlaka ahlâkın eklenmesi gerekir. Bireyin her istediğini yapmasını engelleyecek en önemli değer ahlâktır. Bu sebeple en iyi ikinci teoremden hareketle çevre kirliliğinin “0” olmasa bile minimize edilmesi yalnızca devletin koyduğu vergilerle, STK’ların baskısıyla değil ahlâki değerlerle donanmış iktisadi aktörlerin piyasadaki sayıca fazla olacağı bir iktisadi yapı sayesinde mümkün olacaktır.

İnsanın ahlâki inançlarıyla ekonomik tavrı arasındaki sonsuz uçurumu modern dünya trajedinden kurtaracak tek çıkış yolu, iktisadi aktörlerin bütünüyle ahlâki bir yapıya kavuşmasından geçmektedir. İnsan özgürlüğünün sınırlandırıldığı ve bencilliğin erdem olarak kabul edilmediği bir ahlâki anlayışla oluşturulacak ekonomik politikalar, hem kapitalist hem de sosyalist ekonominin sağlayamadığı sosyal adalet eksenli bir refah devleti anlayışının anahtarı olacak, aynı zamanda bu ekonomik politikalar diğerkâmlığı pekiştirerek, insanların kâinatta yaşayan tüm canlıların haklarını gözeten, aynı zamanda çevre ve doğayı tahrip etmeyen bir üretim anlayışa sevk edecektir.

Kaynakça

Ahmed, M. (1975). *İslam İktisadı: (Mukayeseli Bir Tedkik)*. Kavakçı, Y. Z. (Çev.), Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul.

Attas, S. (2003). *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. Kılıç, M.E. (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul.

Başol, K. ve Gökalp, F. (t.y). Ekonomi İle Çevre Sorunları Arasındaki Bakış 1. Çevre Dergisi. <http://www.ekoloji.com.tr/resimler/1-10.pdf> (06.08.2013)

Bıçkılı, D. (2001), “Batı Düşüncesi, Liberal Kapitalizm ve Çevre”, Akdeniz İİBF Dergisi, Sayı:2, ss.33–42

<http://www.akdeniz.edu.tr/iibf/yeni/genel/dergi/Sayi02/Bicki.pdf> (28.01.2008).

Demir, Ö. ve Acar, M. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Adres Yayınları, İstanbul.

Duran, B. (2009). *Felsefe, Medeniyet ve İktisat*.

<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1003>

Engin, B. (2007). *Avrupa Birliği Özelinde Çevre Politikalarının Etkinliği*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gencer, B. (2008). *Politik İnsandan Ekonomik İnsana İktisadi Kavramları Yeniden Tanımlamak*. R. Şentürk (Dü.) içinde, Ekonomik Kalkınma ve Değerler. Ebru Yayıncılık, İstanbul.

Kazgan, G. (2012). İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. Remzi Yayıncılık, İstanbul.

Keleş, R. Ve Hamamcı, C. (1993). *Çevrebilim*, İmge Kitabevleri, Ankara.

Krugman, P. ve Wells, R. (2010). *Mikro İktisat*, (Çev. Edit: Sayım Işık vd.), Palme Yayıncılık, Ankara.

Özdemir, İ. (1999). *Çevre bilincinin gelişiminde çevre ahlâkının önemi*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 39(2):295-317.

Özsağır, A. (2013). *Bilgi Ekonomisi*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Stiglitz, J.E. (1994). *Kamu kesimi ekonomisi*. Batirel, Ö.M. (Çev.). Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Van den Haag, E. (2004). *Entelektüellerin Kapitalizm Düşmanlığı*. Piyasa Medeniyeti, Yayla, A. (Der.). Liberte Yayınları, Ankara.

Weber, M. (2010). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*. Solmaz, G. (Çev.). Alter Yayınları, Ankara.

Yıldırım, K., Şıklar, İ., Bakırtaş, İ., ve Doğan, B. (2011). Mikro İktisada Giriş. Pelikan Yayıncılık, Ankara.

http://felsefe.kku.edu.tr/belgeler/edergiler/felsefe_dunyasi/ (06.08.2013).

<http://germanwatch.org/en/download/7158.pdf> (07.08.2013).

<http://www.dunya.com/turkiye-2012de-yeniden-17-buyuk-ekonomi-oldu-189138h.htm> (07.08.2013).

<http://blog.peerform.com/the-five-most-capitalistic-countries-in-the-world/> (09.09.2013).

TÜRKİYE’DE HAYVAN DENEYLERİNDE UYGULANAN ETİK KURALLAR ÜZERİNE

*Ali KURT**

Özet

Dünyada ve Türkiye’de her yıl pek çok hayvan tıbbi araştırmalar için kullanılmakta. “Hayvanların hakları olabilir mi” sorusuna cevaben, “Helsinki Deklerasyonu ve diğer şartları” yanısıra temel hayvan haklarını da kabul ettiğimizi belirtelim. Son yıllarda hayvan hakları anlayışına uygun olarak deney hayvanları kullanımında etik kurallar geliştirilerek uygulanmaya konuldu. Yapılacak hayvan deneyleri için konusunda uzman doktor ve veteriner hekimlerin çoğunlukta bulunduğu etik kurullardan izin almak gerekiyor. Bu kurullarda meslekten olmayan (hukukçu ve sıradan yurttaş gibi) iki üye de var. Deontoloji Uzmanının bulunması tavsiye edilmekle birlikte zorunlu tutulmamış olması ilgi çekicidir. Kurul; yapılacak deneyi, araç ve yöntemlerini inceledikten sonra daha önce yapılmadığına, tıbbi gelişmeler sağlayabileceğine, bu sorunun cevabının hayvan kullanmadan bulunup bulunamayacağına bakıp, yapılmasının gerekliliğine karar verirse, kullanılması gerekli en az hayvan miktarını bilimsel yöntemlerle hesaplayıp ona göre izin veriyor. Hayvan üretimi ve deneyler, sadece hayvanların uygun şartlarda bakılabileceği lisanslı merkezlerde yapılabiliyor ve her aşamada denetim altında tutuluyor. Eskiden olduğu gibi sokaktan yakalanan hayvanlarda deney yapılamıyor, deney hayvanlarında üretim sertifikası soruluyor.

* Doç. Dr., Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi Patoloji Uzmanı, alikurt1@gmail.com.

Yeni düzenlemeler hayvanlarla deney yapmayı sınırlasa ve masrafları artırsa da, deneylerde, standardizasyon yanısıra bilim adamlarının vicdanının rahatlamasını sağlamış olmalı. Türkiye’de halen 100 civarında Hayvan Deneyleri Etik Kurulu var. Deney yapacak bilim adamları bütün bu şartları sağladıktan sonra hayvan temini için de sıraya giriyorlar. Az sayıda Deney Hayvanı Üretim Merkezi ile Hayvan Deneyleri Merkezi, kalite ve standartlar açısından gerekli şartları sağlamış durumda.

Deneysel tıp konusunda dönüm noktası olan Claude Bernard’ın yaptığı devrimle büyük bilgi birikimi sağlandıktan sonra neler değişti? Türkiye’de uygulanmaya konulan deney hayvanlarının temin ve kullanılmasına yönelik kurallar ile ahlak felsefecisi Tom Regan ve Peter Singer gibi hayvan hakları savunucularının, hayvanlardan faydalanmayı neredeyse tamamen engelleyici talepleri arasındaki çelişkilerin ve uygulamadaki muhtemel sonuçlarının irdelenmesi gerekiyor. Hayvan hakları savunucularının sonunda vardıkları nokta vejateryenlik ise tıbbi nasıl bir gelecek bekliyor? İnsan sağlığı, hastalıkların önlenmesi, tedavinin geliştirilmesi gibi konularda hayvan deneyleri önemli ve gereklidir. Hayvanlardan, onlara zulmetmeden faydalanmak daha makul bir yol değil midir?

Tebliğimizin kapsamını hayvanların deneysel çalışmalarda kullanımının gereklilik sınırları, Türkiye’de uygulamaya konulan deney hayvanı kullanımına ilişkin kurallar ve hayvanların israf edilmemesi, refahının korunması gibi konularla sınırlandıracağız. Bakış açımız antroposentrik olmakla beraber hayvanlara eziyet vermeme ana unsur olacak. İnsan, çevresi ile bir bütündür ve sağlığın bir tanımı da “*çevresi ile uyum halinde olmak*”tır. Aşırı sınırlamalar, gelişmeleri engelleyici olabilir.

Doğrusu, her iki tarafı da korumak olmalıdır.

Tıbbi bilimlerde veya hayvan hakları konusunda Ortaçağa dönmek isteyeceğimizi sanmıyoruz.

Giriş

Sağlık bilimlerinde gelişme sağlanması için önemli iki çalışma türü; gözlem ve deneylerdir. Gerçeğe en yakın gözlemler, insan vücudu üzerinde yapılanlardır.

Deneyler, tıp alanında geçerli ve güvenilir bilgileri sağlamada kullanılan yöntemlerdendir. Tarihi bilgilere göre Hippocrates ve Galenos, anatomiye olan meraklarından dolayı hayvanlar üzerinde gözlemlerde bulunmuşlar, ancak Ortaçağda bu iş kesintiye uğramıştır.

Araştırmalarda insanın denek olarak kullanılmasının hukuki ve ahlaki kıstasları vardır. Ana düşünce insanın temel haklarının korunmasına yöneliktir. İnsanların denek olması şu hallerde mümkündür; 1.Gönüllü denekler, çoğu zaman deneyi yapan kişinin kendisi, yakınları ve hastalardır, mesela Dr. Edward Jenner, çiçek aşısını kendisi ve oğlu üzerinde denemiştir. 2.Bedel mukabili deneye katılanlar, 3.Gönülsüz denekler; yapılanlara karşı koyamayan mahkûmlar, köleler, akıl hastaları, (1931’de Dr. Cornelius Rhads, insan deneklere kanser hücreleri aşılıp gelişimlerini incelemiştir. 1940 yılında Şikago’da dört yüz mahkûm yeni ilaçların etkilerini çalışmak için sıtma hastalığına yakalatıldı. 1942 yılında, hardal gazı 4.000 Amerika Birleşik Devletleri memurunda denenerek sinir sistemindeki etkileri araştırıldı. Aynı yıllarda aynı ülke tarafından Guatemala’da insanlar üzerinde frengi deneyleri yapıldı). 4.Deneylerde kullanıldığının farkında olmayan kişiler (Coştu F.C., 2007).

Yirminci yüzyıl başlarında deneylerde insan hakları ile ilgili etik değerlendirmeler kendini göstermeye başladı. Tıbbi deneyler konusunun etik kapsamında ele alınmasının önemli nedeni, insanların izni olmadan, gizlice ve bazen de baskı yoluyla yapılmaya başlanması olmuştur.

Etik; iyi ve doğruya ulaşmayı amaçlayan felsefe dalıdır. Önceleri hekimlik mesleğinin uygulanmasında gerekli kurallar bütünü deontoloji dersinin konusu idi. Burada hekimlerin mesleklerini uygularken uymaları gereken kurallar, genellikle tıp tarihi eşliğinde ele alınmaktaydı. *Biyoetik* terimini ilk kez biyokimyacı van Rensselaer Potter, 1970 yılında bilimde hızla cereyan eden yeni gelişmelere, değerler sisteminden de karşılık gelebilmesi düşüncesiyle kullanmıştır. Terim “*bios*” (hayat) ve “*ethos*” (ahlak) kavramlarının birleşiminden oluşmuştur (Güner A. 2013). Potter bu terimi, teknik olarak mümkün olan her şeyin etik olarak da haklı çıkarılabileceği anlamına gelmediği; tam tersine baş döndürücü bilimsel (tıbbi) ilerlemelerin çevreye, insan ve hayvan varlığına olumsuz anlamda müdahaleyi getirdiği ve hayvanların ve insan türünün geleceğinin tehlikede olduğu endişesiyle önermişti. Günümüzde biyoetik, oldukça farklı konuların yer aldığı geniş bir alanı kapsamaktadır ve bunun sonucunda, ele alınan sorunlar da oldukça fazla olmaktadır. Biyoetik anlamındaki bu kavramlar arasından tıp uygulamalarıyla ilgili olanlar ayrılarak, “*tıp etiği*” adı altında incelenmektedir.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına göre kurulan etik kurullardan gerekli izinler alınıp, gönüllülerden de onam temin edildikten sonra, zarar vermeyeceği kesin olan konularda deneyler insanlar üzerinde yapılabilmektedir. Kişinin anatomik, fizyolojik ve psikolojik olarak zarar

görmediği, gönüllülüğe dayalı olarak, kişi bilgilendirilmek, kabul ettirilmek ve gerekli resmi izinler alınmak şartıyla bazı zararsız deneyler yapılabilmektedir.

Hayvan Deneyi; Sağlık ve hastalıklarla ilgili alanlarda çalışmalar yapmak için hayvanların kullanıldığı deneyler şeklinde tanımlanabilir (Büken N.Ö., 2006).

Konu insan olunca, sonucu garantili olmayan konularda ne yapılması gerekir? İnsanı korumak için, bu tür deneyler yapılmalı mı, nasıl yapılmalı? Araştırılmamalı mı? Burada, iyi planlanmış hayvan deneyleri devreye giriyor.

Hayvan; sınıflamanın Eukaryota üst âlemindeki canlıların ortak adıdır. Bu kelimeyi günlük dilde, genellikle insan dışı hayvanları ifade etmek için kullanmamıza rağmen birçokları insanları da biyolojik manada bu sınıfa sokarlar. Ortak özellikler; çevreye uyum sağlayan, hareket edebilen ve diğer canlılarla baslenen çok hücreliler olmaktır. Ancak felsefi manada insan, Aristoteles'in tanımıyla "*düşünen bir hayvandır*". Yani, aklını kullanabilen ve elleriyle üretebilen varlıktır.

İnsanların diğer canlılardan farklı olduğu ileri sürülürken dayanak noktalarından biri, insan ve hayvan arasındaki ontolojik boşluktur. Hayvanlar insanlardan farklı bir ontolojik düzeye aittir ve aradaki fark kapatılamaz. Yapılan değerlendirmelerde, hayvanların ahlak sahibi olmadığı ve bu nedenle ahlaki sistemin bir parçası olamayacakları vurgulanmaktadır. Bu durumda sisteme dâhil olmayan bir varlıkla insanın ilişkisini değerlendirirken ahlaki kuralların kullanılması uygun görünmemektedir. Buna karşı görüşte olanlar ise hayvanların da insanların oluşturduğu ahlaki sistem içinde bir konularının olduğunu kabul etmektedir.

Geçmişte Durum Ve Hayvan Haklarının Gelişimi

İlkçağda insanların hayvanlar üzerinde ve hastalanan veya savaşta yaralanan insanlarla ilgili gözlemleri sonucu tıbbi bir birikim oluştu. Aristo, Politika adlı eserinde "*doğanın her şeyi özel olarak insan için yaratmış olduğunu*" ve "*hayvanların da insanlar için var olduğuna inanmamız gerektiğini*" belirtmişti (Cevizci A. 2013).

Aquinolu Thomas, "*Indigebantameneis ad experimentalem cognitionem sumendam de naturiseorum*" yani "*... ama yine de doğalarından deneysel bilgi edinmek için hayvanlara gereksinim duyuyorlardı*" sözüyle, deneysel bilginin kaynaklarına değinmiş oluyor. (Agamben G., 2012). Thomas, izleyicisi olduğu Aristo gibi "*akıldan yoksun hayvan varlıklarının eylemlerini belirleyemediklerinden sadece birer araç olarak insanlar için var olduklarını*" belirtir (Cevizci 2013). Georges-Louis Buffon ise "*Hayvanlar olmasaydı, insan*

doğası daha da anlaşılmaz olurdu” diyerek birbirine benzerlikler yönünden hayvan- insan ilişkisine dikkat çekmiştir (Agamben G., 2012).

Tesadüfî gözlem ve bilgiler yeterli olmayınca modern çağın başlarında deneye dayalı modern tıp gelişmeye başladı. Claude Bernard’a göre; “*denesiz tıp kabul edilemez*”. Deneyler artıkça bilgiler de çığ gibi artmaya başladı.

Claude Bernard, insanda rastlanan bütün hastalıklarla ilgili benzer deneylerin hayvan modellerinde uygulanabileceğini yazmıştı. Ancak geçen zaman içinde tam böyle olmadığı, bazı hastalıkların benzerlerinin hayvanlarda ortaya konulmadığı gösterildi. Neden? Acaba insan hastalıkları ile ilgili bilgilerimizin yetersizliği mi söz konusu, yoksa bazı hastalıklar gerçekten sadece insana mı has? En azından şimdilik, deneysel hayvan modellerinin her konuyu araştırmaya yetmediğini kabul etmek durumundayız. Bu da bizi hayvan deneylerinin sınırlarını belirtmeye götürüyor. Yani etik ilkeler dışında, anatomik ve fizyolojik sınırlardan da bahsetmeliyiz (Leriche R., 1960).

Geçmişte uzun süre hayvanları deneylerde kullanan kişiler onların duygu sahibi varlıklar olduğuna inanmıyor, mekanik prensiplerle anlaşılacaklarını savunuyorlardı. Hayvanların bilinçlerinin olmayışı; onları insanlardan ayıran temel fark olarak düşünülmekteydi. Aksine görüşler var olmakla beraber, Descartes de bu düşüncede olanlardan biridir (Özden H.H., 1996, Erdenk E.A., 2013). O, hayvanların “*canlı birer makine*” olduğunu kabul eder. Linneaus ise bu konudaki aykırı düşüncesini; “*Kuşkuyok ki, Descartes hayatı boyunca hiç maymun görmemiş*” sözleriyle ifade etmiştir (Agamber G., 2012).

Faydacı Etik Kuramının önde gelen filozofu John Stuart Mill’in görüşlerine göre, “*bir eylem yararlıysa, doğrudur*”.1789 yılında Jeremy Bentham; “*Ahlakî Yaşamın İlkelerine Giriş*” adlı eserinde hayvanların ağrıyı hissetmedikleri yönündeki Kartezyen görüşü reddetmiş ve şöyle demiştir; “*Asıl soru olayları sorgulayıp sorgulamadıkları veya konuşup konuşmadıkları değil, acıya katlanıp katlanamadıklarıdır*”. Hayvanların acı duyduklarını şu örneklerle gösterebiliriz; ani acıda şiddetli ses çıkarma, inleme, çığlık atma, ağrıyan vücut bölümünü sakınma, mesela ağrıyan bacağı kullanamayıp topallayarak yürüme, bir köşeye sinme...

Eski dönemlerde tıbbi tedavilerin anestezi olmaksızın uygulandığını biliyoruz. Heidegger, bir dünyaya asla açılmayan tutulmanın net bir örneği olarak (Uexküll tarafından anlatılmış olan) laboratuvarında arının önüne balla dolu bir kâsenin konması deneyinden söz etmektedir. Buna göre balı emmeye başladıktan sonra arının karnı kesilirse, arı açık karnından akan balı görmeye birlikte sakın sakın emmeye devam eder. Bu deneyde öncelikle arının anestezi

edildiğine dair bir not yok ve arıya nasıl anestezi uygulanabilir? İkincisi arı, karnının olmadığını, aldığı besinin karnından yere döküldüğünü görmesine rağmen kendince bal üretmeye devam etmekte. O, kendisine yöneltilen dürtünün tesirinde, görevini yapıyor (Agamber G., 2012).

Ağrı yönetimindeki gelişmelere bağlı olarak önce insanlara, sonra hayvanlara uygulanan tedavi amaçlı müdahalelerde anestezi kullanılmaya başlandı, deney hayvanları için de aynı imkânlar uygulanmaya çalışıldı. Bu da hayvanların bazı haklarının olduğunu göstermektedir. *“Hayvanların hakları olabilir mi”* sorusuna cevaben, “Helsinki Deklerasyonunu yanı sıra hayvanları koruyucu şartları” da kabul ettiğimizi belirtiyoruz (Dünya Tıp Birliği Helsinki...,2013). Her çalışma teklifinde, *“deneklerin gereksiz yere olumsuz şartlara zorlanamayacaklarını kabul ettiğimiz yazılı olan ”*Helsinki deklarasyonunun son halini ve geçerli etik kurul kurallarını imzalayarak etik kurula sunuyoruz.

Dünya’da ve Türkiye’de her yıl milyonlarca hayvan tıbbi araştırmalar için kullanılmaktadır. Zamanla yapılan işlemler tekrarlanmaya ya da bazı özensiz deneylerle zaman, para ve deney hayvanları gereksiz yere harcanmaya başladığında bu işlerin de disipline alınması ihtiyacı ortaya çıktı. Hayvan hakları savunucuları ve ahlakçılar da bu konularda çalışmaya başladılar. Onlar; tıbbi bilgilerimizde ilerlemeler olmasına ve yüksek sağlık standardı elde etmemize rağmen, hayvanların acı çekmesini karşılayan faydaların çoğu kez ortaya çıkmadığını söylemeye başladılar. Bazıları daha da ileri gitti. Sebep her ne olursa olsun, hayvanlara bu tür işlemlerin yapılmasının ahlak dışı olduğunu söyleyenler de çıktı. Bazılarının istekleri, Budizm kuralları mı uygulanmak isteniyor düşüncesi dahi getirdi akla.

Canlı- Cansız ayırımının birçok açıklaması olsa da bilimsel ve felsefi olarak net yapılamadığı günümüzde, bitki – hayvan ayırımı dahi kesinleşmiş değil (Duralı T. 1987). Son yıllarda bilimsel gelişmelere bağlı olan ya da kökü binlerce yıl önceye dayanan bazı görüşler ortaya çıkarak hayvan haklarını tanımayı talep ederek, hayvanlara saygı duymayı öğütlemeye başladılar.

Hayvan haklarını savunanlar, her ne kadar insanlar ile diğer yaratıklar eşit olmasa da, onların da birey olarak kabul edilmesi ve buna göre davranılması gereğini kabul ederler. Bu bakış açısı ile kimse hayvanlara acı verecek, ölüme neden olabilecek tıbbi deney, avlanma veya hayvanat bahçesi ve sirk gibi hayvan özgürlüğünü kısıtlayıcı faaliyette bulunmamalıdır.

Geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren entelektüel ve pratik zeminlerde geliştirilen haklar mücadelesi, hayvanlara karşı meşru olmayan ayrımcılık

biçimlerine karşı ilgiyi artırdı. Richard Ryder, hayvanlara karşı ayrımcılık biçimlerini 1970 yılında “*türçülük*” olarak tanımlamıştır (Best S., 2013). Türçüler, kendi türünün çıkarlarını diğer türlerin önemli çıkarlarına tercih ederek ahlaken meşru kılınamaz bir pozisyonu benimsemiş olurlar. Peter Singer’in 1975’te yayımlanan *Hayvan Özgürleşmesi* adlı kitabı, türçülüğün yanlışlığını felsefi ve pratik zeminlerde gösterme iddiasıyla, dünya çapında hayvanları önemseyen örgütlenmelerin kılavuzu olmayı başardı.

Etik, insan eylemlerine ilişkin değerler felsefesi olarak ortaya çıkmıştır, insanlar arası ilişkilerde açık uçlu sorulara “*iyi-kötü*” değerlendirmeleri ile cevap bulmaya çalışmaktadır. Etik, ahlaki tutumların ardındaki yargıları ele alarak, insanın davranış ve eylemlerinin temelini araştırmaktadır. Burada şunu sormak gerekir, insanın yalnızca kendi cinsi ile mi iletişimi vardır, yoksa kendi cinsi dışındakilerle de iletişimi olabilir mi?

Hayatımız boyunca hayvanlarla değişik yollarla etkileşim içinde bulunuruz. Mesela, hayvanları besleriz; kendimizi beslemede ve giyindirmede kullanırız, hayvanat bahçelerinde izleriz, avlarız. Tüm bu etkileşimler süresince hayvanlarla kurduğumuz ilişkileri ve onlara bakış açımızı belirleyen en önemli faktörlerden biri dini inanç sistemimizdir. Dinlerde iki farklı önemli gelenek vardır: 1- *Dominasyon geleneğinde* insan, tüm diğer varlıklara hükmeder. Dünya’daki herşey insanın kurtuluşa ulaşması için araç olarak kullanılabilir. 2- *Hizmet geleneğinde* ise insan, doğanın düzenini korumak ve tüm diğer canlılara hizmet etmek için vardır. Bu iki bakış açısından birincisini benimseyenler deneysel amaçlı hayvan kullanımını da gayet doğal karşılayacaktır.

Bir canlının hak sahibi olmasını sağlayan nedir? Eğer hak sahibi iseler, hayvanlar hangi haklara sahiptir? Öncelikli cevap, yaratıldıkları ortamlarda, doğal ortamında yaşama hakkı en önemlisi olmalı. Buradan başlayarak, saygı duyulma hakkına kadar ulaşabiliriz. Jean Jacques Rousseau 1754’te; “*hayvanların hakları olmalı*” düşüncesini savunmuştur. Hayvan hakları kavramının, hayvanlarla ilgili bir eylem ya da inanın toplum tarafından genel kabul gören, uygun, ahlaki veya yasal çerçevede olması gerekir.

Bu hakların asgarisini ele alarak; hayvanlar acı çekme yönünden insanlar gibi ise, yani acı duyuyorlarsa, kendilerini ilgilendirmeyen nedenlerle gereksiz yere acı duymama hakkına da sahip olmalılar. Peter Singer şöyle söylemektedir: “*İnsanların üstün olduğunu vurgulayan tüm tartışmalar şu gerçeğin üzerini örtemez: Acı çekmede, hayvanlar bizimle eşittir*”

Yeni Etik Kurallar ve Hayvan Kullanımının Azaltılması

Hayvan hakları anlayışına uygun olarak deney hayvanları kullanımında etik kurallar geliştirilerek uygulanmaya konuldu. Bu düzenlemeyle yapılacak hayvan deneyleri için, konusunda uzman doktor ve veteriner hekimlerin çoğunlukta bulunduğu etik kurullardan izin almak gerekiyor. Bu kurullarda deneysel araştırmacı olmayan (hukukçu ve sıradan yurttaş gibi) iki üye de var. Deontoloji uzmanının bulunması tavsiye edilmekle birlikte zorunlu tutulmamış olması ilgi çekicidir. Kurul; yapılacak deneyi, araç ve yöntemlerini inceledikten sonra daha önce yapılmadığına, tıbbi gelişmeler sağlayabileceğine, bu sorunun cevabının hayvan kullanmaksızın bulunup bulunamayacağına bakıp, yapılmasının gerekliliğine karar verirse, kullanılması gerekli en az hayvan miktarını bilimsel yöntemlerle hesaplayıp ona göre izin vermektedir. Hayvan üretimi ve deneyler, sadece hayvanların uygun şartlarda bakılabileceği lisanslı merkezlerde yapılabilen ve her aşamada denetim altında tutulmaktadır. Eskiden olduğu gibi sokaktan yakalanan hayvanlarda deney yapılamamakta, deney hayvanlarında üretim sertifikası sorulmaktadır (De Greeve P.C.V., 2003, Özkul T.).

Yeni düzenlemeler hayvanlarla deney yapmayı sınırlasa ve masrafları artırsa da deneylerde, standardizasyon yanısıra bilim adamlarının vicdanının rahatlamasını sağlamış olduğu söylenilebilir. Türkiye’de 100 civarında Hayvan Deneyleri Etik Kurulu var. Deney yapacak bilim adamları bütün bu şartları sağladıktan sonra hayvan temini için de sıraya girmektedirler. Az sayıda Deney Hayvanı Üretim Merkezi ile Hayvan Deneyleri Merkezi mevcut.

Gelişen bilim, bazı durumlar için hayvan deneylerine alternatifler geliştirmeye başlamıştır. Bu, uygun yöntem varlığında hayvan kullanılmaması, sorunlara aranan cevapların alternatif yollarla karşılanması anlamına gelmektedir.

William Russell ve Rex Burch (1959) “*Principles of Humane Experimental Technique*” isimli kitaplarında 3R kuralını tanımlamışlar ve bu kural yaygın kabul görmüştür. 3R şu durumlardan oluşmaktadır:

Replace (Alternatif- yerine koyma): Bir bilimsel araştırma hipotezini test etmede, hayvan deneyi dışında kullanılabilecek başka bir yöntem varsa, hayvan kullanılmamalıdır. Diğer yöntemler arasında, doku kültürü, bilgisayar modelleri, omurgasız hayvan kullanımı, embriyonik yumurta kullanımı sayılabilir. Bu yöntemlerin olumlu ya da olumsuz yönleri bulunmaktadır. Doku kültürü uygulamalarının, hayvan kullanımını azaltırken toksik doz hesaplamasını kolaylaştırmak gibi avantajları vardır. Sistemler ya da dokular arası etkileşimi inceleme imkânı olmaması ise olumsuz yönüdür. Omurgasızlar, az gelişmiş organizmalar da deney hayvanı ihtiyacını karşılayabilir, ancak bu tür canlıların

ağrı duymadıklarından emin değiliz. Ayrıca, filogenetik bakımdan daha aşağı seviyede hayvanları kullanmak, ne derece ahlakidir? Tavuk yumurtası, matematik modeller, bilgisayar modelleri, bakteri kültürü, plasenta ve veri bankaları yöntemlerinin de olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır.

Reduction (Sayı azaltma): Planladığımız çalışmada deney hayvanı kullanımı zorunlu görünüyorsa, olabildiğince az sayıda hayvan kullanmak kuraldır. Kullanılacak hayvan sayısını azaltmak için literatür taraması yapmak, önceki çalışmaları tekrarlama olasılığını ortadan kaldırır. İstatistiksel yöntemler çalışma başında kullanılarak, araştırdığımız değişkenin bizim için anlam gösteren farklılıklarını saptayabilmek için en az kaç adet deney hayvanı kullanmamız gerektiği hesaplanmalıdır. Böylece, olması gerekenden az sayıda hayvan kullanımı ile işe yaramayan verilerle başbaşa kalmak, ya da gerektiğinden çok fazla sayıda hayvan kullanarak bir yandan araştırma maliyetini arttırmak bir yandan da etik davranıştan uzaklaşmak gibi sıkıntılı durumları bertaraf edebiliriz. Deney hayvanlarıyla ilgili kurslara katılarak bu konudaki sürekli eğitim almak faydalı olur.

Refinement (konfor sağlama): Deney modelinin kalitesini düzenleme. Üretimden deneyin sonlandırılmasına kadar hayvanların konforunun sağlanması; uygun barınma, beslenme koşullarının sağlanması, bakıcıların ve araştırmacının eğitilmiş olması, iyi analjezi ve anestezi uygulamaları.

Tartışmalı birçok konuya rağmen 3R kuralının uygulanması mevcut durumda hayvan deneyi yaparken bizi etik davranışa yaklaştırmaktadır (Altuğ T., 2013, DeCookBuning T. J., 2003).

Son yıllarda buna yeni bir “R” harfinin, yani Responsibility (sorumluluk) kavramının eklenmesiyle “4R”, Türkçesiyle “Alternatif, Azaltma, Arındırma ve Sorumluluk”, yani “3A1S” kavramına ulaşılmış oldu.

Bakış açımız antroposentrik olmakla beraber hayvanlara eziyet vermeme ana unsurdur. İnsan, çevresi ile bir bütündür ve sağlığın bir tanımı da “çevresi ile uyum halinde olmak”tır. Aşırı sınırlamalar, gelişmeleri engelleyici olabilir. Doğrusu, her iki tarafı da korumak olmalıdır.

Bir köpek, 55 yıl önce Sovyet kapsülüyle uzaya çıkan ilk “dünyalı” oldu. Moskova sokaklarından seçilen ve “Layka” adı takılan dişi köpek, kalp ritmini, kan basıncını ve nefesini ölçecek sensörlerle donatılmış giysi giydirilerek uzay kapsülünde kameranın karşısına oturtularak dönüşü olmayan bir yolculuğa uğurlandı. Layka’nın hayatının nasıl sona erdiği belli değildi. 2002 yılında ABD’de düzenlenen bir uzay konferansında, Layka’nın füzenin fırlatılışıyla ortaya çıkan rahatsızlık ve acılar sonucu birkaç saat içinde öldüğü açıklandı.

Müthiş gürültü ve sarsıntının serseme çevirdiği hayvanın kalbi normalden üç kat fazla çarpıyordu... Gürültü kesilip kapsül sessizliğe gömülünce Layka huzura kavuşmuştu, ama çok geçmeden bu kez aşılması imkânsız teknik problemler baş gösterecekti. Kapsülün ısı kalkanı fırlatılış esnasında zarar görmüştü. 4 saat sonra sıcaklık 15 derece yerine 41 dereceye fırlamıştı. Layka, yolculuğa başladıktan 5 saat sonra hayat belirtisi vermiyordu. Layka'nın katıldığı uzay yolculuğundan elde edilen bilgiler, daha sonra uzaya gönderilen köpeklerin salimen geri getirilmesine imkân sağladı (NTV., 2007). Bu çalışmaların sonucunda Yuri Gagarin 12 Nisan 1961'de uzaya çıkan ilk insan oldu. Gagarin, birkaç yıl sonra bir uzay çalışmasında yanarak öldü.

DeneySEL tıp konusunda dönüm noktası olan Claude Bernard'ın yaptığı devrimle büyük bilgi birikimi sağlandıktan sonra, neler değişti? Türkiye'de uygulanmaya konulan deney hayvanlarının temin ve kullanılmasına yönelik kurallar ile ahlak felsefecisi Tom Regan ve Peter Singer gibi hayvan hakları savunucularının, hayvanlardan faydalanmayı neredeyse tamamen engelleyici talepleri arasındaki çelişkilerin ve uygulamadaki muhtemel sonuçlarının irdelenmesi gerekmektedir.

Peter Singer 1975'te konuyu şu ifadeleriyle daha geniş biçimde ortaya koydu; *"Hayvanlar da acı duyma kapasitelerine göre eşit duyarlılığı hak ediyor. İnsanlar ve insan dışı arasında ayırım yapmak türçülük olarak adlandırılıyor ve cinsiyet ayrımcılığından ya da ırkçılıktan daha iyi bir durum değil."*

Hayvan hakları savunucularının vardıkları nokta vejateryenlik ise, tıbbi nasıl bir gelecek bekliyor olabilir? İnsan sağlığı, hastalıkların önlenmesi, tedavinin geliştirilmesi gibi konularda hayvan deneyleri önemli ve gereklidir. Hayvanlardan, onlara zulmetmeden faydalanmak daha makul bir yol değil midir?

Hayvan deneylerinin vazgeçilmezliği düşüncesi çerçevesinde canlıya saygı temel prensibi ile etik ilkelere uyararak biyomedikal araştırmalarda hayvanlar kullanılabilir (Hot İ. 2006)

Yapılan anketlerde toplumda hayvanlara önem veren kesimlerin; büyükşehirde yaşayanlar, yaşı kırkın üzerinde olanlar, geliri yeterli olanlar, bayanlar ve öğretmenler olduğu, hayvan sevgisinin fazla olduğu kesimlerin evde hayvan besleyenler, vejateryenler ve hayvanları birey olarak kabul edenler olduğu, hayvanları koruma dernek üyelerinin ise hayvan haklarına daha saygılı oldukları anlaşılmıştır (Özkul T., I, II, ve III, 2013).

Tebliğimizin kapsamını, hayvanların deneysel çalışmalarda kullanımının gereklilik sınırları, Türkiye'de uygulamaya konulan deney hayvanı kullanımına

ilişkin kurallar ve hayvanların israf edilmemesi, refahının korunması gibi konularla sınırladık.

Avrupa Birliği Konseyi, 11 Mayıs 2010 tarihinden itibaren hayvan deneyleri üzerinde daha kısıtlayıcı kurallar getiren taslak direktif üzerinde anlaşma sağlandığını açıkladı; Bunlar 1- bilimsel olarak tatmin edebilen bir başka yöntem bulunduğu takdirde hayvan deneyi yapılmaması, 2- deney sonuçlarını tehlikeye atmadan, deneylerde kullanılan hayvan sayısının minimuma indirilmesi, 3-hayvanlara çekirilen acının en aza indirilmesi şeklinde üç temel ilkedir. Bu anlaşmaya göre insan dışı primatların, genel anlamıyla büyük maymunların (şempanzeler, goriller ve orangutanlar) deneylerde kullanımı yasaklanacak. Üye devlet, bu cinslerin deneylerini gerçekleştirmesine iki durumda izin verebilir. 1) bu türlerin devamlılığı açısından gerekli bir deneyde, 2) insanlarla ilgili olarak beklenmedik ve hayatı tehdit eden bir hastalık veya buna benzer ağır bir durumda, genel bir kural olarak, doğadan alınan hayvanların bazı istisnalar dışında, deneylerde kullanılmasına izin verilmeyeceği kabul edildi (Avrupa Konseyi, 2003).

Yapılan bir araştırmada, 1990- 2000 yılları ile, 2000- 2010 yıllarında laparoskopi üzerinde yapılan deneylerde kullanılan hayvan sayısında (en çok domuz, rat, tavşan ve köpek) anlamlı bir azalma olmadığı anlaşılmış olması, ciddi bir hayvan kullanım azalmasının zaman alacağını göstermektedir (Ülker K., 2012).

Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik uyarınca başlıca etik ilkeler şunlardır (Hayvan Deneyleri Etik..., 2006):

-Etiğin yaşama saygı ilkesi her türlü hayvan türü için geçerli kabul edildiğinden, bilimsel araştırmalarda kullanılması zorunlu olan deney hayvanlarına kötü uygulamalardan kaçınmak, fizyolojik gereksinimlerini karşılayabilecek, sağlıklarını ve iyilik hallerini devam ettirebilecek yeterlilikte yaşam ve hareket alanı, yiyecek, su, çevresel şartlar ve bakım sağlamak.

-Yeterli sıklıkta kontrol edilerek ağrı, sıkıntı ve diğer önlenebilen zararlı durumları ortadan kaldırmak.

-Hayvana zararlı olabileceği saptanan tüm şartları en kısa zamanda düzeltmek.

-Ağır acı, stres ya da buna denk eziyet veren deneylerde aynı hayvanın bir defadan fazla kullanılmamasını sağlamak.

-Eğitimlerde ağırlı deneylerin yapılmasını engellemek. Hayvanlara mümkün olduğu kadar az acı çektirerek ve en az strese sokarak bilimsel açıdan güvenilir veri elde edilmesini sağlamak.

-Kullanılmakta olan deney hayvanlarına, türüne uygun şartlar hazırlamak ve en iyi fizyolojik, davranışsal ve çevresel koşulların teminini sağlamak.

-Deney hayvanlarının uygun şekilde eğitilmiş personel tarafından uygun koşullarda bakımını sağlamak.

-Araştırılan bilginin elde edilmesinde geçerliliği kanıtlanmış alternatif yöntemler varsa hayvan deneylerini etik olarak uygun görmemek ve daha önceden ayrıntılı olarak yapılmış deneylerin tekrar edilmesinin önlenmesini sağlamak.

-Deney için en uygun hayvan ve yöntemin seçilmesini ve bilimsel sonucu verebilecek en az sayıda hayvan kullanılmasını sağlamak.

Sadece Deney Hayvanları Etiği mi?

Deneyler dünyasındaki gelişmelere karşılık, hayvanlar insanların ihtiyaçlarını karşılayan mutlak araçlar veya kaynaklar olarak görülmekte ve insanlık tarihinde olmadığı kadar sistematik eziyet biçimlerine maruz bırakılmaktadırlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, geleneksel aile çiftliklerinin yerini hızla büyük şirketler almakta ve gelişmiş teknolojilerle donattıkları fabrika çiftlikleri hayvanlar için, eziyet merkezlerine dönüştürülmektedir.

Hayvanlara dair kabul ettikleri görüş ne olursa olsun, hiç kimsenin onlara acımasızca davranılmasını veya eziyete maruz bırakılmalarını onaylamaması gerekir. Fakat hayvanların maruz bırakıldığı eziyetler karşısında, insan ihtiyaçları son derece geniş bir tarzda tanımlanarak, söz konusu eziyetler ahlaki bakımdan meşru gösterilmeye çalışılır. Çünkü insanlar savaş aracı olarak, spor yapmak, meraklarını gidermek, güzelleşmek, damak zevklerini tatmin etmek, afrodisyak olarak, eğlenmek... için hayvanları kullanırlar.

İnsana özgü rasyonel yetiden yoksun oldukları, adalet anlayışına, dolayısıyla doğru ve yanlışla dair kavrayışlarının olmadığı, sosyal varlıklar olmadıkları hak ve yükümlülüklerin ne anlama geldiğini bilmedikleri gibi gerekçeler, insanların hayvanlara eziyet etmelerinin temel gerekçelerindedir. Oysa hayvanlara karşı kötü muameleyi değerlendirirken sorulması gereken asıl soru "*akıl yürütebiliyorlar mı, konuşabiliyorlar mı değil de, acı çekebiliyorlar mı?*" olması gerekir.

Sonuç olarak araştırmalar, deney hayvanları kullanılırken kötü muameleden kaçınarak, gerektiğinde anestezi yöntemleri uygulanarak

yapılmalıdır. Uygun hayvan modeli seçilmeli ve en az sayıda hayvan kullanmaya gayret edilmelidir. Önceden yapılan deneyler tekrarlanmamalıdır. Bilginin elde edilmesinde geçerliliği kanıtlanmış alternatif yöntemler varsa, bunların uygulanması önerilmektedir.

Ancak... Bu malzemelerin standardize edilmiş olmaları, canlıdan canlıya, insandan insana olan varyasyonların (farklılıkların) gözden uzak tutulmasına neden oluyor. Bu da öğrencilerin tüm insanların birbirine tam benzeyen standart bir yapıya sahip olduğunu zannetmesine sebep oluyor. Ayrıca, bütün bu malzemeler gelişmiş ülkelerde imal edilerek ticari meta olarak satılıyor. Çok pahalı. Ülkemizde şimdiden kedi, köpek, domuz, maymun gibi bazı hayvanların deneylerde kullanılması çok zorlaştırıldı. Daha açık şekliyle, geri kalmış ülkelerde hayvan hakları derken aşırı giderek, bilimsel çalışmaların, yasal ve maddi nedenlerle engellenmesi de söz konusu olabilir.

Tıbbi bilimlerde veya hayvan hakları konusunda Ortaçağa dönmek isteyeceğimizi sanmıyoruz.

Kaynakça

Agamben G.: Açıklık- İnsan ve Hayvan- (Çeviren Meryem Mine Çilingiroğlu) YKY Cogito, 2. Baskı, Şubat 2012, İstanbul.

Altuğ T.: Hayvan Deneyleri Etiği. Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık 2009, ss. 53-68, internet <http://uvt.ulakbim.gov.tr>. İndirilme tarihi: 10.08.2013.

Avrupa Konseyi.: Deneysel ve Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Korunmasına İlişkin Olarak Üye Ülkeleri Kapsayan Kanun, Yönetmelik ve İdari Hükümlerin Belirlenmesi Yönergesi. 24 Kasım 1986. İçinde: Zuthen L.F.M.,Baumans V., Beynen A.C. (eds): Laboratuvar Hayvanları Biliminin Temel İlkeleri. Çeviri editörü: İde T. 2003, Ankara.

Best S.: Hayvan bakış açısı kuramı III. kısım: Türçülük ve hiyerarşinin doğuşu.Hayvan Özgürlüğü Çevirileri. İnternet İndirilme tarihi: 12.08.2013.

Büken N. Ö.: Hayvan Deneylerinde araştırmacı sorumluluğu ve deney hayvanlarının hakları. Hacettepe Tıp Dergisi 2006; 37: 1-5.

Cevizci A.: Uygulamalı Etik. Say Yayınları, 2013, İstanbul.

Coştu F. C.: Ahlak Kuramları Açısından Kobay İnsan. NTV- AA 03 Kasım 2007 İnternet <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/424739.asp#storyContinues>. İndirilme tarihi: 13.08.2013.

De Cook Buning T.J.,Heeger F.R., Verhoog H.: Hayvan deneylerinin etik yönleri. Ed.:Zuthen L.F.M., Baumans V., Beynen A.C. : Laboratuvar Hayvanları Biliminin Temel İlkeleri. Çeviri editörü: İde T. 2003, Ankara.

De Greeve P.C.M.,Hampson J., van Zuptren L.F.M.: Hayvan deneyleri hakkındaki yasalar. İçinde Zuthen L.F.M.,Baumans V., Beynen A.C. (eds): Laboratuvar Hayvanları Biliminin Temel İlkeleri. Çeviri editörü: İde T. 2003, Ankara.

Duralı T.: Canlılar Sorununa Giriş. Remzi Kitabevi. 1987, İstanbul.

Dünya Tıp Birliği Helsinki Bildirgesi. Gönüllüler Üzerinde Yapılan Tıbbi Araştırmalarda Etik İlkeler. TC Sağlık Bakanlığı, İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğü internet sitesi. www.iegm.gov.tr/Default.aspx?sayfa=helsinki, İndirilme tarihi: 13.09.2013.

Erdenk E. A.: Descartes' account of feeling of pain in animals. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 15: 201-210, Bahar 2013.

Güner A.: Hayvan Deneyleri Etiği. Slayt Gösterisi, internet, 60051105, 22.03.2012 İndirilme tarihi: 12.08.2013.

Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik. İnternet, Resmi Gazete Tarihi: 06.07.2006, Sayı: 26220, İndirilme tarihi: 13.08.2013.

Hot İ.: Hayvan Deneyleri ve Etik. Tıbbî Hukuk, Tıbbî Etik ve Tıp Felsefesi Sempozyumu Özetleri. Çorlu Asker Hastanesi Baştabipliğince 8-9 Haziran 2006 günü düzenlenen toplantı tutanakları.

Leriche R.: Şiürjinin Felsefesi. Çeviren Karabuda N.. Sağlık Bakanlığı yayını. Ankara, 1960.

NTV: Uzaya Giden ilk canlı Layka anıldı. 3 Kasım 2007, (Kaynak AA) internet, indirilme tarihi: 16.08.2013.

Özden Ö. H.: İbn-i Sina / Descartes Metafizik Bir Karşılaştırma. İstanbul, Dergâh Yayınevi, 1996.

Özkul T.: Mevzuat ve temel etik ilkeler kapsamında hayvan deneyleri etik kurullarının değerlendirilmesi. II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu. 25 Mart 2010.

Özkul T., Sarıbaş T., Uzarabacı E., Yüksel E.: Türk toplumunun hayvan haklarına yaklaşımının belirlenmesine yönelik bir araştırma. I. Demografik özelliklere göre tutum analizi. *Kafkas Üniv. Vet. Fak. Derg.* 19(1): 167-171, 2013.

Özkul T., Sarıbaş T., Uzarabacı E., Yüksel E.: Türk toplumunun hayvan haklarına yaklaşımının belirlenmesine yönelik bir araştırma. II. Hayvan sevgisi, hayvanları tanımlama, hayvan sahipliği ve beslenme alışkanlıklarına yönelik tutum analizi. *Kafkas Üniv. Vet. Fak. Derg.* 19(2): 199-202, 2013.

Özkul T., Sarıbaş T., Uzarabacı E., Yüksel E.: Türk toplumunun hayvan haklarına yaklaşımının belirlenmesine yönelik bir araştırma: III. Hayvanları korumaya, hayvan hakları sorunlarına ve bölgesel farklılıklara yönelik tutum analizi. *Kafkas Üniv. Vet. Fak. Derg.* 19(3): 365-369, 2013.

Ülker K., Hüseyinoğlu Ü.: Animal ethic and animal use in laparoscopic surgery. *Kafkas Tıp Bilimleri Dergisi*, 2012; 2(3): 89-93.

XII. BÖLÜM

GELENEK, MODERNİZM VE POST MODERN ANLAYIŞLARDA ÇEVRE-AHLAK İLİŞKİSİ

İCÎ'NİN AHLÂK RİSALESİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE AHLAK SORUNLARI

*İlyas ÇELEBİ**

Üzerinde yaşadığımız dünyayı ve ondaki varlıkları yaratan Yüce Allah, bunlar içinden sadece insanı akıl, irade, düşünme ve inanma gücü gibi yeteneklerle donatmıştır. İnsan bu kabiliyetleri ile doğru ile yanlış, hak ile batıl, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edebilecek kudrete sahiptir. Yüce Rabbimiz verdiği bu yeteneklerle insanı imtihana tabi tutmakta, imtihan alanı olarak da Allah'la, doğayla ve insanlarla ilişkilerini seçmiş bulunmaktadır. Allah'la ilişkilerimiz bazen iman bazen ibadet; doğayla ilişkilerimiz bazen itikat bazen ilim; canlılarla özellikle de insanlarla ilişkilerimiz de ahlâk kapsamında değerlendirilmektedir.

Sözkonusu yapı Kur'an-ı Kerîm'de ve Sünnet-i seniyyede de dile getirilmiştir. İbrahim suresinde (14/24-25) dinî hayat güzel bir ağaca benzetilerek sözkonusu ağacın kökünün iman, gövdesinin ameli, meyvelerinin de ahlâkı temsil ettiği ifade edilmiştir. Aynı yapı Cibril hadisinde ise İslâm, iman ve ihsan şekilde ortaya konulmuştur¹.

Allah Teâlâ imtihanında başarılı olmamız için her üç alanda da doğru-yanlış, hak-batıl ve iyi-kötü duygu, düşünce ve davranışlar hakkında önbilgiler vermek üzere peygamberler görevlendirmiştir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, icelebi@hotmail.com.

¹ Müslim, "İman", 1.

Mekke’de nazil olmaya başlayıp Medine’de tamamlanmış olan İslam, insan ilişkilerinin uygar bir şekilde yürütüldüğü yer olan şehirde (Medine) gelmiş bir dindir. Bu nedenle İslâm ahlakının mükemmel bir şekilde uygulanacağı zemin şehirdir ve şehrin Müslümanların hayatında önemli bir yeri vardır. İslam bilginleri de “İnsanın doğuştan medenî olduğunu” yani insan fıtratının güzel ahlakı yaşayacak şekilde kurgulanmış olduğunu söylemişlerdir. Fıtrata uygun hayat iman ve ibadet yanında insanlarla uyumlu olarak sürdürülecek hayat olduğundan Hz. Peygamber “Ben, güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim”² buyurmuştur.

İslam ne Budistlerde olduğu gibi sadece metafiziğe bakan, ne hristiyanlarda olduğu gibi sadece ahirete yönelik olan, ne de materyalistlerde olduğu gibi sadece dünyayı esas alan bir ahlakı öngörmektedir. Aksine hem dünya hem de ahiretle ilgili konuları içeren bir ahlâkı esas almaktadır. İslam’a göre dünya ve ahiret birbirinden ayrılmayan iki süreçtir. Dünya Allah’ın mülkü, hatta ayeti olan bir yer, ahiretle irtibatı ise dâru’l-mihne oluşudur. Ahiret ise dünyadaki amellerin semeresinin elde edildiği yer, dâru’l-cezadır. Dünya Allah’ın mülkü insan da onun emanetçisi (halife) olarak görülünce, emanete riayet onu hor ve hoyrat kullanmamayı, aksine sahibinin hatırı için ona sevgi ve merhametle yaklaşmayı gerektirir. Bu nedenle İslam’da Allah için yapılan ibadetler karşılığında sevap verildiği gibi, doğaya ve canlılara karşı iyi muameleden dolayı da sevap verilir. Her ne kadar ibadetler Allah rızası için yapılırlarsa da, onların hikmet ve semeresi doğa ve insanlara yöneliktir. Namaz, oruç, zekât, hac, kurban gibi ibadetleri ferdî ve toplumsal boyutlarından soyutlayarak anlamak mümkün değildir. İbadetlerin ahlakî boyutu olduğu gibi, dünyevi gibi görünen davranışların da kulluk boyutu sözkonusudur. Emirlerle ilgili olduğu gibi yasaklarla ilgili olarak da aynı mantığı yürütmek mümkündür. Sözgelimi israfın haramlığının sadece hayatımızda değil, doğanın kullanımında da geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber oğlu İbrahim’in defni sonrasında mezarını düzeltirken, bunun hikmetini soranlara “Allah, kulun yaptığı işi düzgün, sağlam ve göze hoş gelecek şekilde yapmasını ister”³ buyurmuştur. Hz. Ebu Bekir de savaşa gönderdiği ordu kumandanlarına verdiği direktiflerde:

“Kiliselere Allah için nefisini hapseden rahiplere ilişmemelerini, savaşa fiilen katılmayan çocukları ve kadınları öldürmemelerini, savaşta etkisi olmayan ihtiyarlara dokunmamalarını, ağaçları kesmemelerini, hayvanları boğazlamamalarını, şehirleri harap etmemelerini” dile getirmiştir.

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 381.

³ Ebu Ya’la, *Müsned*, VII, 349.

Hız. Ömer de Orduyu savaşa uğurlarken yaptığı konuşmalarda benzer duyarlılıkları dile getirmekte ve şöyle dediği görülmektedir:

“Düşman ile karşılaştığınız zaman korkmayın, kudret ve zafer zamanında göz oymayın, burun, kulak kesmeyin; galip geldiğiniz zaman da israf etmeyin (yani düşmana lüzumsuz zarar vermeyin), ihtiyarlardan, çocuklardan, kadınlardan kimseyi öldürmeyin. İki taraf karşılaştığı zaman, düşmana her taraftan hücum ettiğiniz zaman, katliamdan sakının.”⁴

Sonuç olarak Kur’an, sünnet ve sadr-ı İslâm’da ahlak, İslam’ın üç saç ayağını oluşturan Allah, evren ve insan ilişkilerinin birbiri ile olumlu ve uyumlu (itidal ve adalet) değerlendirilmesi ile oluşan bir yapı idi. Bu ilişkiler ağını aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

Esasta ve ilk uygulamada böyle olmakla beraber zaman içinde dinî yorumlarda Allah’la ilişkiler öne çıkmış, doğa ve insanlarla ilişkiler ikinci plana itilmiştir. Dolayısıyla dini hayatta ibadetlere gösterilen titizlik ahlaka gösterilmez olmuştur. Bu ihmal karşılıklı yani hem fıkıh hem de ahlak cihetinden sözkonusudur. Fukaha fikhın amelini ibadat ve muamelata hasrederek fikh-ı vicdanî olarak isimlendirilen ahlakî boyutu dışarıda bırakmışlardır. Bu da büyük oranda doğa ile ilişkiler yanında insanlarla ilgili hukuki olmayan ilişkileri ihmale

⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 278-280.

neden olmuştur. Ahlakın ihmaline gelince, başlangıçta büyük oranda amelî boyutta olan İslam ahlakı, felsefe ile ilişkiler ve etkileşimler sonucunda metafizik karaktere bürünmüş, amelî olma özelliğini yitirerek nazarî bir kalıba dönüşmüştür. Bu da doğal olarak onu doğa, canlılar, çevre gibi duyarlılıklardan uzaklaştırmıştır.

Özellikle mezhebî değerlendirmelerin egemen olduğu bu dönemdeki Allah, insan ve doğa ilişkilerini aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz.

Ortaçağ din anlayışında merkezde Allah inancı olmakla beraber, aynı dönemin ahlak anlayışı, en azından bu dönemde yazılmış olan ahlak risaleleri için bunu söylemek zordur. Çünkü ilk dönemden itibaren ahlak risaleleri felsefenin etkisinde yazılmıştır. Burada ise merkezde insanın bulunduğu bir yapı söz konusudur. İnsan merkezli bu dünya görüşüne paralel olarak da bütün değerler insan etrafında oluşmuş, bu durum sadece Allah'a karşı görev ve sorumlulukların ihmaline değil, doğaya karşı sorumlulukların ihmaline de neden olmuştur. İnsanoğlu, bu ego-santrik anlayışı dolayısıyla kendi mutluluğu için doğa ve çevre katliamları işlemiştir. Sanayi ve teknolojinin ilerlemesiyle telafisi imkânsız çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle ikinci dünya harbinde kullanılan nükleer silahlar, onlarca yıl devam edecek olan çevre sorunlarına neden olmuştur.

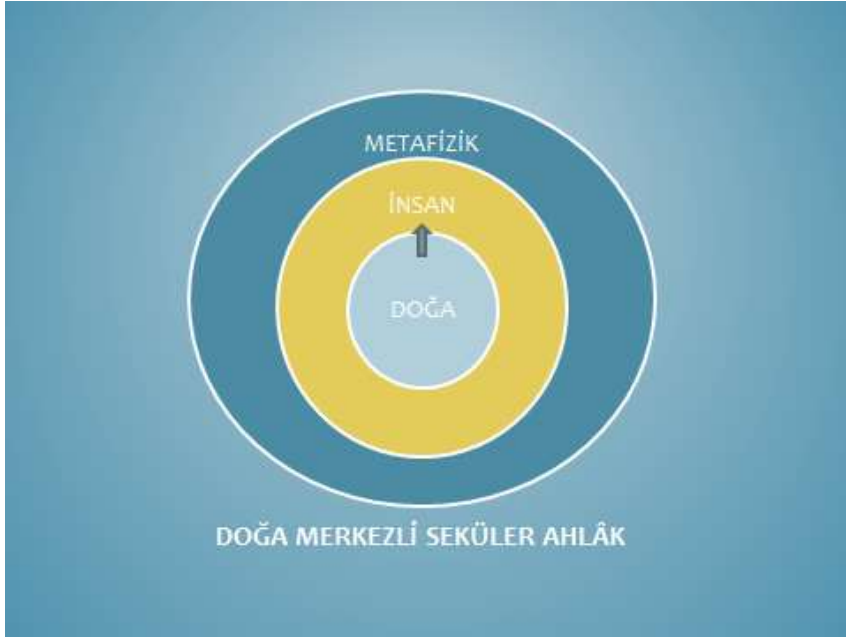
Günümüzde de insan hayatını tehdit eden birçok hastalık ve âfet bu yüzden hortlamıştır. Bu suretle Yüce Rabbimizin “Karada ve denizde fesat insanların kendi elleri ile yaptıkları şeyler yüzünden ortaya çıktı” (er-Rum 30/41) şeklindeki buyruğunun hikmet ve neticesini görmekteyiz.

Felsefî ahlakın egemen olduğu dönemin ahlâkî önceliklerini şu şekilde ifade edebiliriz.

İnsanın doğa ile ilişkilerini fıkıh ve ahlak ihmal edince, bu boşluğu seküler-rasyonalist ahlak yaklaşımlarının sahiplendiğini görüyoruz. Bu anlayış tanrı inancını hiç kale almazken, insanı da nesneleştirerek doğanın sıradan bir parçası haline getirmiştir. Bu anlayışın günümüzde siyasî alandaki adı “Yeşiller hareketi”, sosyal alandaki adı ise “Green peace”tir.

Doğa merkezli seküler ahlakın insan ve tanrı ile ilişkisini şu şekilde ifade edebiliriz:

Îcî'nin Ahlak Risalesi'nin Çevre Sorunlarına Yaklaşımı

Dört bölümden oluşan risalenin birinci bölümü nazarî ahlâk konularına ayrılmış olup, nefsin düşünme (nutk), öfke (gazab), arzu (şehvet) güçlerinin ifrat ve tefritinden doğan rezîletler ile bunların itidalli kullanımından neş'et eden faziletleri; ikinci bölümü faziletlerin kazanılmasını ve rezîletlerden korunulmasını; üçüncü bölümü ev yönetimini (siyasetü'l-menziel), dördüncü bölümü ise devlet yönetimini (tedbîrü'l-müdün) konu edinmektedir. Ders kitabı formatında yazılıp Osmanlı medreselerinde uzun süre okutulmuş bulunan bu risale, İbn Miskeveyh, Nasîrüddin Tusî, Celaleddin Devvanî, Kınalızade Ali Efendi gibi felsefî ahlak türünde yazılmış eserler zincirinin devamı mahiyetindedir. Her ne kadar sözkonusu eserler içerik olarak birbirinden kısmen farklılık gösterirlerse de, insan merkezli bir temada birleştikleri kuşkusuzdur. Sözelimi İbn Miskeveyh ahlakı insan nefsi ve onun güçleri etrafında düzenlerken, Tûsî'den itibaren buna tedbirü'l-menziel ve tedbirü'l-müdün (aile ve siyaset) konularının da dahil edildiğini görüyoruz. İcî'nin ahlak risalesi de dâhil olmak üzere klasik ahlak metinlerinde çevre sorunlarına açık olan kapı aile ve devlet idaresi konularını ele alan üçüncü ve dördüncü bölümlerdir. Sözkonusu bölümlere göz attığımız zaman "Ev İdaresi Bölümü"nde karı-koca, hizmetliler ve çocukların ailede uyması gereken kurallar ile bunların hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli olan gelirin (mal) kazanım, muhafaza ve harcaması biçiminde yer aldığı görülmektedir. Özellikle mallar doğadan tedarik edilmekte ve tüketildikten sonra atıkları doğaya atılmaktadır. Malın kazanımının sınaat ve

ticaret yoluyla olduğu ve bu hususta adalet ve mürûete riayet gerektiği; malın muhafazası konusunda da ehl-i iyalin mâîşetlerini karşılama konusunda cimri davranılmamasına, buna karşılık israftan kaçınılmasına ve masrafın tedarikten daha az olmasına dikkat edilmesine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca kazancı artırma ve çoğaltma ile de hıfz-ı mala destek sağlanmalıdır. **Tüketime (harc/harcama) gelince**, onun Allah yolunda olanında kerahet (gönül rızası olmadan verme), iyiliği başa kakma, eza (iyilik edilen kişiyi rencide etme) ve riyadan sakınsın; yardımını fakirliğini gizleyen kimseye tahsis etsin. Murûet kabilinden olan harcamaya gelince, onda tacil (acele etme), gizlilik, önemsiz addetme, devamlılık, iyiliğe layık olan yeri tercih etme gerekir. Sefihi defetme veya fayda sağlama türünden zaruri olana gelince, buradaki sınırlandırma zaruret miktarıdır. İhtiyaç için olan harcamaya gelince, onda iktisat (tutumluluk) ve harcamaya temayül esastır.

Görüldüğü üzere burada karı-koca, hizmetliler ve çocuklara karşı muamele ele alınmakta ve bunların geçimini sağlayacak olan ekonomik ilişkilerde de hem kazanma hem de harcama insan merkezli olarak düzenlenmiş bulunmakta ve her iki durumda da doğaya karşı davranışlarımız hakkında herhangi bir uyarı sözkonusu değildir.

Îcî'nin Ahlak Risalesi'nin Dördüncü Bölümü ise “Şehirlerin Yönetimi” hakkındadır. Ona göre şehirleşmeyi gerekli kılan yardımlaşma ihtiyacıdır. Şehirlerin en hayırlısı, ahali muhabbetle birleşendir. Bu da ya hayır ya menfaat ya lezzet ya da bunlardan mürekkep olan maksatlar uğrunda gerçekleşir. Bazen iki taraf da müsavi olur, bazen ise iki taraftan her birinin muhabbetleri farklı olur. Onun devamı bu maksatların devamına göredir. Şehirler mâlik, memlûk ve emsal olarak üç rûkûn üzerine kurulur. Mâlike gelince, onun asil, âl-i himmet (yüksek gayret sahibi), re'y-i metîn (sağlam görüşlü), sabitü'l-azm (kararlı), sabırlı, mûsir (digergam), gani (zengin) ve a'van-ı müttefika (birbirleri ile dayanışma içinde yardımcıları) sahip olması gerekir. Mâlikin üç şeye riayet etmesi gerekir: 1. Kalem erbabını, silahlı kuvvetleri, ticaret ve ziraat erbabını mûtedilâne yönetmeli, bunların birinin diğerlerine galip gelmesine meydan vermemelidir. 2. Hayırlı kişileri yüceltmeli, yakınında bulundurup desteklemeli; kötü kimseleri ise engelleyip zecri olarak (yasak koymak/azarlamak suretiyle) te'dip etmelidir. Şayet bu şekilde yola gelmezlerse hapis yoluyla, o da olmazsa şerhlerin sadır olduğu aleti ortadan kaldırmak suretiyle tedip etmesi gerekir. 3. Aralarında rızık ve sosyal statü itibariyle eşitliği sağlamalı, şeriatin gerektirdiği çerçevede bunlara ulaşmayı kolaylaştırmalı, maslahat sahiplerinin kolay ulaşabileceği şekilde davranmalı (suhulet-i hicab), sınırları muhafaza etmek, yol güvenliğini sağlamak, düşünceye devam etmek, zevk ve eğlenceyi terk etmek, akıllı ve zeki kimselerle istişare etmek gibi yollara başvurulmalıdır.

Yönetilene (memlûk) gelince, o bıkkınlık vermeden malikin meclisine devam etmeli ve dalkavukluk yapmadan ona saygı ve hürmetini göstermelidir. Mâlikin emir ve buyruklarına bağlı ve uyumlu davranmalı, güzel işlerini dile getirip doğru yaptıklarını medhetti ancak makam sahibi iken halvet halinde ona reyini değiştirme konusunda ince ve nazik davranmalı, sırlarını gizlemeli, töhmet erbabına şefaatten sakınmalı, fedakâr olmalı, bütün gücüyle ona bağlı davranmalı, kendisine her işte muvafakat etmeli, hırslı olmamalıdır. O malikten değil, malik ondan faydalanmalıdır. Malını ve canını onun uğrunda feda edeceğini izhar etmeli, bunları onun mevki ve makamı uğrunda harcamalıdır.

Emsale gelince onlar üç sınıftır: İlk sınıf doğru kişiler (asdıka)dir. Onlara iyi davranmak, onları idare etmek, hediyeler vermek, yardımcı olmak, ilgili oldukları kişilere taahhütte bulunmak, yardımcı olmak, onları hayırla ödüllendirmek, günahlarını silmek, cezalarını azaltmak gerekir.

İkinci sınıf düşmanlar (a'dâ) dır. Onların bazen affedilmeleri, bazen de idare edilmeleri gerekir. Düşmanlıklarını bilmeleri ve sözlerini kabul etmemeleri için reislere şikâyet edilmeleri uygundur. Onların zaaf ve ayıpları tecessüs edilip gizlenir. Onlara karşı doğru ve adaletli olmak lazım gelir.

Üçüncü sınıf maarif ashabıdır. Bunların hepsine yardım etmek, şefkatle ve güzel muamele ile davranmak gerekir. Böbürlenene karşı böbürlenmek, nasihat kabul edenlere ikramda bulunmak salah ehlini nimetlendirmek lazımdır. Erdemli kişilerden istifade etmek, onlara mal ve hizmetle yardımda bulunmak; öğrencilerin ahlakını güzelleştirmek, onlara şefkatle davranmak gerekir. Evlad-ı iyalin ihtiyacından fazla olanı ısrar eden veya ihtiyacı olmaksızın tamahkârlık yapan hariç isteyene (muhtaç olan dilenciye) vermek, zayıf kişilere merhamet ve ihsan ile muamele etmek gerekir. İmkân ölçüsünde insanların ihtiyaçlarını gidermek lazımdır. Musibet vukuunda birbirini sabır ve tahammüle teşvik etmek, mutlu zamanlarda ise tebrik etmek gibi âdetlere uymak, nifak sınırına ulaşmadan sevinçleri ile sevinç, kederleri keder izhar etmek gerekir.

Sonuç olarak İcî'nin Ahlâk Risalesi'nin dört bölümünde de sadece insanın merkezde olduğu ve ahlâk kurallarının insan merkezci olarak düzenlendiği bir yapıyla karşı karşıya bulunmaktayız. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in uygulamasında ahlakî sorumluluklarımız başta Allah'a karşı olmak üzere doğa, toplum ve birey olarak insana karşı sorumluluklarımız şeklinde bir ahlakî yapı söz konusudur. Ahlâkî yaptırımlar da bu minval üzere dinî (ilâhî), doğal, toplumsal ve vicdânî şeklinde sıralanmaktadır.

Bu unsurları önem sırasına göre sıralayacak olursak en başta ilâhî olan gelir. Onun altında doğal çevre gelmektedir. Eğer doğal çevre hayatın devamına

elverişsiz olursa, orada ne toplumlar ne de bireyler idame-i hayat edebilir. Sözgelimi hava kirliliği solunamaz düzeye geldiği zaman bütün canlılar gibi insanlar da ölür. Aynı şekilde kara ve denizlerde durumun sağlığı tehdit edecek düzeyde bozulması durumunda hastalıklar artar, ormanların yok edilmesi durumunda kuraklık baş gösterir, dolayısıyla insan hayatı tehdit altında kalır. Çernobil faciası veya ikinci dünya harbinde Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki şehirlerine atılan atom bombaları insan eliyle yapılmış olan nükleer kirliliğin insan hayatını onlarca yıl nasıl tehdit ettiğini ortaya koymuştur. Böyle bir çevrede insanın bırakın haklarını koruması, varlığını idame ettirmesi bile sözkonusu olmamaktadır. İnsanların birbirleri ile ilişkileri de bireysel varlık ve haklarından önce gelir. Çünkü fitne ve iç savaşların zuhur ettiği toplumsal dejenerasyonun ve ahlakî bozukluğun yaygınlaştığı toplumlarda bireylerin tek başına onurlu bir şekilde hayatlarını sürdürme şansı bulunmamaktadır.

Sonuç olarak ahlak itidalli ve adaletli davranmanın neticesinde ortaya çıkan bir durumdur. Dolayısıyla bireysel çıkarların esas alındığı kapitalist teoride olduğu gibi merkeze sadece insanı, onun menfaatlerini koyup geri kalan her şeyi onun etrafında dizayn eden bir ahlak anlayışı “insanı insanın kurduğu” yaptığı gibi, gücünü Allah inancından almayan ahlakın da pratikte uygulama şansı yoktur. Bu nedenle ahlak değerlerini bireysel, toplumsal, doğal, ilahî şeklinde sıralama yerine, bunların ortak paydalarını oluşturan ve itidali sağlayan bir modele dönmeliyiz. Bu model, Kur'an ve sünnetin de öngördüğü kompozisyona uygun bir yaklaşımdır. Böyle yaptığımız takdirde Müslümanların hem çevre sorunlarına hem de insan haklarına bugünkünden daha duyarlı olduğunu görebiliriz.

Kaynakça

Babanzade Ahmed Naim, İslam Ahlakının Esasları, Ankara 1995.

Ahmed Hamdi Akseki, Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı, Sad. Ali Arslan Aydın, Ankara, ts.

Hüsamettin Erdem, Ahlak-ı Adıyye, DİA, İstanbul 1989, II, 14.

Agâh Sırrı Levent, “Ümmet Çağında Ahlak kitaplarımız”, TDAY Belleten 1963, Ankara 1964.

Osman Pazarlı, İslam’da Ahlak, İstanbul 1972.

Harun Anay, Celaleddin Devvani, Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

İlhan Kutluer, İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü, , Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

İbn Miskeveyh, Tehzibü’l-ahlak, Beyrut 1985,

İstanbuli, Mehmet Emin, Melzemetü Ahlak, İstanbul 1281, Matbaa-i Amire.

İsmail Müfit İstanbuli, Şerhü’l-Ahlaki’l-Adıyye, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü. Nr. 1867.

Kirmani, Şemsüddin, Şerhu Ahlaki’l-Adıyye, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 2815.

Tusi, Nasiruddin, Ahlak-ı nasrî, çev. Anar Gafarov-Zaur şükürov, İstanbul 2007.

Cafer Sadık Yaran, İslam Ahlakının Şartı Kaç, İstanbul 2005.

Fahri Demir, İslam Ahlakı, Ankara 1997, s. 11-55.

Ahmet Coşkun, “Çevre Kirlenmesi Problemine İslâmî Açıdan Bir Bakış”, Bursa 2001, s. 236-251.

El-Hâfız B. A. Masrî, “İslam ve Ekoloji”, Bursa 2001, s. 212-235.

MODERN VE POST-MODERN DÜNYADA ÇEVRE BİLİNCİNİN DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI

*Hakan ALTINTAŞ**

*Ahmet İhsan ŞATIR***

*“Beyaz adam, bütün ağaçlar kesildiğinde, bütün hayvanlar avlandığında,
bütün sular kirlendiğinde, hava solunamaz hale geldiğinde,
İşte o zaman paranın yenilenebilir bir şey olmadığını anlayacak.”
(Şef Seattle, 1854)*

Çevresel yıkım ve yaşam ortamlarının tahribi, çok eskiden beri düşmanların ortadan kaldırılması için bir savaş kazanma stratejisi olarak kullanılmaktadır. Oysa günümüzde dünyanın herhangi bir yerindeki çevresel tahribatın tüm dünyayı ve dolayısıyla insanlığı derinden etkilediği biliniyor. Kaynaklar yitirilmekte ve çevresel güzelliklerden mahrumiyet insanoğlunu yeni bir dilemeye sürüklemektedir. Ya bugünden tedbir alıp, bilinçli ve bilinçsiz çevre tahribatına yol açan hatalarını tekrarlamayacak, ya da mutlak son'la yüzleşecektir. Çevre bilinci günümüzde işte bu nedenden dolayı olmazsa olmaz önem taşımaktadır. Çevre bilinci kazan-kaybet, ya da yasakla-yok ol gibi birtakım düzenlemelerin ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Çevre bilinci kavramı madolyonu'nun bir yüzünde bireysel sorumluluk diğer yüzünde ise

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hakanaltintas@gantep.edu.tr.

** Dr., İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

toplumsal sorumluluk vardır. Bu iki yapının kendine özgü ilkelerini betimlemek çevre bilinci'nin kurumsallaşmasına katkı sağlayacaktır.

Bu bildiri çalışmamızda, çevre bilincinin arka planı'nı, düşünsel, duygusal ve davranışsal boyutlarını süreç analizi kullanarak elde edeceğimiz açıklama şablonu sayesinde çevre bilinci kavramına yönelik özgün bir tanımlama yapılması amaçlanmaktadır.

Giriş

Modern dünya'nın "Gordion düğümü" gibi çözülmesi olmazsa olmaz öneme sahip ortak sorunların başında çevre sorunları gelmektedir. XX. yüzyılda yaşanan hızlı teknolojik gelişmeler, kentleşme, sanayileşme ve nüfus artışı, insanın doğa üzerindeki baskısını tehlikeli boyutlara taşımış ve XX. yüzyılın sonuna doğru toplumlar çevreyle olan ilişkilerinden kaynaklanan bir dizi sorunla karşı karşıya kaldıklarının bilincine varmaya başlamışlardır. Çevre sorunlarının olumsuz etkilerinin kendini hissettirmesi ve bu sorunların geleceğine ilişkin olarak yapılan araştırmalar, gelişmiş-gelişmemiş ayrımı yapmaksızın tüm dünyanın işbirliği içinde hareket etmesi gerekliliğini ortaya koymuştur (Çakır, 2007:1).

Çevre konusunun ilk kez büyük bir tartışma ortamına taşınması 1970'li yılların ilk yıllarında meydana gelen bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. 1970'li yılların başlarında meydana gelen iki gelişme toplumların çevreye olan ilgilerinin artışında birer dönüm noktası olmuştur. Bunlardan ilki "Büyümenin Sınırları" adlı raporun yayımlanması olmuştur. Bu raporda ortaya konulanlar pek çok toplumda geniş yankılar uyandırdı. İkincisi ise Birleşmiş Milletler tarafından 1972'de gerçekleştirilen Stockholm Çevre Konferansı olmuştur. Bu iki gelişmeyle birlikte çevre konusu toplumların gündeminde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır (Çakır, 2007:1).

Bu gelişmeleri takiben pek çok ulusal, bölgesel yada uluslararası toplantılar yapıldı, sözleşmeler imzalandı ve hayata geçirilmeye çalışıldı. Ulusal ve uluslararası düzeyde alınan her türlü kararın hayata geçirilmesi yanında çevre bilinç düzeyi yüksek toplumlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bilinç düzeyinin yükseltilmesi ise çeşitli kurum, kuruluş ve örgütler tarafından gerçekleştirilen değişik etkinliklerle sağlanmaya çalışılmaktadır. Tüm bu gelişmelerden Türkiye'nin de etkilenmemesi beklenemezdi. Diğer ülkelerdeki bu gelişmeler ve yaşanan çevre sorunlarıyla birlikte 1970'li yıllar Türkiye'de çevre alanına yönelik resmi ilgilenmenin başladığı yıllar olmuştur. 1960'lı yıllardan bu yana çeşitli gönüllü kuruluşların ve baskı kümelerinin bu alanda çeşitli etkinlikler göstermeye başlaması çevreye duyulan ilgiyi arttırmıştır (Keleş'ten akt. Çakır, 2007:1).

I. Çevre Sorunlarına Genel Bir Bakış

Hepimizin de bildiği gibi son yıllarda dünyanın çeşitli yerlerinde sel baskınları, aşırı kuraklık, şiddetli rüzgârlar ve öldürücü yaz sıcakları gibi doğal afetler görülmekte ve sayılarla ifade edilemeyecek kadar mal ve can kaybı oluşmaktadır. Bunlar insanlığın karşılaştığı sürpriz gelişmeler değildir. Bunlar, yıllardan beri bilim adamlarınca dile getirilen fakat daha çok refah ve kazanma hırsıyla kulak ardı edilen acı gerçekle insanlığın yüzleşmesidir. Eğer çevrenin korunması konusundaki duyarsızlık böyle devam edecek olursa büyük bir olasılıkla insanlık daha birçok felakete karşılaşacaktır. Tüm bunların temelinde sanayileşme ile birlikte insanoğlunun doğayı yağmalaması, doğayı kendi çıkarları doğrultusunda acımasızca kullanması yatmaktadır (Erten, 2004). Bunun sonucunda da hem bizim yaşamımızı hem de gelecek nesillerin ve diğer canlıların yaşamlarını tehdit eden birçok çevre sorunu bize meydan okurcasına karşımızda durmaktadır.

Dünyadaki endüstrileşme ile birlikte insanoğlunun ulaştığı refah seviyesi bugün herkesin şikâyetinde bulunduğu çevre sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Çevre sorunları nedir? Canlıların (insanların) davranış ve yaşam şekillerinde olumsuzluklar meydana getiren faktörlerin tümüdür. Bu çevre sorunlarından bazılarının sebepleri ve sonuçlarını Sinan Ertenşu şekilde sıralamıştır (Erten, 2004).

1. Hava kirliliği

Sebepleri: Tüketilen fosil yakıtlar, çöplerin yakılması, radyoaktif ışınlar
Sonuçları: Asit yağmurları, küresel ısınma, ozon tabakasının zarar görmesi, sis oluşumu

2. Su kirliliği

Sebepleri: Aşırı gübreleme, temizlenmeyen evsel ve endüstriyel atık sular, tanker kazaları, kimyasallar, denizlere bırakılan tüm zararlılar

Sonuçları: Akarsuların kirlenmesi, denizde yaşayan canlıların toplu ölümleri, içme sularının kirlenmesi, salgın hastalıkların artması

3. Toprak kirliliği

Sebepleri: Çöpler ve çöp yığınları, asit yağmurları, gübreleme çalışmaları, pestisitler
Sonuçları: Topraktaki ağır metal yoğunluğunun artması, toprağın PH-değerinin değişmesi, hastalık yapıcıların kaynağını oluşturması, estetiğin bozulması

4. Hayvan ve bitki türlerinin ortadan kalkması

Sebepleri: Asit yağmurları, yağmur ormanlarının talan edilmesi, monokültür ziraatçılık ve ormancılık, doğrudan bitki ve hayvanları ortadan kaldırma, pestisitler
Sonuçları: Birçok bitki ve hayvan türünün ortadan kalkması, ormanların yok olması, iklimlerin değişmesine bağlı olarak doğal afetlerin sürekli olarak artması

5. İklimlerin değişmesi

Sebepleri: Tropik yağmur ormanlarının yok olması, sınırsız bir şekilde fosil yakıtlarının tüketilmesi, FKC gazlarının kullanılması

Sonuçları: Sera etkisinin oluşması (Küresel ısınma), ozon tabakasından yeryüzüne yani canlılara zararlı ışınların ulaşması

6. Çöp sorunları

Sebepleri: Tüketim toplumu olma, kullanıp atma, savurganlık, yeterli derecede atıkların değerlendirilememesi, eğitim eksikliği

Sonuçları: Enerji ve ham madde savurganlığına bağlı olarak doğal kaynakların aşırı derecede kullanılması sonucu bu kaynakların tükenme noktasına gelmesi, yeraltı ve yerüstü sularının kirlilikten dolayı kullanılamaz hale gelmiştir. Bunu sonucunda toprakların çöplerden kaynaklanan zararlı maddelerle kirlenerek verimsizleşmesi ve toprak içinde veya üzerinde yaşayan canlıları tehdit eder duruma gelmesi, havanın kirlenmesine ve salgın hastalıkların oluşmasına kaynaklık etmektedir.

Tüm bu çevre sorunları insan varlığını tehdit ettiği gibi dünyamızı da yaşanmaz hale getirmektedir. Bu büyük felakete dur demenin bir yolu ise insanların şimdi ve gelecekte alışıla gelmiş düşünce ve davranışlardan vazgeçmesi olacaktır. Bu yüzden, hiç zaman kaybetmeden insanlar, söz konusu çevre problemlerine çözüm bulmak için üzerlerine düşeni yapmak zorundadırlar. Bu gün, çevre problemleri sadece teknoloji ile veya yasalarla çözülebilecek bir problem değildir. Bu, ancak bireysel davranışların değişmesi ile mümkündür. Davranışların değişmesi ise tutum, bilgi ve değer yargılarının değişmesini zorunlu kılar. Çevreye karşı pozitif tutum ve değer yargılarının oluşması ise çevre bilincini geliştirecek eğitim ile mümkündür.

II. Çevre Bilinci'nin Arka Planı ve Günümüze Yansımaları

Uzun insanlık tarihi boyunca, küresel ve yerel ölçekte insanın dünyada yaptığı veya yapmadığı eylemlerin olumsuz ve yokedici sonuçlarını bugün görüyor, yaşıyoruz. Bu sonuca yol açan temel nedenlerden biri, İspanyol filozof

George Santayan'nın meşhur sözü "Geçmiş hatırlayamayanlar tekrarlamaya mahkumdur"da ifade ettiği gibi geçmişin yeteri kadar bilinip, hatırlanmamasından dolayı felaketlerin tekrarlanması. Çevre tarihi bu bağlamda da bilgilendirici, eğitici, uyarıcı şekilde geçmişi dikkatimize sunarak, yaşananlardan ders çıkarıp gelecek için daha doğru adımlar atmamıza yardımcı olabilir.

Veysel Bilgiç, Çevre Hukuku çalışmasında tarihsel gelişimi şu şekilde özetlemiştir.

Özellikle yıllardan sonra oldukça güncellik kazanan ve üzerinden hassasiyetle durulan çevre meseleleri ve bu alandaki hukuki düzenlemeler, izlerine milattan önce rastlanan bir vaktadır. Mesela Babil'de ormanların (M.Ö 1900) ve eski Mısır'da tabii kaynakların (M.Ö 1370) korunmasına ilişkin hukuki düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir (3). Osmanlı Devleti'nde de bu konuda çeşitli tarihlerde kanunnameler çıkarılmıştır.

Çevrenin korunması ve çevre kirliliği problemi, kirliliğin kaynağı olan ülke ile sınırlı kalmamakta dünya üzerinde varolan diğer devletleri ve insanları da etkilemekte ve ilgilendirmektedir. Bunun tabii sonucu olarak, çevre ile ilgili birtakım Devletlerarası düzenlemelerin yapılması da zorunluluk olduğundan dolayı çevrenin korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi için birtakım devletlerarası çalışmalar ve toplantılar tertip edilmiştir. Pek çok uluslararası belgede, "çevre, çevre hakkı ve katılım" ile ilgili hükümler yer almaktadır. Bu husus çevre hakkının katılım boyutuna uluslararası hukukta verilen önemin göstergesidir. Bu çalışmaların ilki 1913 yılında yapılan Bern Konferansıdır. Tabii manzaraların korunması hakkındaki bu konferansı, 1923 Paris ve Londra'da yapılan konferanslar izlemiştir. Bundan sonra da birçok devletlerarası toplantılar tertip edilmiştir. Bu toplantıların ana konusunu daha çok tabiatın, tabii bitki örtüsünün, vahşi hayvanların, kültür varlıklarının korunması oluşturmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya üzerinde meydana gelen olayların ve genel durumun da etkisiyle, dünya topraklarının durumu ile ilgili toplantılar yapılmış, 1965 yılında Birleşmiş Milletlerin ihtisas kuruluşlarıyla bağlantılı danışma kurulları kurulmuştur. 1970 yılında Tabiatın Korunması Hakkında Avrupa Konferansı tertip edilmiştir.

Çevrenin korunması ve çevre kirliliği ile ilgili olarak bütün uluslararası gelişmelerin yanında birleşmiş Milletler Teşkilatı içinde de 1971 yılında bazı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1973 yılında bu çalışmalar "Çevre İçin Birleşmiş Milletler Programı"nı meydana getirmiştir. Halen bu çalışmalar kısa adı UNEP olan kuruluş tarafından yürütülmektedir.

1972’de Stockholm’de düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansının sonunda, Dünya Çevre Sorunları ve çevrenin korunması konusunda çok önemli bir bildiri yayınlanmıştır.

1972’de Stockholm Konferansı’nda kabul edilen Bildiri’nin ilk maddesinde “İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren, nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahiptir” ilkesi yer almıştır. Bu ilkenin önemi, ilk kez bir bildiride sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ifade edilmesidir. Söz konusu Bildiri, yasal açıdan bağlayıcı olmamakla birlikte hukukî bir öneme sahiptir.

Bu bildirdede; “ her ülkenin ekonomik gelişmesi ve sosyal gelişmesini kendi çevresini koruyacak şekilde gerçekleştirmesi, her ülkenin kendi kaynaklarını koruması, kirleten devletten kirletme tazminatı istenmesi, bütün ülkenin çevre kirliliğiyle ilgilenmesi teklif edilmiştir. Bu konferansın sonuç bölümünde ilk kez ferdin çevre hakkı olarak belirlenebilecek bir hakkı olduğu ortaya konulmuştur” Çevre hakkı; bireye hürriyet, eşitlik ve refah içerisinde yaşayabileceği bir çevrenin gerçekleştirilmesini devletten istemek hakkını vermektedir. Çevre hakkı, aynı zamanda eşref-i mahlukat olan insanın şeref ve haysiyetine yakışır bir hayat içerisinde yaşayabilme düşüncesinin bir sonucudur.

Stockholm Konferansı’nda ilk kez kabul edilen “çevre hakkı” çevrenin “herkesin ortak varlığı” olduğu temeline dayalı “eşitlik” ilkesinde yükselen bir haktır. Bu hakla ulaşılmak istenen, doğayı sömürü değil, uyum temelinde bugünkü ve gelecek kuşaklar için yaşamaya elverişli kılarak herkesin ondan eşit yararlanması hedefidir. Çevre hakkı ile diğer haklar arasında görülen çatışmalar, çevre hakkının, yani insanın varolma ve yaşamını sürdürme hakkının yararına dengelenmelidir. Çünkü “çevre hakkı genel çıkarları özel çıkarların önüne geçirmiştir.” İnsan haklarının evrimi de bu yönde bir eğilim göstermektedir.

1972’de Stockholm’de düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı’nda kabul edilen 97 sayılı kararda, devletler, çevrenin yönetim ve denetiminde kamunun katılımını kolaylaştırmaya çağrılmakta, bu amaçla bireylerin aktif katılımını teşvik edici yöntemleri geliştirmenin önemi vurgulanmaktadır.

Daha sonra 1984 yılında Tokyo Konferansı tertip edilmiş ve bu konferansın sonucunda yayınlanan bildiride ise “Gelişme kavramı yeniden gözden geçirilmeli ve her ülkenin ekonomik gelişmesi, kaynakların korunması ve artırılması dikkate alınarak gerçekleştirilmelidir. İktisadi büyümede, sadece iktisadi geliştirme göstergeleri değil, aynı zamanda tabii kaynakların korunması, hastalıklarla mücadele edilmesi, kültür miraslarının korunması gibi konularla da

ilgilenilmelidir. Temiz hava, su, orman, toprak gibi çevre kaynakları korunmalı, dengeli bir nüfus artışı sağlanmalıdır. Bütün ülkelerde teknolojik gelişmeler, çevre faktörlerine önem verecek şekilde yönlendirilmelidir.”

Gro Harlem Brutland başkanlığında hazırlanarak 1987 yılında, yayınlanan “Ortak Geleceğimiz” (Brutland Raporu) adlı raporda (UN Documents, 1987); “Bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin de kendi ihtiyaçlarını karşılamalarından ödün vermeden karşılamak” şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımdan hareketle söyleyebiliriz ki, kavram; kalkınma ve doğal kaynak dengesini dikkate alan, kalkınmanın yararlarını bu günün olduğu kadar gelecek kuşakların da kullanımına sunan, çevreyle kalkınmanın birbirini tamamladığı kalkınma anlayışını ifade etmektedir.

1992 Rio de Janeiro’da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda kabul olunan Rio Deklarasyonu’nun 10. maddesi ise şöyledir:

“Çevresel konular her düzeyde ilgililerin katılımını gerektirir. Ulusal düzeyde, bireyler kamu otoritelerinin elinde bulunan, yerleşimlerdeki sağlığa zararlı maddeler ve faaliyetler dahil olmak üzere, çevre ile ilgili bilgilere erişme ve karar verme süreçlerine katılabilmek fırsatlarına sahip bulunmalıdır. Ülkeler geniş bir biçimde bilgi sağlayarak kamu duyarlılığını ve katılımını teşvik etmeli ve kolaylaştırmalıdır. Tashih ve tazmin talebi de dahil olmak üzere adli ve idari işlemlere başvurma hakkı sağlanmalıdır.”

Gündem 21 Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu “Ortak Geleceğimiz” in devamı ve tamamlayıcısı olarak aynı gerçekten hareketle aynı hedefleri daha somut ortaya koymuştur. (United Nations Agenda-21,1992). Gerek komisyonun tespitleri gerekse Gündem 21’in önerileri gücünü yapılan araştırmalardan, yaşanan olaylardan ve projeksiyonlardan almıştır (Allen, 2001:21).

21. yüzyılın çok geniş kapsamlı bir çalışma programı olarak Rio’da kabul olunan Gündem 21’in “Başka Grupların Rollerinin Güçlendirilmesi” başlığı altında kadınların, çocuklar ve gençlerin, yerli halkların, hükümet dışı örgütlerin aktif katılımına ilişkin hükümler yer almaktadır.

Stockholm Konferansı’ndan Rio Konferansı’na uzanan, 20 yıllık dönemde, bazı uluslararası belgelerde de katılıma ilişkin maddeler yer almaktadır.

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun Çevre Hukuku Uzmanlar Grubu tarafından kabul edilen “Çevre Koruma ve Sürdürülebilir Kalkınma Hukuku İlkeleri” öneri özetinin “Ön İhbar, İmkân ve Süreç” başlıklı 6’ncı maddesi devletlere bu konuda yükümlülükler getirmiştir.

Maddeye göre, “Devletler plânlanan bir faaliyetten önemli ölçüde etkilenebilecek bütün kişileri zamanında haberdar edecek, onlara idarî ve kazaî süreçlere ulaşmada ve sürdürmede eşit hak tanıyacaktır.”

Sinan Erten’e göre (Erten, 2004), çevre bilinci kavramının çok çeşitli kullanım alanları olmakla birlikte günümüzde kendini en yoğun olarak gösterdiği alan politikadır. Kişilerintutum ve davranışları, sahip oldukları değerler sistemi ile şekillenir. Değerler sistemi sizden farklı olanların sizin gibi düşünmesini ve davranmasını bekleyemezsiniz.Çevre bilincinden amaçlanan, birçok bilim adamının da vurguladığı gibi çevre bilgisi, çevreye olan tutum ve çevreye yararlı davranışlardır.

1. Çevre bilgisi: Çevreye ait sorunlar, bu sorunlara aranan çözüm yolları, ekolojik alandaki gelişmeler ve doğa hakkındaki tüm bilgilerdir.

2.Çevreye yönelik tutumlar: Çevre sorunlarından kaynaklanan korkular, kızgınlıklar, huzursuzluklar, değer yargıları ve çevre sorunlarının çözümüne hazır bulunuşluk gibi kişilerin çevreye yararlı davranışlara karşı gösterdikleri olumlu veya olumsuz tavır ve düşüncelerin hepsidir.

3. Çevreye yararlı davranışlar: Çevrenin korunması için gösterilen gerçek davranışlardır. Bu tür davranışlar literatürde, çevre dostu veya çevreye yararlı davranışlar olarak yer almaktadır.

Ancak şimdiye kadar çevre bilinci alanında gerçekleştirilen araştırmalar, çevre bilgisinin, çevreye yararlı davranışlar üzerine olan etkisinin düşük olduğunu ve çevreye yönelik olan tutumların da çevreye yararlı davranışlar üzerinde çok fazla anlamlı olmadığını göstermiştir. Çevre bilincine sahip kişi, çevre dostu davranışların yanı sıra, çevrenin bozulmasına tarafsız, duyarsız kalmayan, egoist davranmayan ve sadece kişisel kazanımlarını hırsla dönüştürmeyen kişidir.

Çevre bilincine sahip bir birey kimdir? Çevre konusunda birçok bilgiye sahip bir kimse, atıkların azaltılması konusunda çaba harcamıyorsa, enerji kullanımında tasarruflu veya tutumlu davranmıyorsa (örneğin; yaya veya toplu taşıma araçlarıyla gidebileceği yerlere dahi tek başına özel otomobili ile gidiyorsa, çok gerekli olmadığı halde arabasıyla giderken 100 km’ nin üzerinde hız yapıyorsa, evinde veya iş yerinde oda sıcaklığını 20 C derecenin üzerinde tutuyorsa, kalorifer açık iken kapı ve pencerelerin açık olması onu rahatsız etmiyorsa, çalışmadığı halde bilgisayarı saatlerce açık duruyor ve bundan rahatsızlık duymuyorsa, hiç gerekmediği zamanlarda bile yanan ampulleri söndürmüyorsa vb.), suyu tasarruflu kullanmıyorsa (örneğin; işyerinde veya herhangi bir yerde bozuk musluklardan saatlerce, günlerce akan su onu rahatsız

etmiyor ve onu bu konuda bir şey yapmaya itmiyorsa vb.), mümkün olduğunca alışverişlerinde depozitolu ürünleri tercih etme gibi bir davranışı yoksa satın alacağı ürünün çevreye ne kadar zararlı olup olmadığını bakma gibi bir alışkanlığı yoksa, çevreye zarar verenleri gördüğünde sessiz kalıyor yetkililere haber vermiyorsa ve benzeri çevreyi koruyucu davranışlarda bulunmuyorsa bu kişinin çevre bilincinden söz edilemez. Bu kişinin çevre konusunda bildiği bu bilgilerinin de bir anlamı yoktur. Çevre dostu davranışları göstermeyen kişi çevre konusundaki tüm bilgileri bilse bile bir anlam ifade etmez.

İnsanoğlunun doğa ile ilişkisi evrendeki varoluşu ile yaşıttır. İnsanın doğa ile ilişkisi, ondan yararlanma çabaları ile başlayıp, daha sonra bilimin gelişmesine paralel olarak onun üzerinde üstünlük kurma çabası sonucu çevresel ortam tahrip edilmiştir. Bazı istatistikî değerleri incelersek; Dünyada 20 saniyede bir çocuk su ile ilgili hastalıklar nedeniyle ölüyor. Her yıl 5 yaşın altında 1.8 milyon çocuğun su ile ilgili hastalıklar nedeni ile ölmesine sebep oluyor. Dünyada yılda 2 milyon ton katı atık dünya su kaynaklarına deşarj ediliyor. Gelişmekte olan ülkelerde atık suların tahmini olarak %90'ı arıtılmadan nehirlere, göllere ve okyanuslara boşaltılıyor. Şehirlerde yaşayan nüfusun yarısı etkili ve sürdürülebilir bir altyapı ve atıksu yönetiminden yoksun. 33 megakentten 21'i hassas ekosistemlerin risk altında olduğu kıyı şeridinde yer almaktadır. Dünya'da gıda üretimi için ulaşılabilir içme suyunun %70-90'ı harcanmakta ve bu suyun büyük bir kısmı içinde kirleticilerle doğaya geri bırakılmaktadır. Dünya genelinde 900 milyon insan güvenli içme suyuna ulaşamıyor. Dünyada her yıl 2.2 milyon insan ishalden ölmektedir. Kıyı sularındaki ve derin okyanuslardaki kirliliğin %80'inden fazlası karasal aktivitelerden kaynaklanmaktadır.

Ülkemiz açısından değerlendirmede bulunursak, dünyanın en saygın üniversitelerinden Yale Üniversitesi, 2012 Dünya Çevre Performansı Endeksi'ni (Environmental Performance Index – EPI- epi.yale.edu/epi2012/rankings). Gelişmiş ülkeler ve dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girmeye çalışan ülkemiz, maalesef çevre sağlığı ve doğa korumada dünya ülkeleri arasında en son sıralarda ve birçok en az gelişmiş ülkenin arasında yer alarak, değerlendirilen 132 ülke arasında 109. olduğu görülmektedir. 2010 yılında 163 ülke arasında 77. olan ülkemizin sadece iki yılda 32. sıraya gerilemesi düşündürücüdür. 2010 yılında daha fazla ülkenin de değerlendirildiği düşünülürse, 2010 yılında çevre performansında 86 ülkeyi, yani ülkelerin %53'ünü geçen Türkiye, 2012'de 23 ülkeyi, yani değerlendirilen ülkelerin sadece %17'sini geçebilmiş ve %83'ünün gerisinde kalmıştır.

2012 yılında en iyi çevre performansını ormanlar (42.) kategorisinde gösteren Türkiye, hava kirliliği (71.) ve su kirliliği (56.) gibi çevresel sağlık (67.)

kategorilerinde değerlendirilen 132 ülkenin ortalarında yer aldı. En kötü performansı ise ekosistemlerin canlılığı (118.), biyo-çeşitlilik ve doğal alanları koruma (121.) ve su kaynakları yönetiminin ekolojik etkileri (114.) kategorilerinde gösterdi.

Çevresel açıdan zayıf performans gösteren ülkeler arasında yer alan Türkiye (weak performers), biyoçeşitlilik ve yaşam alanlarını (habitat) koruma kategorisinde ise en zayıf ülkeler (weakest performers) arasında yer alıyor. Çevre performansında Angola, Ermenistan, Etiyopya, Gana, Kırgızistan, Kongo, Mozambik, Moldova, Sırbistan ve Sudan gibi ülkelerin gerisinde kalan Türkiye'nin tek geçtiği Avrupa ülkesi ise Bosna Hersek yer almıştır. Avrupa ülkelerinin genellikle üst sıralarda olduğu Çevre Performansı Endeksi'nde İsviçre, Letonya, Norveç, Lüksemburg, Kosta Rika, Fransa, Avusturya, İtalya, İngiltere ve İsveç ilk 10 sırada bulunuyor. En sonda ise, Libya, Bosna Hersek, Hindistan, Kuveyt, Yemen, Güney Afrika, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Irak yer almaktadır.

Türkiye gibi dünyada liderliğe oynayan ve ilk 10 ekonominin arasına girmeyi hedefleyen ülkemiz bu konuda daha fazla kaynak ayırmalı ve nitelikli çalışmaların yapılmasını desteklemelidir.

III. Sonuç ve Genel Değerlendirmeler

Teknolojinin desteğini alarak güçlenen insanoğlu, doğayı sınırsızca kullanmaya ve hatta sömürmeye başlamıştır. Giderek bu durumun yıkıcı etkileri karşısında insanoğlu, bu kez de çevre sorunları olarak adlandırılan bu durumla nasıl başa çıkabileceğini sorgular olmuştur. Zamanla yitirilen kaynaklar ve güzelliklerden yoksun kalmanın yarattığı rahatsızlık gelecek kaygısı insanoğlunu tedbirler almaya, hatalarını tekrarlamamaya yöneltmiştir. Bu açıdan bakıldığında çağdaş çevre bilincinin oluşumunun hızlandığı söylenebilir. Ancak çağının koşullarına uyum sağlayabilen insanlar için çevre bilinci; artık bir takım değerlerin yitirilmesinden sonra yasaklarla birlikte yaşamak olmasa gerek. Bireysel ve toplumsal bir sorumluluk olarak çevre bilinci; bireyin dün ile bugünü, geçmişle geleceği unutmaksızın, hem kendisine hem de doğaya saygılı olabilmesi demektir.

Çevre bilinci kavramında olduğu gibi, söylediğimiz her söz her kelime evren için bir emirdir. Evren olumlu ya da olumsuz iyi ya da kötü ayrımı yapamaz. Söylediğimiz her şeyi emir olarak algılar ve uygular. Özellikle olumsuz cümlelerin enerjisi çok daha yüksektir ve çok daha çabuk gerçeğe dönüşür. Yani odaklandığımız cümleler, kelimeler, olaylar bir süre sonra bizim gerçeğimiz olarak karşımıza çıkarlar. Kalkınmacılara göre çevre feda edilebilir, çevrecilere

göre ise asla feda edilemez. Jargonlar ve normlar herkesin kültürel ben merkezci konumuna göre değişmektedir. Küçüklüğümüzde okuduğumuz çizgi romanlarından tutun da, seyrettiğimiz kovboy filmlerine kadar her şey bize Kızılderilileri vahşi ve ilkel insanlar, Beyaz Avrupalı'yı uygar insan olarak tanıttı. Tarih kitapları bile, Beyaz adamın yeni kıtaya medeniyet taşıdığını vurgulardı. Uygur ve kahraman bildiklerimiz; aslında acımasız sömürgeciler, açgözlü işgalcilermiş. Vahşi ve canavar bildiklerimiz de aslında doğal yaşam ortamlarını bu haydutlara karşı kanları pahasına savunan ilk kahraman doğa savaşçıları olarak sayılmaları gerekirdi. 1620'lerde Avrupa'dan yerleşim için May Flower gemisiyle ABD'ye gelen Pilgrimler aylarca süren yolculuktan dolayı yorgun, hasta ve açtırlar. Kızılderililer onları karşılar ve yiyecek verir, hindi avlamasını, mısır ekmesini öğretirler. Beyaz adamı kıtada yaşatan Kızılderiler sonra Beyaz Adamın katliamına uğrar. 12 Ekim 1492 tarihi Amerika'da yaşayan Kızılderililer için trajik bir gündür ve o günü Kolomb Günü olarak kutlamak, soykırım, kölelik, tecavüz ve yağmamirasını kutlamak demektir. Benzer şekilde Şükran Günü kutlamaları ABD Kızılderililerine karşı yapılan soykırımın kutlaması olarak görülmektedir.

Amerikalılar kıtayı kirletirken ve etnik temizlik yaparken, 1970'e kadar çevre konusunda resmi bir kurum oluşturmadılar. 1971 yılının başında faaliyete geçecek olan Amerika Birleşik Devletleri Çevre Koruma Ajansı (İngilizce: United States Environmental Protection Agency, kısaca EPA), Federal Amerika Birleşik Devletleri hükümetin, Kongre'de kabul edilen yasalar ve yönetmenlikler çerçevesinde uygulamalarını sürdüren insan sağlığı ve çevre koruma kurumunu kurmuşlardır. EPA, ABD'de kabinenin bir bölümü değildir, ancak kurum yöneticisine kabine mevkisi verilmektedir. Kurumun 18.000 tam zamanlı personeli bulunmaktadır

Aşağıdaki mektup, tüm "Duwarmish" Kızılderililerini temsilen Şef SEATTLE tarafından "Washington'daki Büyük Başkan"a, yani 1853–1857 yılları arasındaki Amerikan Cumhurbaşkanı Franklin Pierce'ye hitap eden hemen her yerde çevre duyarlılığı konusunda atıf yapılan bu metnin tarihi şudur. Kızılderili Şef'inin adının aslı Seatlh'dır. İngilizce telaffuza uygun hale getirmek için Seattle yapılmıştır.

ABD'liler tarafından hâlâ sevilen ve anılan bir şeftir. Onlara göre şef Seattle çok insancıl, ileri görüşlü, başarılı ve zeki bir liderdir. Bütün Kızılderililerin örnek alması gereken bir kişidir. Tabi bunda şef Sattle'ın topraklarını almaya gelen beyaz adamla savaşmak yerine onlara topraklarını satması, kabilesinin insanlarını toplama kamplarında yaşamaya ikna etmesi ve Şamanizm'i terk edip Hristiyan olmasının etkisi inkâr edilemez. Kaynağı

tartışmalı olmakla birlikte bir konuşmasında "Kızılderili'nin vakti geçmiştir, artık bu topraklarda beyaz adamın vaktidir" dediği söylenir. Bu işbirlikçi tutumuna karşılık küçük bir kasabaya onun adı verilerek Beyaz Otorite tarafından onurlandırılmıştır. O küçük kasaba bugün ABD'nin kuzeybatısında en büyük en modern on şehirden biridir.

Suquamish Kabilesinin lideri olan Şef Seattle 1786'da doğmuş, 7 Haziran 1866'da ölmüştür. Şef Seattle'nin ünlü mektubu, 1854 yılında anlaşma müzakereleri sırasında ezbere söylenmiş bir söylevdir *Yazıya geçirilmiş olan bu söylev, insan ve dünya doğası arasındaki var-oluş ilişkisine değinerek en güçlü çevre bilinci vurgusunu yapabilmiş söz sanatı örneği sayılmaktadır.*

Dr. Maynard, bir Kızılderili araştırmacısıdır; Şef Seattle ile uzun yıllar çok iyi arkadaş olur ve bu arkadaşlığa bir minnet borcu olarak yeni kurulan bir kasabaya onun adının verilmesini önerir; ve önerisi kabul edilir. Ancak, hafif gırtlaktan söylenmesi gereken Şef Seattle'ın gerçek adı, İngilizce ses uyumuna uygun biçime getirilerek kasabaya "Seattle" adı verilmiştir. Bu aynı zamanda ünlü şefin tarihi adı olmuş, o günden beri Şef Seattle olarak bilinmektedir.

Şef Seattle'ın Mektup yapılan sözlerinin Türkçesi (Chief Seattle's 1854 Oration).

Yüzyıllardır halkımın üzerine merhamet gözyaşları dökken şu sonsuz gökyüzü bir gün değişebilir. Bugün açık gözüken gökyüzü yarım bulutlarla kaplanabilir. Ama sözlerim, gündüz güneş, gece yıldız kadar şaşmaz akıl yollarıdır. Şef Seattle her ne söylerse, Washington'daki büyük Şef ona, güneşin doğuşuna ya da mevsimlerin dönüşüne inandığı ölçüde inanabilir.

Washington'daki büyük Şef bize dostluk ve iyilik dilekleriyle birlikte bizden topraklarımızı satın almak istediğini bildirmiş. Onun, bizim arkadaşlığımıza çok fazla ihtiyacı olmadığını biliyoruz. Merak ediyoruz ki gökyüzünü ve toprağın sıcaklığını nasıl satın alabilir ya da satabilirsiniz? Bunu anlamak bizler için çok güç. Dağların karnından doğan güneşi görünce kaçışan sabah sislerini toplayıp nasıl satabiliriz?

Havanın taze kokusuna, suyun pırlıtısına sahip olmayan biri onu nasıl satabilir?

Bir zamanlar insanlarımız bu topraklara tıpkı rüzgârda kıvrımlanan deniz dalgalarının kabuklu kuru yüzeyleri kapladığı gibi yayılmışlardı. Çok uzun zaman geçti ve o büyük kabileler artık hüznü bir anı oldu. Bu toprakların her parçası halkım için kutsaldır. Çam ağaçlarının yağmur sonrası parıldayan iğneleri, vızıldayan böcekler, beyaz kumsallı sahiller, serin kuytulu ormanlar ve

sabahları çayırları örten buğu; halkımın yaşam sevincinin ve yüzlerce yıllık anılarının bir parçasıdır. Ormandaki ağaçlara can veren özsuyu atalarımızın anılarını taşır; biz buna inanırız. Beyazlar için durum böyle değildir. Bir beyaz, öldükten sonra yıldızlar âlemine göç ettiğinde, yaşadığı toprakları unuttur. Bizim ölülerimiz ise bu toprakları unutmaz. Çünkü Kızılderili, gerçek anasının toprak olduğuna inanır. Geyik, at ve büyük kartal kardeşimizdir Kayalıklar, çayırlar, taylar ve insanların ılık sıcaklığı aynı ailedendir.

Washington'daki büyük başkan bizden topraklarımızı istediği zaman bütün bunları istemektedir. Bu bizim için büyük bir fedakârlık olur. Büyük Beyaz Reis, bize rahat yaşayacağımız bir yerin ayrılacağını, bize babalık edeceğini, biz Kızılderililerin ise onun çocukları olacağımızı söylüyor. Bu önerinizi düşüneceğiz. Ama yine de bunun kolay olmayacağını itiraf ederim. Çünkü nehirlerin ve ırmakların suyu, bizim için sadece akıp giden su değildir; atalarımızın kanıdır aynı zamanda. Bu toprakları size satarsak, bu suların ve toprakların kutsal olduğunu, göllerin ışıltılı sularında ulusumun ruhunun ışıdığı çocuklarınıza öğretmeniz gerekecek.

Büyük ruh ulusumuzu sever; fakat nedendir bilinmez Kızılderili çocuklarını terk etti. Şimdi size makineler yolluyor ve çok yakında beklenmedik yağmurlar sonrası yataklarımıza taşan ırmaklar örneği beyaz adam bu toprakların her karışını dolduracak. Bizler yetim kaldık. Çünkü başka ırklardanız. Çünkü ihtiyarlarımız farklı öyküler anlatırlar. Biz nehirleri ve ırmakları kardeşimiz gibi severiz. Siz de aynı sevgiyi gösterebilecek misiniz kardeşlerimize?

Biliyorum beyaz adam bizim gibi düşünmez. Beyazlar için bir parça toprağın diğerinden farkı yoktur. Beyaz adam topraktan istediğini almaya bakar ve sonra yoluna devam eder. Çünkü toprak beyaz adamın dostu değil, kölesidir. Beyaz adam topraktan istediğini alınca başka serüvenlere atılır. Babalarının mezarını geride bırakıp, doğmamış çocukların toprağını çalmaya gider. Beyaz adam annesi olan toprağa ve kardeşi olan gökyüzüne, alıp satılacak, işlenecek, yağmalanacak bir şey gözüyle bakar. Onun bu ihtirasıdır ki, toprakları çölleştirecek ve her şeyi yiyip bitirecektir. Beyaz adamın kurduğu kentleri de anlayamıyoruz biz Kızılderililer. Bu kentlerde huzur ve sükûnet yoktur. Beyaz adamın kurduğu kentlerde, bir çiçeğin açarken çıkardığı tatlı sesler, bir kelebeğin kanat çırpışları duyulmaz.

Belki bir vahşi olduğum için anlayamıyorum, ama benim ve halkım için önemli olan şeyler oldukça başka. İnsan bir su birikintisinin etrafına toplanmış kurbağaların, ağaçlardaki kuşların ve doğanın seslerini duymadıkça, yaşamın ne değeri olur? Bir Kızılderili'yim ve anlamıyorum. Biz Kızılderililer, bir göl

yüzünü yalayarak gelen rüzgârın sesini ve öğlen yağmuruyla yıkanan taze çam ve ot kokularını severiz.

Hava önemlidir bizim için. Ağaçlar, hayvanlar ve insanlar aynı havayı koklar. Hava hayatta tuttuğu her şeyle (Tanrının) ruhunu paylaşır. Beyaz adam için bunun da önemi yoktur. Ancak size bu toprakları satacak olursak, çocuklarınıza havanın kutsal olduğunu öğretmeniz gerekir.

Toprak satmamız için yaptığınız öneriyi inceleyeceğiz. Eğer önerinizi kabul edecek olursak, bizim de (şu) koşulumuz olacak: “Beyaz adam bu topraklar üzerinde yaşayan bütün canlılara saygı gösterecektir”. Ben bir vahşiyim ve başka türlü düşünemiyorum. Yaylalarda cesetleri kokuşan binlerce bizon gördüm. Beyaz adam trenle geçerken vurup öldürüyor bu hayvanları; sırf eğlence olsun diye. Biz sadece yaşayabilmek için avlardık bizonları. Demir atınız öldürüp çürümeye bıraktığınız binlerce bizondan nasıl kıymetli olabilir ki? Nasıl? Anlayamıyorum! Hayvanlar, insanları bıraksa, İnsanlar ruhlarının yalnızlığından ölmez mi?

Hayvanların başına gelen, insanın da başına gelecek. Toprağın başına gelen, oğullarının da başına gelecek. Çünkü bütün hepsinin arasında yaşamsal bir bağ vardır. Toprak bizim anamızdır. Ve toprağa tükürülmez. Çocuklarınıza bunu nasıl izah edeceksiniz?

Şu gerçeği iyi biliyoruz:Toprak insana değil, insan toprağa aittir. Beyaz adam neyi satın almak istiyor? Gökyüzü ve toprakların sıcaklığını mı? Koşan antilopların çabukluğunu mu? Biz size bunları nasıl satabiliriz? Ve siz nasıl satın alabileceğinizi düşünüyorsunuz? Bir insan anasını satın alabilir mi?

Bildiğimiz bir gerçek daha var:Sizin tanrınız bizimkinden farklı bir tanrı değil. Aynı tanrının yaratıklarıdır aslında. Beyaz adam bir gün bu gerçeği de anlayacak ve kardeş olduğumuzu fark edecektir. Siz tanrınızın başka olduğunu düşünmekte serbestsiniz. Ama hepimizi yaratan Tanrı için Kızılderili ile beyazın farkı yoktur. Belki biz hepimiz kardeşiz, bunu zaman gösterecek.

Kızılderililer gibi Tanrı da toprağa değer verir. Bu toprağa saygısızlık, Tanrının kendisine saygısızlıktır. Beyaz adamı bu topraklara getiren ve Kızılderili'yi boyunduruk altına alma gücünü veren Tanrı'nın adaletini anlayamıyoruz. Tıpkı bizonların zevk için öldürülüşü, ormanların yakılışı, toprağın kirletilişini anlamadığımız gibi.

Bir gün bakacaksınız gökteki kartallar, dağları örten ormanlar yok olmuş, yabani atlar ehlileştirilmiş ve her yer insanoğlunun kokusuyla dolmuş. İşte o gün insanoğlu yaşamın son durağına gelmiş olacak. Kendi varlığını sürdürebilme

umudunun son başlangıç fırsatı olacak. O gün geldiğinde son bizonu yaşatmak için yarışacaksınız.

Sevimli tepelerin görüntüsü konuşan tellerle kirletildikten sonra, bir bakacaksınız ki, gökteki kartallar yok olmuş; hızlı koşan taylara elveda demişsiniz.

Gündüz ve gece bir arada olamaz. Kızılderililer her zaman beyazlardan tıpkı sabah sislerinin güneşten kaçtığı gibi kaçmışlardır. Bütün bunlara rağmen, teklifinizi tartışacağız. Eğer biz teklifinizi kabul edersek, bu sadece yeni toprakları güvence altına almak için olacaktır; orada son günlerimizi rahat ve huzurlu geçirebiliriz belki. Ve umuyorum ki, halkım bunu kabul edecek ve Büyük Beyaz Şef'in söz verdiği üzere beraber barış içinde yaşayacağız.

Böylece ay birkaç kez daha doğacak, birkaç kış daha geçecek. Bu geniş topraklara yerleşmiş ve mutluluk içinde yaşamış olan neslimiz, daha önce bizden daha güçlü ve daha umut dolu yaşamış insanlarımızın mezarları başında yas tutacaklar. Birkaç kış ömrümüzün kaldığı bu topraklarda yakında matemimizi tutacak bir tek kişi bile kalmayacak. Ama niye insanlarımızın kaderi için yas tutayım ki? Tıpkı deniz dalgaları gibi kabileler kabileleri, uluslar ulusları takip ediyor. Bu doğanın düzenidir ve teessüf gerekmez. Beyaz adam geçici bir iktidardadır ve o kendini her şey zannetmektedir.

Biz gidiyoruz ama beyaz adamın da bir gün keşfedeceği felaketini bugünden biliyoruz. Yataklarımızı zehirlemeye devam edin. Ve bir gece kendi çöplerinizin altında kalıp boğulacaksınız. Günlerimizin kalan kısımlarını nerede geçireceğimiz önemli değil. Çocuklarımız babalarını gururları kırılmış gördüler. Savaşçılarımız utandırıldılar. Yenilgiler sonrası kendilerini içkiye ve yemeye verdiler. Bu yolla vücutlarını uyuşturuyorlar.

Yok, oluşumuz çok uzak olabilir, ama kesinlikle bir gün gerçekleşecek. Son Kızılderili de bu topraklardan göçtüğü gün ve onun hatırası yalnız bir bulutun sonsuz çayırlar üzerindeki gölgesi gibi gezindiği zaman, atalarımızın ruhlarıyla bu kıyılarda ve ormanlarda yaşamaya devam edeceğiz. Bu kıyıları kabilemin görünmez cesetleriyle kaynaşacak.

Çocuklarımızın çocukları kendilerini bir dükkânda, bir yolda, boş bir yerde yalnız sandığında aslında yalnız olmayacaklar. Dünyanın hiçbir yerinde tamamen ıssız bir yer yoktur. Geceleri, şehir ve kasabalarımızın caddeleri boşalmış gibi görünse de, aslında, bir zamanlar oralarda yaşamış ve bu güzel toprakları gerçekten seven ruhlarla dolu olacaktır. Beyaz adam asla yalnız kalamayacaktır. Beyaz adamın, benim insanlarımızın ruhlarına saygı göstermesini sağlamalısınız, çünkü ölümler güçsüz değildir. Her canlı ölümlerin elleriyle doğar ve onların

ellerinden beslenerek büyür. Ölülerimizi temiz toprak, temiz hava, temiz suda tutalım ki, soyumuz leş koklayıp, gübre yemesin... Şef Seattle 1854.

Sonuç olarak, çevre sorunları ve buna bağlı olarak çevre kirliliği, insanoğlunun bindiği dalı kesmesidir ve çağımızda karşılaşılan çevre sorunları ne salt ülkelerin ekonomik kalkınmaları ne de bireylerin çevre bilinci kazanmaları ile kontrol edilebilecektir. Zamanla gelişen bir oluşum olarak çevre sorunları olgusu, sorunların kaynakları konusunda etkin önlemlerin alınıp, uygulandığı ve üyelerinin çevre bilincinin gelişebildiği bir toplumsal çevrede çözülebilecektir. Kendisine saygısı olmayan bir kişinin doğaya saygılı olmasını beklemek gerçekçi değildir. Çözüm ise çevrenin akılcı bir biçimde kullanılmasıdır.

Kaynakça

ALLEN, Will (2001), “Working Together For Environmental Management: The Role of Information Sharing and Collaborative Learning”. PhD (Development Studies), Massey University, p.21.

BİLGİÇ, Veysel K., “Çevre Hukukunun Tarihi Gelişimi”, <http://www.ekoloji.com.tr/resimler/14-10.pdf>.

Chief Seattle's 1854 Oration “Authentic Text Of Chief Seattle's Treaty Oration 1854”, <http://www.halcyon.com/arborhts/chiefsea.html>

Dünya Çevre Performansı Endeksi (2012) (Environmental Performance Index – EPI, <http://epi.yale.edu/dataexplorer/countryprofiles?iso=TUR>

ERTEN, Sinan “Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?”, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~serten/makaleler/cevre.pdf>.

KELEŞ, Ruşen-Birol ERTAN, Çevre Hukukuna Giriş, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2002, s.20.

SÜMER, Çakır Gülüzar, “Türkiye’de Çevre Bilincinin Gelişiminde Katkıları Bakımından Türkiye Çevre Vakfı”, SDÜ İİBF Dergisi, Y.2007, C:12, S.2 s.279-297.

United Nations,(1987), Gathering a Body Of Global Agreements, Development And International Co-operation: Environment Report Of The World Commission On Environment And Development, Note by the Secretary-General, Our Common Future, Distr: General 4 August 1987, A/42/427

<http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm> Erişim Tarihi: 25.08.2013.

United Nations (1992), “Agenda 21”, United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) held in Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14.

MODERN VE POSTMODERN İNSAN-DOĞA ANLAYIŞINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

*Hüseyin KOÇAK**

*Ahmet Ayhan KOYUNCU***

“İnsan-doğa” ilişkisi ve “çevre” son dönemlerin önemli konularından birisini oluşturmaktadır. Modernlikle beraber, yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi, insan-doğa ilişkisi de önemli bir değişim geçirmektedir. Modern dünya görüşü, insanı merkeze alan, insan özgürleşimi bağlamında doğayı kontrol altına almayı amaçlayan bir anlayıştır. Hümanist düşünce temelinde insan, artık tanrısal bir özne konumundadır ve doğadan sınırsız yararlanma hakkına sahiptir. Hatta doğaya, sırlarını kendisine vermesi için işkence bile edebilir.

Modernitenin eleştiriye uğraması sonrasında ortaya çıkan postmodernizm, modernliğin bütün iddialarını sorgulama ve modernliğin eleştirisi üzerine odaklanmaktadır. Postmodern eleştirilerin güçlenmeye başladığı 1960’lar ve sonrasında insan-doğa ilişkisi de sorgulanmaya başlanmıştır. Yeşil düşünce ya da ekoloji adı verilen yeni bir yaklaşım, modernliğin insan-doğa ilişkisini kökten eleştirip, insanı, sadece doğanın bir parçası olarak kabul etme eğilimini ortaya çıkarmıştır. Özellikle derin ekoloji yaklaşımı bu açıdan örnek verilebilir. Postmodern anlayışlar da, modern yaklaşımlar gibi aşırılık içeren düşünceler olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan-doğa ilişkisini en doğru bir biçimde kurabilmenin yolu, her iki anlayışın da aşırılıklarından kaçınmakla olasıdır. İnsan,

* Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, kocak@aku.edu.tr

** Arş. Gör. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, ahmetakoyuncu@hotmail.com

doğadan yararlanmalı ama doğadan yararlanırken sorumsuz ve kayıtsız da olmamalıdır. Canlılar hiyerarşisi içerisinde insanın mutlak üstünlüğü kabullenilmekle birlikte mutlak bir sorumsuzluktan söz edilemeyeceği de bilinmelidir.

Anahtar Kelimeler: Modernlik, Postmodernlik, Çevre, Ekoloji, İnsan-Doğa İlişkisi.

Giriş

İnsan-doğa ilişkisi ve çevre konusu son yıllarda üzerinde pek çok tartışmalar yapıldığı alanlardır. İnsanlık tarihinin en köklü değişim noktalarında birisi olan “modernite” ile birlikte yaşanan değişimler çok köklü bir paradigmal boyuta sahiptir. İnsanın insanla, toplumla ve doğayla olan ilişkisi bütünüyle değişmiş ve geleneksel düşünceden kaynaklı birçok yaşamsal edimler değişim ve dönüşüme uğramıştır. Bu anlamıyla modernite 17.yy’da Avrupa’da başlayan ve neredeyse tüm dünyayı etkisi altına alan köklü değişim ve dönüşümü ifade etmektedir. Bu değişim insan-doğa ilişkilerinde de hissedilmiş ve insan “doğanın mutlak efendisi” olarak kendisini tanımlamıştır.

Modernitenin insanlığa refah ve mutluluk getireceğine olan inanç, 20.yy’ın ilk çeyreği ile birlikte eleştirilmeye başlanmış ve özellikle II. Dünya Savaşı bu eleştirilerin artarak yoğunlaşmasına neden olmuştur. İki dünya savaşının insanlık tarihindeki en kanlı savaşlar olması ve II. Dünya Savaşı’nda atom bombasını kullanılması, sonrasında ise Soğuk Savaş döneminde kimyasal silahlara sahip olunması dünyayı çok ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya getirmiştir. Yapılan deneyler ve büyük çaplı kimyasal tesislerde yaşanan kazalar çevreye çok ciddi tehditler oluşturmaya başlamıştır. Örneğin, 1986 yılında yaşanan Çernobil faciası etkilerini halen göstermektedir.

Yaşanan bu gelişmeler karşısında çevre konusunda farklı düşüncelere sahip duyarlı hareketler oluşmuştur. Bu hareketler temelde iki ana eksen etrafında ele alınabilir. Birincisi çevreci (environmentalist) hareketler ve ikincisi ekolojist hareketler. Birinci hareketler, ıslahçı hareketler olarak da nitelendirilebilir; çünkü bu hareketler modernliğin iddialarından bütünüyle vazgeçmiş ve ona cephe almış hareketler olarak nitelenemezler. Ekolojist yaklaşımlar ise, daha çok Postmodern dönem olarak ifade edilen 1960’lar sonrasında ortaya çıkmış bir hareket olarak ifade edilebilir. Bu hareketler, Türkçede *Yeşil Düşünce* olarak da literatüre girmiştir. Bu yaklaşımın temelinde, modernliğin ve insan-doğa ilişkisinin eleştirisi vardır. İnsanı doğanın efendisi değil sadece bir parçası olarak görür ve diğer herhangi bir parçadan farksız olarak niteler.

Her iki yaklaşımın da, çeşitli boyutları nedeniyle insan-doğa ilişkisini analiz etme noktasında kimi eksiklikler taşıdığı iddia edilebilir. Alternatif çevre yaklaşımı iki düşüncenin de ötesinde bir insan-doğa ilişkisi öngörmektedir. Söz konusu çevre anlayışında, her iki yaklaşımdan da bazı öğeler bulunmaktadır. Bu yaklaşımı dini bir içeriğe sahip bir kavram olan “vasat” kavramıyla açıklamak mümkündür. Bu çalışmada, öncelikle insan-doğa ilişkilerinde modern yaklaşım ele alınmakta, ardından post-modern dönemde ekolojist hareketin insan-doğa ilişkilerine değinilmekte ve son olarak “vasat” kavramı çerçevesinde insan-doğa ilişkisinin nasıl olması gerektiğine ilişkin öneriler sunulmaktadır.

I-) Modernite Açısından İnsan-Doğa İlişkisi

İnsanlık tarihinin en köklü değişim dönemlerinden birisini ifade eden modernlik, 17.yy’da Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse tüm dünyayı etkisi altına alan bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçiminin köklü bir değişimini ifade eder (Giddens, 2004: 11). Modernitenin felsefi arka planı Aydınlanma’ya dayanır. Aydınlanma ise, Kant’ın deyimıyla insanın kendi kendine düştüğü hatadan yine kendi kendine aklını kullanarak kurtulmasıdır (Kant, 2000: 17).

Modernitenin dayandığı arka planın üç unsuru vardır. Bunlar hümanizm, ampirizm ve rasyonalizmdir. Bu üç ayağın üzerine oturan modernitenin en önemli kırılma noktası hümanist anlayışın yerleşmesidir. Hümanizm, evrenin merkezine Tanrı yerine insanı koymuştur. Bu ise paradigmada önemli bir değişim getirmiş, bilgi, özne, hakikat, doğa, insan-doğa ilişkileri gibi konularda geleneksel bakış kökten sarsılmıştır. İnsan özne konumuna gelince, her şeyin belirleyicisi olarak kendini görmeye başlamıştır. Modernlik, tanrısal bir özne ortaya koymuştur. Bir özne oluşunca doğal olarak karşısında bir nesne de var olmuş ve bilgi bu ikisi arasındaki ilişki olarak tanımlanmıştır. Bu tanım bir bilen özne varsayımını beraberinde getirmiştir. Akılcılaştırma ile iç içe geçmiş olan özne, modernliğin olmazsa olmazlarından. Akılcılaştırma olmaksızın modernlik olmaz; ama kendisini, hem kendisi, hem de topluma karşı sorumlu hisseden dünya içinde bir öznenin olmadığı yerde de modernlik olmaz (Touraine, 1995: 227-228). Özne, bu anlamda ilk kez Antik Yunan’da kurgulanmıştır, fakat modern anlamıyla Descartes tarafından şekillendirilmiştir (Deniz, 2006:223).

Bilgi, özne ile nesne arasındaki ilişkiden doğan üründür (Şahin, 2006:19). Bu anlamda nesnenin bilgisine ulaşma yolu da değişmiş ve bilimsel bilgi altı bilgi türünden bir tanesi olduğu halde, en prestijli bilgi türü olarak modernitenin hakikate ulaşma yolu olarak kendisini sunmuştur. Bu bilgi aracılığıyla bir nesne olan doğanın bilgilerine erişilmesi hedeflenmiştir. İnsanın özneleşmesi ve doğanın nesneleşmesi beraberinde insanın doğa üzerinde mutlak bir egemenlik

kurabileceği düşüncesini getirmiştir. Kendine ve doğaya yabancılaşan insan, doğayı ele geçirilmesi gereken bir nesne olarak algılamış, doğanın bir parçası olduğunu; bundan dolayı çevresiyle bir bütün halinde uyumlu yaşaması gerektiğini çok geç kavrayabilmiştir (Özdemir, 2006:1). Bu anlayışın ilk ve en önemli temsilcilerinden birisi Francis Bacon'dur. Bacon'un temeldeki amacı doğayı iyice anlamak ve onu insanların hizmetinde kullanmayı sağlayacak güvenilir bir sistem inşa etmektir (Bacon, 2002:13). Organik doğa anlayışından mekanik doğa anlayışına (Yaylı, 2006: 68) geçiş de demek olan bu anlayış, bilginin erdemden güce dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu anlayış değişimiyle bilgi insanın doğaya egemen olmasının bir aracı olarak güç unsuruna dönüşmüştür. Bacon'a (2002:14) göre, doğru olarak keşfedilmiş gerçekler kendileriyle birlikte bir sürü eserler meydana getirecektir, onları tek tük, şurada burada değil, kümelerle ve salkımlarla üreteceklerdir. Bacon bu düşüncesini kaleme alır ve bir ütopya yazar. *Yeni Atlantis* adlı bu ütopyasında insanların elde edeceği bilgi sayesinde -ki bu bilgi bilimsel bilgidir- doğanın lütfuna ihtiyaç duymayacağını anlatır:

(...) birçok suni kuyularımız ve membalarımız var. (...) büyük ve geniş evlerimiz var. Buralarda kar, yağmur, dolu, bazı cisimlerin suni olarak yağdırılmasını, gök gürültüleri, yıldırımlar gibi atmosferik görünümleri (...) taklit ediyoruz. (...) büyük ve çeşitli bağ ve bahçelerimiz var. (...) yine yapay olarak aynı bağ ve bahçelerde, ağaçlar ve çiçekleri mevsimlerinden önce veya sonra çiçek açtırıp doğal olarak vereceklerinden daha çabuk yemiş verdiriyoruz. Yine yapay olarak, onları olacaklarından daha büyük, meyvelerini daha iri, daha tatlı, doğal koku, renk ve biçimlerinden farklı olarak yetiştiriyoruz (Bacon, 2002:61).

Bunlara benzer şekilde Bacon, ütopyasında, günümüzde aşılama, seracılık, hormon vs. şeklinde adlandırılan olguları bilgi aracılığıyla nasıl yaptıklarını anlatmaktadır. Böylece insanın anlama yetilerinin ötesinde var olan mutlak bir doğruya yönelik inanç, yerini bilimsel yöntemlerle toplanıp doğrulanabilen kısmi bilgilerin öğrenilmesi çabasına doğru evrilmiştir (Gülalp, 2003: 134).

Bacon, bilgi noktasında da önemli açılım sağlamış bir düşünürdür. Aristoteles'in mantık anlayışına eleştiri getirmiş ve *Novum Organum* (yeni alet) adını verdiği kitabında Aristoteles'in kullandığı tümdengelim metodunu eleştirmiş ve yerine tümevarımı önermiştir. Kendisinin teklif ettiği bilim anlayışının amacının tartışmalar için gerekçeler bulmak değil, sanatlar keşfetmek olduğunu; zira birincisinin amacının tartışmada karşı tarafı yenmek olduğunu, diğerinin amacının ise doğaya hükmetmek olduğunu (Bacon, 2002:15) ifade eden Bacon, bu anlamda modern dünyanın resmini beş yüzyıl öncesinden çizen kişi

olarak da nitelenebilir. Novum Organum’da Bacon, insan ırkının kutsal bir miras olarak kendisine ait olan doğa üzerindeki haklarını geri alması gerektiğini ifade etmektedir (Şahin, 2012:40).

Bir zihniyetin ilk defa ciddi bir biçimde kaleme aldığı için üzerinde fazla durulan Bacon’dan sonra bu düşünce tarzı yaygınlaşmıştır. Modern dönem düşünürlerinin önemli bir kısmı, insanların bilim aracılığıyla hakikate ulaşacağını ve insanlığın sürekli olarak ilerlediğini savunmuşlardır. Bu görüşün sosyolojideki yansımalarına bakıldığında Saint Simon ve August Comte’u görmek mümkündür. Saint Simon bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte sanayi toplumuna geçiş yaptığımızı ve sanayi toplumunun insanlığa bolluk, refah ve mutluluk getireceğini ileri sürmüştür. A. Comte ise, insanlık tarihinin sürekli olarak ilerlediğini üç aşamalı tarih anlayışı ile ifade etmiştir. Ona göre insanlık teolojik, metafizik ve pozitif dönem olmak üzere üç dönem geçirmiştir. İçinde bulunduğumuz dönem pozitif dönemdir. Bu dönemde insanlar bilim aracılığıyla tüm sorunlarını çözeceklerdir. Din bu dönemden sonra ortadan kalkacaktır. Dönemin peygamberleri bilim adamlarıdır.

Bu ve bunun gibi iddialara sahip olan modernliğin yaşadığı krizin önemli bir ögesi aklın tek başına galebe çalacağına ve yine akıl sayesinde doğaya egemen olup onu denetim altına alabileceğine dair inancın yok olmasıdır. Modernliğin temel iddiası, insanları doğanın ve başka insanların egemenliği altında ezilmekten kurtarmaktır (Gülalp, 2003:134). Fakat modernliğin diğer birçok vaadi ve iddiası gibi bu iddiası da gerçekleşmekten çok uzak kalmıştır. 20.yy’a gelindiğinde modernliğin vaatleri çok ciddi eleştiriler almaya başlamıştır. İnsanın doğaya mutlak hâkim olduğu yönündeki anlayış, birçok soruna yol açmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı ve sonrasında kimyasal, biyolojik ve nükleer silahların ortaya çıkması bütün dünyayı tehdit eder hale gelmiştir. Japonya’ya atılan iki atom bombası yüz binlerce insanın bir anda toplu biçimde ölümüne yol açmış ve daha kötüsü bu bombanın etkisi halen bölgede devam etmektedir. Bir başka felaket ise “Çernobil” nükleer santralinde yaşanan sızıntıdır. Çernobil kazası sadece yaşanan bölge ile sınırlı kalmamış ve komşu ülkeleri de etkilemiştir. Türkiye de bu etkilenen ülkeler arasındadır ve bu bölgede yaşanan kanser vakalarının çoğalmasında sızıntının etkili olduğu medyada uzman görüşleri alınarak sıklıkla dile getirilmiştir. Aslında olayların bu noktaya ulaşması, teknolojinin ulaştığı noktanın başarısının felakettir. Şahin’in Jonas’tan (2006) aktardığına göre bilimsel teknoloji yoluyla doğa üzerinde egemenlik kurmaya yönelik Baconcu idealin içerdiği felaket tehlikesi başarısının büyüklüğünde yatmaktadır (Şahin, 2012: 41).

Yaşanan pek çok olay modernliğin oldukça sert eleştirilmesine ve iddialarının sorgulanmasına yol açmıştır. 1920’li yıllarda kurulan ve sonrasında dünyaca tanınan “Frankfurt Okulu” düşünürleri, modernliğin, özgürlük vaadi temelinde totaliter eski rejime karşı çıktığını ancak süreç içerisinde kendisinin bir totaliterlik oluşturduğunu ileri sürerek birçok konuda eleştiriler yapmışlardır. “Frankfurt Okulu” dışında postmodern düşünürler olarak adlandırılan birçok farklı düşünür, modernliği sorgulamaya başlamıştır. Özellikle 1960’lar sonrasında oldukça hissedilir düzeye gelen Postmodernizm, kelime anlamı olarak *modern sonrası* anlamına gelmektedir. Tanımlanması oldukça güç olan ve birçok farklı tanıma sahip olan Postmodernizm en temelde meta-anlatılara inanılmazlık olarak tanımlanabilir (Lyotard, 2000:12). Postmodernizme göre, temel, zemin, hakikat, birlik veya evrensellik gibi kavramlar tahakkümün meta anlatılarını meşrulaştırmak için kullanılabilir (Fuchs&Sandoval, 2008: 118). Bu kavramlar modernliğe aittir ve Postmodernizm bu kavramların tamamını reddeder. Postmodernizm birçok açıdan düşünceyi, siyaseti, kültürü, sanatı vs. etkilemiştir. Bu etkilenen akımlardan birisi de çevre hareketleridir. Ancak Postmodern çevre anlayışı Türkçe’de *çevrecilik* (environmentalism) olarak bilinen hareketten farklıdır.

2-) Postmodernite Açısından İnsan-Doğa İlişkisi

Türkçeye *Yeşil Düşünce* olarak da çevrilen *ekolojik* (ecologist) yaklaşım çevre konularına modern anlayıştan farklı bir bakış ortaya koymuştur. Ekoloji kelimesi Yunanca evcil, eve ait anlamında Oikos ve çalışma (study) anlamında logostan oluşmuştur ve evin çevresindeki tüm süreçleri ve evi yaşanabilir kılan işlevsel süreçleri kapsar (Odum&Barret, 2005:2). Kavram, tarihsel kökenlerini Darwin’deki “yaşam ağı” ifadesinden alır (Ellen, 2009: 256). Postmodern düşüncenin etkisi ile yaygınlaşan bir akım haline gelmiştir.

Modernliğin eleştirileri üzerine kendisini kuran Postmodern düşünce, birçok anlayışı, düşünceyi etkilediği gibi, çevreye ilişkin bakışı da etkilemiş ve kökten bir anlayış farkı ortaya çıkarmıştır. Aslında çevre ve insan-doğa ilişkilerine ilişkin iki akımdan bahsedilebilir. Sığ ekoloji ve derin ekoloji, çevreselcilik (environmentalism) ve çevrecilik (ecologism), reformcu çevrecilik ve radikal çevrecilik, açık yeşil ve koyu yeşil, yeşil ve yeşil siyaset, tekno-merkezcilik ve eko-merkezcilik, çevreselcilik ve toplumsal ekoloji (Çoban, 2012:69) vs. şeklinde farklı zıt ikiliklerle izah edilmeye çalışılan iki akımdan birincisi, tanımlardan da anlaşılabilir üzere, kirliliğe ve kaynakların tükenmesine karşı mücadele eden ve başlıca hedefi sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan sorunlara çözüm arayan ıslahçı olarak nitelenebilecek bir anlayışı yansıtmaktadır. İkinci yaklaşım ise doğa ve doğal değerlerin algılanış biçiminin değişmesi gerektiğini savunur. Bu

yaklaşımına göre içinde yaşanılan ekolojik kriz ancak doğayı ve doğal değerleri algılayış biçimimizde yapılacak köklü değişimlerle aşılabilmektedir. Çünkü kriz, insanların bilinç ve algılama düzlemlerindeki bunalımın bir yansımasıdır (Şakacı, 2012:96).

Postmodernizm ile birlikte, modernliğin bir kriz yaşadığı artık kabul edilmiştir. Modernliğin yaşadığı krizin çevresel boyutları üzerinde düşünüp, yeni bir anlayış ortaya koymaya çalışan yeşil düşünce, insan ve doğa arasındaki ilişkinin boyutlarının köklü bir değişiminin gerekliliğini, günümüzde yaşanan çevresel krizin ancak bu şekilde kesin bir çözüme kavuşabileceğini öne sürmektedir. Yeşil düşüncenin insan-doğa ilişkisini ele almadan önce ana hatları ile konuyu özetlemekte fayda vardır. Yeşil düşünce bir tür kesişimler kümesi olarak da ifade edilebilir. Hem sosyalizm, anarşizm ve feminizm gibi akımlarla, hem de çevrecilik, doğa korumacılığı ve yeşil parti politikaları ile iç içe geçmiştir. Şahin'in (2012:11) ifadesiyle "ideoloji olmayan ideoloji"dir. Yeşil düşüncenin her zaman net ve kesin sınırları olmamakla birlikte nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir. "Hepsi ama hiçbirini" ifadesi (Dadan, 2003:49) yeşil düşünce hakkında fikir veren önemli bir ifadedir. Melez bir düşünce sistematiği yaratır. Bu anlamda yeşil düşünce fizik bilimlerdeki anlamıyla "kararsız" ve tam da bu nedenle dinamik ve değişime açıktır (Şahin, 2012: 12).

Yeşil düşüncenin üzerinde durduğu konuların başında insan-doğa ilişkisi gelir. Bu anlamda yeşil düşünce insan-doğa ilişkisinin yarattığı ekolojik krizlere odaklanır. Modern insanın, doğa üzerinde mutlak egemenlik kurma rüyasının yeryüzünde yarattığı yıkım, nüfus artışı ve iklim değişikliklerinin olumsuz etkileri, yeşil düşüncenin tarih anlatısının vazgeçilmez unsurlarıdır. Buna göre, bu tür bir anlatı, insanların teknolojik gelişimini bir *ilerleme* olarak algılamaz. Yeşil düşünce medeniyetlerin, imparatorlukların dinlerin mücadelelerini merkeze alan klasik yaklaşımların aksine daha fiziksel ve ekolojik bir tarih anlatısı kurmakta (Şahin, 2012: 15) ve Avrupa sömürgeciliğini mahkum etmektedir.

Yeşil düşünce, siyasi düşünceler tarihi içerisinde kendisine kök bulmak ister ve bu anlamda yeşil düşüncenin bazı unsurlarını paylaşan kişileri, örneğin pasifizmin önemli isimleri olan Martin Luther King, Mahatma Gandhi, Aldous Huxley gibi yeşil düşünceyle ilgisiz isimleri envanterine kaydetmektedir. Ancak bunlar ikincil kaynaklardır. Yeşil düşünce Budizm ve Taoçuluk gibi doğu öğretilerinden de faydalanır. Doğa korumacı, çevreci vs. doğrudan yeşil düşünceye sahip olmayan yazarların yanı sıra Platon'dan Mevlana'ya, Darwin'den Marks'a kadar birçok ismi öncüler olarak saymaktadır.

Ancak yeşil düşüncenin asli unsurlarıyla ortaya çıkması için 1950 sonrasını beklemek gerekmektedir. 1929 krizi, II. Dünya Savaşı ve ekonominin hızla

büyüdüğü tüketim toplumun ortaya çıkması, 1968 öğrenci hareketleri gibi olaylar, yeşil düşünceyi ortaya çıkaran gelişmelerdir. Yeşil düşüncenin öne çıkan temsilcileri olarak Schumacher, Illich, Gorz, Naess, Bookchin ve Goldsmith gibi isimler sayılabileceği gibi, bunların dışında birçok düşünür bulunmaktadır.

Yeşil düşüncenin oluştuğu 7 kavramsal ana eksen söz konusudur. Bunlar sürdürülebilirlik, gelecek kuşaklar, insanın doğanın bir parçası olması, ilerleme ve büyüme saplantısının reddedilmesi ve kalkınma eleştirisi, küçük güzeldir anlayışı, çevresel adalet anlayışı ve son olarak da anti-endüstriyalizmdir.

Eğer yeşil düşünceyi bir ideoloji olarak nitelemek gerekirse, merkezinde eko-sistem olan bir ideoloji olduğu söylenebilir. Liberalizmin anahtar kavramı özgürlük, sosyalizmin eşitlik, yeşil düşüncedeki ana kavram da, “eko-merkezciliktir”. Yeşil düşüncenin ana gövdesinden belli ölçülerde ayrılan eko-sosyalizm, sosyal ekoloji, derin ekoloji, mistik ekolojik akımlar, eko-feminizm gibi akımlar hem yeşil düşünceyi besleyen hem de ona meydan okuyan düşünce ekolleri olarak öne çıkmaktadır.

Yeşil düşüncenin özelliklerinden sayılan üçüncü özellik, yani insanın doğanın bir parçası olması, konumuz açısından daha önemlidir. İnsanın doğanın bir parçası olması fikri eko-merkezcilik olarak da ifade edilebilir. Buna göre eko-merkezcilik, insan merkezli bir insan-doğa anlayışına karşıdır. İnsan merkezilikte her şeyin ölçüsü insandır. Evrenin odağına yerleştirilen insan için, insan dışındaki her şey bir araç konumundadır. Doğa, bitkiler, hayvanlar vs. tüm insan dışı varlıklar insana hizmet için bir araçtır. İnsan merkezli anlayışta eğer bir sorun varsa bu sorunun çözümü insanı merkeze alan bir politika oluşturmaktır; çünkü insanî değerlerden arındırılmış, kendisi için korunacak bir doğa yoktur. Oysa eko-merkezcilik doğanın araçsallaştırılmasına karşı çıkar. İnsan doğada ve doğayla birlikte yaşar. İnsan ve doğa birbiri ile aralarında araçsal bir ilişki yoktur, karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır. İnsanlar gibi diğer doğal varlıkların da kendi oluş biçimleri ve özerklikleri vardır. Ussallık, gelişmiş bir dil ve araç yapımı gibi insanı diğer canlılardan ayıran özellikler onu doğayla ilişkisinde daha değerli kılmaz. Oysa insan merkezli olmayan dünya, içkin, kendinde değere sahip bir dünyadır. Cansız varlıkların, hayvanların ve bitkilerin insani çıkarılardan bağımsız bir değeri vardır. Doğal varlıklar ve çevre insana hizmet ettiği için değil, kendinde değere sahip olduğu için kıymetlidir. Bu anlayışa göre doğa ve çevre, insan türü varlığını sürdürebilsin diye değil, ama insan, doğanın bir parçası ve canlı türler arasında bir tür olduğu ve bu yüzden de doğayı bozma hakkı olmadığı için korunmalıdır (Çoban, 2012: 80-81).

Böylece insan doğa ilişkisinde yeni bir yaklaşım ortaya çıkmakta ve günümüzde gittikçe güçlenen bir sese sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu

yaklaşım temelde birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Modernliğin kendisini tanrısal bir özne çerçevesinde konumlandırarak, doğayı egemenliği altına alma çabaları nasıl bir yanılsaa, ekolojik yaklaşım da öylesine yanlış ve aşırılık barındırmaktadır. Özellikle derin ekoloji yaklaşımı daha çevreci ve doğa-insan ilişkisinde daha ileri bir anlayışı temsil ediyor gibi görünse de, insanı, canlılar hiyerarşisi içinde bir hamamböceği ile aynı değerde gördüğü için eksik bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç ve Öneriler

Öncelikle her iki yaklaşımın insan tanımı sorunludur. Modernliğin insan tanımı hümanist felsefe çerçevesinde her şeyi yapıp, edebilen, eyleyebilen öznedir. Temellerini Descartes'in attığı modern özne tanrı merkezli bir dünya anlayışının yerine insan merkezli bir dünya anlayışı kurmuş ve tanrının rolünü insana vererek insanı her şeyin merkezine oturtmuştur. Doğa, insana boyun eğmesi gereken bir nesne haline gelmiştir. Bacon'un felsefesinde insan, doğaya egemen olması gereken bir varlıktır. Bu egemenliğin en önemli aracı ise bilimdir. Ancak yaşanan süreçler, insanın doğaya egemenliğinin sonuçlarının ne tür felaketlere neden olduğunu göstermektedir. Bu felaketler sonrasında ortaya çıkan eleştiriler, yeni bir insan tipi tasarlamaya çalışmakta ve postmodern anlayışta insan, özne olmaktan bütünüyle çıkarılmaktadır. İnsan, bu anlamda, söylemin, iktidarın, üst-gerçekliğin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

İnsanın bu iki farklı şekilde tanımlanması, onun doğayla olan ilişkisinin de farklı şekilde tanımlanmasına yol açmaktadır. Birincisinde özne olarak tanımlanan insan, doğayla bir egemenlik ilişkisi kurmaktadır. İnsan doğaya mutlak olarak hükmetme yetkisini kendisinde görmektedir. İnsan ile doğanın egemenlik ilişkisinde insan, kendisini doğaya karşı sorumlu hissetmemektedir. Modern insanın doğayla olan ilişkisi, Nasr'ın (1991:15) deyimiyile bir fahişe ile kurduğu ilişki gibidir; ondan yararlanır sonra bir kenara atar ve hiçbir şekilde ona karşı sorumluluk duymaz.

Ekolojist anlayış ise insan doğa ilişkisini bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi olarak kavramlaştırmaktadır. Aslında bu boyutunda haklılık barındıran yaklaşım, postmodern döneme has olarak insanı, varlıklar içerisinde sıradan bir varlık olarak tanımlamaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, ekolojist harekete göre insanı diğer canlılardan ayıran özellikler; ussallık, gelişmiş bir dil ve alet yapabilme yeteneği, onu diğer doğa varlıklarından daha değerli kılmaz. İnsan doğanın içerisinde var olan *türlerden bir türden* başka bir şey değildir. Yani insan, bir bitki ile bir hayvan ile vs. ile aynı değere sahiptir. Daha önce de belirtildiği üzere Derin Ekoloji anlayışı olarak da bilinen anlayış, insan dışı doğayı korumak için insanı değersizleştirmektedir. Doğrusu, insan, ne modernliğin tanrısal öznesi, ne de

ekolojik düşüncenin belirttiği gibi bir böcekle aynı değerdedir. İnsan iki boyutu olan bir varlıktır. Hem balçık, hem de ruh boyutuna sahiptir. Bu iki boyut, insanın hareket alanını oluşturmaktadır. Bu durum, insanın hem modern hem de postmodern insan tanımının hem içinde hem de dışında yer aldığını göstermektedir. İnsan ne tanrısal bir özne ne de bir hiçtir. Aslında ikisi arasında bir konumdadır. Sorun bu durumu mutlaklaştırmaya çalışmakta yani özcü tanımlamalardadır. Vurgulanması gereken nokta burada orta bir yol izlenmesi gerektiğidir. İnsan kendi çıkarı için kendi dışındaki canlıları yok etme hakkına sahip değildir.

Hobsbawm'ın (2011) *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı* ifadesi duruma uygun düşen bir ifade olmaktadır. Doğaya dönük yaklaşımlar da bu anlamda tıpkı özneye olan yaklaşım gibi aşırılık içermektedir. Modern insanın doğayı teknoloji ve bilim aracılığıyla mahvetmesi, teknoloji ve bilimin bütünüyle doğaya zararlı olduğu anlamına gelmez. Araçların kullanımına ilişkin temel belirleyici eşya ile ilgili algılardır. Eşyaya bakışınız kullanma tarzınızı belirler. Bu bağlamda modern insanın teknolojiyi zararlı bir biçimde kullanması, o teknolojinin bütünüyle reddedilmesini gerektirmemelidir. Ekolojik düşünce, modern insanın yaptığı hatayı düzeltmek yerine bütünüyle reddetmektedir. Bir aşırılığın tespiti diğer aşırılığa yönelmektedir. Bizim dilimizde *her nimet külfeti ile gelir* biçiminde bir deyim vardır. Veyahut *azı karar, çoğu zarar* deyimini vardır. Bu ifadeler yaşamımızın bütün alanlarında geçerli olması gereken birer ilkedir. Bakara Suresi 143. Ayette geçen *vasat* kavramı, Hobsbawm'ın kavramsallaştırmasıyla birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı hale gelmektedir.

Vasat kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, her iki yaklaşım da hem insan tanımlamasında, hem doğa tanımlamasında aşırılıklar içermektedir. İnsan geleneğe göre *eşref-i mahlukat*tır. Yer, gök ve ikisi arasındakiler onun istifade etmesi için kendisine sunulmuştur. Araf Suresi 31. Ayet “yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz” diyerek insanın belirli şartlarla istifade edebileceğini ifade etmektedir. İnsan doğanın sahibi değildir; ancak kullanım hakkına sahiptir (Ataç, 2011). İnsanın doğaya zarar vermesine çözüm için ileri sürülen insanın, doğanın sadece bir parçası olduğu fikri de bu anlayışa sığmamaktadır. İnsan-doğa ilişkisi eğer aşırılıklar temelinde tanımlanmaktan uzaklaşırsa, “bir ölçüye göre” belirlenirse yaşanan sorunlar ortadan kalkabilir.

Kaynakça

ATAÇ, T. (2011), “İnsan Doğa İlişkisi ve Aşıl原因ayan Ön Kabuller”, <http://www.islamiyorum.com/index.php?sayfa=makaledetay.php&mkid=278&sayi=68#.UjgvRtLJTP8>, Erişim Tarihi: 05.09.2013.

BACON, F. (2002), *Yeni Atlantis*, (Çev.) Hamit Dereli, İstanbul: Akyüz Yayıncılık.

ÇOBAN, A. (2012), “Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi”, *Yeşil ve Siyaset*, (Ed.) O. İmga, H. Altun, Ankara: Lotus Yayınları.

DADAN, K. (2003), “Yeni Binyılda Yeşil Olmak”, *Üç Ekoloji*, Y.1 S.1, Güz, ss. 49-53.

DENİZ, Ş. (2006), “Öznelcilik ve Eleştirisi”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII S.2, ss. 219-230.

ELLEN, R.F. (2009), “Ecology”, *The Social Science Encyclopedia*, (Ed. A. Kuper, J. Kuper), London and New York, Routledge.

FUCHS C.&SANDOVAL M. (2008), “Positivism, Postmodernism, or Critical Theory? A Case Study of Communications Students’ Understandings of Criticism” *The Journal for Critical Education Policy Studies*, V. 6, N.2, pp. 112-141. <http://www.jceps.com/PDFs/6-2-07.pdf>

GIDDENS, A. (2004) *Modernliğin Sonuçları*, (Çev.) Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

HOBSBAWM, E. (2011), *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı*, (Çev.) Yavuz Alogan, İstanbul: Everest Yayınları.

KANT, I. (2000) “Aydınlanma Nedir?”, *Toplumbilim*, (Çev.) Nejat Bozkurt, Sayı 11, Temmuz.

LYOTARD, J.F., (2000), *Postmodern Durum*, (Çev.) Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları.

NASR, S.H. (1991), *İnsan ve Tabiat*, (Çev.) N. Avcı, İstanbul: Ağaç Yayınları.

ODUM, E.P. & BARRET, G.W. (2005), *Fundamentals of Ecology*, Thomson Brooks/Cole, http://www.hawaii.edu/publichealth/ecohealth/si/course-ecohealth/readings/Odum_Barrett-Ch1-Sections1-4.pdf

ÖZDEMİR, İ. (2006), “Kuran ve Çevre”, *İslam İlimleri Dergisi*, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Güz Sayısı, Ankara, <http://www.ibrahimozdemir.com/makaleler.html> Erişim Tarihi: 10.09.2013.

ŞAHİN, T.E. (2006), *Bilim, Bilimler ve Bilgi Alanları*, Ankara: Dikey Yayıncılık.

ŞAHİN, Ü. (2012), “Yeşil Düşünce”, *Yeşil ve Siyaset*, (Ed.) O. İmga, H. Altun, Ankara: Lotus Yayınları.

ŞAKACI, B.K. (2012), “Derin Ekolojinin Derinlikleri”, *Yeşil ve Siyaset*, (Ed.) O. İmga, H. Altun, Ankara: Lotus Yayınları.

TOURAINÉ, A. (1995), *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev.) Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

YAYLI, H. (2006), “Mekanik Düşünceden Ekolojik Düşünceye: Yeni Bir İnsan-Doğa İlişkisinin Tasarımının Doğuşu”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 34, ss.67-82.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

PROF. DR. TÜRKAY DERELİ

Gaziantep Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Hayırlı akşamlarınız olsun efendim, hepimize üniversitemiz adına katılımınız için teşekkür ediyorum. İyi duygularınıza, iyi dileklerinize bilmukabele şükranlarımı sunuyorum. Bizlere güzel duygular yaşattınız, sağ olun.

Ben esas olarak makine mühendisiyim. 2009 yılında Brezilya’da düzenlenen bir Endüstri Mühendisliği kongresine konuşmacı olarak davet edilmişim. Kongrenin ana teması da “Üretimde Çevresel Faktörler” idi. Gittiğimiz yer Brezilya’nın üçüncü büyük şehriydi, büyük bir otomobil fabrikası vardı. Ben de buradan hareketle bir sunu yapayım dedim. O otomotiv firmasının sloganı bugün “respect environment / çevreye duyarlı olun, saygı gösterin” şeklindedir. Çevreye duyarlı, saygılı otomobiller ürettiğini iddia etmektedir. Fakat biraz derinlemesine incelediğimizde, aynı otomotiv firmasının dünyanın her yerinde genellikle ucuz ama elverişli tarım arazilerine fabrikalarını kurduğunu görüyoruz, çevreye zarar verdiğini görüyoruz. Bu ne yaman bir çelişkidir, anlamak mümkün değildir. Ben de bu çelişki üzerine bir sunum yapmışım, dikkat çekmişti...

Fazla vaktinizi almak istemiyorum. Hocalarımızın söylediklerine kısa eklemeler yaparak hemen toparlamak istiyorum.

Sempozyum boyunca sık sık ‘merhamet’ dendi, ‘gönül’ dendi. Çok ilginçtir ki bu iki kelimenin de İngilizcede tam karşılığı yok... Ama çevre de,

çevre sempozyumu yapmak da böyle bir şey, hakikaten gönül işi... Bizim böyle bir sempozyum yapma düşüncemiz ise yaklaşık üç yıldan beri vardı. Sempozyum teklifi ilk olarak ÇEKÜD derneğinden geldi. Sağ olsun, üniversitemizden de Prof. Dr. Mustafa Doğan Hocamız ve değerli hocalarımız sahiplendiler organizasyonunu... Nihayetinde böyle bir sempozyum tertip etmiş olduk. Tabi hatalarımız olmuştur, bunlardan da affınıza sığınırız.

Şunu söylemek zorundayım, çevre konusunda aslında denizin bittiği yerdeyiz. Öyle bir dünyada yaşıyoruz ki her an bir kasırga gelip bizi de silip süpürebilir. Teknoloji konusunda bu kadar mesafe kat etmemize rağmen aciz kalıyoruz. Çevreye zarar verdiğimiz için, çevrenin bizden öğ almasının önüne geçemiyoruz.

Bir birimlik çevreye duyarlı ürün kullanıp atmakla, çevreye duyarsız on birimlik bir ürün kullanıp atmak arasında çok da bir fark yok bence. Şunu ifade etmek istiyorum, tüketimi ve israfı önleyemediğimiz, sınırlayamadığımız takdirde çevreyi koruyabilmemiz mümkün değil...

Nobel ödülü almış büyük bir bilim adamı son derece uzun ve karmaşık hesaplamalar yaptığı bir makalesinin sonunda şunu diyor: “*Bir sistem basit olduğu müddetçe çalışır, kolaylaştırın, zorlaştırmayın*”. Muhakkak bu ifade, özellikle sonu, son derece tanıdık gelmiştir. Bu ilke aslında on dört asır önce bize Peygamberimiz tarafından tavsiye edilmişti. Aslında biliyoruz ama hayatımıza tatbik edemiyoruz. Basit yaşayamıyoruz, işimizi zorlaştırıyoruz. Bugün gardırobumuzu açtığımız zaman onlarca gömlek ve takım elbise ile karşılaşlıyoruz. Hangisini giyecektik? İşte bu zorluğun ta kendisi... Hem nefsimize, hem dünyamıza, hem çevremize zorluk... Tükettikçe tükeniyoruz.

Ben esas kirliliğin ‘düşünce kirliliği’ olduğunu da düşünüyorum. Özgürlüklere müdahale gibi anlaşılmasın ancak, düşünmenin de bir sınırı olması gerekiyor. Bugün maalesef çevre konusundaki düşüncelerimizin de kirlendiği bir gerçek... Çevrenin tanımının da artık net olarak ortaya konması gerekiyor...

Burada şunu da eklemek istiyorum, bu sempozyumun devamı gelebilir, gelmelidir. ÇEKÜD derneği ile üniversitelerimiz, diğer sivil toplum kuruluşlarımız irtibata geçerek yeni organizasyonlar tertip edebilirler.

Geldiğiniz için teşekkür ediyorum. Vaktinizi aldım, sabırlarınız için çok teşekkür ediyorum.

PROF. DR. BİLAL SAMBUR

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Merhabalar,

Yoğun bir günün yorgun insanlarıyız bugün hepimiz. Ama bir o kadar da çevreyi konuşan keyifli güzel tartışmalara şahit olduk. Bence bu olay ilk defa bu kadar yoğun bir sempozyumda konuşuldu. Bence bu büyük bir başarı ve bu anlamda organizasyonu kutluyoruz. Ve her şeyden önce rektörümüz fakültemiz öğretim üyelerimiz canla başta bu organizasyonun yürütülmesi için çalıştı. Hepsine huzurlarınızda bir kez daha teşekkür ediyorum.

Ben bugün bütün oturumları dinledim. Bu oturumlar bana ne söyledi genel hatlarıyla bundan bahsetmek istiyorum. Konuşmalardan dinlediğim bütün konuşmacılar dünyanın bugünkü durumundan büyük bir rahatsızlık içindeler. Ortaya çıkan çevre krizinin, çevre sorununun her şeyden önce bir şeylerin nasıl yanlış gittiğini ortaya koyduğunu düşünmekteler. Tabi günün sorusu insan çevre ilişkisinde yanlış giden nedir? Bu sempozyumu işte bu soruya verilmek istenen cevap için bir arayış olarak değerlendirmek doğru olur. Öncelikle Konuşmacılar bu cevap ne olabilir diye düşündüklerinde özellikle aydınlanma düşüncesinden, sanayi devriminden sonra insanın dünya ve tabi algısının değiştiği, insanın kendisini bencilce bir yere koyarak, mağrur kadir-i mutlak bir konuyla her şeye tepeden bakan her şeye hükmedebileceğini sanan bir ontolojik dejenerasyon yaşadı. Bu insani dejenerasyonun doğal olarak, çevre olan ilişkiyi de bozduğu ve

bizi bugünkü krizle karşı karşıya bıraktığı ifade edildi. İkinci olarak da bence çok önemli olarak yine, İslam'ın bugünkü çevre kriziyle ilişkilendirmeye çalıştılar. Yapılan sunumlarda bir kez daha gördük ki Müslümanların doktriner boyutta, kaynakları boyutunda da, peygamberimizin pratikleri boyutunda çevre ile çok anlamlı ilişkileri olduğunu ifade ettiler. Ben bu sempozyumun en önemli sonucunun aslında bu sempozyumun bir İslam ekolojik teolojisinin başlangıcını/doğumunu müjdelemesi açısından çok hayırlı görüyorum. Sadece burada belki benim eleştirim hep metinsel düzeyde kalınması oldu. Hep metinlere referanslar verildi, kitaplardan konuşuldu fakat bu kaynakların ötesinde bizim neler söyleyebileceğimiz hangi problematikleri ortaya koyabileceğimiz konuşulmadı. Belki bundan sonraki nokta metinlerin derinlemesine yorumlanması üzerinden pratiklere dair düşünmek olabilir. Bunu İslam ekolojik teolojisinin tam anlamıyla ortaya çıkması için hayati görüyorum. Üçüncü olarak da modern dönem ile daha önceki dönemler arasındaki ciddi fark ortaya konuldu. Modern dönem öncesinde sayın konuşmacıların da belirttiği gibi çevre ile daha yakın ilişkiler kurulmuştur. Çevreye kutsal duygusal, bir canlı gibi muamele ettiği bir durumdan bahsedildi. Ama günümüzde ise insan ve çevre arasında daha katı, daha buz gibi ilişkinin olduğu, çevreyi kendisine hasım bir nesne olarak gördüğünü düşünebiliriz. Ve o soğuk nesneye herhangi bir şey muamelesi yaptı. Biz bu anlamda insan çevre ilişkisinin şu telefonumla bir nesne olarak kurduğum ilişkiden ziyade, nasıl bir insanla bir öteki olarak can bir ilişki kuruyorsak, sempozyumda da doğa ile tekrardan böyle bir iletişim kurmak üzerine bir çaba göstermek gerektiğine dair bir kanaat edindim. Tekrar doğan hocam başta olmak üzere bu organizasyonu düzenleyen herkese teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum. Saygılar sunuyorum.

ABDURRAHMAN ULUIRMAK

T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü

Bugünkü sunumları dinlemeye çalıştım. Önemli olan sorunu ortaya koymak ve sorun ortaya kondu. Referansları İslam ve Kur'an olan Çevre ve Etik konusu üzerinde çalışılmadığı söyleniyor, görülüyor.

Zaten Dünya'ya da baktığımızda bazı arkadaşlarımızın sunumlarında dile getirdiği gibi I. ve II. Dünya savaşları sonrası büyük ölümler yaşandığından Avrupa ve ABD'de çevre bilinci, çevre hassasiyeti, sorunların çözümü sorgulanmaya başlanıyor. Bu konuda birkaç tane akım geliyor. En önemli akım derin ekoloji. Bu akımı Norveçli bilim adamı Arne Naess savunmaktadır. Esasen bu konuda çığır açan bizim de kaynak gösterdiğimiz 1960'da Avrupa'da ABD'de önemli çevre mevzuatlarının dayandığı Rachel Carson'ın Silent Spring (Sessiz İlkbahar) isimli kitabı. Bu kitap, çevre bilincinin oluşmasında ve özellikle çevre hukukunun gelişmesinde, çevrenin korunması düşüncesinin devletler tarafından ele alınmaya başlamasında öncülük eden çok önemli bir kitap. Özellikle DDT'nin kullanılması ve sonucunda anne sütüne geçme, yağ dokularında birikmesi gibi ortaya çıkan kalıcılık insanların beyninde şimşekler çaktıran önemli bir kitap. Bu kitaplar maalesef hep batılı referanslar. Yeni bir anlayışın getirilmesi gerekmektedir. Bundan sonra zaten 1952'nin Aralık ayında Londra'da hava kirliliğinden dolayı bir haftada 4000 kişi ölüyor. Bunların Avrupa'da çok ciddi

etkileri var. Geçen oturumlarda hep çevre konusunda Avrupa niye bizden daha iyi diye konuşuldu. Bunlar ciddi sıkıntılar yaşadık akabinde bunlara çözüm ürettikler. Tabii bunların hepsi yüzeysel ekoloji. Bunu Arne Naess bunları hep eleştiriyor. Bunlar bir yere kadar çözüm getirmiş oluyor. Sizin faaliyetleriniz sonrası oluşan kirliliğin önlenmesi ve bertaraf edilmesi mi yoksa hiç kirlilik oluşturmadan başka bir anlayış getirerek doğal varlıkların korunması mı bunların tartışılması. Derin ekoloji esasında bu tartışmaları getiriyor.

Bu alanda yazılan bir diğer makale, Lynn White'nın "Ekolojik Krizimizin Tarihi Kökleri" isimli makalesidir. Bu da önemli. Hem lehte hemaleyhte üzerine yorumlar yapıldı. Bir diğeri, Amerikalı Aldo Leopold'un toprak etiğine vurgu yapan kitabı. O da bu kitabında yeni bir anlayışın getirilmesini söylüyor. Bunlardan başka, 1970 yılında Roma Klübü Amerika'daki bir Teknoloji Enstitüsüne bir rapor hazırlatıyor. Acaba dünya bu şekilde giderse nereye varacak ne tür tedbirler alınması gerekiyor. Bu enstitü "Büyümenin Sınırları" diye bir rapor hazırlıyor. Bu rapora göre, bu hızla büyüyen dünya bir yerde toslayacak. Artık büyüemeyecek tahmininde bulunuyor. Bunların hepsinde, çevrenin tahrip edilmesinin esas sebebi olarak, Hristiyan ve Yahudi kültürünün merhametsizliğine, doğayı tahakküm edilmesi gereken bir meta olarak görmesine dayandırılıyor.

Burada bize düşen vazife böyle sempozyumlar yapmak. İstanbul Üniversitesi bununla ilgili bir sempozyum yapmış. Şimdi de bu sempozyum. Tabii ki biz su, hava, toprağın kirlenmemesini istiyoruz, çalışıyoruz. Bunu bütün kamuoyuna yayılması gerekiyor. Sigaranın sağlığı zararlı olduğunu bilmeyen yok. İnsan bilinçli olduğu halde sigara içmeye devam ediyor. Hakikaten batı kanun ve polis zorlamasıyla bu kurallara uyulmasını sağlıyorlar. Ancak tabii onların kendilerine göre bir yaklaşımaları var. Bizdeki merhamet duygusu onlarda yok. Çünkü kendi ülkesinde Nükleer santrallere karşı gösteri yaparken başka tarafta okyanusta balina öldürüyor. Dünyanın bütün orkinosları Japonya için tutuluyor. Tabii bunlar önemli. Bunlar kendi ülkelerinde kirlüten sanayileri yapmıyorlar. Ama bugün Hindistan'da, Vietnam'da, Çin'de yapmaya devam ediyorlar. Yani batının bu hırsı devam edecek. Çünkü onların gelenekleri gereği bizdeki merhamet duygusu onlarda yok. Bizim çok güçlü ve köklü evrensel referanslarımız var. Bu referansların ışığında bu konferansların ve sempozyumların devam etmesini akademik camianın özellikle doktora seviyesinde bu konulara eğilmesini, daha derinlemesine çalışmaların yapılmasını arzu ediyorum. Bizlerin politikalarını geliştirilmesinde bunlar bizlere de ışık tutacaktır. Gerektiğinde bizleri eleştirel nitelikte özellikle makaleler yazmanızı arzu ediyorum. Bu toplantıların daha çeşitlenerek, farklılaşarak ve derinleşerek devam etmesi arzusuyla şahsım ve bakanlığım adına saygılarımı sunuyorum.

SEMPOZYUM PROGRAMI

(04 Ekim 2013 Cuma)

AĞAÇ DİKİM ETKİNLİĞİ

AÇILIŞ SUNUMLARI

Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN
Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

Süleyman YORULMAZ
ÇEKÜD Yönetim Kurulu Başkanı

M. Rıdvan FADİLOĞLU
Şehitkâmil Belediye Başkanı

Prof. Dr. Tamer YILMAZ
Hasan Kalyoncu Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. M. Yavuz COŞKUN
Gaziantep Üniversitesi Rektörü

AÇIŞ KONFERANSI

Çevre ve Ahlak Misyonerliği

Prof. Dr. M. Talha GÖNÜLLÜ
Adıyaman Üniversitesi Rektörü

I. OTURUM

HZ. PEYGAMBER VE ÇEVRE – AHLAK İLİŞKİSİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Mesut ERDAL*

- Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed**
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ
- Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci**
Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU
- Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış**
Prof. Dr. Talat SAKALLI
- Çevrenin Korunması Hususunda Hz. Peygamber'in Sit Alanı Uygulamaları**
Prof. Dr. Mehmet EREN

DİNİN TEMEL KAYNAKLARI VE HUKUK BAĞLAMINDA ÇEVRE AHLAK İLİŞKİSİ

Oturum Başkanı: *Mehmet DİKİCİ*

- İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine**
Yrd. Doç. Dr. Veysel NARGÜL
- Çevreyi Korumaya Esas Teşkil Edecek Bazı İslam Hukuku Kaideleri**
Yrd. Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ
- Çevre Hukukla Değil Ahlakla Korunur**
Avukat Doğan KARAOĞLAN
- Fıkıh Kültürümüzde Temizlik Anlayışı ve Çevre Bilincinin Yeniden Okunması**
Arş. Gör. Ramazan KORKUT

MÜSLÜMAN TOPLUM ALGISI VE ÇEVRE BİLİNCİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ*

- İslam Ahlakının Temel İlkeleri**
Prof. Dr. İsa YÜCEER
- İslam'ın Kulluk Bilinci ve Ekolojik Krize Yönelik Sosyolojik Bir Yaklaşım**
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KESKİN
- İslam'da Ağaca Verilen Önem**
Prof. Dr. Davut AYDÜZ
- Sosyal Ağların Fikhî Boyutu**
Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR

II. OTURUM

KÜRESEL ETKİLEŞİMLER BAĞLAMINDA MÜSLÜMANLAR VE ÇEVRE BİLİNCİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Veysel UYSAL*

- 1. İnanan İnsanda Küresel Çevre Sorumluluğunun Teolojik Nedenleri**
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ
- 2. Çevre Etiğinin Teolojik Temelleri**
Prof. Dr. Bilal SAMBUR
- 3. Tüketim Kültürü ve Çevre Bilinci**
Yrd. Doç. Dr. Vehbi ÜNAL
- 4. İsrâf, Tüketim Çılgınlığı ve Çevre Kirliliği**
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM

KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT ANLAYIŞIMIZDA ÇEVRE - AHLAK İLİŞKİSİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN*

- 1. Edebi Ürünlerde Çevre Konusunun Dile Getirilişi ve Bunun Çevre Bilincimize Etkisi**
İsmail BİNGÖL
- 2. Leylâ vü Mecnun Mesnevîlerinde Toplumsal Normlar: Çevre ve Ahlak**
Yrd. Doç. Dr. Nazire ERBAY
- 3. Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre İstanbul ve Bursa'daki Bahçe ve Meralar**
Okutman Sühendan ARIKAN
- 4. Şemseddin Sivâsî'ye Göre İslam Şehrinin Ahlak Çarşısı**
Prof. Dr. Âlim YILDIZ

SUFİ GELENEĞİMİZ VE ÇEVRE BİLİNCİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN*

- 1. Tasavvuf ve Ekoloji**
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE
- 2. Sûfî Düşünceye Göre Çevre Bilincinin Ontolojik Temelleri**
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZDEMİR
- 3. Mevlana ve Ekoloji**
Doç. Dr. Musa Kazım ARICAN
- 4. İnsan Ahlakı Bağlamında Mesnevî'de Balık Metaforunun Tasavvufî Yorumu**
Arş. Gör. Büşra ÇAKMAKTAŞ

III. OTURUM

TARİHSEL SÜREÇ ÇERÇEVESİNDE ÇEVRE VE AHLAK BİLİNCİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Âlim YILDIZ*

- 1. Çevre Dinamiklerinden Toprak ve Dinlerde Toprak Algısı**
Doç. Dr. Münir YILDIRIM
- 2. Zeugma Kenti'nde Su ve Ekolojik Dengeye Etkisi**
Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU
- 3. Asurlu Tüccarların Ticaret Ahlakı ve Çevre Bilinci**
Seher Keçe TÜRKER

İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE AHLAK BİLİNCİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Ali GÜR*

- 1. Mühendislikte Çevre ve Ahlak Kavramı**
Prof. Dr. Mustafa Yılmaz KILINÇ
- 2. Kentlerdeki Bitkilendirmelerin Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi**
Doç. Dr. Mustafa YILMAZ
- 3. Kahramanmaraş-Adana Otoyolu Çevresindeki Karayosunlarında Ağır Metal Analizleri**
Yrd. Doç. Dr. Bahadır KOZ

SOSYO KÜLTÜREL BAĞLAMDA ÇEVRE VE AHLAK

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Hikmet Y. CELKAN*

- 1. Çevre ve Kültür Felsefesi İlişkisi**
Yrd. Doç. Dr. Mahmut AVCI
- 2. Kültürümüzde Çevre Bilinci ve Sorumluluk**
Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN
- 3. Etiğini Atasözleri Bağlamında Düşünmek**
Doç. Dr. Nejdet DURAK - Yrd. Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY
- 4. Ahilik Kültüründe Birey-Çevre İlişkinin Etik İlkeleri**
Doç. Dr. İsmail KIVRIM

IV. OTURUM

ÇEVRE AHLAKI, MODERNİZM VE ANLAM İLİŞKİSİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE*

- 1. Varlık Bilincine Dayalı Çevre Ahlakı**
Prof. Dr. Muhammed Şevki AYDIN
- 2. Çevre-İnsan Arasındaki İlişki "Emanet" Merkezlidir**
Doç. Dr. Mahmut ÇINAR
- 3. İslam ve Çevre-İnsan ve Çevre**
Süleyman YAPICI

AHLAKÎ DEĞERLER, ÇEVRE VE EĞİTİM

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Mehmet TARAKÇIOĞLU*

- 1. Ahlak-Çevre İlişkisi ve Eğitim**
Yrd. Doç. Dr. Dilaram AKRAMOVA
- 2. Ahlaksız İktisadın Neden Olduğu Negatif Dışsallıklar**
Doç. Dr. Arif ÖZSAGİR - İlyas BAYAR
- 3. Hayvan Deneylerinde Türkiye'de Uygulanan Etik Kurallar**
Doç. Dr. Ali KURT

GELENEK, MODERNİZM VE POST MODERN ANLAYIŞLARDA ÇEVRE-AHLAK İLİŞKİSİ

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM*

- 1. Adudüddîn el-İcî'nin Ahlak Risalesi Bağlamında Aile ve Şehir Ahlakı**
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
- 2. Modern ve Post-modern Dünyada Çevre Bilincinin Dünyü, Bugünü ve Yarını**
Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ - Dr. Ahmet İhsan ŞATIR
- 3. Modern ve Post-modern İnsan-Doğa Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım**
Doç. Dr. Hüseyin KOÇAK - Arş. Gör. Ahmet Ayhan KOYUNCU

KAPANIŞ VE DEĞERLENDİRME

Oturum Başkanı: *Prof. Dr. Veysel UYSAL*

*Prof. Dr. Türkay DERELİ - Prof. Dr. Bilal SAMBUR
Abdurrahman ULUIRMAK*

KATILIMCILAR

Prof. Dr. Ali AKPINAR	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi Dekanı</i>
Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ	<i>Gaziantep Üni. İİBF Dekanı</i>
Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ	<i>Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Muhammed Şevki AYDIN	<i>Erciyes Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Davut AYDÜZ	<i>Sakarya Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Cahit BAĞCI	<i>Gaziantep Üni. Rektör Danışmanı</i>
Prof. Dr. Hikmet Y. CELKAN	<i>Gaziantep Üni. Eğitim Fakültesi Dekanı</i>
Prof. Dr. M. Yavuz COŞKUN	<i>Gaziantep Üni. Rektörü</i>
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ	<i>Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK	<i>Erciyes Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Türkay DERELİ	<i>Gaziantep Üni. Rektör Yardımcısı</i>
Prof. Dr. Mesut ERDAL	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Hüsametdin ERDEM	<i>Selçuk Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Mehmet EREN	<i>Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. M. Talha GÖNÜLLÜ	<i>Adıyaman Üni. Rektörü</i>
Prof. Dr. Ali GÜR	<i>Gaziantep Üni. Rektör Yardımcısı</i>
Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Mustafa Yılmaz KILINÇ	<i>HKÜ Mühendislik Fakültesi</i>
Prof. Dr. Talat SAKALLI	<i>Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Bilal SAMBUR	<i>Yıldırım Beyazıt Üni. İTB Fakültesi</i>
Prof. Dr. Mehmet TARAKÇIOĞLU	<i>GAÜN Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü</i>
Prof. Dr. H. Ömer ÖZDEN	<i>Atatürk Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE	<i>Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fakültesi Dekanı</i>
Prof. Dr. Veysel UYSAL	<i>Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Âlim YILDIZ	<i>Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Prof. Dr. Tamer YILMAZ	<i>Hasan Kalyoncu Üni. Rektörü</i>
Prof. Dr. İsa YÜCEER	<i>Yüzüncü Yıl Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Musa Kazım ARICAN	<i>Yıldırım Beyazıt Üni. İTB Fakültesi</i>
Doç. Dr. Mahmut ÇINAR	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Nejdettin DURAK	<i>Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU	<i>Yıldırım Beyazıt Üni. İTB Fakültesi</i>
Doç. Dr. İsmail KIVRIM	<i>Gaziantep Üni. Fen Edebiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Hüseyin KOÇAK	<i>Kocatepe Üni. Fen Edebiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Ali KURT	<i>Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi</i>
Doç. Dr. Arif ÖZSAĞIR	<i>Gaziantep Üni. İİBF</i>
Doç. Dr. Münir YILDIRIM	<i>Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Doç. Dr. Mustafa YILMAZ	<i>Sütçü İmam Üni. Orman Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Dilaram AKRAMOVA	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ	<i>Artvin Çoruh Üni. İlahiyat Fakültesi</i>

Yrd. Doç. Dr. Mahmut AVCI	<i>Uşak Üni. İslami İlimler Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Nazire ERBAY	<i>Bayburt Üni. Edebiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KESKİN	<i>Muş Alparslan Üni. Fen Edebiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Bahadır KOZ	<i>Giresun Üni. Eğitim Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Veysel NARGÜL	<i>Bozok Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY	<i>Süleyman Demirel Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZDEMİR	<i>Onsekiz Mart Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Vehbi ÜNAL	<i>Cumhuriyet Üni. Edebiyat Fakültesi</i>
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Dr. Ahmet İhsan ŞATIR	<i>İstanbul Büyükşehir Belediyesi</i>
Arş. Gör. M. Raşit AKPINAR	<i>Gaziantep Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Arş. Gör. Büşra ÇAKMAKTAŞ	<i>Sakarya Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Arş. Gör. Yunus EROĞLU	<i>Gaziantep Üni. Mühendislik Fakültesi</i>
Arş. Gör. Ramazan KORKUT	<i>Bingöl Üni. İlahiyat Fakültesi</i>
Arş. Gör. Ahmet Ayhan KOYUNCU	<i>Kocatepe Üni. Fen Edebiyat Fakültesi</i>
Okutman Sühendan ARIKAN	<i>Kastamonu Üni. Meslek Yüksek Okulu</i>
İlyas BAYAR	<i>Gaziantep Üniversitesi</i>
İsmail BİNGÖL	<i>TRT Erzurum Müdürlüğü</i>
Doğan KARAOĞLAN	<i>Avukat</i>
Mehmet DİKİCİ	<i>ÇEKÜD Yönetim Kurulu Üyesi</i>
Hasan ŞENGÜN	<i>DİB Şehitkâmil Müftülüğü</i>
Seher Keçe TÜRKER	<i>Eğitimci - Yazar</i>
Abdurrahman ULUIRMAK	<i>T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı</i>
Süleyman YAPICI	<i>Araştırmacı - Yazar</i>
Süleyman YORULMAZ	<i>ÇEKÜD Yönetim Kurulu Başkanı</i>

SEMPOZYUM GÖRSELLERİ

Afiş 1- Sempozyum Afişi

Fotoğraf 1- Açılış Sunumlarından Bir Görüntü

Fotoğraf 2- Açılış Sunumlarından Bir Görüntü

Fotoğraf 3- Açılış Oturumundan Görüntüler

Fotoğraf 4 - Oturumlardan Bir Görüntü

Fotoğraf 5- Oturumlardan Bir Görüntü

Fotoğraf 6- Oturumlardan Bir Görüntü

Fotoğraf 7- Oturum Arası Sohbetlerden Bir Görüntü

Fotoğraf 8 – Kapanış ve Değerlendirme Oturumu

Fotoğraf 9 - Şahinbey Kaymakamı ve Gaziantep Üniversitesi Rektörü Ağaç Dikerken

Fotoğraf 10 - Ağaç Dikim Etkinliği Hatıra Fotoğrafı

Fotoğraf 11 - Hasan Kalyoncu Üniversitesi'nde Akşam Yemeği

Fotoğraf 12 - Şehitkâmil Belediyesi Dülük Baba Tesisleri'nde Veda Yemeği